विश्वेश्वरानन्द-वैदिकशोध-संस्थान-प्रकाशनम् —३३२
V. V. Research Institute Publication —332

विश्वेश्वरानन्द-भारतभारती-ग्रन्थमाला-२४
Vishveshvaranand Indological Series—24

संपादकः — विश्वबन्धुः
Editor — VISHVA BANDHU

भारते होशिआरपुरे वि. वै. शो. सं. मुद्रागृहे।
शास्त्रिणा देवदत्तेन संमुद्राप्य प्रकाश्यते॥
Printed and Published by DEV DATTA SHASTRI
at the V. V. R. I. Press, Hoshiarpur (Pb., India)

RGVEDA

with

The Padapāṭha and the available portions of the Bhāṣya-s
by Skandasvāmin and Udgītha, the Vyakhya
by Venkaṭamādhava and Mudgala's Vṛtti
based on Sayana-bhāṣya

Edited,

Critically, and annotated with text-comparative
data from original manuscripts and
other available materials

By

VISHVA BANDHU

In collaboration with

BHĪM DEV, AMAR NĀTH, K. S. RĀMASWĀMI SĀSTRĪ
AND PĪTĀMBAR DATTA

PART VI

(Mandala-s IX and X, 1-45)

HOSHIARPUR
Vishveshvaranand Vedic Research Institute
1964

वि भाभा. ग्रन्थमाला—२४

ऋग्वेदः

स च

पदपाठेन च यथोपलम्भं स्कन्दस्वाम्युद्गीथीये भाष्ये, वेङ्कटमाधवीया व्याख्या, सायणभाष्यानुसारिणी मुद्गलीया वृत्तिर् इत्येतैश्च पाठविमर्शौपयिकैः पाठभेदादिटिप्पणैश्च संयोज्य

भीमदेवः, अमरनाथः, के. एस्. रामस्वामिशास्त्री, पीताम्बरदत्त
इत्येषां सायुज्यभाजा
विश्वबन्धुना
संपादितः

तत्र चाऽयं

नवममण्डलादितो दशममण्डलस्य १-४५ सूक्तान्तः
षष्ठो भागः

होशिआरपुरम्
विश्वेश्वरानन्द-वैदिकशोध-संस्थानम्
२०२१ वि.

प्रथमं संस्करणम्, २०२१ वि.

प्रकाशकृत् — विश्वेश्वरानन्द-वैदिक शोध-संस्थानम्,
साधु-आश्रम (प ग्रा), होशिआरपुरम् (पं, भारतम्)।

FIRST EDITION, 1964

Publishers

Vishveshvaranand Vedic Research Institute,
Sadhu Ashram (P O), Hoshiarpur (Pb India)

Prepared and Published under the Patronage of the Government of India in the erstwhile Ministry of Scientific Research and Cultural Affairs, the Government of Panjab the University Grants Commission, the University of Panjab, the Dayanand Anglo-Vedic College Management, New Delhi and the Trusts and Charities of Shri Vishva Bandhu, Shri Moolchand Khairaitiram and other donors.

अथ

ऋग्वेदे सभाष्ये

नवममण्डलादितो दशममण्डलस्य १-४५ सूक्तान्तः

षष्ठो भागः

अथ

ऋग्वेदे सभाष्ये

नवमं मण्डलम्

वेङ्कट० नवमं मण्डलं सर्वं पावमानं सौम्यम् । त एव ऋषयः अपश्यन् । अहीनैकाहसत्राणां पावमानेषु सर्वाण्येव सूक्तानि पृथग् विनियुक्तानि । तत्तदहोऽनुगुणैः प्रकृतिभिः प्रत्ययैः देवताभिः छन्दोभिः विन्यासैश्च युक्तानि । तदिदं सर्वं शाटचायनके अवगन्तव्यम् इति ।

[१]

[1]मधुच्छन्दा वैश्वामित्र ऋषि । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[1] ।

स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्व सोम धारया । इन्द्राय पातवे सुतः ॥ १ ॥

स्वादिष्ठया । मदिष्ठया । पवस्व । सोम । धारया । इन्द्राय । पातवे । सुतः ॥ १ ॥[2]

वेङ्कट० मधुच्छन्दा ऋषि । स्वादुतमया[3] अत्यन्तमादयित्र्या क्षर[4] सोम! त्वम् धारया इन्द्राय[5] पातुम् अभिषुतः ॥ १ ॥

रक्षोहा विश्वचर्षणिरभि योनिमयोहतम् । द्रुणा सधस्थमासदत् ॥ २ ॥

रक्षःऽहा । विश्वऽचर्षणिः । अभि । योनिम् । अयःऽहतम् । द्रुणा । सधऽस्थम् । आ । असदत् ॥ २ ॥

वेङ्कट० रक्षसां हन्ता सर्वस्य [6]द्रष्टा अभि आ सीदति[6] अभिषवस्थानं हिरण्येन हतम् । 'हिरण्यपाणिरभिषुणोति' इति हि ब्राह्मणम् । द्रोणकलशेन सह स्व स्थानम् आसीदति[7] । यद्वा अधिषवणफलकाभ्यां सह इति ॥ २ ॥

वरिवोधातमो भव मंहिष्ठो वृत्रहन्तमः । पर्षि राधो मघोनाम् ॥ ३ ॥

वरिवःऽधातमः । भव । मंहिष्ठः । वृत्रहन्ऽतमः । पर्षि । राधः । मघोनाम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अत्यन्त धनस्य 'दाता भव' दातृतमः वृत्रहन्तम[8] । प्रयच्छ धनम् आढ्यानाम् स्वभूतम्[9] अस्मभ्यं चेति ॥ ३ ॥

अभ्यर्ष महानां देवानां वीतिमन्धसा । अभि वाजमुत श्रवः ॥ ४ ॥

अभि । अर्ष । महानाम् । देवानाम् । वीतिम् । अन्धसा । अभि । वाजम् । उत । श्रवः ॥ ४ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. एष निगमः या. (११,३) द्र. ३. °तमा वि° अ'. ४. मधर वि° अ'. ५. इन्द्रवि° अ'. ६-६. °शावानीद् मति वि° अ'. ७. °द् वि'. ८. °म वि° अ'. ९. ध ।न्° वि° अ'.

वेङ्कट० अभि गच्छ रसात्मकेन अन्नेन सह महताम् देवानाम्[1] यज्ञम्। अभिगच्छन् च बलम् अन्नं च अभि गमयेति ॥ ४ ॥

त्वामच्छा चरामसि तदिदर्थं दिवेदिवे । इन्दो त्वे न आशसः ॥ ५ ॥

त्वाम् । अच्छ । चरामसि । तत् । इत् । अर्थम् । दिवेऽदिवे । इन्दो इति । त्वे इति । न । आऽशसः ॥

वेङ्कट० त्वाम् प्रति वय चराम । तत् एव अन्वहम् अस्माक कार्यम्। इन्दो! त्वयि अस्माकम् आशसनानि ॥ ५ ॥

[2]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये षोडशो वर्गः[2] ॥

पुनाति ते परिस्रुतं सोमं सूर्यस्य दुहिता । वारेण शश्वता तना ॥ ६ ॥

पुनाति । ते । परिऽस्रुतम् । सोमम् । सूर्यस्य । दुहिता । वारेण । शश्वता । तना ॥ ६ ॥

वेङ्कट० ते क्षरन्तम् सोमम् सूर्यस्य दुहिता पुनाति[3]। अत्र वाजसनेयकम्— 'श्रद्धा वै सूर्यस्य दुहिता। श्रद्धा ह्येन पुनाति' (तु. माश १२,७,३,११) इति। वालमयेन दृढेन वस्त्रेण। 'वालेन हि सोम पुनन्ति' (तु माश १२,७,३,११) इति ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

तमीमण्वीः समर्य आ गृभ्णन्ति योषणो दश । स्वसारः पार्ये दिवि ॥ ७ ॥

तम् । ईम् । अण्वीः[4] । सऽमर्ये । आ । गृभ्णन्ति । योषणः । दश । स्वसारः[4] । पार्ये । दिवि ॥७॥

वेङ्कट० तम् एनम् अङ्गुलय समनुष्ये यज्ञे आ[5] गृह्णन्ति दश स्त्रिय स्वय सरन्त्य[6] 'सौत्ये अह्नि[6]' ॥ ७ ॥

तमीं हिन्वन्त्यग्रुवो धमन्ति बाकुरं दृतिम् । त्रिधातु वारणं मधु ॥ ८ ॥

तम् । ईम् । हिन्वन्ति । अग्रुवः[4] । धमन्ति । बाकुरम् । दृतिम् । त्रिऽधातु । वारणम् । मधु ॥ ८ ॥

वेङ्कट० तम् एनं प्रेरयन्ति अङ्गुलय, धमन्ति[7] वाकुरम् दृतिम् भास्करम्। भासमान दृतिसदृशम् अंशुम् अभिषुण्वन्तीत्यर्थ। तत् इदम् मधु निधातृ भवति शत्रूणा वारकम्। द्रोणकलश आधवनीय पूतभृत इति त्रिधातव ॥ ८ ॥

अभी३ममघ्न्या उत श्रीणन्ति धेनवः शिशुम् । सोममिन्द्राय पातवे ॥ ९ ॥

अभि । इमम् । अघ्न्याः । उत । श्रीणन्ति । धेनवः । शिशुम् । सोमम् । इन्द्राय । पातवे ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अभि श्रीणन्ति एनम् शिशुम् गाव अहन्तव्या सोमम् इन्द्रस्य पातुम् ॥ ९ ॥

---

१. देवतानाम् वि[1] अ[1]. २-२ नास्ति मूको. ३ नास्ति मूको ४. तु निघ २,५ ५. °ता वि[1]. ६-६ स्तुत्ये नदि वि[1] अ[1], स्तुत्ये दिवि वि[2]. ७ नास्ति वि[1].

अस्येदिन्द्रो मदेष्वा विश्वा वृत्राणि जिघ्नते । शूरो मघा च मंहते ॥ १० ॥

अस्य । इत् । इन्द्रः । मदेषु । आ । विश्वा । वृत्राणि । जिघ्नते । शूरः । मघा । च । मंहते ॥१०॥

वेङ्कट० अस्य एव इन्द्रः मदेषु विश्वान् शत्रून् हन्ति । शूरः[1] श्रृणातेः[2] । धनानि च प्रयच्छति[3] ॥ १० ॥

[4]इति पञ्चाष्टके सप्तमाध्याये सप्तदशो वर्गः[4] ॥

[२]

[5]मेधातिथिः काण्व ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[5] ।

पवस्व देववीरति पवित्रं सोम रंह्या । इन्द्रमिन्दो वृषा विश ॥ १ ॥

पवस्व । देवऽवीः । अति । पवित्रम् । सोम । रंह्या । इन्द्रम् । इन्दो इति । वृषा । आ । विश ॥१॥

वेङ्कट० मेधातिथिः । षष्ठेऽहनि बहिष्पवमानम् । अति क्षर[5] देवकामः पवित्रम् सोम![6] वेगेन । अथ इन्द्रम् इन्दो![7] वृषा आ विश ॥ १ ॥

आ वच्यस्व महि प्सरो वृषेन्दो द्युम्नवत्तमः । आ योनिं धर्णसिः सदः ॥ २ ॥

आ । वच्यस्व । महि । प्सरः । वृषा । इन्दो इति । द्युम्नवत्ऽतमः । आ । योनिम् । धर्णसिः । सदः ॥ २ ॥

वेङ्कट० आ गमय महत् पानीयान्धः वृषा इन्दो! यशस्वितमः, आ सीद च स्थानम् धर्ता ॥ २ ॥

अधुक्षत प्रियं मधु धारा सुतस्य वेधसः । अपो वसिष्ट सुक्रतुः ॥ ३ ॥

अधुक्षत । प्रियम् । मधु । धारा । सुतस्य । वेधसः । अपः । वसिष्ट । सुऽक्रतुः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० दुग्धे प्रियम् मधु अभिषुतस्य विधातुः सोमस्य धारा । सोऽयं सोमः वसतीवरीः आच्छादयति सुक्रतुः ॥ ३ ॥

महान्तं त्वा महीरन्वापो अर्षन्ति सिन्धवः । यद्गोभिर्वासयिष्यसे ॥ ४ ॥

महान्तम् । त्वा । महीः । अनु । आपः । अर्षन्ति । सिन्धवः । यत् । गोभिः । वासयिष्यसे ॥४॥

वेङ्कट० महान्तम् त्वां[8] महत्यः आपः अनु गच्छन्ति स्यन्दमानाः, यदा त्वं यज्ञे गोविकारैः आच्छादयिष्यसे ॥ ४ ॥

समुद्रो अप्सु मामृजे विष्टम्भो धरुणो दिवः । सोमः पवित्रे अस्मयुः ॥ ५ ॥

समुद्रः । अप्ऽसु । ममृजे । विष्टम्भः । धरुणः । दिवः । सोमः । पवित्रे । अस्मऽयुः ॥ ५ ॥

---

१. शूर मूको. २. श्रृणो[°] वि[१] अ[१]. ३. [°]न्ति वि[१]. ४-४. नास्ति मूको. ५. रक्ष वि[१] अ[१]. ६. [°]मम् मूको. ७. इन्द्रो मूको. ८. त्वा वि[१].

वेङ्कट० समुद्रः[1] समुद्द्रवत्यस्माद् रस इति (तु. या २,१०)। स. आसु मृज्यते[2] विष्टम्भः धर्ता दिवः। सोम पवित्रे च अभिदिष्यते अस्मत्कामः[3] ॥ ५ ॥

[4]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये अष्टादशो वर्गः[4] ॥

अचिक्रदद् वृषा हरिर्महान् मित्रो न दर्शतः। सं सूर्येण रोचते ॥ ६ ॥

अचिक्रदत्। वृषा। हरिः। महान्। मित्रः। न। दर्शतः। सम्। सूर्येण। रोचते ॥ ६ ॥

वेङ्कट० शब्दं करोति वृषा हरितवर्णः महान् सखा इव दर्शनीयः, यः सम्[5] रोचते सूर्येण दिवि सह इति ॥ ६ ॥

गिरस्त इन्द ओजसा मर्मृज्यन्ते अपस्युवः। याभिर्मदाय शुम्भसे ॥ ७ ॥

गिरः। ते। इन्दो इति। ओजसा। मर्मृज्यन्ते। अपस्युवः। याभिः। मदाय। शुम्भसे ॥ ७ ॥

वेङ्कट० स्तुतयः त इन्दो! बलेन शोध्यन्ते कर्मेच्छोः[6] स्वभूताः, याभिः त्वम् मदाय क्षरन् अलङ्क्रियसे ॥ ७ ॥

तं त्वा मदाय घृष्वय उ लोककृत्नुमीमहे। तव प्रशस्तयो महीः ॥ ८ ॥

तम्। त्वा। मदाय। घृष्वये। ऊँ इति। लोकऽकृत्नुम्। ईमहे। तव। प्रऽशस्तयः। महीः ॥८॥

वेङ्कट० [7]तम् त्वा[7] मदाय शत्रूणां घर्षणशीलाय[8] उत्तमस्य लोकस्य[9] कर्तारम् याचामहे। तव प्रशंसाः महत्यः ॥ ८ ॥

अस्मभ्यमिन्दविन्द्रयुर्मध्वः पवस्व धारया। पर्जन्यो वृष्टिमाँ इव ॥ ९ ॥

अस्मभ्यम्। इन्दो इति। इन्द्रऽयुः। मध्वः। पवस्व। धारया। पर्जन्यः। वृष्टिमान्ऽइव ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अस्मभ्यम् इन्दो! त्वम् इन्द्रकाम. मध्वः[10] पवस्व धारया पर्जन्यः वृष्टिमान् इव ॥ ९ ॥

गोषा इन्दो नृषा अस्यश्वसा वाजसा उत। आत्मा यज्ञस्य पूर्व्यः ॥ १० ॥

गोऽसाः। इन्दो इति। नृऽसाः। असि। अश्वऽसाः। वाजऽसाः। उत। आत्मा। यज्ञस्य। पूर्व्यः।

वेङ्कट० गवादीनां दाता भवसि त्वम् इन्दो! यज्ञस्य आरम्भभूत प्रत्नः ॥ १० ॥

[4]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये एकोनविंशो वर्गः[4] ॥

---

१. नास्ति मूको. २. ममृज्यते वि[1]; ममज्यते वि[2]. ३. तस्मात्कमः वि[1] अ[1]. ४-४. नास्ति मूको. ५. स अ[1]. ६. °च्छो वि[1]; °मेच्छिः वि[2]. ७-७. नास्ति वि[2] अ[1], त त्वा वि[1]. ८. धर्ष° मूको. ९. नास्ति मूको. १०. मध वि[2] अ[1].

[३]

[1]आजिगर्तिः शुनःशेपः, कृत्रिमो वैश्वामित्रो देवरात ऋषिः। पवमानः सोमो देवता। गायत्री छन्दः[1]।

एष देवो अमर्त्यः पर्णवीरिव दीयति । अभि द्रोणान्यासदम् ॥ १ ॥

एषः । देवः । अमर्त्यः । पर्णवीःऽइव । दीयति । अभि । द्रोणानि । आऽसदम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० शुनश्शेपः। दशमे अहनि बहिष्पवमानम्। एषः देवः अमर्त्यः पक्षी इव गच्छति यज्ञेषु द्रोणकलशान् लक्ष्यीकृत्य[2] आसनाय ॥ १ ॥

एष देवो विपा कृतोऽति ह्वरांसि धावति । पवमानो अदाभ्यः ॥ २ ॥

एषः । देवः । विपा[3] । कृतः । अति । ह्वरांसि । धावति । पवमानः । अदाभ्यः ॥ २ ॥

वेङ्कट० एषः देवः अङ्गुल्या कृतः अति धावति शत्रून् पवमानः अहिंसितः ॥ २ ॥

एष देवो विपन्युभिः पवमान ऋतायुभिः । हरिर्वाजाय मृज्यते ॥ ३ ॥

एषः । देवः । विपन्युऽभिः । पवमानः । ऋतयुऽभिः । हरिः । वाजाय । मृज्यते ॥ ३ ॥

वेङ्कट० एषः देवः स्तोतृभिः पवमानः यज्ञकामैः अश्व इव सङ्ग्रामार्थम् मृज्यते[4] ॥ ३ ॥

एष विश्वानि वार्या शूरो यन्निव सत्वभिः । पवमानः सिषासति ॥ ४ ॥

एषः । विश्वानि । वार्या । शूरः । यन्ऽइव । सत्वऽभिः । पवमानः । सिसासति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० एषः विश्वानि धनानि[5] शूरः गच्छन् इव बलैः पवमानः सम्भक्तुमिच्छति ॥ ४ ॥

एष देवो रथर्यति पवमानो दशस्यति । आविष्कृणोति वग्वनुम् ॥ ५ ॥

[6]एषः । देवः । रथर्यति[6] । पवमानः । दशस्यति । आविः । कृणोति । वग्वनुम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० एषः देवः रथं कामयते पवमानः, प्रयच्छति च अभिमतम्, प्रकटयति च अभियमाणः शब्दम् ॥ ५ ॥

'इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये विंशो वर्गः' ॥

एष विप्रैरभिष्टुतोऽपो देवो वि गाहते । दधद्रत्नानि दाशुषे ॥ ६ ॥

एषः । विप्रैः । अभिऽस्तुतः । अपः । देवः । वि । गाहते । दधत् । रत्नानि । दाशुषे ॥ ६ ॥

वेङ्कट० एषः विप्रैः अभिष्टुतः[7] वसतीवरीः देवः वि गाहते दधत् रत्नानि यजमानाय ॥ ६ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. लक्ष्यी° अ[1]. ३. अङ्गुलिनाम (तु. निघ २,५). ४. म्° मूको. ५. धानि वि° अ[1]. ६-६. निगमो निर्वचनं च या. (६, २९) द्र. ७. अभिनिश्वतः वि° अ[1].

एष दिवं वि धावति तिरो रजांसि धारया । पवमानः कनिक्रदत् ॥ ७ ॥

एषः । दिवम् । वि । धावति । तिरः । रजांसि । धारया । पवमानः । कनिक्रदत् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० एषः यज्ञात् दिवम् प्रति [1]वि धावति[1] तिरस्कुर्वन् लोकान् धारया पवमानः शब्दं कुर्वन् ॥ ७ ॥

एष दिवं व्यासरत् तिरो रजांस्यस्पृतः । पवमानः स्वध्वरः ॥ ८ ॥

एषः । दिवम् । वि । आ । असरत् । तिरः । रजांसि । अस्पृतः । पवमानः । सुऽअध्वरः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० [2]एषः दिवम्[2] प्रति वि सरति तिरस्कुर्वन् रजांसि अहिंसितः[3] पवमानः सुयज्ञः ॥ ८ ॥

एष प्रत्नेन जन्मना देवो देवेभ्यः सुतः । हरिः पवित्रे अर्षति ॥ ९ ॥

एषः । प्रत्नेन । जन्मना । देवः । देवेभ्यः । सुतः । हरिः । पवित्रे । अर्षति ॥ ९ ॥

वेङ्कट० एषः पुराणेन जन्मना देवः देवार्थम् अभिषुतो[4] हरितवर्णः[4] पवित्रे गच्छति ॥ ९ ॥

एष उ स्य पुरुव्रतो जज्ञानो जनयन्निषः । धारया पवते सुतः ॥ १० ॥

एषः । ऊँ इति । स्यः । पुरुऽव्रतः । जज्ञानः । जनयन् । इषः । धारया । पवते । सुतः ॥ १० ॥

वेङ्कट० सः[5] एषः बहुकर्मा जायमानः जनयन् अन्नानि धारया पवते अभिषुतः ॥ १० ॥

[1]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये एकविंशो वर्गः[1] ॥

[४]

[1]हिरण्यस्तूप आङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[1] ।

सना च सोम जेषि च पवमान महि श्रवः । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ १ ॥

सर्न । च । सोम । जेषि । च । पवमान । महि । श्रवः । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ १ ॥

वेङ्कट० हिरण्यस्तूपः । भज च सोम!, जय च पवमान! महत् अन्नम् । अथ अस्मान्[7] श्रेयसः[8] कृधि[9] ॥ १ ॥

सना ज्योतिः सना स्वर्विश्वा च सोम सौभगा । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ २ ॥

सर्न । ज्योतिः । सर्न । स्वः । विश्वा । च । सोम । सौभगा । अर्थ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ २ ॥

वेङ्कट० प्रयच्छ ज्योतिः, प्रयच्छ च[6] स्वर्गम्, विश्वानि च सोम! सौभाग्यानि ॥ २ ॥

१-१. नास्ति मूको. २-२. नास्ति वि[1] अ[1]. ३. अहित अ[1]. ४. °ता वि[1] अ[1]. ५. °र्णं वि[1] अ[1]. ६. नास्ति वि[1]. ७. अस्माकम् वि[1]. ८. श्रेयसे मूको. ९. नास्ति मूको.

सना दक्षमुत क्रतुमप सोम मृधो जहि । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ३ ॥
सर्न । दक्षम् । उत । क्रतुम् । अप । सोम । मृधः । जहि । अर्थ । न । वस्यस । कृधि ॥३॥
वेङ्कट० सन बलम्, अपि च प्रज्ञानम् । अप[1] जहि च सोम[1] शत्रून् ॥ ३ ॥

पवीतारः पुनीतन सोममिन्द्राय पातवे । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ४ ॥
पवितार । पुनीतन । सोमम् । इन्द्राय । पातवे । अर्थ । न । वस्यस । कृधि ॥ ४ ॥
वेङ्कट० हे अभिपोतार[1] अभिपुणुत[2] सोमम् इन्द्राय पातवे ॥ ४ ॥

त्वं सूर्ये न आ भज तव क्रत्वा तवोतिभिः । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ५ ॥
त्वम् । सूर्ये । न । आ । भज । तव । क्रत्वा । तव । ऊतिऽभिः । अर्थ । न । वस्यस । कृधि ॥५॥
वेङ्कट० त्वम् सूर्ये अस्मान् प्रापय तव प्रज्ञया तव[3] रक्षणै च ॥ ५ ॥

[3]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये द्वाविंशो वर्गः[4] ॥

तव क्रत्वा तवोतिभिर्ज्योक् पश्येम सूर्यम् । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ६ ॥
तव । क्रत्वा । तव । ऊतिऽभिः । ज्योक् । पश्येम । सूर्यम् । अर्थ । न । वस्यस । कृधि ॥६॥
वेङ्कट० तव प्रज्ञानेन तव ऊतिभि च चिरम् पश्येम[5] सूर्यम् ॥ ६ ॥

अभ्यर्ष स्वायुध सोम द्विबर्हसं रयिम् । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ७ ॥
अभि । अर्ष । सुऽआयुध । सोम । द्विऽबर्हसम् । रयिम् । अर्थ । न । वस्यस । कृधि ॥ ७ ॥
वेङ्कट० अभि गमय शोभनायुध[1] सोम । द्वयो स्थानयो परिवृद्ध[1] दिव्य पार्थिव च रयिम् ॥ ७ ॥

अभ्य१र्षानपच्युतो रयिं समत्सु सासहिः । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ८ ॥
अभि । अर्ष । अनपऽच्युत । रयिम् । समत्ऽसु । ससहि । अर्थ । न । वस्यस । कृधि ॥८॥
वेङ्कट० अभि गच्छ अनपच्युत[7] शत्रुभि रयिम् सङ्ग्रामेषु अभिभवितर्[8] ॥ ८ ॥

त्वा यज्ञैरवीवृधन् पवमान विधर्मणि । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ९ ॥
त्वाम् । यज्ञैः । अवीवृधन् । पवमान । विऽधर्मणि । अर्थ । न । वस्यस । कृधि ॥ ९ ॥
वेङ्कट० त्वाम् यज्ञै अवर्धयन् पवमान । विधारणार्थम् आत्मन ॥ ९ ॥

---

१ नव मूको २ °पुन मूको. ३. नास्ति वि' अ'. ३-४ नास्ति मूको. ५. अपश्यन् वि' अ'. ६. °मृध वि'. ७ अनवच्युत मूको. ८. °तार वि' अ'.

रयिं नश्चित्रमश्विनमिन्दो विश्वायुमा भर । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ १० ॥

रयिम् । नः । चित्रम् । अश्विनम् । इन्दो इति । विश्वऽआयुम् । आ । भर । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ १० ॥

वेङ्कट० रयिम् नः चित्रम् अश्ववन्तम्[1] इन्दो! सर्वगामिनम् आ हर इति ॥ १० ॥

[2]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये त्रयोविंशो वर्गः[2] ॥

[५]

[3]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । आप्रीसूक्तम् (=आद्याया इध्मः समिद्धोऽग्निर्वा देवता, द्वितीयस्यास्तनूनपात्, तृतीयस्या इळः, चतुर्थ्या बर्हिः, पञ्चम्या देवीर्द्वारः, षष्ठ्या उषासानक्ता, सप्तम्या दैव्यौ होतारौ प्रचेतसौ, अष्टम्यास्तिस्रो देव्यः सरस्वतीळाभारत्यः, नवम्यास्त्वष्टा, दशम्या वनस्पतिः, एकादश्या स्वाहाकृतयः)। गायत्री छन्दः, अन्त्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः[3] ।

समिद्धो विश्वतस्पतिः पवमानो वि राजति । प्रीणन् वृषा कनिक्रदत् ॥ १ ॥

समऽइद्धः । विश्वतः । पतिः । पवमानः । वि । राजति । प्रीणन् । वृषा । कनिक्रदत् ॥ १ ॥

वेङ्कट० काश्यपः असितः देवलो वा । सदीप्तः[3] सर्वतः स्वामी पवमानः सोमः वि राजति प्रीणयन्[4] वर्षिता शब्दं कुर्वन् । आप्रीवत्सोमस्य स्तुतिः[3] ॥ १ ॥

तनूनपात् पवमानः शृङ्गे शिशानो अर्षति । अन्तरिक्षेण रारजत् ॥ २ ॥

तनूऽनपात् । पवमानः । शृङ्गे इति । शिशानः । अर्षति । अन्तरिक्षेण । रारजत् ॥ २ ॥

वेङ्कट० अपां पौत्रः सोमो भवति । अद्भ्योऽश्वः[5] जायन्ते, ततः सोमो जायते[7] । स शृङ्गे तीक्ष्णीकुर्वन् गच्छति अन्तरिक्षेण गच्छन् द्रोणकलशं प्रति । 'द्वाभ्यां धाराभ्याम् आग्रायणं[6] गृह्णाति' (तु मै ४,६,४) इत्युक्तम् ॥ २ ॥

ईळेन्यः पवमानो रयिर्वि राजति द्युमान् । मधोर्धाराभिरोजसा ॥ ३ ॥

ईळेन्यः । पवमानः । रयिः । वि । राजति । द्युऽमान् । मधोः । धाराभिः । ओजसा ॥ ३ ॥

वेङ्कट० ईड्यः पवमानः दाता वि राजति दीप्तिमान् उदकस्य धाराभिः सह बलेन क्षरन् ॥ ३ ॥

बर्हिः प्राचीनमोजसा पवमानः स्तृणन् हरिः । देवेषु देव ईयते ॥ ४ ॥

बर्हिः । प्राचीनम् । ओजसा । पवमानः । स्तृणन् । हरिः । देवेषु । देवः । ईयते ॥ ४ ॥

---

१. °मन्तम् मूको. २-२. नास्ति मूको. ३. °स° वि° अ°. ४. प्रियन् वि°, प्रीयन् अ°. ५. °तिम् वि° अ°. ६. मद्भ्योगो मूको. ७. रथाग्रमदणम् मूको.

वेङ्कट० बर्हिः प्राचीनाग्रम् बलेन यज्ञे स्तृणन् हरितवर्णः[1] देवः पवमानः देवेषु गच्छति। स्तृणन् स्तारयन्[2] इति ॥ ४ ॥

उदातैर्जिहते बृहद् द्वारो देवीर्हिरण्ययीः। पवमानेन सुष्टुताः ॥ ५ ॥

उत्। आतैः[3]। जिहते। बृहत्। द्वारः। देवीः। हिरण्ययीः। पवमानेन। सुऽस्तुताः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० उद् गच्छन्ति दिग्भ्यः महतीभ्यः द्वारः देव्यः हिरण्मय्यः पवमानेन सोमेन सह सुष्टुताः[4] ॥५॥

[5]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये चतुर्विंशो वर्गः[5] ॥

सुशिल्पे बृहती मही पवमानो वृषण्यति। नक्तोषासा न दर्शते ॥ ६ ॥

सुशिल्पे इति सुऽशिल्पे। बृहती इति। मही इति। पवमानः। वृषण्यति। नक्तोषसा। न। दर्शते इति ॥६॥

वेङ्कट० शोभनरूपे परिबृढे[6] महत्यौ पवमानः कामयते नक्तोषसौ[7] सम्प्रति दर्शनीये ॥ ६ ॥

उभा देवा नृचक्षसा होतारा दैव्या हुवे। पवमान इन्द्रो वृषा ॥ ७ ॥

उभा। देवा। नृऽचक्षसा। होतारा। दैव्या। हुवे। पवमानः। इन्द्रः। वृषा ॥ ७ ॥

वेङ्कट० उभौ देवौ मनुष्याणां द्रष्टारौ अहम् हुवे दैव्यौ[8] होतारौ। पवमानः भवति यज्ञे दीप्तः सोमः वृषा। तत्र यागार्थं[9] ह्वानम् इति ॥ ७ ॥

भारती पवमानस्य सरस्वतीळा मही।
इमं नो यज्ञमा गमन् तिस्रो देवीः सुपेशसः ॥ ८ ॥

भारती। पवमानस्य। सरस्वती। इळा। मही।
इमम्। नः। यज्ञम्। आ। गमन्। तिस्रः। देवीः। सुऽपेशसः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सोमस्य सम्बन्धिनम् अस्माकम् अमुम् यज्ञम् सुरूपाः तिस्रः देव्यः आ गच्छन्तु ॥ ८ ॥

त्वष्टारमग्रजां गोपां पुरोयावानमा हुवे।
इन्दुरिन्द्रो वृषा हरिः पवमानः प्रजापतिः ॥ ९ ॥

त्वष्टारम्। अग्रऽजाम्। गोपाम्। पुरःऽयावानम्। आ। हुवे।
इन्दुः। इन्द्रः। वृषा। हरिः। पवमानः। प्रजाऽपतिः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० त्वष्टारम् अग्रेजातम् गोपायितारम्[10] पुरोगन्तारम् आ हुवे। इन्दुः स्वामी वर्षिता हरितवर्णः पवमानः भवति[11] प्रजानां[12] पालयिता ॥ ९ ॥

---

१. नास्ति मूको. २. धारयन् वि[1]; तारयन् वि[2] अ[1]. ३. दिङ्नाम (तु. निघ १,६). ४. °ताम् वि[2] अ[1]; °ता वि[1]. ५-५. नास्ति मूको. ६. °बृहले वि[1]. ७. °षासा वि[2]; °षासौ वि[1] अ[1]. ८. दे° मूको. ९. यज्ञार्थं अ[1]. १०. गोप° वि[2] अ[1]. ११. भवति दीप्त सोमः वृषा तत्र ... वि[2] अ[1]. १२. आनां वि[2] अ[1].

वनस्पतिं पवमान मध्वा समङ्ग्धि धारया ।
सहस्रवल्शं हरितं भ्राजमानं हिरण्ययम् ॥ १० ॥

वनस्पतिम् । पवमान । मध्वा । सम् । अङ्ग्धि । धारया ।
सहस्रऽवल्शम् । हरितम् । भ्राजमानम् । हिरण्ययम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० वनस्पतिम् देवम् पवमान! मधुना सम् अङ्ग्धि[1] धारामयेन[2] सहस्रशाखं[3] हरितवर्णम् भ्राजमानम् हिरण्मयवर्णम् ॥ १० ॥

विश्वे देवाः स्वाहाकृतिं पवमानस्या गत ।
वायुर्बृहस्पतिः सूर्योऽग्निरिन्द्रः सजोषसः ॥ ११ ॥

विश्वे । देवाः । स्वाहाऽकृतिम् । पवमानस्य । आ । गत ।
वायुः । बृहस्पतिः । सूर्यः । अग्निः । इन्द्रः । सऽजोषसः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० हे विश्वे देवाः! स्वाहाकृतम् सोमस्य आ[4] गच्छत वाय्वादयः सङ्गताः[5] ॥ ११ ॥

[6]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये पञ्चविंशो वर्गः[6] ॥

[६]

[6]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[6] ।

मन्द्रया सोम धारया वृषा पवस्व देवयुः । अव्यो वारेष्वस्मयुः ॥ १ ॥

मन्द्रया । सोम । धारया । वृषा । पवस्व । देवऽयुः । अव्यः । वारेषु । अस्मऽयुः ॥ १ ॥

वेङ्कट० मन्द्रया सोम! धारया वृषा त्वम् पवस्व देवकाम अवेः वालेषु दशापवित्रे अस्मत्काम ॥ १ ॥

अभि त्यं मद्यं मदमिन्दविन्द्र इति क्षर । अभि वाजिनो अर्वतः ॥ २ ॥

अभि । त्यम् । मद्यम् । मदम् । इन्दो इति । इन्द्रे । इति । क्षर । अभि । वाजिनः । अर्वतः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अभि क्षर[7] त्वं[8] मदहेतुम्[9] मदम् इन्दो! त्वम् इन्द्र पाता इति कृत्वा । अभि क्षर च बलवतः अश्वान् अस्मभ्यम् ॥ २ ॥

अभि त्यं पूर्व्यं मदं सुवानो अर्ष पवित्र आ । अभि वाजमुत श्रवः ॥ ३ ॥

अभि । त्यम् । पूर्व्यम् । मदम् । सुवानः । अर्ष । पवित्रे । आ । अभि । वाजम् । उत । श्रवः ॥ ३ ॥

---

१ समङ्ग्धि वि° अ°. २ धारा° वि° अ°, धार° वि°. ३. °ख वि° अ°. ४. नास्ति मूको. ५. °ता मूको. ६. नास्ति मूको. ७ रक्ष वि°. ८. कं वि°. ९ °तु वि° अ°.

वेङ्कट० पूर्व्यम्[1] प्रत्नम्[2] अभि अर्ष तम् मदम्[3] सूयमान.[4] पवित्रे। अभि अर्ष बलम् अपि च अन्नम् ॥ ३ ॥

अनु॑ द्र॒प्सास॑ इन्द॑व॒ आपो॒ न प्र॒वता॑सरन् । पु॒ना॒ना इन्द्र॑माशत ॥ ४ ॥

अनु॑ । द्र॒प्सासः॑ । इन्द॑वः । आपः॑ । न । प्र॒ऽवता॑ । अ॒स॒र॒न् । पु॒ना॒नाः । इन्द्र॑म् । आ॒श॒त॒ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० द्रुतगतयः[5] इन्दवः आपः इव प्रवणेन अनुगच्छन्ति। पुनानाः इन्द्रम् व्याप्नुवन्तु ॥ ४ ॥

यमत्य॑मिव वा॒जिनं॑ मृ॒जन्ति॒ योष॑णो॒ दश॑ । वने॒ क्रीळ॑न्तमत्य॑विम् ॥ ५ ॥

यम् । अत्य॑म्ऽइव । वा॒जिन॑म् । मृ॒जन्ति॑ । योष॑णः । दश॑ । वने॑ । क्रीळ॑न्तम् । अति॑ऽअविम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यम् अश्वम् इव बलिनम् परिचरन्ति अङ्गुलयः दश वने क्रीडन्तम् अतिदशापवित्रम्[7] ॥ ५ ॥

[8]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये षड्विंशो वर्गः[8] ॥

तं गोभि॒र्वृष॑णं॒ रसं॒ मदा॑य दे॒ववी॑तये । सु॒तं भरा॑य॒ सं सृ॑ज ॥ ६ ॥

तम् । गोभिः॑ । वृष॑णम् । रस॑म् । मदा॑य । दे॒वऽवी॑तये । सु॒तम् । भरा॑य । सम् । सृ॒ज॒ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तम् गोविकारैः वर्धितारं देवम् रसम् देवानाम् मदाय पानाय च सुतम् सम् सृज सङ्ग्रामाय ॥ ६ ॥

दे॒वो दे॒वाय॒ धार॒येन्द्रा॑य पवते सु॒तः । पयो॒ यद॑स्य पी॒पय॑त् ॥ ७ ॥

दे॒वः । दे॒वाय॑ । धार॑या । इन्द्रा॑य । प॒व॒ते॒ । सु॒तः । पयः॑ । यत् । अ॒स्य॒ । पी॒पय॑त् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० देवः[9] देवाय धारया इन्द्राय पवते अभिषुतः, यत् अस्य सोमस्य इन्द्रम्[10] पयः आप्यायितवत्[11] ॥ ७ ॥

आ॒त्मा य॒ज्ञस्य॒ रंह्या॑ सुष्वा॒णः प॑वते सु॒तः । प्र॒त्नं नि पा॑ति॒ काव्य॑म् ॥ ८ ॥

आ॒त्मा । य॒ज्ञस्य॑ । रंह्या॑ । सु॒स्वा॒नः । प॒व॒ते॒ । सु॒तः । प्र॒त्नम् । नि । पा॒ति॒ । काव्य॑म् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यज्ञस्य अस्य[12] आत्मभूतः वेगेन कामान् प्रेरयन् पवते अभिषुतः[13] सोमः[14]। प्रत्नम् च आत्मनः कवित्वम् अभिरक्षति ॥ ८ ॥

ए॒वा पु॑ना॒न इ॑न्द्र॒युर्मदं॑ मदिष्ठ वी॒तये॑ । गुहा॑ चिद्दधिषे॒ गिरः॑ ॥ ९ ॥

---

१. 'र्वम् वि' अ'. २. नास्ति मूको. ३. मदम् प्रत्नम् मूको. ४. °न त्रि' अ'; °नं वि'. ५. °तनयः वि' अ'. ६-६. तु. ऋ ९,१,७. ७. °वित्रे वि'. ८-८. नास्ति मूको. ९. °वा वि'. १०. °न्द्र वि' अ'.; °न्द्रः वि'. ११. °तवान् वि'; °तवान् अ' वि'. १२ अपि वि'. १३ °षुतमः वि'. १४. °म वि' अ'.

एव । पुनान । इन्द्रऽयु । मदम् । मदिष्ठ । वीतये । गुहा । चित् । दधिषे । गिरः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० एव क्षरन्[1] इन्द्रकाम मदम् मदिष्ठ![2] पानाय गुहायां च करोषि शब्दान् अभिषववेलायाम्[3] उपरवेषु ॥ ९ ॥

[4]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये सप्तविंशो वर्गः[4] ॥

[७]

[5]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[5] ।

असृग्रमिन्दवः पथा धर्मन्नृतस्य सुश्रियः । विदाना अस्य योजनम् ॥ १ ॥

असृग्रम् । इन्दवः । पथा । धर्मन् । ऋतस्य । सुऽश्रियः । विदानाः । अस्य । योजनम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० नवमेऽहनि बहिष्पवमानम् । सृज्यन्ते[6] सोमाः हविर्धानात् पथा कर्मणि यज्ञस्य शोभनश्रयणाः जानन्तः अस्य इन्द्रस्य योजनम् इति ॥ १ ॥

प्र धारा मध्वो अग्रियो महीरपो वि गाहते । हविर्हविष्षु वन्द्यः ॥ २ ॥

[7]प्र । धारा । मध्वः । अग्रियः । महीः । अपः । वि । गाहते[7] । हविः । हविःऽसु । वन्द्यः ॥ २ ॥

वेङ्कट० (?)प्र पतन्ति[8] धारा सोमस्य मुख्या (?) । महान्ति उदकानि[8] वसतीवरीः "वि गाहते" हविः सोमः हविषां मध्ये वन्द्यः ॥ २ ॥

प्र युजो वाचो अग्रियो वृषाव चक्रदद्वने । सद्माभि सत्यो अध्वरः ॥ ३ ॥

प्र । युजः । वाचः । अग्रियः । वृषा । अव । चक्रदत् । वने । सद्म । अभि । सत्यः । अध्वरः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० प्र करोति युक्ता वाचः मुख्यः । तदुवाद — वृषा सोमः अव क्रन्दति[9] उदके यज्ञगृहं प्रति सत्यः हिंसारहितः ॥ ३ ॥

परि यत्काव्या कविर्नृम्णा वसानो अर्षति । स्वर्वाजी सिषासति ॥ ४ ॥

परि । यत् । काव्या । कविः । नृम्णा । वसानः । अर्षति । स्वः । वाजी । सिसासति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० परि गच्छति यदा काव्यानि कविः स्तोतृणां धनानि आच्छादयन्[10], तदानीं स्वर्गं[11] वाजी सम्भक्तुमिच्छति ॥ ४ ॥

पवमानो अभि स्पृधो विशो राजेव सीदति । यदीमृण्वन्ति वेधसः ॥ ५ ॥

---

१ रव्य वि[1] अ[1]. २ कदिष्ट वि[1] अ[1]. ३ °भिषुषवे° वि[1] अ[1]. ४-४. नास्ति मूको. ५-५ °ते मूको. ६ ६ सु ऋ ९,१८,१, ११,०,३,६. ७ °तय° वि[1] अ[1]. ८ °नि विगाहते मूको. ९ वन्दन को. १० °य वि[1] अ[1], विना वि[1]. ११ °र्गम वि[1] अ[1]; नास्ति वि[1].

पर्वमान । अभि । स्पृर्ध । विशः । राजाऽइव । सीदति । यत् । ईम् । ऋण्वन्ति । वेधसः ॥५॥

वेङ्कट० पवमान अभि नि सीदति स्पर्धमानान् शत्रून्, यथा राजा मनुष्यान् अभिनिषीदति, यदा एनं प्रेरयन्ति कर्तारः कर्मणाम् ॥ ५ ॥

[1]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये अष्टाविंशो वर्गः[1]।

अव्यो वारे परि प्रियो हरिर्वनेषु सीदति । रेभो वनुष्यते मती ॥ ६ ॥

अव्यः । वारे । परि । प्रियः । हरिः । वनेषु[2] । सीदति । रेभः । वनुष्यते । मती ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अवेः वारे[3] परि नि सीदति प्रियः हरितवर्णः उदकेषु सम्पृक्तः[4]। शब्दं कुर्वन् स्तुत्या सेव्यते ॥ ६ ॥

स वायुमिन्द्रमश्विना साकं मदेन गच्छति । रणा यो अस्य धर्मभिः ॥ ७ ॥

सः । वायुम् । इन्द्रम् । अश्विना । साकम् । मदेन । गच्छति । रणः । यः । अस्य । धर्मऽभिः ॥७॥

वेङ्कट० सः वाय्वादीन् सह मदेन गच्छति, यः यजमानः अस्य सोमस्य कर्मभिः रमते ॥ ७ ॥

आ मित्रावरुणा भगं मध्वः पवन्त ऊर्मयः । विदाना अस्य शक्मभिः ॥ ८ ॥

आ । मित्रावरुणा । भगम् । मध्वः । पवन्ते । ऊर्मयः । विदानाः । अस्य । शक्मऽभिः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० मित्रादीन् प्रति मध्वः[5] ऊर्मयः आ पवन्ते । अस्य सोमस्य[6] एनं सोमं जानन्तः [7]जनाः सुखं सङ्गच्छन्ते[7] ॥ ८ ॥

अस्मभ्यं रोदसी रयिं मध्वो वाजस्य सातये । श्रवो वसूनि सं जितम् ॥ ९ ॥

अस्मभ्यम् । रोदसी इति । रयिम् । मध्वः । वाजस्य । सातये । श्रवः । वसूनि । सम् । जितम् ॥

वेङ्कट० अस्मभ्यम् हे द्यावापृथिव्यौ[1] धनम् मादयितुः अन्नस्य सोमात्मकस्य लाभाय [8]अन्नं धनानि च[8] सम् जयतम् इति ॥ ९ ॥

[1]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये एकोनत्रिंशो वर्गः[1]॥

[८]

[1]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[1]।

एते सोमा अभि प्रियमिन्द्रस्य काममक्षरन् । वर्धन्तो अस्य वीर्यम् ॥ १ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. उदकनाम तु (निघ १,१२). ३. वे वि[1] अ[1]. ४. सपृत वि[1] अ[1], संपृक्त वि[1]. ५. [1]ध्व वि[1] अ[1]. ६. [1]मस्य हुरो मूको. ७-७. जना सङ्ग[1] मूको. ८-८. अन्नं धनानि च मूको.

एते । सोमाः । अभि । प्रियम् । इन्द्रस्य । कामम् । अक्षरन् । वर्धन्त । अस्य । वीर्यम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० एते सोमा अभि अक्षरन् प्रियम् इन्द्रस्य कामम् वर्धयन्त अस्य वीर्यम्[1] ॥ १ ॥

पुनानासश्चमूषदो गच्छन्तो वायुमश्विना । ते नो धान्तु सुवीर्यम् ॥ २ ॥

पुनानासः । चमूऽसदः । गच्छन्तः । वायुम् । अश्विना । ते । नः । धान्तु । सुऽवीर्यम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० अभिपूयमाणा चमसेषु सीदन्त गच्छन्तः वायुम्[2] अश्विनौ च ते न यच्छन्तु सुवीर्यम् ॥२॥

इन्द्रस्य सोम राधसे पुनानो हार्दि चोदय । ऋतस्य योनिमासदम् ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । सोम । राधसे । पुनानः । हार्दि । चोदय । ऋतस्य । योनिम् । आऽसदम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० इन्द्रस्य सोम![3] सराधनाय अभिपूयमाण अभिरपितम् चोदय, यज्ञस्य स्थानं यथा[4] इन्द्र आसीदति ॥ ३ ॥

मृजन्ति त्वा दश क्षिपो हिन्वन्ति सप्त धीतयः । अनु विप्रा अमादिषुः ॥ ४ ॥

मृजन्ति । त्वा । दश । क्षिपः[5] । हिन्वन्ति । सप्त । धीतयः । अनु । विप्राः । अमादिषुः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० मृजन्ति त्वाम् दश अङ्गुलयः । प्रीणयन्ति त्वाम् सप्त होत्रा[6] । त्वा मेधाविन अनु मादयन्ति ॥ ४ ॥

देवेभ्यस्त्वा मदाय कं सृजानमति मेष्यः । सं गोभिर्वासयामसि ॥ ५ ॥

देवेभ्यः । त्वा । मदाय । कम् । सृजानम् । अति । मेष्यः । सम् । गोभिः । वासयामसि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० देवानाम् मदार्थं त्वाम् अवेर्लोमानि [7]कम् उदक (तु निघ १,१२) च[7] अति सृजानम् सम् वासयाम गव्यैः ॥ ५ ॥

[7]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये त्रिंशो वर्गः[7] ॥

पुनानः कलशेष्वा वस्त्राण्यरुषो हरिः । परि गव्यान्यव्यत ॥ ६ ॥

पुनानः । कलशेषु । आ । वस्त्राणि । अरुषः । हरिः । परि । गव्यानि । अव्यत ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पूयमान कलशेषु[8] निषिच्यमान वस्त्राणि आरोचमान हरितवर्णः परि आच्छादयति गव्यानि दध्यादीनि मिश्रणानि । तानि अस्य वासांसीव इति ॥ ६ ॥

मघोन आ पवस्व नो जहि विश्वा अप द्विषः । इन्दो सखायमा विश ॥ ७ ॥

---

१. सुवीर्यम् अ[2] २ वा वि[2] अ[1] ३. °म मूको. ४. यदा वि[2] अ[2] ५. तु. निघ २,५
६ °न वि[2] अ[2] ७-७ नास्ति मूको. ८ कुशलेषु मूको.

मघोनः । आ । पवस्व । नः । जहि । विश्वाः । अप । द्विषः । इन्दो इति । सखायम् । आ । विश ॥७॥

वेङ्कट० धनवतः अस्मान् प्रति आ पवस्व । अप जहि विश्वान् द्वेष्टॄन् । इन्दो! सखायम् इन्द्रम् आ विश ॥ ७ ॥

वृष्टिं दिवः परि स्रव द्युम्नं पृथिव्या अधि । सहो नः सोम पृत्सु धाः ॥ ८ ॥

वृष्टिम् । दिवः । परि । स्रव । द्युम्नम् । पृथिव्याः । अधि । सहः । नः । सोम । पृत्ऽसु । धाः ॥८॥

वेङ्कट० वृष्टिम् द्युलोकात् परि स्रव, अन्नं च पृथिव्याः उत्थापय। बलम् अस्माकम् 'हे सोम!' संग्रामेषु धेहि' ॥ ८ ॥

नृचक्षसं त्वा वयमिन्द्रपीतं स्वर्विदम् । भक्षीमहि प्रजामिषम् ॥ ९ ॥

नृऽचक्षसम् । त्वा । वयम् । इन्द्रऽपीतम् । स्वःऽविदम् । भक्षीमहि । प्रऽजाम् । इषम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० नृणां द्रष्टारम्[2] त्वा[3] वयम् इन्द्रपीतम् सर्वज्ञम् पिबन्तः[4] भजेम प्रजाम् अन्नं च ॥ ९ ॥

[1]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये एकत्रिंशो वर्गः[1] ॥

[९]

[1]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[1] ।

परि प्रिया दिवः कविर्वयांसि नप्त्योर्हितः । सुवानो याति कविक्रतुः ॥ १ ॥

परि । प्रिया । दिवः । कविः । वयांसि । नप्त्योः । हितः । सुवानः । याति । कविऽक्रतुः ॥ १ ॥

वेङ्कट० चतुर्थेऽहनि आर्भवे। परि याति प्रियाणि द्युलोकस्य कविः वयांसि इति प्राण्ण आह। '[5]येना अतिथय पर्वतानां ककुभ'' (तैब्रा ३,७,९,१) इति मन्त्रः । अधिषवणफलकयोः निहितः[6] अभिषूयमाणः क्रान्तप्रज्ञः ॥ १ ॥

प्रप्र क्षयाय पन्यसे जनाय जुष्टो अद्रुहे । वीत्यर्ष चनिष्ठया ॥ २ ॥

प्रऽप्र । क्षयाय । पन्यसे । जनाय । जुष्टः । अद्रुहे । वीती । अर्ष । चनिष्ठया ॥ २ ॥

वेङ्कट० प्र अर्ष तव निवासभूताय अत्यन्त स्तोत्रे जनाय पर्याप्तः अद्रोग्धे भक्षणाय अन्नवत्तमया धारया ॥ २ ॥

स सूनुर्मातरा शुचिर्जातो जाते अरोचयत् । महान् मही ऋतावृधा ॥ ३ ॥

१-१ नास्ति मूको. २ देहि भ[1]. ३ स्वष्टा[1] वि[1] ४ त्वाम् वि[1]. ५ [?] मूको. ६ [?] मूको. ७. निधुन. वि[1], निन्दुन भ[1]; [?] वि[1].

स । सूनु । मातरा । शुचि । जात । जाते इति । अरोचयत् । महान् । मही इति । ऋतऽवृधा ॥ ३ ॥

वेङ्कट० [1]स पुत्र[1] आत्मनो मातरौ द्यावापृथिव्यौ शुचि जात[2] जाते[3] जनयित्र्यौ रोचयति महान् महत्यौ यज्ञस्य वर्धयित्र्यौ ॥ ३ ॥

स सप्त धीतिभिर्हितो नद्यो अजिन्वदद्रुहः । या एकमक्षि वावृधुः ॥ ४ ॥

स । सप्त । धीतिऽभिः । हित । नद्य । अजिन्वत् । अद्रुह । याः । एकम् । अक्षि । ववृधु ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स सप्त [4]नदी द्रोहवर्जिता[5] अङ्गुलीभि हित प्रीणयति, या [6]एनम् एकम्[6] अक्षीणम् वर्धयन्ति ॥ ४ ॥

ता अभि सन्तमस्तृतं महे युवानमा दधुः । इन्दुमिन्द्र तव व्रते ॥ ५ ॥

ता । अभि । सन्तम् । अस्तृतम् । महे । युवानम् । आ । दधु । इन्दुम् । इन्द्र । तव । व्रते ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अङ्गुल्य अभि आ दधु सन्तम् अहिंसितम् महते कर्मणे युवानम् सोमं हे इन्द्र। तव कर्मणि[7] ॥ ५ ॥

[8]इति पञ्चाष्टके सप्तमाध्याये द्वात्रिंशो वर्ग[8] ॥

अभि वह्निरमर्त्यः सप्त पश्यति वावहिः । क्रिविर्देवीरतर्पयत् ॥ ६ ॥

अभि । वह्नि । अमर्त्य । सप्त । पश्यति । वावहि । क्रिवि । देवी । अतर्पयत् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अभि पश्यति वोढा[9] अमर्त्य. सप्त नदी अत्यर्थं वोढा। [10]सोऽयम् क्रिवि[10] कूप[11] (तु निघ ३,२३) देवी नदी तर्पयति ॥ ६ ॥

अवा कल्पेषु नः पुमस्तमांसि सोम योध्या । तानि पुनान जङ्घनः ॥ ७ ॥

अव । कल्पेषु । न । पुम । तमांसि । सोम । योध्या । तानि । पुनान । जङ्घन ॥ ७ ॥

वेङ्कट० रक्ष अस्मान् कल्पनीयेषु अहस्सु हे पुम।। तमांसि सोम। य रव योधनीयानि युध्यसि, रक्षांसि तानि पुनान। विनाशय ॥ ७ ॥

नू नव्यसे नवीयसे सूक्ताय साधया पथः । प्रत्नवद्रोचया रुचः ॥ ८ ॥

नु । नव्यसे । नवीयसे । सुऽउक्ताय । साधय । पथ । प्रत्नऽवत् । रोचय । रुच ॥ ८ ॥

१-१ सुपुत्र वि[२] अ[१]. २ °तौ वि[२]. ३ °त वि[१] अ[१]. ४. तु निघ २,५. ५-५ नदी भव° वि[२] अ[१]. ६-६. एकमेनम् वि[१]. ७ °मा° मूको ८-८. नास्ति मूको. ९ वोल्हा वि[२]. १०-१० सेय क्री अ[१]. ११. नास्ति वि[१ २], °पा अ[१].

वेङ्कट० क्षिप्रं नव्याय स्तुत्याय अस्माकम् सूक्ताय अभिगच्छ मार्गान्[1]। प्रत्नवत् यथापुरम् रोचय स्वा दीप्तीः[2] ॥ ८ ॥

पवमान महि श्रवो गामश्वं रासि वीरवत् । सना मेधां सना स्वः ॥ ९ ॥

पवमान । महि । श्रवः । गाम् । अश्वम् । रासि । वीरऽवत् । सन । मेधाम् । सन । स्वरिति स्वः ॥

वेङ्कट० पवमान! महत् अन्नम् पुत्रयुक्तम् गाम् अश्वम् प्रयच्छसि, स त्वं प्रयच्छ मेधाम्[3], प्रयच्छ सर्वम् इति ॥ ९ ॥

[4]इति पञ्चाष्टके सप्तमाध्याये त्रयस्त्रिंशो वर्गः[4] ॥

[१०]

[5]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[5] ।

प्र स्वानासो रथा इवार्वन्तो न श्रवस्यवः । सोमासो राये अक्रमुः ॥ १ ॥

प्र । स्वानासः । रथाःऽइव । अर्वन्तः । न । श्रवस्यवः । सोमासः । राये । अक्रमुः ॥ १ ॥

वेङ्कट० सप्तमे अहनि बहिष्पवमाने । [5]प्र अक्रमुः[5] स्वनन्तः रथाः इव अश्वाः इव च शत्रुभ्यः अन्नमिच्छन्तः सोमाः यजमानानां धनाय ॥ १ ॥

हिन्वानासो रथा इव दधन्विरे गभस्त्योः । भरासः कारिणामिव ॥ २ ॥

हिन्वानासः । रथाःऽइव । दधन्विरे । गभस्त्योः[6] । भरासः । कारिणाम्ऽइव ॥ २ ॥

वेङ्कट० गच्छन्तः[7] रथाः इव क्षिप्रं बाह्वोः ध्रियन्ते[8] भाराः इव भारवाहानाम् हस्तयोः ॥ २ ॥

राजानो न प्रशस्तिभिः सोमासो गोभिरञ्जते । यज्ञो न सप्त धातृभिः ॥ ३ ॥

राजानः । न । प्रशस्तिऽभिः । सोमासः । गोभिः । अञ्जते । यज्ञः । न । सप्त । धातृऽभिः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० राजानः इव प्रशस्ताभिः स्तुतिवाग्भिः सोमाः गोभिः अज्यन्ते, यज्ञः इव च सप्तभिः धातृभिः[9] ॥ ३ ॥

परि सुवानास इन्दवो मदाय बर्हणा गिरा । सुता अर्षन्ति धारया ॥ ४ ॥

परि । सुवानासः । इन्दवः । मदाय । बर्हणा । गिरा । सुताः । अर्षन्ति । धारया ॥ ४ ॥

वेङ्कट० परितः गच्छन्ति अभिषूयमाणाः इन्दवः मदाय महत्या गिरा अभिषुताः धारया ॥ ४ ॥

---

१. °र्गात् वि[1] अ[1]. २. °प्तिम् त्रि[2]; °प्तिः वि[1]; °प्ति अ[1]. ३. मेधा मेधा वि[2] अ[1]. ४-४. नास्ति मूको. ५-५. प्रक्रम वि[1] अ[1]; प्राक्रमु वि[1]. ६. बाहुनाम (द्र. निघ २,४). ७. गच्छ° वि[2] अ[1]. ८. °यते वि[1] अ[1]. ९. होत्रभि. वि[1].

आपानासो विवस्वतो जनन्त उषसो भगम् । सूरा अण्वं वि तन्वते ॥ ५ ॥

आपानासः । विवस्वतः । जनन्त । उषसः । भगम् । सूराः । अण्वम् । वि । तन्वते ॥ ५ ॥

वेङ्कट० आपानभूताः इन्द्रस्य जनयन्त उषसः शोभाम् सरन्तः सोमाः शब्दम् कुर्वन्ति ॥ ५ ॥

[1]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये चतुस्त्रिंशो वर्गः[1] ॥

अप द्वारा मतीनां प्रत्ना ऋण्वन्ति कारवः । वृष्णो हरस आयवः ॥ ६ ॥

अप । द्वारा । मतीनाम् । प्रत्नाः । ऋण्वन्ति । कारवः । वृष्णः । हरसे । आयवः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० विवृण्वन्ति यज्ञस्य द्वाराणि स्तुतीनाम् कर्तारः ऋत्विजः प्रत्नाः सोमस्य आहर्तारः[2] (?) मनुष्याः ॥ ६ ॥

समीचीनास आसते होतारः सप्तजामयः । पदमेकस्य पिप्रतः ॥ ७ ॥

सम्ऽईचीनासः । आसते । होतारः । सप्तऽजामयः । पदम् । एकस्य । पिप्रतः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० समीचीनाः उपविशन्ति होतारः सप्तजामिसदृशाः स्थानम् एकस्य[3] सोमस्य[3] पूरयन्तः । होतारः[4] होत्रकाः ॥ ७ ॥

नाभा नाभिं न आ ददे चक्षुश्चित् सूर्ये सचा । कवेरपत्यमा दुहे ॥ ८ ॥

नाभा । नाभिम् । नः । आ । ददे । चक्षुः । चित् । सूर्ये । सचा । कवेः । अपत्यम् । आ । दुहे ॥

वेङ्कट० अस्माकम्[5] नाभिम् सोम नाभौ अहम् आ ददे । चक्षुः अस्माकम् सूर्ये सङ्गतं भवति पीतसोमानाम् । कवेः[6] सोमस्य अपत्यम्[5] अंशुम् आ[4] दुहे ॥ ८ ॥

अभि प्रिया दिवस्पदमध्वर्युभिर्गुहा हितम् । सूरः पश्यति चक्षसा ॥ ९ ॥

अभि । प्रिया । दिवः । पदम् । अध्वर्युऽभिः । गुहा । हितम् । सूरः । पश्यति । चक्षसा ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अभि पश्यति[7] दीप्तस्य आत्मनः प्रियम् पदम् सोमम् अध्वर्युभिः गुहायाम् निहितम् सुवीर्यः इन्द्रः चक्षुषा[8] ॥ ९ ॥

[1]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये पञ्चत्रिंशो वर्गः[1] ॥

[११]

[1]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[1] ।

उपास्मै गायता नरः पवमानायेन्दवे । अभि देवाँ इयक्षते ॥ १ ॥

१-१ नास्ति मूको. २ हर्तारः वि[1] ३ एतस्य वि[2] अ[1]. ४ नास्ति मूको. ५ नास्ति वि[1] ६ तये वि[1] अ[1] ७ °ति वि[2] अ[2]. ८ °षो वि[2] अ[1], °ष वि[1].

उप॑ । अ॒स्मै॒ । गा॒य॒त॒ । न॒रः॒ । पव॑मानाय । इन्द॑वे । अ॒भि । दे॒वान् । इय॑क्षते ॥ १ ॥

वेङ्कट० उप गायत अस्मै ¹नरः। पवमानाय¹ इन्दवे आभिमुख्येन देवान् यष्टुमिच्छते ॥ १ ॥

अ॒भि ते॒ मधु॑ना॒ पयोऽथ॑र्वाणो अशिश्रयुः । दे॒वं दे॒वाय॑ देव॒यु ॥ २ ॥

अ॒भि । ते॒ । मधु॑ना । पय॑ । अथ॑र्वाण । अ॒शि॒श्र॒यु॒ । दे॒वम् । दे॒वाय॑ । दे॒व॒ऽयु ॥ २ ॥

वेङ्कट० ²अभि अशिश्रयु तत्र² रसम् मधुना गव्येन पयसा अथर्वाण ऋषय देवनशीलम् इन्द्राय देवकामम् ॥ २ ॥

स नः॑ पवस्व॒ शं गवे॒ शं जना॑य॒ शमर्व॑ते । शं रा॑ज॒न्नोष॑धीभ्यः ॥ ३ ॥

स । न॒ । प॒व॒स्व॒ । शम् । गवे॑ । शम् । जना॑य । शम् । अर्व॑ते । शम् । रा॒ज॒न् । ओष॑धीभ्य ॥ ३ ॥

वेङ्कट० स अस्माक गवादिभ्य सुखम् पवस्व इति ॥ ३ ॥

ब॒भ्रवे॒ नु स्वत॑वसेऽरु॒णाय॑ दिवि॒स्पृशे॑ । सोमा॑य गा॒थम॑र्चत ॥ ४ ॥

ब॒भ्रवे॑ । नु । स्वऽत॑वसे । अ॒रु॒णाय॑ । दि॒वि॒ऽस्पृशे॑ । सोमा॑य । गा॒थम् । अ॒र्च॒त॒ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० बभ्रुवर्णाय क्षिप्रं स्वबलाय अरुणवर्णाय दिव स्पृशते सोमाय वाचम् उच्चारयत ॥ ४ ॥

हस्त॑च्युतेभि॒रद्रि॑भिः सु॒तं सोम॑ं पुनीतन । मधा॒वा धा॑वता॒ मधु॑ ॥ ५ ॥

हस्त॑ऽच्युतेभिः । अद्रि॑ऽभि । सु॒तम् । सोम॑म् । पु॒नी॒त॒न॒ । मधौ॑ । आ । धा॒व॒त॒ । मधु॑ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० हस्तप्रच्युतै ग्रावभि अभिषुतम् सोमम् पवित्रे³ पुनीतन। मधौ सोमे प्रक्षिपत गव्यम् मधु ॥ ५ ॥

⁴इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये षट्त्रिंशो वर्ग⁴ ॥

नम॒ इदुप॑ सीदत द॒ध्नेद॒भि श्री॑णीतन । इन्दु॒मिन्द्रे॑ दधातन ॥ ६ ॥

नम॑सा । इत् । उप॑ । सी॒द॒त॒ । द॒ध्ना । इत् । अ॒भि । श्री॒णी॒त॒न॒ । इन्दु॑म् । इन्द्रे॑ । द॒धा॒त॒न॒ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० नमसा एव सोमम् उप सीदत, दध्ना च अभि श्रीणीत। अथ इन्दुम् इन्द्रे धत्त ॥ ६ ॥

अ॒मि॒त्र॒हा विच॑र्षणिः॒ पव॑स्व सोम॒ शं गवे॑ । दे॒वेभ्यो॑ अनुकाम॒कृत् ॥ ७ ॥

अ॒मि॒त्र॒ऽहा । विऽच॑र्षणि । पव॑स्व । सो॒म॒ । शम् । गवे॑ । दे॒वेभ्य॑ । अ॒नु॒का॒म॒ऽकृत् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अमित्राणा हन्ता विद्रष्टा पवस्व सोम। शम् गवे देवेभ्य⁵ अभिलषितस्य कर्ता ॥ ७ ॥

१-१ 'स्पमिवमा वि॰ अ॰'. २-२. नास्ति वि॰ अ॰, अभिशिश्र॰ वि॰. ३ पवते वि॰ अ॰
४-४ नास्ति मूको. ५ सोमेभ्य वि॰ अ॰.

इन्द्राय सोम पातवे मदाय परि षिच्यसे । मनश्चिन्मनसस्पतिः ॥ ८ ॥

इन्द्राय । सोम । पातवे । मदाय । परि । सिच्यसे । मनःऽचित् । मनसः । पतिः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० इन्द्रस्य सोम ! पानाय मदाय च त्वं परितः पात्रेषु सिच्यसे[1] मनसो ज्ञाता मनसः पतिः[1] ॥ ८ ॥

पवमान सुवीर्यं रयिं सोम रिरीहि नः । इन्दविन्द्रेण नो युजा ॥ ९ ॥

पवमान । सुऽवीर्यम् । रयिम् । सोम । रिरीहि । नः । इन्दो इति । इन्द्रेण । नः । युजा ॥९॥

वेङ्कट० पवमान ! सुवीर्यम् रयिम् सोम ! देहि अस्मभ्यम् इन्दो ! त्वम् इन्द्रेण सहायेन ॥ ९ ॥

'इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये सप्तत्रिंशो वर्गः' ॥

[१२]

'काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः' ॥

सोमा असृग्रमिन्दवः सुता ऋतस्य सादने । इन्द्राय मधुमत्तमाः ॥ १ ॥

सोमाः । असृग्रम् । इन्दवः । सुताः । ऋतस्य । सदने । इन्द्राय । मधुमत्ऽतमाः ॥ १ ॥

वेङ्कट० 'सोमा [3]असृग्रम्' नवर्चं[3] नवमेऽहनि बहिष्पवमानम्, उत्तरं च । सोमाः सृज्यन्ते[4] इन्दवः सुताः[4] यज्ञस्य सदने[5] इन्द्रार्थम् मधुमत्तमाः ॥ १ ॥

अभि विप्रा अनूषत गावो वत्सं न मातरः । इन्द्रं सोमस्य पीतये ॥ २ ॥

अभि । विप्राः । अनूषत । गावः । वत्सम् । न । मातरः । इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये ॥ २ ॥

वेङ्कट० अभि शब्दयन्ति[6] मेधाविनः गावः इव वत्सम् प्रति मातरः इन्द्रम् सोमस्य पानाय ॥ २ ॥

मदच्युत् क्षेति सादने सिन्धोरूर्मा विपश्चित् । सोमो गौरी अधि श्रितः ॥३॥

मदऽच्युत् । क्षेति । सदने । सिन्धोः । ऊर्मा । विपःऽचित् । सोमः । गौरी इति । अधि । श्रितः ॥

वेङ्कट० मादकस्य रसस्य च्यावयिता निवसति स्थाने । तदेवाह—सिन्धोः ऊर्मौ[9] वसतीवरीषु[10] विपश्चित् सोम. गौर्याम् अधि श्रितः । गौरी इति माध्यमिकां वाचमाह (तु निघ १,११;५,५) ॥३॥

दिवो नाभा विचक्षणोऽव्यो वारे महीयते । सोमो यः सुक्रतुः कविः ॥ ४ ॥

---

१. °च्यते मूको. २. 'तिम वि[2] अ'. ३-३. नास्ति मूको. ४-४. असृग्रवच्च वि[2]; 'ग्रनवमर्चम् वि[1], °ग्र-नवच्च अ[1]. ५. असृजन्त वि[2] अ'; सृजन्ते वि[1]. ६. ब्रनाः वि[2] अ[2]. ७. सने वि[2] अ[1]. ८ शब्दापय° वि[2]. ९ °र्मो वि[1] १०. °री. वि[2]; °री वि[1] अ[1].

दि॒व । नाभा॑ । वि॒ऽच॒क्ष॒ण । अव्यः॑ । वारे॑ । म॒ही॒य॒ते॒ । सोम॑ । य । सु॒ऽक्रतुः॑ । क॒विः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अन्तरिक्षस्य नाभिभूते विचक्षण अवे वाले पूज्यते पूयमान स्तूयते सोम, य सुप्रज्ञ[१] क्रान्त ॥ ४ ॥

यः सोमः॑ क॒लशे॒ष्वाँ अ॒न्तः प॒वित्र॒ आहि॑तः । तमिन्दुः॒ परि॑ षस्वजे ॥ ५ ॥

य । सोमः॑ । क॒लशे॑षु । आ । अ॒न्तरिति॑ । प॒वित्रे॑ । आऽहि॑तः । तम् । इन्दुः॑ । परि॑ । स॒स्व॒जे ॥

वेङ्कट० य[२] सोम[३] क शेषु आस्ते, य च पवित्रस्य अन्त आहित, तम्[४] स्वाशभूतम् इन्दु देव अनुप्रविशति ॥ ५ ॥

[५]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये अष्टात्रिंशो वर्ग[५] ॥

प्र वाच॒मिन्दु॑रिष्यति समु॒द्रस्याधि॑ वि॒ष्टपि॑ । जिन्व॒न् कोशं॑ मधु॒श्चुत॑म् ॥ ६ ॥

प्र । वाच॑म् । इन्दुः॑ । इ॒ष्य॒ति॒ । स॒मु॒द्रस्य॑ । अधि॑ । वि॒ष्टपि॑ । जिन्व॑न् । कोश॑म् । म॒धु॒ऽश्चुत॑म् ॥

वेङ्कट० प्रेरयति सोम वाचम् अन्तरिक्षस्य विष्टब्धे स्थाने प्रीणयन् मेघम् मधुन स्रावकम् इति ॥ ६ ॥

नित्य॑स्तोत्रो॒ वन॒स्पति॑र्धी॒नाम॒न्तः स॑ब॒र्दुघः॑ । हि॒न्वा॒नो मानु॑षा यु॒गा ॥ ७ ॥

नित्य॑ऽस्तोत्रः । वन॒स्पतिः॑ । धी॒नाम् । अ॒न्तरिति॑ । स॒ब॒ःऽदुघः॑ । हि॒न्वा॒नः । मानु॑षा । यु॒गा ॥७॥

वेङ्कट० सन्ततस्तोत्र वनाना पालयिता कर्मणाम् अन्त अमृतस्य दोग्धा प्रीणयन् [६]मानुषाणि अहानि[६] अहीनैकाहात्मकानि[७] इति ॥ ७ ॥

अ॒भि प्रि॒या दि॒वस्प॒दा सोमो॑ हिन्वा॒नो अ॑र्षति । विप्र॑स्य॒ धार॑या क॒विः ॥ ८ ॥

अ॒भि । प्रि॒या । दि॒वः । प॒दा । सोमः॑ । हि॒न्वा॒नः । अ॒र्ष॒ति॒ । विप्र॑स्य । धार॑या । क॒विः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अभि अर्षति प्रियाणि स्थानानि अन्तरिक्षात् सोम प्रेर्यमाण मेधाविनः धारया क्रान्त ॥ ८ ॥

आ प॑वमान धारय र॒यिं स॒हस्र॑वर्चसम् । अ॒स्मे इ॑न्दो स्वा॒भुव॑म् ॥ ९ ॥

आ । प॒व॒मा॒न॒ । धा॒र॒य॒ । र॒यिम् । स॒हस्र॑ऽवर्चसम् । अ॒स्मे इति॑ । इ॒न्दो॒ इति॑ । सु॒ऽआ॒भुव॑म् ॥ ९ ॥

---

१. °ज्ञ वि[१] अ[१]. २ य सामय वि[१] अ[१]. ३ °म मूको ४ स्वम् वि[१] अ[१] ५-५. नास्ति मूको ६-६. °ष्याहा अ[१] वि[१]. ७ °नैकामकाहानि अ[१]

वेङ्कट० आ धारय पवमान। रयिम् बहुदीप्तिम् अस्मासु इन्दो। शोभनाऽऽभवनम् इति ॥ ९ ॥

[1]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये एकोनचत्वारिंशो वर्गः[1] ॥

आत्मजो वेङ्कटो यस्य गोविन्दस्तदनन्तरम्[2] ।
षष्ठस्य सप्तमाध्यायमिति व्याख्यत् स माधवः ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने षष्ठाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

—४—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये षष्ठाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

१-१ नास्ति मूको. २. °र° वि°.

अथ अष्टमोऽध्यायः ।

वेङ्कट०

'सोमः पुनानो अर्षति' त्याचिख्यासति माधवः ।
अवसानेषु वक्तव्यम् आदितः सम्प्रदर्शयन् ॥ १ ॥

तत्रर्चामवसानानि[1] प्रायेणार्थानुरूपतः ।
अवस्येदन्ततस्तत्र द्विपदैकपदा ऋचः ॥ २ ॥

अर्धर्चेऽवान्तरः[2] कश्चिद् वाक्यार्थः[3] पर्यवस्यति ।
बह्वीष्वृक्षु विशेषं [4]तं न विजानन्त्यपण्डिताः[4] ॥ ३ ॥

पादयोर्मुख्ययोः[5] [6]पङ्क्त्या एकार्थः[6] पर्यवस्थितः ।
त्रिषु चान्यत्ततस्तासु द्वावुक्त्वा त्रीनथो वदेत् ॥ ४ ॥

यत्रान्यथावसानं[7] स्यात् तत्रार्थोऽपि च तादृशः ।
पुरउष्णिक्षु[8] सर्वासु पादो मुख्यस्तथाविधः ॥ ५ ॥

[9]'भरद्वाजायाव धुक्षत द्विता'[9]
'दूतैरिव[10] तेऽवृकमस्तु सख्यम्'[11] ।
'तत्वर्तुर्नैषवहितं शुक्रमुच्चरत्'[12]
'वृक्षाइवेन्मे अभिपित्वे अरारणुः'[13] ॥ ६ ॥

मध्येऽवसानं तु चतुष्पदासु
त्रिभिस्समस्तैरपरैः परैर्वा ।
एतं[14] शंसंस्त्रिभिराद्यैः[15] पदैः स्यात्
'अधीन्ववर्त'[16] त्रिभिरेवापरैश्च ॥ ७ ॥

'इन्द्रो मदाय वावृधे'[17] 'नकिष्टं कर्मणा नशत्'[18] ।
अवस्येत्[19] पादयोरत्र मुख्ययोः क्वचिदन्यथा ॥ ८ ॥

१. °त्र्च्याम° वि[2] अ[1]; °त्र्चम° वि[1]. २. °र्धचोऽवा° वि[1] अ[2]. ३. °र्थ मूको. ४-४. ता अपिज° वि[1] अ[2]. ५. पद° वेंक्रम. ६-६. एकोऽर्थः वेंक्रम. ७. °न्यथोपसा° वि[2] अ[1]. ८. पुर उष्णिक्षु च वि[2] अ[1]; पुन उष्णीषु वि[1]. ९-९. °जावधु (°धि अ[1]) क्षिप्नपिता वि[2] अ[1]; ऋ ६,४८,१३. १०. दिद्वनेरि° वि[1] अ[2]. ११. ऋ ६,४८,१८. १२. ऋ ७,६६,१६. १३. ऋ ८,४,२१. १४. एताः वि[1] अ[1]. १५. °वे वि[1] अ[1]. १६. ऋ १०,५३,१५. १७. ऋ १,८१,१. १८. ऋ ८,७०,३. १९. अपस्येद् वि[1] अ[1].

'नकिर्देवा मिनीमसि'[1] त्रिषु पादेष्ववस्यति ।
षट्पदायाश्च मध्ये स्याद् द्वयोर्वा पर्यवस्यति[2] ॥ ९ ॥

'स क्षपः परि षस्वजे'[3] 'निष्कं वा घा कृणवते'[4] ।
निदर्शनमृचौ तत्र दर्शयामास शौनकः ॥ १० ॥

'सुषुमा यातमद्रिभिः'[5], 'नहि वां ववयामहे'[6] ।
'प्रो ष्वस्मै पुरोरथम्'[7] इति सप्तपदा इमाः ॥ ११ ॥

एषु[8] मन्त्रेष्ववस्यन्ति द्वाभ्यां द्वाभ्यां ततः परम् ।
पादेषु त्रिष्ववस्थानं चतुर्ष्वपि[9] च कुर्वते ॥ १२ ॥

ऋच्यस्यां छान्दसा विप्रा 'नहि वां ववयामहे' ।
द्वयोः पञ्चसु वाऽवस्येत्[10] सा 'प्रो ष्वस्मै पुरोरथम्' ॥ १३ ॥

'स हि शर्धो न मारुतम्'[11] त्रिषु पूर्वमवस्यति ।
द्वावुक्त्वा शौनको ब्रूयाद् अष्टौ पादा भवन्ति ते ॥ १४ ॥

पादे पादे समाप्यन्ते प्रायेणार्था मन्त्रान्तरा ।
विशेषोऽक्षरतः पादः 'इमं मे वरुण श्रुधि'[12] ॥ १५ ॥

[13]श्रुधीमं हवं[13] वरुण पादे ब्रुवते [14]ससम्वय ।
हवमित्यस्य[14] पादान्तः श्रुधीत्यत्रेति शौनकः ॥ १६ ॥

अग्निमीळे[15] पुरोहितं यज्ञस्येत्यर्थसंस्थितिः ।
यदा तदोदाहरणं सर्वेदं च प्रदर्शयेत् ॥ १७ ॥

यदि यज्ञस्य देवोऽग्निरिति तत्रार्थं इष्यते ।
प्रतिपादमर्थभेदात् तदा[16] नैषा निदर्शनम् ॥ १८ ॥

---

१. ऋ १०,१३४,७. २. °वस्यति: वि² अ; °वस्यतः वि¹. ३. ऋ ८,४१,३. ४. ऋ ८,४७,१५. ५. ऋ १,१३७,१. ६. ऋ ८,४०,२. ७. ऋ १०,१३३,१. ८. इषु वि² अ¹. ९. °र्ते वि² अ¹. १०. वापस्य वि² अ¹; चावस्येत् वि¹. ११. ऋ १,१२७,६. १२ ऋ १,२५,१९. १३-१३. श्रुधीमहं वि² अ¹; श्रुधिमह वि¹. १४-१४. °यमवम् °यभव वि² अ¹, °यद्दवम् वि¹. १५ °मीळे वेंकट. १६. तथा वि².

[1]अथाप्यर्थ. स्वभावेन[1] न[2] पादेषु व्यवस्यति।
[3]ऋतेनं मित्रावरुणौ[3] विद्यात् तत्र निदर्शनम् ॥ १९ ॥

सम्बोधनादुदात्ततरम्[4] इह प्राप्त न दृश्यते।
ऋतावृधपदे[5] तस्माद् अविराम प्रतीयते ॥ २० ॥

इदमत्रावगन्तव्यम् अवधानविवर्जित ।
यावन्ति[6] शक्नुयाद् वक्तुम् अप्राणन्नेव [7]मानवः ॥ २१ ॥

तावद्भिरक्षरैरर्थः प्रायेण प्रतिपाद्यते।
गायत्र्यादिजगत्यन्तम् अप्राणन्नेव[7] भाषते ॥ २२ ॥

[8]अथाप्यतिजगत्यादिम् उच्चारयति[8] मानव ।
अवधानपरोऽप्राणन्[9] सप्तक चतुरत्तरम् ॥ २३ ॥

महता प्रणिधानेन यत्नेन महताऽपि च।
[10]उत्तम सप्तक प्राहुरत्क्रयन्तमिति स्थिति[10] ॥ २४ ॥

लौकिकार्थस्वभावेन सप्तकानां यथाक्रमम्।
वेदे भूयान् प्रयोगोऽभूद् अल्पोऽथाल्पतरोऽपि च ॥ २५ ॥

इतिच्छन्दस्सु वक्तव्यम् अध्यायादिषु दर्शितम्।
अस्माभिरष्टके षष्ठे ज्ञानहेतद् विमुच्यते ॥ २६ ॥ इति[11] ॥

[१३]

[12]काश्यपोऽसितो दवलो वा ऋषि । पवमान सोमो देवता। गायत्री छन्द[12]।

सोर्मः पुनानो अर्षति सहस्रधारो अत्यविः। वायोरिन्द्रस्य निष्कृतम् ॥ १ ॥

सोर्म । पुनान । अर्षति । सहस्रऽधार । अतिऽअवि । वायो । इन्द्रस्य । नि ऽकृतम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० असित[13] । सोम[14] । सोम[15] पुनान गच्छति सहस्रधार दशापवित्रमतिगच्छन्[16] वायो इन्द्रस्य च पानाय संस्कृत पात्रम् ॥ १ ॥

---

१ १. °र्थस्व° वि[12] अ[1] २. नास्ति मूको. ३. ऋ १,२,८. ४ °बाधा° वि[2] अ[1], °बाध° वि[1]. ५ °धे प° वि[2] ६ पार्श्व तु वि[2] अ[1], नास्ति वि[1]. ७ °ण देव वि[1,2] अ[1]. ८-८. अथा जग° वि[1,2] अथा ••जग ••त्यु ••चार° अ[1] ९. अवसानपरोप्राणान् वि[1,2] अ[1]. १०-१० नास्ति वि[1]. ११ नास्ति वि[1], इति कारिका अ[1] १२-१२. नास्ति मूको. १३. °तम् वि[2]. १४. °म मूको. १५ नास्ति वि[1]. १६. °मधि॰ ॰त् वि[2] अ[1], °मति॰च्छन् वि[1].

पर्वमानमवस्यवो विप्रमभि प्र गायत । सुष्वाणं देववीतये ॥ २ ॥

पर्वमानम् । अवस्यवः । विप्रम् । अभि । प्र । गायत । सुस्वानम् । देवऽवीतये ॥ २ ॥

वेङ्कट० पवमानम् हे रक्षणकामा[1] मेधाविनम् अभि 'प्र गायत'[2] अभिषूयमाणम् देवपानाय ॥ २ ॥

पर्वन्ते वाजसातये सोमाः सहस्रपाजसः । गृणाना देववीतये ॥ ३ ॥

पर्वन्ते । वाजऽसातये । सोमाः । सहस्रऽपाजसः । गृणानाः । देवऽवीतये ॥ ३ ॥

वेङ्कट० 'क्षरन्ति अन्नलाभाय'[3] सोमाः[3] बहुबलाः स्तूयमानाः यज्ञार्थम् ॥ ३ ॥

उत नो वाजसातये पर्वस्व बृहतीरिषः । द्युमदिन्दो सुवीर्यम् ॥ ४ ॥

उत । नः । वाजऽसातये । पर्वस्व । बृहतीः । इषः । द्युऽमत् । इन्दो इति । सुऽवीर्यम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अपि च अस्माकम् अन्नलाभाय पवस्व[4] महतीः[5] इषः धाराः दीप्तिमत् इन्दो! सुवीर्यम् च । अपि वा आयुधः[6] वाजसाति[7] ॥ ४ ॥

ते नः सहस्रिणं रयिं पर्वन्तामा सुवीर्यम् । सुवाना देवास इन्दवः ॥ ५ ॥

ते । नः । सहस्रिणम् । रयिम् । पर्वन्ताम् । आ । सुऽवीर्यम् । सुवानाः । देवासः । इन्दवः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० ते नः[8] सहस्रसङ्ख्यम् धनम् आ पवन्ताम् सुवीर्यम् च अभिषूयमाणाः[9] देवाः इन्दवः ॥ ५ ॥

[10]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये प्रथमो वर्गः[10] ॥

अत्या हियाना न हेतृभिरसृग्रं वाजसातये । वि वारमव्यमाशवः ॥ ६ ॥

अत्याः । हियानाः । न । हेतृऽभिः । असृग्रम् । वाजऽसातये । वि । वारम् । अव्यम् । आशवः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अश्वाः प्रेर्यमाणाः इव प्रेरकैः वि अतिसृज्यन्ते[11] पवित्रम् युद्धाय सोमाः ॥ ६ ॥

वाश्रा अर्षन्तीन्दवोऽभि वत्सं न धेनवः । दधन्विरे गभस्त्योः ॥ ७ ॥

वाश्राः । अर्षन्ति । इन्दवः । अभि । वत्सम् । न । धेनवः । दधन्विरे । गभस्त्योः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० शब्दकारिणः गच्छन्ति इन्दवः[12] वत्सम् इव धेनवः[13], ध्रियन्ते च बाह्वोः ॥ ७ ॥

जुष्ट इन्द्राय मत्सरः पर्वमान कनिक्रदत् । विश्वा अप द्विषो जहि ॥ ८ ॥

जुष्टः । इन्द्राय । मत्सरः । पर्वमान । कनिक्रदत् । विश्वाः । अप । द्विषः । जहि ॥ ८ ॥

---

१ °क्षका° मूको. २-२ प्रियागत वि[1] अ[1]. ३-३ °नगला वि[1] अ[1], °तेम्नला° वि[1] मूको. ४ °म वि[1] अ[1]. ५. °वत वि[1] अ[1]. ६. °थ वि[1], धं अ[1]. ७ °साति वि[1], °सानि अ[1]. ८. न वि[1]. ९ °णान् वि[1] अ[1]. १०-१० नास्ति मूको. ११. °सज्य्ने वि[1]. १२ देव वि[1] अ[1], °देव वि[1]. १३ येन वि[1] अ[1].

वेङ्कट० पर्याप्तः इन्द्राय सोमः। हे पवमान! शब्दं कुर्वन् विश्वाः द्विषः अप जहि ॥ ८ ॥

अपघ्नन्तो अराव्णः पवमानाः स्वर्दृशः। योनावृतस्य सीदत ॥ ९ ॥

अपऽघ्नन्तः। अराव्णः। पवमानाः। स्वःऽदृशः। योनौ। ऋतस्य। सीदत ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अपघ्नन्तः अदातॄन् पवमानाः![1] सर्वस्य द्रष्टारः यज्ञस्य स्थाने सीदत ॥ ९ ॥

[2]इति पञ्चाष्टके अष्टमाध्याये द्वितीयो वर्गः[2] ॥

[१४]

[3]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः। पवमानः सोमो देवता। गायत्री छन्दः[3]।

परि प्रासिष्यदत् कविः सिन्धोरूर्मावधि श्रितः। कारं बिभ्रत् पुरुस्पृहम् ॥१॥

परि। प्र। असिस्यदत्। कविः। सिन्धोः। ऊर्मौ। अधि। श्रितः। कारम्। बिभ्रत्। पुरुऽस्पृहम् ॥

वेङ्कट० परि प्र स्यन्दते कविः मेधावी सिन्धोः ऊर्मौ अधि श्रितः शब्दम् धारयन् बहुभिः स्पृहणीयम् ॥ १ ॥

गिरा यदी सबन्धवः पञ्च व्राता अपस्यवः। परिष्कृण्वन्ति धर्णसिम् ॥ २ ॥

गिरा। यदि। सऽबन्धवः। पञ्च। व्राताः। अपस्यवः। परिऽकृण्वन्ति। धर्णसिम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० स्तुत्या यदि एनं समानबन्धनाः पञ्च जनाः कर्मेच्छवः अलङ्कुर्वन्ति धारकम्। उत्तरत्र सम्बन्धः ॥ २ ॥

आदस्य शुष्मिणो रसे विश्वे देवा अमत्सत। यदी गोभिर्वसायते ॥ ३ ॥

आत्। अस्य। शुष्मिणः। रसे। विश्वे। देवाः। अमत्सत। यदि। गोभिः। वसायते ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अनन्तरम् अस्य बलिनः रसे विश्वे देवाः माद्यन्ति, यदि गोविकारैः छाद्यते ॥ ३ ॥

निरिणानो वि धावति जहच्छर्याणि तान्वा। अत्रा सं जिघ्नते युजा ॥ ४ ॥

निऽरिणानः। वि। धावति। जहत्। शर्याणि। तान्वा। अत्र। सम्। जिघ्नते। युजा ॥ ४ ॥

वेङ्कट० दशापवित्रादधः गच्छन् विविधम् धावति विसृजन् वस्त्रसम्बन्धीनि[1] शर्याणि द्वाराणि। अथ अत्र[2] आहूतः[4] संस्तुत्या आगतो भवति सहायेन[5] इन्द्रेण इति ॥ ४ ॥

नप्तीभिर्यो विवस्वतः शुभ्रो न मामृजे युवा। गाः कृण्वानो न निर्णिजम् ॥५॥

---

१ °नः मूको. २-२. नास्ति मूको. ३. तु. ऋ ९,७८,१; बेर १,१,५५ e,f ४. नास्ति मूको. ५. आभूतः वि[१] अ[१]. ६. सखाये[१] वि[१] अ[१].

नृभिः । यः । विऽरस्वंत । शुभ्रः । न । मुमृजे । युवा । गाः । कृण्वानः । न । निःऽनिर्जम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० परिचरत[1] हस्ताज्जाताभिः पौरस्थानीयाभिः अङ्गुलिभिः यः मृज्यते शोभमानः[2] [3]अश्व इव[3] युवा, गोविकारान्[4] च कुर्वन् आत्मनो रूपम् इति ॥ ५ ॥

[5]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये तृतीयो वर्गः[5] ॥

अति श्रिती तिरश्चता गव्या जिगात्यण्व्या । वग्नुमियर्ति यं विदे ॥ ६ ॥

अति । श्रिती । तिरश्चता । गव्या । जिगाति । अण्व्या[6] । वग्नुम् । इयर्ति । यम् । विदे ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अशुभ्य अति गच्छति श्रयणार्थं तिरश्चीनं गव्यानि श्रयणानि[7] प्रति । [8]अङ्गुल्या अभिपूयमाणः[8] शब्दम्[9] च प्रेरयति, यम् अहं शब्दं जानामि शृणोमि[10] इति ॥ ६ ॥

अभि क्षिपः समग्मत मर्जयन्तीरिषस्पतिम् । पृष्ठा गृभ्णत वाजिनः ॥ ७ ॥

अभि । क्षिपः । सम् । अग्मत । मर्जयन्तीः । इषः । पतिम् । पृष्ठा । गृभ्णत । वाजिनः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अभि सम् गच्छन्ते[11] अङ्गुलयः अभिमृशन्त्य[12] अन्नानाम् पतिम् सोमम् । ता गृह्णत सोमस्य पृष्ठानि स्पृशन्ति अभिषवाय ॥ ७ ॥

परि दिव्यानि मर्मृशद् विश्वानि सोम पार्थिवा । वसूनि याह्यस्मयुः ॥ ८ ॥

परि । दिव्यानि । मर्मृशत् । विश्वानि । सोम । पार्थिवा । वसूनि । याहि । अस्मऽयुः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० दिव्यानि पार्थिवानि च सर्वाणि वसूनि परि स्पृशन् [13]सोम! अस्मत्काम[13] गच्छ ॥ ८ ॥

[5]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये चतुर्थो वर्गः[5] ॥

[१५]

[1]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[4] ।

एष धिया यात्यण्व्या शूरो रथेभिराशुभिः । गच्छन्निन्द्रस्य निष्कृतम् ॥ १ ॥

एषः । धिया । याति । अण्व्या । शूरः । रथेभिः । आशुऽभिः । गच्छन् । इन्द्रस्य । निःऽकृतम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० एष कर्मणा गच्छति अङ्गुल्याऽभिषुत[14] इत [15]सन् शूर[15] रथैः शीघ्रैः[16] गच्छन् इन्द्रस्य स्थानं दिवम् इति ॥ १ ॥

---

१. °रिहर° वि[2] अ[1]. २. शोमन वि[1]. ३-३. °अमे° वि[2] अ[1]. ४. नोवि° वि[2] अ[1]. ५-५. नास्ति मूको. ६. अङ्गुलिनाम (तु निघ २,५). ७. °णाति वि[2] अ[1]. ८-८. °त्यभि° वि[2]. ९. तु. निघ १,११. १०. °णोति मूको. ११. °च्छे वि[2] अ[1]. १२. °श्यन्त वि[1][2], °अभिमृशन्त्य अ[1]. १३-१३. सोऽस्म° वि[2]. १४. °पूयमाणा वि[1]. १५-१५. सञ्चर वि[2], सचूरे अ[1], सञ्चारो वि[1]. १६. °घ्रम् अ[1].

एष पुरू धियायते बृहते देवतातये । यत्रामृतास आसते ॥ २ ॥

एषः । पुरु । धियाऽयते । बृहते । देवऽतातये । यत्र । अमृतासः । आसते ॥ २ ॥

वेङ्कट० एषः[1] सोमः[2] बहु कर्म इच्छति महते यज्ञाय, यत्र देवाः वसन्ति ॥ २ ॥

एष हितो वि नीयतेऽन्तः शुभ्रावता पथा । यदी तुञ्जन्ति भूर्णयः ॥ ३ ॥

एषः । हितः । वि । नीयते । अन्तरिति । शुभ्रऽवता । पथा । यदि । तुञ्जन्ति । भूर्णयः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० एषः [3]पात्रेषु निहितः[3] हविर्धानादाहवनीयं प्रति विविधम्[4] नीयते हविर्धानाऽऽहवनीययोः अन्तः शोभावता मार्गेण, यदि एनं देवेभ्यः प्रयच्छन्ति हरणशीला ऋत्विजः ॥ ३ ॥

एष शृङ्गाणि दोधुवच्छिशीते यूथ्यो३ वृषा । नृम्णा दधान ओजसा ॥ ४ ॥

एषः । शृङ्गाणि । दोधुवत् । शिशीते । यूथ्यः । वृषा । नृम्णा । दधानः । ओजसा ॥ ४ ॥

वेङ्कट० एषः शृङ्गाणि कम्पयन्[5] निश्यति यूथभवः [6]वृषा धनानि[6] प्रयच्छन्[7] बलेन ॥ ४ ॥

एष रुक्मिभिरीयते वाजी शुभ्रेभिरंशुभिः । पतिः सिन्धूनां भवन् ॥ ५ ॥

एषः । रुक्मिऽभिः । ईयते । वाजी । शुभ्रेभिः । अंशुऽभिः । पतिः । सिन्धूनाम् । भवन् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० एषः मरुद्भिः सह गच्छति वाजी शोभमानैः अंशुभिः युक्तः पतिः सिन्धूनाम् भवन् ॥ ५ ॥

एष वसूनि पिब्दना परुषा ययिवाँ अति । अव शादेषु गच्छति ॥ ६ ॥

एषः । वसूनि । पिब्दना । परुषा । ययिऽवान् । अति । अव । शादेषु[8] । गच्छति ॥ ६ ॥

वेङ्कट० एषः आच्छादकानि पीडनानि रक्षांसि परुषा[9] अति[9] गच्छन् अव[9] गच्छति[10] शातनीयेषु रक्षस्सु ॥ ६ ॥

एतं मृजन्ति मर्ज्यमुप द्रोणेष्वायवः । प्रचक्राणं महीरिषः ॥ ७ ॥

एतम् । मृजन्ति । मर्ज्यम् । उप । द्रोणेषु । आयवः । प्रऽचक्राणम् । महीः । इषः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० एतम् उप मृजन्ति मार्जनीयम् द्रोणकलशेषु मनुष्याः प्रकुर्वाणम् महान्ति अन्नानि ॥ ७ ॥

एतमु त्यं दश क्षिपो मृजन्ति सप्त धीतयः । स्वायुधं मदिन्तमम् ॥ ८ ॥

एतम् । ऊँ इति । त्यम् । दश । क्षिपः । मृजन्ति । सप्त । धीतयः । सुऽआयुधम् । मदिन्ऽतमम् ॥ ८ ॥

---

१. कर्म एषः मूको. २. नास्ति मूको. ३-३. हितः पात्रेषु अ[1]. ४. ··· विधं वि[2]. ५. °यन्तः वि[1] अ[1]; °यन्‍ं वि[1]. ६-६. वृषधानि वि[1] अ[1]. ७. प्रच्छन् वि[1] अ[1]. ८ अर्थः ? (तु. ७मो मन्त्रे द्रोणेषु, ९,१७,४ प्रभृ. कलशेषु). ९. अप मूको. १०. गच्छन्ति वि[2].

वेङ्कट० तम् इमम् दश अङ्गुल्यः परिचरन्ति गावः च ऋत्विजः स्वायुधम् मादयितृतमम्।
मृजिः[1] परिचरणकर्मा इति ॥ ८ ॥

[2]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये पञ्चमो वर्गः[2] ॥

[१६]

[3]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[3] ।

प्र ते॑ सो॒तार॑ ओ॒ण्यो॒३ रसं॒ मदा॑य घृ॒ष्वये॑ । सर्गो॒ न त॒क्त्येत॑शः ॥ १ ॥

प्र । ते॒ । सो॒तारः॑ । ओ॒ण्योः॑ । रस॑म् । मदा॑य । घृ॒ष्वये॑ । सर्गः॑ । न । त॒क्ति॒ । एत॑शः ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्र स्थापयन्ति तव रसम् अभिषोतारः द्यावापृथिव्योः रसं देवानां च मनुष्याणां च[4] मदाय शत्रूणां घर्षणशीलाय । स च अभिपूयमानः[5] रमः अश्व इव विसृष्टः गच्छति ॥ १ ॥

क्रत्वा॒ दक्ष॑स्य र॒थ्य॑म॒पो वसा॑न॒मन्ध॑सा । गो॒षाम॒ण्वे॑षु सश्चिम ॥ २ ॥

क्रत्वा॑ । दक्ष॑स्य । र॒थ्य॑म् । अ॒पः । वसा॑नम् । अन्ध॑सा । गो॒ऽसाम् । अण्वे॑षु । स॒श्चि॒म॒ ॥ २ ॥

वेङ्कट० दक्षस्य कर्मणा प्राणस्य नेतारम् [6]उदकानि आच्छादयन्तम्[6] अन्धसा श्रयणाख्येन सह गवाम्[7] दातारम् अङ्गुलीषु संयोजयाम[8] ॥ २ ॥

अन॑प्तम॒प्सु दु॒ष्टरं॒ सोमं॑ प॒वित्र॒ आ सृ॑ज । पु॒नी॒हीन्द्रा॑य॒ पात॑वे ॥ ३ ॥

अन॑प्तम् । अ॒प्ऽसु । दु॒स्तर॑म् । सोम॑म् । प॒वित्रे॑ । आ । सृ॒ज॒ । पु॒नी॒हि । इन्द्रा॑य । पात॑वे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० शत्रुभिः अनाप्तम् आन्तरिक्ष्यासु अप्सु स्थितम्[9] दुस्तरम्[9] सोमम् पवित्रे आ सृज। तदेवाह— पुनीहि इन्द्रस्य पानार्थम् इति ॥ ३ ॥

प्र पु॑ना॒नस्य॒ चेत॑सा॒ सोमः॑ प॒वित्रे॑ अर्षति । क्रत्वा॑ स॒धस्थ॒मास॑दत् ॥ ४ ॥

प्र । पु॒ना॒नस्य॑ । चेत॑सा । सोमः॑ । प॒वित्रे॑ । अ॒र्ष॒ति॒ । क्रत्वा॑ । स॒धऽस्थ॑म् । आ । अ॒स॒द॒त् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्र गच्छति पूयमानस्य [10]अश्वा पवित्र[10] [11]चेतसा बुद्धिपूर्वम् अभिपूयमाणस्य[11] । तदेवाह— सोमः पवित्रे अर्षति[11] इति । सोऽयं प्रज्ञानेन नीयमानः सस्थानम् आ सीदति ॥ ४ ॥

प्र त्वा॒ नमो॑भि॒रिन्द॑व॒ इन्द्र॒ सोमा॑ असृक्षत । म॒हे भरा॑य का॒रिणः॑ ॥ ५ ॥

प्र । त्वा॒ । नमः॑ऽभिः । इन्द॑वः । इन्द्र॑ । सोमाः॑ । अ॒सृ॒क्ष॒त॒ । म॒हे । भरा॑य । का॒रिणः॑ ॥ ५ ॥

---

१. ऋजि मूको. २-२. नास्ति मूको. ३. नास्ति अ[1]. ४. °भिभूय° मूको. ५-५. °कम याच्छा° मूको. ६. भगवान् वि[2], भगवान् भगवान् अ. ७. म वि[1] अ[1]. ८. °ताम् मूको. ९. दष्टार° वि[1], द्रष्ट° वि[1]. १०-१०. अश्वाप° वि[1] अ. ११. अर्षति चेतसा बुद्धिपूर्वमभिपूयमाणस्य मूको.

वेङ्कट० प्र असृजन् रथम् अश्वैः सह इन्द्रः । दीप्ता सोमा महते मद्ग्रामाय करणशीला ॥ ५ ॥

पुनानो रूपे अव्यये विश्वा अर्षन्नभि श्रियः । शूरो न गोषु तिष्ठति ॥ ६ ॥

पुनानः । रूपे । अव्यये । विश्वाः । अर्षन् । अभि । श्रियः । शूरः । न । गोषु । तिष्ठति ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पूयमान वस्त्र अविमये विश्वा श्रिय अभि गमयन् शूर इव गोषु युद्धार्थं प्रविष्ट तिष्ठति ॥ ६ ॥

दिवो न सानु पिप्युषी धारा सुतस्य वेधसः । वृथा पवित्रे अर्षति ॥ ७ ॥

दिवः । न । सानु । पिप्युषी । धारा । सुतस्य । वेधसः । वृथा । पवित्रे । अर्षति ॥ ७ ॥

वेङ्कट० द्युलोकात् इव समुच्छ्रितमुदकम् वृद्धा सुतस्य सोमस्य धारा अनायासेन पवित्रे गच्छति ॥ ७ ॥

त्वं सोम विपश्चितं तना पुनान आयुषु । अव्यो वारं वि धावसि ॥ ८ ॥

त्वम् । सोम । विपःऽचितम् । तना । पुनानः । आयुषु । अव्यः । वारम् । वि । धावसि ॥ ८ ॥

वेङ्कट० त्वम् सोम! मनुष्याणा मध्ये धनेन पूयमान विपश्चितम् रक्षसि[1] । तथा अवे वाल च[2] वि धावसि ॥ ८ ॥

[3]इति पष्ठाष्टक अष्टमाध्याये षष्ठो वर्ग[3] ॥

[१७]

[1]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्द[1] ।

प्र निम्नेनेव सिन्धवो घ्नन्तो वृत्राणि भूर्णयः । सोमा असृग्रमाशवः ॥ १ ॥

प्र । निम्नेनऽइव । सिन्धवः । घ्नन्तः । वृत्राणि । भूर्णयः । सोमाः । असृग्रम् । आशवः ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्र गच्छन्ति निम्नेन इव सिन्धव घ्नन्त[4] शत्रून् क्षिप्रा[5] सोमा व्याप्ता[6] ॥ १ ॥

अभि सुवानास इन्दवो वृष्टयः पृथिवीमिव । इन्द्रं सोमासो अक्षरन् ॥ २ ॥

अभि । सुवानासः । इन्दवः । वृष्टयः । पृथिवीम्ऽइव । इन्द्रम् । सोमासः । अक्षरन् ॥ २ ॥

वेङ्कट० इन्द्रम् अभि अक्षरन्[7] सूयमाना[8] इन्दव वृष्टय इव पृथिवीम् सोमा ॥ २ ॥

अत्यूर्मिर्मत्सरो मदः सोमः पवित्रे अर्षति । विघ्नन् रक्षांसि देवयुः ॥ ३ ॥

---

१ °ति वि[1] अ[1]. २ नास्ति वि[1]. ३ ३ नास्ति मूको ४ °न्तम् वि[1] अ[1] ५ °प्राम् वि[1] अ[1], °प्रा वि[1]. ६ °प्ताम् वि[1] अ[1] ७. °रत मूको ८ सूय° वि[1] अ[1].

अतिऽऊर्मिः । मत्सरः । मदः । सोमः । पवित्रे । अर्षति । विऽघ्नन् । रक्षांसि । देवऽयुः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० प्रवृद्धः[1] मदनशीलः[1] मदः सोमः[1] पवित्रे गच्छति विघ्नन् राक्षसान् देवकामः ॥ ३ ॥

आ कलशेषु धावति पवित्रे परि षिच्यते । उक्थैर्यज्ञेषु वर्धते ॥ ४ ॥

आ । कलशेषु । धावति । पवित्रे । परि । सिच्यते । उक्थैः । यज्ञेषु । वर्धते ॥ ४ ॥

वेङ्कट० आ धावति द्रोणकलशेषु पवित्रे परि सिच्यते शस्त्रैः च यज्ञेषु वर्धते ॥ ४ ॥

अति त्री सोम रोचना रोहन् न भ्राजसे दिवम् । इष्णन्त्सूर्यं न चोदयः ॥५॥

अति । त्री । सोम । रोचना । रोहन् । न । भ्राजसे । दिवम् । इष्णन् । सूर्यम् । न । चोदयः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० त्रीन् लोकान् अति रोहन् च सोम! त्वं द्युलोकम् भ्राजसे प्रकाशयसि[2]। तथा गच्छन् सूर्यम् च चोदयसि ॥ ५ ॥

अभि विप्रा अनूषत मूर्धन् यज्ञस्य कारवः । दधाना चक्षसि प्रियम् ॥ ६ ॥

अभि । विप्राः । अनूषत । मूर्धन् । यज्ञस्य । कारवः । दधानाः । चक्षसि । प्रियम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अभि स्तुवन्ति विप्रा मूर्धन् यज्ञस्य कर्तारः दधानाः तेजसि सोमे प्रियम् ॥ ६ ॥

तमु त्वा वाजिनं नरो धीभिर्विप्रा अवस्यवः । मृजन्ति देवतातये ॥ ७ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । वाजिनम् । नरः । धीभिः । विप्राः । अवस्यवः । मृजन्ति । देवऽतातये ॥

वेङ्कट० तम् उ त्वा वाजिनम् मनुष्याः कर्मभिः विप्राः रक्षणेप्सवः[3] शोधयन्ति यज्ञाय ॥ ७ ॥

मधोर्धारामनु क्षर तीव्रः सधस्थमासदः । चारुर्ऋताय पीतये ॥ ८ ॥

मधोः । धाराम् । अनु । क्षर । तीव्रः । सधऽस्थम् । आ । असदः । चारुः । ऋताय । पीतये ॥

वेङ्कट० मधोः धाराम् [4]अनु क्षर तीव्ररसस्त्वम्[4] स्थानम् आ सीद चारुः त्वं यज्ञार्थं पानाय[5] इति ॥ ८ ॥

[6]इति पञ्चाष्टके अष्टमाध्याये सप्तमो वर्गः[6] ॥

[१८]

[1]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[1] ।

परि सुवानो गिरिष्ठाः पवित्रे सोमो अक्षाः । मदेषु सर्वधा असि ॥ १ ॥

---

१. °म वि[1] अ[1]. २. °यस वि[1] अ[1], नास्ति वि[1]. ३ नास्ति मूको. ४-४ °नी प्रसर त्व वि[1] अ[1]; °स्तीव्ररसस्त्वं वि[1]. ५. पादाय वि[1], पादय अ[1]. ६-६. नास्ति मूको.

परि । सुवानः । गिरिऽस्थाः । पवित्रे । सोमः । अक्षारिति । मदेषु । सर्वऽधाः । असि ॥ १ ॥

वेङ्कट० परि क्षरति सूयमानः ग्रावसु स्थितः पवित्रे सोमः । स स्तोतृषु सर्वस्य धाता भवसि मादकेषु ॥ १ ॥

त्वं विप्रस्त्वं कविर्मधु प्र जातमन्धसः । मदेषु सर्वधा असि ॥ २ ॥

त्वम् । विप्रः । त्वम् । कविः । मधु । प्र । जातम् । अन्धसः । मदेषु । सर्वऽधाः । असि ॥ २ ॥

वेङ्कट० त्वम् मेधावी, त्वम् क्रान्तः, मधु च प्र यच्छसि जातम् अन्नात्[1] ॥ २ ॥

तव विश्वे सजोषसो देवासः पीतिमाशत । मदेषु सर्वधा असि ॥ ३ ॥

तव । विश्वे । सऽजोषसः । देवासः । पीतिम् । आशत । मदेषु । सर्वऽधाः । असि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तव सर्वे देवाः सङ्गताः प्राश्नुवत पानम् ॥ ३ ॥

आ यो विश्वानि वार्या वसूनि हस्तयोर्दधे । मदेषु सर्वधा असि ॥ ४ ॥

आ । यः । विश्वानि । वार्या । वसूनि । हस्तयोः । दधे । मदेषु । सर्वऽधाः । असि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० आ दधाति यः[2] सर्वाणि वरणीयानि धनानि हस्तयोः स्तोतृ ॥ ४ ॥

य इमे रोदसी मही सं मातरेव दोहते । मदेषु सर्वधा असि ॥ ५ ॥

यः । इमे इति । रोदसी इति । मही इति । सम् । मातराऽइव । दोहते । मदेषु । सर्वऽधाः । असि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० [3]यः इमे द्यावापृथिव्यौ महत्यौ सम् दोग्धि, यथा[†] एकः वत्सो[3] द्वे मातरौ इति ॥ ५ ॥

परि यो रोदसी उभे सद्यो वाजेभिरर्षति । मदेषु सर्वधा असि ॥ ६ ॥

परि । यः । रोदसी इति । उभे इति । सद्यः । वाजेभिः । अर्षति । मदेषु । सर्वऽधाः । असि ॥ ६ ॥

वेङ्कट० स उभे द्यावापृथिव्यौ अन्नैः सद्यः परि गच्छति ॥ ६ ॥

स शुष्मी कलशेष्वा पुनानो अचिक्रदत् । मदेषु सर्वधा असि ॥ ७ ॥

सः । शुष्मी । कलशेषु । आ । पुनानः । अचिक्रदत् । मदेषु । सर्वऽधाः । असि ॥ ७ ॥

वेङ्कट० स बलवान् कलशेषु पूयमानः शब्दं करोति ॥ ७ ॥

[4]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये अष्टमो वर्गः.[4] ॥

---

१. अन्नम् वि', अन्न अ', अन्नात् वि'. २. च वि[2] अ'. ३-३. नास्ति वि'. † यथा वि' अ'. ४-४. नास्ति मूको.

[१९]

[1]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[1] ।

यत् सो॑म चि॒त्रमु॒क्थ्यं॑ दि॒व्यं पार्थि॑वं॒ वसु॑ । तन्नः॑ पुना॒न आ भ॑र ॥ १ ॥

यत् । सो॒म॒ । चि॒त्रम् । उ॒क्थ्य॑म् । दि॒व्यम् । पार्थि॑वम् । वसु॑ । तत् । नः॒ । पु॒ना॒नः । आ । भ॒र॒ ॥१॥

वेङ्कट० यत् सोम ! चायनीयम्[2] प्रशस्यम् दिव्यम् पार्थिवम् च [3]धनम्, तत् † नः पूयमानः आ हर[3] ॥ १ ॥

यु॒वं हि स्थः स्व॑र्पती॒ इन्द्र॑श्च सोम॒ गोप॑ती । ई॒शा॒ना पि॑प्यतं॒ धियः॑ ॥ २ ॥

यु॒वम् । हि । स्थः । स्व॑र्पती॒ इति॒ स्वः॑ऽपती । इन्द्रः॑ । च॒ । सो॒म॒ । गोप॑ती॒ इति॒ गोऽप॑ती । ई॒शा॒ना । पि॒प्य॒त॒म् । धियः॑ ॥ २ ॥

वेङ्कट० [4]युवम् हि स्थ सर्वस्य स्वामिनौ, इन्द्र त्वम् † च हे सोम ![4] गवां च स्वामिनौ । तौ अस्माकम् ईश्वरौ आप्याययतम् कर्माणि ॥ २ ॥

वृषा॑ पुना॒न आ॒युषु॑ स्त॒नय॒न्नधि॑ ब॒र्हिषि॑ । हरिः॑ स॒न् योनि॒मास॑दत् ॥ ३ ॥

वृषा॑ । पु॒ना॒नः । आ॒युषु॑ । स्त॒नय॑न् । अधि॑ । ब॒र्हिषि॑ । हरिः॑ । सन् । योनि॑म् । आ । अ॒स॒द॒त् ॥३॥

वेङ्कट० वर्षिता पूयमानः[5] मनुष्येषु शब्दं कुर्वन् अधि बर्हिषि हरितवर्णः[6] सन् आ सीदति स्थानम् ॥ ३ ॥

अवा॑वशन्त धी॒तयो॑ वृष॒भस्याधि॒ रेत॑सि । सू॒नोर्व॒त्सस्य॑ मा॒तरः॑ ॥ ४ ॥

अवा॑वशन्त । धी॒तयः॑ । वृ॒ष॒भस्य॑ । अधि॑ । रेत॑सि । सू॒नोः । व॒त्सस्य॑ । मा॒तरः॑ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अभिकाम [7]कुर्वन्ति धीयमाना वसतीवर्यः वृषभस्य रेतसि । सोम कामयन्त इत्यर्थः[7] । तदेवाह—आत्मना सूतस्य वत्सस्य सोमस्य रेतास अवावशन्त[8] मातरः आपः[9] इति ॥ ४ ॥

कु॒विद् वृ॑ष॒ण्यन्ती॑भ्यः पुना॒नो गर्भ॑मा॒दध॑त् । याः शु॒क्रं दु॑ह॒ते पयः॑ ॥ ५ ॥

कु॒वित् । वृ॒ष॒ण्यन्ती॑भ्यः । पु॒ना॒नः । गर्भ॑म् । आ॒ऽदध॑त् । याः । शु॒क्रम् । दु॒ह॒ते । पयः॑ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अत्यन्त वृषणम् आत्मानम् [10]इच्छन्तीभ्य वसतीवरीभ्य[10] पूयमान सोम गर्भम् आधत्ते । याः[11] वसतीवर्यो भूत्वा [4]दीप्तम् पय दुहते इति[4] ॥ ५ ॥

उप॑ शिक्षापत॒स्थुषो॑ भि॒यस॑मा धेहि॒ शत्रु॑षु । पव॑मान वि॒दा र॒यिम् ॥ ६ ॥

१-१ नास्ति मूको. २ चाय° मूको. ३-३ धन † त्रि[1]. † नास्ति वि[2] अ[1]. ४-४ कुटिलम् वि. † नास्ति वि[2] अ[1]. ५ पूय° वि[2]. ६ हरित वि[2] अ[1]. ७-७ कु थ वि[1]. ८ अवाव° मूको. ९. अप मूको. १०-१० इच्छन्ति वि[2] अ, नास्ति वि[1]. ११. नास्ति वि[1], य अ[1].

उप॑ । गि॒श्व॒ । अप॑ऽस्तस्थुषः । भि॒यम॑म् । आ । धे॒हि॒ । शत्रु॑षु । पव॑मान । वि॒दा । र॒यिम् ॥६॥

वेङ्कट० 'समीपे कुरु विमुखान् असङ्गतान्, भयम्' च आ धेहि शत्रुषु पवमान! तेषां धनम् च विन्द इति ॥ ६ ॥

नि शत्रोः॑ सोम॒ वृष्ण्यं॒ नि शुष्मं॒ नि वय॑स्तिर । दू॒रे वा॑ स॒तो अन्ति॑ वा ॥ ७ ॥

नि । शत्रोः॑ । सो॒म॒ । वृष्ण्य॑म् । नि । शुष्म॑म् । नि । वयः॑ । ति॒र॒ । दू॒रे । वा॒ । स॒तः । अन्ति॑ । वा॒ ॥

वेङ्कट० विनाशय[2] सोम! शत्रो:[1] बलम् तेज अन्नम् च दूरे वा अन्तिके वा विद्यमानस्य ॥७॥

[3]इति पञ्चाष्टके अष्टमाध्याये नवमो वर्ग[3] ॥

[२०]

[4]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[4] ।

प्र क॒विर्दे॒ववी॑तये॒ऽव्यो वारे॑भिरर्षति । सा॒ह्वान् विश्वा॑ अ॒भि स्पृधः॑ ॥ १ ॥

प्र । क॒विः । दे॒वऽवी॑तये । अव्यः॑ । वारे॑भिः । अ॒र्ष॒ति॒ । सा॒ह्वान् । विश्वाः॑ । अ॒भि । स्पृधः॑ ॥१॥

वेङ्कट० प्र गच्छति कवि यज्ञाय अवेः वालैस्य [5]अभिभवन्† सर्वान् शत्रून्[5] ॥ १ ॥

स हि ष्मा॑ जरि॒तृभ्य॒ आ वाजं॒ गोम॑न्त॒मिन्व॑ति । पव॑मानः सह॒स्रिण॑म् ॥ २ ॥

सः । हि । स्म॒ । ज॒रि॒तृऽभ्यः॑ । आ । वाज॑म् । गोऽम॑न्तम् । इन्व॑ति । पव॑मानः । स॒ह॒स्रिण॑म् ॥२॥

वेङ्कट० [6]स हि खलु स्तोतृभ्य अन्न गोमत्[6] प्रेरयति पवमान सहस्रसङ्ख्यम् ॥ २ ॥

परि॒ विश्वा॑नि॒ चेत॑सा मृ॒शसे॒ पव॑से म॒ती । स नः॑ सोम॒ श्रवो॑ विदः ॥ ३ ॥

परि॑ । विश्वा॑नि । चेत॑सा । मृ॒शसे॑ । पव॑से । म॒ती । सः । नः॒ । सो॒म॒ । श्रवः॑ । वि॒दः॒ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० परि मृशसि विश्वानि धनानि चेतसा, क्षरसि[7] च स्तुत्या सह। स अस्मभ्यम् सोम! अन्नम् देहि ॥ ३ ॥

अ॒भ्य॑र्ष बृ॒हद्यशो॑ म॒घव॑द्भ्यो ध्रु॒वं र॒यिम् । इषं॑ स्तो॒तृभ्य॒ आ भ॑र ॥ ४ ॥

अ॒भि । अ॒र्ष॒ । बृ॒हत् । यशः॑ । म॒घव॑त्ऽभ्यः । ध्रु॒वम् । र॒यिम् । इष॑म् । स्तो॒तृऽभ्यः॑ । आ । भ॒र॒ ॥४॥

वेङ्कट० [1]अभि गमय महतीम् कीर्तिम् हविष्मद्भ्य[1] ध्रुवम् च रयिम्। इषम् च स्तोतृभ्य आ भर ॥४॥

त्वं राजे॑व सुव्र॒तो गिरः॑ सोमा वि॑वेशिथ । पु॒ना॒नो व॑ह्ने अद्भुत ॥ ५ ॥

१-१. त्रुटितम् मूको. २. 'शाय वि' ३. 'त्रा वि' अ'. ४-४ नास्ति मूको. ५-५ अभि ··· वि'. † 'वन् वि' अ' ६-६. त्रुटितम् वि'. ७ 'रति वि' अ'.

त्वम् । राजाऽइव । सुऽव्रत । गिरे । सोम । आ । विवेशिथ । पुनान । वह्ने । अद्भुत ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'त्वम् राजा इव' सुकर्मा स्तुती सोम[1] आ विशसि पूयमान 'वोढः[1] मदन![2] ॥ ५ ॥

स वह्निर॒प्सु दु॒ष्टरो॑ मृ॒ज्यमा॑नो॒ गभ॑स्त्योः । सोम॑श्च॒मूषु॑ सीदति ॥ ६ ॥

स । वह्निः । अप्ऽसु । दुस्तरः । मृज्यमानः । गभस्त्योः । सोमः । चमूषु । सीदति ॥ ६ ॥

वेङ्कट० स वोढा अन्तरिक्षे स्थित दुस्तर शोध्यमानः बाहुभ्याम् सोमः चमूषु सीदति ॥ ६ ॥

क्री॒ळुर्म॒खो न मं॑ह॒युः प॒वित्रं॑ सोम गच्छसि । दध॑त् स्तो॒त्रे सु॒वीर्य॑म् ॥ ७ ॥

क्रीळुः । मखः । न । मंहयुः । पवित्रम् । सोम । गच्छसि । दधत् । स्तोत्रे । सुऽवीर्यम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० 'क्रीडनशील दाता इव दानमिच्छन् पवित्रम् सोम! अतिगच्छसि प्रयच्छन्†[3] स्तोत्रे शोभन वीर्यम् इति ॥ ७ ॥

"इति पञ्चमाष्टके अष्टमाध्याये दशमो वर्गः" ॥

[२१]

"काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः" ।

ए॒ते धा॑व॒न्तीन्द॑वः॒ सोमा॒ इन्द्रा॑य॒ घृष्व॑यः । म॒त्स॒रासः॑ स्व॒र्विदः॑ ॥ १ ॥

एते । धावन्ति । इन्दवः । सोमाः । इन्द्राय । घृष्वयः । मत्सरासः । स्वःऽविदः ॥ १ ॥

वेङ्कट० एते धावन्ति दीप्ता सोमा इन्द्राय घर्षणशीला[4] मादयितारः स्वर्लोकस्य लम्भयितारः ॥ १ ॥

प्र॒वृ॒ण्वन्तो॑ अभि॒युजः॒ सुष्व॑ये वरिवो॒विदः॑ । स्व॒यं स्तो॒त्रे व॑य॒स्कृतः॑ ॥ २ ॥

प्रऽवृण्वन्तः । अभिऽयुजः । सुस्वये । वरिवःऽविदः । स्वयम् । स्तोत्रे । वयःऽकृतः ॥ २ ॥

वेङ्कट० सुन्वान विवृण्वन्त शत्रूणाम्[5] अभियोक्तार सुस्वये†[6] यजमानाय धनस्य लम्भयितार भवन्ति‡, स्वयम् एव स्तोत्र[6] अन्नस्य कर्तार ॥ २ ॥

वृथा॑ क्री॒ळन्त॒ इन्द॑वः स॒धस्थ॑म॒भ्येक॒मित् । सिन्धो॑रू॒र्मा व्य॑क्षरन् ॥ ३ ॥

वृथा । क्रीळन्तः । इन्दवः । सधऽस्थम् । अभि । एकम् । इत् । सिन्धोः । ऊर्मा । वि । अक्षरन् ॥

वेङ्कट० अनायासेन क्रीडन्त इन्दव एकम् सधस्थम्[7] अभि अक्षरन् । सिन्धो ऊर्मौ[8] वसतीवरीषु वि अक्षरन् इति ॥ ३ ॥

१-१ व वि॰ २-२ वोढुम् वि॰ वोढम् अ॰. ३-३ क्रीड॰ वि॰ † 'प्रयच्छ वि॰, प्रयच्छस्व अ॰ ४-४. नास्ति मूको ५ धध॰ वि॰. ६-६. अभि त्र वि॰. † सुषिये वि॰. ‡ नास्ति वि॰. ७ सधस्तम् वि॰, ८. ऊर्वो वि॰, उर्वो अ॰.

एते विश्वानि वार्या पवमानास आशत । हिता न सप्तयो रथे ॥ ४ ॥

एते । विश्वानि । वार्या । पवमानासः । आशत । हिताः । न । सप्तयः । रथे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० एते विश्वानि वरणीयानि धनानि [1]पूयमाना व्याप्नुवन् † नियुक्ता ‡ इव अश्वा रथे[1] ॥४॥

आस्मिन् पिशङ्गमिन्दवो दधाता वेनमादिशे । यो अस्मभ्यमरावा ॥ ५ ॥

आ । अस्मिन् । पिशङ्गम् । इन्दवः । दधात । वेनम् । आऽदिशे । यः । अस्मभ्यम् । अरावा ॥

वेङ्कट० [2]आ दधात अस्मिन्[2] पुरुषे बहुरूपम् इन्दवः । कामम् आदिशे[3,4], यः[5] अस्मभ्यम् न[6] प्रयच्छति । सञ्जातकामो[7] हि[8] प्रयच्छति ॥ ५ ॥

ऋभुर्न रथ्यं नवं दधाता केतमादिशे । शुक्राः पवध्वमर्णसा ॥ ६ ॥

ऋभुः । न । रथ्यम् । नवम् । दधात । केतम् । आऽदिशे । शुक्राः । पवध्वम् । अर्णसा ॥६॥

वेङ्कट० उरु भातीति[6] ऋभु (तु या ११,१५) स्वामी रथस्य । [7]स यथा रथस्य[7] नतार सारथिम् नवम्[7] अग्र आधत्ते, तथा अस्मिन् प्रज्ञानम् आधत्त आदिशे[8] । य अस्मभ्यम् न [9]प्रयच्छति । दीप्ता पवध्वम् उदकेन[9] ॥ ६ ॥

एत उ त्ये अवीवशन् काष्ठां वाजिनो अक्रत । सतः प्रासाविषुर्मतिम् ॥ ७ ॥

एते । ऊँ इति । त्ये । अवीवशन् । काष्ठाम् । वाजिनः । अक्रत । सतः । प्र । असाविषुः । मतिम् ॥

वेङ्कट० [10]त इमे यज्ञ कामयन्ते[10] । कान्त्वा[11] च वासस्थानम्[12] वाजिन[13] अकृण्वन् द्रोणकलशान् । सत च प्र असाविषु स्तोत्रम् अपि वा बुद्धिम् । 'त्वं सोमासि सत्पतिः'[13] (ऋ १ ९१,५) इति उक्तम् ॥ ७ ॥

[14]इति पष्ठाष्टक अष्टमाध्याये एकादशो वर्ग[14] ॥

[२२]

[15]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्द[15] ।

एते सोमास आशवो रथा इव प्र वाजिनः । सर्गाः सृष्टा अहेषत ॥ १ ॥

एते । सोमासः । आशवः । रथाःऽइव । प्र । वाजिनः । सर्गाः । सृष्टाः । अहेषत ॥ १ ॥

वेङ्कट० एते सोमा[14] शीघ्रा[15] रथा इव प्र हेषन्त[16] [17]बलवन्त अश्वा इव च विसृष्टा इति[18] ॥१॥

१-१ पूय ··· वि[1] † न्या° वि[2] ‡ अभिनि° अ[1]. २-२ त्रुटितम् वि[1], अस्मिन् आद° वि[2] अ[1]. ३. तु. वें ऋ ६,४८,१४. ४ नास्ति मूको ५. अत्र मूको. ६. °तरामः वि[2] ७. अभि वि[2]. ८. भो° वि[1] अ[1] ९-९ नास्ति वि[1] १०-१०. °न्ते वि[1]. ११. क्रान्त्वा मूको १२. वाचस्था° वि[1,2]; वाच° अ[1]. १३. पति वि[2] अ[1] १४-१४ नास्ति मूको १५. °मास वि[1]. १६. °प्र वि[2] अ[1]. १७ °टे१° वि[2], १८-१८ न वि[1].

एते वाता इवोरवः पर्जन्यस्येव वृष्टयः । अग्नेरिव भ्रमा वृथा ॥ २ ॥

एते । वाताःऽइव । उरवः । पर्जन्यस्यऽइव । वृष्टयः । अग्नेःऽइव । भ्रमाः । वृथा ॥ २ ॥

वेङ्कट० [1]एते वाताः इव महान्तः[1] पर्जन्यस्य इव च वृष्टयः अग्नेः इव च भ्रमाः अनायासेन निस्सरन्ति ॥२॥

एते पूता विपश्चितः सोमासो दध्याशिरः । विपा व्यानशुर्धियः ॥ ३ ॥

एते । पूताः । विपःऽचितः । सोमासः । दधिऽआशिरः । विपा । वि । आनशुः । धियः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० एते पूताः प्राज्ञाः सोमाः दधिमिश्रणाः[2] प्रज्ञानेन वि आनशुः कर्माणि ॥ ३ ॥

एते मृष्टा अमर्त्याः ससृवांसो न शश्रमुः । इयक्षन्तः पथो रजः ॥ ४ ॥

एते । मृष्टाः । अमर्त्याः । ससृऽवांसः । न । शश्रमुः । इयक्षन्तः । पथः । रजः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० एते [3]पवित्रेण मृष्टाः अमृताः हविर्धानात् सरन्तः[3] न श्राम्यन्ति दातुमिच्छन्तः[4] मार्गान् लोकान् च स्वोत्तृणाम् ॥ ४ ॥

एते पृष्ठानि रोदसोर्विप्रयन्तो व्यानशुः । उतेदमुत्तमं रजः ॥ ५ ॥

एते । पृष्ठानि । रोदसोः । विऽप्रयन्तः । वि । आनशुः । उत । इदम् । उत्ऽतमम् । रजः ॥५॥

वेङ्कट० [5]एते पृष्ठानि[5] द्यावापृथिव्योः विविधं प्रयन्तः वि आप्नुवन्ति, अपि[6] च इमम् उत्तमम् लोकम् ॥ ५ ॥

तन्तुं तन्वानमुत्तममनु प्रवत आशत । उतेदमुत्तमाय्यम् ॥ ६ ॥

तन्तुम् । तन्वानम् । उत्ऽतमम् । अनु । प्रऽवतः । आशत । उत । इदम् । उत्ऽतमाय्यम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यज्ञम् तन्वानम् सोमम् उत्तमम् अनु [7]आशत अध स्थिताः। अपि च† इदम् उत्तमाय्यम्‡[6] रसं अन्वश्नुते[7]। पृथिव्या अन्तरिक्षेण च उत्तमीकृतम् उत्तमाय्यम्[8] इति ॥ ६ ॥

त्वं सोम पणिभ्य आ वसु गव्यानि धारयः । ततं तन्तुमचिक्रदः ॥ ७ ॥

त्वम् । सोम । पणिऽभ्यः । आ । वसु । गव्यानि । धारयः । ततम् । तन्तुम् । अचिक्रदः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० त्वम् सोम! पणिभ्यः गोहितानि वसूनि आहृत्य धारयसि, [9]यज्ञम् प्रति[9] अनुस्यूतम् शब्दं च अकार्षीः[10] ॥ ७ ॥

[11]इति पञ्चमाष्टके अष्टमाध्याये द्वादशो वर्गः[11] ॥

१-१. °न्त वि[1]. २ °मिश्रिणा वि[2]. ३-३. प ° तो वि[1]. ४-४. नास्ति वि[1]. ५ नास्ति वि[1] ६-६ °शात अपि चे °° उत्तमार्य्यम् वि[1]. †-† चेत् वि[1]. ‡ °मार्यम् वि[2] अ[1]. ७ अनुश्नुते वि[1,2], अ न अतेे अ[1]. ८. °मायम् वि[1] अ[1], °मार्यम् वि[1]. ९-९. नास्ति मूको १०. कार्षीत् वि[2] अ[1], अकार्षीत् वि[1]

[२३]

[1]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्द[1] ।

सोमा असृग्रमाशवो मधोर्मदस्य धारया । अभि विश्वानि काव्या ॥ १ ॥

सोमा । असृग्रम् । आशवं । मधोः । मदस्य । धारया । अभि । विश्वानि । काव्या ॥ १ ॥

वेङ्कट० सोमा सृज्यन्ते[2] आशव मदकरस्य मधो धारया [3]लक्षीकृत्य सर्वाणि स्तोत्राणि[3] ॥ १ ॥

अनु प्रत्नास आयवः पदं नवीयो अक्रमुः । रुचे जनन्त सूर्यम् ॥ २ ॥

अनु । प्रत्नासः । आयवः । पदम् । नवीयः । अक्रमुः । रुचे । जनन्त । सूर्यम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० [4]प्रत्ना केचिद् अथा नवतरम्[4] पदम् अनु क्रमन्त इति पतत सोमान् आह । ते दीप्त्यै च कुर्वन्ति सूर्यम् इति ॥ २ ॥

आ पवमान नो भरार्यो अदाशुषो गयम् । कृधि प्रजावतीरिषः ॥ ३ ॥

आ । पवमान । नः । भर । अर्यः । अदाशुषः । गयम् । कृधि । प्रजाऽवतीः । इषः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० आ भर पवमान! अस्मभ्यम् [5]अरे अप्रयच्छत[5] गृहम्, कुरु च प्रजावन्ति अन्नानि ॥३॥

अभि सोमास आयवः पवन्ते मद्यं मदम् । अभि कोशं मधुश्चुतम् ॥ ४ ॥

अभि । सोमासः । आयवः । पवन्ते । मद्यम् । मदम् । अभि । कोशम् । मधुऽश्चुतम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अभि पवन्ते [6]सोमा गच्छन्त मदकर रसम् । अभि पवन्ते कोशम्† मधुच्यावकम्‡ इति रसम्[6] आह इति ॥ ४ ॥

सोमो अर्षति धर्णसिर्दधान इन्द्रियं रसम् । सुवीरो अभिशस्तिपाः ॥ ५ ॥

सोमः । अर्षति । धर्णसिः । दधानः । इन्द्रियम् । रसम् । सुऽवीरः । अभिशस्तिऽपाः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सोम[7] पवते धारयिता कुर्वन्[8] [9]इन्द्रस्य प्रियकरम्[9] रसम् सुवीर अभिशस्ते पाता ॥५॥

इन्द्राय सोम पवसे देवेभ्यः सधमाद्यः । इन्दो वाजं सिषाससि ॥ ६ ॥

इन्द्राय । सोम । पवसे । देवेभ्यः । सधऽमाद्यः । इन्दो इति । वाजम् । सिसाससि ॥ ६ ॥

वेङ्कट० [10]इन्द्राय सोम! पवसे[10] देवेभ्य च सधमादहेतु[11] । इन्दो![12] त्वम् अन्नम् दातुमिच्छसि ॥६॥

१-१ नास्ति मूको. २ सृज्यन्त अ[1]. ३-३ लक्षी त्रि. ४-४ त्रुटितम् वि. ५-५ अरे प्र° वि[1], अरे प्र° वि[3] अ[1]. ६-६ सोमम् वि[1]. † कोशम् वि[3] अ. ‡ अथाख्याव° वि[3] अ[1]. ७ [1]मन् वि[3]. ८ °र्वान्त वि[3] अ[1]. ९-९ °इन्द्रि° वि. १०-१० नास्ति वि[3] अ[1]. ११. सदमा° अ वि[1]. १२ इन्द्र वि[3]; इन्द्र अ[1], °न्द्रो वि[1].

अस्य पीत्वा मदा॑नामिन्द्रो॑ वृत्राण्य॑प्रति । जघान॑ जघन॑च्च नु ॥ ७ ॥

अस्य । पीत्वा । मदा॑नाम् । इन्द्र॑ । वृत्राणि॑ । अप्रति । जघान॑ । जघन॑त् । च । नु ॥ ७ ॥

वेङ्कट० 'मदकराणां मध्ये अमुम् पीत्वा इन्द्र शत्रून् अप्रतिगतोऽयं † जघान, हन्तु‡ च क्षिप्रम्' इति ॥ ७ ॥

'इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये त्रयोदशो वर्गः' ॥

[२४]

'काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः' ।

प्र सोमा॑सो अधन्विषुः पव॑मानास॒ इन्द॑वः । श्रीणाना अप्सु मृ॑ञ्जत ॥ १ ॥

प्र । सोमा॑सः । अधन्विषुः । पव॑मानासः । इन्द॑वः । श्रीणानाः । अप्ऽसु । मृञ्जत ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्र गच्छन्ति सोमाः पूयमानाः दीप्ताः । गोभिः श्रीयमाणाः वसतीवरीषु च मृज्यन्ते ॥१॥

अभि गावो॑ अधन्विषुरापो॑ न प्रवतो॑ यतीः । पुनाना इन्द्र॑माशत ॥ २ ॥

अभि । गावः॑ । अधन्विषुः । आपः॑ । न । प्रऽवता॑ । यतीः । पुनानाः । इन्द्र॑म् । आशत ॥ २ ॥

वेङ्कट० अभि गच्छन्ति गमनशीलाः इव इन्दवः आपः इव प्रवणेन गच्छन्त्यः । 'पूयमानाः च इन्द्रम् व्याप्नुवन्ति' ॥ २ ॥

प्र प॑वमान धन्वसि सोमे॑न्द्राय पात॑वे । नृभिर्य॒तो वि नी॑यसे ॥ ३ ॥

प्र । प॒वमान । धन्वसि । सोम॑ । इन्द्रा॑य । पात॑वे । नृऽभिः॑ । यतः । वि । नीयसे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० 'प्र गच्छसि पवमान! सोम' इन्द्रस्य पानाय नृभिः च गृहीतः, वि नीयसे च हविर्धानात् ॥ ३ ॥

त्वं सो॑म नृमाद॑नः पव॑स्व चर्षणीसहे॑ । सस्नि॒र्यो अ॑नुमाद्यः॑ ॥ ४ ॥

त्वम् । सोम । नृऽमाद॑नः । पवस्व । चर्षणिऽसहे॑ । सस्निः॑ । यः । अनुऽमाद्यः॑ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० त्वम् सोम! नृणां मदयिता पवस्व चर्षणीनाम् अभिभवित्रे इन्द्राय, शुद्धः यः स्तोतव्यः ॥ ४ ॥

इन्दो॒ यदद्रि॑भिः सुतः प॒वित्रं॑ परि॒धाव॑सि । अर॒मिन्द्र॑स्य धाम्ने॑ ॥ ५ ॥

१-१ म[ं]सि° वि[१] † अभिगत वि[२] अ[१] ‡ हन्तुं वि[२] २-२ नास्ति मूको. ३ यन्छति वि[२] अ[१] यच्छन्ति वि[१]. ४ श्रय° वि[२] अ[१] ५ मदन° वि[२] अ[१] ६ नास्ति वि[१] ७-७ नास्ति वि[१] ८ ८ वि[१] ९ चषणीयानाम् वि[१]

इन्द्रो इति । यत् । अद्रिऽभिः । सुतः । पवित्रम् । परिऽधावसि । अरम् । इन्द्रस्य । धाम्ने ॥५॥

वेङ्कट० इन्दो![1] यदा त्वं ग्रावभिः सुतः पवित्रम् परिधावसि, तदा पर्याप्तं भवसि इन्द्रस्य शरीराय ॥ ५ ॥

पवस्व वृत्रहन्तमोक्थेभिरनुमाद्यः । शुचिः पावको अद्भुतः ॥ ६ ॥

पवस्व । वृत्रहन्ऽतम । उक्थेभिः । अनुऽमाद्यः । शुचिः । पावकः । अद्भुतः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ६ ॥

शुचिः पावक उच्यते सोमः सुतस्य मध्वः । देवावीरघशंसहा ॥ ७ ॥

शुचिः । पावकः । उच्यते । सोमः । सुतस्य । मध्वः । देवऽअवीः । अघशंसऽहा ॥ ७ ॥

वेङ्कट० निर्मलः शोधकः उच्यते सोमः अभिषुतस्य मधोः[2] सवन्धीति अंशुभ्यः सुतं सोममाह । सोऽयं देवानामविता रक्षसां [3]हन्ता इति[3] ॥ ७ ॥

[4]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये चतुर्दशो वर्गः[4] ॥

[२५]

[5]दृळहच्युत आगस्त्य ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[5] ।

पवस्व दक्षसाधनो देवेभ्यः पीतये हरे । मरुद्भ्यो वायवे मदः ॥ १ ॥

पवस्व । दक्षऽसाधनः । देवेभ्यः । पीतये । हरे । मरुत्ऽभ्यः । वायवे । मदः ॥ १ ॥

वेङ्कट० [6]दृढच्युत आगस्त्यः । पवस्व बलस्य साधयिता[6] देवपानार्थं हे हरितवर्ण! मरुद्भ्यः वायवे च मदकरः ॥ १ ॥

पवमान धिया हितोऽभि योनिं कनिक्रदत् । धर्मणा वायुमा विश ॥ २ ॥

पवमान । धिया । हितः । अभि । योनिम् । कनिक्रदत् । धर्मणा । वायुम् । आ । विश ॥ २ ॥

वेङ्कट० पवमान! अङ्गुल्या धृतः अभि विश स्थानम् शब्दं कुर्वन् । एतदेवाह— कर्मणा वायुम् आ विश इति । वायुः वायव्यं 'पात्रम् इति' ॥ २ ॥

सं देवैः शोभते वृषा कविर्योनावधि प्रियः । वृत्रहा देववीतमः ॥ ३ ॥

सम् । देवैः । शोभते । वृषा । कविः । योनौ । अधि । प्रियः । वृत्रऽहा । देवऽवीतमः ॥ ३ ॥

---

१. १ ··· इन्द्रस्य वि[1]. २. मेधाः वि[1] अ[1]. ३-३. द वि[1] ४-४. नास्ति मूको. ५-५. ···ता वि[1]. ६-६. त्रुटितम् वि[1].

वेङ्कट० [1]देवैः सह शोभते वृषा हरिः[1] स्थाने अभिरमन् प्रियः अभिगम्यमानो हन्ता देवान् आरयितुं कामयमानः[2] ॥ ३ ॥

विश्वा॑ रू॒पाण्या॑वि॒शन् पु॑ना॒नो या॑ति हर्य॒तः । यत्रा॒मृता॑स॒ आस॑ते ॥ ४ ॥

विश्वा॑ । रू॒पाणि॑ । आ॒ऽवि॒शन् । पु॒ना॒नः । या॒ति॒ । ह॒र्य॒तः । यत्र॑ । अ॒मृता॑सः । आस॑ते ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सर्वाणि रूपाणि आविशन् पूयमानः गच्छति[3] कमनीयः, यत्र देवाः आसते ॥ ४ ॥

अ॒रु॒षो ज॒नय॒न् गिरः॒ सोमः॑ पवत आयु॒षक् । इन्द्रं॒ गच्छ॑न् क॒विक्र॑तुः ॥ ५ ॥

अ॒रु॒षः । ज॒नय॑न् । गिरः॑ । सोमः॑ । प॒व॒ते॒ । आ॒यु॒षक् । इन्द्र॑म् । गच्छ॑न् । क॒विऽक्र॑तुः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० [4]आरोचमानः जनयन् शब्दान् सोमः पवते अनुषक्तम् इन्द्रम्[4] गच्छन् क्रान्तप्रज्ञः ॥ ५ ॥

आ प॑वस्व मदिन्तम प॒वित्रं॒ धार॑या कवे । अ॒र्कस्य॒ योनि॑मा॒सद॑म् ॥ ६ ॥

आ । प॒व॒स्व॒ । म॒दि॒न्ऽत॒म॒ । प॒वित्र॑म् । धार॑या । क॒वे॒ । अ॒र्कस्य॑ । योनि॑म् । आ॒ऽसद॑म् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० आभिमुख्येन पवस्व मादयितृतम! पवित्रम् अतीत्य[5] धारया कवे! अर्चनीयस्य इन्द्रस्य स्थानम् प्राप्तुम् ॥ ६ ॥

[6]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये पञ्चदशो वर्गः[6] ॥

[२६]

[7]इध्मवाहो दार्ढच्युत ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[7] ।

तम॑मृक्षन्त वा॒जिन॑मु॒पस्थे॒ अदि॑ते॒रधि॑ । विप्रा॑सो अ॒ण्व्या॑ धि॒या ॥ १ ॥

तम् । अ॒मृ॒क्ष॒न्त॒ । वा॒जिन॑म् । उ॒पऽस्थे॑ । अदि॑तेः । अधि॑ । विप्रा॑सः । अ॒ण्व्या॑ । धि॒या ॥ १ ॥

वेङ्कट० इध्मवाहो[8] [8]दार्ढच्युतः† । तम् परिमृजन्ति अश्वम् पृथिव्याः उपस्थे विप्राः सूक्ष्मया अङ्गुल्या[9] ॥ १ ॥

तं गावो॑ अ॒भ्य॑नूषत स॒हस्र॑धार॒मक्षि॑तम् । इन्दुं॑ ध॒र्तार॒मा दि॒वः ॥ २ ॥

तम् । गावः॑ । अ॒भि । अ॒नू॒ष॒त॒ । स॒हस्र॑ऽधारम् । अक्षि॑तम् । इन्दु॑म् । ध॒र्तार॑म् । आ । दि॒वः ॥

वेङ्कट० तम् शब्दाः अभि स्तुवन्ति बहुधारम्[10] अक्षीणम् इन्दुम्[11] धर्तारम् स्वर्गस्य[11] ॥ २ ॥

१-१. त्रुटितम् वि[1]. २. °मानम वि[2] अ[1]. ३. अ छं° वि[2] अ[1]. ४-४. आ(…)न्द्रं वि[1]. ५. अधीत्य वि[2] अ[1]. ६-६. नास्ति मूको. ७. इदावा° वि[2] अ[1]. ८-८. दार्ढच्यु… वि[1]. † दा(ढ क[1])र्घच्युत्य. ९. °धारणम् वि[1]. १०. °न्दुः वि[2] अ[1]. ११. नास्ति अ[1]

तं वेधां मेधयांह्यन् पर्वमानमधि द्यवि । धर्णसिं भूरिधायसम् ॥ ३ ॥

तम् । वेधाम् । मेधयां । अह्यन् । पर्वमानम् । अधि । द्यवि । धर्णसिम् । भूरिऽधायसम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तम् विधातारम् [1]मेधया प्रहिण्वन्ति पवमानम् द्युलोक प्रति धारयितारम् बहूना धर्तारम्[1] ॥ ३ ॥

तमंह्यन् भुरिजोर्धिया संवसानं विवस्वतः । पतिं वाचो अदाभ्यम् ॥ ४ ॥

तम् । अह्यन् । भुरिजोः । धिया । सम्ऽवसानम् । विवस्वतः । पतिम् । वाचः । अदाभ्यम् ॥

वेङ्कट० तम्[2] प्रहिण्वन्ति[3] बाह्वो अङ्गुल्या सह वसन्तम्[4] परिचरन्त पतिम् वाच अहिंसम् ॥ ४ ॥

तं सानावधि जामयो हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः । हर्यतं भूरिचक्षसम् ॥ ५ ॥

तम् । सानौ । अधि । जामयः । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिऽभिः । हर्यतम् । भूरिऽचक्षसम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० [5]तम् समुच्छ्रिते[5] देशे अङ्गुल्य हरितवर्णम् प्रेरयन्ति ग्रावभि कमनीयम् बहो द्रष्टारम् ॥ ५ ॥

तं त्वा हिन्वन्ति वेधसः पर्वमान गिरावृधम् । इन्दविन्द्राय मत्सरम् ॥ ६ ॥

तम् । त्वा । हिन्वन्ति । वेधसः । पर्वमान । गिराऽवृधम् । इन्दो इति । इन्द्राय । मत्सरम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तम् त्वा[6] प्रेरयन्ति विधातार पवमान! स्तुत्या वृद्धम् इन्दुम् इन्दो![7] इन्द्राय मदकरम् ॥ ६ ॥

[8]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये षोडशो वर्ग[8] ॥

[२७]

[8]नृमेध आङ्गिरस ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्द[8] ।

एष कविरभिष्टुतः पवित्रे अधि तोशते । पुनानो घ्नन्नप स्रिधः ॥ १ ॥

एष । कविः । अभिऽस्तुतः । पवित्रे । अधि । तोशते । पुनानः । घ्नन् । अप । स्रिधः ॥१॥

वेङ्कट० नृमेध । एष कवि अभिष्टुत पवित्र पूयते । तोशति[9] वधकर्मसु पठित (तु निघ २,१९) पीडनकर्मा । पूयमान अप[10] घ्नन् राक्षसान् ॥ १ ॥

एष इन्द्राय वायवे स्वर्जित् परि षिच्यते । पवित्रे दक्षसाधनः ॥ २ ॥

एष । इन्द्राय । वायवे । स्वःऽजित् । परि । सिच्यते । पवित्रे । दक्षऽसाधनः ॥ २ ॥

---

१ १. नास्ति वि[2]. २ नास्ति वि[2] अ[1] ३ प्रहिण्वन् वि[1]. ४ °न्त वि[1], °न्त अ[1]. ५ ५ समति वि[1]. ६ त्वान् वि[1] ७ नास्ति मूको ८ ८. नास्ति मूको ९. अनोगति वि[2], तो गति वि[1] अ[1] १० अव वि[1] अ[1], अपि वि[1].

वेङ्कट० एषः इन्द्राय वायवे सर्वस्य जेता परि सिच्यते पवित्रे अस्माभिः ॥ १ ॥

एष नृभिर्वि नीयते दिवो मूर्धा वृषा सुतः । सोमो वनेषु विश्ववित् ॥ ३ ॥

एषः । नृऽभिः । वि । नीयते । दिवः । मूर्धा । वृषा । सुतः । सोमः । वनेषु । विश्वऽवित् ॥३॥

वेङ्कट० एषः नृभिः विविधम् नीयते द्युलोकस्य मूर्धस्थानः[1] वृषा 'अभिषुतः सोमः'[2] पात्रेषु सर्वज्ञः ॥ ३ ॥

एष गव्युरचिक्रदत् पवमानो हिरण्ययुः । इन्दुः सत्राजिदस्तृतः ॥ ४ ॥

एषः । गव्युः । अचिक्रदत् । पवमानः । हिरण्यऽयुः । इन्दुः । सत्राऽजित् । अस्तृतः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० एषः गाः इच्छन् शब्दं[3] करोति पवमानः हिरण्यं 'च इच्छन्'[4] उभयम् आहर्तुमिच्छन्[5] शत्रूणां इन्दुः महतो जेता अहिंसितः ॥ ४ ॥

एष सूर्येण हासते पवमानो अधि द्यवि । पवित्रे मत्सरो मदः ॥ ५ ॥

एषः । सूर्येण । हासते । पवमानः । अधि । द्यवि । पवित्रे । मत्सरः । मदः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० एषः सूर्येण स्पर्धते पवमानः अन्तरिक्षे पवित्रे मत्सरः[6] सोमः ॥ ५ ॥

एष शुष्म्यसिष्यददन्तरिक्षे वृषा हरिः । पुनान इन्दुरिन्द्रमा ॥ ६ ॥

एषः । शुष्मी । असिष्यदत् । अन्तरिक्षे । वृषा । हरिः । पुनानः । इन्दुः । इन्द्रम् । आ ॥६॥

वेङ्कट० एषः बलवान् स्यन्दते[7] अन्तरिक्षे वृषा हरिः पूयमानः इन्दुः इन्द्रम् च अभिगच्छति[8] ॥ ६ ॥

'इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये सप्तदशो वर्गः'[9] ॥

[२८]

'प्रियमेध आङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः'[1]

एष वाजी हितो नृभिर्विश्वविन्मनसस्पतिः । अव्यो वारं वि धावति ॥ १ ॥

एषः । वाजी । हितः । नृऽभिः । विश्वऽवित् । मनसः । पतिः । अव्यः । वारम् । वि । धावति ॥

वेङ्कट० प्रियमेधः । एषः वाजी हितः नृभिः सर्ववित् मनसः पाता दशापवित्रम्[10] वि धावति ॥ १ ॥

एष पवित्रे अक्षरत् सोमो देवेभ्यः सुतः । विश्वा धामान्याविशन् ॥ २ ॥

---

१. स्थान वि[1,3], स्थाने अ[1]. २-२. 'पुत तत् सोम वि[1] अ', 'पुत सोम वि[1]'. ३. दिग्धम् वि[1]; दुग्धम् अ[1] ४-४. चैरसन् वि[1] अ[1]. ५. इत वि[1] अ[1]. ६. मत्सर मूको. ७. 'न्दति मूको. ८. 'च्छतीति अ[1], ९-९. नास्ति मूको. १०. दिशा' मूको.

एष । पवित्रे । अक्षरत् । सोमः । देवेभ्यः । सुतः । विश्वा । धामानि । आऽविशन् ॥ २ ॥

वेङ्कट० एष [1]'पवित्रे क्षरति' सोमः देवार्थम् अभिषुतः विश्वानि देवशरीराणि आविशन्[2] ॥ २ ॥

एष देवः शुभायतेऽधि योनावमर्त्यः । वृत्रहा देववीतमः ॥ ३ ॥

एष । देवः । शुभायते । अधि । योनौ । अमर्त्यः । वृत्रऽहा । देवऽवीतमः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० एष देवः राजते[3] स्थाने अमर्त्यः वृत्रहा [4]'अत्यन्तं देवकामः'[4] ॥ ३ ॥

एष वृषा कनिक्रदद् दशभिर्जामिभिर्यतः । अभि द्रोणानि धावति ॥ ४ ॥

एष । वृषा । कनिक्रदत् । दशऽभिः । जामिऽभिः । यतः । अभि । द्रोणानि । धावति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० [5]'एष वृषा'[5] शब्दं कुर्वन् दशभिः [6]'अङ्गुलीभिः'[7] संयतः अभि धावति द्रोणकलशान्[8] ॥ ४ ॥

एष सूर्यमरोचयत् पवमानो विचर्षणिः । विश्वा धामानि विश्ववित् ॥ ५ ॥

एष । सूर्यम् । अरोचयत् । पवमानः । विऽचर्षणिः । विश्वा । धामानि । विश्वऽवित् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० एष[9] सूर्यम् रोचयति पवमानः विद्रष्टा सर्वाणि च तेजांसि विश्ववित् ॥ ५ ॥

एष शुष्म्यदाभ्यः सोमः पुनानो अर्षति । देवावीरघशंसहा ॥ ६ ॥

एष । शुष्मी । अदाभ्यः । सोमः । पुनानः । अर्षति । देवऽअवीः । अघशंसऽहा ॥ ६ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ६ ॥

[9]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये अष्टादशो वर्गः[9] ।

[२९]

[9]नृमेध आङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[9] ।

प्रास्य धारा अक्षरन् वृष्णः सुतस्यौजसा । देवाँ अनु प्रभूषतः ॥ १ ॥

प्र । अस्य । धाराः । अक्षरन् । वृष्णः । सुतस्य । ओजसा । देवान् । अनु । प्रऽभूषतः ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्र अक्षरन् अस्य धाराः वृष्णः[10] अभिषुतस्य बलेन[11] देवान् प्रभवितुम्[12] इच्छतः[13] ॥ १ ॥

सप्तिं मृजन्ति वेधसो गृणन्तः कारवो गिरा । ज्योतिर्जज्ञानमुक्थ्यम् ॥ २ ॥

१-१. क्षरति पवित्रे अ[1], °अक्षरति वि[1]. २. °शत् वि[2] अ[1]. ३. राजा तत वि[2] अ[1]. ४-४. °न्तदे° वि[1]. ५-५. नास्ति वि[1] अ[1]. ६. अङ्गुलीभि वि[1] अ[1]. ७. नास्ति वि[1]. ८. °शान् मूको. ९-९. नास्ति मूको. १०. विष्ण वि[2], विण अ[1]. ११. °न न वि[2] अ[1]. १२. प्रविम° मूको. १३. °त वि[2] अ[1].

सर्तिम् । मृजन्ति । वेधसः । गृणन्तः । कारवः । गिरा । ज्योतिः । जज्ञानम् । उक्थ्यम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० अश्वम् मृजन्ति वेधसः स्तुवन्तः[1] कारवः[2] स्तुत्या[3] ज्योतिः जायमानम् प्रशस्यम् । 'अयं हि ज्योतिर्यत् सोमः' (तु. माश ५,१,२,१०) इति ॥ २ ॥

सुषहा सोम तानि ते पुनानाय प्रभूवसो । वर्धा समुद्रमुक्थ्यम् ॥ ३ ॥

सुऽसहा । सोम । तानि । ते । पुनानाय । प्रभूवसो इति प्रभुऽवसो । वर्ध । समुद्रम् । उक्थ्यम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० शोभनाऽभिभवानि तानि तेजांसि तव सूयमानस्य प्रभूतधन ! सोम ! वर्धय[4] द्रोणकलशम् प्रशस्यं पूरय इति ॥ ३ ॥

विश्वा वसूनि संजयन् पवस्व सोम धारया । इनु द्वेषांसि सध्र्यक् ॥ ४ ॥

विश्वा । वसूनि । सम्ऽजयन् । पवस्व । सोम । धारया । इनु । द्वेषांसि । सध्र्यक् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सर्वाणि वसूनि संजयन्[5] पवस्व सोम ! धारया, प्रेरय[6] च द्वेष्याणि सह ॥ ४ ॥

रक्षा सु नो अररुषः स्वनात् समस्य कस्य चित् । निदो यत्र मुमुच्महे ॥ ५ ॥

रक्ष । सु । नः । अररुषः । स्वनात् । समस्य । कस्य । चित् । निदः । यत्र । मुमुच्महे ॥ ५ ॥

वेङ्कट० रक्ष अस्मान् अप्रयच्छतः[7] शब्दात्[8] सर्वस्य यस्य कस्य चित् अपि निन्दायाः । यस्मिन् रक्षणे सति मुमुच्महे[9] ॥ ५ ॥

एन्दो पार्थिवं रयिं दिव्यं पवस्व धारया । द्युमन्तं शुष्ममा भर ॥ ६ ॥

आ । इन्दो इति । पार्थिवम् । रयिम् । दिव्यम् । पवस्व । धारया । द्युऽमन्तम् । शुष्मम् । आ । भर ॥ ६ ॥

वेङ्कट० आ पवस्व इन्दो ! दिव्यम् पार्थिवम् च धनम् धारया, दीप्तिमत् बलम् च आ हर[10] ॥ ६ ॥

[11]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये एकोनविंशो वर्गः[11] ॥

[३०]

[11]बिन्दुराङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[11] ।

प्र धारा अस्य शुष्मिणो वृथा पवित्रे अक्षरन् । पुनानो वाचमिष्यति ॥ १ ॥

प्र । धाराः । अस्य । शुष्मिणः । वृथा । पवित्रे । अक्षरन् । पुनानः । वाचम् । इष्यति ॥ १ ॥

वेङ्कट० बिन्दुः[12] । प्र अक्षरन् अस्य बलवतः धारा अनायासेन पवित्रे[13] । पूयमानः वाचम् प्रेरयति[14] ॥१॥

---

१. °नि वि[2]. २. तारव मूको. ३. °ता वि[2] अ[1]. ४. °यन् वि[1]. ५. °यर् वि[1] अ[1]. ६. °यमि अ[1]. ७. °त मूको. ८. °न्दान् मूको. ९. मुमुच्छेहे मूको. १०. भार वि[1]. ११-११. नास्ति मूको. १२. इन्दुः वि[1] अ[1], बिन्दः वि[1]. १३. °त्रः वि[2]; °त्र अ[1]. १४. °यतीत्यर्थः अ[1].

इन्दुर्हियानः सोतृभिर्मृज्यमानः कनिक्रदत् । इयर्ति वग्नुमिन्द्रियम् ॥ २ ॥

इन्दु । हियान । सोतृऽभि । मृज्यमान । कनिक्रदत् । इयर्ति । वग्नुम् । इन्द्रियम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० इन्दु प्रेर्यमाण सोतृभि[1] शोध्यमान शब्द कुर्वन् प्रेरयति शब्दम् इन्द्रस्य प्रियकरम् ॥२॥

आ नः शुष्मं नृषाह्यं वीरवन्तं पुरुस्पृहम् । पवस्व सोम धारया ॥ ३ ॥

आ । न । शुष्मम् । नृऽसह्यम् । वीरऽवन्तम् । पुरुऽस्पृहम् । पवस्व । सोम । धारया ॥ ३ ॥

वेङ्कट० आ पवस्व 'अस्माक बलम्'[2] नृणामभिभावुकम् पुत्रयुक्तम् बहुभि स्पृहणीयम् सोम! धारया ॥३॥

प्र सोमो अति धारया पवमानो असिष्यदत् । अभि द्रोणान्यासदम् ॥ ४ ॥

प्र । सोम । अति । धारया । पवमान । असिस्यदत् । अभि । द्रोणानि । आऽसदम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्र स्यन्दत सोम धारया पूयमान द्रोणकलशान्[3] प्रति आसदनाय ॥ ४ ॥

अप्सु त्वा मधुमत्तमं हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः । इन्दविन्द्राय पीतये ॥ ५ ॥

अप्ऽसु । त्वा । मधुमत्ऽतमम् । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिऽभि । इन्द्रो इति । इन्द्राय । पीतये ॥

वेङ्कट० वसतीवरीषु त्वाम् मधुमत्तमम् हरिम् प्रेरयन्ति ग्रावभि इन्दो![4] इन्द्रस्य पानाय ॥ ५ ॥

सुनोता मधुमत्तमं सोममिन्द्राय वज्रिणे । चारुं शर्धाय मत्सरम् ॥ ६ ॥

सुनोत । मधुमत्ऽतमम् । सोमम् । इन्द्राय । वज्रिणे । चारुम् । शर्धाय । मत्सरम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सुनोत सुनुत[5] मधुरसम् सोमम् इन्द्राय वज्रिणे चारुम् बलवते[6] मदकरम् ॥ ६ ॥

"इति पञ्चाष्टके अष्टमाध्याये विंशो वर्ग " ॥

[३१]

"गोतमो राहूगण ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्द "।

प्र सोमासः स्वाध्यः पवमानासो अक्रमुः । रयिं कृण्वन्ति चेतनम् ॥ १ ॥

प्र । सोमास । सुऽआध्य । पवमानास । अक्रमु । रयिम् । कृण्वन्ति । चेतनम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० गोतम[8]। प्र अक्रमु सोमा सुकर्माण[9] पूयमाना[10], धनम् च कुर्वन्ति प्रज्ञापनम्[11] ॥१॥

---

१. स्तो° वि° अ°   २ २. आत्मान बलं वि° अ°.   ३ शान् मूको   ४ °दुम् मूको.
५ नास्ति वि.   ६. °वत मूको   ७ ७ नास्ति मूको.   ८ म वि° अ°.   ९ सत्वमण वि°.
१०. पूयमन्त वि° अ°.   ११ प्रज्ञानम् वि° अ°.

सप्तिम् । मृजन्ति । वेधसः । गृणन्तः । कारवः । गिरा । ज्योतिः । जज्ञानम् । उक्थ्यम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० अश्वम् मृजन्ति वेधसः स्तुवन्तः[1] कारवः[2] स्तुत्या[3] ज्योतिः जायमानम् प्रशस्यम् । 'अयं हि ज्योतिर्यत् सोमः' (शु. माश ५,१,२,१०) इति ॥ २ ॥

सुपहा सोम तानि ते पुनानाय प्रभूवसो । वर्धा समुद्रमुक्थ्यम् ॥ ३ ॥

सुऽसहा । सोम । तानि । ते । पुनानाय । प्रभूवसो इति प्रभुऽवसो । वर्ध । समुद्रम् । उक्थ्यम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० शोभनाऽभिभवानि तानि तेजांसि तव सूयमानस्य प्रभूतधन! सोम! वर्धय[4] द्रोणकलशम् प्रशस्यं पूरय इति ॥ ३ ॥

विश्वा वसूनि संजयन् पवस्व सोम धारया । इनु द्वेषांसि सध्र्यक् ॥ ४ ॥

विश्वा । वसूनि । सम्ऽजयन् । पवस्व । सोम । धारया । इनु । द्वेषांसि । सध्र्यक् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सर्वाणि वसूनि संजयन्[5] पवस्व सोम! धारया, प्रेरय[6] च द्वेष्याणि सह ॥ ४ ॥

रक्षा सु नो अररुषः स्वनात् समस्य कस्य चित् । निदो यत्र मुमुच्महे ॥ ५ ॥

रक्ष । सु । नः । अररुषः । स्वनात् । समस्य । कस्य । चित् । निदः । यत्र । मुमुच्महे ॥ ५ ॥

वेङ्कट० रक्ष अस्मान् अप्रयच्छतः[7] शब्दात्[8] सर्वस्य यस्य कस्य चित् अपि निन्दायाः । यस्मिन् रक्षणे सति मुमुच्महे[9] ॥ ५ ॥

एन्दो पार्थिवं रयिं दिव्यं पवस्व धारया । द्युमन्तं शुष्ममा भर ॥ ६ ॥

आ । इन्दो इति । पार्थिवम् । रयिम् । दिव्यम् । पवस्व । धारया । द्युऽमन्तम् । शुष्मम् । आ । भर ॥ ६ ॥

वेङ्कट० आ पवस्व इन्दो! दिव्यम् पार्थिवम् च धनम् धारया, दीप्तिमत् बलम् च आ हर[10] ॥ ६ ॥

[11]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये एकोनविंशो वर्गः[11] ॥

[३०]

[11]बिन्दुराङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[11] ।

प्र धारा अस्य शुष्मिणो वृथा पवित्रे अक्षरन् । पुनानो वाचमिष्यति ॥ १ ॥

प्र । धाराः । अस्य । शुष्मिणः । वृथा । पवित्रे । अक्षरन् । पुनानः । वाचम् । इष्यति ॥ १ ॥

वेङ्कट० बिन्दुः[12] । प्र अक्षरन् अस्य बलवतः धारा अनायासेन पवित्रे[13] । पूयमानः वाचम् प्रेरयति[14] ॥ १ ॥

---

1. °न्तः वि[2]. 2. तारव मूको. 3. °ता वि[2] अ[1]. 4. °यन् वि[1]. 5. °यत् वि[1] अ[1]. 6. °यमि
अ[1]. 7. °त मूको. 8. °ब्दान् मूको. 9. मुमूच्छेहे मूको. 10. भार वि[1]. 11-11. नास्ति मूको.
12. इन्दुः वि[1] अ[1], बिन्दः वि[1]. 13. °त्रः वि[2]; °त्र अ[1]. 14. °यतीत्यर्थः अ[1].

इन्दुर्हियानः सोतृभिर्मृज्यमानः कनिक्रदत् । इयर्ति वग्नुमिन्द्रियम् ॥ २ ॥

इन्दुः । हियानः । सोतृऽभिः । मृज्यमानः । कनिक्रदत् । इयर्ति । वग्नुम् । इन्द्रियम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० इन्दुः प्रेर्यमाणः सोतृभिः[1] शोध्यमानः शब्दं कुर्वन् प्रेरयति शब्दम् इन्द्रस्य प्रियकरम् ॥२॥

आ नः शुष्मं नृषाह्यं वीरवन्तं पुरुस्पृहम् । पवस्व सोम धारया ॥ ३ ॥

आ । नः । शुष्मम् । नृऽसह्यम् । वीरऽवन्तम् । पुरुऽस्पृहम् । पवस्व । सोम । धारया ॥ ३ ॥

वेङ्कट० आ पवस्व 'अस्माकं बलम्'[2] नृणामभिभावुकम् पुत्रयुक्तम् बहुभिः स्पृहणीयम् सोम! धारया ॥३॥

प्र सोमो अति धारया पवमानो असिष्यदत् । अभि द्रोणान्यासदम् ॥ ४ ॥

प्र । सोमः । अति । धारया । पवमानः । असिस्यदत् । अभि । द्रोणानि । आऽसदम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्र स्यन्दते सोमः धारया पूयमानः द्रोणकलशान्[3] प्रति आसदनाय ॥ ४ ॥

अप्सु त्वा मधुमत्तमं हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः । इन्दविन्द्राय पीतये ॥ ५ ॥

अप्ऽसु । त्वा । मधुमत्ऽतमम् । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिऽभिः । इन्दो इति । इन्द्राय । पीतये ॥

वेङ्कट० वसतीवरीषु त्वाम् मधुमत्तमम् हरिम् प्रेरयन्ति ग्रावभिः इन्दो![4] इन्द्रस्य पानाय ॥ ५ ॥

सुनोता मधुमत्तमं सोममिन्द्राय वज्रिणे । चारुं शर्धाय मत्सरम् ॥ ६ ॥

सुनोत । मधुमत्ऽतमम् । सोमम् । इन्द्राय । वज्रिणे । चारुम् । शर्धाय । मत्सरम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सुनोत सुनुत[5] मधुरसम् सोमम् इन्द्राय वज्रिणे चारुम् बलवते[6] मदकरम् ॥ ६ ॥

[7]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये विंशो वर्गः[7] ॥

[३१]

[7]गोतमो राहूगण ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[7] ।

प्र सोमासः स्वाध्यः पवमानासो अक्रमुः । रयिं कृण्वन्ति चेतनम् ॥ १ ॥

प्र । सोमासः । सुऽआध्यः । पवमानासः । अक्रमुः । रयिम् । कृण्वन्ति । चेतनम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० गोतमः[8] । प्र अक्रमुः सोमाः सुकर्माणः[9] पूयमानाः[10], धनम् च कुर्वन्ति प्रज्ञापनम्[11] ॥१॥

---

१. स्तो° वि' अ'. २-२. अस्मानं बले वि' अ'. ३. शात् मूको. ४. °दुम् मूको. ५. नास्ति वि. ६. °बल मूको. ७-७. नास्ति मूको. ८. म वि' अ'. ९. सत्त्वमण वि'. १०. पूरयन्त वि' अ'. ११. प्रज्ञानम् वि' अ'.

दिवस्पृथिव्या अधि भवेन्दो द्युम्नवर्धनः । भवा वाजानां पतिः ॥ २ ॥

दिवः । पृथिव्याः । अधि । भव । इन्दो इति । द्युम्नऽवर्धनः । भव । वाजानाम् । पतिः ॥ २ ॥

वेङ्कट० द्यावापृथिव्योः[1] भव इन्दो! अन्नस्य वर्धकः । भव त्वम् अन्नानाम् पतिः ॥ २ ॥

तुभ्यं वाता अभिप्रियस्तुभ्यमर्षन्ति सिन्धवः । सोम वर्धन्ति ते महः ॥ ३ ॥

तुभ्यम् । वाताः । अभिऽप्रियः । तुभ्यम् । अर्षन्ति । सिन्धवः । सोम । वर्धन्ति । ते । महः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तुभ्यम् वाताः[2] अभितर्पयितारः । त्वदर्थमेव गच्छन्ति नद्यः । सोम! [3]उभये ते[3] तव महत्त्वम् वर्धयन्ति ॥ ३ ॥

आ प्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृष्ण्यम् । भवा वाजस्य संगथे ॥ ४ ॥

आ । प्यायस्व । सम् । एतु । ते । विश्वतः । सोम । वृष्ण्यम् । भव । वाजस्य । सम्ऽगथे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० गतेति (ऋ १,९१,१६) ॥ ४ ॥

तुभ्यं गावो घृतं पयो बभ्रो दुदुह्रे अक्षितम् । वर्षिष्ठे अधि सानवि ॥ ५ ॥

तुभ्यम् । गावः । घृतम् । पयः । बभ्रो इति । दुदुह्रे । अक्षितम् । वर्षिष्ठे । अधि । सानवि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तुभ्यम् गावः घृतम् च [4]पयः च हे बभ्रुवर्ण![4] दुदुह्रे अक्षीणम्[5] वृद्धतमे समुच्छ्रिते स्थिताय इति ॥ ५ ॥

स्वायुधस्य ते सतो भुवनस्य पते वयम् । इन्दो सखित्वमुश्मसि ॥ ६ ॥

सुऽआयुधस्य । ते । सतः । भुवनस्य । पते । वयम् । इन्दो इति । सखिऽत्वम् । उश्मसि ॥ ६ ॥

वेङ्कट० स्वायुधस्य एव ते सतः हे भुवनस्य पते! वयम् इन्दो! सखित्वम् कामयामहे ॥ ६ ॥

[6]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये एकविंशो वर्गः[6] ॥

[३२]

[6]श्यावाश्व आत्रेय ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[6] ।

प्र सोमासो मदच्युतः श्रवसे नो मघोनः । सुता विदथे अक्रमुः ॥ १ ॥

प्र । सोमासः । मदऽच्युतः । श्रवसे । नः । मघोनः । सुताः । विदथे । अक्रमुः ॥ १ ॥

वेङ्कट० श्यावाश्वः[7] । प्र अक्रमुः सोमाः[8] मदं क्षरन्तः श्रवसे मम हविष्मतः सुताः यज्ञे ॥ १ ॥

आदीं त्रितस्य योषणो हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः । इन्दुमिन्द्राय पीतये ॥ २ ॥

---

१. °व्या त्रि[1] अ[1]. २. पाता वि[1] अ[1]; पाताः वि[2]. ३-३. उभोति मूको. ४-४. बलश्चग्रधुः° वि[1]; पयश्च बभ्र° त्रि[1]. ५. °ण मूको ६-६. नास्ति मूको. ७. °श्वाश्च अ[1]. ८. सोमो वि[2] अ[1].

आत । ईम् । त्रितस्यं । योर्षणः । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिऽभि । इन्दुम् । इन्द्राय । पीतये ॥२॥

वेङ्कट० [1]किञ्च एनम्[1] त्रितस्य ऋषेः अङ्गुलयः हरिम् प्रेरयन्ति ग्रावभि इन्दुम् इन्द्राय पानार्थम्, इति त्रित यजमानं दृष्ट्वा वदति श्यावाश्व. ॥ २ ॥

आदीं हंसो यथा गुणं विश्वंस्यावीवशन्मतिम् । अत्यो न गोभिरज्यते ॥ ३ ॥

आत् । ईम् । हुसः । यथा । गुणम् । विश्वंस्य । अवीवशत् । मतिम् । अत्यं । न । गोभिः । अज्यते ॥

वेङ्कट० किञ्च अयम् मनुष्यगणम्[2] यथा हंस[3] वश नयति शब्देन, तथा विश्वस्य बुद्धिम् वशं नयति सोम. अश्व[4] इव शीघ्रग[5] पयोभि. अज्यते ॥ ३ ॥

उभे सोमावचाकशन् मृगो न तक्तो अर्षसि । सीदन्नृतस्य योनिमा ॥ ४ ॥

उभे इति । सोम । अवऽचाकशत् । मृग । न । तक्तः । अर्षसि । सीदन् । ऋतस्यं । योनिम् । आ ॥

वेङ्कट० द्यावापृथिव्यौ सोम![6] अवेक्षमाण[7] मृग. इव गच्छसि[8] गोभि तक्तः[9] यज्ञस्य स्थानम् आ सीदन्[10] ॥ ४ ॥

अभि गावो अनूषत योषा जारमिव प्रियम् । अगन्नाजिं यथा हितम् ॥ ५ ॥

अभि । गावं. । अनूषत । योषां । जारम्ऽइंव । प्रियम् । [11]अगन् । आजिम् । यथा[11] । हितम् ॥

वेङ्कट० अभि स्तुवन्ति त्वां शब्दा· योषा जारम् इव प्रियम् सोमम्। सोमम् गच्छन्ति आजिम् यथा कश्चित् मित्रम् अभिगच्छति ॥ ५ ॥

अस्मे धेहि द्युमद्यशो मघवंद्भ्यश्च मह्यं च । सनिं मेधामुत श्रवः ॥ ६ ॥

अस्मे इति । धेहि । द्युऽमत् । यशः । मघवंत्ऽभ्य· । च । मह्यम् । च । सनिम् । मेधाम् । उत । श्रवं ॥

वेङ्कट० अस्मभ्यम् धेहि[12] दीप्तम् अन्नम् [13]हविष्मद्भ्य· च, मह्यम् च[13] धनम् प्रज्ञाम्, अपि च कीर्तिम् इति ॥ ६ ॥

[14]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये द्वाविंशो वर्ग[14] ॥

[३३]

[1]त्रित आप्त्य ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्द.[1] ।

प्र सोमासो विपश्चितोऽपां न यन्त्यूर्मयः । वनानि महिषा इव ॥ १ ॥

१-१. एन किञ्च अ[1]. २. °ण वि[2], °णो अ[1]. ३. हंसोम वि[1] अ[1]. ४ सोम वि[1] अ[1]. ५. शीघ्रम् वि[1]. ६. नास्ति मूको. ७. अपेक्ष्य° मूको. ८ °च्छति मूको. ९. तरेता वि[1] अ[1], तत वि[1]. १०. °दत् वि[1] अ[1] ११-११. तु. ऋ ४,४१,८; ५,४१,४; ६,२४,६. १२. देहि अ[1]. १३-१३. हविष्मत्··· वि[1] अ[1], °मतृभ्योश मह्यश्च वि[1]. १४-१४. नास्ति मूको.

प्र । सोमा॑सः । वि॒पः॒ऽचितः॑ । अ॒पाम् । न । य॒न्ति॒ । ऊ॒र्मयः॑ । वना॑नि । म॒हि॒षाः॒ऽइ॑व ॥ १ ॥

वेङ्कट० त्रितः । प्र गच्छन्ति[1] सोमाः[2] मेधाविनः अपाम् इव ऊर्मयः । यथा वनानि महिषाः अभिसरन्ति । वनानि[3] उदकानि ॥ १ ॥

अ॒भि द्रोणा॑नि ब॒भ्रवः॑ शु॒क्रा ऋ॒तस्य॒ धार॑या । वाजं॒ गोम॑न्तमक्षरन् ॥ २ ॥

अ॒भि । द्रोणा॑नि । ब॒भ्रवः॑ । शु॒क्राः । ऋ॒तस्य॑ । धार॑या । वाज॑म् । गोऽम॑न्तम् । अ॒क्ष॒र॒न् ॥ २ ॥

वेङ्कट० अभि द्रवन्ति[4] द्रोणकलशान्[5] सोमाः बभ्रुवर्णाः[1] दीप्ताः उदकस्य धारया । यजमानानाम् अन्नं च गोमत्[6] अभिक्षरन्ति ॥ २ ॥

सु॒ता इन्द्रा॑य वा॒यवे॒ वरु॑णाय म॒रुद्भ्यः॑ । सोमा॑ अर्षन्ति॒ विष्ण॑वे ॥ ३ ॥

सु॒ताः । इन्द्रा॑य । वा॒यवे॑ । वरु॑णाय । म॒रुत्ऽभ्यः॑ । सोमाः॑ । अ॒र्ष॒न्ति॒ । विष्ण॑वे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ३ ॥

ति॒स्रो वाच॒ उदी॑रते॒ गावो॑ मिमन्ति धे॒नवः॑ । हरि॑रेति॒ कनि॑क्रदत् ॥ ४ ॥

ति॒स्रः । वाचः॑ । उत् । ई॒र॒ते॒ । गावः॑ । मि॒म॒न्ति॒ । धे॒नवः॑ । हरिः॑ । ए॒ति॒ । कनि॑क्रदत् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० ऋग्यजुःसामलक्षणाः[7] 'तिस्रः वाचः[8] ऋत्विजः प्रेरयन्ति । गावः च शब्दायन्ते धेनवः आशिरस्य दोग्ध्र्यः । सोमः च गच्छति शब्दं कुर्वन् ॥ ४ ॥

अ॒भि ब्रह्मी॑रनूषत य॒ह्वीर्ऋ॒तस्य॑ मा॒तरः॑ । म॒र्मृ॒ज्यन्ते॑ दि॒वः शिशु॑म् ॥ ५ ॥

अ॒भि । ब्रह्मीः॑ । अ॒नू॒ष॒त॒ । य॒ह्वीः । ऋ॒तस्य॑ । मा॒तरः॑ । म॒र्मृ॒ज्यन्ते॑ । दि॒वः । शिशु॑म् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० ब्राह्मणप्रेरिता वाचः अभि स्तुवन्ति महत्यः यज्ञस्य मातृभूताः शोधयन्ति च दिवः सूनुम् ॥ ५ ॥

रा॒यः स॑मु॒द्रांश्च॒तुरो॒ऽस्मभ्यं॑ सोम वि॒श्वतः॑ । आ प॑वस्व सह॒स्रिणः॑ ॥ ६ ॥

रा॒यः । स॒मु॒द्रान् । च॒तुरः॑ । अ॒स्मभ्य॑म् । सो॒म॒ । वि॒श्वतः॑ । आ । प॒व॒स्व॒ । स॒ह॒स्रिणः॑ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० धनस्य[9] पूर्णान्[10] चतुरः समुद्रान् अस्मभ्यम् सोम! सर्वतः आ पवस्व बहुसङ्ख्याकान् इति महत् धनम् आशास्ते ॥ ६ ॥

[11]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये त्रयोविंशो वर्गः[11] ।

---

१. यच्छ' मूको. २. 'म मूको. ३. नास्ति मूको. ४. क्षरन्ति वि[1]. ५. 'शान् मूको. ६. गोभिः अ[1]. ७. 'लक्षा. त्रि'. ८-८. नास्ति अ[1]. ९. समुद्रान् ध° वि[2] अ'. १०. °र्णा वि[2]. ११-११. नास्ति मूको.

[३४]

'त्रित आप्त्य ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्द'।

प्र सुवानो धारया तनेन्दुर्हिन्वानो अर्षति । रुजद् दृळहा व्योजसा ॥ १ ॥

प्र । सुवान । धारया । तना । इन्दु । हिन्वान । अर्षति । रुजत् । दृळहा । वि । ओजसा ॥

वेङ्कट० प्र गच्छति धारया पवित्रेण इन्दु प्रेर्यमाण वि-श्लथयन्[2] दृढानि अपि [3]पुराणि बलेन[3]। नुमभाव छान्दस ॥ १ ॥

सुत इन्द्राय वायवे वरुणाय मुरुद्भ्यः । सोमो अर्षति विष्णवे ॥ २ ॥

सुत । इन्द्राय । वायवे । वरुणाय । मरुत्ऽभ्य । सोम । अर्षति । विष्णवे ॥ २ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ २ ॥

वृषाणं वृषभिर्यतं सुन्वन्ति सोममद्रिभिः । दुहन्ति शक्मना पयः ॥ ३ ॥

वृषाणम् । वृषऽभि । यतम् । सुन्वन्ति । सोमम् । अद्रिऽभि । दुहन्ति । शक्मना । पय ॥३॥

वेङ्कट० वृषाणम्[4] सोमम्[5] वृषभि[6] ग्रावभि नियतम् अभि षुण्वन्ति । दुहन्ति कर्मणा सोमस्य पय ॥३॥

भुवत् त्रितस्य मर्ज्यो भुवदिन्द्राय मत्सरः । सं रूपैरज्यते हरिः ॥ ४ ॥

भुवत् । त्रितस्य । मर्ज्य । भुवत् । इन्द्राय । मत्सर । सम् । रूपै । अज्यते । हरि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० भवति त्रितस्य[7] मार्ष्टव्य, भवति च इन्द्राय मदकर, सम् अज्यते च दध्यादिभि हरितवर्ण ॥ ४ ॥

अभीमृतस्य विष्टपं दुहते पृश्निमातरः । चारु प्रियतमं हविः ॥ ५ ॥

अभि । ईम् । ऋतस्य । विष्टपम् । दुहते । पृश्निऽमातर । चारु । प्रियऽतमम् । हवि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अभि दुहन्ति एन यज्ञस्य स्थानम् मरुत चारु प्रियतमम् हवि । मरुतो वृष्ट्या[8] ईशते, यतो सोमो जायते ॥ ५ ॥

समेनमह्रुता इमा गिरो अर्षन्ति सस्रुतः । धेनूर्वाश्रो अवीवशत् ॥ ६ ॥

सम् । एनम् । अह्रुता । इमा । गिर । अर्षन्ति । सऽस्रुत । धेनू । वाश्र । अवीवशत् ॥६॥

१-१ नास्ति मूको. २ विश्लथं मूको. ३-३ बलेन पुराणि भ[1]. ४ नास्ति वि[2] भ[1] ५ नास्ति मूको. ६. नास्ति वि[2] ७. [0]तस्य वि[2] भ[1]. ८ चारु वि[2]. ९ नस्मि[0] वि[2] भ[1].

वेङ्कट० ताम् गच्छन्ते एनम्[1] अकुटिलाः[2] इमाः गिरः मदन्त्यः[3] धेनुः स्तुतीः[4] धावनशीलः[5] सोमः[6] कामयते[7] ॥ ६ ॥

इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये चतुर्विंशो वर्गः ॥

[३५]

प्रभूवसुराङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः ।

आ नः॑ पवस्व॒ धार॑या॒ पव॑मान र॒यिं पृ॒थुम् । यया॒ ज्योति॑र्वि॒दासि॑ नः ॥१॥

आ । नः॒ । प॒व॒स्व॒ । धार॑या । पव॑मान । र॒यिम् । पृ॒थुम् । यया॑ । ज्योति॑ः । वि॒दासि॑ । नः॒ ॥१॥

वेङ्कट० प्रभूवसुः[8] । आ पवस्व अस्माकम् धारया पवमान! रयिम् विस्तीर्णम्, यया धारया अस्मान् ज्योतिः लम्भयसि ॥ १ ॥

इन्दो॑ समु॒द्रमी॑ङ्खय॒ पव॑स्व विश्वमेजय । रा॒यो ध॒र्ता न॒ ओज॑सा ॥ २ ॥

इन्दो॒ इति॑ । स॒मु॒द्र॒म्ऽई॒ङ्ख॒य॒ । पव॑स्व । वि॒श्व॒म्ऽए॒ज॒य॒ । रा॒यः । ध॒र्ता । न॒ः । ओज॑सा ॥ २ ॥

वेङ्कट० इन्दो! त्वम् उदकस्य प्रेरक!† विश्वस्य[9] च कम्पयितः! धनस्य[10] धर्ता भव अस्माकं बलेन ॥ २ ॥

त्वया॑ वी॒रेण॑ वीरवो॒ऽभि ष्या॑म पृतन्य॒तः । क्षरा॑ णो अ॒भि वार्य॑म् ॥ ३ ॥

त्वया॑ । वी॒रेण॑ । वी॒र॒ऽव॒ः । अ॒भि । स्या॒म॒ । पृ॒त॒न्य॒तः । क्षर॑ । नः॒ । अ॒भि । वार्य॑म् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० त्वया वीरेण हे वीरवन्! अभि भवेम शत्रून् । अभि क्षर[11] अस्माकं धनम् ॥ ३ ॥

प्र वाज॒मिन्दु॑रिष्यति॒ सिषा॑सन् वाज॒सा ऋषिः॑ । व्र॒ता वि॒दान आयु॑धा ॥ ४ ॥

प्र । वाज॑म् । इन्दुः॑ । इ॒ष्य॒ति॒ । सिसा॑सन् । वा॒ज॒ऽसाः । ऋषि॑ः । व्र॒ता । वि॒द्वानः॑ । आयु॑धा ॥

वेङ्कट० प्र ईरयति अन्नम् इन्दुः सम्भक्तुमिच्छन् स्तोतॄन् अन्नस्य दाता द्रष्टा कर्माणि आयुधानि च जानन् ॥ ४ ॥

तं गी॒र्भिर्वा॒चमी॑ङ्ख॒यं पु॑ना॒नं वा॑सयामसि । सोम॒ं जन॑स्य॒ गोप॑तिम् ॥ ५ ॥

तम् । गी॒ःऽभिः । वा॒च॒म्ऽई॒ङ्ख॒यम् । पु॒नानम् । वा॒स॒या॒म॒सि॒ । सोम॑म् । जन॑स्य । गोऽप॑तिम् ॥५॥

---

१. यन वि॰. २. कु॰ वि॰ अ॰. ३. नास्ति मूको. ४. *ला वि॰ अ॰. ५. *म मूको. ६. *से स्तुतीः मूको. ७-७. नास्ति मूको. ८. प्रभूतवसु वि॰ अ॰. ९-९. नास्ति वि॰. † प्रेरयिता अ॰. १०. धन॰ वि॰ अ॰. ११. रक्ष वि॰ अ॰.

वेङ्कट० तम् गीर्भिः [1]अवोचम् । स्तुतिगन्तारम्[1](?), पूयमानम् गोभिः वासयाम[2] सोमम् जनस्य गवां पालयितारम् ॥ ५ ॥

विश्वो यस्य व्रते जनो दाधार धर्मणस्पतेः । पुनानस्य प्रभूवसोः ॥ ६ ॥

विश्वः । यस्य । व्रते । जनः । दाधार । धर्मणः । पतेः । पुनानस्य । प्रभुऽवसोः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० विश्वः यस्य कर्मणि जनः ध्रियते कर्मणः पतेः[3] पूयमानस्य प्रभूतधनस्य, [4]तं गीर्भिः[4] अवोचम् इति ॥ ६ ॥

[5]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये पञ्चविंशो वर्गः[5] ॥

[३६]

[6]प्रभुवसुराङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[6] ।

असर्जि रथ्यो यथा पवित्रे चम्वोः सुतः । कार्ष्मन् वाजी न्यक्रमीत् ॥ १ ॥

असर्जि । रथ्यः । यथा । पवित्रे । चम्वोः । सुतः । कार्ष्मन् । वाजी । नि । अक्रमीत् ॥ १ ॥

वेङ्कट० विसृष्टः[7] अश्वः इव पवित्रे अधिषवणफलकयोः सुतः[8]। कार्ष्मन्[8] युद्धं भवति इतरेतर कृषन्तीति । तस्मिन् अश्वः[9] नि अक्रमीत् इति सोममाह ॥ १ ॥

स वह्निः सोम जागृविः पवस्व देववीरति । अभि कोशं मधुश्चुतम् ॥ २ ॥

सः । वह्निः । सोम । जागृविः । पवस्व । देवऽवीः । अति । अभि । कोशम् । मधुऽश्चुतम् ॥

वेङ्कट० स वोढा सोम! जागरणशीलः मधुश्चुतम् कोशम् दशापवित्रम् अतीत्य अभि पवस्व देवकाम[10] ॥ २ ॥

स नो ज्योतींषि पूर्व्य पवमान वि रोचय । क्रत्वे दक्षाय नो हिनु ॥ ३ ॥

सः । नः । ज्योतींषि । पूर्व्य । पवमान । वि । रोचय । क्रत्वे । दक्षाय । नः । हिनु ॥ ३ ॥

वेङ्कट० [11]स अस्माकम् ज्योतींषि[11] प्रत्न[9] पवमान! वि रोचय दिव्यानि, कर्मणे बलाय च अस्मान् प्रेरय ॥ ३ ॥

शुम्भमान ऋतायुभिर्मृज्यमानो गभस्त्योः । पवते वारे अव्यये ॥ ४ ॥

शुम्भमानः । ऋतयुऽभिः । मृज्यमानः । गभस्त्योः । पवते । वारे । अव्यये ॥ ४ ॥

---

१ १. स्तौतिग° मूको. । वें. अन्यत्र ऋ (९,१०१,६) वाच प्रेरयितेत्याह । २ 'वासाम वि[२] अ[१] ३ पते वि[२] अ[१], पाते वि[१]. ४-४. द्विरुक्ति वि[२]. ५-५ नास्ति मूको ६ विशिष्ट मूको ७. सिर. वि[२] अ[१]. ८. नास्ति मूको. ९ अश्वा मूको १० °म मको ११-११. नास्ति वि[२] अ[१].

वेङ्कट० अलङ्क्रियमाण यज्ञकामै गृह्यमान बाहुभ्याम् पवते यान्[1] अविमयैः[2] ॥ ४ ॥

स विश्वा दाशुषे वसु सोमो दिव्यानि पार्थिवा । पवतामान्तरिक्ष्या ॥ ५ ॥

स । विश्वा । दाशुषे । वसु । सोम । दिव्यानि । पार्थिवा । पवताम् । आ । अन्तरिक्ष्या ॥५॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ५ ॥

आ दिवस्पृष्ठमश्वयुर्गव्ययुः सोम रोहसि । वीरयुः शवसस्पते ॥ ६ ॥

आ । दिवः । पृष्ठम् । अश्वऽयुः । गव्यऽयुः । सोम । रोहसि । वीरऽयुः । शवसः । पते ॥ ६ ॥

वेङ्कट० [3]हे शवसः पते ! सोम![3] स्तोतॄणाम् एतान्[4] अश्वादीन्[5] इच्छन् दिवः पृष्ठम् आ रोहसि इति । ६॥

[5]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये षड्विंशो वर्गः[5] ॥

[३७]

[6]रहूगण आङ्गिरस ऋषिः । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्दः[6] ।

स सुतः पीतये वृषा सोमः पवित्रे अर्षति । विघ्नन् रक्षांसि देवयुः ॥ १ ॥

स । सुतः । पीतये । वृषा । सोमः ।[6] पवित्रे । अर्षति । विऽघ्नन् । रक्षांसि । देवऽयुः[6] ॥ १ ॥

वेङ्कट० रहूगण । स सुत पीतये वृषा सोम पवित्रे गच्छति[7] विघ्नन् रक्षांसि देवकाम ॥ १ ॥

स पवित्रे विचक्षणो हरिरर्षति धर्णसिः । अभि योनिं कनिक्रदत् ॥ २ ॥

स । पवित्रे । विऽचक्षणः । हरिः । अर्षति । धर्णसिः । अभि । योनिम् । कनिक्रदत् ॥ २ ॥

वेङ्कट० स[6] पवित्रे अभिपूयमाण द्रोणकलशम् प्रति गच्छति इति[8] ॥ २ ॥[6]

स वाजी रोचना दिवः पवमानो वि धावति । रक्षोहा वारमव्ययम् ॥ ३ ॥

स । वाजी । रोचना । दिवः । पवमानः । वि । धावति । रक्षःऽहा । वारम् । अव्ययम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० स वाजी द्युलोकस्य रोचन पवमान वि धावति रक्षसा हन्ता दशापवित्रम् ॥ ३ ॥

स त्रितस्याधि सानवि पवमानो अरोचयत् । जामिभिः सूर्यं सह ॥ ४ ॥

स । त्रितस्य । अधि । सानवि । पवमानः । अरोचयत् । जामिऽभिः । सूर्यम् । सह ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स त्रितस्य यज्ञे पवमान अरोचयत्[10] अन्यैः तेजोभिः सह सूर्यम् ॥ ४ ॥

---

१ च वि[2] अ[1]. २ अपियम वि[2] अ[1] अपिमय वि[1]. ३-३ नास्ति मूको. ४. एतत वि[2]. ५ नास्ति मूको. ६-६ तु. ऋ ९,१७,३. ७ विघ्नन् वि[1]. ८ इत्यर्थ वि[2]. ९ सु ऋ ९,२८,२, २८,६ ९६,११ प्रभृ. १० आरो° मूको.

स वृ॑त्र॒हा वृषा॑ सु॒तो व॑रिवो॒विद॑दा॑भ्यः । सोमो॒ वाज॑मिवासरत् ॥ ५ ॥

स । वृ॒त्र॒ऽहा । वृषा॑ । सु॒तः । व॒रि॒वः॒ऽवित् । अदा॑भ्यः । सोमः॑ । वाज॑म्ऽइव । अ॒स॒र॒त् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० स वृत्रहा वृषा[1] सुत धनस्य लम्भक अहिंसित[2] सोम युद्धम् इव द्रोणकलशान्[3] अभिसरति ॥ ५ ॥

स दे॒वः क॒विने॑षि॒तो॒३॒॑ऽभि द्रोणा॑नि धावति । इन्दु॒रिन्द्रा॑य मं॒हना॑ ॥ ६ ॥

स । दे॒वः । क॒विना॑ । इ॒षि॒तः । अ॒भि । द्रोणा॑नि । धा॒व॒ति॒ । इन्दुः॑ । इन्द्रा॑य । मं॒हना॑ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० स देव अध्वर्युणा प्रेरित द्रोणकलशान् अभि धावति[4] इन्दु[5] इन्द्राय महान् इति ॥ ६ ॥

[4]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये सप्तविंशो वर्ग [4] ॥

[३८]

[5]रहूगण आङ्गिरस ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्द [5] ।

ए॒ष उ॒ स्य वृषा॒ रथोऽव्यो॒ वारे॑भिरर्षति । गच्छ॒न् वाजं॑ सह॒स्रिण॑म् ॥ १ ॥

ए॒षः । ऊँ इति॑ । स्यः । वृषा॑ । रथः॑ । अव्यः॑ । वारे॑भिः । अ॒र्ष॒ति॒ । गच्छ॑न् । वाज॑म् । स॒ह॒स्रिण॑म् ॥

वेङ्कट० स एष वर्षिता रथ अवे वालेभ्य गच्छति गच्छन् युद्धम् अनेकपुरुषम् इति सस्तव ॥ १ ॥

ए॒तं त्रि॒तस्य॒ योष॑णो॒ हरिं॑ हिन्व॒न्त्यद्रि॑भिः । इन्दु॒मिन्द्रा॑य पी॒तये॑ ॥ २ ॥

ए॒तम् । त्रि॒तस्य॑ । योष॑णः । हरि॑म् । हि॒न्व॒न्ति॒ । अद्रि॑ऽभिः । इन्दु॑म् । इन्द्रा॑य । पी॒तये॑ ॥ २ ॥

वेङ्कट० एतम् त्रितस्य अङ्गुल्य हरितवर्णम् प्रेरयन्ति ग्रावभि इन्दुम् इन्द्रस्य पानार्थम् ॥ २ ॥

ए॒तं त्यं ह॒रितो॒ दश॑ मर्मृ॒ज्यन्ते॑ अप॒स्युवः॑ । याभि॒र्मदा॑य॒ शुम्भ॑ते ॥ ३ ॥

ए॒तम् । त्यम् । ह॒रितः॑[6] । दश॑ । म॒र्मृ॒ज्यन्ते॑ । अ॒प॒स्युवः॑ । याभिः॑ । मदा॑य । शुम्भ॑ते ॥३॥

वेङ्कट० तम् एतम् दश अङ्गुलय शोधयन्ति कर्म इच्छन्त्य, याभि इन्द्रस्य मदाय शोध्यते ॥ ३ ॥

ए॒ष स्य मानु॑षी॒ष्वा श्ये॒नो न वि॒क्षु सी॑दति । गच्छ॑ञ्जा॒रो न यो॒षित॑म् ॥ ४ ॥

ए॒षः । स्यः । मानु॑षीषु । आ । श्ये॒नः । न । वि॒क्षु । सी॒द॒ति॒ । गच्छ॑न् । जा॒रः । न । यो॒षित॑म् ॥

1. °षः वि' अ'. 2. °त मूको 3. द्रोणान् मूको 4. °न्ति वि' अ'; °ति वि'. ५-५. नास्ति मूको. 6 अङ्गुलिनाम (तु. निघ २,५).

वेङ्कट० स[१] एष मनुषीषु विक्षु श्येन इव शीघ्रम् आगत्य सीदति, गच्छन् च जार इव योषितम् ॥ ४ ॥

एष स्य मद्यो रसोऽव॑ चष्टे दि॒वः शिशुः॑ । य इन्दु॒र्वार॒माविश॑त् ॥ ५ ॥

एषः । स्यः । मद्यः॑ । रसः॑ । अव॑ । च॒ष्टे॒ । दि॒वः । शिशुः॑ । यः । इन्दुः॑ । वार॑म् । आ । अवि॑शत् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० [२]स एष[२] मदयितव्य रस पश्यति[३] दिव सूनु, य इन्दु दशापवित्रम् आ विशति ॥ ५ ॥

एष स्य पी॒तये॑ सु॒तो हरि॑रर्षति धर्ण॒सिः । क्रन्द॒न् योनि॑म॒भि प्रि॒यम् ॥ ६ ॥

एषः । स्यः । पी॒तये॑ । सु॒तः । हरिः॑ । अ॒र्ष॒ति॒ । ध॒र्ण॒सिः । क्रन्द॑न् । योनि॑म् । अ॒भि । प्रि॒यम् ॥

वेङ्कट० स[१] एष पीतये सुत हरि गच्छति धारयिता शब्द कुर्वन् प्रियम् द्रोणम् प्रति ॥ ६ ॥

[४]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये अष्टाविंशो वर्ग[४] ॥

[२९]

[५]नृहन्मतिराङ्गिरस ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्द[५] ।

आ॒शुर॑र्ष बृहन्मते॒ परि॑ प्रि॒येण॒ धाम्ना॑ । यत्र॑ दे॒वा इति॒ ब्रव॑न् ॥ १ ॥

आ॒शुः । अ॒र्ष॒ । बृ॒ह॒त्ऽम॒ते॒ । परि॑ । प्रि॒येण॑ । धाम्ना॑ । यत्र॑ । दे॒वाः । इति॑ । ब्रव॑न् ॥ १ ॥

वेङ्कट० बृहन्मतिराङ्गिरस । शीघ्र परित स्रव महामते! प्रियेण शरीरेण धारया यत्र देवा तत्र मया गन्तव्यम् इति ब्रुवन् ॥ १ ॥

प॒रि॒ष्कृ॒ण्वन्ननि॑ष्कृतं॒ जना॑य या॒तय॒न्निषः॑ । वृ॒ष्टिं दि॒वः परि॑ स्रव ॥ २ ॥

प॒रि॒ऽकृ॒ण्वन् । अनि॑ःऽकृतम् । जना॑य । या॒तय॑न् । इषः॑ । वृ॒ष्टिम् । दि॒वः । परि॑ । स्र॒व ॥ २ ॥

वेङ्कट० संस्कुर्वन् असंस्कृत स्थानम् जनाय निर्गमयन् अन्नानि वृष्टिम् दिव परि स्रव ॥ २ ॥

सु॒त ए॑ति प॒वित्र॒ आ त्विषिं॒ दधा॑न॒ ओज॑सा । वि॒चक्षा॑णो वि॒रोच॑यन् ॥ ३ ॥

सु॒तः । ए॒ति॒ । प॒वित्रे॑ । आ । त्विषि॑म् । दधा॑नः । ओज॑सा । वि॒ऽचक्षा॑णः । वि॒ऽरो॒चय॑न् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अभिषुत सन् एति दशापवित्रे दीप्तिम्[२] दधान बलेन विविधं पश्यन् देवान् च विरोचयन्[१] ॥ ३ ॥

अ॒यं स यो दि॒वस्परि॑ रघु॒यामा॑ प॒वित्र॒ आ । सिन्धो॑रू॒र्मा व्यक्ष॑रत् ॥ ४ ॥

१ नास्ति वि[१] २ २ एष स्य वि[१] ३ अपप° वि[१] ४ ४ नास्ति मूको ५ °न्तम् मूको ६ °यत वि[१] अ[१].

अयम् । सः । यः । दिवः । परि । रघुऽयामा । पवित्रे । आ । सिन्धोः । ऊर्मा । वि । अक्षरत् ॥

वेङ्कट० अयम् सः यः दिवः लघुगमनः पवित्रे निषिच्यमानः जलस्य सङ्घाते[1] वि अक्षरत् ॥ ४ ॥

आविवासन् परावतो अथो अर्वावतः सुतः । इन्द्राय सिच्यते मधु ॥ ५ ॥

आऽविवासन् । पराऽवतः । अथो इति । अर्वाऽवतः । सुतः । इन्द्राय । सिच्यते । मधु ॥ ५ ॥

वेङ्कट० परिचरन् दूरस्थान् समीपस्थान् च यत्नेन[2] सुतः सोमः इन्द्राय सिच्यते मधुसदृशः ॥ ५ ॥

समीचीना अनूषत हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः । योनावृतस्य सीदत ॥ ६ ॥

समऽईचीनाः । अनूषत । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिऽभिः । योनौ । ऋतस्य । सीदत ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सङ्गताः स्तुवन्ति[3] । हरितवर्णम् गमयन्ति ग्रावभिः । तम् इमं 'पातुं यज्ञे' नि-षीदत ॥ ६ ॥

[4]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये एकोनत्रिंशो वर्गः[4] ॥

[४०]

[5]बृहन्मतिराङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[5] ।

पुनानो अक्रमीदभि विश्वा मृधो विचर्षणिः । शुम्भन्ति विप्रं धीतिभिः ॥ १ ॥

पुनानः । अक्रमीत् । अभि । विश्वाः । मृधः । विऽचर्षणिः । शुम्भन्ति । विप्रम् । धीतिऽभिः ॥१॥

वेङ्कट० पूयमानः अभि अक्रमीत् सर्वान् शत्रून् विद्रष्टा । तम् इमं मेधाविनम् शोधयन्ति अङ्गुलीभिः ॥ १ ॥

आ योनिमरुणो रुहद्गमदिन्द्रं वृषा सुतः । ध्रुवे सदसि सीदति ॥ २ ॥

आ । योनिम् । अरुणः । रुहत् । गमत् । इन्द्रम् । वृषा । सुतः । ध्रुवे । सदसि । सीदति ॥२॥

वेङ्कट० आ रोहति[6] स्थानम् अरुणवर्णः[7], गच्छति च इन्द्रम् वृषा अभिषुतः, निश्चले च स्थाने सीदति ॥ २ ॥

नू नो रयिं महामिन्दोऽस्मभ्यं सोम विश्वतः । आ पवस्व सहस्रिणम् ॥ ३ ॥

नु । नः । रयिम् । महाम् । इन्दो इति । अस्मभ्यम् । सोम । विश्वतः । आ । पवस्व । सहस्रिणम् ॥

वेङ्कट० क्षिप्रम् अस्मभ्यम् रयिम् महान्तम् हे दीप्त! अनेकसङ्ख्यम् आ पवस्व सोम! सर्वतः । नः इति पूरणम् इति ॥ ३ ॥

---

१. °तो मूको. २. यथेन वि¹; यतेन अ¹; यत्येन वि². ३. °वन्ति मूको. ४-४. नास्ति वि². ५-५. नास्ति मूको. ६. °हति वि¹; °हरि अ¹. ७. हरितवर्णः वि¹.

विश्वा सोम पवमान द्युम्नानीन्दवा भर । विदाः सहस्रिणीरिषः ॥ ४ ॥

विश्वा । सोम । पवमान । द्युम्नानि । इन्दो इति । आ । भर । विदाः । सहस्रिणीः । इषः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० विश्वानि सोम! पवमान![1] धनानि इन्दो![1] आ भर। लभस्व[2] बहुसहस्रसङ्ख्यकानि[3] अन्नानि ॥ ४ ॥

स नः पुनान आ भर रयिं स्तोत्रे सुवीर्यम् । जरितुर्वर्धया गिरः ॥ ५ ॥

सः । नः । पुनानः । आ । भर । रयिम् । स्तोत्रे । सुऽवीर्यम् । जरितुः । वर्धय । गिरः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० स मह्य पूयमान आ भर[4] रयिम् स्तोत्रे सुवीर्यम्। स्तोतुः वर्धय च स्तुतीः अभिमतदानेन इति ॥ ५ ॥

पुनान इन्दवा भर सोम द्विबर्हसं रयिम् । वृषन्निन्दो न उक्थ्यम् ॥ ६ ॥

पुनानः । इन्दो इति । आ । भर । सोम । द्विऽबर्हसम् । रयिम् । वृषन् । इन्दो इति । नः । उक्थ्यम् ॥

वेङ्कट० पुनान दीप्त! आ भर सोम! द्वयोः स्थानयोः परिवृढम् धनम् दिव्यं पार्थिवं च वर्षितः इन्दो! अस्मभ्यं प्रशस्तम् इति ॥ ६ ॥

इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये त्रिंशो वर्गः ॥

[४१]

[5]मेध्यातिथिः काण्व ऋषिः । पवमानः सोमो देवता। गायत्री छन्दः[5]।

प्र ये गावो न भूर्णयस्त्वेषा अयासो अक्रमुः । घ्नन्तः कृष्णामप त्वचम् ॥ १ ॥

प्र । ये । गावः । न । भूर्णयः । त्वेषाः । अयासः । अक्रमुः । घ्नन्तः । कृष्णाम् । अप । त्वचम् ॥

वेङ्कट० मेध्यातिथिः[6]। प्र अक्रमुः ये गाव इव क्षिप्रा दीप्ता गमनशीलाः अप[7] घ्नन्तः कृष्णाम् त्वचम्। कृष्णा[8] त्वग् रक्षः। त्वचिः[9] संवरणकर्मा ॥ १ ॥

सुवितस्य मनामहेऽति सेतुं दुराव्यम् । साह्वांसो दस्युमव्रतम् ॥ २ ॥

सुवितस्य । मनामहे । अति । सेतुम् । दुःऽआव्यम् । सह्वांसः । दस्युम् । अव्रतम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० शोभनस्य सोमस्य रक्षविषयं बन्धनम् [10]दुर्गम् अति[10] स्तुमः अभिभवन्तः दस्युम् अकर्माणम् ॥ २ ॥

शृण्वे वृष्टेरिव स्वनः पवमानस्य शुष्मिणः । चरन्ति विद्युतो दिवि ॥ ३ ॥

शृण्वे । वृष्टेःऽइव । स्वनः । पवमानस्य । शुष्मिणः । चरन्ति । विऽद्युतः । दिवि ॥ ३ ॥

---

१ नास्ति वि² पवमान वि¹ २. अय वि² अ¹ ३ °रयानि अ¹ वि¹ ४ °रत वि¹ अ¹ ५-५ नास्ति मूको. ६ मे ।° वि², ७ अपाप वि² अ¹ ८. कृष्णाम् मूको ९ त्वचि मूको १०-१० °र्गमिति मूको

वेङ्कट० श्रूयते वृष्टे इव शब्दः[1] पवमानस्य बलिनः, चरन्ति च दीप्तस्य अन्तरिक्षे ॥ ३ ॥

आ पवस्व महीमिषं गोमदिन्दो हिरण्यवत् । अश्वावद्वाजवत् सुतः ॥ ४ ॥

आ । पवस्व । महीम् । इषम् । गोऽमत् । इन्दो इति । हिरण्यऽवत् । अश्वऽवत् । वाजऽवत् । सुत ॥४॥

वेङ्कट० गवादियुक्तम् महत् अन्नम् [2]इन्दो! सुत![2] आ पवस्व इति ॥ ४ ॥

स पवस्व विचर्षण आ मही रोदसी पृण । उषाः सूर्यो न रश्मिभिः ॥ ५ ॥

स । पवस्व । विऽचर्षणे । आ । मही इति । रोदसी इति । पृण । उषाः । सूर्यः । न । रश्मिऽभिः ॥

वेङ्कट० स पवस्व विद्रष्टः![3], महत्यौ द्यावापृथिव्यौ आ पूरय, यथा उषसम्[4] सूर्यः रश्मिभिः आपूरयति[4] । अहर्वचनः उषश्शब्दः ॥ ५ ॥

परि णः शर्मयन्त्या धारया सोम विश्वतः । सरा रसेव विष्टपम् ॥ ६ ॥

परि । नः । शर्मऽयन्त्या । धारया । सोम । विश्वतः । सर । रसाऽइव । विष्टपम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० परि सर अस्मान्[5] सुखयन्त्या धारया सोम! सर्वतः नदी इव स्थानं प्रपन्नम् ॥ ६ ॥

[6]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये एकत्रिंशो वर्गः[6] ॥

[४२]

[1]मेध्यातिथिः काण्व ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[1] ।

जनयन् रोचना दिवो जनयन्नप्सु सूर्यम् । वसानो गा अपो हरिः ॥ १ ॥

जनयन् । रोचना । दिवः । जनयन् । अप्ऽसु । सूर्यम् । वसानः । गाः । अपः । हरिः ॥१॥

वेङ्कट० जनयन् दिवः नक्षत्राणि, जनयन् अन्तरिक्षे च सूर्यम्, आच्छादयन् रश्मीः अपः, हरितवर्णः ॥ १ ॥

एष प्रत्नेन मन्मना देवो देवेभ्यस्परि । धारया पवते सुतः ॥ २ ॥

एषः । प्रत्नेन । मन्मना । देवः । देवेभ्यः । परि । धारया । पवते । सुतः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अयं पुराणेन स्तोत्रेण युक्तः देवः देवेभ्यः सुतः धारया परितः पवते ॥ २ ॥

वावृधानाय तूर्वये पवन्ते वाजसातये । सोमाः सहस्रपाजसः ॥ ३ ॥

---

१. °ष्टम् वि° अ°. २-२ नास्ति मूको. ३. °ष्ट वि° अ°. ४. °सा वि°; °सः वि°. ५. पूर° मूको ६. °स्मात् वि° अ°.

ववृधानाय । तूर्वये । पवन्ते । वाजऽसातये । सोमाः । सहस्रऽपाजसः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० वर्धमानाय क्षिप्राय क्षरन्ति युद्धाय सोमाः सहस्रवेगाः ॥ ३ ॥

दुहानः प्रत्नमित् पयः पवित्रे परि षिच्यते । क्रन्दन् देवाँ अजीजनत् ॥ ४ ॥

दुहानः । प्रत्नम् । इत् । पयः । पवित्रे । परि । सिच्यते । क्रन्दन् । देवान् । अजीजनत् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० दुहान प्रत्नम् रसम् पवित्रे परि सिच्यते । क्रन्दन् देवान्[1] च जनयति[2] स्वयमीडे[3] ॥ ४ ॥

अभि विश्वानि वार्याभि देवाँ ऋतावृधः । सोमः पुनानो अर्षति ॥ ५ ॥

अभि । विश्वानि । वार्या । अभि । देवान् । ऋतऽवृधः । सोमः । पुनानः । अर्षति ॥ ५ ॥

वेङ्कट० विश्वानि[4] धनानि [5]देवान् च[5] यज्ञस्य वर्धकान् लक्षीकृत्य सोम पूयमान गच्छति[6] ॥ ५ ॥

गोमन्नः सोम वीरवदश्वावद्वाजवत् सुतः । पवस्व बृहतीरिषः ॥ ६ ॥

गोऽमत् । नः । सोम । वीरऽवत् । अश्वऽवत् । वाजऽवत् । सुतः । पवस्व । बृहतीः । इषः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा इति ॥ ६ ॥

[7]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये द्वात्रिंशो वर्गः[7] ॥

[४३]

[8]मेध्यातिथि काण्व ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्दः[8] ।

यो अत्य इव मृज्यते गोभिर्मदाय हर्यतः । तं गीर्भिर्वासयामसि ॥ १ ॥

यः । अत्यःऽइव । मृज्यते । गोभिः । मदाय । हर्यतः । तम् । गीःऽभिः । वासयामसि ॥ १ ॥

वेङ्कट० य अश्व इव पाणिभिः[9] मृज्यते गोविकारैः मदार्थम् कान्त, तम् स्तुतिभिः[9] वासयाम[10] ॥१॥

तं नो विश्वा अवस्युवो गिरः शुम्भन्ति पूर्वथा । इन्दुमिन्द्राय पीतये ॥ २ ॥

तम् । नः । विश्वाः । अवस्युवः । गिरः । शुम्भन्ति । पूर्वऽथा । इन्दुम् । इन्द्राय । पीतये ॥ २ ॥

वेङ्कट० तम् अस्माकं सर्वाः रक्षणमिच्छन्त्य स्तुतय अलङ्कुर्वन्ति प्रत्न[11] इव इन्दुम् इन्द्राय पातुम् ॥ २ ॥

पुनानो याति हर्यतः सोमो गीर्भिः परिष्कृतः । विप्रस्य मेध्यातिथेः ॥ ३ ॥

---

१ °वा मूको. २ °यित्रीम् वि° अ°, 'यतिम् वि°. ३ भस° मूको. ४. देवानि वि°, देवानि अ°. ५-५ नास्ति वि°. ६ °न्ति अ°. ७-७. नास्ति मूको. ८ पणि° वि°. ९ °भि मादयाम वि° अ°. १० °म वि° अ°. ११ °त्न वि° अ°.

पुनानः । याति । हर्यतः । सोमः । गीःऽभिः । परिऽकृतः । विप्रस्य । मेध्यऽअतिथेः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पूयमानः याति स्पृहणीयः सोमः 'विप्रस्य मेध्यातिथेः[1] गीर्भिः अलङ्कृतः मदार्थम् इति ॥ ३ ॥

पवमान विदा रयिमस्मभ्यं सोम सुश्रियम् । इन्दो सहस्रवर्चसम् ॥ ४ ॥

पवमान । विदाः । रयिम् । अस्मभ्यम् । सोम । सुऽश्रियम् । इन्दो इति । सहस्रऽवर्चसम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० पवमान! देहि रयिम् अस्मभ्यम् सोम! कान्तम् इन्दो! बहुदीप्तिम्[2] ॥ ४ ॥

इन्दुरत्यो न वाजसृत् कनिक्रन्ति पवित्र आ । यदक्षारति देवयुः ॥ ५ ॥

इन्दुः । अत्यः । न । वाजऽसृत् । कनिक्रन्ति । पवित्रे । आ । यत् । अक्षाः । अति । देवऽयुः ॥

वेङ्कट० इन्दुः अश्व इव सङ्ग्रामसृत् शब्दं करोति पवित्रे यदा अति क्षरति देवकामः ॥ ५ ॥

पवस्व वाजसातये विप्रस्य गृणतो वृधे । सोम रास्व सुवीर्यम् ॥ ६ ॥

पवस्व । वाजऽसातये । विप्रस्य । गृणतः । वृधे । सोम । रास्व । सुऽवीर्यम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पवस्व अन्नदानाय, विप्रस्य स्तुवतः वर्धनाय च । सोम! देहि सुवीर्यम् इति ॥ ६ ॥

'इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये त्रयस्त्रिंशो वर्गः[1] ॥

ऋगर्थदीपिका सेयं तथा षष्ठोऽयमष्टकः ।
कर्ता श्रीवेङ्कटाऽऽर्यस्य तनयो माधवाह्वयः ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने षष्ठाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः ॥

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये षष्ठाष्टके अष्टमोऽध्यायः ॥

१-१. नास्ति मूको　२. 'सम् वि' अ'.

अथ सप्तमाऽष्टके प्रथमोऽध्यायः ।

वेङ्कट०
सप्तमोऽथाष्टकस्तस्मिन्नध्यायादिषु वक्ष्यते ।
यत्किञ्चिदिह वक्तव्यं देवतास्वहितं मद्वचः[1] ॥ १ ॥

तपोविशेषयुक्तानां युगेष्वन्येषु देवताः[2] ।
आसन् ऋषीणां प्रत्यक्षाः[3] प्रभावैर्विविधैर्युताः[4] ॥ २ ॥

आगोपालं विप्रथितां प्रसिद्धिमिह[5] लौकिकीम् ।
देवतास्तित्वविषयां तन्मूलां कवयो विदुः ॥ ३ ॥

मन्त्रार्थवादैर्नेनु च देवता सम्प्रदर्शिताः ।
सेयं प्रसिद्धिस्तन्मूला [6]ते च न[6] स्वार्थतत्पराः ॥ ४ ॥

[7]अत्र ब्रूमोऽविगीतेयम् † अतर्कज्ञेषु दृश्यते ।
ततः प्रत्यक्षमूलेयं यद्वा ‡मन्त्राश्च तत्पराः ‡[7] ॥ ५ ॥

यथाशब्दमिह प्रीताश्चेतनाः केचिदीश्वराः ।
ददत्यभिमतानर्थान् इति वक्तुं च युज्यते ॥ ६ ॥

किञ्च वैदिकवाक्यानि सदृशानीह लौकिके ।
तेषु[8] स्तुतिश्च सत्यं च स्वरूपादवगम्यते[9] ॥ ७ ॥

कन्याकुब्जे[10] [11]देवदत्तम् उदारं दृष्टवानहम्[11] ।
धनं याचस्व तं[12] पुत्र! वचः सत्यमिदं[13] मतम् ॥ ८ ॥

प्रयच्छति स सर्वेभ्यः प्रतीक्ष्याऽऽस्ते च भिक्षुकान् ।
न च क्रुध्यति कस्मैचिद् इति श्रद्धापनं भवेत्[14] ॥ ९ ॥

एवं मन्त्रार्थवादेषु सन्ति सत्यानि कानिचित् ।
भाक्तानि कानिचित् सन्ति तानि जानन्ति पण्डिताः ॥ १० ॥

---

१. °द्वचे वि[२] अ[१]. २ °वता वि[१,२] अ[१]. ३. °त्यक्षा वि[२], °त्यक्षै अ[१]. ४. °ता वि[१,२] अ[१]. ५. प्रशस्तिमिह वेंकम. ६ ६. केचन वि[२] अ[१] वेंकम. ७ ७. इयं कारिका सप्तम्या कारिकाया अग्रे पूर्वार्धोत्तरार्धविपर्ययेण अ[१] † अमो तेयम् वि[२] अ[१]. ‡-‡ °न्त्रार्थतत्परा वि[२] अ[१] ८. तेकेषु वि[१,१] अ[१]. ९. °रूपादव° अ[१]. १०. कान्यकु° वेंकम (तु. औंध संस्करणम्). ११-११. देवदत्तमु अ[१]. १२. यम् वि[१] १३ °मितम् वि[१]. १४ त्रुटितम् वि[२] अ[१].

शिक्षायन्तमसत्यैश्च यदि श्रद्धापयेदिह ।
अपौरुषेयतादीनि मृगयन्ते न पण्डिताः ॥ ११ ॥

कन्याकुब्जे[1] देवदत्तः कनकं सम्प्रयच्छति ।
जनयामास यं वन्ध्या सोऽनाप्तो वचनाद्भवेत् ॥ १२ ॥

धर्मस्य देवतानाञ्च व्यासेन द्रौपदीमते ।
अस्तित्वं हेतुभिः प्रोक्तं नेमोऽद्राक्षीच्छचीपतिम् ॥ १३ ॥

'नेन्द्रो अस्तीति'[2] नेमेन कथिते[3] स्वयमागतः[4] ।
'अयमस्मी(स्मि'[5] इ)त्युवाचेन्द्रो वसिष्ठश्च ददर्श तम् ॥ १४ ॥

किञ्चैके[6] ददृशुर्मन्त्रान् 'कया शुभा सवयसः'[7] ।
'एना[8] वयं पयसे(°सा[9] इ)ति [10]पश्यामस्तत् परार्थकम्[10] ॥ १५ ॥

तार्किकेष्वपि[11] चेच्छन्ति केचिन्मन्त्रार्थवादयोः ।
परार्थेऽपि यथार्थत्वं पुराणानि ततोऽभवन् ॥ १६ ॥

यजुषामिव पारार्थ्यम् ऋचामपि च नेष्यते ।
नानाविधैर्ह्यभिप्रायैर्ऋचो दृष्टा महर्षिभिः ॥ १७ ॥

यदा पश्यत्यृचः सर्वा न तदा हेतुमिच्छति ।
बुद्धिमान् देवतास्तित्वे सूर्यश्चे देति सर्वदा ॥ १८ ॥ इति ॥

[४४]

[12]अयास्य आङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[12] ।

प्र ण इन्दो महे तन ऊर्मिं न बिभ्रदर्षसि । अभि देवाँ अयास्यः ॥ १ ॥

प्र । नः । इन्दो इति । महे । तने । ऊर्मिम् । न । बिभ्रत । अर्षसि । अभि । देवान् । अयास्यः ॥

वेङ्कट० अयास्य आङ्गिरसः[13] । प्र गच्छसि अस्माकम्[14] इन्दो! धनाय महते ऊर्मिम् इदानीम् बिभ्रत् । अयास्यः च अयम् अभि[15] गच्छति देवान् ॥ १ ॥

मती जुष्टो धिया हितः सोमो हिन्वे परावति । विप्रस्य धारया कविः ॥ २ ॥

---

१. कान्यकु° वेङ्कट (तु औंध-संस्करणम्)। २. ऋ ८,१००,३. ३. कुपिते वि[1] अ[1]. ४. °तम् वि[1] अ[1]. ५ ऋ ८,१००,४. ६. किञ्चैते वि[1]; किञ्चैतद् वि[1] अ[1]. ७. ऋ १,१६५,१, ८ स पनारिन वि[1] अ[1]. ९. ऋ ३,३३,४ १०-१०. °स परिहरन्तम् वि[1] वि[1]. ११. तर्किते°पि वि[1] अ[1]. १२-१२ नास्ति मूको. १३. आवङ्गि° वि[1]; अवाङ्गि अ[1]. १४. आस्मा° मूको. १५ अपि वि[1] अ[1].

मती । जुष्ट । धिया । हित । सोम । हिन्वे । पराऽवति । विप्रस्य । धारया । कवि ॥ २ ॥

वेङ्कट० जुष्टः स्तुत्या सेवित कर्मणा निहित[1] सोम प्रेर्यते पवित्राद् दूरे देशे विप्रस्य यज्ञे धारया कवि ॥ २ ॥

अयं देवेषु जागृविः सुत एति पवित्र आ । सोमो याति विचर्षणिः ॥ ३ ॥

अयम् । देवेषु । जागृवि । सुत । एति । पवित्रे । आ । सोम । याति । विऽचर्षणि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अयम् देवार्थम् जागरणशील सुत गच्छति पवित्रे । [2]पवमान सोम[2] याति विद्रष्टा ॥ ३ ॥

स नः पवस्व वाजयुश्चक्राणश्चारुमध्वरम् । बर्हिष्माँ आ विवासति ॥ ४ ॥

स । न । पवस्व । वाजऽयु । चक्राण । चारुम् । अध्वरम् । बर्हिष्मान् । आ । विवासति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स न पवस्व अन्नमिच्छन् कुर्वाण कल्याणम् यज्ञम् । अयम् बर्हिष्मान् ऋत्विक् त्वां परिचरति ॥ ४ ॥

स नो भगाय वायवे विप्रवीरः सदावृधः । सोमो देवेष्वा यमत् ॥ ५ ॥

स । न । भगाय । वायवे । विप्रऽवीर । सदाऽवृध । सोम । देवेषु । आ । यमत् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० स अस्माकम् भगाय वायवे च [3]प्रेरित विप्रै[3] सदावृद्धो भवन्[4] सोम देवेषु स्थित धनम् आ प्रयच्छतु ॥ ५ ॥

स नो अद्य वसुत्तये क्रतुविद्गातुवित्तमः । वाजं जेषि श्रवो बृहत् ॥ ६ ॥

सः । न । अद्य । वसुत्तये । क्रतुऽवित् । गातुवित्ऽतम । वाजम् । जेषि । श्रव । बृहत् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० स अस्माकम् अद्य वसुदानाय क्रतो [5]लम्भक अत्यन्त मार्ग[5] [6]जानन् अन्नम् जय[6] श्रवणीयम् महत् ॥ ६ ॥

[7]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये प्रथमो वर्ग[7] ॥

[४५]

[7]अयास्य आङ्गिरस ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्द[7] ।

स पवस्व मदाय कं नृचक्षा देववीतये । इन्दविन्द्राय पीतये ॥ १ ॥

स । पवस्व । मदाय । कम् । नृऽचक्षाः । देवऽवीतये । इन्दो इति । इन्द्राय । पीतये ॥ १ ॥

---

१ नास्ति वि[2]   २-२ °मान सोम वि[2] अ[1]   ३-३ °तविप्र मूको   ४ भवत् मूको
५-५ लम्भकोत्य न्तमार्ग वि[1], लम्भकोत्यन्तमार्ग वि[2] अ[1]   ६-६ जानन्नज्ञय वि[1], जानन्नय वि[2] अ[1]
७-७ नास्ति मूको

वेङ्कट० स पवस्व मदार्थम् नृणा द्रष्टा 'यज्ञाय इन्दो! इन्द्रस्य[1] पातुम्[2] ॥ १ ॥

स नो अर्षाभि दूत्यं१ त्वमिन्द्राय तोशसे । देवान्त्सखिभ्य आ वरम् ॥ २ ॥

स । नः । अर्ष । अभि । दूत्यम् । त्वम् । इन्द्राय । तोशसे । देवान् । सखिऽभ्यः । आ । वरम् ॥

वेङ्कट० स अस्माकम् अभि गच्छ दूत्यम्, त्वम् इन्द्राय पीडयसे । स त्वम् देवान् सखिभ्य अस्मभ्यम् आ याच धनमिति ॥ २ ॥

उत त्वामरुणं वयं गोभिरञ्ज्मो मदाय कम् । वि नो राये दुरो वृधि ॥ ३ ॥

उत । त्वाम् । अरुणम् । वयम् । गोभिः । अञ्ज्मः । मदाय । कम् । वि । नः । राये । दुरः । वृधि ॥

वेङ्कट० अपि च[3] त्वाम् अरुणवर्णम् वयम् गोविकारैः वासयाम मदार्थम् । स त्वम् अस्माकं धनाय[4] द्वाराणि विवृतानि कुरु ॥ ३ ॥

अत्यूं पवित्रमक्रमीद् वाजी धुरं न यामनि । इन्दुर्देवेषु पत्यते ॥ ४ ॥

अति । ऊँ इति । पवित्रम् । अक्रमीत् । वाजी । धुरम् । न । यामनि । इन्दुः । देवेषु । पत्यते ॥४॥

वेङ्कट० पवित्रम् अति अक्रमीत् अश्व इव रथधुरम् गमने । इन्दुः देवेषु गच्छति ॥ ४ ॥

समी सखायो अस्वरन् वने क्रीळन्तमत्यविम् । इन्दुं नावा अनूषत ॥ ५ ॥

सम् । ईम् इति । सखायः । अस्वरन् । वने । क्रीळन्तम् । अतिऽअविम् । इन्दुम् । नावाः । अनूषत ॥५॥

वेङ्कट० सम् स्तुवन्ति एनम् सखायः उदके क्रीडन्तम् अतिक्रान्तदशापवित्रम् इन्दुम् वाचः अस्तुवन् ॥ ५ ॥

तया पवस्व धारया यया पीतो विचक्षसे । इन्दो स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ ६ ॥

तया । पवस्व । धारया । यया । पीतः । विऽचक्षसे । इन्दो इति । स्तोत्रे । सुऽवीर्यम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तया पवस्व धारया, यया पीतः[5] 'विचक्षणाय इन्दो!'[6] स्तोत्रे सुवीर्यम् प्रयच्छसीति[7] ॥ ६ ॥

'इति सप्ताष्टके प्रथमाध्याये द्वितीयो वर्गः[8] ॥

[४६]

'अयास्य आङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः'।

असृग्रन् देववीतयेऽत्यासः कृत्व्या इव । क्षरन्तः पर्वतावृधः ॥ १ ॥

असृग्रन् । देवऽवीतये । अत्यासः । कृत्व्याःऽइव । क्षरन्तः । पर्वतऽवृधः ॥ १ ॥

---

१ १ °ञा मिन्द्र° वि[1] अ[1] २ तु ऋ ९,१०,५ ३ नास्ति वि[1]. ४ धना वि[1] अ[1]. ५ पितः मूको ६ ६ °णायेमी वि[1] अ[1]. ७. °स्टनीति मूको ८ ८. नास्ति मूको

वेङ्कट० सृज्यन्ते यज्ञाय [1]अश्वाः धर्मण्याः[1] इव क्षरन्तः ग्रावभिर्धृताः पर्वतेषु च जाताः ॥ १ ॥

परिष्कृतास इन्दवो योषेव पित्र्यावती । वायुं सोमा असृक्षत ॥ २ ॥

परिऽकृतासः । इन्दवः । योषाऽइव । पित्र्यऽवती । वायुम् । सोमाः । असृक्षत ॥ २ ॥

वेङ्कट० अलङ्कृताः इन्दवः कन्यका इव पितृमती[2] वायुम् प्रति गच्छन्ति सोमाः ॥ २ ॥

एते सोमास इन्दवः प्रयस्वन्तश्चमू सुताः । इन्द्रं वर्धन्ति कर्मभिः ॥ ३ ॥

एते । सोमासः । इन्दवः । प्रयस्वन्तः । चमू इति । सुताः । इन्द्रम् । वर्धन्ति । कर्मऽभिः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० एते सोमाः दीप्ताः हविष्मन्तः अधिषवणफलकयोः सुताः इन्द्रम् वर्धयन्ति कर्मभिः ॥ ३ ॥

आ धावता सुहस्त्यः शुक्रा गृभ्णीत मन्थिना । गोभिः श्रीणीत मत्सरम् ॥ ४ ॥

आ । धावत । सुऽहस्त्यः । शुक्रा । गृभ्णीत । मन्थिना । [3]गोभिः । श्रीणीत । मत्सरम्[3] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० आ गच्छत हे शोभनहस्ता ऋत्विजः!, शुक्रम् च गृह्णीत ग्रहम् मन्थिना सह, गोभिः श्रीणीत सोमम्[4] ॥ ४ ॥

स पवस्व धनंजय प्रयन्ता राधसो महः । अस्मभ्यं सोम गातुवित् ॥ ५ ॥

सः । पवस्व । धनम्ऽजय । प्रऽयन्ता । राधसः । महः । अस्मभ्यम् । सोम । गातुऽवित् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सः पवस्व हे धनानां जेतः! प्रदाता धनस्य महतः अस्मभ्यम् सोम! मार्गस्य लम्भकः[5] ॥ ५ ॥

एतं मृजन्ति मर्ज्यं पवमानं दश क्षिपः । इन्द्राय मत्सरं मदम् ॥ ६ ॥

एतम् । मृजन्ति । मर्ज्यम् । पवमानम् । दश । क्षिपः । इन्द्राय । मत्सरम् । मदम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० एतम्[6] मृजन्ति मार्जनीयम्[7] पवमानम् दश अङ्गुलयः इन्द्रस्य पानाय मदकरम् सोमम् इति ॥ ६ ॥

[8]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये तृतीयो वर्गः[8] ॥

[४७]

[8]कविर्भार्गव ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[8] ।

अया सोमः सुकृत्यया महश्चिदभ्यवर्धत । मन्दान उद्वृषायते ॥ १ ॥

अया । सोमः । सुऽकृत्यया । महः । चित् । अभि । अवर्धत । मन्दानः । उत् । वृषऽयते ॥ १ ॥

१-१ क ᵒण्यादव वि[१] अ[१]   २. पवित्रमती वि[२] अ[१], पवितृमᵒ वि[१].   ३-३. या २,५ द्र.   ४. सोममिति अ[१].
५. लम्भका: वि[१]; लम्भकम् वि[३]; लम्भक अ[१].   ६ एन अ[१].   ७. मर्जᵒ मूको.   ८-८. नास्ति मूको.

वेङ्कट० कविर्भार्गवः। अनया सोमः शोभनया क्रियया महतो देवान् प्रति अभि अवर्धत, मोदमानः ऋषभ इवाचरति ॥ १ ॥

कृतानीद॑स्य कर्त्वा॒ चेत॑न्ते दस्यु॒तर्हं॑णा । ऋ॒णा च॑ धृ॒ष्णुश्च॑यते ॥ २ ॥

कृ॒तानि॑ । इत् । अ॒स्य॒ । कर्त्वा॑ । चेत॑न्ते । द॒स्यु॒ऽतर्ह॑णा । ऋ॒णा । च॒ । धृ॒ष्णुः । च॒य॒ते ॥ २ ॥

वेङ्कट० कृतानि अस्य कर्माणि ज्ञायन्ते असुराणां हिंसकानि। सोऽयं यजमानानाम् ऋणानि च धृष्टः चातयति कामप्रदानेन ॥ २ ॥

आत् सोम॑ इन्द्रि॒यो रसो॒ वज्रः॑ सहस्र॒सा भु॑वत् । उ॒क्थं यद॑स्य॒ जाय॑ते ॥ ३ ॥

आत् । सोम॑ः । इ॒न्द्रि॒यः । रस॑ः । वज्र॑ः । स॒ह॒स्र॒ऽसाः । भु॒व॒त् । उ॒क्थम् । यत् । अ॒स्य॒ । जाय॑ते ॥

वेङ्कट० अस्य इन्द्रस्य शस्त्रम् यदा[1] प्रादुर्भवति, अनन्तरम् सोमः इन्द्रस्य प्रियकरः रसः बलवान् वज्रः सहस्रस्य दाता भवति ॥ ३ ॥

स्व॒यं क॒विर्वि॑ध॒र्तरि॒ विप्रा॑य॒ रत्न॑मिच्छति । यदी॑ मर्मृ॒ज्यते॒ धिय॑ः ॥ ४ ॥

स्व॒यम् । क॒विः । वि॒ऽध॒र्तरि॑ । विप्रा॑य । रत्न॑म् । इ॒च्छ॒ति॒ । यदि॑ । म॒र्मृ॒ज्यते॑ । धिय॑ः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स्वयम् एव मेधाविने विधातरि इन्द्रे सोमः रत्नम् इच्छति, यदि अयं शोध्यते अङ्गुलीभिः ॥ ४ ॥

सि॒षा॒सतू र॑यी॒णां वाजे॒ष्वर्व॑तामिव । भरे॑षु जिग्यु॒षा॑मसि ॥ ५ ॥

सि॒सा॒सतु॑ः । र॒यी॒णाम् । वाजे॑षु । अर्व॑ताम्ऽइव । भरे॑षु । जि॒ग्यु॒षा॑म् । अ॒सि॒ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सङ्ग्रामेषु शत्रून् जयताम् धनानाम् सिषासतुः भवसि, जयन्नय.[2] प्रयच्छसि[3]। यथा सङ्ग्रामेषु प्रविशताम् अश्वानां घासं प्रयच्छन्तीति[4] ॥ ५ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये चतुर्थो वर्गः[5] ॥

[४८]

[5]कविर्भार्गव ऋषिः। पवमानः सोमो देवता। गायत्री छन्दः[5]।

तं त्वा॑ नृ॒म्णानि॒ बिभ्र॑तं स॒धस्थे॑षु म॒हो दि॒वः । चारु॑ं सुकृ॒त्यये॑महे ॥ १ ॥

तम् । त्वा॒ । नृ॒म्णानि॑ । बिभ्र॑तम् । स॒धऽस्थे॑षु । म॒हः । दि॒वः । चारु॑म् । सु॒ऽकृ॒त्यया॑ । ई॒म॒हे॒ ॥१॥

---

१. नास्ति मूको. २. जयाय मूको. ३. °च्छति वि° अ°. ४. °च्छन्ति वि°. ५-५. नास्ति मूको.

वेङ्कट० 'तम् त्वां धनानि' धारयन्तम् महत्याः दिवः स्थानेषु स्थितम् मदयाणम् शोभनया क्रियया याचामहे ॥ १ ॥

संवृ॑क्तधृष्णुमु॒क्थ्यं॑ म॒हामा॑हिव्रतं॒ मद॑म् । श॒तं पुरो॑ रुरु॒क्षणि॑म् ॥ २ ॥

संवृ॑क्तऽधृष्णुम् । उ॒क्थ्य॑म् । म॒हाऽम॑हिव्रतम् । मद॑म् । श॒तम् । पुरः॑ । रु॒रु॒क्षणि॑म् ॥ २ ॥

वेङ्कट० धनं[1] संछिन्नधृष्टशत्रुम्[1] प्रशस्यम् महाकर्माणम्[2] मदम् बहूनि पुराणि शत्रूणां विनाशयन्तम् । ईमहे इति सम्बन्धः ॥ २ ॥

अत॑स्त्वा र॒यिम॒भि राजा॑नं सुक्रतो दि॒वः । सु॒प॒र्णो अ॑व्य॒थिर्भ॑रत् ॥ ३ ॥

अतः॑ । त्वा॒ । र॒यिम् । अ॒भि । राजा॑नम् । सु॒क्र॒तो॒ इति॑ सुऽक्रतो । दि॒वः । सु॒ऽप॒र्णः । अ॒व्य॒थिः । भ॒र॒त् ॥

वेङ्कट० अतः दिवः त्वां धनम् प्रति राजानम् सुप्रज्ञ! श्येनः व्यथारहितः आहरदिति[3] ॥ ३ ॥

विश्व॑स्मा॒ इत् स्व॑र्दृ॒शे साधा॑रणं रज॒स्तुर॑म् । गो॒पामृ॒तस्य॒ विर्भ॑रत् ॥ ४ ॥

विश्व॑स्मै । इत् । स्वः॑ । दृ॒शे । साधा॑रणम् । र॒ज॒ःऽतुर॑म् । गो॒पाम् । ऋ॒तस्य॑ । विः । भ॒र॒त् ॥४॥

वेङ्कट० सर्वस्मै देवाय साधारणम् उदकस्य प्रेरकम् गोपायितारम्[4] यज्ञस्य श्येनः[5] आहरत् ॥ ४ ॥

अधा॑ हिन्वा॒न इ॑न्द्रि॒यं ज्यायो॑ महि॒त्वमा॑नशे । अ॒भि॒ष्टि॒कृद्विच॑र्षणिः ॥ ५ ॥

अध॑ । हि॒न्वा॒नः । इ॒न्द्रि॒यम् । ज्याय॑ः । म॒हि॒ऽत्वम् । आ॒न॒शे॒ । अ॒भि॒ष्टि॒ऽकृत् । विऽच॑र्षणिः ॥५॥

वेङ्कट० अथ प्रेरयन् बलम् प्रशस्यतरम् महत्त्वम् प्राप्नोति यजमानानामभीष्टस्य कर्ता विद्रष्टेति ॥ ५ ॥

'इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये पञ्चमो वर्गः' ॥

[४९]

'कविर्भार्गव ऋषिः पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः' ।

पव॑स्व वृ॒ष्टिमा सु नो॒ऽपामू॒र्मिं दि॒वस्परि॑ । अ॒य॒क्ष्मा बृ॑ह॒तीरिषः॑ ॥ १ ॥

पव॑स्व । वृ॒ष्टिम् । आ । सु । नः॒ । अ॒पाम् । ऊ॒र्मिम् । दि॒वः । परि॑ । अ॒य॒क्ष्माः । बृ॒ह॒तीः । इषः॑ ॥

वेङ्कट० 'आ पवस्व वृष्टिम्' दिवः अस्माकं सुष्ठु[8] । 'तदेवाह—अपाम्' ऊर्मिम् दिवः परस्वेति, यक्ष्मरहितानि[9] महान्ति चाऽन्नानि ॥ १ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. नास्ति वि[1]. ३. छिन्नधृष्टशत्रे वि[1] अ[1]. ४. °र्माणम् अपि वा मंहनीयबहुकर्माण वि[1]. ५. तु. ऋ ४,२६,७. ६. गोपयि° वि[2] अ[1]. ७-७. विश्वं वृष्टिम् आ वि[1] अ[1]. ८. सुष्टु वि[2] अ[1]. ९-९. °वावाम् वि[1]; °वा भवाम् वि[2] अ[1]. १०. रहितानि वि[2] अ[1].

तया॑ पवस्व॒ धार॑या॒ यया॒ गाव॑ इ॒हाग॒मन्॑ । जन्या॑स॒ उप॑ नो गृ॒हम् ॥ २ ॥

तया॑ । प॒व॒स्व॒ । धार॑या । यया॑ । गावः॑ । इ॒ह । आ॒ऽग॒मन्॑ । जन्या॑सः । उप॑ । नः॒ । गृ॒हम् ॥२॥

वेङ्कट० तया पवस्व धारया यया गावः इह[1] उप आगच्छन्ति[2] शत्रुजनपदभवा मदीयम् गृहम् ॥२॥

घृ॒तं प॑वस्व॒ धार॑या य॒ज्ञेषु॑ देव॒वीत॑मः । अ॒स्मभ्यं॑ वृ॒ष्टिमा प॑व ॥ ३ ॥

घृ॒तम् । प॒व॒स्व॒ । धार॑या । य॒ज्ञेषु॑ । दे॒व॒ऽवीत॑मः । अ॒स्मभ्य॑म् । वृ॒ष्टिम् । आ । प॒व॒ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० उदकम् पवस्व धारया यज्ञेषु अत्यन्त देवकाम । अस्मभ्यम् वृष्टिम् च आ पवस्व ॥ ३ ॥

स न॑ ऊ॒र्जे व्य१॒॑व्यय॑ प॒वित्रं॑ धाव॒ धार॑या । दे॒वासः॑ शृ॒णव॒न् हि क॑म् ॥ ४ ॥

सः । नः॒ । ऊ॒र्जे । वि । अ॒व्यय॑म् । प॒वित्र॑म् । धा॒व॒ । धार॑या । दे॒वासः॑ । शृ॒णव॑न् । हि । क॒म् ॥

वेङ्कट० स अस्माकम् [3]अन्नाय अविमयम्[3] पवित्रम् वि धाव धारया । देवा[4] शृण्वन्तु तव शब्दम् ॥ ४ ॥

पव॑मानो असिष्यद॒द्रक्षां॑स्यप॒जङ्घ॑नत् । प्र॒त्न॒वद्रो॒चय॒न् रुचः॑ ॥ ५ ॥

पव॑मानः । अ॒सि॒स्य॒द॒त् । रक्षां॑सि । अ॒प॒ऽजङ्घ॑नत् । प्र॒त्न॒ऽवत् । रो॒चय॑न् । रुचः॑ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० पवमान स्यन्दते रक्षांसि[5] अपघ्नन् आत्मीया दीप्ती पुराण इव च रोचयन् ॥ ५ ॥

[6]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये षष्ठो वर्गः[6] ॥

[५०]

[1]उचथ्य आङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[1] ।

उत् ते॒ शुष्मा॑स ईरते॒ सिन्धो॑रू॒र्मेरि॑व स्व॒नः । वा॒णस्य॑ चोदया प॒विम् ॥ १ ॥

उत् । ते॒ । शुष्मा॑सः । ई॒र॒ते॒ । सिन्धोः॑ । ऊ॒र्मेःऽइ॑व । स्व॒नः । वा॒णस्य॑ । चो॒द॒य॒ । प॒विम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० उचथ्य आङ्गिरस । उत् गच्छन्ति तव वेगा, यथा समुद्रस्य ऊर्मेः[8] स्वन उद्गच्छति[9] । स त्वम् इषो विसृष्टाया शब्दम् प्रेरय ॥ १ ॥

प्र॒स॒वे त॒ उदी॑रते ति॒स्रो वाचो॑ मख॒स्युवः॑ । यदव्य॒ एषि॒ सान॑वि ॥ २ ॥

प्र॒ऽस॒वे । ते॒ । उत् । ई॒र॒ते॒ । ति॒स्रः । वाचः॑ । म॒ख॒स्युवः॑ । यत् । अव्ये॑ । एषि॑ । सान॑वि ॥२॥

---

1 इव भ'. 2. °च्छति मूको 3-3 भ नायाद्य वि' भ'. 4 देवा देवा वि' भ'. 5 पुनरुक्तम् वि' भ' 6-6 नास्ति मूको. 7 वाङ्नाम (द्र निघ १,११) 8 ऊर्मेव भ'. 9 °द्गच्छति भ'

वेङ्कट० प्रभव ते उत् गच्छन्ति ऋचो यजूंषि सामानि च यज्ञमिच्छतो यजमानस्य। यदा त्वं समुच्छ्रिते पवित्रे अविमये गच्छसि ॥ २ ॥

अव्यो वारे परि प्रियं हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः । पवमानं मधुश्चुतम् ॥ ३ ॥

अव्यः । वारे । परि । प्रियम् । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिऽभिः । पवमानम् । मधुऽश्चुतम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अवेः वारे परि प्रेरयन्ति प्रियम् हरिम् ग्रावभिः अभिषुतम् पवमानम् मधुरसस्य स्यन्दकम् ॥ ३ ॥

आ पवस्व मदिन्तम पवित्रं धारया कवे । अर्कस्य योनिमासदम् ॥ ४ ॥

आ । पवस्व । मदिन्ऽतम । पवित्रम् । धारया । कवे । अर्कस्य । योनिम् । आऽसदम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० गता (ऋ ९,२५,६) ॥ ४ ॥

स पवस्व मदिन्तम गोभिरञ्जानो अक्तुभिः । इन्दविन्द्राय पीतये ॥ ५ ॥

सः । पवस्व । मदिन्ऽतम । गोभिः । अञ्जानः । अक्तुऽभिः । इन्दो इति । इन्द्राय । पीतये ॥ ५ ॥

वेङ्कट० निगदव्याख्याता[1] ॥ ५ ॥

[2]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये सप्तमो वर्गः[2] ॥

[५१]

[2]उचथ्य आङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[2] ।

अध्वर्यो अद्रिभिः सुतं सोमं पवित्र आ सृज । पुनीहीन्द्राय पातवे ॥ १ ॥

अध्वर्यो इति । अद्रिऽभिः । सुतम् । सोमम् । पवित्रे । आ । सृज । पुनीहि । इन्द्राय । पातवे ॥ १ ॥

वेङ्कट० अध्वर्यो! अद्रिभिः सुतम् सोमम् पवित्रे आ सृज इति । एतदेवाह — पुनीहि इति ॥ १ ॥

दिवः पीयूषमुत्तमं सोममिन्द्राय वज्रिणे । सुनोता मधुमत्तमम् ॥ २ ॥

दिवः । पीयूषम् । उत्ऽतमम् । सोमम् । इन्द्राय । वज्रिणे । सुनोत । मधुमत्ऽतमम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० दिवः पीयूषम् दिवो रसम् उत्तमम् इति ॥ २ ॥

तव त्य इन्दो अन्धसो देवा मधोर्व्यश्नते । पवमानस्य मरुतः ॥ ३ ॥

तव । त्ये । इन्दो इति । अन्धसः । देवाः । मधोः । वि । अश्नते । पवमानस्य । मरुतः ॥ ३ ॥

---

१ °व्याख्यातेति वि' अ'. २-२. नास्ति मूको

वेङ्कट० तव मदकरम् अन्नम् इमे देवाः वि आप्नुवन्ति पूयमानस्य मरुतः च ॥ ३ ॥

त्वं हि सोम वर्धयन्त्सुतो मदाय भूर्णये । वृषन्त्स्तोतारमूतये ॥ ४ ॥

त्वम् । हि । सोम । वर्धयन् । सुतः । मदाय । भूर्णये । वृषन् । स्तोतारम् । ऊतये ॥ ४ ॥

वेङ्कट० त्वम् हि सोम! वर्धयन् अभिषुतः, मदाय क्षिप्राय वृषन्! स्तोतारम् रक्षणाय चाभिगच्छसि ॥ ४ ॥

अभ्यर्ष विचक्षण पवित्रं धारया सुतः । अभि वाजमुत श्रवः ॥ ५ ॥

अभि । अर्ष । विऽचक्षण । पवित्रम् । धारया । सुतः । अभि । वाजम् । उत । श्रवः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अभि गच्छ विद्रष्टः! पवित्रम् धारया अभिषुतः, अस्माकम् अन्नम् कीर्तिम् अभि क्षर ॥५॥

[1]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये अष्टमो वर्गः[1] ॥

[५२]

[1]उचथ्य आङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[1] ।

परि द्युक्षः सनद्रयिर्भरद्वाजं नो अन्धसा । सुवानो अर्ष पवित्र आ ॥ १ ॥

परि । द्युक्षः । सनत्ऽरयिः । भरत् । वाजम् । नः । अन्धसा । सुवानः । अर्ष । पवित्रे । आ ॥

वेङ्कट० परि हरतु दीप्तो दीयमानधनः अस्माकम् बलम् अन्नेन सह अभिषूयमाणः क्षर पवित्रे ॥ १ ॥

तव प्रत्नेभिरध्वभिरव्यो वारे परि प्रियः । सहस्रधारो यात् तना ॥ २ ॥

तव । प्रत्नेभिः । अध्वऽभिः । अव्यः । वारे । परि । प्रियः । सहस्रऽधारः । यात् । तना ॥ २ ॥

वेङ्कट० तव[2] प्रत्नैः मार्गैः दशापवित्रे परि गच्छति प्रियः बहुधारः विस्तृतः सारः ॥ २ ॥

चरुर्न यस्तमीङ्खयेन्दो न दानमीङ्खय । वधैर्वधस्नवीङ्खय ॥ ३ ॥

चरुः । न । यः । तम् । ईङ्खय । [3]इन्दो इति । न । दानम् । ईङ्खय[3] ।

वधैः । वधस्नो इति वधऽस्नो । ईङ्खय ॥ ३ ॥

वेङ्कट० चरुः इव [4]पूर्णोदन यः भवति[4] रसः तम् ईङ्खय, [5]इन्दो! इदानीम् दानम्† ईङ्खय[5] प्राणां प्रहारैः प्रहियमाण! ॥ ३ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. हि तव वि[1] अ[1]. ३-३. द्र. ऋ १,१२८,५. ४-४. °णोदयो भवति वि[1] अ[1]. ५-५. इन्दवमीङ्गय वि[1] अ[1]; °देवमीङ्खय वि[2]. † नास्ति मूको.

नि शुष्ममिन्दवेषां पुरुहूत जनानाम् । यो अस्माँ आदिदेशति ॥ ४ ॥

नि । शुष्मम् । इन्दो इति । एषाम् । पुरुऽहूत । जनानाम् । यः । अस्मान् । आऽदिदेशति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० न्यक्कुरु बलम् एषाम् पुरुहूत ! जनानाम् । यद् बलम् अस्मान् बाधार्थम् आह्वयति[1] ॥ ४ ॥

शतं न इन्द ऊतिभिः सहस्रं वा शुचीनाम् । पवस्व मंहयद्रयिः ॥ ५ ॥

शतम् । नः । इन्दो इति । ऊतिऽभिः । सहस्रम् । वा । शुचीनाम् । पवस्व । मंहयत्ऽरयिः ॥५॥

वेङ्कट० अस्माकं रक्षणाय इन्दो ! शुचीनाम् सोमानाम् शतम् सहस्रम् वा पवस्व प्रदीयमानधनः ॥५॥

[2]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये नवमो वर्गः[2] ॥

[५३]

[3]अवत्सारः काश्यप ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[3] ।

उत् ते शुष्मासो अस्थू रक्षो भिन्दन्तो अद्रिवः । नुदस्व याः परिस्पृधः ॥१॥

उत् । ते । शुष्मासः । अस्थुः । रक्षः । भिन्दन्तः । अद्रिऽवः । नुदस्व । याः । परिऽस्पृधः ॥१॥

वेङ्कट० अवत्सारः । तव वेगाः उत् तिष्ठन्ति रक्षः भिन्दन्तः ग्राववन् ! । बाधस्व येऽस्मान् परिबाधन्ते ॥ १ ॥

अया निजघ्निरोजसा रथसङ्गे धने हिते । स्तवा अबिभ्युषा हृदा ॥ २ ॥

अया । निऽजघ्निः । ओजसा । रथऽसङ्गे । धने । हिते । स्तवै । अबिभ्युषा । हृदा ॥ २ ॥

वेङ्कट० त्वम् अनेन शत्रून् बलेन हननशीलः । तं त्वाम् अस्मदीयानां रथानां सङ्गे धने च शत्रुषु निहिते[1] स्तौमि अभीतेन मनसा युक्तः ॥ २ ॥

अस्य व्रतानि नाधृषे पवमानस्य दूढ्या । रुज यस्त्वा पृतन्यति ॥ ३ ॥

अस्य । व्रतानि । न । आऽधृषे । पवमानस्य । दुःऽध्या । रुज । यः । त्वा । पृतन्यति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अस्य कर्माणि आधर्षयितुम् अशक्यानि पवमानस्य दुर्बुद्धिना राक्षसेन । बाधस्व यः त्वां योद्धुमिच्छति ॥ ३ ॥

तं हिन्वन्ति मदच्युतं हरिं नदीषु वाजिनम् । इन्दुमिन्द्राय मत्सरम् ॥ ४ ॥

तम् । हिन्वन्ति । मदऽच्युतम् । हरिम् । नदीषु । वाजिनम् । इन्दुम् । इन्द्राय । मत्सरम् ॥ ४ ॥

---

१. °नि शुष्म नि° क्ष°; °नि शुष्मः नि°. २-२. नास्ति मूको. ३. °ते त्वा मूको.

वेङ्कट० तम् प्रेरयन्ति मदस्य च्यावकम् हरिम्[1] वसतीवरीषु बलिनम् इन्दुम् इन्द्राय मदकरम् ॥ ४ ॥

[2]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये दशमो वर्गः[2] ॥

[५४]

[3]अवत्सार काश्यप ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्द[3] ।

अस्य प्रत्नामनु द्युतं शुक्रं दुदुह्रे अह्रयः । पयः सहस्रसामृषिम् ॥ १ ॥

अस्य । प्रत्नाम् । अनु । द्युतम् । [4]शुक्रम् । दुदुह्रे । अह्रय । पयः[4] । सहस्रऽसाम् । ऋषिम् ॥१॥

वेङ्कट० अस्य प्रत्नाम् द्योतमाना स्ताम् रसम् अनु दुहन्ति कवय पातव्य सहस्रस्य दातारम् द्रष्टारम् ॥ १ ॥

अयं सूर्य इवोपदृगयं सरांसि धावति । सप्त प्रवत आ दिवम् ॥ २ ॥

अयम् । सूर्यःऽइव । उपऽदृक् । अयम् । सरांसि । धावति । सप्त । प्रऽवतः । आ । दिवम् ॥२॥

वेङ्कट० अयम् सूर्य इव उपद्रष्टा । अयम् सरांसि धावति इत्यहोरात्राभिप्रायम् । 'एकया प्रतिधाऽपिबत्' (ऋ ८,७७,४) इत्युक्तम् । सप्त च नदी आ तिष्ठति च दिवम्[5] ॥ २ ॥

अयं विश्वानि तिष्ठति पुनानो भुवनोपरि । सोमो देवो न सूर्यः ॥ ३ ॥

अयम् । विश्वानि । तिष्ठति । पुनानः । भुवना । उपरि । सोमः । देवः । न । सूर्यः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पूयमान अयम्[6] विश्वानि भुवनानि उपरि तिष्ठति सोम देव इव सूर्य ॥ ३ ॥

परि णो देववीतये वाजाँ अर्षसि गोमतः । पुनान इन्दविन्द्रयुः ॥ ४ ॥

परि । नः । देवऽवीतये । वाजान् । अर्षसि । गोऽमतः । पुनानः । इन्दो इति । इन्द्रऽयुः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० परि क्षर अस्माक यज्ञाय अन्नानि गोयुक्तानि पूयमानः[1] इन्दो । त्वम् इन्द्रकाम ॥ ४ ॥

[2]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये एकादशो वर्गः[2] ॥

[५५]

[3]अवत्सार काश्यप ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्द[3] ।

यवंयवं नो अन्धसा पुष्टंपुष्टं परि स्रव । सोम विश्वा च सौभगा ॥ १ ॥

यवम्ऽयवम् । नः । अन्धसा । पुष्टम्ऽपुष्टम् । परि । स्रव । सोम । विश्वा । च । सौभगा ॥ १ ॥

---

१ नास्ति मू' । २-२ नास्ति मूको । ३-३ तु ऋ ९,१९,७ । ४ त्रि त्रि' । ५ नास्ति वि' । ६ न त्वम् भ' ।

वेङ्कट० सोम! धारया सर्वदा अस्माकम् यवम् पुष्टम् परि स्रव विश्वानि च[1] धनानि ॥ १ ॥

इन्दो॒ यथा॒ तव॒ स्तवो॒ यथा॑ ते जा॒तमन्ध॑सः । नि ब॒र्हिषि॑ प्रि॒ये स॑दः ॥ २ ॥

इन्दो॒ इति॑ । यथा॑ । तव॑ । स्तवः॑ । यथा॑ । ते॒ । जा॒तम् । अन्ध॑सः । नि । ब॒र्हिषि॑ । प्रि॒ये । स॒दः ॥२॥

वेङ्कट० इन्दो! यथा तव स्तवः भवति, यथा वा तुभ्य हविषो जननम्, उभयं कर्तुम् अस्मिन् नि षीद बर्हिषि प्रिये ॥ २ ॥

उ॒त नो॑ गो॒विद॑श्व॒वित् पव॑स्व सो॒मान्ध॑सा । म॒क्षूत॑मेभि॒रह॑भिः ॥ ३ ॥

उ॒त । नः॒ । गो॒ऽवित् । अ॒श्व॒ऽवित् । पव॑स्व । सो॒म॒ । अन्ध॑सा । म॒क्षुऽत॑मेभिः । अह॑ऽभिः ॥३॥

वेङ्कट० अपि च अस्माकं गोदः अश्वदश्च पवस्व सोम! धारया शीघ्रतमैः अहोभिः हेतुभिः[2] । सूक्तमिदं पञ्चमेऽहनि बहिष्पवमाने विनियुक्तम् ॥ ३ ॥

यो जि॒नाति॒ न जीय॑ते॒ हन्ति॒ शत्रु॑म॒भीत्य॑ । स प॑वस्व सहस्रजित् ॥ ४ ॥

यः । जि॒नाति॑ । न । जीय॑ते । हन्ति॑ । शत्रु॑म् । अ॒भि॒ऽइत्य॑ । सः । प॒व॒स्व॒ । स॒ह॒स्र॒ऽजि॒त् ॥४॥

वेङ्कट० य हिनस्ति शत्रून्, न च जीयते[3] शत्रुभिः । हन्ति च शत्रुम्[4] स्वयमभ्येत्य । अथ प्रत्यक्षः । स पवस्व सहस्रस्य जेत[5] ॥ ४ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये द्वादशो वर्गः[5] ॥

[५६]

[6]अवत्सारः काश्यप ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[6] ।

परि॒ सोम॑ ऋ॒तं बृ॒हदा॒शुः प॒वित्रे॑ अर्षति । वि॒घ्नन् रक्षां॑सि देव॒युः ॥ १ ॥

परि॑ । सोमः॑ । ऋ॒तम् । बृ॒हत् । आ॒शुः । प॒वित्रे॑ । अ॒र्ष॒ति॒ । वि॒ऽघ्नन् । रक्षां॑सि । दे॒व॒ऽयुः ॥ १ ॥

वेङ्कट० परि गमयति[6] सोमः अन्नम् महद् आशुः पवित्रे विघ्नन् रक्षांसि देवकामः ॥ १ ॥

यत् सोमो॒ वाज॒मर्ष॑ति श॒तं धारा॑ अप॒स्युवः॑ । इन्द्र॑स्य स॒ख्यमा॑वि॒शन् ॥ २ ॥

यत् । सोमः॑ । वाज॑म् । अर्ष॑ति । श॒तम् । धाराः॑ । अ॒प॒स्युवः॑ । इन्द्र॑स्य । स॒ख्यम् । आ॒ऽवि॒शन् ॥

वेङ्कट० यदा सोम अन्नम् गमयति शतम् सोमधाराः कर्मेच्छन्ती[7] इन्द्रस्य सख्यम् आविशन् । उत्तरर्चा सम्बन्धः, सा प्रत्यक्षेति ॥ २ ॥

---

१. नास्ति वि[1]. २ नास्ति वि[1] अ[1]. ३. जीयते मूको. ४ शत्रु वि[1]. ५-५ नास्ति मूको. ६-६ नास्ति वि[1]. ७. [?]कर्मेच्छन्ती मूको.

अभि त्वा योषणो दश जारं न कन्यानूषत । मृज्यसे सोम सातये ॥ ३ ॥

अभि । त्वा । योषणः । दश । जारम् । न । कन्या । अनूषत । मृज्यसे । सोम । सातये ॥३॥

वेङ्कट० [1]त्वाम् अभि[1] शब्दायन्ते दश अङ्गुल्यः, यथा कन्या जारम् अभिशब्दायते। ताभिस्त्वम् मृज्यसे सोम[1] धनलाभाय[2] ॥ ३ ॥

त्वमिन्द्राय विष्णवे स्वादुरिन्दो परि स्रव । नॄन्त्स्तोतॄन् पाह्यंहसः ॥ ४ ॥

त्वम् । इन्द्राय । विष्णवे । स्वादुः । इन्दो इति । परि । स्रव । नॄन् । स्तोतॄन् । पाहि । अंहसः ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ४ ॥

[3]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये त्रयोदशो वर्गः[3] ॥

[५७]

[4]अवत्सारः काश्यप ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[4] ।

प्र ते धारा असश्चतो दिवो न यन्ति वृष्टयः । अच्छा वाजं सहस्रिणम् ॥ १ ॥

प्र । ते । धाराः । असश्चतः । दिवः । न । यन्ति । वृष्टयः । अच्छ । वाजम् । सहस्रिणम् ॥१॥

वेङ्कट० प्र यन्ति तव धारा निःसङ्गाः, यथा दिवः वृष्टयः यन्ति बहुसङ्ख्यम् अन्नम् प्रति ॥ १ ॥

अभि प्रियाणि काव्या विश्वा चक्षाणो अर्षति । हरिस्तुञ्जान आयुधा ॥ २ ॥

अभि । प्रियाणि । काव्या । विश्वा । चक्षाणः । अर्षति । हरिः । तुञ्जानः । आयुधा ॥ २ ॥

वेङ्कट० अभि गच्छति प्रियाणि कर्माणि सर्वाण्येव पश्यन् हरितवर्णः प्रेरयन् आयुधानि ॥ २ ॥

स मर्मृजान आयुभिरिभो राजेव सुव्रतः । श्येनो न वंसु षीदति ॥ ३ ॥

सः । मर्मृजानः । आयुऽभिः । इभः । राजाऽइव । सुऽव्रतः । श्येनः । न । वंसु । सीदति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० स शोध्यमानो मनुष्यैः गतभयः[2] राजा इव सुकर्मा श्येन इव च आगत्य उदकेषु सीदति ॥ ३ ॥

स नो विश्वा दिवो वसूतो पृथिव्या अधि । पुनान इन्दवा भर ॥ ४ ॥

सः । नः । विश्वा । दिवः । वसु । उतो इति । पृथिव्याः । अधि । पुनानः । इन्दो इति । आ । भर ॥

१-१. भहि त्वां क्ष[1], °भहि वि[2]. २. °भावेन्दो मूको. ३-३. नास्ति मूको. ४ अनहयो वि[1] अ[2].

वेङ्कट० स अस्माकं विश्वानि दिव्यानि वसूनि पार्थिवानि च पूयमान सोम[1] आ हर ॥ ४ ॥

[1]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये चतुर्दशो वर्ग[1] ॥

[५८]

[1]अवत्सार काश्यप ऋषि.। पवमान सोमो देवता। गायत्री छन्द[1]।

तर॒त् स म॒न्दी धा॑वति॒ धारा॑ सु॒तस्यान्ध॑सः । तर॒त् स म॒न्दी धा॑वति ॥ १ ॥

तर॑त् । स । म॒न्दी । धा॒व॒ति॒ । धारा॑ । सु॒तस्य॑ । अन्ध॑स । तर॑त् । स । म॒न्दी । धा॒व॒ति॒ ॥१॥[2]

वेङ्कट० स्तोतॄन् तारयन् स हर्षक सोम पवते। तदेवाह—धारा सुतस्य सोमस्य पवते[3] इति। तुमभावश्छान्दस ॥ १ ॥

उ॒स्रा वे॑द॒ वसू॑नां॒ मर्त॑स्य दे॒व्यव॑सः । तर॒त् स म॒न्दी धा॑वति ॥ २ ॥

उ॒स्रा । वे॒द॒ । वसू॑नाम् । मर्त॑स्य । दे॒वी । अव॑स । तर॑त् । स । म॒न्दी । धा॒व॒ति॒ ॥ २ ॥

वेङ्कट० वसूनाम् उत्सरणशीला[4] देवी सोमधारा मर्तम् रक्षितु जानाति ॥ २ ॥

ध्व॒स्रयोः॑ पुरु॒षन्त्यो॒रा स॒हस्रा॑णि दद्महे । तर॒त् स म॒न्दी धा॑वति ॥ ३ ॥

ध्व॒स्रयो॑ । पु॒रु॒ऽसन्त्यो॑ । आ । स॒हस्रा॑णि । द॒द्म॒हे॒ । तर॑त् । स । म॒न्दी । धा॒व॒ति॒ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० ध्वस्रश्च पुरुषन्तिश्च कौचित् तयो वयं धनानाम् सहस्राणि आ दद्महे। [5]तत्रोत्तम प्रतिगृहीतम्[5] अस्माकमस्त्विति सोमस्य स्तव। यथाऽवत्सार एतयो[6] धनानि प्रतिजग्राह[7] एवं[8] तरन्तपुरुमीळ्हौ च प्रतिजगृहतु। तत्र शाट्यायनकम्—'अथ ह वै तरन्तपुरुमीळ्हौ वैददश्वी ध्वस्रयो पुरुषन्त्योर्बहु प्रतिगृह्य गरगिराविव मेनाते। तौ ह[9] स्माङ्गुल्या सात प्रतिममृशाते। तावकामयेतामसात नाविदं सात स्यादात्तमिवैव न प्रतिगृहीतमिति। तावेतच्चतुर्ऋचमपश्यताम्। तेन प्रत्यैताम् ततो वै तयोरसात सातमभवत्। [10]आत्तमिवैव न प्रतिगृहीतम्[10]। स य प्रतिगृह्य कामयेत' (जैमि ३,१३९ [तु ता १३,७,१२]) इत्यादि ॥ ३ ॥

आ ययो॑स्त्रिं॒शतं॒ तना॑ स॒हस्रा॑णि च॒ दद्म॑हे । तर॒त् स म॒न्दी धा॑वति ॥ ४ ॥

आ । ययो॑ । त्रिं॒शत॑म् । तना॑ । स॒हस्रा॑णि । च॒ । दद्म॑हे । तर॑त् । स । म॒न्दी । धा॒व॒ति॒ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० आ दद्महे ययो[11] त्रिंशतम् वस्त्राणि सहस्राणि च गवाम् मन्दी[12] तत् अप्रतिगृहीव भवत्विति। यद्वा दुरितेभ्य उत्तीर्णो भवति, स दुरितेभ्यो धावति चेति[13] ॥ ४ ॥

[1]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये पञ्चदशो वर्ग[1] ॥

१-१ नास्ति मूको. २ अर्थ या (१३,६) द्र. ३. पवन मूको. ४. °णशीला वि[1], °रणशीला वि[2] अ[1]. ५-५ °तम प्र मूको. ६. तयो प्रपते तदेवाह धारासु तस्य सोमस्य पवत इति। तुमभाव मूको. ७ नास्ति मूको. ८ वैवं अ[1]. ९ नास्ति वि[1]. १०-१०. 'वैव…प्रति' वि[2] अ[1]. ११ तयो वि[2] अ[1]. १२. मदिन् वि[2] अ[1], मदि वि[1]. १३. चेति धाव वि[2] अ[1].

[५९]

[1]अवत्सार काश्यप ऋषि । पवमान॰ सोमो देवता । गायत्री छन्द[1] ।

पव॑स्व गो॒जिद॑श्व॒जिद्वि॑श्व॒जित् सो॑म रण्य॒जित् । प्र॒जाव॒द्रत्न॒मा भ॑र ॥ १ ॥
पव॑स्व । गो॒ऽजित् । अ॒श्व॒ऽजित् । वि॒श्व॒ऽजित् । सो॒म॒ । र॒ण्य॒ऽजित् । प्र॒जाऽव॑त् । रत्न॑म् । आ । भ॒र ॥
वेङ्कट॰ पवस्व गवादीना जेता । रमणीय धन रण्यम् । प्रजावत् च धनम् अस्मभ्यम् आ हर[2] ॥१॥

पव॑स्वा॒द्भ्यो अदा॑भ्यः॒ पव॒स्वौष॑धीभ्यः । पव॑स्व धि॒षणा॑भ्यः ॥ २ ॥
पव॑स्व । अ॒त्ऽभ्य॑ । अदा॑भ्य । पव॑स्व । ओष॑धीभ्य । पव॑स्व । धि॒षणा॑भ्यः ॥ २ ॥
वेङ्कट॰ वसतीवरीभ्य अंशुभ्य ग्रावभ्यश्च पवस्व इति ॥ २ ॥

त्वं सो॑म॒ पव॑मानो॒ विश्वा॑नि दुरि॒ता त॑र । क॒विः सी॑द॒ नि ब॒र्हिषि॑ ॥ ३ ॥
त्वम् । सो॒म॒ । पव॑मान । विश्वा॑नि । दु॒ऽइ॒ता । त॒र । क॒वि । सी॒द॒ । नि । ब॒र्हिषि॑ ॥ ३ ॥
वेङ्कट॰ निगदसिद्धा ॥ ३ ॥

पव॑मान॒ स्व॑र्वि॒दो जाय॑मानोऽभवो म॒हान् । इन्दो॒ विश्वाँ॑ अ॒भीद॑सि ॥ ४ ॥
पव॑मान । स्व॑ । वि॒द । जाय॑मान । अ॒भ॒व॒ । म॒हान् । इन्दो॒ इति॑ । विश्वा॑न् । अ॒भि । इ॒त् । अ॒सि॒ ॥
वेङ्कट॰ पवमान! [3]सर्वम् प्रयच्छ[3] यजमानस्य, प्रादुर्भवन् भवसि महनीय । इन्दो! सर्वांश्च शत्रून् अभि भवसि ॥ ४ ॥

[1]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये षोडशो वर्ग [1] ॥

[६०]

[1]अवत्सार काश्यप ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्द[1] ।

प्र गा॑य॒त्रेण॑ गायत॒ पव॑मानं॒ विच॑र्षणिम् । इन्दुं॑ स॒हस्र॑चक्षसम् ॥ १ ॥
प्र । गा॒य॒त्रेण॑ । गा॒य॒त॒ । पव॑मानम् । विऽच॑र्षणिम् । इन्दु॑म् । स॒हस्र॑ऽचक्षसम् ॥ १ ॥
वेङ्कट॰ प्र गायत गायत्रेण साम्ना पवमानम् विद्रष्टारम् इन्दुम् बहुदर्शनम् ॥ १ ॥

तं त्वा॑ स॒हस्र॑चक्षस॒मथो॑ स॒हस्र॑भर्णसम् । अति॒ वार॑मपाविषुः ॥ २ ॥
तम् । त्वा॒ । स॒हस्र॑ऽचक्षसम् । अथो॒ इति॑ । स॒हस्र॑ऽभर्णसम् । अति॑ । वार॑म् । अ॒पा॒वि॒षु॒ ॥२॥

1-1 नास्ति मूको. 2 भर वि[1]. 3 3. सेवय॰ वि[1] अ[1].

वेङ्कट० तम् त्वा बहुदर्शनम् अपि च बहुभरणम् ऋत्विजः 'वालम् अति पावयन्ति' ॥ २ ॥

अति वारान् पवमानो असिष्यदत् कलशाँ अभि धावति । इन्द्रस्य हार्द्याविशन् ।३।

अति । वारान् । पवमानः । असिस्यदत् । कलशान् । अभि । धावति ।
इन्द्रस्य । हार्दि । आऽविशन् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० वालान् अति स्यन्दते पवमानः, द्रोणानि च अभि धावति इन्द्रस्य हृदयम् आ विशन् ॥३॥

इन्द्रस्य सोम राधसे शं पवस्व विचर्षणे । प्रजावद्रेत आ भर ॥ ४ ॥

इन्द्रस्य । सोम । राधसे । शम् । पवस्व । विऽचर्षणे । प्रजाऽवत् । रेतः । आ । भर ॥ ४ ॥

वेङ्कट० [1]इन्द्रस्य सोम! राधनाय[2] सुखकरम् रसम् पवस्व विद्रष्टः!, अस्माकं च प्रजायुक्तम् रेतः आ हर[3] ॥ ४ ॥

[4]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये सप्तदशो वर्गः[4] ॥

[६१]

[4]अमहीयुराङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[4] ।

अया वीती परि स्रव यस्त इन्दो मदेष्वा । अवाहन् नवतीर्नव ॥ १ ॥

अया । वीती । परि । स्रव । यः । ते । इन्दो इति । मदेषु । आ । अवऽअहन् । नवतीः । नव ॥१॥

वेङ्कट० अमहीयुराङ्गिरसः । अनेन रसेन भक्षणाय परि स्रव । यः ते इन्दो! रसः मदेषु नवतीः नव च शत्रुपुरीः अवाऽहन् । अमुं हि पीत्वा मत्तः पुरीः[5] जघान इन्द्र इति ॥ १ ॥

पुरः सद्य इत्थाधिये दिवोदासाय शम्बरम् । अध त्यं तुर्वशं यदुम् ॥ २ ॥

पुरः । सद्यः । इत्थाऽधिये । दिवःऽदासाय । शम्बरम् । अध । त्यम् । तुर्वशम् । यदुम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० पुराणि अवाहन् एकस्मिन्नेव अह्नि सत्यकर्मणे दिवोदासाय शम्बरम् च दिवोदासशत्रुं पुराणां स्वामिनम् । 'दिवोदासं शम्बरहत्य आवतम्' (ऋ १,११२,१४) इत्युक्तम् । अथ तम् तुर्वशम् यदुम् च तस्मै वशमनय इति ॥ २ ॥

परि णो अश्वमश्वविद्गोमदिन्दो हिरण्यवत् । क्षरा सहस्रिणीरिषः ॥ ३ ॥

परि । नः । अश्वम् । अश्वऽवित् । गोऽमत् । इन्दो इति । हिरण्यऽवत् । क्षर । सहस्रिणीः । इषः ॥३॥

१-१. वाल्मवोपयन्ति वि[1]; वाल्मवोपवन्ति अ[1]; वाल्मिति वापयन्ति वि[2]. २-२. धनाय वि[2] अ[1].
३. अर वि[1]. ४-४. नास्ति मूको. ५. पुरी मूको.

वेङ्कट० परि क्षर अस्माकम् अश्वम् अश्वस्य लम्भक. गवादियुक्तं धनं च । परि क्षर च[1] बहूनि अन्नानि ॥ ३ ॥

पर्वमानस्य ते व॒यं प॒वित्र॑मभ्यु॒न्द॒तः । स॒खि॒त्वमा वृ॑णीमहे ॥ ४ ॥

पव॑मानस्य । ते॒ । व॒यम् । प॒वित्र॑म् । अ॒भि॒ऽउ॒न्द॒तः । स॒खि॒ऽत्वम् । आ । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० क्षरतः ते वयम् पवित्रम् च अभिक्लेदयतः सखित्वम् आ वृणीमहे ॥ ४ ॥

ये ते॑ प॒वित्र॑मू॒र्मयो॑ऽभि॒क्षर॑न्ति॒ धार॑या । तेभि॑र्नः सोम मृळय ॥ ५ ॥

ये । ते॒ । प॒वित्र॑म् । ऊ॒र्मयः॑ । अ॒भि॒ऽक्षर॑न्ति । धार॑या । तेभिः॑ । नः॒ । सो॒म॒ । मृ॒ळ॒य॒ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० ये ते ऊर्मयः पवित्रम् अभिक्षरन्ति धारया, तैः अस्मान् सोम! सुखय ॥ ५ ॥

[2]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये अष्टादशो वर्गः[3] ॥

स नः॑ पुना॒न आ भ॑र र॒यिं वी॒रव॑ती॒मिष॑म् । ईशा॑नः सोम वि॒श्वतः॑ ॥ ६ ॥

सः । नः॒ । पु॒ना॒नः । आ । भ॒र॒ । र॒यिम् । वी॒रऽव॑तीम् । इष॑म् । ईशा॑नः । सो॒म॒ । वि॒श्वतः॑ ॥६॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ६ ॥

ए॒तमु॒ त्यं दश॒ क्षिपो॑ मृ॒जन्ति॒ सिन्धु॑मातरम् । समा॑दि॒त्येभि॑रख्यत ॥ ७ ॥

ए॒तम् । ऊँ इति॑ । त्यम् । दश॑ । क्षिपः॑ । मृ॒जन्ति॑ । सिन्धु॑ऽमातरम् । सम् । आ॒दि॒त्येभिः॑ । अ॒ख्य॒त॒ ॥

वेङ्कट० तम् इमम् दश अङ्गुलयः मृजन्ति, यस्य सिन्धवो मातरो भवन्ति । सोऽयम् आदित्यैः सम् गच्छते ॥ ७ ॥

समिन्द्रे॑णो॒त वा॒युना॑ सु॒त ए॑ति प॒वित्र॒ आ । सं सूर्य॑स्य र॒श्मिभिः॑ ॥ ८ ॥

सम् । इन्द्रे॑ण । उ॒त । वा॒युना॑ । सु॒तः । ए॒ति॒ । प॒वित्रे॑ । आ । सम् । सूर्य॑स्य । र॒श्मिऽभिः॑ ॥८॥

वेङ्कट० सुतः अयम् इन्द्रादिभिः सम् गच्छत इति ॥ ८ ॥

स नो॒ भगा॑य वा॒यवे॑ पू॒ष्णे प॑वस्व॒ मधु॑मान् । चारु॑र्मि॒त्रे वरु॑णे च ॥ ९ ॥

सः । नः॒ । भगा॑य । वा॒यवे॑ । पू॒ष्णे । प॒व॒स्व॒ । मधु॑ऽमान् । चारुः॑ । मि॒त्रे । वरु॑णे । च॒ ॥ ९ ॥

वे. ट० सः नः भगायर्थम्[4] पवस्व मधुरसः कल्याणः मित्रावरुणार्थं[5] चेति ॥ ९ ॥

---

१. नास्ति म[4]. २-२. नास्ति मूको. ३. भागाभ्य[4] अ[1]; भगाभ्यर्थं वि[1]. ४. 'भ रि' अ[1]; [*]णार्थं वि[1].

उच्चा ते जातमन्धसो दिवि षद्भूम्या ददे । उग्रं शर्म महि श्रवः ॥ १० ॥

उच्चा । ते । जातम् । अन्धसः । दिवि । सत् । भूमिः । आ । ददे । उग्रम् । शर्म । महि । श्रवः ॥

वेङ्कट० उपरि त्वदीयस्य अन्धसः रसस्य जन्म । दिवि च सत् तदन्धः भूमिः आ दत्ते भूमिष्ठैरा- दीयते उद्गूर्णम् सुखम् महच्च अन्नम् ॥ १० ॥

[1]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये एकोनविंशो वर्गः[1] ॥

एना विश्वान्यर्य आ द्युम्नानि मानुषाणाम् । सिषासन्तो वनामहे ॥ ११ ॥

एना । विश्वानि । अर्यः । आ । द्युम्नानि । मानुषाणाम् । सिसासन्तः । वनामहे ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अनेन सोमेन विश्वानि अभिगच्छन्तो वयम् अन्नानि मानुषाणाम् सम्भक्तुमिच्छन्तः भजामहे ॥ ११ ॥

स न इन्द्राय यज्यवे वरुणाय मरुद्भ्यः । वरिवोवित्परि स्रव ॥ १२ ॥

सः । नः । इन्द्राय । यज्यवे । वरुणाय । मरुत्ऽभ्यः । वरिवःऽवित् । परि । स्रव ॥ १२ ॥

वेङ्कट० स. अस्माकम् इन्द्राय यष्टव्याय वरुणाय मरुद्भ्य च परि स्रव धनस्य लम्भकः ॥ १२ ॥

उपो षु जातमप्तुरं गोभिर्भङ्गं परिष्कृतम् । इन्दुं देवा अयासिषुः ॥ १३ ॥

उपो इति । सु । जातम् । अप्ऽतुरम् । गोभिः । भङ्गम् । परिऽकृतम् । इन्दुम् । देवाः । अयासिषुः ॥

वेङ्कट० उप आगच्छन्ति[2] जातम् वसतीवरीभिः प्रेरितम् गोविकारैः[3] अलङ्कृतम् भञ्जकं शत्रूणाम् इन्दुम् देवाः ॥ १३ ॥

तमिद्वर्धन्तु नो गिरो वत्सं संशिश्वरीरिव । य इन्द्रस्य हृदंसनिः ॥ १४ ॥

तम् । इत् । वर्धन्तु । नः । गिरः । वत्सम् । संशिश्वरीःऽइव । यः । इन्द्रस्य । हृदम्ऽसनिः ॥

वेङ्कट० [4]तम् एव[4] वर्धयन्तु नः गिरः वत्सम् इव वृद्धपयस्का[5] मातरः, यः [6]सोमः इन्द्रस्य[6] हृदंसनिः भवति हृदयस्य सम्भक्तेति ॥ १४ ॥

अर्षा णः सोम शं गवे धुक्षस्व पिप्युषीमिषम् । वर्धा समुद्रमुक्थ्यम् ॥ १५ ॥

अर्ष । नः । सोम । शम् । गवे । धुक्षस्व । पिप्युषीम् । इषम् । वर्ध । समुद्रम् । उक्थ्यम् ॥१५॥

१-१ नास्ति मूको. २. ग° वि[1] ३. 'विरागै. वि[2] अ'. ४-४. नास्ति वि[2] अ'. ५ वृद्धव- यस्काः वि[1]; वद्धपयस्का- वि[2] अ'. ६-६. इन्द्रः सोमस्य वि[1].

वेङ्कट० क्षर अस्माकम् सोम! सुखम् गवे, धुक्ष्व च वृद्धम् अन्नम्। वर्धय च उदकम् प्रशस्यम् ॥ १५ ॥

[1]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये विंशो वर्गः[1] ॥

पवमानो अजीजनद् दिवश्चित्रं न तन्यतुम्। ज्योतिर्वैश्वानरं बृहत् ॥ १६ ॥

पवमानः। अजीजनत्। दिवः। चित्रम्। न। तन्यतुम्। ज्योतिः। वैश्वानरम्। बृहत् ॥१६॥

वेङ्कट० पवमानः अजीजनत् महद् वैश्वानराख्यम् ज्योतिः दिवः चित्रम् इव अशनिम् ॥ १६ ॥

पवमानस्य ते रसो मदो राजन्नदुच्छुनः। वि वारमव्यमर्षति ॥ १७ ॥

पवमानस्य। ते। रसः। मदः। राजन्। अदुच्छुनः। वि। वारम्। अव्यम्। अर्षति ॥ १७ ॥

वेङ्कट० पवमानस्य ते रसः मदकरः राजन्! रक्षोवर्जितः[2] अपिगच्छति वालम् अविमयम् ॥ १७ ॥

पवमान रसस्तव दक्षो वि राजति द्युमान्। ज्योतिर्विश्वं स्वर्दृशे ॥ १८ ॥

पवमान। रसः। तव। दक्षः। वि। राजति। द्युऽमान्। ज्योतिः। विश्वम्। स्वः। दृशे ॥१८॥

वेङ्कट० पवमान! तव रसः वृद्धः वि राजति दीप्तिमान्। ज्योतिः च व्याप्तम् सर्वम्[3] करोति दर्शनाय ॥ १८ ॥

यस्ते मदो वरेण्यस्तेना पवस्वान्धसा। देवावीरघशंसहा ॥ १९ ॥

यः। ते। मदः। वरेण्यः। तेन। पवस्व। अन्धसा। देवऽअवीः। अघशंसऽहा ॥ १९ ॥

वेङ्कट० यः ते मदः वरणीयः, तेन क्षर मदनीयेन देवकामः रक्षोहा[4] ॥ १९ ॥

जघ्निर्वृत्रममित्रियं सस्निर्वाजं दिवेदिवे। गोषा उ अश्वसा असि ॥ २० ॥

जघ्निः। वृत्रम्। अमित्रियम्। सस्निः। वाजम्। दिवेऽदिवे। गोऽसाः। ऊँ इति। अश्वऽसाः। असि ॥

वेङ्कट० हन्ता उपद्रवम् अमित्रभवम् सम्भक्ता सद्मामम् अन्वहम् गवाम् अश्वानां च दाता भवसि ॥ २० ॥

[1]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये एकविंशो वर्गः[1] ॥

संमिश्लो अरुषो भव सूपस्थाभिर्न धेनुभिः। सीदञ्छ्येनो न योनिमा ॥२१॥

सम्ऽमिश्लः। अरुषः। भव। सुऽउपस्थाभिः। न। धेनुऽभिः। सीदन्। श्येनः। न। योनिम्। आ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. रक्षोवर्जि° वि'; रक्षिणो वर्जितः अ'. ३. नास्ति वि'. ४. रक्षोह वि'.

वेङ्कट० संमिश्रः त्वम् आरोचमानः भव सूपस्थाभिः[1] इदानीम् धेनुभिः श्येनः इव शीघ्रमागत्य स्थानम् आ सीदन्[2] ॥ २१ ॥

स प॑वस्व॒ य आवि॒थेन्द्रं॑ वृ॒त्राय॒ हन्त॑वे । व॒व्रि॒वांसं॑ म॒हीर॒पः ॥ २२ ॥

सः । प॒व॒स्व॒ । यः । आवि॑थ । इन्द्र॑म् । वृ॒त्राय॑ । हन्त॑वे । व॒व्रि॒ऽवांस॑म् । म॒हीः । अ॒पः ॥ २२ ॥

वेङ्कट० सः[3] पवस्व, यः त्वम् अरक्षः इन्द्रम् [4]वृत्रं हन्तुम्[4] निरुन्धानम् महान्ति उदकानि ॥ २२ ॥

सु॒वीरा॑सो व॒यं धना॒ जये॑म सोम मीढ्वः । पु॒ना॒नो व॑र्ध॒ नो॒ गिरः॑ ॥ २३ ॥

सु॒ऽवीरा॑सः । व॒यम् । धना॑ । जये॑म । सो॒म॒ । मी॒ढ्वः॒ । पु॒ना॒नः । व॒र्ध॒ । नः॒ । गिरः॑ ॥ २३ ॥

वेङ्कट० सुपुत्राः वयम् धनानि जयेम सोम ! सेक्तः ! । पुनानः वर्धय अस्माकं स्तुतीः ॥ २३ ॥

त्वोता॑स॒स्तवाव॑सा॒ स्याम॑ व॒न्वन्त॑ आ॒मुरः॑ । सोम॑ व्र॒तेषु॑ जागृहि ॥ २४ ॥

त्वाऽऊ॑तासः । तव॑ । अव॑सा । स्याम॑ । व॒न्वन्तः॑ । आ॒ऽमुरः॑ । सोम॑ । व्र॒तेषु॑ । जा॒गृ॒हि॒ ॥ २४ ॥

वेङ्कट० त्वया[5] रक्षिताः तव रक्षणेन स्याम[6] शत्रून् भजमानाः तेषाम् अभिमारकाः[7] । सोम ! कर्मसु अस्माकम् जागृहि ॥ २४ ॥

अ॒प॒घ्नन् प॑वते॒ मृधोऽप॒ सोमो॒ अरा॑व्णः । गच्छ॒न्निन्द्र॑स्य निष्कृ॒तम् ॥ २५ ॥

अ॒प॒ऽघ्नन् । प॒व॒ते॒ । मृधः॑ । अप॑ । सोमः॑ । अरा॑व्णः । गच्छ॑न् । इन्द्र॑स्य । निः॒ऽकृ॒तम् ॥ २५ ॥

वेङ्कट० शत्रून्[8] अपघ्नन् पवते सोमः अदातॄंश्च गच्छन् इन्द्रस्य स्थानम् ॥ २५ ॥

[8]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये द्वाविंशो वर्गः[8] ॥

म॒हो नो॑ रा॒य आ भ॑र॒ पव॑मान ज॒ही मृधः॑ । रास्वे॑न्दो वी॒रव॒द्यशः॑ ॥ २६ ॥

म॒हः । नः॒ । रा॒यः । आ । भ॒र॒ । पव॑मान । ज॒हि । मृधः॑ । रास्व॑ । इ॒न्दो॒ इति॑ । वी॒रऽव॑त् । यशः॑ ॥

वेङ्कट० महान्ति धनानि अस्माकम् आ हर[9] पवमान ! । जहि शत्रून् । देहि इन्दो ![10] पुत्रयुक्ताम् कीर्तिम् ॥ २६ ॥

न त्वा॑ श॒तं च॒न ह्रुतो॒ राधो॒ दित्स॑न्त॒मा मि॑नन् । यत् पु॑ना॒नो म॑ख॒स्यसे॑ ॥ २७ ॥

---

१. °स्थानाभिः वि[2] अ[1]. २. 'इत वि[2] अ[1]. ३. नास्ति वि[1]. ४-४. वृत्रहन्तारं अ[1]; वृत्रहन्तुं वि[1,2]. ५. त त्वया मूको. ६. न स्याम मूको. ७. °भिमार° वि[2] अ[1]. ८-८. नास्ति मूको. ९. मर वि[1]. १०. इन्द्रस्य मूको.

न । त्वा । शतम् । चन । हुतः । राधः । दित्सन्तम् । आ । मिनन् । यत् । पुनानः । मखस्यसे ॥

वेङ्कट० न त्वा बहवोऽपि हिंसका धनं दित्सन्तम्[1] आ हिंसन्ति, यदा त्वं पूयमान मध दातुमिच्छसि ॥ २७ ॥

पर्वस्वेन्दो वृषा सुतः कृधी नो यशसो जने । विश्वा अप द्विषो जहि ॥ २८ ॥

पर्वस्व । इन्दो इति । वृषा । सुतः । कृधि । नः । यशसः । जने । विश्वाः । अप । द्विषः । जहि ॥

वेङ्कट० पवस्व इन्दो! वृषा अभिषुतः, कुरु अस्मान् यशस्विनः जनपदेषु, अप जहि च सर्वान् शत्रून् ॥ २८ ॥

अस्य ते सख्ये वयं तवेन्दो द्युम्न उत्तमे । सासह्याम पृतन्यतः ॥ २९ ॥

अस्य । ते । सख्ये । वयम् । तव । इन्दो इति । द्युम्ने । उत्ऽतमे । ससह्याम । पृतन्यतः ॥२९॥

वेङ्कट० अस्य तव सख्ये सति वयम् इन्दो! त्वदीये उत्तमे अन्ने[2] भवेम, अभिभवेम[3] च शत्रून् ॥२९॥

या ते भीमान्यायुधा तिग्मानि सन्ति धूर्वणे । रक्षा समस्य नो निदः ॥३०॥

या । ते । भीमानि । आयुधा । तिग्मानि । सन्ति । धूर्वणे । रक्ष । समस्य । नः । निदः ॥३०॥

वेङ्कट० भीमानि[4] यानि ते भयङ्कराणि आयुधानि तीक्ष्णानि सन्ति वधार्थम्, तैरायुधैः अस्मान् रक्ष सर्वस्य शत्रोर्निन्दायाः ॥ ३० ॥

[5]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये त्रयोविंशो वर्गः[5] ॥

[६२]

[5]जमदग्निर्भार्गव ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[5] ।

एते असृग्रमिन्दवस्तिरः पवित्रमाशवः । विश्वान्यभि सौभगा ॥ १ ॥

एते । असृग्रम् । इन्दवः । तिरः । पवित्रम् । आशवः । विश्वानि । अभि । सौभगा ॥ १ ॥

वेङ्कट० जमदग्निर्भार्गवः । एते सृज्यन्ते सोमाः तिरः पवित्रम् शीघ्राः विश्वानि धनानि अभि ॥ १ ॥

विघ्नन्तो दुरिता पुरु सुगा तोकाय वाजिनः । तना कृण्वन्तो अर्वते ॥ २ ॥

विऽघ्नन्तः । दुःऽइता । पुरु । सुऽगा । तोकाय । वाजिनः । तना । कृण्वन्तः । अर्वते ॥ २ ॥

---

१. दीप्त मूको. २. तु. या ५,५. ३ हवेम वि', हवामहे अ'. ४. नास्ति वि'. ५-५. नास्ति मूको.

वेङ्कट० विघ्नन्त[1] दुरितानि बहूनि, सुखानि च पुत्राय बलवन्त. धनानि कृण्वन्तः अश्वाय च ॥ २ ॥

कृण्वन्तो वरिवो गवेऽभ्यर्षन्ति सुष्टुतिम् । इळामस्मभ्यं संयतम् ॥ ३ ॥

कृण्वन्तः । वरिवः । गवे । अभि । अर्षन्ति । सुऽस्तुतिम् । इळाम् । अस्मभ्यम् । सम्ऽयतम् ॥३॥

वेङ्कट० कृण्वन्तः धनम् गवे अभि गच्छन्ति मदीयाम् सुष्टुतिम् अन्नं च अस्मभ्यम्[2] कुर्वन्तः यत् अन्नम् अस्मान्[3] संयच्छति ॥ ३ ॥

असाव्यंशुर्मदायाप्सु दक्षो गिरिष्ठाः । श्येनो न योनिमासदत् ॥ ४ ॥

असावि । अंशुः । मदाय । अप्ऽसु । दक्षः । गिरिऽस्थाः । श्येनः । न । योनिम् । आ । असदत् ॥

वेङ्कट० सुतः अंशुः मदार्थं वसतीवरीषु प्रवृद्धः पर्वते जातः । श्येनः इव च स्थानम् आ सीदति ॥ ४ ॥

शुभ्रमन्धो देववातमप्सु धूतो नृभिः सुतः । स्वदन्ति गावः पयोभिः ॥ ५ ॥

शुभ्रम् । अन्धः । देवऽवातम् । अप्ऽसु । धूतः । नृऽभिः । सुतः । स्वदन्ति । गावः । पयःऽभिः ॥

वेङ्कट० शोभनम् अन्नम् देवैः प्रार्थितम् स्वदयन्ति पशवः आशिरैः । सोऽयं सोमो वसतीवरीषु धूतः[4] ऋत्विग्भिः अभिषुतः ॥ ५ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये चतुर्विंशो वर्गः[5] ॥

आदीमश्वं न हेतारोऽशूशुभन्नमृताय । मध्वो रसं सधमादे ॥ ६ ॥

आत् । ईम् । अश्वम् । न । हेतारः । अशूशुभन् । अमृताय । मध्वः । रसम् । सधऽमादे ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अनन्तरम् अश्वम् इव प्रेरका शोभयन्ति अमरणाय सोमस्य रसम् यज्ञे ॥ ६ ॥

यास्ते धारा मधुश्चुतोऽसृग्रमिन्द ऊतये । ताभिः पवित्रमासदः ॥ ७ ॥

याः । ते । धाराः । मधुऽश्चुतः । असृग्रम् । इन्दो इति । ऊतये । ताभिः । पवित्रम् । आ । असदः ॥

वेङ्कट० याः ते धारा मधुनश्चोतयित्र्यः सृज्यन्ते सोम! रक्षणाय[6], ताभिः त्वम् पवित्रम् आ सीद ॥ ७ ॥

सो अर्षेन्द्राय पीतये तिरो रोमाण्यव्यया । सीदन् योना वनेष्वा ॥ ८ ॥

---

१. भविघ्न' वि' अ'. २. भावन्तं भ'. ३. अस्मभ्य भ'. ४. धुनः मूको. ५-५. नास्ति मूको. ६. रक्षाय वि'.

स । अर्षं । इन्द्राय । पीतये । तिरः । रोमाणि । अव्यया । सीदन् । योना । वनेषु । आ ॥८॥

वेङ्कट० स क्षर इन्द्रस्य पानाय तिर कुर्वन् अविमयानि वालानि, सीदन् स्थाने पात्रेषु ॥ ८ ॥

त्वमिन्दो परि स्रव स्वादिष्ठो अङ्गिरोभ्यः । वरिवोविद् घृतं पयः ॥ ९ ॥

त्वम् । इन्दो इति । परि । स्रव । स्वादिष्ठः । अङ्गिरःऽभ्यः । वरिवःऽवित् । घृतम् । पयः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० त्वम् इन्दो[1] परि स्रव स्वादुतम अङ्गिरसामर्थाय धनस्य लम्भक घृतम् पय च ॥ ९ ॥

अयं विचर्षणिर्हितः पवमानः स चेतति । हिन्वान आप्यं बृहत् ॥ १० ॥

अयम् । विऽचर्षणिः । हितः । पवमानः । सः । चेतति । हिन्वानः । आप्यम् । बृहत् ॥ १० ॥

वेङ्कट० अयम् विद्रष्टा पात्रेषु हित पवमान । स ज्ञायते प्रेरयन् अप्सु भवम् महदन्नम् ॥ १० ॥

[1]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये पञ्चविंशो वर्गः[1] ॥

एष वृषा वृषव्रतः पवमानो अशस्तिहा । करद्वसूनि दाशुषे ॥ ११ ॥

एषः । वृषा । वृषऽव्रतः । पवमानः । अशस्तिऽहा । करत् । वसूनि । दाशुषे ॥ ११ ॥

वेङ्कट० एष वृषा वृषकर्मा पवमान [2]रक्षोहा करोति धनानि[2] यजमानाय ॥ ११ ॥

आ पवस्व सहस्रिणं रयिं गोमन्तमश्विनम् । पुरुश्चन्द्रं पुरुस्पृहम् ॥ १२ ॥

आ । पवस्व । सहस्रिणम् । रयिम् । गोऽमन्तम् । अश्विनम् । पुरुऽचन्द्रम् । पुरुऽस्पृहम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० आ पवस्व बहुसङ्ख्यम् रयिम् गवाश्वयुक्तम् बहूना हर्षकम् स्पृहणीयम्[3] चेति ॥ १२ ॥

एष स्य परि षिच्यते मर्मृज्यमान आयुभिः । उरुगायः कविक्रतुः ॥ १३ ॥

एषः । स्यः । परि । सिच्यते । मर्मृज्यमानः । आयुऽभिः । उरुऽगायः । कविऽक्रतुः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० स[4] एष परि सिच्यत शोध्यमान[5] मनुष्यै बहुस्तुति[6] क्रान्तप्रज्ञ ॥ १३ ॥

सहस्रोतिः शतामघो विमानो रजसः कविः । इन्द्राय पवते मदः ॥ १४ ॥

सहस्रऽऊतिः । शतऽमघः । विऽमानः । रजसः । कविः । इन्द्राय । पवते । मदः ॥ १४ ॥

वेङ्कट० सहस्ररक्षण[7] शतधन निर्माता लोकस्य कवि इन्द्रस्य पवते सोम ॥ १४ ॥

१-१ नास्ति मूको   २-२. रक्षोहारको निधनानि वि[1] अ[1]   ३. °णीयके वि[1]   ४. नास्ति वि[1].
५ शोध्यमान वि[1] अ[1]   ६ °स्तुति वि[1], °स्तुतिभि वि[1] अ[1]   ७. °रक्ष वि[1]

गिरा जात इह स्तुत इन्दुरिन्द्राय धीयते । विर्योना वसताविव ॥ १५ ॥

गिरा । जातः । इह । स्तुतः । इन्दुः । इन्द्राय । धीयते । विः । योना । वसतौऽइव ॥ १५ ॥

वेङ्कट० स्तुत्या स्तुतः जातः इन्दुः इह इन्द्राय नि-धीयते पक्षी इव स्थाने स्ववासे[1] ॥ १५ ॥

[2]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये षड्विंशो वर्गः[2] ॥

पवमानः सुतो नृभिः सोमो वाजमिवासरत् । चमूषु शक्मनासदम् ॥ १६ ॥

पवमानः । सुतः । नृऽभिः । सोमः । वाजम्ऽइव । असरत् । चमूषु । शक्मना । आऽसदम् ॥ १६ ॥

वेङ्कट० पवमानः अभिषुतः नृभिः सोमः युद्धम् इव स्थानं सरति चमूषु बलेन आसत्तुम् ॥ १६ ॥

तं त्रिपृष्ठे त्रिवन्धुरे रथे युञ्जन्ति यातवे । ऋषीणां सप्त धीतिभिः ॥ १७ ॥

तम् । त्रिऽपृष्ठे । त्रिऽवन्धुरे । रथे । युञ्जन्ति । यातवे । ऋषीणाम् । सप्त । धीतिऽभिः ॥ १७ ॥

वेङ्कट० तम् त्रिषवणपृष्ठे त्रिवेदबन्धुरे यज्ञरथे युञ्जन्ति ऋत्विजः देवान् प्रति गन्तुम् ऋषीणाम् सप्तभिः छन्दोभिः ॥ १७ ॥

तं सोतारो धनस्पृतमाशुं वाजाय यातवे । हरिं हिनोत वाजिनम् ॥ १८ ॥

तम् । सोतारः । धनऽस्पृतम् । आशुम् । वाजाय । यातवे । हरिम् । हिनोत । वाजिनम् ॥ १८ ॥

वेङ्कट० तम् हे सोतारः! धनस्य स्रष्टारम् शीघ्रम् सङ्ग्रामं गन्तुम् अश्वम् प्रेरयत बलिनम् ॥ १८ ॥

आविशन् कलशं सुतो विश्वा अर्षन्नभि श्रियः । शूरो न गोषु तिष्ठति ॥ १९ ॥

आऽविशन् । कलशम् । सुतः । विश्वाः । अर्षन् । अभि । श्रियः । शूरः । न । गोषु । तिष्ठति ॥ १९ ॥

वेङ्कट० आविशन् कलशम् सुतः विश्वाः च श्रियः अभि-गमयन् शूरः इव शत्रूणाम् गोषु तिष्ठति ॥ १९ ॥

आ त इन्दो मदाय कं पयो दुहन्त्यायवः । देवा देवेभ्यो मधु ॥ २० ॥

आ । ते । इन्दो इति । मदाय । कम् । पयः । दुहन्ति । आयवः । देवाः । देवेभ्यः । मधु ॥ २० ॥

वेङ्कट० आ दुहन्ति ते इन्दोः! मदार्थम् [3]पयः आयव. मनुष्याः[3] स्तोतारो देवेभ्यो मधुभूतम् ॥ २० ॥

[2]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये सप्तविंशो वर्गः[2] ॥

---

१. स्ववासे वि[1]; सावासे वि[2], सवासे अ[1]. २-२. नास्ति मूको. ३-३. वयो मनुष्याः वि[1]; भवयोमनुष्याः अ[1]

आ नः सोमं पवित्र आ सृजता मधुमत्तमम् । देवेभ्यो देवश्रुत्तमम् ॥ २१ ॥

आ । नः । सोमम् । पवित्रे । आ । सृजत । मधुमत्ऽतमम् । देवेभ्यः । देवश्रुत्ऽतमम् ॥ २१ ॥

वेङ्कट० आ सृजत अस्माकम् सोमम् पवित्रे मधुमत्तमम् देवेभ्यः योऽत्यन्तं श्रूयते देवैरिति ॥ २१ ॥

एते सोमा असृक्षत गृणानाः श्रवसे महे । मदिन्तमस्य धारया ॥ २२ ॥

एते । सोमाः । असृक्षत । गृणानाः । श्रवसे । महे । मदिन्ऽतमस्य । धारया ॥ २२ ॥

वेङ्कट० एते सोमाः सृज्यन्ते स्तूयमानाः महते अन्नाय मादयितृतमस्य रसस्य धारया इति ॥२२॥

अभि गव्यानि वीतये नृम्णा पुनानो अर्षसि । सनद्वाजः परि स्रव ॥ २३ ॥

अभि । गव्यानि । वीतये । नृम्णा । पुनानः । अर्षसि । सनत्ऽवाजः । परि । स्रव ॥ २३ ॥

वेङ्कट० अभि अर्षसि[1] रक्षणाय[2] पूयमानः त्वम् गव्यानि धनानि । स त्वं दीयमानान्नः परि स्रव ॥२३॥

उत नो गोमतीरिषो विश्वा अर्ष परिष्टुभः । गृणानो जमदग्निना ॥ २४ ॥

उत । नः । गोऽमतीः । इषः । विश्वाः । अर्ष । परिऽस्तुभः । गृणानः । जमत्ऽअग्निना ॥ २४ ॥

वेङ्कट० अपि च अस्माकं गोमन्ति अन्नानि [3]सर्वाणि अर्ष परितः[3] स्तोतव्यानि स्तूयमानः मया ॥२४॥

पवस्व वाचो अग्रियः सोम चित्राभिरूतिभिः । अभि विश्वानि काव्या ॥२५॥

पवस्व । वाचः । अग्रियः । सोम । चित्राभिः । ऊतिऽभिः । अभि । विश्वानि । काव्या ॥ २५ ॥

वेङ्कट० मुख्यः त्वम् सोम ! स्तुतीः प्रति पवस्व[4] पूजनीयैः सह रक्षणैः । तदेवाह—अभि पवस्व सर्वाणि स्तोत्राणीति ॥ २५ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये अष्टाविंशो वर्गः[5] ॥

त्वं समुद्रिया अपोऽग्रियो वाच ईरयन् । पवस्व विश्वमेजय ॥ २६ ॥

त्वम् । समुद्रियाः । अपः । अग्रियः । वाचः । ईरयन् । पवस्व । विश्वम्ऽएजय ॥ २६ ॥

वेङ्कट० त्वम् आन्तरिक्षाणि [6]उदकानि मुख्यः[6] वाचः[7] प्रेरयन् पवस्व । यः [8]सर्वं चलयति[8] स विश्वमेजय इति ॥ २६ ॥

तुभ्येमा भुवना कवे महिम्ने सोम तस्थिरे । तुभ्यमर्षन्ति सिन्धवः ॥ २७ ॥

---

1. °र्षय वि' अ'. 2. रक्षाय वि', अ'. 3-3. °र्वाणारित. मूको. 4 पवस्व मूको. 5-5. नास्ति मूको 6-6. 'कानिमुख्या वि'; °कानिमुख्यो वि'; 'कानिमुख्यो अ'. 7. वाचम् वि' अ'; वचः वि'. 8-8. मं चल° वि' अ'.

तुभ्यं । इमा । भुवना । कवे । महिम्ने । सोम । तस्थिरे । तुभ्यम् । अर्षन्ति । सिन्धवः ॥ २७ ॥

वेङ्कट० तुभ्यम् इमानि भुवनानि कवे[1] महिम्ने सोम! तिष्ठन्ति, त्वाम् एव पुरस्कुर्वन्ति। तुभ्यम् एव गच्छन्ति नद्य त्वदाज्ञामनुपालयन्त्य इति ॥ २७ ॥

प्र ते दिवो न वृष्टयो धारा यन्त्यसश्चतः । अभि शुक्रामुपस्तिरम् ॥ २८ ॥

प्र । ते । दिवः । न । वृष्टयः । धाराः । यन्ति । असश्चतः । अभि । शुक्राम् । उपऽस्तिरम् ॥२८॥

वेङ्कट० प्र यन्ति तव धारा दिव इव वृष्टय असक्ता शुक्रवर्णाम् उपस्तिरम् अभि इति। शुक्रै श्चयै निर्मित पवित्रमाह उपस्तीर्यमाणमिति ॥ २८ ॥

इन्द्रायेन्दुं पुनीतनोग्रं दक्षाय साधनम् । ईशानं वीतिराधसम् ॥ २९ ॥

इन्द्राय । इन्दुम् । पुनीतन । उग्रम् । दक्षाय । साधनम् । ईशानम् । वीतिऽराधसम् ॥ २९ ॥

वेङ्कट० इन्द्राय इन्दुम् पुनीतन उद्गूर्णम् बलस्य साधकम् ईश्वरम् दत्तधनम् ॥ २९ ॥

पवमान ऋतः कविः सोमः पवित्रमासदत् । दधत् स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ ३० ॥

पवमान । ऋतः । कविः । सोमः । पवित्रम् । आ । असदत् । दधत् । स्तोत्रे । सुऽवीर्यम् ॥३०॥

वेङ्कट० पवमान[1] 'सत्यः कविः'[2] सोम[3] पवित्रम् आ सीदति प्रयच्छन् स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ ३० ॥

[4]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये एकोनत्रिंशो वर्गः[4] ॥

[६२]

[5]निध्रुविः काश्यप ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[5] ।

आ पवस्व सहस्रिणं रयिं सोम सुवीर्यम् । अस्मे श्रवांसि धारय ॥ १ ॥

आ । पवस्व । सहस्रिणम् । रयिम् । सोम । सुऽवीर्यम् । अस्मे इति । श्रवांसि । धारय ॥ १ ॥

वेङ्कट० निध्रुविः[6] काश्यपः[6] । आ पवस्व[7] बहुसहस्रयम् रयिम् सोम! सुवीर्यम् । अस्मासु अन्नानि च स्थापय ॥ १ ॥

इषमूर्जं च पिन्वस इन्द्राय मत्सरिन्तमः । चमूष्वा नि षीदसि ॥ २ ॥

इषम् । ऊर्जम् । च । पिन्वसे । इन्द्राय । मत्सरिन्ऽतमः । चमूषु । आ । नि । सीदसि ॥ २ ॥

वेङ्कट० अन्नम् रसम् च क्षरसि[8] इन्द्राय अत्यन्त मादयितृतम । चमसेषु [9]च आ[9] नि सादसि ॥२॥

---

१ °मन वि° अ° २-२ सत्यकवि वि° अ° ३ सोम वि° अ°. ४-४. नास्ति मूको. ५. °मुवि मूको. ६ नास्ति वि° अ°. ७ °स्व वि° अ°. ८. क्षर वि° अ°. ९-९. मा वि° अ°.

सुत इन्द्राय विष्णवे सोमः कलशे अक्षरत् । मधुमाँ अस्तु वायवे ॥ ३ ॥
सुत । इन्द्राय । विष्णवे । सोम । कलशे । अक्षरत् । मधुऽमान् । अस्तु । वायवे ॥ ३ ॥
वेङ्कट० इन्द्राय विष्णवे[1] सुत सोम कलशे क्षरति । सोऽयं रसवान् अस्तु वायवे चेति ॥ ३ ॥

एते असृग्रमाशवोऽति ह्वरांसि बभ्रवः । सोमा ऋतस्य धारया ॥ ४ ॥
एते । असृग्रम् । आशवः । अति । ह्वरांसि । बभ्रवः । सोमाः । ऋतस्य । धारया ॥ ४ ॥
वेङ्कट० एते सृज्यन्ते शीघ्रा, अति[2] गच्छन्ति च बाधकानि रक्षांसि बभ्रुवर्णाः सोमा उदकस्य धारया इति ॥ ४ ॥

इन्द्रं वर्धन्तो अप्तुरः कृण्वन्तो विश्वमार्यम् । अपघ्नन्तो अराव्णः ॥ ५ ॥
इन्द्रम् । वर्धन्तः । अप्ऽतुरः । कृण्वन्तः । विश्वम् । आर्यम् । अपऽघ्नन्तः । अराव्णः ॥ ५ ॥
वेङ्कट० इन्द्रम् वर्धयन्त[3] उदकस्य प्रेरका कुर्वन्त सर्वम्[4] [4]कल्याण कर्म †अपघ्नन्त अदातॄन्†[5] ॥ ५ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये त्रिंशो वर्गः[5] ॥

सुता अनु स्वमा रजोऽभ्यर्षन्ति बभ्रवः । इन्द्रं गच्छन्तु इन्दवः ॥ ६ ॥
सुताः । अनु । स्वम् । आ । रजः । अभि । अर्षन्ति । बभ्रवः । इन्द्रम् । गच्छन्तु । इन्दवः ॥६॥
वेङ्कट० सुता स्वम् स्थानम् प्रति अभि अर्षन्ति बभ्रव इन्द्रम् आ गच्छन्त सोमा ॥ ६ ॥

अया पवस्व धारया यया सूर्यमरोचयः । हिन्वानो मानुषीरपः ॥ ७ ॥
अया । पवस्व । धारया । यया । सूर्यम् । अरोचयः । हिन्वानः । मानुषीः । अपः ॥ ७ ॥
वेङ्कट० अनया[7] पवस्व धारया यया सूर्यम् अरोचय प्रेरयन् मनुष्यहितानि उदकानि ॥ ७ ॥

अयुक्त सूर एतशं पवमानो मनावधि । अन्तरिक्षेण यातवे ॥ ८ ॥
अयुक्त । सूरः । एतशम्[8] । पवमानः । मनौ । अधि । अन्तरिक्षेण । यातवे ॥ ८ ॥
वेङ्कट० युङ्क्ते सूर्यस्य अश्वम् पवमान मनुष्येषु अन्तरिक्षेण गन्तुम् ॥ ८ ॥

उत त्या हरितो दश सूरो अयुक्त यातवे । इन्दुरिन्द्र इति ब्रुवन् ॥ ९ ॥

---

१ विष्णवो मूको २ अभि वि[1]. ३ °र्य[?] वि[1] अ[1] ४ सर्वान् वि[1] ५-५ नास्ति वि[1]. †-† अवघ्नन्तोऽदातृन् वि[1] अ[1] ६-६. नास्ति मूको. ७ अथा वि[1]. ८ तु निघ १,१४.

उत । त्याः । हरितः । दर्श । सूरः । अयुक्त । यातवे । इन्दुः । इन्द्रः । इति । ब्रुवन् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अपि च [1]ताः दश[1] दिशः [2]सूर्यस्य युनक्ति[2] गमनाय इन्दुः इन्द्रः इति ब्रुवन् ॥ ९ ॥

परीतो वायवे सुतं गिर इन्द्राय मत्सरम् । अव्यो वारेषु सिञ्चत ॥ १० ॥

परि । इतः । वायवे । सुतम् । गिरः । इन्द्राय । मत्सरम् । अव्यः । वारेषु । सिञ्चत ॥ १० ॥

वेङ्कट० हे स्तोतारः! इतः वायवे अभिषुतम् इन्द्राय च मदकरम् अवेः वालेषु परि सिञ्चत ॥ १० ॥

[3]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये एकत्रिंशो वर्गः[3] ॥

पवमान विदा रयिमस्मभ्यं सोम दुष्टरम् । यो दूणाशो वनुष्यता ॥ ११ ॥

पवमान । विदाः । रयिम् । अस्मभ्यम् । सोम । दुस्तरम् । यः । दुःऽनशः । वनुष्यता ॥ ११ ॥

वेङ्कट० पवमान! देहि रयिम् अस्मभ्यम् सोम! शत्रुभिः दुस्तरम्, यः रयिः[4] नाशयितुमशक्यः हिंसित्रा[5] ॥ ११ ॥

अभ्यर्ष सहस्रिणं रयिं गोमन्तमश्विनम् । अभि वाजमुत श्रवः ॥ १२ ॥

अभि । अर्ष । सहस्रिणम् । रयिम् । गोऽमन्तम् । अश्विनम् । अभि । वाजम् । उत । श्रवः ॥

वेङ्कट० अभि गमय बहुसहस्रम् रयिम् गवाश्वयुक्तम्[6] । अभि अर्ष बलम् अपि च अन्नम् ॥ १२ ॥

सोमो देवो न सूर्योऽद्रिभिः पवते सुतः । दधानः कलशे रसम् ॥ १३ ॥

सोमः । देवः । न । सूर्यः । अद्रिऽभिः । पवते । सुतः । दधानः । कलशे । रसम् ॥ १३ ॥

वेङ्कट० सोमः देवः इव सूर्यः रोचमानः ग्रावभिः अभिषुतः पवते दधानः कलशे रसम् ॥ १३ ॥

एते धामान्यार्या शुक्रा ऋतस्य धारया । वाजं गोमन्तमक्षरन् ॥ १४ ॥

एते । धामानि । आर्या । शुक्राः । ऋतस्य । धारया । वाजम् । गोऽमन्तम् । अक्षरन् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० एते गृहान्[7] प्रति आर्याणां[8] स्वभूतान्[9] सोमाः उदकस्य धारया पशुमत्[10] अन्नम् क्षरन्ति[11] ॥ १४ ॥

१-१. तादृश वि[२], तादृशा अ[१]. २-२. °स्यानक्ति मूको ३-३. नास्ति मूको. ४. रायें मूको. ५. त्रिमिना वि[१]; हिंसिता वि[१] अ[१]. ६. गवा च युक्तम् वि[१२]. ७. °हान् मूको. ८. अर्याणे वि[२] अ[१]; °र्याणा वि[१]. ९. °भूतान् मूको. १०. °शुम् वि[१] अ[१]. ११ हनि वि[१] अ[१]; रक्षन्ति वि[१].

सुता इन्द्राय वज्रिणे सोमासो दध्याशिरः । पवित्रमत्यक्षरन् ॥ १५ ॥

सुता । इन्द्राय । वज्रिणे । सोमास । दधिऽआशिर । पवित्रम् । अति । अक्षरन् ॥ १५ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ १५ ॥

[1]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये द्वात्रिंशो वर्ग[1] ॥

प्र सोम मधुमत्तमो राये अर्ष पवित्र आ । मदो यो देववीतमः ॥ १६ ॥

प्र । सोम । मधुमत्ऽतम । राये । अर्ष । पवित्रे । आ । मद । य । देवऽवीतम ॥ १६ ॥

वेङ्कट० प्र आ अर्ष सोम[1] मधुमत्तम [2]धनाय पवित्रे[2] रस य तव अत्यन्त देवकामो भवति[3] तमिति ॥ १६ ॥

तमीं मृजन्त्यायवो हरिं नदीषु वाजिनम् । इन्दुमिन्द्राय मत्सरम् ॥ १७ ॥

तम् । ईमिति । मृजन्ति । आयव । हरिम् । नदीषु । वाजिनम् । इन्दुम् । इन्द्राय । मत्सरम् ।१७।

वेङ्कट० तम् एन मार्जयन्ति[4] मनुष्या हरिम् वसतीवरीषु बलिनम् इन्दुम् इन्द्राय मदकरम् ॥ १७ ॥

आ पवस्व हिरण्यवदश्वावत् सोम वीरवत् । वाजं गोमन्तमा भर ॥ १८ ॥

आ । पवस्व । हिरण्यऽवत् । अश्वऽवत् । सोम । वीरऽवत् । वाजम् । गोऽमन्तम् । आ । भर ॥

वेङ्कट० आ पवस्व हिरण्यादियुक्त धनम् । आ हर[5] च गोयुक्तम् अन्नमिति ॥ १८ ॥

परि वाजे न वाजयुमव्यो वारेषु सिञ्चत । इन्द्राय मधुमत्तमम् ॥ १९ ॥

परि । वाजे । न । वाजऽयुम् । अव्य । वारेषु । सिञ्चत । इन्द्राय । मधुमत्ऽतमम् ॥ १९ ॥

वेङ्कट० परि सिञ्चत युद्धे[6] इव युद्धकामम् अव्य वालेषु इन्द्राय मधुमत्तमम् सोमम् ॥ १९ ॥

कविं मृजन्ति मर्ज्यं धीभिर्विप्रा अवस्यवः । वृषा कनिक्रदर्षति ॥ २० ॥

कविम् । मृजन्ति । मर्ज्यम् । धीभि । विप्रा । अवस्यव । वृषा । कनिक्रत् । अर्षति ॥ २० ॥

वेङ्कट० कविम् मृजन्ति मार्जनीयम् अङ्गुलीभि[7] मेधाविन रक्षणकामा । स वृषा शब्द कुर्वन् गच्छति ॥ २० ॥

[1]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये त्रयस्त्रिंशो वर्ग[1] ॥

१-१. नास्ति मूको. २-२ °नाय शोधनाय पवित्रे भ[1] ३ नास्ति वि[1]". ४ भर्ते मूको.
५. भ' वि[1]. ६. युद्धम् वि[1] भ[1]. ७. °ङ्गुलिभि. भ[1]

वृषणं धीभिरप्तुरं सोमममृतस्य धारया । मती विप्राः समस्वरन् ॥ २१ ॥

वृषणम् । धीभिः । अप्ऽतुरम । सोमम् । ऋतस्य । धारया । मती । विप्राः । सम् । अस्वरन् ॥

वेङ्कट० वृषणम् अङ्गुलीभिः[1] अपां प्रेरकम् सोमम् उदकस्य धारया स्तुत्या च मेधाविनः प्रेरयन्ति ॥ २१ ॥

पवस्व देवायुषगिन्द्रं गच्छतु ते मदः । वायुमा रोह धर्मणा ॥ २२ ॥

पवस्व । देव । आयुषक् । इन्द्रम् । गच्छतु । ते । मदः । वायुम् । आ । रोह । धर्मणा ॥२२॥

वेङ्कट० पवस्व देव ! अनुषक्तम् इन्द्रम् गच्छतु तव मदः । वायुम् च आ रोह धारकेण रसेन ॥ २२ ॥

पवमान नि तोशसे रयिं सोम श्रवाय्यम् । प्रियः समुद्रमा विश ॥ २३ ॥

पवमान । नि । तोशसे । रयिम् । सोम । श्रवाय्यम् । प्रियः । समुद्रम् । आ । विश ॥ २३ ॥

वेङ्कट० पवमान ! सोम ! रयिम् श्रवणीयम् [2]नि पीडयसि[2] शत्रूणाम् । स त्वम् प्रियः सन् द्रोणकलशम् आ विश ॥ २३ ॥

अपघ्नन् पवसे मृधः क्रतुवित् सोम मत्सरः । नुदस्वादेवयुं जनम् ॥ २४ ॥

अपऽघ्नन् । पवसे । मृधः । क्रतुऽवित् । सोम । मत्सरः । नुदस्व । अदेवऽयुम् । जनम् ॥२४॥

वेङ्कट० अपघ्नन्[3] पवसे शत्रून् प्रज्ञानं प्रयच्छन् सोम ! मदकरः । स त्वम् नुदस्व[4] अदेवकामम् जनम् ॥ २४ ॥

पवमाना असृक्षत सोमाः शुक्रास इन्दवः । अभि विश्वानि काव्या ॥ २५ ॥

पवमानाः । असृक्षत । सोमाः । शुक्रासः । इन्दवः । अभि । विश्वानि । काव्या ॥ २५ ॥

वेङ्कट० पवमानाः सृज्यन्ते सोमाः उज्ज्वला[5] दीप्ताः सर्वाणि स्तोत्राणि अभि ॥ २५ ॥

[6]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये चतुस्त्रिंशो वर्गः[6] ॥

पवमानास आशवः शुभ्रा असृग्रमिन्दवः । घ्नन्तो विश्वा अप द्विषः ॥ २६ ॥

पवमानासः । आशवः । शुभ्राः । असृग्रम् । इन्दवः । घ्नन्तः । विश्वाः । अप । द्विषः ॥ २६ ॥

वेङ्कट० पवमानाः शीघ्राः शोभमानाः सृज्यन्ते दीप्ताः अप घ्नन्तः सर्वान् शत्रून् ॥ २६ ॥

---

१. °ङ्गुलिभिः मूको. २-२. निष्पीडयसि वि° अ°. ३. नास्ति वि°. ४. °दस्वा वि°. ५. °ला: वि°. ६-६. नास्ति मूको.

पर्वमाना दिवस्पर्यन्तरिक्षादसृक्षत । पृथिव्या अधि सानवि ॥ २७ ॥

पर्वमानाः । दिवः । परि । अन्तरिक्षात् । असृक्षत । पृथिव्याः । अधि । सानवि ॥ २७ ॥

वेङ्कट० 'पवमाना दिव अन्तरिक्षात्' च सृज्यन्ते पृथिव्या समुच्छ्रिते देवयजने[2] ॥ २७ ॥

पुनानः सोम धारयेन्दो विश्वा अप स्रिधः । जहि रक्षांसि सुक्रतो ॥ २८ ॥

पुनानः । सोम । धारया । इन्दो इति । विश्वाः । अप । स्रिधः । जहि । रक्षांसि । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ॥२८॥

वेङ्कट० पुनान सोम! धारया इन्दो! सर्वान् द्वेष्टॄन् अप जहि, रक्षांसि च सुकर्मन्[3] ॥ २८ ॥

अपघ्नन्त्सोम रक्षसोऽभ्यर्ष कनिक्रदत् । द्युमन्तं शुष्ममुत्तमम् ॥ २९ ॥

अपऽघ्नन् । सोम । रक्षसः । अभि । अर्ष । कनिक्रदत् । द्युऽमन्तम् । शुष्मम् । उत्ऽतमम् ॥२९॥

वेङ्कट० अपघ्नन् सोम! रक्षांसि अभि पवस्व शब्दं कुर्वन् दीप्तिमद् बलम् उत्तमम् ॥ २९ ॥

अस्मे वसूनि धारय सोम दिव्यानि पार्थिवा । इन्दो विश्वानि वार्या ॥ ३० ॥

अस्मे इति । वसूनि । धारय । सोम । दिव्यानि । पार्थिवा । इन्दो इति । विश्वानि । वार्या ॥ ३० ॥

वेङ्कट० अस्मासु उभयानि वसूनि धारय इन्दो! विश्वानि च वरणीयानि ॥ ३० ॥

[3]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये पञ्चत्रिंशो वर्गः[3] ॥

[६४]

[1]कश्यपो मारीच ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[1] ।

वृषा सोम द्युमाँ असि वृषा देव वृषव्रतः । वृषा धर्माणि दधिषे ॥ १ ॥

वृषा । सोम । द्युऽमान् । असि । वृषा । देव । वृषऽव्रतः । वृषा । धर्माणि । दधिषे ॥ १ ॥

वेङ्कट० कश्यपः । वृषा सोम! दीप्तिमान् भवसि, वृषा देव! वर्षणशीलकर्मा[4] । वृषा त्वं कर्माणि धारयसि ॥ १ ॥

वृष्णस्ते वृष्ण्यं शवो वृषा वनं वृषा मदः । सत्यं वृषन् वृषेदसि ॥ २ ॥

वृष्णः । ते । वृष्ण्यम् । शवः । वृषा । वनम् । वृषा । मदः । सत्यम् । वृषन् । वृषा । इत् । असि ॥

वेङ्कट० वर्षितुः ते वर्षणशीलम् बलम्, वर्षणशील च भजनम्, [5]वृषा च मदकरः[5], स सत्यम् एव हे वर्षित! त्वम् वृषा एव भवसि ॥ २ ॥

१-१. °मानोऽन्तरि° वि[1] अ[1]. २. देवजनो वि[1], दवजन अ[1] ३-३. नास्ति मूको. ४. वर्षणकर्मा वि[1]. ५-५. वृषे चकर वि[1] अ[1]

अश्वो न चक्रदो वृषा सं गा इन्दो समर्वतः । वि नो राये दुरो वृधि ॥ ३ ॥

अश्वः । न । चक्रदः । वृषा । सम् । गाः । इन्दो इति । सम् । अर्वतः । वि । नः । राये । दुरः । वृधि ॥

वेङ्कट० अश्वः इव क्रन्दसि वृषा[1] सम् प्रयच्छ अस्मभ्यम् गाः अश्वांश्च इन्दो! । विवृतानि कुरु द्वाराणि अस्माकं धनायेति ॥ ३ ॥

असृक्षत प्र वाजिनो गव्या सोमासो अश्वया । शुक्रासो वीरयाशवः ॥ ४ ॥

असृक्षत । प्र । वाजिनः । गव्या । सोमासः । अश्वऽया । शुक्रासः । वीरऽया । आशवः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्र सृज्यन्ते[2] वाजिनः सोमाः गवाश्वेच्छया उज्ज्वलाः शीघ्राः वीरेच्छया[3] च ॥ ४ ॥

शुम्भमाना ऋतायुभिर्मृज्यमाना गभस्त्योः । पवन्ते वारे अव्यये ॥ ५ ॥

शुम्भमानाः । ऋतयुऽभिः । मृज्यमानाः । गभस्त्योः । पवन्ते । वारे । अव्यये ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अलङ्क्रियमाणाः यज्ञकामैः मृज्यमानाः च बाहुभ्याम् पवन्ते पवित्रे ॥ ५ ॥

[4]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये षट्त्रिंशो वर्गः.[4] ॥

ते विश्वा दाशुषे वसु सोमा दिव्यानि पार्थिवा । पवन्तामान्तरिक्ष्या ॥ ६ ॥

ते । विश्वा । दाशुषे । वसु । सोमाः । दिव्यानि । पार्थिवा । पवन्ताम् । आ । अन्तरिक्ष्या ॥ ६ ॥

वेङ्कट० ते विश्वानि यजमानाय वसूनि सोमाः आ पवन्ताम् दिव्यानि पार्थिवानि अन्तरिक्ष्याणि च ॥ ६ ॥

पवमानस्य विश्ववित् प्र ते सर्गा असृक्षत । सूर्यस्येव न रश्मयः ॥ ७ ॥

पवमानस्य । विश्वऽवित् । प्र । ते । सर्गाः । असृक्षत । सूर्यस्यऽइव । न । रश्मयः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० पवमानस्य हे विश्ववित्! प्र सृज्यन्ते[5] तव सर्गाः धाराः[6] सृज्यमानाः[7] सूर्यस्य इव रश्मयः ॥ ७ ॥

केतुं कृण्वन् दिवस्परि विश्वा रूपाभ्यर्षसि । समुद्रः सोम पिन्वसे ॥ ८ ॥

केतुम् । कृण्वन् । दिवः । परि । विश्वा । रूपा । अभि । अर्षसि । समुद्रः । सोम । पिन्वसे ॥ ८ ॥

वेङ्कट० प्रज्ञानम् कृण्वन् दिवः[8] सर्वाणि रूपाणि अभि पवसे प्रयच्छसि नानाविधानि धनानि[9] । यस्माद् रसाः समुद्रवन्ति स समुद्रः । स त्वम् सोम! पवसे ॥ ८ ॥

हिन्वानो वाचमिष्यसि पवमान विधर्मणि । अक्रान् देवो न सूर्यः ॥ ९ ॥

---

१. दृष्टा वि[२] अ[१]. २. असृ[०] वि[२] अ[१]. ३. विरेच्छया वि[२] अ[१]; वीरेच्छैव वि[३]. ४-४. नास्ति मूको. ५. सरन्ते मूको. ६. धारा मूको. ७. [०]माना मूको. ८. इव मूको. ९. नास्ति वि[२] अ[१].

हिन्वान । वाचम् । इष्यसि । पवमान । विऽधर्मणि । अक्रान् । देवः । न । सूर्यः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० प्रेर्यमाण वाचम् प्रेरयसि पवमान! विधारके[2] यज्ञे[3]। सोम[4] न्यक्रमी (?) देव इव सूर्ये ॥९॥

इन्दुः पविष्ट चेतनः प्रियः कवीनां मती । सृजदश्वं रथीरिव ॥ १० ॥

इन्दुः । पविष्ट । चेतनः । प्रियः । कवीनाम् । मती । सृजत् । अश्वम् । रथीःऽइव ॥ १० ॥

वेङ्कट० इन्दुः अपवत[5] प्रज्ञापनः प्रियः कवीनाम् स्तोत्रेण। सृजति ऊर्मिम् अश्वम्[6] इव रथी ॥१०॥

[6]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये सप्तत्रिंशो वर्गः[6] ॥

ऊर्मिर्यस्ते पवित्र आ देवावीः पर्यक्षरत् । सीदन्नृतस्य योनिमा ॥ ११ ॥

ऊर्मिः । यः । ते । पवित्रे । आ । देवऽअवीः । परिऽअक्षरत् । सीदन् । ऋतस्य । योनिम् । आ ॥

वेङ्कट० ऊर्मिः यः ते पवित्रे देवकामः पर्यक्षरत् आ सीदन् यज्ञस्य स्थानम्। [8]पूर्वत्र सम्बन्धः[8] ॥११॥

स नो अर्ष पवित्र आ मदो यो देववीतमः । इन्दविन्द्राय पीतये ॥ १२ ॥

सः । नः । अर्ष । पवित्रे । आ । मदः । यः । देवऽवीतमः । इन्दो इति । इन्द्राय । पीतये ॥१२॥

वेङ्कट० सः नः पवस्व पवित्रे मदकरः, यः भवसि देवकामः इन्दो! इन्द्राय पानाय ॥ १२ ॥

इषे पवस्व धारया मृज्यमानो मनीषिभिः । इन्दो रुचाभि गा इहि ॥ १३ ॥

इषे । पवस्व । धारया । मृज्यमानः । मनीषिऽभिः । इन्दो इति । रुचा । अभि । गाः । इहि ॥१३॥

वेङ्कट० अन्नाय पवस्व धारया [9]मृज्यमानः ऋत्विग्भिः, इन्दो! रोचमानेन अन्धसा[9] अभि गच्छ गाः गोभिः श्रितो[10] भवेति[11] ॥ १३ ॥

पुनानो वरिवस्कृध्यूर्जं जनाय गिर्वणः । हरे सृजान आशिरम् ॥ १४ ॥

पुनानः । वरिवः । कृधि । ऊर्जम् । जनाय । गिर्वणः । हरे । सृजानः । आऽशिरम् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० पूयमानः धनम् [12]कुरु अन्नम्[12] च जनाय गीर्भिर्वननीय! हरितवर्ण! विसृज्यमानः आशिरम्[13] प्रति ॥ १४ ॥

पुनानो देववीतय इन्द्रस्य याहि निष्कृतम् । द्युतानो वाजिभिर्यतः ॥ १५ ॥

पुनानः । देवऽवीतये । इन्द्रस्य । याहि । निःऽकृतम् । द्युतानः । वाजिऽभिः । यतः ॥ १५ ॥

---

1 सपा कौ २,३१० तै ३,२५,६ क्रन्दन् इति पाभे. 2 विधायके वि[1] अ[1]. 3 यष्टो अ[1]. 4 सोमं मूको. 5. अवबत वि[1] अवतत वि[1] अ[1]. 6 नास्ति वि[1]. 7-7 नास्ति मूको. 8-8 पूर्वस° वि[1]. 9 °मानाधमा वि[1]. 10. अति मूको. 11. भवति वि[1] अ[1]. 12-12 कुरु नर्ने वि[1]. 13 आशिरं मूको.

वेङ्कट० पूयमान यज्ञाय इन्द्रस्य गच्छ स्थानम् दीप्यमान बलिभि सङ्गृहीत ॥ १५ ॥

[1]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये अष्टात्रिंशो वर्ग[1] ॥

प्र हिन्वानास इन्दवोऽच्छा समुद्रमाशवः । धिया जूता असृक्षत ॥ १६ ॥

प्र । हिन्वानासः । इन्दवः । अच्छ । समुद्रम् । आशवः । धिया । जूताः । असृक्षत ॥ १६ ॥

वेङ्कट० प्र असृक्षत प्रेर्यमाणा इन्दव अन्तरिक्ष प्रति आशव अङ्गुल्या कृता ॥ १६ ॥

मर्मृजानास आयवो वृथा समुद्रमिन्दवः । अग्मन्नृतस्य योनिमा ॥ १७ ॥

मर्मृजानासः । आयवः । वृथा । समुद्रम् । इन्दवः । अग्मन् । ऋतस्य । योनिम् । आ ॥ १७ ॥

वेङ्कट० मर्मृज्यमाना[2] गन्तार अनायासेन समुद्रम् प्रति गच्छन्ति इन्दव । [3]तदेवाह— अग्मन्[3] इति । गच्छन्ति उदकस्य स्थानम् अन्तरिक्षमिति ॥ १७ ॥

परि णो याह्यस्मयुर्विश्वा वसून्योजसा । पाहि नः शर्म वीरवत् ॥ १८ ॥

परि । नः । याहि । अस्मऽयुः । विश्वा । वसूनि । ओजसा । पाहि । नः । शर्म । वीरऽवत् ॥ १८ ॥

वेङ्कट० परि गच्छ अस्माकम् अस्मत्काम विश्वानि धनानि बलेन रक्षार्थम् । रक्ष चास्माकं गृहम् वीरयुक्तम् ॥ १८ ॥

मिमाति वह्निरेतशः पदं युजान ऋक्वभिः । प्र यत् समुद्र आहितः ॥ १९ ॥

मिमाति । वह्निः । एतशः । पदम् । युजानः । ऋक्वऽभिः । प्र । यत् । समुद्रे । आऽहितः ॥ १९ ॥

वेङ्कट० शब्द करोति वहनशील कश्चिद् अश्व पदम् निदधद् यज्ञे स्तोतृभि स्तोत्रश्रवणार्थमागच्छन्[4], यदा स उदके प्र आहित भवति ॥ १९ ॥

आ यद्योनिं हिरण्ययमाशुर्ऋतस्य सीदति । जहात्यप्रचेतसः ॥ २० ॥

आ । यत् । योनिम् । हिरण्ययम् । आशुः । ऋतस्य । सीदति । जहाति । अप्रऽचेतसः ॥ २० ॥

वेङ्कट० यज्ञस्य हिरण्मयम् योनिम् । 'हिरण्यपाणिरभिषुणोति'[5] इत्युक्तम् । आ सीदति यदा आशु[6] तदानीं विसृजति अप्रचेतस । नाभिगच्छति अस्तोतृणा यज्ञमिति ॥ २० ॥

[1]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये एकोनचत्वारिंशो वर्ग[1] ॥

अभि वेना अनूषतेयक्षन्ति प्रचेतसः । मज्जन्त्यविचेतसः ॥ २१ ॥

अभि । वेनाः । अनूषत । इयक्षन्ति । प्रऽचेतसः । मज्जन्ति । अविऽचेतसः ॥ २१ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. मर्मृज्य° मूको. ३-३. °देवाहमग्मिति वि[1] अ[1], °देवाहारमग्निति वि[2]. ४. °च्छन् मूको ५. °णिभिरिषु° वि[1]. ६. आशु वि[1] अ[1], आद्य वि[2].

वेङ्कट० अभि स्तुवन्ति कान्ताः, यज्ञं वेच्छन्ति सुमतयः, निमज्जन्ति विपरीताः ॥ २१ ॥

इन्द्रा॑येन्दो म॒रुत्व॑ते॒ पव॑स्व॒ मधु॑मत्तमः । ऋ॒तस्य॒ योनि॑मा॒सद॑म् ॥ २२ ॥

इन्द्रा॑य । इ॒न्दो॒ इति॑ । म॒रुत्व॑ते । पव॑स्व । मधु॑मत्ऽतमः । ऋ॒तस्य॑ । योनि॑म् । आ॒ऽसद॑म् ॥२२॥

वेङ्कट० मरुत्वते इन्द्राय इन्दो! पवस्व मधुमत्तमः यज्ञस्य स्थानम् आसत्तुम्[1] ॥ २२ ॥

तं त्वा॒ विप्रा॑ वचो॒विदः॒ परि॑ष्कृण्वन्ति वे॒धसः॑ । सं त्वा॑ मृजन्त्या॒यवः॑ ॥२३॥

तम् । त्वा॒ । विप्रा॑ । व॒चः॒ऽविदः॑ । परि॑ । कृ॒ण्व॒न्ति॒ । वे॒धसः॑ । सम् । त्वा॒ । मृ॒ज॒न्ति॒ । आ॒यवः॑ ॥

वेङ्कट० तम् त्वा मेधाविनः स्तोतारः अलम् कुर्वन्ति कर्तारः। सम् मृजन्ति त्वा मनुष्याः ॥२३॥

रसं॑ ते मि॒त्रो अ॑र्य॒मा पिब॑न्ति॒ वरु॑णः कवे । पव॑मानस्य म॒रुतः॑ ॥ २४ ॥

रस॑म् । ते॒ । मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा । पिब॑न्ति । वरु॑णः । क॒वे॒ । पव॑मानस्य । म॒रुतः॑ ॥ २४ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ २४ ॥

त्वं सो॑म विप॒श्चितं॑ पुना॒नो वाच॑मिष्यसि । इन्दो॑ स॒हस्र॑भर्णसम् ॥ २५ ॥

त्वम् । सो॒म॒ । वि॒पः॒ऽचित॑म् । पु॒ना॒नः । वाच॑म् । इ॒ष्य॒सि॒ । इन्दो॒ इति॑ । स॒हस्र॑ऽभर्णसम् ॥२५॥

वेङ्कट० त्वम् सोम! प्रज्ञापयित्रीम् पूयमानः वाचम् प्रेरयसि अपि च बहुभरणाम्[2] ॥ २५ ॥

[3]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये चत्वारिंशो वर्गः।[3] ॥

उ॒तो स॒हस्र॑भर्णसं॒ वाचं॑ सोम मख॒स्युव॑म् । पुना॒न इ॑न्द॒वा भ॑र ॥ २६ ॥

उ॒तो इति॑ । स॒हस्र॑ऽभर्णसम् । वाच॑म् । सो॒म॒ । म॒ख॒स्युव॑म् । पु॒ना॒नः । इ॒न्दो॒ इति॑ । आ । भ॒र ॥२६॥

वेङ्कट० [4]अपि च बहुभरणाम्[4] वाचम् सोम! धनकामाम् पूयमानः इन्दो! आ भर ॥ २६ ॥

पु॒ना॒न इ॑न्दवे॒षां पुरु॑हूत॒ जना॑नाम् । प्रि॒यः स॑मु॒द्रमा वि॑श ॥ २७ ॥

पु॒ना॒नः । इ॒न्दो॒ इति॑ । ए॒षाम् । पुरु॑ऽहूत । जना॑नाम् । प्रि॒यः । स॒मु॒द्रम् । आ । वि॒श॒ ॥ २७ ॥

वेङ्कट० पूयमानः[5] इन्दो! एषाम् पुरुहूत! जनानाम् प्रियः सन् द्रोणकलशम् आ विश ॥ २७ ॥

द॒वि॒द्यु॒तत्या॑ रु॒चा प॑रि॒ष्टोभ॑न्त्या कृ॒पा । सोमाः॑ शु॒क्रा गवा॑शिरः ॥ २८ ॥

द॒वि॒द्यु॒तत्या॑ । रु॒चा । प॒रि॒ऽस्तोभ॑न्त्या । कृ॒पा । सोमाः॑ । शु॒क्राः । गोऽआ॑शिरः ॥ २८ ॥

---

१. °सत्तुम् मूको. २. बभुभरणम् वि[1]; बहुरणाम् वि[2]. ३-३. नास्ति मूको. ४-४. नास्ति अ[1]. ५. इन्दो पू° मूको.

वेङ्कट० द्योतमानया रुचा परितः शब्दायमानया धारया च युक्ताः सोमाः ज्वलन्तः गवाशिरः ॥ २८ ॥

हिन्वानो हेतृभिर्यत आ वाजं वाज्यक्रमीत् । सीदन्तो वनुषो यथा ॥ २९ ॥

हिन्वानः । हेतृऽभिः । यतः । आ । वाजम् । वाजी । अक्रमीत् । सीदन्तः । वनुषः । यथा ॥

वेङ्कट० प्रेर्यमाण· प्रेरकैः संयतः आ क्रामति वाजम् वाजी, यथा युद्धं प्रविशन्तः हन्तारः ॥ २९ ॥

ऋधक् सोम स्वस्तये संजग्मानो दिवः कविः । पवस्व सूर्यो दृशे ॥ ३० ॥

ऋधक् । सोम । स्वस्तये । समऽजग्मानः । दिव. । कविः । पवस्व । सूर्यः । दृशे ॥ ३० ॥

वेङ्कट० ऋद्धः सोम। स्वस्तये सङ्गच्छमानः दिवः क्रान्तः पवस्व सुवीर्यः[1] दर्शनायेति ॥ ३० ॥

[2]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये एकचत्वारिंशो वर्गः[2] ॥

सप्तमस्याष्टकस्याद्यमध्यायं　व्याकरोदिति ।
जाता　वसिष्ठस्य　कुले　सुन्दरी　यमजीजनत् ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने सप्तमाष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये सप्तमाष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥

---

१. पर्यो वि॰.　२-२. नास्ति मूको.

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

वेङ्क० 'हिन्वन्ति सूरम्'[1] अध्यायं व्याचिख्यासति माधवः ।
तत्र प्रत्यक्षदेवेषु वक्तव्यं सम्प्रदर्श्यते ॥ १ ॥

प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च द्विविधास्तत्र देवताः ।
तत्प्रवादैर्विजानीमो द्वैविध्यमिह वैदिकैः ॥ २ ॥

अग्निर्वायुश्च सूर्यश्च मरुतः पृथिवी तथा ।
आपो रात्रिरुषा गावः [2]प्रत्यक्षैः कर्मभिस्स्तुताः ॥ ३ ॥

स्तूयन्ते †च परोक्षैश्च† 'अर्कर्णं सुप्रथस्तमम्'‡ ।
'अग्निर्होता कविक्रतुः'¶, 'वायो तव प्रपृञ्चती'§[2] ॥ ४ ॥

[3]सरस्वती च मन्युश्च सोम ओषधयः पितुः ।
अपरोक्षैः स्तुताः कार्यैः परोक्षाश्च भवन्ति ते ॥ ५ ॥

तत्र प्रत्यक्षकार्याणां सर्वथाऽसम्भवे सति ।
परोक्षेष्ववगन्तव्यम्† अग्न्यादिष्विति निश्चयः ॥ ६ ॥

'के ष्ठा नरः श्रेष्ठतमाः'‡ सूक्तेऽस्मिन्बहवो गुणाः[3] ।
परोक्षा मरुतामुक्ताः प्रत्यक्षा बहुशः स्तुताः ॥ ७ ॥

प्रत्यक्षाश्च परोक्षाणां महिमान इति स्थितिः[4] ।
तेषु [5]ते सन्निदधति[5] भवन्त्यपि च तन्मयाः ॥ ८ ॥

देवतातत्त्वविज्ञानं महता तपसा भवेत् ।
शक्यते किं तदस्माभिः याथातथ्येन भाषितुम् ॥ ९ ॥ इति ।

[६५]

[6]भृगुर्वारुणिर्जमदग्निर्भार्गवो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[6] ।

हिन्वन्ति सूरमुस्रयः स्वसारो जामयस्पतिम् । महामिन्दुं महीयुवः ॥ १ ॥

---

१. सूर्यम् वि[1] अ[1]. २-२. नास्ति वि[1]. †-† चापरो° वि[1]. ‡ ऋ १,४५,७; १०,१४०,६.
¶ ऋ १,१,५. § ऋ १,२,३ ३-३. नास्ति वि[1]. † °व्यम ग° वि[1] अ[1]. ‡ ऋ ५,६१,१.
४. स्थिते वि[1] अ[1] बेंकरम. ५-५. ते सन्नि दध° बेंकरम; तेषु त्रिदध° वि[1]. ६-६. नास्ति मूको.

हिन्वन्ति । सूर॑म् । उस्र॑यः । स्वसा॑रः । जा॒मयः॑ । पति॑म् । म॒हाम् । इन्दु॑म् । म॒ही॒युवः॑ ॥ १ ॥

वेङ्कट० वारुणिर्भृगुर्भार्गवो वा जमदग्निः । प्रेरयन्ति सुवीर्यम् अङ्गुलयः एकस्मात् पाणेरुत्पन्नाः गन्त्र्यः पतिम् महान्तम् इन्दुम् कामयमानाः ॥ १ ॥

पव॑मान रु॒चारु॑चा दे॒वो दे॒वेभ्य॒स्परि॑ । विश्वा॒ वसू॒न्या वि॑श ॥ २ ॥

पव॑मान । रु॒चाऽरु॑चा । दे॒वः । दे॒वेभ्यः॑ परि॑ । विश्वा॑ । वसू॑नि । आ । वि॒श ॥ २ ॥

वेङ्कट० पवमान! सर्वेण तेजसा देवः देवानां सकाशात् अस्माकं विश्वानि धनानि प्रापय ॥ २ ॥

आ प॑वमान सुष्टु॒तिं वृ॒ष्टिं दे॒वेभ्यो॒ दुवः॑ । इ॒षे प॑वस्व सं॒यत॑म् ॥ ३ ॥

आ । प॒व॒मा॒न॒ । सु॒ऽस्तु॒तिम् । वृ॒ष्टिम् । दे॒वेभ्यः॑ । दुवः॑ । इ॒षे । प॒व॒स्व॒ । स॒म्ऽयत॑म् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० आ पवस्व पवमान! शोभनस्तुतिकाम् वृष्टिम् देवानां[1] परिचरणाय अन्नार्थं च अस्माकम्, या अस्मान् सङ्गच्छति वृष्टिः ॥ ३ ॥

वृषा॒ ह्यसि॑ भा॒नुना॑ द्यु॒मन्तं॑ त्वा हवामहे । पव॑मान स्वा॒ध्यः॑ ॥ ४ ॥

वृषा॑ । हि । असि॑ । भा॒नुना॑ । द्यु॒ऽमन्त॑म् । त्वा॒ । ह॒वा॒म॒हे॒ । पव॑मान । सु॒ऽआ॒ध्यः॑ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० वर्षिता [2]हि भवसि[2]। तेजसा दीप्तिमन्तम् त्वा हवामहे पवमान! सुकर्माणः ॥ ४ ॥

आ प॑वस्व सु॒वीर्यं॒ मन्द॑मानः स्वायुध । इ॒हो ष्वि॑न्द॒वा ग॑हि ॥ ५ ॥

आ । प॒व॒स्व॒ । सु॒ऽवीर्य॑म् । मन्द॑मानः । सु॒ऽआ॒यु॒ध॒ । इ॒हो इति॑ । सु । इ॒न्दो॒ इति॑ । आ । ग॒हि॒ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० आ पवस्व अस्माकम् सुवीर्यम् मोदमानः[3] स्वायुध! । इह इन्दो! आ गच्छ ॥ ५ ॥

[4]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये प्रथमो वर्गः[4] ॥

यद॒द्भिः प॑रिषि॒च्यसे॑ मृ॒ज्यमा॑नो॒ गभ॑स्त्योः । द्रुणा॑ स॒धस्थ॑मश्नुषे ॥ ६ ॥

यत् । अ॒त्ऽभिः । प॒रि॒ऽसि॒च्यसे॑ । मृ॒ज्यमा॑नः । गभ॑स्त्योः । द्रुणा॑ । स॒ध॒ऽस्थ॑म् । अ॒श्नु॒षे॒ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० [5]यत् त्वम् अद्भिः[5] परिषिच्यसे मृज्यमानः बाहुभ्याम्, तदानीं पात्रेण गृह्यमाणः स्थानम् प्राप्नोषि ॥ ६ ॥

प्र सोमा॑य व्यश्व॒वत् पव॑मानाय गायत । म॒हे स॒हस्र॑चक्षसे ॥ ७ ॥

प्र । सोमा॑य । व्य॒श्व॒ऽवत् । पव॑मानाय । गा॒य॒त॒ । म॒हे । स॒हस्र॑ऽचक्षसे ॥ ७ ॥

---

१. देवना वि[१]. २-२. दरसि वि[१]. ३. °मान वि[१]. ४-४. नास्ति मूको. ५-५. नास्ति वि[१] अ[१].

वेङ्कट० प्र गायत [1]सोमाय व्यश्ववत्। व्यश्वो[1] नाम ऋषि । पवमानाय महते सहस्रदर्शनाय ॥ ७ ॥

यस्य॒ वर्णं॑ मधु॒श्चुतं॒ हरिं॑ हि॒न्वन्त्यद्रि॑भिः । इन्दु॒मिन्द्रा॑य पी॒तये॑ ॥ ८ ॥

यस्य॑ । वर्ण॑म् । म॒धु॒ऽश्चुत॑म् । हरि॑म् । हि॒न्वन्ति॑ । अद्रि॑ऽभिः । इन्दु॑म् । इन्द्रा॑य । पी॒तये॑ ॥८॥

वेङ्कट० यस्य शत्रूणाम् वारकम्[2] मधुरसस्य च्यावकम्[3] अंशु हरितवर्णम् हिन्वन्ति ग्रावभि[4] दीप्तम् इन्द्रस्य पानाय ॥ ८ ॥

तस्य॑ ते वा॒जिनो॑ व॒यं विश्वा॒ धना॑नि जि॒ग्युषः॑ । स॒खि॒त्वमा वृ॑णीमहे ॥ ९ ॥

तस्य॑ । ते॒ । वा॒जिनः॑ । व॒यम् । विश्वा॑ । धना॑नि । जि॒ग्युषः॑ । स॒खि॒ऽत्वम् । आ । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥९॥

वेङ्कट० तस्य ते बलिन वयम् विश्वानि धनानि जितवत सखित्वम् आ वृणीमहे ॥ ९ ॥

वृषा॑ पवस्व॒ धार॑या म॒रुत्व॑ते च मत्स॒रः । विश्वा॒ दधा॑न॒ ओज॑सा ॥ १० ॥

वृषा॑ । प॒व॒स्व॒ । धार॑या । म॒रुत्व॑ते । च॒ । म॒त्स॒रः । विश्वा॑ । दधा॑नः । ओज॑सा ॥ १० ॥

वेङ्कट० वृषा पवस्व धारया मरुत्वते इन्द्राय मादन विश्वानि धनानि प्रयच्छन् बलेन ॥ १० ॥

[5]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये द्वितीयो वर्गः[5] ॥

तं त्वा॑ ध॒र्तार॑मो॒ण्यो॒३॒ः पव॑मान स्व॒र्दृश॑म् । हि॒न्वे वाजे॑षु वा॒जिन॑म् ॥ ११ ॥

तम् । त्वा॒ । ध॒र्तार॑म् । ओ॒ण्योः॑ । पव॑मान । स्वः॒ऽदृश॑म् । हि॒न्वे । वाजे॑षु । वा॒जिन॑म् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० तम् त्वा धर्तारम् द्यावापृथिव्यो[6] पवमान। सर्वस्य द्रष्टारम् प्रेरयामि सङ्ग्रामेषु बलिनम् ॥ ११ ॥

अ॒या चि॒त्तो वि॒पान॒या हरिः॑ पवस्व॒ धार॑या । युजं॒ वाजे॑षु चोदय ॥ १२ ॥

अ॒या । चि॒त्तः । वि॒पा । अ॒नया॑ । हरिः॑ । प॒व॒स्व॒ । धार॑या । युज॑म् । वाजे॑षु । चो॒द॒य॒ ॥ १२ ॥

वेङ्कट० अनया गच्छन्त्याऽङ्गुल्या ज्ञात हरि पवस्व धारया, सखायम् च सङ्ग्रामेषु चोदय ॥ १२ ॥

आ न॑ इन्दो म॒हीमिषं॒ पव॑स्व वि॒श्वद॑र्शतः । अ॒स्मभ्यं॑ सोम गातु॒वित् ॥ १३ ॥

आ । नः॒ । इ॒न्दो॒ इति॑ । म॒हीम् । इष॑म् । पव॑स्व । वि॒श्वऽद॑र्शतः । अ॒स्मभ्य॑म् । सो॒म॒ । गा॒तु॒ऽवित् ॥

वेङ्कट० आ पवस्व अस्मभ्यम् इन्दो। महद् अन्नम् विश्वस्य दर्शनीय, अस्मभ्यम् सोम। मार्गस्य दाता ॥ १३ ॥

१-१ सोमाय व्यश्ववत् व्यश्वो वि[1], सोमा अर्च च व्यश्वो वि[2]; सोमा आर्च च व्यश्वो अ[1]. २. वारकं मूको ३ च्यावकम वि[2] अ[1]. ४. नास्ति वि[2] अ[2] ५-५ नास्ति मूको ६. °व्योर्यो वि[2] अ[1].

आ कलशा अनूषतेन्दो धाराभिरोजसा । एन्द्रस्य पीतये विश ॥ १४ ॥

आ । कलशाः । अनूषत । इन्दो इति । धाराभिः । ओजसा । आ । इन्द्रस्य । पीतये । विश ॥१४॥

वेङ्कट० आभिमुख्येन स्तूयन्ते[1] कलशाः । इन्दो! धाराभिः बलेन त्वं कलशान् इन्द्रस्य पानाय [2]आ विश[2] ॥ १४ ॥

यस्य ते मद्यं रसं तीव्रं दुहन्त्यद्रिभिः । स पवस्वाभिमातिहा ॥ १५ ॥

यस्य । ते । मद्यम् । रसम् । तीव्रम् । दुहन्ति । अद्रिऽभिः । सः । पवस्व । अभिमातिऽहा ॥१५॥

वेङ्कट० यस्य ते मदकरम् रसम् तीव्रम् दुहन्ति ग्रावभिः, सः पवस्व शत्रूणां हन्ता ॥ १५ ॥

इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये तृतीयो वर्गः ॥

राजा मेधाभिरीयते पवमानो मनावधि । अन्तरिक्षेण यातवे ॥ १६ ॥

राजा । मेधाभिः । ईयते । पवमानः । मनौ । अधि । अन्तरिक्षेण । यातवे ॥ १६ ॥

वेङ्कट० राजा सोमः मेधाभिः सह गच्छति [3]पवमानः अधि यजमाने अन्तरिक्षेण[3] द्रोणकलशं प्रति यातुम् ॥ १६ ॥

आ न इन्दो शतग्विनं गवां पोषं स्वश्व्यम् । वहा भगत्तिमूतये ॥ १७ ॥

आ । नः । इन्दो इति । शतऽग्विनम् । गवाम् । पोषम् । सुऽअश्व्यम् । वह । भगत्तिम् । ऊतये ॥

वेङ्कट० आ वह अस्माकम् इन्दो! बह्वीभिः[4] गोभिर्युक्तम् गवाम् पोषम् शोभनाश्वसङ्घयुक्तम्, धनदानम् च रक्षणायेति ॥ १७ ॥

आ नः सोम सहो जुवो रूपं न वर्चसे भर । सुष्वाणो देववीतये ॥ १८ ॥

आ । नः । सोम । सहः । जुवः । रूपम् । न । वर्चसे । भर । सुस्वानः । देवऽवीतये ॥ १८ ॥

वेङ्कट० आ भर सोम! अस्माकं बलम् वेगम् च तथा रूपम् च वर्चसे सूयमानः देवपानाय ॥१८॥

अर्षा सोम द्युमत्तमोऽभि द्रोणानि रोरुवत् । सीदञ्छ्येनो न योनिमा ॥१९॥

अर्ष । सोम । द्युमत्ऽतमः । अभि । द्रोणानि । रोरुवत् । सीदन् । श्येनः । न । योनिम् । आ ॥

वेङ्कट० अर्ष सोम![5] दीप्ततमः द्रोणकलशान् लक्षीकृत्य शब्दं कुर्वन् आ सीदन् श्येनः इव स्थानम् ॥ १९ ॥

---

१. स्नूयते मूको. २-२. विश वि[1]; अभिपुत अ[1]. ३-३. °मानेतियजमानेन्त° वि[2] अ[1]; °मानो यजमानोऽन्तरि° वि[1] ४. बलिभिः वि[1] अ[1]. ५. सः वि[1] अ[1].

अप्सा इन्द्राय वायवे वरुणाय मरुद्भ्यः । सोमो अर्षति विष्णवे ॥ २० ॥
अप्साः । इन्द्राय । वायवे । वरुणाय । मरुत्ऽभ्यः । सोमः । अर्षति । विष्णवे ॥ २० ॥

वेङ्कट० अपां सम्भक्ता[1] सोमः एतेभ्यः पवते ॥ २० ॥

[2]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये चतुर्थो वर्गः[2] ॥

इषं तोकाय नो दधदस्मभ्यं सोम विश्वतः । आ पवस्व सहस्रिणम् ॥ २१ ॥
इषम् । तोकाय । नः । दधत् । अस्मभ्यम् । सोम । विश्वतः । आ । पवस्व । सहस्रिणम् ॥२१॥

वेङ्कट० अन्नम् पुत्राय अस्माकं प्रयच्छन् अस्मभ्यम् च सोम! विश्वतः आ पवस्व सहस्रिणम् रयिम् ॥२१॥

ये सोमासः परावति ये अर्वावति सुन्विरे । ये वादः शर्यणावति ॥ २२ ॥
ये । सोमासः । पराऽवति । ये । अर्वाऽवति । सुन्विरे । ये । वा । अदः । शर्यणाऽवति ॥२२॥

वेङ्कट० ये सोमास दूरे सुन्विरे ये वा अन्तिके सुता ये वा अस्मिन् शर्यणावति[3] सरसि ॥ २२ ॥

य आर्जीकेषु कृत्वसु ये मध्ये पस्त्यानाम् । ये वा जनेषु पञ्चसु ॥ २३ ॥
ये । आर्जीकेषु । कृत्वऽसु । ये । मध्ये । पस्त्यानाम् । ये । वा । जनेषु । पञ्चऽसु ॥ २३ ॥

वेङ्कट० '[4]ये आर्जीकेषु कृत्वसु'[4] । आर्जीका कृत्वानश्च नाम देशाः । ये वा नदीनाम् मध्ये, ये वा जनेषु पञ्चसु ॥ २३ ॥

ते नो वृष्टिं दिवस्परि पवन्तामा सुवीर्यम् । सुवाना देवास इन्दवः ॥ २४ ॥
ते । नः । वृष्टिम् । दिवः । परि । पवन्ताम् । आ । सुऽवीर्यम् । सुवानाः । देवासः । इन्दवः ॥

वेङ्कट० ते अस्माकम् अन्तरिक्षात् आ पवन्ताम् वृष्टिम् सुवीर्यम् च सूयमाना देवा इन्दव ॥ २४ ॥

पवते हर्यतो हरिर्गृणानो जमदग्निना । हिन्वानो गोरधि त्वचि ॥ २५ ॥
पवते । हर्यतः । हरिः । गृणानः । जमत्ऽअग्निना । हिन्वानः । गोः । अधि । त्वचि ॥ २५ ॥

वेङ्कट० पवते श्रद्धेय हरितवर्णः स्तूयमान जमदग्निना प्रेर्यमाण गो. त्वचि ॥ २५ ॥

[2]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये पञ्चमो वर्गः[2] ॥

प्र शुक्रासो वयोजुवो हिन्वानासो न सप्तयः । श्रीणाना अप्सु मृञ्जत ॥२६॥

---

१. इभक्ता वि[1] अ[1]. २-२ नास्ति मूको ३. जर्यणापति वि[1], जर्यणावति अ[1]. ४-४. ये वा देव: वि[1] अ[1].

प्र । शुक्रासः । वयःऽजुवः । हिन्वानासः । न । सप्तयः । श्रीणानाः । अप्ऽसु । मृञ्जत ॥२६॥

वेङ्कट० प्र मृज्यन्ते शुक्राः अन्नं प्रेरयन्तः प्रेर्यमाणा इव अश्वाः गोभिः श्रीयमाणाः[1] वसतीवरीषु ॥२६॥

तं त्वा॑ सु॒तेष्वा॒भुवो॑ हिन्वि॒रे दे॒वता॑तये । स प॑वस्वा॒नया॑ रु॒चा ॥ २७ ॥

तम् । त्वा॒ । सु॒तेषु॑ । आ॒ऽभुवः॑ । हि॒न्वि॒रे । दे॒वऽता॑तये । सः । प॒व॒स्व॒ । अ॒नया॑ । रु॒चा ॥२७॥

वेङ्कट० तम् त्वा यज्ञेषु ऋत्विजः अभिषुण्वन्ति देवेभ्यः । सः पवस्व अनया धारया ॥ २७ ॥

आ ते॒ दक्षं॑ मयो॒भुवं॒ वह्नि॑म॒द्या वृ॑णीमहे । पान्त॒मा पु॑रु॒स्पृह॑म् ॥ २८ ॥

आ । ते॒ । दक्ष॑म् । म॒यः॒ऽभुव॑म् । वह्नि॑म् । अ॒द्य । वृ॒णी॒म॒हे॒ । पान्त॑म् । आ । पु॒रु॒ऽस्पृह॑म् ॥२८॥

वेङ्कट० आ वृणीमहे अद्य तव दक्षम् बलम् सुखस्य भावयितारम् वोढारम् रक्षन्तम् बहुभिः स्पृहणीयम् ॥ २८ ॥

आ म॒न्द्रमा वरे॑ण्य॒मा विप्र॒मा म॑नी॒षिण॑म् । पान्त॒मा पु॑रु॒स्पृह॑म् ॥ २९ ॥

आ । म॒न्द्रम् । आ । वरे॑ण्यम् । आ । विप्र॑म् । आ । म॒नी॒षिण॑म् । पान्त॑म् । आ । पु॒रु॒ऽस्पृह॑म् ॥

वेङ्कट० आ वृणीमहे मदकरम् वरणीयम्[1] मेधाविनम् प्राज्ञमिति ॥ २९ ॥

आ र॒यिमा सु॑चे॒तुन॒मा सु॑क्रतो त॒नूष्वा । पान्त॒मा पु॑रु॒स्पृह॑म् ॥ ३० ॥

आ । र॒यिम् । आ । सु॒ऽचे॒तुन॑म् । आ । सु॒क्र॒तो॒ इति॑ सुऽक्रतो । त॒नूषु॑ । आ । पान्त॑म् । आ । पु॒रु॒ऽस्पृह॑म् ॥

वेङ्कट० आ वृणीमहे धनम् सुज्ञानम् च हे सुप्रज्ञ[1] । आ वृणीमहे पुत्रार्थमिति ॥ ३० ॥

[1]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये षष्ठो वर्गः[2] ॥

[६६]

[1]शतं वैखानसा ऋषयः । पवमानः सोमो देवता, एकोनविंशयाद्येकविंशस्तानाम् अग्निः पवमानः । गायत्री छन्दः, अष्टादशी अनुष्टुप्[1] ।

पव॑स्व विश्वचर्षणे॒ऽभि विश्वा॑नि॒ काव्या॑ । सखा॒ सखि॑भ्य॒ ईड्यः॑ ॥ १ ॥

पव॑स्व । वि॒श्व॒ऽच॒र्ष॒णे॒ । अ॒भि । विश्वा॑नि । काव्या॑ । सखा॑ । सखि॑ऽभ्यः । ईड्यः॑ ॥ १ ॥

वेङ्कट० शतं वैखानसाः । पवस्व हे सर्वस्य द्रष्टः ! सर्वाणि स्तोत्राणि एकीकृत्य सखा सखिभ्यः स्तोतव्यः ॥ १ ॥

ताभ्यां॒ विश्व॑स्य राजसि॒ ये प॑वमान॒ धाम॑नी । प्र॒ती॒ची सो॑म त॒स्थतुः॑ ॥ २ ॥

---

१. °माणान्ना वि' अ'. २ नास्ति वि'. ३-३. नास्ति मूको.

ताभ्याम् । विश्वस्य । राजसि । ये इति । पवमान । धामनी इति । प्रतीची इति । सोम । तस्थतुः ॥

वेङ्कट० ताभ्याम् विश्वस्य राजसि ये पवमान! धामनी इति पूर्वपक्षापरपक्षाभिप्रायमित्याहु[१]। त्वाम् अभिमुखे ते सोम! तस्थतु ॥ २ ॥

परि धामानि यानि ते त्वं सोमासि विश्वतः । पवमान ऋतुभिः कवे ॥ ३ ॥

परि । धामानि । यानि । ते । त्वम् । सोम । असि । विश्वतः । पवमान । ऋतुऽभिः । कवे ॥

वेङ्कट० परि भवन्ति धामानि यानि त्वदीयानीत्यहोरात्राभिप्रायम्, तानि त्वम् सोम! भवसि सर्वत पवमान! काले कवे! ॥ ३ ॥

पवस्व जनयन्निषोऽभि विश्वानि वार्या । सखा सखिभ्य ऊतये ॥ ४ ॥

पवस्व । जनयन् । इषः । अभि । विश्वानि । वार्या । सखा । सखिऽभ्यः । ऊतये ॥ ४ ॥

वेङ्कट० पवस्व जनयन् अन्नानि विश्वानि काम्यानि अभि सखा सखिभ्य रक्षणाय ॥ ४ ॥

तव शुक्रासो अर्चयो दिवस्पृष्ठे वि तन्वते । पवित्रं सोम धामभिः ॥ ५ ॥

तव । शुक्रासः । अर्चयः । दिवः । पृष्ठे । वि । तन्वते । पवित्रम् । सोम । धामऽभिः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तव ज्वलन्त रश्मय आदित्यस्य पृष्ठे वि तन्वते उदकम् सोम! तेजोभि ॥ ५ ॥

[२]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये सप्तमो वर्ग[२] ॥

तवेमे सप्त सिन्धवः प्रशिषं सोम सिस्रते । तुभ्यं धावन्ति धेनवः ॥ ६ ॥

तव । इमे । सप्त । सिन्धवः । प्रऽशिषम् । सोम । सिस्रते । तुभ्यम् । धावन्ति । धेनवः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तव इमा सप्त नद्य प्रशासनम् सोम! अभिसरन्ति[३]। तुभ्यम् एव धावन्ति धेनव च आशिरं प्रयच्छन्त्य ॥ ६ ॥

प्र सोम याहि धारया सुत इन्द्राय मत्सरः । दधानो अक्षिति श्रवः ॥ ७ ॥

प्र । सोम । याहि । धारया । सुतः । इन्द्राय । मत्सरः । दधानः । अक्षिति । श्रवः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० प्र याहि सोम! धारया अभिषुत इन्द्राय मदकर[४] [५]प्रयच्छन् अक्षीणम्[५] च अन्नम् ॥ ७ ॥

समु त्वा धीभिरस्वरन् हिन्वतीः सप्त जामयः । विप्रमाजा विवस्वतः ॥ ८ ॥

सम् । ऊँ इति । त्वा । धीभिः । अस्वरन् । हिन्वतीः । सप्त । जामयः । विप्रम् । आजा । विवस्वतः ॥८॥

---

१ °परपक्षमित्याहु वि[१] अ[१]. २-२ नास्ति मूको. ३. °सरन्ति वि[१] अ[१], °भिरन्ति वि[१] ४ °कर वि[१] अ[१]. ५-५ प्रस्कन्नक्षीणं वि[१]; प्रसन्न क्षीण अ[१]

वेङ्कट० त्वाम्[1] अङ्गुलीभि सम्प्रेरयन्ति प्रेरयन्त्य[2] सप्त नद्य मेधाविनम् आजौ सहस्थे[3] यज्ञे यजमानस्य ॥ ८ ॥

मृजन्ति त्वा सम॒ग्रुवोऽव्ये॑ जी॒रावधि॒ ष्वणि॑। रे॒भो यद॒ज्यसे॒ वने॑ ॥ ९ ॥

मृजन्ति । त्वा॒ । सम् । अ॒ग्रुवः॑ । अव्ये॑ । जी॒रौ । अधि॑ । स्वनि॑ । रे॒भ । यत् । अ॒ज्यसे॑ । वने॑ ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सम् मृजन्ति त्वाम् अङ्गुलय अविमये क्षिप्रे शब्दायमाने पवित्रे, शब्दायमान यदा त्वम् अज्यसे उदके ॥ ९ ॥

पव॑मानस्य ते कवे॒ वाजि॒न्त्सर्गा॑ असृक्षत । अर्व॑न्तो॒ न श्र॑व॒स्यवः॑ ॥ १० ॥

पव॑मानस्य । ते॒ । क॒वे॒ । वाजि॑न् । सर्गाः॑ । अ॒सृ॒क्ष॒त॒ । अर्व॑न्तः । न । श्र॒व॒स्यवः॑ ॥ १० ॥

वेङ्कट० पवमानस्य त कवे! बलवन्![4] धारा सृज्यन्ते[5] अश्वा इव अन्नमिच्छमाना ॥ १० ॥

[5]इति सप्तमाष्टक द्वितीयाध्याये अष्टमो वर्ग[5] ॥

अच्छा॒ कोशं॑ मधु॒श्चुत॒मसृ॑ग्रं॒ वारे॑ अ॒व्यये॑ । अवा॑वशन्त धी॒तयः॑ ॥ ११ ॥

अच्छ॑ । कोश॑म् । म॒धु॒ऽश्चुत॑म् । असृ॑ग्रम् । वारे॑ । अ॒व्यये॑ । अवा॑वशन्त । धी॒तयः॑ ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अभिसृज्यन्ते मधुच्युतम्[6] कोशम् कलश प्रति सोमा पवित्रे । कामयन्ते च तान् अङ्गुलय ॥ ११ ॥

अच्छा॑ समु॒द्रमिन्द॒वोऽस्तं॒ गावो॒ न धे॒नवः॑ । अग्म॑न्नृ॒तस्य॒ योनि॒मा ॥ १२ ॥

अच्छ॑ । स॒मु॒द्रम् । इन्द॑वः । अस्त॑म् । गावः॑ । न । धे॒नवः॑ । अग्म॑न् । ऋ॒तस्य॑ । योनि॑म् । आ ॥ १२ ॥

वेङ्कट० अभिगच्छन्ति द्रोणकलशम् प्रति इन्दव । गृहम् इव गाव धेनव, यज्ञस्य स्थानम् आ गच्छन्तीति ॥ १२ ॥

प्र ण॑ इन्दो म॒हे रण॒ आपो॑ अर्षन्ति॒ सिन्ध॑वः । यद्गोभि॑र्वासयि॒ष्यसे॑ ॥ १३ ॥

प्र । नः॒ । इ॒न्दो॒ इति॑ । म॒हे । रणे॑ । आपः॑ । अ॒र्ष॒न्ति॒ । सिन्ध॑वः । यत् । गोभिः॑ । वा॒स॒यि॒ष्यसे॑ ॥ १३ ॥

वेङ्कट० प्र गच्छन्ति अस्माकम् इन्दो! महते रणाय स्यन्दमाना आप इति वसतीवर्यभिप्रायम् । यदा त्व गोविकारै वासयिष्यसे ॥ १३ ॥

अस्य॑ ते स॒ख्ये व॒यमिय॑क्षन्त॒स्त्वोत॑यः । इन्दो॑ सखि॒त्वमु॑श्मसि ॥ १४ ॥

---

१ त्वा वि' अ' २ सप्रेरय त अ' ३ सखे वि', सधे वि', सधे अ' ४ स्पृश्यन्ते वि' अ'. ५-५ नास्ति मूको. ६ 'धुश्चुत वि'

अस्य । ते । सख्ये । वयम् । इयक्षन्त । त्वाऽऊतयः । इन्दो इति । सखिऽत्वम् । उश्मसि ॥ १४ ॥

वेङ्कट० अस्य ते [1]सख्ये वयम्[1] यष्टुमिच्छन्त त्वायत्तरक्षणा[2] इन्दो! सखित्वम् एव कामयामहे ॥ १४ ॥

आ पवस्व गविष्टये महे सोम नृचक्षसे । एन्द्रस्य जठरे विश ॥ १५ ॥

आ । पवस्व । गोऽइष्टये । महे । सोम । नृऽचक्षसे । आ । इन्द्रस्य । जठरे । विश ॥ १५ ॥

वेङ्कट० आ पवस्व गवाम् अन्वेष्टे महते सोम! नृणा द्रष्ट्रे[3] इन्द्राय । अथ इन्द्रस्य जठरम् आ विश[4] ॥ १५ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये नवमो वर्गः[5] ॥

महाँ असि सोम ज्येष्ठ उग्राणामिन्द ओजिष्ठः । युध्वा सञ्छश्वज्जिगेथ ॥१६॥

महान् । असि । सोम । ज्येष्ठः । उग्राणाम् । इन्दो इति । ओजिष्ठः । युध्वा । सन् । शश्वत् । जिगेथ ॥१६॥

वेङ्कट० महान् असि[6] सोम! प्रशस्य उद्गूर्णानाम् इन्दो! त्वम् ओजिष्ठ[7]। स त्वम् युध्वा[8] सन्[9] सर्वदा जयसि ॥ १६ ॥

य उग्रेभ्यश्चिदोजीयाञ्छूरेभ्यश्चिच्छूरतरः । भूरिदाभ्यश्चिन्मंहीयान् ॥ १७ ॥

यः । उग्रेभ्यः । चित् । ओजीयान् । शूरेभ्यः । चित् । शूरऽतरः । भूरिऽदाभ्यः । चित् । मंहीयान् ॥

वेङ्कट० य उग्रेभ्यः अपि उग्रतरः शूरेभ्यः च शूरतरः [10]बहुदातृभ्योऽपि दातृतम[10] ॥ १७ ॥

त्वं सोम सूर एषस्तोकस्य साता तनूनाम् । वृणीमहे सख्याय वृणीमहे युज्याय ।१८।

त्वम् । सोम । सूरः । आ । इषः । तोकस्य । साता । तनूनाम् । वृणीमहे । सख्याय । वृणीमहे । युज्याय ।१८।

वेङ्कट० त्वम् [11]सोम! सुवीर्य[11] आ पवसे अन्नानि पुत्रस्य दाता पौत्राणाम् च । तं त्वाम्[12] वृणीमहे सख्याय साहाय्याय च ॥ १८ ॥

अग्न आयूंषि पवस आ सुवोर्जमिषं च नः । आरे बाधस्व दुच्छुनाम् ॥ १९ ॥

अग्ने । आयूंषि । पवसे । आ । सुव । ऊर्जम् । इषम् । च । नः । आरे । बाधस्व । दुच्छुनाम् ॥

वेङ्कट० अग्ने! त्वम् आयूंषि पवस्व, आ सुव रसम् अन्नम् च नः, दूरे बाधस्व [13]दुच्छुनाम् । दुच्छुनेति[13] रक्षोनामति ॥ १९ ॥

१-१. वयं सख्ये अ[1]. २ तदायत्त° वि[1] अ[1] ३. द्रष्टुम् वि[1] अ[1], द्रष्टा वि[1]. ४. विशत् वि[1] अ[1]. ५-५. नास्ति मूको ६ भवसि वि[1]. ७ ओजिष्ठ वि[1] अ[1] ८. युद्ध मूको. ९ सन् वि[1] अ[1]. १०-१० °दातृ दातृतम वि[1] अ[1]; °भ्यो विदातृतम वि[1] ११-११ सुवीर्य वि[1] अ[1] १२ त्वा वि[1] अ[1]. १३ दुच्छु° मूको.

अग्निर्ऋषिः पर्वमानः पाञ्चजन्यः पुरोहितः । तमींमहे महागयम् ॥ २० ॥

अग्नि । ऋषिं । पर्वमान । पाञ्चऽजन्य । पुरःऽहित । तम् । ईमहे । महाऽगयम् ॥ २० ॥

वेङ्कट० अग्नि द्रष्टा पवमान पञ्चजनहित[1] पुरोहित । तम् त्वा[2] याचामहे महागृहम् ॥ २० ॥

[3]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये दशमो वर्गः[3] ॥

अग्ने पर्वस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम् । दधद्रयिं मयि पोषम् ॥ २१ ॥

अग्ने । पर्वस्व । सुऽअपाः । अस्मे इति । वर्चः । सुऽवीर्यम् । दधत् । रयिम् । मयि । पोषम् ॥ २१ ॥

वेङ्कट० अग्ने[4] पवस्व शोभनकर्मा अस्माकम् वर्चः सुवीर्यम् स्थापयन् मयि[5] [5]धनम् पोषम्[5] । अग्नि[6] पवमानो यत् सोम[7] इति ॥ २१ ॥

पर्वमानो अति स्रिधोऽभ्यर्षति सुष्टुतिम् । सूरो न विश्वदर्शतः ॥ २२ ॥

पर्वमान । अति । स्रिधः । अभि । अर्षति । सुऽस्तुतिम् । सूरः । न । विश्वऽदर्शतः ॥ २२ ॥

वेङ्कट० पवमान अति गच्छति शत्रून्, अभि गच्छति सुष्टुतिम्, सूर्य इव विश्वस्य द्रष्टा ॥ २२ ॥

स मर्मृजान आयुभिः प्रयस्वान् प्रयसे हितः । इन्दुरत्यो विचक्षणः ॥ २३ ॥

सः । मर्मृजानः । आयुऽभिः । प्रयस्वान् । प्रयसे । हितः । इन्दुः । अत्यः । विऽचक्षणः ॥ २३ ॥

वेङ्कट० [8]स मर्मृज्यमान[8] मनुष्यैः [9]अन्नवान् अन्नाय[9] हित इन्दुः[10] सतत गन्ता[11] विद्वष्टा ॥ २३ ॥

पर्वमान ऋतं बृहच्छुक्रं ज्योतिरजीजनत् । कृष्णा तमांसि जङ्घनत् ॥ २४ ॥

पर्वमान । ऋतम् । बृहत् । शुक्रम् । ज्योतिः । अजीजनत् । कृष्णा । तमांसि । जङ्घनत् ॥ २४ ॥

वेङ्कट० पवमान सत्यम्[11] महत् ज्वलत्[12] ज्योतिः अजीजनत् कृष्णानि[13] तमांसि विनाशयन्[14] ॥ २४ ॥

पर्वमानस्य जङ्घ्नतो हरेश्चन्द्रा असृक्षत । जीरा अंजिरशोचिषः ॥ २५ ॥

पर्वमानस्य । जङ्घ्नतः । हरेः । चन्द्राः । असृक्षत । जीराः । अजिरऽशोचिषः ॥ २५ ॥

वेङ्कट० पवमानस्य तमांसि विनाशयतः हरितवर्णस्य ह्लादिका धारा सृज्यन्ते क्षिप्रा गमनशीलतेजसः ॥ २५ ॥

[15]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये एकादशो वर्गः[15] ॥

---

१. °हित मूको. २. तयो वि[1]. ३-३. नास्ति मूको ४ मही वि[1] अ[1]. ५-५. धननपोषम् वि[1]. ६. मय वि[2] अ[1]. ७ सोमम् अ[1]. ८-८ सपृज्य[1] वि[2] अ[1] ९-९. अन्नपानान्नाय वि[1] अ[1], मन्नपानान्नाय वि[1]. १०. इन्देदु वि[1] अ[1]. ११. वा वि[1] अ[1]. १२. मह मूको. १३. नास्ति वि[1]. १४ रुट नि वि[1] अ[1]. १५. °यति अ[1].

4564 9

पर्वमानो रथीतमः शुभ्रेभिः शुभ्रशस्तमः । हरिश्चन्द्रो मुरुद्गणः ॥ २६ ॥

पर्वमान । रथिऽर्तम । शुभ्रेभिः । शुभ्रशंऽतम । हरिऽचन्द्र । मरुत्ऽगण ॥ २६ ॥

वेङ्कट० पवमान रथीतम [1]शोभायुक्तेभ्योऽपि अत्यन्त शोभावान् हरितदीप्ति[1] मरुतो यस्य गण सहायभूत[1] ॥ २६ ॥

पर्वमानो व्यश्नवद्रुश्मिभिर्वाजुसार्तमः । दर्धत् स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ २७ ॥

पर्वमान । वि । अश्नवत् । रश्मिऽभिः । वाजुऽसार्तम । दर्धत् । स्तोत्रे । सुऽवीर्यम् ॥ २७ ॥

वेङ्कट० [2]पवमान वि आप्नोति रश्मिभि सह अत्यन्तमन्नस्य दाता प्रयच्छन्† स्तोत्रे सुवीर्यम्[2] ॥२७॥

प्र सुवान इन्दुरक्षाः पुवित्रमत्यव्ययम् । पुनान इन्दुरिन्द्रमा ॥ २८ ॥

प्र । सुवान । इन्दुः । अक्षारिति । पवित्रम् । अति । अव्ययम् । पुनान । इन्दुः । इन्द्रम् । आ ॥२८॥

वेङ्कट० [3]सूयमान इन्दु प्र क्षरति† पवित्रम् अति अव्ययम्‡ । पुनान इन्दु इन्द्रम् आ विशति[3] ॥२८॥

एष सोमो अधि त्वचि गवां क्रीळत्यद्रिभिः । इन्द्रं मदाय जोहुवत् ॥ २९ ॥

एष । सोम । अधि । त्वचि । गवाम् । क्रीळति । अद्रिऽभि । इन्द्रम् । मदाय । जोहुवत् ॥२९॥

वेङ्कट० एष सोम गवाम् त्वचि क्रीडति ग्रावभि, इन्द्रम् मदार्थम् भृशमाह्वयन्[4] ॥ २९ ॥

यस्य ते द्युम्नवृत् पयः पर्वमानाभृतं दिवः । तेन नो मृळ जीवसे ॥ ३० ॥

यस्य । ते । द्युम्नऽवत् । पय । पर्वमान । आऽभृतम् । दिव । तेन । न । मृळ । जीवसे ३०॥

वेङ्कट० यस्य ते अन्नयुक्तम् पय पवमान[5] [6]दिव श्येनेनाऽऽहृतम्[6] तन अस्मान् सुखय जीवनायेति ॥३०॥

[7]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये द्वादशो वर्ग[7] ॥

[६७]

[7]१-३ भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषि, ४-६ कश्यपो मारीच, ७-९ गोतमो राहूगण, १०-१२ अत्रि भौम, १३-१५ विश्वामित्रो गाथिन १६-१८ जमदग्निर्भार्गव, १९-२१ वसिष्ठो मैत्रावरुणि, २२-३२ पवित्र आङ्गिरसो वा वसिष्ठो वा उभौ वा । पवमानः सोमो देवता, १०-१२ पवमान पूषा वा, २३-२७ पवमानोऽग्नि, २५ पवमान सविता वा, २६ पवमा नाग्निसवितार, २७ विश्वे देवा वा, ३१-३२ पावमान्यध्येता । गायत्री छन्द, १६-१८ नित्यद्विपदा गायत्री, ३० पुरउष्णिक्, २७, ३१, ३२, अनुष्टुप्[7] ।

त्वं सोमासि धारुयुर्मन्द्र ओजिष्ठो अध्वरे । पर्वस्व मंहयद्रयिः ॥ १ ॥

१-१ नास्ति वि[1]. २-२ नास्ति वि[1]. † °च्छन् वि[1] अ[1] ३-३ नास्ति त्रि[1] † क्षरति वि[1] अ[1]. ‡ अयम् वि[1] अ[1] ४. °यत् वि[1] अ[1] ५ पवमानेन वि[1] अ[1], पवमान पवमानेन त्रि[1]. ६-६ दिवश्येनाह° वि[1], दिवश्येननाह° वि[1] ७-७ नास्ति मूको.

त्वम् । सोम । असि । धारयुः । मन्द्रः । ओजिष्ठः । अध्वरे । पवस्व । मंहयत्ऽरयिः ॥ १ ॥

वेङ्कट० भरद्वाज[1] कश्यपो[2] गोतम[3] अत्रि विश्वामित्रो जमदग्नि. वसिष्ठ इति क्रमेण तृचानामृषय । शिष्टस्याङ्गिरस पवित्रो नाम वसिष्ठो वा उभौ वेत्युक्तम् ।

त्वम् सोम! असि धाराकाम[4] मन्द्र[5] बलवत्तम यज्ञे पवस्व प्रदीयमानधन[6] ॥ १ ॥

त्वं सुतो नृमादनो दधन्वान् मत्सरिन्तमः । इन्द्राय सूरिरन्धसा ॥ २ ॥

त्वम् । सुतः । नृऽमादनः । दधन्वान् । मत्सरिन्ऽतमः । इन्द्राय । सूरिः । अन्धसा ॥ २ ॥

वेङ्कट० त्वम् सुत नृमादन धारयन् अत्यन्त मदकर इन्द्रस्य प्राज्ञ अन्नेन ॥ २ ॥

त्वं सुष्वाणो अद्रिभिरभ्यर्ष कनिक्रदत् । द्युमन्तं शुष्ममुत्तमम् ॥ ३ ॥

त्वम् । सुस्वानः । अद्रिऽभिः । अभि । अर्ष । कनिक्रदत् । द्युऽमन्तम् । शुष्मम् । उत्ऽतमम् ॥

वेङ्कट० त्वम् सूयमान ग्रावभि अभि अर्प शब्द कुर्वन् दीप्तिमद् बलम् उत्तमम् ॥ ३ ॥

इन्दुर्हिन्वानो अर्षति तिरो वाराण्यव्यया । हरिर्वाजमचिक्रदत् ॥ ४ ॥

इन्दुः । हिन्वानः । अर्षति । तिरः । वाराणि । अव्यया । हरिः । वाजम् । अचिक्रदत् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० इन्दु अभिपूयमाण तिरः गच्छति "अवे वालानि । सोऽयम् हरि अन्नम् शब्दयति" ॥ ४ ॥

इन्दो व्यव्यमर्षसि वि श्रवांसि वि सौभगा । वि वाजान्त्सोम गोमतः ॥ ५ ॥

इन्दो इति । वि । अव्यम् । अर्षसि । वि । श्रवांसि । वि । सौभगा । वि । वाजान् । सोम । गोऽमतः ॥

वेङ्कट० [7]इन्दो! वि अर्षसि अविमय पवित्रम्, †वि अर्षसि† अन्नानि[8] च धनानि, तथा सोम! बलानि पशुमन्ति‡[9] ॥ ५ ॥

[7]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये त्रयोदशो वर्गः[9] ॥

आ न इन्दो शतग्विनं रयिं गोमन्तमश्विनम् । भरा सोम सहस्रिणम् ॥ ६ ॥

आ । नः । इन्दो इति । शतऽग्विनम् । रयिम् । गोऽमन्तम् । अश्विनम् । भर । सोम । सहस्रिणम् ॥६॥

वेङ्कट० "आ हर अस्मभ्यम् इन्दो! बहुपशुम् रयिम् प्रशस्तपशुम् अश्वयुक्तम् सहस्रसङ्ख्यम्" ॥ ६ ॥

परीमासास इन्दवस्तिरः पवित्रमाशवः । इन्द्रं यामेभिराशत ॥ ७ ॥

---

१ भार° वि[1,3]. २. का° मूको ३ गौ° मूको ४ धार° वि° अ[2] ५ मन्दो मूको ६. °मान वि[1], °मानधन वि[3] अ[2] ७ ७ नास्ति वि[3] ८ ८. नास्ति वि[3]. †-† अर्षति अ[2]. ६ °नौ मूको. ‡ °मति वि° अ[2]. ९ ९ नास्ति मूको.

पर्वमानासः । इन्दवः । तिरः । पवित्रम् । आशवः । इन्द्रम् । यामेभिः । आशत ॥ ७ ॥

वेङ्कट० तिरः-कृत्य[1] पवित्रम् क्षरन्तः[2] इन्दवः शीघ्राः इन्द्रम् गमनैः व्याप्नुवन्ति ॥ ७ ॥

ककुहः सोम्यो रस इन्दुरिन्द्राय पूर्व्यः । आयुः पवत आयवे ॥ ८ ॥

ककुहः । सोम्यः । रसः । इन्दुः । इन्द्राय । पूर्व्यः । आयुः । पवते । आयवे ॥ ८ ॥

वेङ्कट० समुच्छ्रितः सोमभवः रसः । सोऽयम् इन्दुः इन्द्राय प्रत्नः गन्ता पवते गन्त्रे ॥ ८ ॥

हिन्वन्ति सूरमुस्रयः पवमानं मधुश्चुतम् । अभि गिरा समस्वरन् ॥ ९ ॥

हिन्वन्ति । सूरम् । उस्रयः । पवमानम् । मधुऽश्चुतम् । अभि । गिरा । सम् । अस्वरन् ॥९॥

वेङ्कट० प्रेरयन्ति सुवीर्यम् अङ्गुलयः पवमानम् मधुच्युतम् । तमेनम् अभि स्तुवन्ति स्तुत्या स्तोतारः ॥ ९ ॥

अविता नो अजाश्वः पूषा यामनियामनि । आ भक्षत् कन्यासु नः ॥ १० ॥

अविता । नः । अजऽअश्वः । पूषा । यामनिऽयामनि । आ । भक्षत् । कन्यासु । नः ॥ १० ॥

वेङ्कट० रक्षिता अस्माकं भवतु अजाश्वः पूषा सर्वस्मिन् गमने । प्रापयतु चास्मान् कन्यासु अभिमतासु सोम! त्वां पीत्वेति । यद्वा पौष्णस्तृचः ॥ १० ॥

[3]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये चतुर्दशो वर्गः[3] ॥

अयं सोमः कपर्दिने घृतं न पवते मधु । आ भक्षत् कन्यासु नः ॥ ११ ॥

अयम् । सोमः । कपर्दिने । घृतम् । न । पवते । मधु । आ । भक्षत् । कन्यासु । नः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अयम् सोमः कल्याणकपर्दाय पूष्णे पवते घृतम् इव मादकम् ॥ ११ ॥

अयं त आघृणे सुतो घृतं न पवते शुचि । आ भक्षत् कन्यासु नः ॥ १२ ॥

अयम् । ते । आघृणे । सुतः । घृतम् । न । पवते । शुचि । आ । भक्षत् । कन्यासु । नः ॥१२॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ १२ ॥

वाचो जन्तुः कवीनां पवस्व सोम धारया । देवेषु रत्नधा असि ॥ १३ ॥

वाचः । जन्तुः । कवीनाम् । पवस्व । सोम । धारया । देवेषु । रत्नऽधाः । असि ॥ १३ ॥

वेङ्कट० वाचः जनयिता कवीनाम् पवस्व सोम! धारया । देवेषु त्वं रत्नस्य दाता भवसि । १३ ॥

---

१. नास्ति वि[1]. २. क्षरन् वि[1]. ३-३. नास्ति मूको.

आ कुलशेषु धावति श्येनो वर्म वि गाहते । अभि द्रोणा कनिक्रदत् ॥ १४ ॥

आ । कुलशेषु । धावति । श्येनः । वर्म । वि । गाहते । अभि । द्रोणा । कनिक्रदत् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० आ धावति द्रोणकलशेषु कश्चित् । श्येनः कुलायम् प्रविशति । अभि गच्छति च द्रोणानि[1] शब्दं कुर्वन् ॥ १४ ॥

परि प्र सोम ते रसोऽसर्जि कुलशे सुतः । श्येनो न तुक्तो अर्षति ॥ १५ ॥

परि । प्र । सोम । ते । रसः । असर्जि । कुलशे । सुतः । श्येनः । न । तुक्तः । अर्षति ॥ १५॥

वेङ्कट० [2]परि प्र सृज्यते[2] कलशे सोम! तव सुतः रसः, श्येनः इव गमनशीलः गच्छति । तकतिः[3] गतिकर्मेति[4] (तु. निघ २,१४) ॥ १५ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये पञ्चदशो वर्गः[5] ॥

पवस्व सोम मन्दयन्निन्द्राय मधुमत्तमः ॥ १६ ॥

पवस्व । सोम । मन्दयन् । इन्द्राय । मधुमत्ऽतमः ॥ १६ ॥

वेङ्कट० पवस्व सोम! हर्षयन् इन्द्राय मधुमत्तमः । तिस्रो नित्यद्विपदाः ॥ १६ ॥

असृग्रन् देववीतये वाजयन्तो रथा इव ॥ १७ ॥

असृग्रन् । देवऽवीतये । वाजऽयन्तः । रथाःऽइव ॥ १७ ॥

वेङ्कट० सृज्यन्ते देवपानाय अन्नमिच्छमाना[6] इव रथाः ॥ १७ ॥

ते सुतासो मदिन्तमाः शुक्रा वायुमसृक्षत ॥ १८ ॥

ते । सुतासः । मदिन्ऽतमाः । शुक्राः । वायुम् । असृक्षत ॥ १८ ॥

वेङ्कट० ते[7] सुता सोमाः मादयितारः ज्वलन्त[8] शब्दं सृजन्ति, वायुम् एव वा ॥ १८ ॥

ग्राव्णा तुन्नो अभिष्टुतः पवित्रं सोम गच्छसि । दधत् स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ १९ ॥

ग्राव्णा । तुन्नः । अभिऽस्तुत । पवित्रम् । सोम । गच्छसि । दधत् । स्तोत्रे । सुऽवीर्यम् ॥१९॥

वेङ्कट० ग्राव्णा[9] अभिपीडित अभिष्टुत.[9] पवित्रम् सोम! गच्छसि प्रयच्छन्[10] स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ १९ ॥

एष तुन्नो अभिष्टुतः पवित्रमति गाहते । रक्षोहा वारमव्ययम् ॥ २० ॥

---

१. द्रोणकलशानि वि[1]. २. परिसृज्य° वि[1]; परिप्रसृज्य° वि[2] अ[1]. ३. त्रुटितम् वि[1] अ[1].
४. गतिकर्मणेति वि[1]. ५-५. नास्ति मूको. ६. सुते वि[2] अ[1]. ७. °लन्ति अ[1]. ८. नास्ति वि[2].
९. °भिषुतः मूको. १०. °च्छत् वि[2] अ[1].

एष । तुन्न । अभिऽस्तुत । पुवित्रम् । अति । गाहते । रक्ष ऽहा । वार॑म् । अव्ययम् ॥ २० ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ २० ॥

[1]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये षोडशो वर्ग [1] ॥

यदन्ति यच्च॑ दूरके भयं विन्दति मामिह । पर्वमान वि तज्जहि ॥ २१ ॥

यत् । अन्ति । यत् । च । दूरके । भयम् । विन्दति । माम् । इह । पर्वमान । वि । तत् । जहि ॥

वेङ्कट० 'यत् अन्तिके' यत् च दूरे भयम् विन्दति माम् इह, पवमान' तद् वि जहि ॥ २१ ॥

पर्वमानः सो अद्य नः पवित्रेण विचर्षणिः । यः पोता स पुनातु नः ॥ २२ ॥

पर्वमान । स । अद्य । न । पवित्रेण । विऽचर्षणि । य । पोता । स । पुनातु । न ॥२२॥

वेङ्कट० पवमान स अद्य अस्मान् पवित्रेण' तेजसा पुनातु विद्रष्टा। तदवाह—य पोता स पुनातु न इति ॥ २२ ॥

यत् ते पवित्रमर्चिष्यग्ने वितंतमन्तरा । ब्रह्म तेन पुनीहि नः ॥ २३ ॥

यत् । ते । पवित्रम् । अर्चिषि । अग्ने । विऽततम् । अन्त । आ । ब्रह्म । तेन । पुनीहि । न ॥

वेङ्कट० पञ्च आग्नेय्य [2] । यत् ते शोधकम् तेजसि अन्त विततम् अग्ने।, तेन अस्मच्छरीरम् पुनीहि ॥२३॥

यत् ते पवित्रमर्चिवदग्ने तेन पुनीहि नः । ब्रह्मसवैः पुनीहि नः ॥ २४ ॥

यत् । ते । पवित्रम् । अर्चिऽवत् । अग्ने । तेन । पुनीहि । न । ब्रह्मऽसवैः । पुनीहि । न ॥ २४ ॥

वेङ्कट० [3]यत् ते[3] शोधकम् तेजस्वत् तेन अग्ने।[4] तेन पुनीहि अस्मान् ब्राह्मणानामभिषवैश्च ॥ २४ ॥

उभाभ्यां देव सवितः पवित्रेण सवेन च । मां पुनीहि विश्वतः ॥ २५ ॥

उभाभ्याम् । देव । सवितरिति । पवित्रेण । सवेन । च । माम् । पुनीहि । विश्वत ॥ २५ ॥

वेङ्कट० उभाभ्याम् देव! सवित । पवित्रेण आत्मीयेन तेजसा सोमस्य सवेन च माम् पुनीहि सर्वत । २५ ॥

[1]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये सप्तदशो वर्ग [1] ॥

त्रिभिष्ट्वं देव सवितर्वर्षिष्ठैः सोम धामभिः । अग्ने दक्षैः पुनीहि नः ॥ २६ ॥

त्रिऽभि । त्वम् । देव । सवित । वर्षिष्ठै । सोम । धामऽभि । अग्ने । दक्षैः । पुनीहि । न ॥

---

१ १ नास्ति मूको. २ २ नास्ति वि॰ म ३ ०त्रे मूको. ४ 'अतर्यो त्रि॰ अ॰', 'अग्ने्य वि॰ ५ ५ नास्ति वि॰. ६. अस्मन् वि॰ अ॰

वेङ्कट० त्रिभिः त्वम् देव! प्रेरक! अग्ने! वृद्धतमैः सोम! शरीरैः अग्निवायुसूर्यैः वृद्धैः अस्मान् पुनीहि ॥ २६ ॥

पुनन्तु मां देवजनाः पुनन्तु वसवो धिया ।
विश्वे देवाः पुनीत मा जातवेदः पुनीहि मा ॥ २७ ॥

पुनन्तु । माम् । देवऽजनाः । पुनन्तु । वसवः । धिया ।
विश्वे । देवाः । पुनीत । मा । जातऽवेदः । पुनीहि । मा ॥ २७ ॥

वेङ्कट० देवजनाः यजमानाः[1] यद्वा देवविशः इति । अवशिष्टं स्पष्टम् ॥ २७ ॥

प्र प्यायस्व प्र स्यन्दस्व सोम विश्वेभिरंशुभिः । देवेभ्य उत्तमं हविः ॥ २८ ॥

प्र । प्यायस्व । प्र । स्यन्दस्व । सोम । विश्वेभिः । अंशुऽभिः । देवेभ्यः । उत्ऽतमम् । हविः ॥

वेङ्कट० प्र वर्धय प्र स्यन्दस्व च सोम! विश्वैः अंशुभिः देवेभ्यः उत्तमम् हविः ॥ २८ ॥

उप प्रियं पनिप्नतं युवानमाहुतीवृधम् । अगन्म बिभ्रतो नमः ॥ २९ ॥

उप । प्रियम् । पनिप्नतम् । युवानम् । आहुतिऽवृधम् । अगन्म । बिभ्रतः । नमः ॥ २९ ॥

वेङ्कट० [2]उप गच्छेम प्रियम्[2] शब्दयन्तम्[3] युवानम् आहुत्या वृद्धम् धारयन्त नमस्कारम् ॥ २९ ॥

अलाय्यस्य परशुर्ननाश तमा पवस्व देव सोम । आखुं चिदेव देव सोम ॥ ३० ॥

अलाय्यस्य । परशुः । ननाश । तम् । आ । पवस्व । देव । सोम ।
आखुम् । चित् । एव । देव । सोम ॥ ३० ॥

वेङ्कट० अभिगच्छतः शत्रोः परशुः तम् एव नाशयतु, नास्मान् अपापान् । आ पवस्व देव! सोम! । आहन्तारमेव देव! सोम! बाधस्व, नास्मानिति ॥ ३० ॥

यः पावमानीरध्येत्यृषिभिः संभृतं रसम् ।
सर्वं स पूतमश्नाति स्वदितं मातरिश्वना ॥ ३१ ॥

यः । पावमानीः । अधिऽएति । ऋषिऽभिः । सम्ऽभृतम् । रसम् ।
सर्वम् । सः । पूतम् । अश्नाति । स्वदितम् । मातरिश्वना ॥ ३१ ॥

वेङ्कट० यः पावमानीः अध्येति, ऋषिभिः मधुच्छन्दःप्रभृतिभिः संभृतम् वेदरसम्[4] सर्वम् सः पूतम् एव[5] अश्नाति नामेध्यम् । स्वाशनात् प्रागेव मातरिश्वना पवित्रेण स्वदितम् ॥ ३१ ॥

१. नास्ति वि' अ'. २-२. गच्छेम वि'; प्रियम् वि' अ'. ३. शब्दा° मूको. ४. स वेद° वि'.
५. नास्ति अ'.

पा॒व॒मा॒नीर्यो अ॒ध्येत्यृषि॑भि॒ः संभृ॑तं॒ रस॑म् ।
तस्मै॒ सर॑स्वती दुहे क्षी॒रं स॒र्पिर्मधू॑द॒कम् ॥ ३२ ॥

पा॒व॒मा॒नी । य । अ॒धि॒ऽएति॑ । ऋषि॑ऽभि । सम॒ऽभृ॑तम् । रस॑म् ।
तस्मै॑ । सर॑स्वती । दु॒हे॒ । क्षी॒रम् । स॒र्पि । मधु॑ । उ॒द॒कम् ॥ ३२ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ३२ ॥

[1]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याय अष्टादशो वर्ग [1] ॥

[६८]

[1]वत्सप्रिर्भालन्दन ऋषि । पवमान सोमो देवता । जगती छन्द, दशमी त्रिष्टुप् ।

प्र दे॒वमच्छा॒ मधु॑मन्त॒ इन्द॒वोऽसि॑ष्यदन्त॒ गाव॒ आ न धे॒नव॑ः ।
ब॒र्हि॒षदो॑ वच॒नाव॑न्त॒ ऊध॑भिः परि॒स्रुत॑मु॒स्रिया॑ नि॒र्णिजं॑ धिरे ॥ १ ॥

प्र । दे॒वम् । अच्छ । मधु॑ऽमन्त । इन्द॑व । असि॑स्यदन्त । गाव॑ । आ । न । धे॒नव॑ ।
ब॒र्हि॒ऽसद॑ । व॒च॒ना॒ऽव॑न्त । ऊध॑ऽभि । प॒रि॒ऽस्रुत॑म् । उ॒स्रिया॑ । नि॒ऽनिर्ज॑म् । धि॒रे॒ ॥ १ ॥

वेङ्कट० वत्सप्रि भालन्दन । प्र स्यन्दन्ते[2] देवम् इन्द्र प्रति मधुमन्त सोमा, गाव इव पयस्विन्य, बर्हिषि सीदन्त[3] शब्दवन्त[4] । ऊधभि परिस्रुतम् सोमरस पयोभूत शुद्ध गावो धारयन्तीति ॥ १ ॥

स रोरु॑वद॒भि पूर्वा॑ अचिक्रददु॒पारुहः॑ श्र॒थय॑न्त्स्वादते॒ हरिः॑ ।
ति॒रः प॒वित्रं॑ परि॒यन्नु॒रु ज्रयो॒ नि शर्या॑णि दधते दे॒व आ वर॑म् ॥ २ ॥

स । रोरु॑वत् । अ॒भि । पूर्वा॑ । अ॒चि॒क्र॒द॒त् । उ॒प॒ऽआ॒रुहः॑ । श्र॒थय॑न् । स्वा॒द॒ते॒ । हरि ।
ति॒र । प॒वित्र॑म् । प॒रि॒ऽयन् । उ॒रु । ज्रय॑ । नि । शर्या॑णि । द॒ध॒ते॒ । देव । आ । वर॑म् ॥ २ ॥

वेङ्कट० स शब्द कुर्वन् आभ क्रन्दते मुख्या स्तुती, किञ्च उपारोहणशीला[5] ओषधी श्रथयन् स्वादूकरोति फलिनी. कुर्वन् हरि, तिर-कृत्य पवित्रम् परिगच्छन् महात वग करोति, [6]नि करोति[6] शरेण हन्तव्यानि[7], यजमानानाम् आ प्रयच्छति धनम् देव ॥ २ ॥

वि यो म॒मे य॒म्या॑ संय॒ती मद॑ः साक॒वृधा॒ पय॑सा पिन्व॒दक्षि॑ता ।
म॒ही अ॑पा॒रे रज॑सी वि॒वेवि॑दद॒भि॒व्रज॒न्नक्षि॑तं॒ पाज॒ आ द॑दे ॥ ३ ॥

---

1 1 नास्ति मूको. 2 °न्दते मूको 3 °दन्त वि[1] अ 4. सोममय वि[1] 5 अवारोह° अ[1]. 6 6 नास्ति वि[1] 7 गन्° वि[1] अ[1].

वि । य । मुमे । युम्या । सुयती इति सुम्ऽयती । मदे । साकम्ऽवृधा । पयसा । पिन्वत् । अक्षिता ।
मही इति । अपारे इति । रजसी इति । विऽवेविदत् । अभिऽव्रजन् । अक्षितम् । पाजः । आ । दुदे ॥

वेङ्कट० वि ममे य रसो युगलभूते[1] परस्पर सङ्गच्छमाने द्यावापृथिव्यौ, साक वृद्धे पयसा सिञ्चति अक्षीणे। महत्यौ अपर्यन्ते द्यावापृथिव्यौ विविच्य तेजसा ज्ञापयन् अभिगच्छन् अक्षीण बलम् आ ददे ॥ ३ ॥

स मातरा विचरन् वाजयन्नपः प्र मेधिरः स्वधया पिन्वते पदम् ।
अंशुर्यवेन पिपिशे यतो नृभिः सं जामिभिर्नसते रक्षते शिरः ॥ ४ ॥

स । मातरा । विऽचरन् । वाजयन् । अपः । प्र । मेधिरः । स्वधया । पिन्वते । पदम् ।
अंशुः । यवेन । पिपिशे । यतः । नृऽभिः । सम् । जामिऽभिः । नसते । रक्षते । शिरः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स द्यावापृथिव्यावन्तरेण चरन् प्रेरयन् उदकानि, स्वधया प्र पिन्वते मेधिरः प्राज्ञ आप्याययति स्थानम्। सोम यवेन आच्छाद्यते सयत ऋत्विग्भि । यवसक्तुभि श्रीयत इति। सोऽयम् जामिभि सङ्गच्छते अङ्गुलिभिः। शीर्णं[2] च भूत रक्षति ॥ ४ ॥

सं दक्षेण मनसा जायते कविर्ऋतस्य गर्भो निहितो यमा परः ।
यूना ह सन्ता प्रथमं वि जज्ञतुर्गुहा हितं जनिम नेममुद्यतम् ॥ ५ ॥

सम् । दक्षेण । मनसा । जायते । कविः । ऋतस्य । गर्भः । निऽहितः । यमा । परः ।
यूना । ह । सन्ता । प्रथमम् । वि । जज्ञतुः । गुहा । हितम् । जनिम । नेमम् । उत्ऽयतम् ॥

वेङ्कट० प्रवृद्धेन मनसा सह सम् जायते कविः। सोम उदकस्य गर्भ देवैर्यमनेन[3] परस्तात् अन्तरिक्षे निहित । युवानावेव भवन्तौ जननकाले वि जायेते सोम सूर्यश्च। तयोश्च जन्म गुहाया निहित भवति। तयो अर्ध च उद्यतम् भवति प्रकाशम्। अह्नि सूर्यः प्रादुर्भवति रात्रौ चन्द्रमा इति ॥ ५ ॥

[4]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये एकोनविंशो वर्गः[5] ॥

मन्द्रस्य रूपं विविदुर्मनीषिणः श्येनो यदन्धो अभरत् परावतः ।
तं मर्जयन्त सुवृधं नदीष्वाँ उशन्तमंशुं परियन्तमृग्मियम् ॥ ६ ॥

मन्द्रस्य । रूपम् । विविदुः । मनीषिणः । श्येनः । यत् । अन्धः । अभरत् । पराऽवतः ।
तम् । मर्जयन्त । सुऽवृधम् । नदीषु । आ । उशन्तम् । अंशुम् । परिऽयन्तम् । ऋग्मियम् ॥ ६ ॥

---

१. युगभूते वि[1] २ शीर्षे वि[2] अ[1] ३. °र्यजमानेन वि[1]. ४-४. नास्ति मूको.

वेङ्कट० सोमस्य रूपम् जानन्ति मनीषिणः । श्येन यत् अन्नम् आजहार दूरात्, तम् शोधयन्ति सुष्ठु वर्धयमानम् वसतीवरीषु कामयमानम् देवान् अंशुम् परितो गच्छन्तम् स्तुत्यम् ॥ ६ ॥

त्वां मृ॑जन्ति॒ दश॒ योष॑णः सु॒तं सोम॒ ऋषि॑भिर्म॒तिभि॑र्धी॒तिभि॑र्हि॒तम् ।
अव्यो॒ वारे॑भिरु॒त दे॒वहू॑तिभि॒र्नृभि॑र्य॒तो वाज॒मा द॑र्षि सा॒तये॑ ॥ ७ ॥

त्वाम् । मृ॒जन्ति॒ । दश॑ । योष॑णः । सु॒तम् । सोम॑ । ऋषि॑ऽभिः । म॒तिऽभिः॑ । धी॒तिऽभिः॑ । हि॒तम् ।
अव्यः॑ । वारे॑भिः । उ॒त । दे॒वहू॑तिऽभिः । नृऽभिः॑ । य॒तः । वाज॑म् । आ । द॒र्षि॒ । सा॒तये॑ ॥७॥

वेङ्कट० त्वाम् मृजन्ति दश अङ्गुल्यः अभिषुतम् सोम! ऋषिभिः स्तुतिभिः कर्मभिश्च निहितम् । अवेर्वालैः अपि च स्तुतिभिः मनुष्यैः सयतः त्वम् अन्नम् विवृतं करोषि दानाय ॥ ७ ॥

प॒रि॒प्र॒यन्तं॑ व॒य्यं॑ सु॒षंस॑दं॒ सोमं॑ मनी॒षा अ॒भ्य॑नूषत॒ स्तुभः॑ ।
यो धार॑या॒ मधु॑माँ ऊ॒र्मिणा॑ दि॒व इय॑र्ति॒ वाचं॑ रयि॒षाळम॑र्त्यः ॥ ८ ॥

प॒रि॒ऽप्र॒यन्त॑म् । व॒य्य॑म् । सु॒ऽस॒संद॑म् । सोम॑म् । म॒नी॒षाः । अ॒भि । अ॒नू॒ष॒त॒ । स्तुभः॑ ।
यः । धार॑या । मधु॑ऽमान् । ऊ॒र्मिणा॑ । दि॒वः । इय॑र्ति । वाच॑म् । र॒यि॒षाट् । अम॑र्त्यः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० परिगच्छन्तम् काम्यम् शोभनसंसदनम् सोमम् स्तुतयः अभि स्तुवन्ति मनसः ईशित्र्यः । यः धारया मधुमान् दिवः पवते[1] उदकेन [2]सह, सः[2] प्रेरयति वाचम् शत्रुधनानाम् अभिभविता अमर्त्यः ॥ ८ ॥

अ॒यं दि॒व इ॑यर्ति॒ विश्व॒मा रजः॒ सोमः॑ पुना॒नः क॒लशे॑षु सीदति ।
अ॒द्भिर्गोभि॑र्मृज्यते॒ अद्रि॑भिः सु॒तः पु॑ना॒न इन्दु॒र्वरि॑वो विदत् प्रि॒यम् ॥ ९ ॥

अ॒यम् । दि॒वः । इ॒य॒र्ति॒ । विश्व॑म् । आ । रजः॑ । सोमः॑ । पु॒ना॒नः । क॒लशे॑षु । सी॒द॒ति॒ ।
अ॒त्ऽभिः । गोभिः॑ । मृ॒ज्य॒ते॒ । अद्रि॑ऽभिः । सु॒तः । पु॒ना॒नः । इन्दुः॑ । वरि॑वः । वि॒द॒त् । प्रि॒यम् ॥

वेङ्कट० अयम्[3] दिवः[3] प्रेरयति विश्वम् उदकम्[4] । सोमः पूयमानः कलशेषु सीदति । सोऽयम् अद्भिः गोविकारैश्च[5] मृज्यते ग्रावभिः सुतः । स पूयमानः इन्दुः धनं प्रयच्छति प्रियम् ॥ ९ ॥

ए॒वा नः॑ सोम परिषि॒च्यमा॑नो॒ वयो॒ दध॑च्चि॒त्रत॑मं पवस्व ।
अ॒द्वे॒षे द्यावा॑पृथि॒वी हु॑वेम॒ देवा॑ ध॒त्त र॒यिम॒स्मे सु॒वीर॑म् ॥ १० ॥

ए॒व । नः॒ । सो॒म॒ । प॒रि॒ऽसि॒च्यमा॑नः । वयः॑ । दध॑त् । चि॒त्रऽत॑मम् । प॒व॒स्व॒ ।
अ॒द्वे॒षे इति॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । हु॒वे॒म॒ । देवाः॑ । ध॒त्त । र॒यिम् । अ॒स्मे इति॑ । सु॒ऽवीर॑म् ॥ १० ॥

---

1. पत वि[1]. 2-2. सह वि[1] सहसा अ[1]. 3. नास्ति वि[1] अ[1]. 4. नास्ति मूको. 5. तु या ४,१९ 6. पशुभिरव मूको.

वेङ्कट० एवम् न सोम! परिषिच्यमान अन्नम् प्रयच्छन् चित्रतमम् पवस्व। द्वेषरहिते द्यावापृथिव्यौ आह्वयाम। देवा! च धत्त अस्मासु रयिम् सुवीर्यमिति ॥ १० ॥

[1]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये विंशो वर्गः[1] ॥

[६९]

[1]हिरण्यस्तूप आङ्गिरस ऋषिः। पवमानः सोमो देवता। जगती छन्दः, नवमीदशम्यौ त्रिष्टुभौ[1]।

इषुर्न धन्वन् प्रति धीयते मतिर्वत्सो न मातुरुप सर्ज्यूधनि ।
उरुधारेव दुहे अग्र आयत्यस्य व्रतेष्वपि सोम इष्यते ॥ १ ॥

इषुः । न । धन्वन् । प्रति । धीयते । मतिः । वत्सः । न । मातुः । उप । सर्जि । ऊधनि ।
उरुधाराऽइव । दुहे । अग्रे । आऽयती । अस्य । व्रतेषु । अपि । सोमः । इष्यते ॥ १ ॥

वेङ्कट० हिरण्यस्तूपः। शर इव धनुषि प्रति धीयते स्तुतिः इन्द्रे। वत्स इव मातुः उप सृज्यते ऊधनि। सोऽयम् इन्द्रः कामान् दुग्धे, यथा बहुधारा[2] गौः 'वत्सस्य अग्रे' गच्छन्ती पयो दुग्धे। किंच अस्य यज्ञेषु अयम् सोमः च प्रेर्यते ॥ १ ॥

उपो मतिः पृच्यते सिच्यते मधु मन्द्राजनी चोदते अन्तरासनि ।
पवमानः संतनिः प्रघ्नतामिव मधुमान् द्रप्सः परि वारमर्षति ॥ २ ॥

उपो इति । मतिः । पृच्यते । सिच्यते । मधु । मन्द्रऽअजनी । चोदते । अन्तः । आसनि ।
पवमानः । सम्ऽतनिः । प्रघ्नताम्ऽइव । मधुऽमान् । द्रप्सः । परि । वारम् । अर्षति ॥ २ ॥

वेङ्कट० उप पृच्यते[3] स्तुतिः, सिच्यते[3] च सोमः, मदस्य प्रेरयित्री सोमधारा प्रेर्यते इन्द्रस्य आस्ये। पवमानः इषुः इव योधानाम्[4] मधुमान् द्रवणशीलः विसृज्य गच्छति पवित्रम् ॥ २ ॥

अव्ये वधूयुः पवते परि त्वचि श्रथ्नीते नप्तीरदितेर्ऋतं यते ।
हरिरक्रान् यजतः संयतो मदो नृम्णा शिशानो महिषो न शोभते ॥ ३ ॥

अव्ये । वधूऽयुः । पवते । परि । त्वचि । श्रथ्नीते । नप्तीः । अदितेः । ऋतम् । यते ।
हरिः । अक्रान् । यजतः । सम्ऽयतः । मदः । नृम्णा । शिशानः । महिषः । न । शोभते ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अवेः त्वचि सोमः परि पवते। श्रथयति[6] ओषधीर्भूमिजाता यजमानाय। सोमो ह्योषधी-

---

१-१. नास्ति मूको. २. निहितधारा वि[1]. ३-३. °त्मानि वि[1]. ४ पृच्यते मूको ५. सृज्यते मूको. ६. योधतानां अ[1] ७ स्नथ° मूको

नामग्रे निषिञ्चति रेतः। हरिः क्रामति यष्टव्यः सङ्गृहीतः। सोमः बलानि तीक्ष्णीकुर्वन् महिषः इव शोभते ॥ ३ ॥

उक्षा मिमाति प्रति यन्ति धेनवो देवस्य देवीरुप यन्ति निष्कृतम् ।
अत्यक्रमीदर्जुनं वारमव्ययमत्कं न निक्तं परि सोमो अव्यत ॥ ४ ॥

उक्षा । मिमाति । प्रति । यन्ति । धेनवः । देवस्य । देवीः । उप । यन्ति । निःऽकृतम् ।
अति । अक्रमीत् । अर्जुनम् । वारम् । अव्ययम् । अत्कम् । न । निक्तम् । परि । सोमः । अव्यत ॥

वेङ्कट० वृषभः शब्दायते, तं च प्रति यन्ति धेनवः, देवस्य देव्यः उप गच्छन्ति निष्कृतम् स्थानमिति। सोमस्तुतीश्चाह—योऽयम् अति क्रामति श्वेतम् पवित्रम्। किंच अयं कवचम् इव उज्ज्वलम् अयनानि परि व्ययति[1] ॥ ४ ॥

अमृक्तेन रुशता वाससा हरिरमर्त्यो निर्णिजानः परि व्यत ।
दिवस्पृष्ठं बर्हणा निर्णिजे कृतोपस्तरणं चम्वोर्नभस्मयम् ॥ ५ ॥

अमृक्तेन । रुशता । वाससा । हरिः । अमर्त्यः । निःऽनिजानः । परि । व्यत ।
दिवः । पृष्ठम् । बर्हणा । निःऽनिजे । कृत । उपऽस्तरणम् । चम्वोः । नभस्मयम् ॥ ५ ॥[2]

वेङ्कट० अनिर्णिक्तेनापि[3] स्वतश्शुक्लेन वाससा केनचित् हरिः अमर्त्यः उदकेन शोध्यमानः आच्छादनं करोति 'शुक्लं पय आच्छादयति'। सोऽयम् दिवः पृष्ठम् आदित्यं बर्हणया[4] निर्णेजनाय करोति। 'स हि' दीप्त्या सर्वं निर्णेनेक्ति[4]। तदेवाह—उपस्तरणम् द्यावापृथिव्योः आदित्यमयम् करोतीति। तस्य तेजो[6] दिवं च पृथिवीं चोपस्तृणाति ॥ ५ ॥

[6]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये एकविंशो वर्गः[6] ॥

सूर्यस्येव रश्मयो द्रावयित्नवो मत्सरासः प्रसुपः साकमीरते ।
तन्तुं ततं परि सर्गास आशवो नेन्द्रादृते पवते धाम किं चन ॥ ६ ॥

सूर्यस्यऽइव । रश्मयः । द्रवयित्नवः । मत्सरासः । प्रऽसुपः । साकम् । ईरते ।
तन्तुम् । ततम् । परि । सर्गासः । आशवः । न । इन्द्रात् । ऋते । पवते । धाम । किम् । चन ॥

वेङ्कट० सूर्यस्य इव रश्मयः द्रवणशीला मदकरा प्रस्वापका[7] शत्रूणाम् अपि वा पातॄणाम् साकम् गच्छन्ति। वस्त्रम् ततम् परि गच्छन्ति सृज्यमाना सोमाः। सोऽयं सोमः इन्द्रात् ऋते न अन्यत् किञ्चिद्देवशरीरं लक्षीकृत्य पवते। 'अयाड्ग्नेः प्रिया धामानि' (मा २१,४७) इति मन्त्रः ॥६॥

---

१ व्ययति अ[1]. २ तु ऋ ९,७१,१,८६,१४. ३. अतिक्तेन वि[2] अ[3]; अनिक्ति वि[1]. ४-४. नास्ति वि[1]. ५ तु वैप १,२२८२ m; बर्हणार वि[1]. ६-६. नास्ति वि[2] अ[1]. ७. °नेति मूको. ८. देवः वि[2] अ[1]. ९-९. नास्ति मूको.

सिन्धोरिव प्रवणे निम्न आशवो वृषच्युता मदासो गातुमाशत ।
शं नो निवेशे द्विपदे चतुष्पदेऽस्मे वाजाः सोम तिष्ठन्तु कृष्टयः ॥ ७ ॥

सिन्धोऽइव । प्रवणे । निम्ने । आशवः । वृषऽच्युता । मदास । गातुम् । आशत ।
शम् । न । निऽवेशे । द्विऽपदे । चतुःऽपदे । अस्मे इति । वाजा । सोम । तिष्ठन्तु । कृष्टय ॥

वेङ्कट० प्रगच्छति[1] उदक यत्र तत् प्रवणम् । तस्मिन् सिन्धो प्रवणे निम्ने इव [2]आशव. । आशव[2] आप । ऋत्विग्भि सुता[3] सोमा गमन प्राप्नुवन्ति । सुखम् अस्माक निर्गमने द्विपदे चतुष्पदे च कुरु । अस्मासु अन्नानि तिष्ठन्तु सोम । मनुष्याश्च ॥ ७ ॥

आ नः पवस्व वसुमद्धिरण्यवदश्वावद्गोमद्यवमत् सुवीर्यम् ।
यूयं हि सोम पितरो मम स्थन दिवो मूर्धानः प्रस्थिता वयस्कृतः ॥ ८ ॥

आ । न । पवस्व । वसुऽमत् । हिरण्यऽवत् । अश्वऽवत् । गोऽमत् । यवऽमत् । सुऽवीर्यम् ।
यूयम् । हि । सोम । पितर । मम । स्थन । दिव । मूर्धान । प्रऽस्थिता । वय ऽकृत ॥ ८ ॥

वेङ्कट० आ पवस्व अस्मभ्य वस्वादियुक्त धनम् । यूयम् हि सोम । पितर. मम भवथ[4] । अङ्गिरस पितरस्तेषामधिप सोम । दिव उच्छ्रिता सर्वदा प्रस्थिता अन्नस्य कर्तार ॥ ८ ॥

एते सोमाः पवमानास इन्द्रं रथा इव प्र ययुः सातिमच्छ ।
सुताः पवित्रमति यन्त्यव्यं हित्वी वव्रिं हरितो वृष्टिमच्छ ॥ ९ ॥

एते । सोमा । पवमानास । इन्द्रम् । रथाऽइव । प्र । ययु । सातिम् । अच्छ ।
सुता । पवित्रम् । अति । यन्ति । अव्यम् । हित्वी । वव्रिम् । हरित । वृष्टिम् । अच्छ ॥ ९ ॥

वेङ्कट० एते सोमा पवमाना इन्द्रम् रथा इव प्र गच्छन्ति[5] युद्ध प्रति । सुता पवित्रम् अति[6] गच्छन्ति [7]च अव्यम् । तेऽमी[7] हित्वा[8] जराम् अश्वा गच्छन्ति वृष्टिम् गमयितुम् ॥ ९ ॥

इन्दविन्द्राय बृहते पवस्व सुमृळीको अनवद्यो रिशादाः ।
भरा चन्द्राणि गृणते वसूनि देवैर्द्यावापृथिवी प्रावतं नः ॥ १० ॥

इन्दो इति । इन्द्राय । बृहते । पवस्व । सुऽमृळीक । अनवद्य । रिशादा ।
भर । चन्द्राणि । गृणते । वसूनि । देवै । द्यावापृथिवी इति । प्र । अवतम् । न ॥ १० ॥

---

१ प्रगच्छति मूको. २-२ आशा इव शाव वि[1] अ[1], आशा इव आशव वि[1]. ३. च्युता वि[1] अ[1]. ४. भवन वि[1] अ[1]. ५. गच्छन्ति वि[1] अ[1]. ६ अभि वि[1] अ[1]. ७-७ चाव्यर्थेमि वि[1]. ८. भित्वा वि[1].

वेङ्कट० 'इन्दो! इन्द्राय[1] महते[2] पवस्व सुखयिता अन्नयरहित रिशतामसिता। देहि ह्लादकानि स्तुवते वसूनि। देवैः सह हे द्यावापृथिवी! युवां च प्र रक्षतम् अस्मानिति ॥ १० ॥

[1]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये द्वाविंशो वर्गः[1] ॥

[७०]

[1]रेणुर्वैश्वामित्र ऋषि। पवमान सोमो देवता। जगती छन्द, दशमी त्रिष्टुप्[1]।

त्रिर॑स्मै स॒प्त धे॒नवो॑ दुदुह्रे स॒त्यामा॒शिरं॑ पू॒र्व्ये व्यो॑मनि ।
च॒त्वार्य॒न्या भुव॑नानि नि॒र्णिजे॒ चारू॑णि चक्रे॒ यदृ॒तैरव॑र्धत ॥ १ ॥

त्रि । अ॒स्मै॒ । स॒प्त । धे॒नवः॑ । दु॒दु॒ह्रे॒ । स॒त्याम् । आ॒ऽशिर॑म् । पू॒र्व्ये । विऽओ॑मनि ।
च॒त्वारि॑ । अ॒न्या । भुव॑नानि । नि॒ऽनिजे॑ । चारू॑णि । च॒क्रे॒ । यत् । ऋ॒तैः । अव॑र्धत ॥ १ ॥

वेङ्कट० रेणुर्वैश्वामित्र। एकविंशति धेनव सोमाय दुहते सत्याम् आशिरम् प्रत्ने व्योमनि स्थिता। यद्वा 'द्वादश मासा पञ्चर्तव त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश' (तै ५,४,१२,२)। तै सर्वै सह गोषु पय उत्पाद्यते। चत्वारि च अन्यानि उदकानि वसतीवरीस्तिस्रश्चैकधना निर्णेजनाय कल्याणानि करोति, यदाऽस्य यज्ञै वर्धते ॥ १ ॥

स भिक्ष॑माणो अ॒मृत॑स्य॒ चारु॑ण उ॒भे द्यावा॒ काव्ये॑ना॒ वि श॑श्रथे ।
तेजि॑ष्ठा अ॒पो मं॒हना॒ परि॑ व्यत॒ यदी॑ दे॒वस्य॒ श्रव॑सा॒ सदो॑ वि॒दुः ॥ २ ॥

सः । भिक्ष॑माणः । अ॒मृत॑स्य । चारु॑णः । उ॒भे इति॑ । द्यावा॑ । काव्ये॑न । वि । श॒श्र॒थे॒ ।
तेजि॑ष्ठाः । अ॒पः । मं॒हना॑ । परि॑ । व्य॒त॒ । यदि॑ । दे॒वस्य॑ । श्रव॑सा । सदः॑ । वि॒दुः ॥ २ ॥

वेङ्कट० स चारु उदकम् याच्यमान उभे द्यावापृथिव्यौ कविकर्मणा[3] वि श्रथयति विवृते[4] करोति प्रत्नेनोदकेन यज्ञनिमित्तेन। दीप्ततमानि उदकानि वर्षणार्थं महत्त्वेन आच्छादयति। यदि देवस्य सोमस्य स्थानम् ऋत्विजो हविषा युक्ता यागार्थं लभन्ते ॥ २ ॥

ते अ॑स्य सन्तु के॒तवोऽमृ॑त्य॒वोऽदा॑भ्यासो ज॒नुषी॑ उ॒भे अनु॑ ।
येभि॑र्नृ॒म्णा च॑ दे॒व्या॑ च पुन॒त आदिद्राजा॑नं म॒नना॑ अगृभ्णत ॥ ३ ॥

ते । अ॒स्य॒ । स॒न्तु॒ । के॒तवः॑ । अमृ॑त्यवः । अदा॑भ्यासः । ज॒नुषी॒ इति॑ । उ॒भे इति॑ । अनु॑ ।
येभिः॑ । नृ॒म्णा । च॒ । दे॒व्या॑ । च॒ । पु॒न॒ते । आत् । इत् । राजा॑नम् । म॒नना॑ । अगृ॒भ्ण॒त ॥३॥

1-1 नास्ति मूको. 2. वृहते वि॰ 3. वर्मणा वि॰ अ॰. 4. विवृते मूको.

वेङ्कट० ते अस्य रश्मयः अमारका अहिंस्या[1] स्थावरं जङ्गमं च लक्षीकृत्य गन्तु रक्षन्तु, यः केतुभिरयं बलानि देवार्हाणि च अन्नानि प्रेरयति। अभिषवानन्तरमेव राजानम् स्तुतयः परिगृह्णन्ति ॥ ३ ॥

स मृज्यमानो दशभिः सुकर्मभिः प्र मध्यमासु मातृषु प्रमे सचा ।
व्रतानि पानो अमृतस्य चारुण उभे नृचक्षा अनु पश्यते विशौ ॥ ४ ॥

सः । मृज्यमानः । दशऽभिः । सुकर्मऽभिः । प्र । मध्यमासु । मातृषु । प्रऽमे । सचा ।
व्रतानि । पानः । अमृतस्य । चारुणः । उभे इति । नृऽचक्षाः । अनु । पश्यते । विशौ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सः मृज्यमानः अङ्गुलिभिः सुकर्मभिः प्र तिष्ठते मध्यमासु अन्तरिक्ष्यास्वप्सु लोकान् प्रमातुम् अपां सहायः। कर्माणि रक्षन् उदकस्य कल्याणस्य [2]कृष्टयर्थं कर्म रक्षतु[2]। उभे[3] [3]विशौ अनु पश्यति[3] मनुष्यान् देवांश्च अन्तरिक्षेण गच्छन् नृणां[4] द्रष्टा ॥ ४ ॥

स मर्मृजान इन्द्रियाय धायस ओभे अन्ता रोदसी हर्षते हितः ।
वृषा शुष्मेण बाधते वि दुर्मतीरादेदिशानः शर्यहेव शुरुधः ॥ ५ ॥

सः । मर्मृजानः । इन्द्रियाय । धायसे । आ । उभे इति । अन्तरिति । रोदसी इति । हर्षते । हितः ।
वृषा । शुष्मेण । बाधते । वि । दुःऽमतीः । आऽदेदिशानः । शर्यहाऽइव । शुरुधः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सः मृज्यमानः इन्द्रस्य इन्द्रियाय जगतो धारकाय द्यावापृथिव्योरुभयोः अन्तः हितः गच्छति। सोऽयम् वृषा बलेन वि बाधते दुर्मती आदेदिशानः आह्वयन् योद्धा इव प्रतिभटान्। शुचा परान् रुन्धन्ति ते दुर्मतयः ॥ ५ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये त्रयोविंशो वर्गः[5] ॥

स मातरा न ददृशान उस्रियो नानददेति मरुतामिव स्वनः ।
जानन्नृतं प्रथमं यत् स्वर्णरं प्रशस्तये कमवृणीत सुक्रतुः ॥ ६ ॥

सः । मातरा । न । ददृशानः । उस्रियः । नानदत् । एति । मरुताम्ऽइव । स्वनः ।
जानन् । ऋतम् । प्रथमम् । यत् । स्वःऽनरम् । प्रऽशस्तये । कम् । अवृणीत । सुऽक्रतुः ॥

वेङ्कट० सः मातरौ[6] पश्यन् इव वत्सः। उस्रेति गोनाम। शब्दं कुर्वन् एति मरुताम् इव च स्वनः द्यावापृथिव्योर्दर्शनेनायमेतीति। मातरा इति द्विवचनम्। जानन् उदकम् मुख्यम् यत् उदक

---

१. अहिं वि[1]. २-२ नास्ति वि[1] † रक्षन्तु वि[1] अ[1]. ३-३. विश्व वनुप° वि[1], विश्वानुपश्यति अ[1]; विशामनुप° वि[1]. ४. नृणा देवानां वि[1] अ[1]. ५-५. नास्ति मूको. ६ नास्ति वि[1].

सर्वमनुष्यम् भवति। सर्वे हि मनुष्या उदके सङ्गच्छन्ते। प्रशंसार्थम् [1]सः कम्[1] मनुष्यं वृणीते सुकर्मा ॥ ६ ॥

रुवति भीमो वृषभस्तविष्यया शृङ्गे शिशानो हरिणी विचक्षणः।
आ योनिं सोमः सुकृतं नि षीदति गव्ययी त्वग्भवति निर्णिगव्ययी ॥ ७ ॥

रुवति। भीमः। वृषभः। तविष्यया। शृङ्गे इति। शिशानः। हरिणी इति। विऽचक्षणः।
आ। योनिम्। सोमः। सुऽकृतम्। नि। सीदति। गव्ययी। त्वक्। भवति। निःऽनिक्। अव्ययी ॥

वेङ्कट० शब्दायते भीमः वृषभः बलेच्छया शृङ्गे तीक्ष्णीकुर्वन् हरितवर्णे विद्रष्टा। योनिम् आ नि सीदति सोमः सुसंस्कृतम्। तस्य निर्णेक्त्री[2] गव्या त्वक् भवति। आनडुहे हि चर्मणि अभिषवः। एवम् अविमयी च। तद्धि पवित्रं[3] भवति[3] ॥ ७ ॥

शुचिः पुनानस्तन्वमरेपसमव्ये हरिर्न्यधाविष्ट सानवि।
जुष्टो मित्राय वरुणाय वायवे त्रिधातु मधु क्रियते सुकर्मभिः ॥ ८ ॥

शुचिः। पुनानः। तन्वम्। अरेपसम्। अव्ये। हरिः। नि। अधाविष्ट। सानवि।
जुष्टः। मित्राय। वरुणाय। वायवे। त्रिऽधातु। मधु। क्रियते। सुकर्मऽभिः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० शुचिः शोधयन् आत्मीयं शरीरम् अरेपसम् हरितवर्णः सोमः अविमये समुच्छ्रिते पवित्रे [4]नि धीयते। पर्याप्तः[4] मित्रादिभ्यः त्रिसन्धानम् मधु क्रियते ऋत्विग्भिः। दध्ना पयसा संसृष्टः सोमः त्रिधातु मधु भवति ॥ ८ ॥

पवस्व सोम देववीतये वृषेन्द्रस्य हार्दि सोमधानमा विश।
पुरा नो बाधाद्दुरिताति पारय क्षेत्रविद्धि दिश आहा विपृच्छते ॥ ९ ॥

पवस्व। सोम। देवऽवीतये। वृषा। इन्द्रस्य। हार्दि। सोमऽधानम्। आ। विश।
पुरा। नः। बाधात्। दुःऽइता। अति। पारय। क्षेत्रऽवित्। हि। दिशः। आह। विऽपृच्छते ॥

वेङ्कट० पवस्व सोम। देवपानाय वृषा। अथ इन्द्रस्य प्रियम् सोमनिधानं पात्रम् आ विश। पुरा अस्मान्[5] बाधाया. दुरितानि अति पारय। मार्गज्ञो हि [7]मार्गान् ब्रूते[7] विपृच्छते। तथा त्वम् अस्मान् रक्षेति[8] ॥ ९ ॥

हितो न सप्तिरभि वाजमर्षेन्द्रस्येन्दो जठरमा पवस्व।
नावा न सिन्धुमति पर्षि विद्वाञ्छूरो न युध्यन्नव नो निदः स्पः ॥ १० ॥

१-१. स्वकं अ[1]; सकं वि[1,2]. २. निर्णेक्ती वि[1] अ[1]; निर्णेत्री वि[2]. ३. °विश्र परिशुद्धम् अ[1].
४. °वतीत्यर्थः अ[1]. ५-५. नास्ति वि[1]. ६. अस्मान् मूको. ७-७. °र्गाद्‌ब्रूतेपि वि[1] अ[1]; °र्गाद्‌ब्रूतेति
वृति वि[1]. ८. नास्ति वि[1].

हित । न । सर्ति । अभि । वाजम् । अर्ष । इन्द्रस्य । इन्दो इति । जठरम् । आ । पवस्व । नावा । न । सिन्धुम् । अति । पर्षि । विद्वान् । शूरः । न । युध्यन् । अव । नः । निदः । स्पः इति स्पः ॥

वेङ्कट० प्रहित अश्व इव सङ्ग्रामम् द्रोणकलशम् अभि अर्ष। इन्द्रस्य इन्दो। जठरम् प्रति आ पवस्व। इन्द्रस्य जठरो द्रोणकलश । नावा इव सिन्धुम्[1] अस्मान् अतिपारय जानन्[2] । शूरः इव युध्यन् अस्मान् [3]अव पारय[3] शत्रोरिति ॥ १० ॥

[4]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये चतुर्विंशो वर्गः[4] ॥

[७२]

[8]ऋषभो वैश्वामित्र ऋषि । पवमानः सोमो देवता । जगती छन्द, नवमी त्रिष्टुप्[8] ।

आ दक्षिणा सृज्यते शुष्म्या३सदं वेति द्रुहो रक्षसः पाति जागृविः ।
हरिरोपशं कृणुते नभस्पय उपस्तिरे चम्वो३र्ब्रह्म निर्णिजे ॥ १ ॥

आ । दक्षिणा । सृज्यते । शुष्मी । आऽसदम् । वेति । द्रुहः । रक्षसः । पाति । जागृविः । हरिः । ओपशम् । कृणुते । नभः । पयः । उपऽस्तिरे । चम्वोः । ब्रह्म । निःऽनिजे ॥ १ ॥

वेङ्कट० ऋषभो वैश्वामित्र । ऋत्विग्भ्यः दक्षिणा विसृज्यते। सोमश्च बलवान् आस्थानम् प्रविशति गच्छति च । [5]द्रोग्धृ राक्षसात् च[5] रक्षति जागरणशील । हरितवर्ण धारकम्[6] करोति आदित्यस्य उदकम् । उपस्तरणाय द्यावापृथिव्यो आदित्य[7] करोति निर्णेजनाय च। 'आदित्यो हि द्यावापृथिव्यौ स्वतेजसोपस्तृणाति निर्णेनेक्ति च। अपि[9] 'चान्तरिक्षमुदकाधार करोति'। ब्रह्मेति च उदकनामेति[10] ॥ १ ॥

प्र कृष्टिहेव शूष एति रोरुवदसुर्यं१ वर्णं नि रिणीते अस्य तम् ।
जहाति वव्रिं पितुरेति निष्कृतमुपप्रुतं कृणुते निर्णिजं तना ॥ २ ॥

प्र । कृष्टिहाऽइव । शूषः । एति । रोरुवत् । असुर्यम् । वर्णम् । नि । रिणीते । अस्य । तम् । जहाति । वव्रिम् । पितुः । एति । निःऽकृतम् । उपऽप्रुतम् । कृणुते । निःऽनिजम् । तना ॥ २ ॥

वेङ्कट० प्र एति योद्धा इव मनुष्याणा हन्ता बलवान् शब्द कुर्वन्, असुराणा बाधकम् वर्णम् च अस्य आत्मनः तम् निर्गमयति, जहाति जराम्, पितुः एति स्थान दिवम्, उद्गतम् च करोति आत्मीय रूपम् पवित्रे ॥ २ ॥

अद्रिभिः सुतः पवते गभस्त्योर्वृषायते नभसा वेपते मती ।
स मोदते नसते साधते गिरा नेनिक्ते अप्सु यजते परीमणि ॥ ३ ॥

---

१. सिन्धु वि[2] अ[1]. २ यजमानम् मूको ३-३. अपवारय मूको. ४ ४ नास्ति मूको ५ °द्रोराक्षसाश्च वि[1] अ[1], द्रोग्धृन् राक्षसाश्च वि[1]. ६. वारक वि[1] अ[1]. ७. °दित्य वि[2] अ[1]. ८-८ नास्ति अ[1] ९ ९. नास्ति वि[1]. १०. तु. निघ १,१२ (तु. मन्त्रस्य मूको.).

अद्रिऽभिः । सुतः । पवते । गभस्त्योः । वृषऽयते । नभसा । वेपते । मती ।
सः । मोदते । नसते । साधते । गिरा । नेनिक्ते । अप्ऽसु । यजते । परीमणि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० बाहुभ्याम् ग्रावभिश्च अभिषुतः 'पवते । वृषा इवाचरति'। गच्छति चान्तरिक्षेण । स्तुत्या सः मोदते । संश्लिष्टश्च भवति । साधयति च स्तुत्या अभिलषितम् । निर्णेनेक्ति चात्मानम् उदकेषु । पूजयति च देवान् उपद्रवाणाम् अतिवारणार्थम् इति ॥ ३ ॥

परि द्युक्षं सहसः पर्वतावृधं मध्वः सिञ्चन्ति हर्म्यस्य सक्षणिम् ।
आ यस्मिन् गावः सुहुताद ऊधनि मूर्धञ्छ्रीणन्त्यग्रियं वरीमभिः ॥ ४ ॥

परि । द्युक्षम् । सहसः । पर्वतऽवृधम् । मध्वः । सिञ्चन्ति । हर्म्यस्य । सक्षणिम् ।
आ । यस्मिन् । गावः । सुहुतऽअदः । ऊधनि । मूर्धन् । श्रीणन्ति । अग्रियम् । वरीमऽभिः ॥४॥

वेङ्कट० परि सिञ्चन्ति दीप्तम् बलार्थम् पर्वतेषु वृद्धम् उदकानि यज्ञगृहस्य सेचनशीलं सोमम् । आ श्रीणन्ति[2] यस्मिन् रसस्य धारके उच्छ्रिते पशवः सुहुतस्य हविषोऽत्तारः मुख्य पयः उरुत्वैः ॥४॥

समी रथं न भुरिजोरहेषत दश स्वसारो अदितेरुपस्थ आ ।
जिगादुप ज्रयति गोरपीच्यं पदं यदस्य मतुथा अजीजनन् ॥ ५ ॥

सम् । ईम् इति । रथम् । न । भुरिजोः । अहेषत । दश । स्वसारः । अदितेः । उपऽस्थे । आ ।
जिगात् । उप । ज्रयति । गोः । अपीच्यम् । पदम् । यत् । अस्य । मतुथाः । अजीजनन् ॥५॥

वेङ्कट० सम् प्रेरयन्ति एनम् रथम् इव बाह्वो दश अङ्गुलयः अदितेः उपस्थे । सोऽयं गच्छति उप गच्छति च गोः अन्तर्हितम् पयः, यदा 'सोमस्य स्थानम् जनयन्ति' मतुथाः स्तोतारः ॥५॥

[1]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये पञ्चविंशो वर्गः[1] ॥

श्येनो न योनिं सदनं धिया कृतं हिरण्ययमासदं देव एषति ।
ए रिणन्ति बर्हिषि प्रियं गिराश्वो न देवाँ अप्येति यज्ञियः ॥ ६ ॥

श्येनः । न । योनिम् । सदनम् । धिया । कृतम् । हिरण्ययम् । आऽसदम् । देवः । आ । ईषति ।
आ । ईम् इति । रिणन्ति । बर्हिषि । प्रियम् । गिरा । अश्वः । न । देवान् । अपि । एति । यज्ञियः ॥

वेङ्कट० श्येनः इव कुलायम् कर्मणा कृतम् सदनम् हिरण्मयम् आसत्तुम् देवः आ गच्छतीति । तमेनं प्रेरयन्ति बर्हिषि प्रियम् स्तुत्या । सोऽयम् अश्वः इव आशुः देवान् अपि एति यष्टव्यः ॥ ६ ॥

१-१. नास्ति वि[1].   २. श्रणन्ति त्रि[1]; श्रीणयन्ति वि[1] अ[1].   ३-३. नास्ति मूको.

परा व्यक्तो अरुषो दिवः कविर्वृषा त्रिपृष्ठो अनविष्ट गा अभि ।
सहस्रणीतिर्यतिः परायती रेभो न पूर्वीरुषसो वि राजति ॥ ७ ॥

परा । विऽअक्तः । अरुषः । दिवः । कविः । वृषा । त्रिऽपृष्ठः । अनविष्ट । गाः । अभि ।
सहस्रऽनीतिः । यतिः । पराऽयतिः । रेभः । न । पूर्वीः । उषसः । वि । राजति ॥ ७ ॥

वेङ्कट० परा गच्छति स्पष्टः आरोचमानः अन्तरिक्षात् कविः । पवित्रात् पवत इति कश्चन। [1]वृषभः त्रिपृष्ठः[1] [2]शब्दायते गाः[2] अभि । त्रीण्यस्य सवनानि पृष्ठानि । सहस्रनयनः आगन्ता परागन्ता यः[3], सोऽयं बह्वीः उषसः वि राजति शब्दायमानः स्तोता इति ॥ ७ ॥

त्वेषं रूपं कृणुते वर्णो अस्य स यत्राशयत् समृता सेधति स्रिधः ।
अप्सा याति स्वधया दैव्यं जनं सं सुष्टुती नसते सं गोअग्रया ॥ ८ ॥

त्वेषम् । रूपम् । कृणुते । वर्णः । अस्य । सः । यत्र । अशयत् । सम्ऽऋता । सेधति । स्रिधः ।
अप्साः । याति । स्वधया । दैव्यम् । जनम् । सम् । सुऽस्तुती । नसते । सम् । गोऽअग्रया ॥ ८ ॥

वेङ्कट० दीप्तम् रूपम् कृणुते वारकः[4] अस्य रश्मिः । सः यत्र शेते युद्धे तत्र नि-सेधति शत्रून्। उदकस्य [5]दाता अयम् अन्नेन गच्छति[5] [6]दैव्यम् जनम्[6] । सोऽयम्[7] सम् गच्छते सुष्टुत्या, सम् गच्छते च गोमुखया वाचा । यया वाचा पशून् याचते, तया सङ्गच्छत इति ॥ ८ ॥

उक्षेव यूथा परियन्नरावीदधि त्विषीरधित सूर्यस्य ।
दिव्यः सुपर्णोऽव चक्षत क्षां सोमः परि क्रतुना पश्यते जाः ॥ ९ ॥

उक्षाऽइव । यूथा । परिऽयन् । अरावीत् । अधि । त्विषीः । अधित । सूर्यस्य ।
दिव्यः । सुऽपर्णः । अव । चक्षत । क्षाम् । सोमः । परि । क्रतुना । पश्यते । जाः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० ऋषभः इव गोयूथानि परिगच्छन् शब्दायते । अधि[8] दधाति च दीप्तीः सूर्यस्य । दिवि भवः सुपतनः अव पश्यति पृथिवीम् सोमः[9] परि पश्यति प्रज्ञानेन जाताः[10] प्रजाः ॥ ९ ॥

[11]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये षड्विंशो वर्गः[11] ॥

[७२]

[11]हरिमन्त आङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । जगती छन्दः[11] ।

हरिं मृजन्त्यरुषो न युज्यते सं धेनुभिः कलशे सोमो अज्यते ।
उद्वाचमीरयति हिन्वते मती पुरुष्टुतस्य कति चित् परिप्रियः ॥ १ ॥

१-१. वृषा वि[१]. २-२. नास्ति वि[१]. ३. य मूको. ४. वारकः मूको. ५-५. °ता यदन्ने नमिच्छति वि[१]; °ता यदेनं नेमिच्छन्ति अ[१]. ६-६. देव्य नं वि[१] अ[१]; दैव्य नं वि[१]. ७. नास्ति वि[१]. ८. नास्ति वि[१] अ[१]. ९. सोम वि[१] अ[१]; °मा. वि[१]. १०. °ता वि[१] अ[१]—°ताः वि[१] ११-११. नास्ति मू°.

हरिम् । मृजन्ति । अरुष । न । युज्यते । सम् । धेनुऽभि । कलशे । सोम । अज्यते ।
उत् । वाचम् । ईरयति । हिन्वते । मती । पुरुऽस्तुतस्य । कति । चित् । परिऽप्रिय ॥ १ ॥

वेङ्कट० हरिमन्त आङ्गिरस । हरिम् मृजन्ति । सोऽय गमनशीलोऽश्व[1] इव युज्यते । सम् अज्यते च गोविकारे कलशे स्थित सोम, उद् गमयति शब्दम्, प्रेर्यते च स्तुत्या । सोऽय बहुस्तुते स्तोतु क्षियन्ति धनानि प्रयच्छसि परिप्रिय ॥ १ ॥

साकं वदन्ति बहवो मनीषिण इन्द्रस्य सोमं जठरे यदादुहुः ।
यदी मृजन्ति सुगभस्तयो नरः सनीळाभिर्दशभिः काम्यं मधु ॥ २ ॥

साकम् । वदन्ति । बहव । मनीषिण । इन्द्रस्य । सोमम् । जठरे । यत् । आऽदुहु ।
यदि । मृजन्ति । सुऽगभस्तय । नर । सऽनीळाभि । दशऽभि । काम्यम् । मधु ॥ २ ॥

वेङ्कट० साकम् मन्त्रान् वदन्ति बहव स्तोतार, इन्द्रस्य[2] जठरे[2] द्रोणकलशे[3] यदा सोमम् दुहन्ति । यदि एतम् अभिषुण्वन्ति[4] शोभनबाहुका मनुष्या अङ्गुलीभि दशभि काम्यम् मदकरम् इति ॥ २ ॥

अरममाणो अत्येति गा अभि सूर्यस्य प्रियं दुहितुस्तिरो रवम् ।
अन्वस्मै जोषमभरद्विनंगृसः सं द्वयीभिः स्वसृभिः क्षेति जामिभिः ॥ ३ ॥

अरममाण । अति । एति । गा । अभि । सूर्यस्य । प्रियम् । दुहितु । तिर । रवम् ।
अनु । अस्मै । जोषम् । अभरत् । विनम्ऽगृस । सम् । द्वयीभि । स्वसृऽभि[5] । क्षेति । जामिऽभि ॥

वेङ्कट० अनुचरन् आत गच्छति श्रयणानि लक्षीकृत्य । सूर्यस्य दुहितु उपसश्च प्रियम्[6] रवम् तिर करोति । शब्दायन् अनु भरति च अस्मै पर्याप्त स्तोत्रम् 'स्तोता । कान्त स्तोत्र गृणातीति[6] विनगृस स्तोतोक्त इत्याहु । सोऽयम् सम् गच्छते द्वयीभि अङ्गुलीभि बन्धुभि उभाभ्यां पाणिभ्याम् उत्पन्नाभि ॥ ३ ॥

नृधूतो अद्रिषुतो बर्हिषि प्रियः पतिर्गवां प्रदिव इन्दुर्ऋत्वियः ।
पुरंधिवान् मनुषो यज्ञसाधनः शुचिर्धिया पवते सोम इन्द्र ते ॥ ४ ॥

नृऽधूत । अद्रिऽसुत । बर्हिषि । प्रिय । पति । गवाम् । प्रऽदिव[7] । इन्दु । ऋत्विय ।
पुरंधिऽवान् । मनुष । यज्ञऽसाधन । शुचि । धिया । पवते । सोम । इन्द्र । ते ॥ ४ ॥

वेङ्कट० मनुष्यैश्शोधित ग्रावभिरभिषुतो[8] यज्ञे प्रिय पात गवाम् पुराण सोम ऋतौ जात

१ नास्ति वि[1] २ नास्ति मूको ३ कलशे वि[1] ४ एनदभिषु° मूको ५ तु निघ २,५.
६ ६ स्तोता रात स्तोतृगणा° वि[1] अ[1] स्तोगणा° वि[1] ७ तु निघ ३ २७ ८ °ष्टुत मूको

प्रज्ञावान्[1] मनुष्यस्य[2] यज्ञसाधन शुचि धारया [3]पवते सोमः[3] इन्द्र! तुभ्यम् ॥ ४ ॥

नृबाहुभ्यां चोदितो धारया सुतोऽनुष्वधं पवते सोम इन्द्र ते ।
आप्राः क्रतून्त्समजैरध्वरे मतीर्वेर्न द्रुषच्चम्वोरासदद्धरिः ॥ ५ ॥

नृबाहुऽभ्याम् । चोदितः । धारया । सुतः । अनुऽस्वधम् । पवते । सोम । इन्द्र । ते ।
आ । अप्राः । क्रतून् । सम् । अजैः । अध्वरे । मतीः । वेः । न । द्रुऽसत् । चम्वोः । आ । असदत् । हरिः ॥

वेङ्कट० मनुष्यबाहुभ्याम् प्रेरित धारया अभिषुत तव बलार्थम् अन्नार्थं वा[4] पवते सोम इन्द्र! तुभ्यम्। स त्वम् आ पूरयसि कर्माणि। सम् जयसि यज्ञे मती अभिमन्यमानान् शत्रून्। सोऽयं गन्ता पक्षी इव द्रुमे सीदन् अधिषवणफलकयो आ सीदति हरितवर्ण[5] ॥ ५ ॥

[6]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये सप्तविंशो वर्गः[6] ॥

अंशुं दुहन्ति स्तनयन्तमक्षितं कविं कवयोऽपसो मनीषिणः ।
समी गावो मतयो यन्ति संयत ऋतस्य योना सदने पुनर्भुवः ॥ ६ ॥

अंशुम् । दुहन्ति । स्तनयन्तम् । अक्षितम् । कविम् । कवयः । अपसः । मनीषिणः ।
सम् । ईम् । गावः । मतयः । यन्ति । सम्ऽयतः । ऋतस्य । योना । सदने । पुनःऽभुवः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सोमम् दुहन्ति स्तनयन्तम् अक्षीणम् कविम् क्रान्ता[7] कर्मवन्त बुद्धिमन्त। सम् यन्ति चैन पयाव स्तुतयश्च सङ्गता यज्ञस्योत्पत्तिभूते[8] स्थाने पुन पुनर्भवन्त्य[9] ॥ ६ ॥

नाभा पृथिव्या धरुणो महो दिवोऽपामूर्मौ सिन्धुष्वन्तरुक्षितः ।
इन्द्रस्य वज्रो वृषभो विभूवसुः सोमो हृदे पवते चारु मत्सरः ॥ ७ ॥

नाभा । पृथिव्याः । धरुणः । महः । दिवः । अपाम् । ऊर्मौ । सिन्धुषु । अन्तः । उक्षितः ।
इन्द्रस्य । वज्रः । वृषभः । विभुऽवसुः । सोमः । हृदे । पवते । चारु । मत्सरः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० उच्छ्रिते पृथिव्याः स्थाने महत्या दिव धर्ता नदीषु अपाम् सङ्घे निहित अन्तरिक्षस्थानामपां मध्ये[9] वर्तमानः, इन्द्रस्य बलकर वर्षिता व्याप्तधन सोम[10] सुखाय पवते कल्याणम् मदकर[11] ॥ ७ ॥

स तू पवस्व परि पार्थिवं रजः स्तोत्रे शिक्षन्नाधून्वते च सुक्रतो ।
मा नो निर्भागवसुनः मादनस्पृशो रयिं पिशङ्गं बहुलं वसीमहि ॥ ८ ॥

---

१. सु या ६,१३. २ मनुषो वि[1]. ३ ३. नास्ति वि[1]. ४. नास्ति वि[1] अ[1] ५ हरि वि[1], °र्णे वि[1] अ[1]. ६ ६ नास्ति मूको ७ कन्ता वि[1] अ[1]. ८ °भूत वि[1]. ९ नास्ति वि[1]. १०. सोम मूको. ११ °कर वि[1] अ[1].

स । तु । पवस्व । परि । पार्थिवम् । रजः । स्तोत्रे । शिक्षन् । आऽधून्वते । च । सुव्रतो इति सुऽव्रतो ।
मा । नः । निः । भाक् । वसुनः । सदनऽस्पृशः । रयिम् । पिशङ्गम् । बहुलम् । वसीमहि ॥८॥

वेङ्कट० सः क्षिप्रम् पवस्व पार्थिवम् लोकं लक्षीकृत्य स्तोत्रे प्रयच्छन् अंशुभिः स्थाम् आ धून्वते च । 'तेन चतुराधुनोति'[1] (आश्रौ १२,८,२) इति सूत्रम् । 'सुव्रत! मा अस्मान् नि भाक्षीः'[2] धनात्, येन वसुना गृहान् पुत्रादीन् स्पृशन्ति तस्मात् । रयिम् नानारूपम् महान्तम् आच्छादयेम ॥ ८ ॥

आ तू न इन्दो शतदात्वश्व्यं सहस्रदातु पशुमद्धिरण्यवत् ।
उप मास्व बृहती रेवतीरिषोऽधि स्तोत्रस्य पवमान नो गहि ॥ ९ ॥

आ । तु । नः । इन्दो इति । शतऽदातु । अश्व्यम् । सहस्रऽदातु । पशुऽमत् । हिरण्यऽवत् ।
उप । मास्व । बृहतीः । रेवतीः । इषः । अधि । स्तोत्रस्य । पवमान । नः । गहि ॥ ९ ॥

वेङ्कट० आ प्रयच्छ क्षिप्रम् अस्मभ्यम् इन्दो! बहुदानम् अश्वहितं धनम् सहस्रदानम् पशुहिरण्ययुक्तम् च । उप कुरु बृहतानि पशुमन्ति अन्नानि । अभिगच्छ पवमान! अस्माकं स्तोत्रं श्रोतुमिति ॥ ९ ॥

'इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये अष्टाविंशो वर्गः'[1] ॥

[७३]

'पवित्र आङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । जगती छन्दः'[1] ।

स्रक्वे द्रप्सस्य धमतः समस्वरन्नृतस्य योना समरन्त नाभयः ।
त्रीन्त्स मूर्ध्नो असुरश्चक्र आरभे सत्यस्य नावः सुकृतमपीपरन् ॥ १ ॥

स्रक्वे । द्रप्सस्य । धमतः । सम् । अस्वरन् । ऋतस्य । योना । सम् । अरन्त । नाभयः ।
त्रीन् । सः । मूर्ध्नः । असुरः । चक्रे । आऽरभे । सत्यस्य । नावः । सुऽकृतम् । अपीपरन् ॥ १ ॥

वेङ्कट० पवित्र आङ्गिरस । यज्ञस्य सृक्वस्थानीये[4] अभिपूयमाणस्य अत्र सम् गच्छन्ते । तदेवाह — यज्ञस्य स्थाने सम् गच्छन्ते नद्धारः सोमरसा इति । स बलवान् सोमः त्रीन् समुच्छ्रितान्[4] लोकान् मनुष्यादीनाम् आरम्भणाय करोति । सत्यभूतस्य तस्य[5] सोमस्य चतस्रः नावः सन्ति, ताः पारयन्ति[6] यजमानमिति ॥ १ ॥

सम्यक् सम्यञ्चो महिषा अहेषत सिन्धोरूर्मावधि वेना अवीविपन् ।
मधोर्धाराभिर्जनयन्तो अर्कमित् प्रियामिन्द्रस्य तन्वमवीवृधन् ॥ २ ॥

---

१. °राधुनो° वि[2] अ[1]. २-२. °ऽमस्मान्निभाक्षी वि[2] अ[1], °ऽमस्मान्निभाक्षी वि[1]. ३-३. नास्ति मूको ४. सृक्वस्थानि यज्ञे वि[2] अ[1]. ५. नास्ति वि[1]. ६. परय° वि[1].

सम्यक् । सम्यञ्चः । महिषाः । अहेषत । सिन्धोः । ऊर्मौ । अधि । वेनाः । अवीविपन् ।
मधोः । धाराभिः । जनयन्तः । अर्कम् । इत् । प्रियाम् । इन्द्रस्य । तन्वम् । अवीवृधन् ॥ २ ॥

वेङ्कट० सम्यक् सम्यञ्च महान्त ऋत्विज सोमं प्रेरयन्ति। सिन्धो ऊर्मौ वसतीवरीषु कान्ता[1] ऋत्विज. सोम वेपयन्ति। सोमस्य धाराभि[2] जनयन्त[3] मन्त्रम्[4] प्रियाम्[5] इन्द्रस्य तनुम्[6] वर्धयन्ति ॥ २ ॥

पवित्रवन्तः परि वाचमासते पितैषां प्रत्नो अभि रक्षति व्रतम् ।
महः समुद्रं वरुणस्तिरो दधे धीरा इच्छेकुर्धरुणेष्वारभम् ॥ ३ ॥

पवित्रऽवन्त । परि । वाचम् । आसते । पिता । एषाम् । प्रत्न । अभि । रक्षति । व्रतम् ।
महः । समुद्रम् । वरुण । तिर । दधे । धीरा । इत् । शेकु । धरुणेषु । आऽरभम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० शोधकेन रश्मिना युक्ता सोमस्य रश्मय माध्यमिकाम् वाचम् सोमे स्थिता परि उपविशन्ति। पिता च एषाम् सोम पुराण अभि रक्षति कर्म प्रकाशनात्मकम्। सोऽयं सोम आच्छादक तै महद् अन्तरिक्षम् "तिर दधे अन्तर्दधाति"। तमिम सोम प्राज्ञा एव शक्नुवन्ति उदकेषु वसतीवरीषु आरब्धुम् ॥ ३ ॥

सहस्रधारेऽव ते समस्वरन् दिवो नाके मधुजिह्वा असश्चतः ।
अस्य स्पशो न नि मिषन्ति भूर्णयः पदेपदे पाशिनः सन्ति सेतवः ॥ ४ ॥

सहस्रऽधारे । अव । ते । सम् । अस्वरन् । दिवः । नाके । मधुऽजिह्वाः । असश्चतः ।
अस्य । स्पशः । न । नि । मिषन्ति । भूर्णयः । पदेऽपदे । पाशिनः । सन्ति । सेतवः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० बहूदकधारेऽन्तरिक्षे वर्तमाना ते रश्मय पृथिवीं 'प्रति सम् गच्छन्ते'[8]। दिव उच्छ्रिते देशे वर्तमाना मध्वग्रा। सोमतेजसामग्रेभ्यो हि मधूत्पन्नं भवति। सङ्गवर्जिता। से अस्य चारभूता 'रश्मय न'[9] नि मिषन्ति। क्षिप्रा [10]स्थानेस्थाने पाशयुक्ता[10] भवन्ति बन्धका पापकृतामिति ॥ ४ ॥

पितुर्मातुरध्या ये समस्वरन्नृचा शोचन्तः संदहन्तो अव्रतान् ।
इन्द्रद्विष्टामप धमन्ति मायया त्वचमसिक्नीं भूमनो दिवस्परि ॥ ५ ॥

पितुः । मातुः । अधि । आ । ये । सम्ऽअस्वरन् । ऋचा । शोचन्तः । सम्ऽदहन्तः । अव्रतान् ।
इन्द्रऽद्विष्टाम् । अप । धमन्ति । मायया । त्वचम् । असिक्नीम् । भूमनः । दिवः । परि ॥ ५ ॥

---

१ शान्ता मूको २. धाराभि वि[1]. ३. जय त वि[1]. ४ मन्त्र वि[1]. ५ विधाम् वि[1]. ६ तरर वि[1] अ[1] ७-७. °धे ०तरतददधा' वि[1] अ[1] ८-८ प्रतिगच्छन्ते वि[1] अ[1]. ९-९ °योनै वि[1]. १०-१०. °स्थनेयुक्ते वि[1].

वेङ्कट० द्यावापृथिवीभ्याम् ये प्रादुर्भूता स्तुत्या ज्वलन्त सदहन्त 'अयजमानान्, ते' इन्द्रद्विष्टाम् अवघ्नन्ति प्रज्ञया कृष्णाम् त्वचम् रक्ष, दिव च पृथिव्याश्च ॥ ५ ॥

'इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये एकोनत्रिंशो वर्ग ' ॥

प्रत्नान्मानादध्या ये समस्वरञ्छ्लोकयन्त्रासो रभसस्य मन्तवः ।
अपानक्षासो बधिरा अहासत ऋतस्य पन्था न तरन्ति दुष्कृतः ॥ ६ ॥

प्रत्नात् । मानात् । अधि । आ । ये । समऽअस्वरन् । श्लोकऽयन्त्रास । रभसस्य । मन्तव ।
अप । अनक्षास । बधिरा । अहासत । ऋतस्य । पन्थाम् । न । तरन्ति । दुःऽकृत ॥ ६ ॥

वेङ्कट० प्रत्नात् अन्तरिक्षात् ये सह गच्छन्ति स्तुतिनियमना वेगम् अभिमन्यमाना, तान् अनक्षा' बधिरा च परित्यजन्ति, न तु प्राज्ञा । तदेवाह—सत्यस्य मार्गभूतम् एषा गणम् न तरन्ति दुष्कृत इति ॥ ६ ॥

सहस्रधारे वितते पवित्र आ वाचं पुनन्ति कवयो मनीषिणः ।
रुद्रास एषामिषिरासो अद्रुहः स्पशः स्वञ्चः सुदृशो नृचक्षसः ॥ ७ ॥

सहस्रऽधारे । विऽतते । पवित्रे । आ । वाचम् । पुनन्ति । कवय । मनीषिण ।
रुद्रास । एषाम् । इषिरास । अद्रुह । स्पश । सुऽअञ्च । सुऽदृश । नृऽचक्षस ॥ ७ ॥

वेङ्कट० बहुधारे' विस्तृते सोमे वर्तमाना' माध्यमिकाम् वाचम्' शोधयन्ति' क्रान्तकर्माण' प्राज्ञा । तेषाम् च एषाम् मरुत गमनशीला द्रोहवर्जिता चारा भवन्ति स्वञ्चना सुदर्शना नृणा द्रष्टार ॥ ७ ॥

ऋतस्य गोपा न दभाय सुक्रतुस्त्री ष पवित्रा हृद्य१न्तरा दधे ।
विद्वान्त्स विश्वा भुवनाभि पश्यत्यवाजुष्टान् विध्यति कर्ते अव्रतान् ॥ ८ ॥

ऋतस्य । गोपा । न । दभाय । सुऽक्रतु । त्री । स । पवित्रा । हृदि । अन्त । आ । दधे ।
विद्वान् । स । विश्वा । भुवना । अभि । पश्यति । अव । अजुष्टान् । विध्यति । कर्ते । अव्रतान् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यज्ञस्य गोपयिता न दम्भितुं शक्यते रक्षोभि सुकर्मा । 'किं च' स त्रीणि पवित्राणि' हृदयस्य अन्त निधत्ते । स्वस्मिन् सङ्गमयति । अग्नि वायु सूर्य इति तानि पवित्राणि । विद्वान् स विश्वानि'' भुवनानि अभि पश्यति । अप विध्यति च अप्रियान् अयजमानान् कर्ते'' इति ॥ ८ ॥

१ १ 'जमानात वि' 'जमनानात वि' अ २ २ नास्ति मूको ३ अनाक्षा वि' अ', अनक्ष त्रि'. ४ नास्ति वि' अ' बहुधार वि'. ५ 'मानाना मूको ६ नास्ति वि' ७ प्रेरयन्ति वि' अ'. ८ 'कमणा वि' अ', कर्मण वि' ९ ९ किंचित् वि' अ' १० नास्ति वि' ११ तु ऋ १ १२१, १३ २, २९, ६

ऋतस्य तन्तुर्विततः पवित्र आ जिह्वाया अग्रे वरुणस्य मायया ।
धीराश्चित् तत् समिनक्षन्त आशतात्रा कर्तमव पदात्यप्रभुः ॥ ९ ॥

ऋतस्य । तन्तुः । विऽततः । पवित्रे । आ । जिह्वायाः । अग्रे । वरुणस्य । मायया ।
धीराः । चित् । तत् । सम्ऽइनक्षन्त । आशत । अत्र । कर्तम् । अव । पदाति । अप्रऽभुः ॥

वेङ्कट० यज्ञस्य तनिता विस्तृत अन्तरिक्षे वरुणस्य जिह्वाया[1] अग्रे कर्मणा । वरुणस्य जिह्वामे[1] तत्पदावो[2] नाम यासु सोमो वसतीति[3] । धीराः एव तत् पद समाप्नुवन्तो गच्छन्ति । नक्षतिर्गतिकर्मा (तु. निघ २,१४) । यः पुन कर्मणि अप्रभु[4] भवति स ऽयम् अस्मिन्नेव लोके नरके पतति, नोपरि गच्छति ॥ ९ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये त्रिंशो वर्गः[6] ॥

[७४]

[5]कक्षीवान् दैर्घतमस ऋषि । पवमान सोमो देवता । जगती छन्द , अष्टमी त्रिष्टुप्[6] ।

शिशुर्न जातोऽव चक्रदद्वने स्व१र्यद्वाज्यरुषः सिषासति ।
दिवो रेतसा सचते पयोवृधा तमीमहे सुमती शर्म सप्रथः ॥ १ ॥

शिशुः । न । जातः । अव । चक्रदत् । वने । स्वः । यत् । वाजी । अरुषः । सिसासति ।
दिवः । रेतसा । सचते । पयःऽवृधा । तम् । ईमहे । सुऽमती । शर्म । सऽप्रथः ॥ १ ॥

वेङ्कट० कक्षीवान् । शिशुः इव जात अव क्रन्दति उदके, स्वर्गं लोकम् यदा अयम् अश्व गमनशील सम्भक्तुमिच्छति । सोऽय द्युलोकाद् उदकेन सह आगच्छति गवामोषधीना च क्षीरस्य वर्धकेन । तम् याचामहे शोभनया स्तुत्या गृहम् सर्वत पृथुतमम् ॥ १ ॥

दिवो यः स्कम्भो धरुणः स्वातत आपूर्णो अंशुः पर्येति विश्वतः ।
सेमे मही रोदसी यक्षदावृता समीचीने दाधार समिषः कविः ॥ २ ॥

दिवः । यः । स्कम्भः । धरुणः । सुऽआतत । आऽपूर्णः । अंशुः । परिऽएति । विश्वतः ।
सः । इमे इति । मही इति । रोदसी इति । यक्षत् । आऽवृता । समीचीने इति सम्ऽईचीने ।
दाधार । सम् । इषः । कविः ॥ २ ॥

वेङ्कट० दिव विष्टम्भ य धारक सुष्ठु विततः सम्पूर्णः अंशुः परिगच्छति सर्वतः, स इमे महत्यौ द्यावापृथिव्यौ कर्मणा यजति । स सङ्गते धारयति । सोऽयम् सम् प्रयच्छतु अन्नानि कवि ॥२॥

१. दिव्याना वि[7] अ[8]. २. [7]शमम मूको. ३. [7]दावो मूको. ४. [7]सनी वि[7], सतीररी: अ[8]. ५. [7]प्रभु मूको. ६-६. नास्ति मूको.

महि प्सरः सुकृतं सोम्यं मधूर्वी गव्यूतिरदितेर्ऋतं यते ।
ईशे यो वृष्टेरित उस्रियो वृषापां नेता य इतऊतिर्ऋग्मियः ॥ ३ ॥

महि । प्सरः । सुऽकृतम् । सोम्यम् । मधु । उर्वी । गव्यूति. । अदितेः । ऋतम् । यते ।
ईशे । यः । वृष्टेः । इतः । उस्रियः । वृषा । अपाम् । नेता । यः । इतःऽऊति. । ऋग्मियः ॥३॥

वेङ्कट० महत् पानीयम् सुकृतम् सोममयम् मधु [1]विस्तीर्णश्च मार्गः[1] पृथिव्याः भवति यज्ञम् सङ्गच्छते । ईश्वरो भवति यः वृष्टेः इमं लोकं प्रत्यापतन्त्याः, गोहितः वृषा अपाम् नेता यः इत. गच्छन् स्तोतव्य, तस्य पानीयम् इति ॥ ३ ॥

आत्मन्वन्नभो दुह्यते घृतं पय ऋतस्य नाभिरमृतं वि जायते ।
समीचीनाः सुदानवः प्रीणन्ति तं नरो हितमव मेहन्ति पेरवः ॥ ४ ॥

आ मन्ऽवत् । नभः । दुह्यते । घृतम् । पयः । ऋतस्य । नाभिः । अमृतम् । वि । जायते ।
सम्ऽईचीना. । सुऽदानवः । प्रीणन्ति । तम् । नरः । हितम् । अव । मेहन्ति । पेरवः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सारवत् घृतम् पयः च नभसः दुह्यते । यज्ञस्य बन्धकम् उदकम् च प्रादुर्भवति । तम् इम सोमं सङ्गताः यजमाना. तर्पयन्ति । नेतारः रक्षका पार्थिवमुदकम् रश्मय. अव वर्षन्ति इति ॥ ४ ॥

अरावीदंशुः सचमान ऊर्मिणा देवाव्यं१ मनुषे पिन्वति त्वचम् ।
दधाति गर्भमदितेरुपस्थ आ येन तोकं च तनयं च धामहे ॥ ५ ॥

अरावीत् । अंशुः । सचमान. । ऊर्मिणा । देवऽअव्यम् । मनुषे । पिन्वति । त्वचम् ।
दधाति । गर्भम् । अदितेः । उपऽस्थे । आ । येन । तोकम् । च । तनयम् । च । धामहे ॥५॥

वेङ्कट० रौति सोमः सङ्गच्छमानः उदकेन, देवाना रक्षिकाम् आत्मन त्वचम् मनुष्याय क्षरति । दधाति गर्भम् अदिते उपस्थे ओषधीषु, येन गर्भेण वयं पुत्रम् पौत्रम् च धारयामः ॥ ५ ॥

[2]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये एकत्रिंशो वर्गः[2] ॥

सहस्रधारेऽव ता असश्चतस्तृतीये सन्तु रजसि प्रजावतीः ।
चतस्रो नाभो निहिता अवो दिवो हविर्भरन्त्यमृतं घृतश्चुतः ॥ ६ ॥

सहस्रऽधारे । अव । ता । असश्चत. । तृतीये । सन्तु । रजसि । प्रजाऽवती. ।
चतस्र. । नाभः । निऽहिता । अव । दिव । हवि । भरन्ति । अमृतम् । घृतऽश्चुत ॥ ६ ॥

1-1. °स्तीर्णं च मार्गं वि° अ°. 2-2. नास्ति मूको.

वेङ्कट० बहूदकधारे[1] तृतीये लोके वर्तमानाः असक्ताः अव सन्तु पृथिव्याम् पतन्तु उत्पादितप्रजाः[1]। कास्ता[2] इत्याह — चतस्रः दीप्तयः दिवः अधस्तात् निहिताः "हविः भरन्ति" देवानाम्, ओषधीषु च अमृतम् उदकस्य स्थापयित्र्यः ॥ ६ ॥

श्वेतं रूपं कृणुते यत् सिषासति सोमो मीढ्वाँ असुरो वेद भूमनः ।
धिया शमी सचते सेमभि प्रवद् दिवस्कवन्धमव दर्षदुद्रिणम् ॥ ७ ॥

श्वेतम् । रूपम् । कृणुते । यत् । सिसासति । सोमः । मीढ्वान् । असुरः । वेद । भूमनः ।
धिया । शमी । सचते । सः । ईम् । अभि । प्रऽवत् । दिवः । कवन्धम् । अव । दर्षत् । उद्रिणम् ॥

वेङ्कट० "श्वेतम् रूपम्"[4] करोति, यदा सम्भक्तुमिच्छति । आगते हि[5] श्वेतवर्णे सोमे समीपस्थानां श्वेत रूपं भवति तत्तेजसानुरञ्जितानाम्[6] । सोमः सेक्ता प्राज्ञः प्रयच्छति बहुधनम् । सोऽयं प्रज्ञानेन कर्माणि अभि सेवते उत्कृष्टानि । अन्तरिक्षाच्च मेघम् अव दारयति विवृतद्वारं करोति उदकवन्तम् इति ॥ ७ ॥

अध श्वेतं कलशं गोभिरक्तं कार्ष्मन्ना वाज्यक्रमीत् ससवान् ।
आ हिन्विरे मनसा देवयन्तः कक्षीवते शतहिमाय गोनाम् ॥ ८ ॥

अध । श्वेतम् । कलशम् । गोभिः । अक्तम् । कार्ष्मन् । आ । वाजी । अक्रमीत् । ससवान् ।
आ । हिन्विरे । मनसा । देवऽयन्तः । कक्षीवते । शतऽहिमाय । गोनाम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सम्प्रति सोमससर्गात् श्वेतम् द्रोणकलशम् उदकैः सम्पृक्तम् । कार्ष्मशब्दः[8] काष्ठावचनः, यां योद्धारः[9] आजिं धावन्तो गन्तुमिच्छन्ति । काष्ठायाम् आ क्रमते[10] कश्चिद् अश्वः युद्धं भजन्निति । द्रोणकलशे पततीत्यर्थः । आभिमुख्येन प्रेरयन्ति मनसा देवयन्तः ऋत्विजः, कक्षीवते बहुगमनाय सोमश्च पशूनिति ॥ ८ ॥

अद्भिः सोम पपृचानस्य ते रसोऽव्यो वारं वि पवमान धावति ।
स मृज्यमानः कविभिर्मदिन्तम स्वदस्वेन्द्राय पवमान पीतये ॥ ९ ॥

अत्ऽभिः । सोम । पपृचानस्य । ते । रसः । अव्यः । वारम् । वि । पवमान । धावति ।
स । मृज्यमानः । कविऽभिः । मदिन्ऽतम । स्वदस्व । इन्द्राय । पवमान । पीतये ॥ ९ ॥

---

१. पाठः पुनरुक्तः वि[1] अ[1]. २. °प्रजा वि[1] अ[1], °तप्रज्ञा वि[1]. ३. कान्त्या वि[1] अ[1]; कस्ता वि[1]. ४. °भेर वि[1], °भेर्ण अ[1]; °भवन्ति वि[1]. ५-५. श्वेतरूपं मूको. ६. नास्ति वि[1]. ७. °नुरञ्जिना° वि[1] अ[1], °नु रजिना° वि[1]. ८. कार्ष्म शब्द वि[1] अ[1], काष्मशब्द वि[1]. ९. धारन्तो वि[1] धारबन्तो अ[1]. १०. क्रमेन वि[1] अ[1]

वेङ्कट० 'अद्रि सोम!' सम्पृच्यमानस्य' तव रस पवमान! अवे वाल्म् वि धावति। स त्वम् मृज्यमान कविभि हे मादयितृतम! प्रियरसो भव इन्द्रस्य पवमान! पानार्थम् ॥ ९ ॥

'इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये द्वात्रिंशो वर्गः' ॥

[७५]

'कविर्भार्गव ऋषि । पवमान सोमो देवता। जगती छन्द'।

अभि प्रियाणि पवते चनोहितो नामानि यह्वो अधि येषु वर्धते ।
आ सूर्यस्य बृहतो बृहन्नधि रथं विष्वञ्चमरुहद्विचक्षणः ॥ १ ॥

अभि । प्रियाणि । पवते । चनःऽहित । नामानि । यह्व । अधि । येषु । वर्धते ।
आ । सूर्यस्य । बृहत । बृहन् । अधि । रथम् । विष्वञ्चम् । अरुहत् । विऽचक्षण ॥ १ ॥

वेङ्कट० कविर्भार्गव । अभि पवते प्रियाणि उदकानि चनसे हित, महान् येषु अन्तरिक्ष्येषु क्षयम् अधि वर्धते'। अपा' मध्ये सोमो वसति। आ रोहति सूर्यस्य महत. महान उपरि रथम् विश्वग्गमन' विद्रष्टा 'सोम इति' ॥ १ ॥

ऋतस्य जिह्वा पवते मधु प्रियं वक्ता पतिर्धियो अस्या अदाभ्यः ।
दधाति पुत्रः पित्रोरपीच्यं१ नाम तृतीयमधि रोचने दिवः ॥ २ ॥

ऋतस्य । जिह्वा । पवते । मधु । प्रियम् । वक्ता । पति । धिय । अस्या । अदाभ्य ।
दधाति । पुत्र । पित्रो । अपीच्यम् । नाम । तृतीयम् । अधि । रोचने । दिव ॥ २ ॥

वेङ्कट० यज्ञस्य जिह्वास्थानीय प्रियम् मधु क्षरति शब्दकृत् अस्य कर्मण पालयिता 'रक्षोभिर्हिसितुमशक्य । तत्र' धारयति पुत्र यजमान मातापित्रो अन्तर्हितम् यत् नाम। तौ न जानीतो नामकरणवेलायाम्'। तत् तृतीयम् नाम दिव रोचने सोमे अधि धारयतीति'। 'सोमयाजीति तृतीयमस्य नाम' इति बौधायन. (द्र. बौधायनीय-गृह्यशेषसूत्रम् १,११,४-७) ॥ २ ॥

अव द्युतानः कलशाँ अचिक्रदन्नृभिर्येमानः कोश आ हिरण्यये ।
अभीमृतस्य दोहना अनूषताधि त्रिपृष्ठ उषसो वि राजति ॥ ३ ॥

अव । द्युतान । कलशान् । अचिक्रदत् । नृऽभिः । येमान । कोशे । आ । हिरण्यये ।
अभि । ईम् । ऋतस्य । दोहना । अनूषत । अधि । त्रिऽपृष्ठ । उषस । वि । राजति ॥ ३ ॥

१-१ नास्ति वि' अ'. २. पृच्यमा' वि'. ३ ३. नास्ति मूको. ४. नतते वि'. ५ वा मूको. ६. विश्वगाम वि'; विश्वगागमन अ'. ७-७ मवति वि'. ८-८. °शत्रुपसूत्र वि' अ'. ९. 'रमेती' मूको.

वेङ्कट० अव क्रन्दति दीप्यमान द्रोणकलशान्[1] प्रति । ऋत्विग्भि नियम्यमान हिरण्मये कोशे अधिषवणचर्मणि आ पवते । तस्य हिरण्मयत्वम् 'हिरण्यपाणिरभिषुणोति' इति हिरण्य-रूम्बन्धात् । तम् अभि स्तुवन्ति सत्यभूतस्य अस्य दोग्धार ऋत्विज । 'ग्रावाणो वत्सा ऋत्विजो दुहन्त' (तै ६,२,११,४) इति ब्राह्मणम् । सोऽयम् त्रिपृष्ठ त्रिषवणपृष्ठ अहानि प्रकाशयति ॥ ३ ॥

अद्रि॑भिः सु॒तो म॒तिभि॒श्चनो॑हितः प्र॒रो॒चय॒न् रोद॑सी मा॒तरा॒ शुचिः॑ ।
रोमा॑ण्यव्या॑ स॒मया॒ वि धा॑वति॒ मधो॒र्धारा॒ पिन्व॑माना दि॒वेदि॑वे ॥ ४ ॥

अद्रि॑ऽभि । सु॒त । म॒तिऽभि॑ । चन॑ हित । प्र॒ऽरोचय॑न् । रोद॑सी इति॑ । मा॒तरा॑ । शुचि॑ ।
रोमा॑णि । अव्या॑ । स॒मया॑ । वि । धा॒व॒ति॒ । मधो॑ । धारा॑ । पिन्व॑माना । दि॒वेऽदि॑वे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० ग्रावभि सुत स्तोतृभि चनसे हित प्ररोचयन् द्यावापृथिव्यौ निर्मात्र्यौ शुचि रोमाणि अविमयानि[2] समया वि धावति । सोमस्य धारा तपु पवते पवमानान्यहा[3] दीर्घसत्रेष्विति ॥ ४ ॥

परि॑ सोम॒ प्र ध॑न्वा स्व॒स्तये॒ नृभिः॑ पुना॒नो अ॒भि वा॑सया॒शिर॑म् ।
ये ते॒ मदा॑ आह॒नसो॒ विहा॑यस॒स्तेभि॒रिन्द्रं॑ चोदय॒ दात॑वे म॒घम् ॥ ५ ॥

परि॑ । सोम॒ । प्र । ध॒न्व॒ । स्व॒स्तये॑ । नृऽभि॑ । पु॒नान । अ॒भि । वा॒स॒य॒ । आ॒ऽशिर॑म् ।
ये । ते । मदा॑ । आ॒ह॒नस॑ । विऽहा॑यस । तेभि॑ । इन्द्र॑म् । चो॒द॒य॒ । दात॑वे । म॒घम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'परि प्र गच्छ'[4] सोम! अविनाशाय । नृभि पूयमान आच्छादय च आशिरम् । ये ते मदा शत्रूणामाभिमुख्येन हन्तार । 'वचनवन्त'[5] इति यास्क (४,१५) । महान्त तै इन्द्रम् प्रेरय दातुम् धनम् इति ॥ ५ ॥

'इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये त्रयस्त्रिंशो वर्ग '[6] ॥

व्याख्यद् द्वितीयमध्याय सप्तमस्याष्टकस्य स ।
मित्रावरुणयोर्वंश्य मातुर्यस्य समुद्भव ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने सप्तमाष्टके द्वितीयोऽध्याय ॥

— ० —

इति ऋग्वेदे सभाष्ये सप्तमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥

१ द्रोणानि वि[१] अ[१], द्रोणकलशानि वि[२]. २ अविमयानि मूको. ३ पवमानान्यह वि[१] अ[१], ॰मानायाँ इन् वि[२]. ४ ४ परिगच्छ वि[१] अ[१] ५. वचनेवन्त वि[१] अ[१], वाचनव त वि[२]. ६ ६. नास्ति मूको.

[1]अथ तृतीयोऽध्यायः[1] ।

वेङ्कट०

[2]धर्ता दिवः [2]पवते[3]ऽथ[3] व्याचिख्यासति माधवः ।
अश्रूयमाणदेवेषु वाच्य मन्त्रेषु दर्शयन् ॥ १ ॥

ऋषिर्यस्य गुणान् ब्रूते यस्माच्चार्थमभीप्सति[3] ।
निर्देशयति यन्नाम[4] तामाहुस्तस्य देवताम् ॥ २ ॥

'अग्निमीळे पुरोहितम्'[5], 'वायवा याहि दर्शत'[6] ।
'इन्द्रमिद् गाथिनो[7] बृहत्'[8] 'सूर्य आत्मे(त्मा)'[9] इ)ति ता ऋचः ॥३॥

[10]श्रुतेऽपि नाम्न्यतात्पर्ये[10] न[11] सा भवति देवता ।
दानस्तुतिषु दृष्टानि नामान्यत्र निदर्शनम् ॥ ४ ॥

'अर्हन्नग्ने पैजवनस्य दानम्'[12], 'भद्रमिदं रुशमा अग्ने अक्रन्'[13] ।
'आसङ्गो अग्ने दशभिः सुहस्रैः'[14], 'बृहदस्मै वय इन्द्रो दधाति'[15] ॥५॥

'आ पुत्रा अग्ने'[16] इत्यत्र तथाशिः सम्प्रकीर्तिताः ।
मण्डले [17]पावमाने तु[17] बहवः कीर्तितास्तथा[18] ॥ ६ ॥

अदृष्टे नाम्नि सूक्तेन देवताया विनिश्चय ।
[19]'सुरूपकृत्नुम्'† इत्याद्या[19] ऋचस्तत्र निदर्शनम् ॥ ७ ॥

यद्यप्यदेवते[20] सूक्ते देवतानाम पश्यति ।
निर्ब्रूयात् प्रकृतार्थां तत् 'तावश्विना भद्रहस्ता'[21] ॥ ८ ॥

वैश्वदेवेषु सूक्तेषु देवतां देवतागुणं ।
प्रातिस्विकेषु सूक्तेषु दृष्टैर्जानन्ति पण्डिता. ॥ ९ ॥

'बभ्रुरेको'[22] वदत्याद्या सौम्याग्नेयी तदुत्तरा ।
त्वाष्ट्री चैन्द्री च रौद्री च पौष्णी वैष्णव्युताश्विनी ॥ १० ॥

१-१. श्रीरस्तु ऋग्भाष्ये सप्तमाष्टके तृतीयोध्यायः प्रारभ्यते अ[1]. २-२. पवते वि[1] अ[1] वेंक्रम. ३. °भमीप्सते वेंक्रअ; °मपीप्सति वि[1]. ४. तन्नाम वि[1] अ[1]. ५. ऋ १,१,१. ६. ऋ १,२,१. ७. °ग्राथिन वि[1]; °ग्राथिनो अ[1] ८ ऋ १,७,१. ९. ऋ १,११५,१. १०-१० श्रुते विनाप्यतात्पर्ये वि[2]; श्रुते विन म्यतात्पर्ये अ[1]. ११. नास्ति वि[1]. १२. ऋ ७,१८,२२. १३ ऋ ५, ३०,१२. १४. ऋ ८,१,३३ १५ ऋ १,१२५,२. १६. ऋ १,१६४,११. १७-१७. °नेन्ये वि[1] अ[1]; °नन्य वि[1]. १८. संप्रकीर्तिना वि[1]. १९ १९. नास्ति वि[1] अ[1]. † ऋ १,४,१. २०. °यदेव° वेंक्रम. २१. ऋ १,१०९,४. २२. ऋ ८,२९,१.

नवमी मैत्रावरण्यृक दशमी चातिसस्तव ।
सर्वासु दवतानाम द्विपदासु न दृश्यते ॥ ११ ॥

यथा ब्राह्मणशाक्याना नास्ति काचन देवता ।
तथैव नास्ति कयोचित् 'चतुर्रा चिद् ददमानात्'[१] ॥ १२ ॥

'अधु स्वप्नस्य निर्विदे'[२] 'कुर्वन्नित् फाल आशितम्'[३] ।
दुरुक्तनिन्दा क्रियते चतुरश्चित्प्रसङ्गत ॥ १३ ॥

'अधु स्वप्नस्य निर्विदे'[२] कदर्यो निन्द्यतेऽनया ।
'कृषन्नित् फाल आशितम्'[३] दानमेषा प्रशसति ॥ १४ ॥[४]

अन्यवस्था प्र ज्यन्ते[५] सूक्तमाग्नेयमुच्यत ।
तत्राद्याभिश्चतसृभिर्[६] जरात्मीया प्रदर्शिता ॥ १५ ॥

अ त्ययाऽग्नि श्मशानस्थ 'क्रीळन्नो रश्म आ भुव'[७] ।
आग्नेयत्वन्तु सूक्तस्य मनस्यग्ने समागमात् ॥ १६ ॥

जीर्णो वह्नि श्मशानेऽग्निर्धक्ष्यतीति ऋयान्वित ।
प्रदर्शयत्यवस्था[८] ता तुष्टावाग्नि तथाऽ त्यया[९] ॥ १७ ॥

'शासद्वह्नि'[१०] इद सूक्तम् एन्द्र तत्र प्रसङ्गत ।
स्मार्तोऽर्थ कथ्यत कश्चिद् ऋग्भ्या द्वाभ्या महर्षिणा[११] ॥ १८ ॥

करोति पुत्रिका नारीं यथा दुहितर तथा ।
तस्या सिञ्चति रेतश्च तच्छासदिति कीर्तितम् ॥ १९ ॥

रिक्थस्य[१२] दुहितुर्दान नत्यृचि प्रतिषिध्यत ।
तस्या चैव यवीयास भ्रातर ज्येष्ठवत् सुतम् ॥ २० ॥

'इन्द्रापर्वता बृहता'[१३] सूक्तमैन्द्रमिद विदु ।
तत्रानुशास्ति कुशिकान् 'उप प्रेत (तं)[१४] इ)ति कौशिक ॥ २१ ॥

विश्वामित्रो ददर्शास्मिन् सूक्त नानाविधा ऋच ।
नानाविधैरभिप्रायै सन्ति[१५] यासु न[१६] देवता ॥ २२ ॥

---

१. ऋ १,४१,९ २ ऋ १,१२०,१२ ३ ऋ १०,११७,७ ४ नास्ति मूको ५ ऋ ५,१९,१ ६ तसृभि° वि° श° ७ ऋ ५,१९,५ ८ °र्शयन्न° वि° ९ ९ 'गिनया° वि° °नयया° श°, °िनया° वि° १० ऋ ३,३१,१ ११ नास्ति श°; शासदिति वि°° १२ रिक्थ वि° श°; वेंकटम १३ ऋ ३,५३,१ १४ ऋ ३,५३,११ १५ सन्तु वि°. १६ नास्ति वि°

वदन्ति चात्मकर्माणि 'प्राता रत्नं प्रातरित्वा'[१] ।
'नाहमतो निरयं(या'' इ)ति तादृश[३] सन्ति चापरा ॥ २३ ॥
शौनकस्तत्र वदति सूक्ते यस्मिन्नृचः स्थिताः ।
देवतामाश्रयन्ते ता. स्तुता सूक्तेन तामिति ॥ २४ ॥

[७६]

[४]कविर्भार्गव ऋषि । पवमान सोमो देवता । जगती छन्द [४] ।

धर्ता दिवः पवते कृत्व्यो रसो दक्षो देवानामनुमाद्यो नृभिः ।
हरिः सृजानो अत्यो न सत्वभिर्वृथा पाजांसि कृणुते नदीष्वा ॥ १ ॥

धर्ता । दिव । पवते । कृत्व्य । रस । दक्ष । देवानाम् । अनुऽमाद्य । नृऽभि ।
हरि । सृजान । अत्य । न । सत्वऽभि । वृथा । पाजांसि । कृणुते । नदीषु । आ ॥ १ ॥

वेङ्कट० कवि । धर्ता[२] अन्तरिक्षात् पवते यजमानै कर्तव्य रस सोमो[१] वर्धनीय देवार्थं स्तोतव्य मनुष्यै । हरितवर्ण सृज्यमान अश्व इव सादिभि[१] अनायासेन वेगान् आत्मीयान् कुरुत वसतीवरीषु निर्गच्छतीति ॥ १ ॥

शूरो न धत्त आयुधा गभस्त्योः स्वः सिषासन् रथिरो गविष्टिषु ।
इन्द्रस्य शुष्ममीरयन्नपस्युभिरिन्दुर्हिन्वानो अज्यते मनीषिभिः ॥ २ ॥

शूर । न । धत्ते । आयुधा । गभस्त्यो । स्वरिति स्वः । सिसासन् । रथिर । गोऽइष्टिषु ।
इन्द्रस्य । शुष्मम् । ईरयन् । अपस्युऽभि । इन्दु । हिन्वान । अज्यते । मनीषिऽभि ॥ २ ॥

वेङ्कट० 'युद्ध प्रविशन् शूर इव आयुधानि[६] धारयति बाह्वो स्वर्गम्[७] सम्भक्तुमिच्छन् रथवान् दिवसागमनेषु[८] । इन्द्रस्य बलम् प्रेरयन् कर्मेच्छुभि इन्दु प्रेर्यमाणो गोभि अज्यते प्राज्ञै ॥ २ ॥

इन्द्रस्य सोम पवमान ऊर्मिणा तविष्यमाणो जठरेष्वा विश ।
प्र णः पिन्व विद्युदभ्रेव रोदसी धिया न वाजाँ उप मासि शश्वतः ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । सोम । पवमान । ऊर्मिणा । तविष्यमाण । जठरेषु । आ । विश ।
इन्द्रस्य । सोम । पवमान । ऊर्मिणा । शश्वत ॥३॥
प्र । न । पिन्व । विऽद्युत् । अभ्राऽइव । रोदसी इति । धिया । न । वाजान् । उप । मासि ।

---

१. ऋ १,१२५,१ २ ऋ ४,१८,२. ३ °शा मूको. ४ ४. नास्ति मूको ५. वता मूको ६ नास्ति वि[१] ७ सादिभि वि[१] ८ ८ प्रविश • युधा° वि[१] अ[१] ९ सो मूको. १० द्र. वें ऋ ५, ६१,५. नास्ति वि[१]

वेङ्कट० इन्द्रस्य सोम! पवमान धारया वर्धिष्यमाण जठरेषु आ विश। 'प्र धुक्ष्व अस्माकं' द्यावापृथिव्यौ, यथा विद्युत् अभ्राणि दोग्धि। कर्मणा इदानीम् अस्माकम् उप' कुरु बहूनि अन्नानि ॥ ३ ॥

विश्वस्य राजा पवते स्वर्दृश ऋतस्य धीतिमृषिषाळवीवशत्।
यः सूर्यस्यासिरेण मृज्यते पिता मतीनामसमष्टकाव्यः ॥ ४ ॥

विश्वस्य। राजा। पवते। स्वःऽदृशः। ऋतस्य। धीतिम्। ऋषिषाट्। अवीवशत्।
यः। सूर्यस्य। असिरेण। मृज्यते। पिता। मतीनाम्। असमष्टऽकाव्यः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सर्वस्य राजा पवते स्वर्दृशः इन्द्रस्य 'पानाय। इन्द्रस्य' कर्म यज्ञम् ऋषिषाट्' कामयते, स ऋषीनभिभवति। 'ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनाम्' (ऋ ९,९६,६) इति मन्त्रः। यः सूर्यस्य उत्क्षेपकेण तेजसा शोध्यते पालयिता स्तोतॄणाम् अन्यैः कविभिः अव्याप्तकर्मा ॥ ४ ॥

वृषेव यूथा परि कोशमर्षस्यपामुपस्थे वृषभः कनिक्रदत्।
स इन्द्राय पवसे मत्सरिन्तमो यथा जेषाम समिथे त्वोतयः ॥ ५ ॥

वृषाऽइव। यूथा। परि। कोशम्। अर्षसि। अपाम्। उपऽस्थे। वृषभः। कनिक्रदत्।
सः। इन्द्राय। पवसे। मत्सरिन्ऽतमः। यथा। जेषाम। समऽइथे। त्वाऽऊतयः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० वृषभ इव यूथानि परि गच्छति कलशम् अपाम् उपस्थे अन्तरिक्षे वर्षिता शब्दं कुर्वन्। स त्वम् इन्द्राय पवसे' अत्यन्तं मदयिता। यथा जयेम सङ्ग्रामे शत्रून् त्वया रक्षिताः, तथा पवसे इति ॥ ५ ॥

'इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये प्रथमो वर्गः' ॥

[७७]

'कविर्भार्गव ऋषिः। पवमानः सोमो देवता। जगती छन्दः'।

एष प्र कोशे मधुमाँ अचिक्रददिन्द्रस्य वज्रो वपुषो वपुष्टरः।
अभीमृतस्य सुदुघा घृतश्चुतो वाश्रा अर्षन्ति पयसेव धेनवः ॥ १ ॥

एषः। प्र। कोशे। मधुऽमान्। अचिक्रदत्। इन्द्रस्य। वज्रः। वपुषः। वपुःऽतरः।
अभि। ईम्। ऋतस्य। सुऽदुघाः। घृतऽश्चुतः। वाश्राः। अर्षन्ति। पयसाऽइव। धेनवः ॥ १ ॥

१-१. प्रधुक्ष्वास्माकं वि' अ'; प्रधुक्ष्वास्माकं वि' २. यथा वि'. ३-३. पानस्य वि'. ४. ऋषीणां वि' ५. पवते मूको ६-६. नास्ति मूको.

वेङ्कट० अथ प्रकर्षेण शब्दायते कलशे मधुरसः स्यन्दमान इन्द्रस्य बलकर' धीजानां वज्र
अन्यस्माद् अत्यन्तं वसा। सोमो ह्योषधीषु गर्भम् आदधाति। तस्यास्य सत्यस्य¹ अभि गच्छन्ति
धारा. सुदोहा² उदकस्य निर्गमयित्र्य शब्दायमाना, यथा पयसा युक्ता धेनव आगच्छन्ति ॥१॥

स पूर्व्यः पवते यं दिवस्परि श्येनो मथायदिषितस्तिरो रजः ।
स मध्व आ युवते वेविजान इत् कृशानोरस्तुर्मनसाह बिभ्युषा ॥ २ ॥

स । पूर्व्य । पवते । यम् । दिव । परि । श्येन । मथायत् । इषित । तिर । रज ।
स । मध्व । आ । युवते । वेविजान । इत् । कृशानो । अस्तु । मनसा । अह । बिभ्युषा ॥ २ ॥

वेङ्कट० स प्रत्न क्षरति, यम् सोमं द्युलोकात् श्येन ³परि अमथात् मात्रा³ प्रेषित । तिर -कुर्वन् तृतीय
लोकं श्येन मधूनि आ युवते पृथक्करोति दिव चरन् कृशानो सोमपालात् शराणां
क्षेप्तु भीतेन एव मनसा सहेति ॥ २ ॥

ते नः पूर्वास उपरास इन्दवो महे वाजाय धन्वन्तु गोमते ।
ईक्षेण्यासो अह्यो न चारवो ब्रह्मब्रह्म ये जुजुषुर्हविर्हविः ॥ ३ ॥

ते । न । पूर्वास । उपरास । इन्दव । महे । वाजाय । धन्वन्तु । गोऽमते ।
ईक्षेण्यास । अह्य । न । चारव । ब्रह्मऽब्रह्म । ये । जुजुषु । हविःऽहवि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० ते न प्रत्ना प्रावभि सूयमाना इन्दव महते पशुमते अन्नाय निर्गच्छन्तु दर्शनीया
स्त्रिय इव चारव । ⁴अहि, आहननाद् (तु या २,१७) इत्युक्तम्⁴। आहन्ति⁵ हि स्त्री पुमांसं
समिति। ये सर्वं स्तोत्र सर्वं च हवि सेवन्ते ॥ ३ ॥

अयं नो विद्वान् वनवद्वनुष्यत इन्दुः सत्राचा मनसा पुरुष्टुतः ।
इनस्य यः सदने गर्भमादधे गवामुरुब्जमभ्यर्षति व्रजम् ॥ ४ ॥

अयम् । न । विद्वान् । वनवत् । वनुष्यत । इन्दु । सत्राचा । मनसा । पुरुऽस्तुत ।
इनस्य । य । सदने । गर्भम् । आऽदधे । गवाम् । उरुब्जम् । अभि । अर्षति । व्रजम् ॥ ४ ॥

हन्तुमिच्छत शत्रून् इन्दु सध्र्यता मनसा बहुभि
वेङ्कट० अयम् अस्माक हन्तु विद्वान् आवासस्थाने ओषधीषु गर्भम् आधत्ते पृथिव्यां वा।
स्तुत, य अयम् ईश्वरस्याग्ने सदने
सोऽय शत्रुभिरपहृताना गवाम् उरण⁶ पयसो जनकम् व्रजम् अभि गच्छति आजिहीर्षु ॥ ४ ॥

---

१. तस्य वि¹. २ सन्दोहा अ¹. ३-३. पयवगामात्रा वि³; पयवभ्रामात्रा अ¹ ४-४. मिहि राहनादित्युक्त वि³, हि राहननादित्युक्तं वि¹, नास्ति अ¹ ५ नास्ति वि³ अ¹ ६ भरूण अ¹, वरुण. वि³.

चक्रिर्दिवः पवते कृत्व्यो रसो महाँ अदब्धो वरुणो हुरुग्यते ।
असावि मित्रो वृजनेषु यज्ञियोऽत्यो न यूथे वृषयुः कनिक्रदत् ॥ ५ ॥

चक्रिः । दिवः । पवते । कृत्व्यः । रसः । महान् । अदब्धः । वरुणः । हुरुक् । यते ।
असावि । मित्रः । वृजनेषु । यज्ञियः । अत्यः । न । यूथे । वृषऽयुः । कनिक्रदत् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० कर्ता कामान् दिवः पवते कर्मण्यः रसः महान् अहिंसितः वारकः[1] कुटिलम् गच्छते जनाय अभिषुतः मित्रभूतः उपद्रवेषु यष्टव्यः अश्वः इव वडवायूथे[2] वृषभः शब्दं कुर्वन्निति ॥ ५ ॥

[3]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये द्वितीयो वर्गः[3] ॥

[७८]

[3]कविर्भार्गव ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । जगती छन्दः[3] ।

प्र राजा वाचं जनयन्नसिष्यददपो वसानो अभि गा इयक्षति ।
गृभ्णाति रिप्रमविरस्य तान्वा शुद्धो देवानामुप याति निष्कृतम् ॥ १ ॥

प्र । राजा । वाचम् । जनयन् । असिस्यदत् । अपः । वसानः । अभि । गाः । इयक्षति ।
गृभ्णाति । रिप्रम् । अविः । अस्य । तान्वा । शुद्धः । देवानाम् । उप । याति । निःऽकृतम् ॥

वेङ्कट० प्र स्यन्दते राजा वाचम् जनयन् । वसतीवरीः आच्छादयन् अभि गच्छति स्तुतीः[4] । तस्यास्य अविमयेन वस्त्रेण रिप्रम् गृह्णाति पूयमानस्य तृणादिकं निरुणद्धि । अथ स शुद्धः देवानाम् उपगच्छति स्थानम् ॥ १ ॥

इन्द्राय सोम परि षिच्यसे नृभिर्नृचक्षा ऊर्मिः कविरज्यसे वने ।
पूर्वीर्हि ते स्रुतयः सन्ति यातवे सहस्रमश्वा हरयश्चमूषदः ॥ २ ॥

इन्द्राय । सोम । परि । सिच्यसे । नृऽभिः । नृऽचक्षाः । ऊर्मिः । कविः । अज्यसे । वने ।
पूर्वीः । हि । ते । स्रुतयः । सन्ति । यातवे । सहस्रम् । अश्वाः । हरयः । चमूऽसदः ॥ २ ॥

वेङ्कट० इन्द्राय सोम! परि सिच्यसे ऋत्विग्भिः नृणां द्रष्टा। प्रेर्यमाणः कविः प्रेर्यसे उदके। बह्व्यः हि ते स्रुतयः सन्ति यातुम्। सहस्रम् च अश्वाः[5] हरणकुशलाः चमसेषु सीदतस्तव सन्तीति ॥ २ ॥

समुद्रिया अप्सरसो मनीषिणमासीना अन्तरभि सोममक्षरन् ।
ता ईं हिन्वन्ति हर्म्यस्य सक्षणिं याचन्ते सुम्नं पवमानमक्षितम् ॥ ३ ॥

---

१. वारकः मूको. २. वडवायूथे अ[1], वडवायूथे वि[2]. ३-३. नास्ति मूको. ४. स्तुतिः मूको. ५. नास्ति वि[1] अ[1].

समुद्रियाः । अप्सरसः । मनीषिणम् । आसीनाः । अन्तः । अभि । सोमम् । अक्षरन् ।
ताः । ईम् । हिन्वन्ति । हर्म्यस्य । सक्षणिम् । याचन्ते । सुम्नम् । पवमानम् । अक्षितम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अन्तरिक्ष्याः काश्चित् अप्सरसः मनीषिणम् यज्ञस्य अन्तः आसीनाः अभि क्षरन्ति अभिपूयमाणम् सोमम् । वसतीवर्यः ताः एनं प्रेरयन्ति यज्ञगृहस्य सेचनशीलम् । अथ ऋत्विजः तं सुखम् याचन्ते पवमानम् अक्षीणम् ॥ ३ ॥

गोजिन्नः सोमो रथजिद्धिरण्यजित् स्वर्जिदब्जित् पवते सहस्रजित् ।
यं देवासश्चक्रिरे पीतये मदं स्वादिष्ठं द्रप्समरुणं मयोभुवम् ॥ ४ ॥

गोऽजित् । नः । सोमः । रथऽजित् । हिरण्यऽजित् । स्वःऽजित् । अप्ऽजित् । पवते । सहस्रऽजित् ।
यम् । देवासः । चक्रिरे । पीतये । मदम् । स्वादिष्ठम् । द्रप्सम् । अरुणम् । मयःऽभुवम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स्वरिति सुखमुच्यते, स्वर्गो वा । अस्माकं गवादीनां जेता सोमः पवते, यम् देवाः अकुर्वन् पानाय मदकरम् स्वादुतमम् द्रवणशीलम् अरुणवर्णम् सुखस्य भावयितारम् ॥ ४ ॥

एतानि सोम पवमानो अस्मयुः सत्यानि कृण्वन् द्रविणान्यर्षसि ।
जहि शत्रुमन्तिके दूरके च य उर्वीं गव्यूतिमभयं च नस्कृधि ॥ ५ ॥

एतानि । सोम । पवमानः । अस्मऽयुः । सत्यानि । कृण्वन् । द्रविणानि । अर्षसि ।
जहि । शत्रुम् । अन्तिके । दूरके । च । यः । उर्वीम् । गव्यूतिम् । अभयम् । च । नः । कृधि ॥

वेङ्कट० एतानि सोम! पवमान अस्मत्कामः सत्यानि कुर्वन् धनानि पवसे । स त्वम् अन्तिके[1] [2]दूरके च यः शत्रुः[2], तं जहि । विस्तीर्णम् मार्गम् अभयम् च अस्माकं कुर्विति ॥ ५ ॥

[3]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये तृतीयो वर्गः[3] ॥

[७९]

[3]कविर्भार्गव ऋषिः । पवमान सोमो देवता । जगती छन्दः[3] ।

अचोदसो नो धन्वन्त्विन्दवः प्र सुवानासो बृहद्दिवेषु हरयः ।
वि च नशन् न इषो अरातयोऽर्यो नशन्त सनिषन्त नो धियः ॥ १ ॥

अचोदसः । नः । धन्वन्तु । इन्दवः । प्र । सुवानासः । बृहत्ऽदिवेषु । हरयः ।
वि । च । नशन् । नः । इषः । अरातयः । अर्यः । नशन्त । सनिषन्त । नः । धियः ॥ १ ॥

1. °के च वि[1,2]. 2-2. दूरे च श° वि[1] अ[2]. 3-3. नास्ति मूको.

वेङ्कट० चोदनारहिता अप्रेरिता अस्माकम् प्र यच्छ तु इन्दव सूयमाना बृहद्दिवकुल्जेषु हरितवर्णा । वि नश्यन्तु च अस्माकम् अन्नस्य अदातार[1] । अपि च ते अरय नश्यन्तु, भग्नन्ता च अस्मदीयानि कर्माणीति ॥ १ ॥

प्र णो॑ धन्व॒न्त्विन्द॑वो मद॒च्युतो॒ धना॑ वा॒ येभि॒रर्व॑तो जु॒नीम॑सि ।
ति॒रो मर्त॑स्य॒ कस्य॑ चि॒त् परि॑ह्वृतिं व॒यं धना॑नि वि॒श्वधा॑ भरेमहि ॥ २ ॥

प्र । नः॒ । ध॒न्व॒न्तु॒ । इन्द॑वः । म॒द॒ऽच्युतः॑ । धना॑ । वा॒ । येभिः॑ । अर्व॑तः । जु॒नीम॑सि ।
ति॒रः । मर्त॑स्य । कस्य॑ । चि॒त् । परि॑ऽह्वृतिम् । व॒यम् । धना॑नि । वि॒श्वधा॑ । भ॒रे॒म॒हि॒ ॥ २ ॥

वेङ्कट० प्र अर्पन्तु अस्माकम् इन्दव मदस्य प्रेरका । अथ[2] धनानि वा वय यैरिन्दुभि॰ शश्वो[3] प्राप्तुम । तिर कुर्वन्त[3] मर्त्यस्य कस्य चित् अपि परिबाधाम् वयम् धनानि सर्वदा बिभृयाम ॥ २ ॥

उ॒त स्वस्या॒ अरा॑त्या अ॒रिर्हि ष उ॒तान्यस्या॒ अरा॑त्या॒ वृको॒ हि षः ।
धन्व॒न् न तृष्णा॒ सम॑रीत॒ ताँ अ॒भि सोम॑ ज॒हि प॑वमान दुरा॒ध्यः॑ ॥ ३ ॥

उ॒त । स्वस्याः॑ । अरा॑त्याः । अ॒रिः । हि । सः । उ॒त । अ॒न्यस्याः॑ । अरा॑त्याः । वृकः॑ । हि । सः ।
धन्व॑न् । न । तृष्णा॑ । सम् । अ॒री॒त॒ । तान् । अ॒भि । सोम॑ । ज॒हि । प॒व॒मा॒न॒ । दुः॒ऽआ॒ध्यः॑ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अपि च सः[4] सोम स्वारातिं शत्रुम् अभिगच्छति । तथान्यमपि यजमानस्य शत्रु बाधितेति[5] । अरातिशब्द स्त्रीलिङ्गोपि दृष्ट । स्वरस्त्वन्यत्राप्यकार दृश्यते—'नारातयस्तमिद स्वस्ति' (ऋ २,२३,५) इति । प्रत्यक्ष 'उत्तरोऽर्ध' । तान्[7] निरुदक इव देशे गच्छत तृष्णा सम् अभि प्राप्नोतु । सोम! जहि पवमान! दुर्बुद्धीनिति ॥ ३ ॥

दि॒वि ते॒ नाभा॑ पर॒मो य आ॑द॒दे पृ॑थि॒व्यास्ते॑ रुरुहुः॒ सान॑वि॒ क्षिपः॑ ।
अद्र॑यस्त्वा बप्सति॒ गोरधि॑ त्व॒च्य१॒प्सु त्वा॒ हस्तै॑र्दुदुहुर्मनी॒षिणः॑ ॥ ४ ॥

दि॒वि । ते॒ । नाभा॑ । प॒र॒मः । यः । आ॒ऽद॒दे । पृ॒थि॒व्याः । ते॒ । रु॒रु॒हुः॒ । सान॑वि । क्षिपः॑ ।
अद्र॑यः । त्वा॒ । ब॒प्स॒ति॒ । गोः । अधि॑ । त्व॒चि । अ॒प्ऽसु । त्वा॒ । हस्तैः॑ । दु॒दु॒हुः॒ । म॒नी॒षिणः॑ ॥

वेङ्कट० दिवि तव[6] समुच्छ्रिते देशे स वर्तते अश उत्तम, य हविरादत्ते पृथिव्या । ते रोहन्ति समुच्छ्रिते देशे क्षिप्ता अशव । त्वाम् अधिषवणचर्मणि ग्रावाणो भक्षयन्ति । अप्सु त्वाम् हस्तै दुहन्ति ऋत्विज ॥ ४ ॥

ए॒वा त॑ इन्दो सु॒भ्वं॑ सु॒पेश॑सं॒ रसं॑ तुञ्जन्ति प्रथ॒मा अ॑भि॒श्रियः॑ ।
निदं॑निदं पवमान॒ नि ता॑रिष आ॒विस्ते॒ शुष्मो॑ भवतु प्रि॒यो मदः॑ ॥ ५ ॥

---

१. दा र मूको २ नास्ति वि॰. ३-३ 'प्नुवन्तिरस्कुर्वतो वि॰ ४ नास्ति वि॰ अ॰
५ बाधते वि॰. ६ उत्तरोऽधस्तात् वि॰ अ॰. ७ ते अ॰.

एव । ते । इन्दो इति । सुऽभ्वम् । सुऽपेशसम् । रसम् । तुञ्जन्ति । प्रथमा । अभिऽश्रियः ।
निदम्ऽनिदम् । पवमान । नि । तारिषः । आविः । ते । शुष्मः । भवतु । प्रियः । मदः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० एव तव इन्दो! शोभनभवनम् सुरूपम् रसम्[1] प्रेरयन्ति प्रथममेव त्वाम् अभिश्रयन्तो ग्रावाण । स त्वम् पवमान! सर्वं शत्रु विनाशय। आविः भवतु तव शत्रूणां शोषकः प्रियः रस ।५॥

[2]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये चतुर्थो वर्गः[2] ॥

[८०]

[3]वसुर्भारद्वाज ऋषि । पवमान सोमो देवता । जगती छन्द [4] ।

सोमस्य धारा पवते नृचक्षस ऋतेन देवान् हवते दिवस्परि ।
बृहस्पते रवथेना वि दिद्युते समुद्रासो न सवनानि विव्यचुः ॥ १ ॥

सोमस्य । धारा । पवते । नृऽचक्षसः । ऋतेन । देवान् । हवते । दिवः । परि ।
बृहस्पते । रवथेन । वि । दिद्युते । समुद्रासः । न । सवनानि । विव्यचुः ॥ १ ॥

वेङ्कट० वसुर्भारद्वाज[1]। सोमस्य धारा पवते नृणां द्रष्टु । सोऽयं यज्ञेन देवान् हवते द्युलोकात्। [4]यदा वषट् बृहस्पति शब्द[4] करोति। तेनानेन सोऽयम् बृहस्पते शब्देन सह वि द्योतते। सोमेन[5] व्याप्तानि सवनानि यज्ञ व्याप्नुवन्ति उदधय इव पृथिवीमिति ॥ १ ॥

य त्वा वाजिन्नघ्न्या अभ्यनूषतायोहतं योनिमा रोहसि द्युमान् ।
मघोनामायुः प्रतिरन् महि श्रव इन्द्राय सोम पवसे वृषा मदः ॥ २ ॥

यम् । त्वा । वाजिन् । अघ्न्याः । अभि । अनूषत । अयःऽहतम् । योनिम् । आ । रोहसि । द्युऽमान् ।
मघोनाम् । आयुः । प्रऽतिरन् । महि । श्रवः । इन्द्राय । सोम । पवसे । वृषा । मदः ॥ २ ॥

वेङ्कट० यम् त्वा बलवन्[1] गाव अभि स्तुवन्ति। त्वय्यागते यज्ञ आशिरार्थं स्थिताइत्यन्द्रायन्ते। स त्वं हिरण्मयेन पाणिना हतम् स्थानम् आ रोहसि दीप्तिमान् । स त्वं हविष्मताम् आयु वर्धयन् महत् च अन्नम् इन्द्राय सोम! पवस वर्षिता मदकर । यद्वा अहन्तव्या ब्राह्मणा अघ्न्या इति ॥ २ ॥

एन्द्रस्य कुक्षा पवते मदिन्तम ऊर्जं वसानः श्रवसे सुमङ्गलः ।
प्रत्यङ् स विश्वा भुवनाभि पप्रथे क्रीळन् हरिरत्यः स्यन्दते वृषा ॥ ३ ॥

आ । इन्द्रस्य । कुक्षा । पवते । मदिन्ऽतमः । ऊर्जम् । वसानः । श्रवसे । सुऽमङ्गलः ।
प्रत्यङ् । सः । विश्वा । भुवना । अभि । पप्रथे । क्रीळन् । हरिः । अत्यः । स्यन्दते । वृषा ॥३॥

---

१ रय वि¹. २-२ नास्ति मूको ३ वसुभा° वि¹. ४-४ यदा च षट्° वि¹ अ¹, यथारम्भात् इ° वि¹. ५-५ भुग्तिम् वि¹ अ¹ ६. °वन मूको.

वेङ्कट० आ पवते इन्द्रस्य उदरे मदिन्तम[1] रसम् आच्छादयन् अन्नार्थम् सुमङ्गल । स अयं दिव्युदित[2] सर्वाणि भुवनानि प्रत्यागच्छन्[3] अभि प्रथते। क्रीडन् हरिः अतनशीलः स्यन्दते वर्धिता ॥ ३ ॥

तं त्वा देवेभ्यो मधुमत्तमं नरः सहस्रधारं दुहते दश क्षिपः ।
नृभिः सोम प्रच्युतो ग्रावभिः सुतो विश्वान् देवाँ आ पवस्वा सहस्रजित् ॥ ४ ॥

तम् । त्वा । देवेभ्यः । मधुमत्ऽतमम् । नरः । सहस्रऽधारम् । दुहते । दश । क्षिपः ।
नृऽभिः । सोम । प्रऽच्युतः । ग्रावऽभिः । सुतः । विश्वान् । देवान् । आ । पवस्व । सहस्रऽजित् ॥

वेङ्कट० 'तम् त्वा' देवेभ्यः मधुमत्तमम्[4] मनुष्याः सहस्रधारम् दुहते, दश च अङ्गुलयः । नृभिः सोम! प्रेरितः ग्रावभिः अभिषुतः 'विश्वान् देवान् आ पवस्व' हे सहस्रस्य जेतः[5] ॥ ४ ॥

तं त्वा हस्तिनो मधुमन्तमद्रिभिर्दुहन्त्यप्सु वृषभं दश क्षिपः ।
इन्द्रं सोम मादयन् दैव्यं जनं सिन्धोरिवोर्मिः पवमानो अर्षसि ॥ ५ ॥

तम् । त्वा । हस्तिनः । मधुऽमन्तम् । अद्रिऽभिः । दुहन्ति । अप्ऽसु । वृषभम् । दश । क्षिपः ।
इन्द्रम् । सोम । मादयन् । दैव्यम् । जनम् । सिन्धोःऽइव । ऊर्मिः । पवमानः । अर्षसि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तम् त्वा[7] सुहस्तस्य मधुमन्तम् ग्रावभिः दुहन्ति उदकेषु[8] वृषभम् दश अङ्गुलयः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ५ ॥

'इति सप्तमाष्टके तृतीयाऽध्याये पञ्चमो वर्गः' ॥

[८१]

'वसुर्भारद्वाज ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । जगती छन्दः, पञ्चमी त्रिष्टुप्' ।

प्र सोमस्य पवमानस्योर्मय इन्द्रस्य यन्ति जठरं सुपेशसः ।
दध्ना यदीमुन्नीता यशसा गवां दानाय शूरमुदमन्दिषुः सुताः ॥ १ ॥

प्र । सोमस्य । पवमानस्य । ऊर्मयः । इन्द्रस्य । यन्ति । जठरम् । सुऽपेशसः ।
दध्ना । यत् । ईम् । उत्ऽनीताः । यशसा । गवाम् । दानाय । शूरम् । उत्ऽअमन्दिषुः । सुताः ॥

वेङ्कट० प्र यन्ति सोमस्य पवमानस्य ऊर्मयः इन्द्रस्य जठरम् सुरूपाः । यदाऽमी गवाम् यशसा[10] दध्ना सह उन्नीताः यजमानानां धनप्रदानाय[11] शूरम् इन्द्रम् उन्मादयन्ति[12] सुताः ॥ १ ॥

---

१. मदिन्तरो वि[2] अ[1]. २ दिव्युदय वि[1] ३. प्रत्यागच्छ° वि[1]. ४-४ त्वां तं अ[1] ५ मधुमन्तं अ[1]. ६-६. देवानभिपवस्व वि[1]. ७ त्वा वि[2] अ[1]. ८ उदके वि[1] ९-९ नास्ति मूको. १० यशसा वि[2] अ[1]. ११. धनप्रदाना वि[1]; °प्रदानेन वि[2] अ[1]. १२. उन्मन्दन्ति वि[1].

अच्छा हि सोमः कुलशाँ असिष्यददत्यो न वोळ्हा रघुवर्तनिर्वृषा ।
अथा देवानामुभयस्य जन्मनो विद्वाँ अश्नोत्यमुत इतश्च यत् ॥ २ ॥

अच्छ । हि । सोम । कलशान् । असिस्यदत् । अत्य । न । वोळ्हा । रघुऽवर्तनि । वृषा ।
अथ । देवानाम् । उभयस्य । जन्मन । विद्वान् । अश्नोति । अमुत । इत । च । यत् ॥२॥

वेङ्कट० कलशान् अभि[1] हि स्यन्दते सोम अत्य इव वोळ्हा लघुगमन वृषा । अथ[2] देवानाम् उभयविधम् जातम् जानन् व्याप्नोति, यद्दिव आगच्छति यत् च पृथिव्या देवजातम् इति ॥ २ ॥

आ नः सोम पवमानः किरा वस्विन्दो भव मघवा राधसो महः ।
शिक्षा वयोधो वसवे सु चेतुना मा नो गयमारे अस्मत् परा सिचः ॥ ३ ॥

आ । न । सोम । पवमान । किर । वसु । इन्दो इति । भव । मघऽवा । राधस । मह ।
शिक्ष । वय ऽध । वसवे । सु । चेतुना । मा । न । गयम् । आरे । अस्मत् । परा । सिच ॥

वेङ्कट० आ विक्षिप अस्माकम् सोम! पवमान 'धनम् इन्दो![3] भव धनवान् महतो धनस्य दाता[4] । प्रयच्छ अन्नस्य धात[5] परिचरत [6]कल्याण प्रज्ञानेन[6] । मा परा सिच धनम् अस्मत्त दूर इति ॥३॥

आ नः पूषा पवमानः सुरातयो मित्रो गच्छन्तु वरुणः सजोषसः ।
बृहस्पतिर्मरुतो वायुरश्विना त्वष्टा सविता सुयमा सरस्वती ॥ ४ ॥

आ । न । पूषा । पवमान । सुऽरातय । मित्र । गच्छन्तु । वरुण । सऽजोषस ।
बृहस्पति । मरुत । वायु । अश्विना । त्वष्टा । सविता । सुऽयमा । सरस्वती ॥ ४ ॥

वेङ्कट० आ गच्छन्तु अस्मत्कम् एते सुदाना सङ्गता, सरस्वती च[7] या शोभननिग्रहेति ॥ ४ ॥

उभे द्यावापृथिवी विश्वमिन्वे अर्यमा देवो अदितिर्विधाता ।
भगो नृशंस उर्वन्तरिक्षं विश्वे देवाः पवमानं जुषन्त ॥ ५ ॥

उभे इति । द्यावापृथिवी इति । विश्वमिन्वे इति विश्वम्ऽइन्वे । अर्यमा । देव । अदिति । विऽधाता ।
भग । नृऽशंस । उरु । अन्तरिक्षम् । विश्वे । देवा । पवमानम् । जुषन्त ॥ ५ ॥

वेङ्कट० उभे द्यावापृथिव्यौ सर्वव्यापिन्यौ, अर्यमप्रभृतय, भग च नृभि शंसनीय, विस्तीर्णम् अन्तारिक्षम्, सर्वे च देवा पवमानम् सेवन्त ॥ ५ ॥

[*]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये षष्ठो वर्ग[*] ॥

---

१ अभी वि' अ'. २. अथा वि[1]. ३-३ नास्ति वि'. ४. दाता वि' ५-५ शोभन प्रज्ञानेन अ' ६ नास्ति वि' अ' *-* नास्ति मूको.

[८२]

¹वसुर्भारद्वाज ऋषि । पवमान सोमो देवता । जगती छन्दः, पञ्चमी त्रिष्टुप्¹ ।

असावि सोमो अरुषो वृषा हरी राजेव दस्मो अभि गा अचिक्रदत् ।
पुनानो वारं पर्येत्यव्ययं श्येनो न योनिं घृतवन्तमासदम् ॥ १ ॥

असावि । सोमः । अरुषः । वृषा । हरिः । राजाऽइव । दस्मः । अभि । गाः । अचिक्रदत् ।
पुनानः । वारम् । परि । एति । अव्ययम् । श्येनः । न । योनिम् । घृतऽवन्तम् । आऽसदम् ॥१॥

वेङ्कट० अभिषुत सोम आरोचमान² वृषा हरितवर्ण राजेव दर्शनीय । सोऽयम् उदकानि अभि शब्द करोति । पूयमानश्च वारम् परि गच्छति अविमयम् । श्येन इव स्थानम् उदकवन्तम् आसत्तु पवते ॥ १ ॥

कविर्वेधस्या पर्येषि माहिनमत्यो न मृष्टो अभि वाजमर्षसि ।
अपसेधन् दुरिता सोम मृळय घृतं वसानः परि यासि निर्णिजम् ॥ २ ॥

कविः । वेधस्या । परि । एषि । माहिनम् । अत्यः । न । मृष्टः । अभि । वाजम् । अर्षसि ।
अपऽसेधन् । दुःऽइता । सोम । मृळय । घृतम् । वसानः । परि । यासि । निःऽनिजम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० कवि त्व विधानकामतया परि गच्छसि महनीय पवित्रम् । अश्व इव परिमृष्टः अभि गच्छसि सङ्ग्रामम् । स त्वम् अपसेधन् दुरितानि सोम! सुखय । उदकम् वसान परि गच्छसि निर्णेजन पवित्रम् ॥ २ ॥

पर्जन्यः पिता महिषस्य पर्णिनो नाभा पृथिव्या गिरिषु क्षयं दधे ।
स्वसार आपो अभि गा उतासरन्त्सं ग्रावभिर्नसते वीते अध्वरे ॥ ३ ॥

पर्जन्यः । पिता । महिषस्य । पर्णिनः । नाभा । पृथिव्याः । गिरिषु । क्षयम् । दधे ।
स्वसारः । आपः । अभि । गाः । उत । असरन् । सम् । ग्रावऽभिः । नसते । वीते । अध्वरे ॥३॥

वेङ्कट० पर्जन्य जनक महतो पत्रवत सोमस्य । सोऽयम् पृथिव्या नाभौ हविर्धाने दा³ ग्रावसु निवास करोति । तमिमम्⁴ अङ्गुलय आप पशव च अभि सरन्ति⁵ । सोऽयं सङ्गच्छते ग्रावभि कान्त⁶ यज्ञे ॥ ३ ॥

जायेव पत्यावधि शेव मंहसे पज्राया गर्भ शृणुहि ब्रवीमि ते ।
अन्तर्वाणीषु प्र चरा सु जीवसेऽनिन्द्यो वृजने सोम जागृहि ॥ ४ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. °माना मूका. ३. नास्ति वि¹. ४. न इमम् वि². ५. सरन्ति भ¹. ६. मन्ते वि³ अ¹.

जायाऽइव । पत्यौ । अधि । शेवं । मंहसे । पज्रायाः । गर्भ । शृणुहि । ब्रवीमि । ते ।
अन्तः । वाणीषु । प्र । चर । सु । जीवसे । अनिन्द्यः । वृजने । सोम । जागृहि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यथा जाया पत्यौ सुखं प्रयच्छति, एवं प्रयच्छसि सुखं यजमाने । हे पज्रायाः गर्भ! शृणुहि[1] स्तुतीर्या, तुभ्यम् अहम् ब्रवीमि । पज्रिर्गतिकर्मा । पज्रा पृथिवीत्याहुः । अपि वा माध्यमिका वाक् पज्रा । स त्वं स्तुतीनां मध्ये सुष्ठु प्र चर जीवनाय । प्रशस्य त्वं शत्रुबले सोम! जागृहि ॥ ४ ॥

यथा पूर्वेभ्यः शतसा अमृध्रः सहस्रसाः पर्ययो वाजमिन्दो ।
एवा पवस्व सुविताय नव्यसे तव व्रतमन्वापः सचन्ते ॥ ५ ॥

यथा । पूर्वेभ्यः । शतऽसाः । अमृध्रः । सहस्रऽसाः । परिऽअयाः । वाजम् । इन्दो इति ।
एव । पवस्व । सुविताय । नव्यसे । तव । व्रतम् । अनु । आपः । सचन्ते ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यथा पूर्वेभ्यः ऋषिभ्यः शतसहस्रयोर्दाता अहिंस्यः पर्यगच्छः सङ्ग्रामं प्रति इन्दो!, तथा सम्प्रति च पवस्व नवतराय अभ्युदयाय । तव कर्म उदकानि अनु सेवन्ते इति ॥ ५ ॥

[2]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये सप्तमो वर्गः[2] ॥

[८३]

[3]पवित्र आङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । जगती छन्दः[3] ।

पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते प्रभुर्गात्राणि पर्येषि विश्वतः ।
अतप्ततनूर्न तदामो अश्नुते शृतास इद्वहन्तस्तत् समाशत ॥ १ ॥

पवित्रम् । ते । विऽततम् । ब्रह्मणः । पते । प्रऽभुः । गात्राणि । परि । एषि । विश्वतः ।
अतप्तऽतनूः । न । तत् । आमः । अश्नुते । शृतासः । इत् । वहन्तः । तत् । सम् । आशत ॥

वेङ्कट० पवित्र । [4]पवित्रम् ते[4] विस्तृतं तेजः हे ब्राह्मणानां स्वामिन्! । प्रभुः त्वं पातॄणाम् अङ्गानि पीयमानः सर्वतो व्याप्नोषि । विविधैस्तपोविशेषैः 'अतप्ततनूः, अतः' एव आमः अपक्वः, न तत् अश्नुते । पवित्रं तपसा शृताः एव यज्ञम् वहन्तः तत् प्राप्नुवन्ति ॥ १ ॥

तपोष्पवित्रं विततं दिवस्पदे शोचन्तो अस्य तन्तवो व्यस्थिरन् ।
अवन्त्यस्य पवीतारमाशवो दिवस्पृष्ठमधि तिष्ठन्ति चेतसा ॥ २ ॥

---

1 शृणु वि[1] अ[1]. २-२ नास्ति मूको. ३-३ पवित्रवचे वि[1]; पवित्र वि[1] ४-४. 'तनूरेव वि[1] अ[1]

तपो॑ । प॒वित्र॑म् । विऽत॑तम् । दि॒वः । प॒दे । शोच॑न्त । अ॒स्य॒ । तन्त॑वः । वि । अ॒स्थि॒र॒न् ।
अव॑न्ति । अ॒स्य॒ । प॒वि॒तार॑म् । आ॒शवः॑ । दि॒वः । पृ॒ष्ठम् । अधि॑ । ति॒ष्ठ॒न्ति॒ । चेत॑सा ॥ २ ॥

वेङ्कट० शत्रूणा तापयितु सोमस्य पवित्रम् तेज अन्तरिक्षस्य उच्छ्रिते स्थाने विततम्[1] । ज्वलन्त अस्य पवित्रस्य तन्तव विविध गच्छन्ति । रक्षन्ति अस्य पवित्रस्य सम्बन्धिनो व्याप्ता[2] रश्मयो यश्चैव सोम पुनाति तम् । दिव च पृष्ठम् अधि तिष्ठन्ति मनुष्यान् प्रज्ञापयन्त ॥ २ ॥

अरू॑रुचदु॒षस॒ः पृश्नि॑रग्रि॒य उ॒क्षा बि॑भर्ति॒ भुव॑नानि वाज॒युः ।
मा॒या॒विनो॑ ममिरे अस्य मा॒यया॑ नृ॒चक्ष॑सः पि॒तरो॒ गर्भ॒मा द॑धुः ॥ ३ ॥

अरू॑रुचत् । उ॒षस॑ः । पृश्नि॑ः । अ॒ग्रि॒यः । उ॒क्षा । बि॒भ॒र्ति॒ । भुव॑नानि । वा॒ज॒ऽयुः ।
मा॒या॒ऽविन॑ः । म॒मि॒रे॒ । अ॒स्य॒ । मा॒यया॑ । नृ॒ऽचक्ष॑सः । पि॒तर॑ः । गर्भ॑म् । आ । द॒धुः॒ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० किं च अयमादित्यरूपो रोचयति उषस पृश्निवर्णं मुख्य सेक्ता । बिभर्ति च भुवनानि उदकेन वृष्ट्न प्रजानाम् अन्नमिच्छन् । प्रज्ञावन्त निर्मितवन्त अस्य प्रज्ञानेन । नृणां द्रष्टार पातारो देवा गर्भम् आहितवन्त ओषधीष्विति । यद्वा अङ्गिरस पितर तेन प्रणोता जगद् उत्पादितवन्त इति ॥ ३ ॥

ग॒न्ध॒र्व इ॒त्था प॒दम॑स्य रक्षति॒ पाति॑ दे॒वानां॒ जनि॑मा॒न्यद्भु॑तः ।
गृ॒भ्णाति॑ रि॒पुं नि॒धया॑ नि॒धाप॑तिः सु॒कृत्त॑मा॒ मधु॑नो भ॒क्षमा॑शत ॥ ४ ॥

ग॒न्ध॒र्वः । इ॒त्था । प॒दम् । अ॒स्य॒ । र॒क्ष॒ति॒ । पाति॑ । दे॒वाना॑म् । जनि॑मानि । अद्भु॑तः ।
गृ॒भ्णाति॑ । रि॒पुम् । नि॒ऽधया॑ । नि॒धाऽप॑तिः । सु॒कृत्ऽत॑माः । मधु॑नः । भ॒क्षम् । आ॒श॒त॒ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० उदकानां स्तुतीनां वा धारक आदित्य अस्य सोमस्य स्थानम् अमुत्र रक्षति । सोऽय समो रक्षति देवजातानि । दवानित्यर्थ । महान् । किंच अयं पाशेन रिपुम् गृह्णाति पाशपति । तस्यास्य मधुन भक्षम् पुण्यकृत प्राप्नुवन्ति[3] ॥ ४ ॥

ह॒विर्ह॑विष्मो॒ महि॒ सद्म॒ दैव्यं॒ नभो॒ वसा॑नः॒ परि॑ यास्यध्व॒रम् ।
राजा॑ प॒वित्र॑रथो॒ वाज॒मारु॑हः स॒हस्र॑भृष्टिर्जयसि॒ श्रवो॑ बृ॒हत् ॥ ५ ॥

ह॒विः । ह॒वि॒ष्म॒ । महि॑ । सद्म॑ । दैव्य॑म् । नभ॑ः । वसा॑नः । परि॑ । या॒सि॒ । अ॒ध्व॒रम् ।
राजा॑ । प॒वित्र॑ऽरथः । वाज॑म् । आ । अ॒रु॒हः॒ । स॒हस्र॑ऽभृष्टिः । ज॒य॒सि॒ । श्रवः॑ । बृ॒हत् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० हवि इत्य इरदुदकनामसु (द्र निघ १,१२) [4]मघव । उदकम् हे उदकवन्! महत्[4] सदनम्

---

1 विततो वि' अ'; वितत वि'. 2. प्राप्ता वि' 3 °वन्तीत्यर्थः मूको 4 4. °नभः उदकमुद° वि' अ'.

देवानाम्। नभतिर्व्याप्तिकर्मा[1]। व्याप्तम् वसान परि गच्छसि यज्ञम्। राजा पवित्ररथ सङ्ग्रामम् आ रोहसि बहुभ्रशन, जयसि च महद् अन्नम् ॥ ५ ॥

[2]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये अष्टमो वर्गः[2] ॥

[८४]

[3]वाच्य. प्रजापतिर्ऋषिः । पवमानः सोमो देवता। जगती छन्दः[3]।

पव॑स्व देव॒माद॑नो॒ विच॑र्षणिर॒प्सा इन्द्रा॑य॒ वरु॑णाय वा॒यवे॑ ।
कृ॒धी नो॑ अ॒द्य वरि॑वः स्वस्ति॒मदु॑रुक्षि॒तौ गृ॑णीहि॒ दैव्यं॒ जन॑म् ॥ १ ॥

पव॑स्व । दे॒व॒ऽमाद॑नः । विऽच॑र्षणिः । अ॒प्साः । इन्द्रा॑य । वरु॑णाय । वा॒यवे॑ ।
कृ॒धि । नः॒ । अ॒द्य । वरि॑वः । स्व॒स्ति॒ऽमत् । उ॒रु॒ऽक्षि॒तौ । गृ॒णी॒हि॒ । दैव्य॑म् । जन॑म् ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्रजापतिर्वाच्यः। पवस्व देवानां मदयिता[1] विद्रष्टा उदकस्य दाता कर्मणो वा सम्भक्ता इन्द्रादिभ्य। कुरु च अस्माकम् अद्य धनम् अविनाशम्। विस्तीर्णायां यज्ञभूमौ दैव्यम् जनम् अभि-गृणीहि। गृणाति[4] शब्दकर्मा। यथाभिपवशब्द श्रुत्वा देवा आगच्छन्ति तथा गृणीहीति ॥ १ ॥

आ यस्त॒स्थौ भुव॑ना॒न्यम॑र्त्यो॒ विश्वा॑नि॒ सोमः॒ परि॒ तान्य॑र्षति ।
कृ॒ण्वन्त्सं॒चृतं॑ वि॒चृत॑म॒भिष्ट॑य॒ इन्दुः॑ सिषक्त्यु॒षसं॒ न सूर्यः॑ ॥ २ ॥

आ । यः । त॒स्थौ । भुव॑नानि । अम॑र्त्यः । विश्वा॑नि । सोम॑ः । परि॑ । तानि॑ । अ॒र्ष॒ति॒ ।
कृ॒ण्वन् । स॒म्ऽचृत॑म् । वि॒ऽचृत॑म् । अ॒भिष्ट॑ये । इन्दुः॑ । सि॒स॒क्ति॒ । उ॒षस॑म् । न । सूर्यः॑ ॥ २ ॥

वेङ्कट० आ तिष्ठति यः सोमो लोकान् अमर्त्य, स तानि विश्वानि सोम[6] परि गच्छति। सोऽयं कुर्वन् सम्बद्धम्[7] शत्रुभिर्विमुक्तम् अभियागाय इन्दु सेवते[8] [9]उषसम् इव सूर्य[9] ॥ २ ॥

आ यो गोभिः॑ सृ॒ज्यत॒ ओष॑धी॒ष्वा दे॒वानां॑ सु॒म्न इ॒षय॒न्नुपा॑वसुः ।
आ वि॒द्युता॑ पवते॒ धार॑या सु॒त इन्द्रं॒ सोमो॑ मा॒दय॒न् दैव्यं॒ जन॑म् ॥ ३ ॥

आ । यः । गोभिः॑ । सृ॒ज्यते॑ । ओष॑धीषु । आ । दे॒वाना॑म् । सु॒म्ने । इ॒षय॑न् । उप॑ऽवसुः ।
आ । वि॒ऽद्युता॑ । प॒व॒ते॒ । धार॑या । सु॒तः । इन्द्र॑म् । सोम॑ः । मा॒दय॑न् । दैव्य॑म् । जन॑म् ॥ ३ ॥

---

१. नभवति[5] मूको. २-२. नास्ति मूको ३. माद[3] भ[1]. ४. 'गाति मूको ५. 'इन्दवः भ[1]. ६. सोम वि[3] भ[1]. ७. सवन्धं वि[1]. ८. सोनवन वि[3] भ. ९-९. वदसः सवंमिव वि[3] भ[1].

वेङ्कट० आ मृज्यते रश्मिभि य[1] ओषधीषु देवानाम् सुखार्थं देवलोक प्रति गच्छन् उपगतधन[1] प्रतुभ्य । सोऽयम् आ पवते अभिषुतो विद्योतमानया धारया [1]सोम इन्द्रम् दैव्यम् जनम्[1] मादयन् इति ॥ ३ ॥

एष स्य सोमः पवते सहस्रजिद्धिन्वानो वाचमिषिरामुषर्बुधम् ।
इन्दुः समुद्रमुदियर्ति वायुभिरेन्द्रस्य हार्दि कलशेषु सीदति ॥ ४ ॥

एष । स्यः । सोमः । पवते । सहस्रऽजित् । हिन्वानः । वाचम् । इषिराम् । उषःऽबुधम् ।
इन्दुः । समुद्रम् । उत् । इयर्ति । वायुऽभिः । आ । इन्द्रस्य । हार्दि । कलशेषु । सीदति ॥४॥

वेङ्कट० स[2] एष सोम पवते सहस्रस्य जेता प्रेरयन्[3] वाचम् ऋत्विजा गमनशीलाम् उषसि प्रबुद्धाम्। सोऽयम्[3] इन्दु उद्यन् समुद्रम् उत् गमयति मारुतैः । आ सीदति इन्द्रस्य प्रियकरम् अन्ध[4] कलशेषु[5] ॥ ४ ॥

अभि त्यं गावः पयसा पयोवृधं सोमं श्रीणन्ति मतिभिः स्वर्विदम् ।
धनंजयः पवते कृत्व्यो रसो विप्रः कविः काव्येना स्वर्चनाः ॥ ५ ॥

अभि । त्यम् । गावः । पयसा । पयःऽवृधम् । सोमम् । श्रीणन्ति । मतिऽभिः । स्वःऽविदम् ।
धनम्ऽजयः । पवते । कृत्व्यः । रसः । विप्रः । कविः । काव्येन । स्वःऽचनाः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अभि श्रीणन्ति तम् गाव आत्मीयेन पयसा पयसो वर्धकम् सोमम्, स्तुतिभि य सर्वं प्रयच्छति। स्तुत सोम[6] धनाना जेता पवते कर्मण्य रस मेधावी कवि कर्मणा सर्वान ॥ ५ ॥

[10]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये नवमो वर्ग [10] ॥

[८५]

[10]वेनो भार्गव ऋषि । पवमान सोमो देवता । जगती छन्द , एकादशीद्वादश्यौ त्रिष्टुभौ[10] ।

इन्द्राय सोम सुषुतः परि स्रवापामीवा भवतु रक्षसा सह ।
मा ते रसस्य मत्सत द्वयाविनो द्रविणस्वन्त इह सन्त्विन्दवः ॥ १ ॥

इन्द्राय । सोम । सुऽसुतः । परि । स्रव । अप । अमीवा । भवतु । रक्षसा । सह ।
मा । ते । रसस्य । मत्सत । द्वयाविनः । द्रविणस्वन्तः । इह । सन्तु । इन्दवः ॥ १ ॥

---

१ नास्ति वि[1]. २. °गत त्रि[1] अ[1]. ३ ३. इन्द्र सोमव्यञ्जन वि[1]. ४. नास्ति वि[1]. ५. प्रस्थर मूको. ६ घोष वि[1] ७ भर्थ वि[1] अ[1]. ८ °षु इति अ[1]. ९ सोमं मूको. १० १० नास्ति मूको

वेङ्कट० वेनो भार्गवः। इन्द्राय सोम![1] सुषुतः परि स्रव। [2]अप भवतु अमीवा[2] रोगः रक्षसा सह। मा तव रसं पीत्वा माद्यन्तु सत्येनानृतेन च युक्ताः। धनवन्तः अस्मिन्यज्ञे भवन्तु इन्दवः ॥ १ ॥

अ॒स्मान्त्स॑म॒र्ये प॑वमान चोदय॒ दक्षो॑ दे॒वाना॒मसि॒ हि प्रि॒यो मद॑ः ।
ज॒हि शत्रूँ॑र॒भ्या भ॑न्दना॒यत॒ः पिबे॑न्द्र॒ सोम॒मव॑ नो॒ मृधो॑ जहि ॥ २ ॥

अ॒स्मान् । स॒ऽम॒र्ये । प॒व॒मा॒न॒ । चो॒द॒य॒ । दक्षः॑ । दे॒वाना॑म् । असि॑ । हि । प्रि॒यः । मदः॑ ।
ज॒हि । शत्रू॑न् । अ॒भि । आ । भ॒न्द॒ना॒ऽय॒तः । पिब॑ । इन्द्र॒ । सोम॑म् । अव॑ । नः॒ । मृधः॑ । ज॒हि॒ ॥

वेङ्कट० अस्मान्[3] सङ्ग्रामे पवमान![4] चोदय। समर्थः हि देवानाम् भवसि त्वम् प्रियः मदः। हे इन्द्र! त्वम् शत्रून् जहि। अभि आ गच्छ च स्तुतीरिच्छतः[5]। पिब इन्द्र! सोमम्। अव जहि अस्माकम्[6] मृधः इति ॥ २ ॥

अद॑ब्ध इन्दो पवसे म॒दिन्त॑म आ॒त्मेन्द्र॑स्य भवसि धा॒सिरु॑त्त॒मः ।
अ॒भि स्व॑रन्ति ब॒हवो॑ मनी॒षिणो॒ राजा॑नमस्य॒ भुव॑नस्य निंसते ॥ ३ ॥

अद॑ब्धः । इ॒न्दो॒ इति॑ । प॒व॒से॒ । म॒दिन्ऽत॑मः । आ॒त्मा । इन्द्र॑स्य । भ॒व॒सि॒ । धा॒सिः । उ॒त्ऽत॒मः ।
अ॒भि । स्व॒र॒न्ति॒ । ब॒हवः॑ । म॒नी॒षिणः॑ । राजा॑नम् । अ॒स्य । भुव॑नस्य । नि॒ंस॒ते॒ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अहिंसितः इन्दो! पवसे मादयितृतमः। आत्मा च भवसि इन्द्रस्य अन्नम् [7]उत्तमम्। तं[7] त्वाम् अभि स्तुवन्ति सोमम् बहवः स्तोतारः अस्य भुवनस्य राजानम्, गच्छन्ति[8] चेति ॥ ३ ॥

स॒हस्र॑णीथः श॒तधा॑रो॒ अद्भु॑त॒ इन्द्रा॒येन्दु॑ः पवते॒ काम्यं॒ मधु॑ ।
जय॒न् क्षेत्र॑म॒भ्य॑र्षा॒ जय॑न्न॒प उ॒रुं नो॑ गा॒तुं कृ॑णु सोम मीढ्वः ॥ ४ ॥

स॒हस्र॑ऽनीथः । श॒तऽधा॑रः । अद्भु॑तः । इन्द्रा॑य । इन्दु॑ः । प॒व॒ते॒ । काम्य॑म् । मधु॑ ।
जय॑न् । क्षेत्र॑म् । अ॒भि । अ॒र्ष॒ । जय॑न् । अ॒पः । उ॒रुम् । नः॒ । गा॒तुम् । कृ॒णु॒ । सो॒म॒ । मी॒ढ्वः॒ ॥

वेङ्कट० बहुनयनः बहुधारः महान् इन्द्राय इन्दुः पवते कमनीयम् मधु। जयन् क्षेत्रम् अभि गच्छ। जयन् उदकानि विस्तीर्णम् अस्माकं मार्गम् कुरु सोम! सेक्तः![9] ॥ ४ ॥

कनि॑क्रदत् क॒लशे॒ गोभि॑रज्यसे॒ व्य१॒॑व्ययं॑ स॒मया॒ वार॑मर्षसि ।
म॒र्मृ॒ज्यमा॑नो॒ अत्यो॒ न सा॑न॒सिरिन्द्र॑स्य सोम ज॒ठरे॒ सम॑क्षरः ॥ ५ ॥

---

१. सोमः वि[2] अ[1]. २-२. त्रुटितम् वि[2] अ[1]. ३. अस्मात् मूको. ४. °माने वि[1] अ[1]. ५. स्तुतिभिरिच्छत वि[1]; स्तुतिरिच्छत अ[1]. ६. अस्माक मूको. ७-७. उत्तमन्तं वि[2], उत्तमन्त वि[1], उत्तमं अ[1]. ८. सगच्छन्ति वि[1]. ९. सेक वि[2] अ[1]; सक्तः वि[1].

कनिक्रदत् । कलशे । गोभिः । अज्यसे । वि । अव्ययम् । समया । वारम् । अर्षसि ।
मर्मृज्यमानः । अत्यः । न । सानसिः । इन्द्रस्य । सोम । जठरे । सम् । अक्षरः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० शब्द कुर्वन् कलशे[1] स्थित [2]गोभिः अज्यसे[2]। वि गच्छसि च अवेर्वालम् समया समीपे। पाणिना सम्मृज्यमान[3] अश्व इव सम्भजनशीलः इन्द्रस्य सोम! जठरे सम् क्षरसि[4] ॥ ५ ॥

स्वादुः पवस्व दिव्याय जन्मने स्वादुरिन्द्राय सुहवीतुनाम्ने ।
स्वादुर्मित्राय वरुणाय वायवे बृहस्पतये मधुमाँ अदाभ्यः ॥ ६ ॥

स्वादुः । पवस्व । दिव्याय । जन्मने । स्वादुः । इन्द्राय । सुहवीतुऽनाम्ने ।
स्वादुः । मित्राय । वरुणाय । वायवे । बृहस्पतये । मधुऽमान् । अदाभ्यः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० स्वादुः [5]दिवि जाताय[5] देवगणाय पवस्व[6], स्वादुः इन्द्राय च स्वाह्वाननामधेयाय, स्वादुः मित्रादिभ्यश्च मधुरस अहिंस्य ॥ ६ ॥

[7]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये दशमो वर्गः[7] ॥

अत्यं मृजन्ति कलशे दश क्षिपः प्र विप्राणां मतयो वाच ईरते ।
पवमाना अभ्यर्षन्ति सुष्टुतिमेन्द्रं विशन्ति मदिरास इन्दवः ॥ ७ ॥

अत्यम् । मृजन्ति । कलशे । दश । क्षिपः । प्र । विप्राणाम् । मतयः । वाचः । ईरते ।
पवमानाः । अभि । अर्षन्ति । सुऽस्तुतिम् । आ । इन्द्रम् । विशन्ति । मदिरासः । इन्दवः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अश्वम् एनम् मृजन्ति कलशे वर्तमानम् दश अङ्गुलय । प्र ईरयन्ति विप्राणाम्[8] मध्ये [9]स्तोतार स्तुती[9]। [10]पवमाना अभि गच्छन्ति[10] सुष्टुतिम्[11]। आ विशन्ति च इन्द्रम् मदकरा सोमा. ॥७॥

पवमानो अभ्यर्षा सुवीर्यमुर्वीं गव्यूतिं महि शर्म सप्रथः ।
माकिर्नो अस्य परिषूतिरीशतेन्दो जयेम त्वया धनंधनम् ॥ ८ ॥

पवमान । अभि । अर्ष । सुऽवीर्यम् । उर्वीम् । गव्यूतिम् । महि । शर्म । सऽप्रथः ।
माकिः । नः । अस्य । परिऽसूतिः । ईशत । इन्दो इति । जयेम । त्वया । धनम्ऽधनम् ॥ ८ ॥

१ कलशेषु वि[1] अ[1]. २-२ भिरज्यसे वि[1], गोभिरज्यते वि[1] अ[1]. ३. मर्मृज्य° वि[1]. ४. °रतीति अ[1]. ५-५. दिविजाय वि[1]. ६. नास्ति वि[1] अ[1]. ७-७. नास्ति मूको. ८. मित्राणां वि[1] अ[1]. ९-९. स्तोतारस्तुती. वि[1], स्तोतारस्तुती वि[1] अ[1]. १०-१०. °मानोभिगच्छन्ति अ[1]. ११. सुष्टुतीम् वि[1] अ[1], सुष्टुत वि[1].

वेङ्कट० [1]पवमान त्वम् अभि गमय सुवीर्यम् विस्तीर्णम् गोमार्गम् महश्च गृहम् । सर्वत पृथुतमम् । मा कश्चिद् अस्माकम् अस्य कर्मण परिपन्थको हिंसाया ईश्वरो भवतु । इन्दो! जयेम त्वया सर्वं धनम्[1] ॥ ८ ॥

अधि द्यामस्थाद् वृषभो विचक्षणोऽरूरुचद् वि दिवो रोचना कविः ।
राजा पवित्रमत्येति रोरुवद् दिवः पीयूषं दुहते नृचक्षसः ॥ ९ ॥

अधि । द्याम् । अस्थात् । वृषभ । विऽचक्षण । अरूरुचत् । वि । दिव । रोचना । कवि ।
राजा । पवित्रम् । अति । एति । रोरुवत् । दिव । पीयूषम् । दुहते । नृऽचक्षस ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अधि तिष्ठति द्याम् वृषभ विद्रष्टा । व्य रोचयति च दिव नक्षत्रादीनि कवि । राजा पवित्रम् च अति गच्छति शब्दायमान । दिव सार रसम् दुहते नृणा द्रष्टार सोमा ॥ ९ ॥

दिवो नाके मधुजिह्वा असश्चतो वेना दुहन्त्युक्षणं गिरिष्ठाम् ।
अप्सु द्रप्सं वावृधानं समुद्र आ सिन्धोरूर्मा मधुमन्तं पवित्र आ ॥ १० ॥

दिव । नाके । मधुऽजिह्वा । असश्चत । वेना । दुहन्ति । उक्षणम् । गिरिऽस्थाम् ।
अप्ऽसु । द्रप्सम् । ववृधानम् । समुद्रे । आ । सिन्धो । ऊर्मा । मधुऽमन्तम् । पवित्रे । आ ॥

वेङ्कट० दिव उच्छ्रिते देशे वर्तमानम् मधुरवाचोऽमी[2] वेननामधेया[3] ऋत्विज असक्ता शीघ्रमभिषुण्वन्त. सेक्तारम् पर्वते स्थितम् दुहन्तु । अप्सु उदकेषु द्रप्सम् वर्धमानम्[4] आ दुहन्ति द्रोणकलशे । सिन्धो उदकस्य ऊर्मौ मधुमन्तम् सोमम् [5]पवित्रे आ सिञ्चन्तीति[5] ॥ १० ॥

नाके सुपर्णमुपपप्तिवांसं गिरो वेनानामकृपन्त पूर्वीः ।
शिशुं रिहन्ति मतयः पनिप्नतं हिरण्ययं शकुनं क्षामणि स्थाम् ॥ ११ ॥

नाके । सुऽपर्णम् । उपपप्तिऽवांसम् । गिरः । वेनानाम् । अकृपन्त । पूर्वीः ।
शिशुम् । रिहन्ति । मतयः । पनिप्नतम् । हिरण्ययम् । शकुनम् । क्षामणि । स्थाम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० दिव सुपतनम् उपपतन्तम्[1] गिर वेनानाम् अस्माकम् अभिष्टुवन्ति बह्व्य । शिशुम् लिहन्ति स्तुतय शब्दायन्तम् हिरण्मयम् पक्षिणम् पृथिव्याम् स्थितम् ॥ ११ ॥

ऊर्ध्वो गन्धर्वो अधि नाके अस्थाद् विश्वा रूपा प्रतिचक्षाणो अस्य ।
भानुः शुक्रेण शोचिषा व्यद्यौद् प्रारूरुचद्रोदसी मातरा शुचिः ॥ १२ ॥

१-१. नास्ति म[1]. † नास्ति वि[1] २ मधुरा° वि[1]. ३. वेननामधेया वि[1], वेरननामधेया अ[1], वेननामधेय वि[1]. ४. वर्धमानम् वि[1]. ५-५. पवित्रमासिञ्च° वि[1] अ[1]. ६ ब१° वि[1].

ऊर्ध्व । गन्धर्व । अधि । नाके । अस्थात् । विश्वा । रूपा । प्रतिऽचक्षाण । अस्य ।
भानु । शुक्रेण । शोचिषा । वि । अद्यौत् । प्र । अरूरुचत् । रोदसी इति । मातरा । शुचि ॥

वेङ्कट० ऊर्ध्व रश्मीना धारयिता आदित्ये (तु या २,१४) अधि तिष्ठति। विश्वानि[1] रूपाणि प्रतिपश्यन् अस्य गन्धर्वस्य भानु[2] ज्वलता तेजसा वि द्योतते। प्र रोचयति[3] द्यावापृथिव्यौ निर्मा‍यौ शुचि । भानु सोम[4] ॥ १२ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये एकादशो वर्ग[5] ॥

[८६]

[5]दशानाम् अकृष्टा माषा ऋषय, एकादश्यादिविंश्यन्तानां सिकता निवावरी, एकविंश्यादि त्रिंश्यन्तानां पृश्नयोऽजा, एकत्रिंश्यादिचत्वारिंश्यन्तानाम् अकृष्टमाषादयस्त्रय, एकचत्वारिंश्यादिपञ्चचत्वारिंश्यन्ताना भौमोऽत्रि, अन्त्याना तिसृणां गृत्समद शौनक । पवमान सोमो देवता। जगती छन्द[5]।

प्र त आशवः पवमान धीजवो मदा अर्षन्ति रघुजा इव त्मना ।
दिव्याः सुपर्णा मधुमन्त इन्दवो मदिन्तमासः परि कोशमासते ॥ १ ॥

प्र । ते । आशव । पवमान । धीऽजव । मदा । अर्षन्ति । रघुजाःऽइव । त्मना ।
दिव्या । सुऽपर्णा । मधुऽमन्त । इन्दव । मदिन्ऽतमास । परि । कोशम् । आसते ॥ १ ॥

वेङ्कट० अत्र कात्यायन.—"'प्र ते'ऽष्टाचत्वारिंशदृषिगणा दशर्चा अकृष्टा माषा प्रथमे, सिकता निवावरी द्वितीये, पृश्नयोऽजास्तृतीये, त्रयश्चतुर्थ, अत्रि पञ्चान्त्या गृत्समद" (ऋअ २,९,८६) इति ।

प्र गच्छन्ति[6] तव व्याप्ता पवमान! मनसा तुल्यवेगा मदा रघुजा इव आत्मनैव। लघोरश्वाज्जाता युवानोऽश्वा[7] लघुजा । दिव्या सुपतना मधुमन्त इन्दव मादयितृतमा परि उपविशन्ति कलशम् इति ॥ १

प्र ते मदासो मदिरास आशवोऽसृक्षत रथ्यासो यथा पृथक् ।
धेनुर्न वत्सं पयसाभि वज्रिणमिन्द्रमिन्दवो मधुमन्त ऊर्मयः ॥ २ ॥

प्र । ते । मदास । मदिरास । आशव । असृक्षत । रथ्यास । यथा । पृथक् ।
धेनु । न । वत्सम् । पयसा । अभि । वज्रिणम् । इन्द्रम् । इन्दव । मधुऽमन्त । ऊर्मय ॥ २ ॥

वेङ्कट० प्र सृज्यन्ते तव मदा मदकरा व्याप्ता अश्वा इव पृथक्। धेनु इव वत्सम् पयसा अभि गच्छन्ति वज्रिणम् इन्द्रम् इन्दव मधुमन्त ऊर्मय सोमा ॥ २ ॥

---

१ विश्वा मूको २. भानु मूको ३ °चयदिति वि[1]. ४. नास्ति अ[1], सोम वि[1], सोमो इत्यन्ति वि[1] ५-५. नास्ति मूको. ६ यन्ति वि[1] अ[1]. ७. युवानो वि[1] अ.

अत्यो न हियानो अभि वाजमर्ष स्वर्वित् कोशं दिवो अद्रिमातरम् ।
वृषा पवित्रे अधि सानो अव्यये सोमः पुनान इन्द्रियाय धायसे ॥ ३ ॥

अत्यः । न । हियान । अभि । वाजम् । अर्ष । स्वःऽवित् । कोशम् । दिव । अद्रिऽमातरम् ।
वृषा । पवित्रे । अधि । सानौ । अव्यये । सोम । पुनान । इन्द्रियाय । धायसे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अश्व इव प्रेर्यमाण अभि गच्छ युद्धम् सर्ववित् कलशम् च द्युलोकाद् मेघमातरम् । शिष्ट स्पष्टमिति ॥ ३ ॥

प्र त आश्विनीः पवमान धीजुवो दिव्या असृग्रन् पयसा धरीमणि ।
प्रान्तर्ऋषयः स्थाविरीरसृक्षत ये त्वा मृजन्त्यृषिषाण वेधसः ॥ ४ ॥

प्र । ते । आश्विना । पवमान । धीऽजुव । दिव्या । असृग्रन् । पयसा । धरीमणि ।
प्र । अन्त । ऋषय । स्थाविरी । असृक्षत । ये । त्वा । मृजन्ति । ऋषिऽसान । वेधस ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्र सृज्यन्ते तव पवमान! व्याप्ता वेगवत्यो धारा दिव पवन्त्य पयसा युक्ता धारके द्रोणकलशे । ये त्वाम् ऋषय मृजन्ति सोम[1] ऋषिभि[2] सम्भक्त[1] विधातार, ते स्थाविरी[3] धारा प्र सृजन्ति । स्थविष्ठा स्थाविर्य[4] इति ॥ ४ ॥

विश्वा धामानि विश्वचक्ष ऋभ्वसः प्रभोस्ते सतः परि यन्ति केतवः ।
व्यानशिः पवसे सोम धर्मभिः पतिर्विश्वस्य भुवनस्य राजसि ॥ ५ ॥

विश्वा । धामानि । विश्वऽचक्ष । ऋभ्वस । प्रऽभो । ते । सत । परि । यन्ति । केतव ।
विऽआनशि । पवसे । सोम । धर्मऽभि । पति । विश्वस्य । भुवनस्य । राजसि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० विश्वानि देवशरीराणि हे विश्वस्य द्रष्ट[5] महान्त प्रभो तव सत परि गच्छन्ति रश्मय । व्यापनशील त्वम् पवस धाराभि पति इति स्पष्टम् ॥ ५ ॥

[6] इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये द्वादशो वर्ग [6] ॥

उभयतः पवमानस्य रश्मयो ध्रुवस्य सतः परि यन्ति केतवः ।
यदी पवित्रे अधि मृज्यते हरिः सत्ता नि योना कलशेषु सीदति ॥ ६ ॥

उभयत । पवमानस्य । रश्मय । ध्रुवस्य । सत । परि । यन्ति । केतव ।
यदि । पवित्रे । अधि । मृज्यते । हरि । सत्ता । नि । योना । कलशेषु । सीदति ॥ ६ ॥

---

१ नास्ति वि॰. २. ऋषय वि॰. ३ स्थाविरि वि॰ अ॰; स्थाविरी वि॰. ४ स्थाविर्ये वि॰ अ॰; स्थाविर्ये वि॰ अ॰; स्थावी यै वि॰ ५ द्रष्टा वि॰, द्रष्टारो अ॰, द्रष्ट वि॰. ६ ६ नास्ति मूको.

वेङ्कट० उभयत इतश्चामुतश्च पवमानस्य रश्मय निश्चलस्य सत परि गच्छन्ति प्रज्ञापका। यदि अयम् पवित्र मृज्यते हरितवर्ण। सोऽय सदनशील नि सीदति स्थाने कलशेषु ॥ ६ ॥

यज्ञस्य केतुः पवते स्वध्वरः सोमो देवानामुप याति निष्कृतम्।
सहस्रधारः परि कोशमर्षति वृषा पवित्रमत्येति रोरुवत् ॥ ७ ॥

यज्ञस्य। केतु। पवते। सुऽअध्वर। सोम। देवानाम्। उप। याति। निःऽकृतम्।
सहस्रऽधार। परि। कोशम्। अर्षति। वृषा। पवित्रम्। अति। एति। रोरुवत् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० यज्ञस्य केतुभूत पवते सुयज्ञ सोम देवानाम् उप[1] गच्छति स्थानम्। सहस्रधार परि गच्छति कोशम् प्रति। वृषा पवित्रम् अति[2] गच्छति शब्द कुर्वन् ॥ ७ ॥

राजा समुद्रं नद्यो३ वि गाहतेऽपामूर्मिं सचते सिन्धुषु श्रितः।
अध्यस्थात् सानु पवमानो अव्ययं नाभा पृथिव्या धरुणो महो दिवः ॥ ८ ॥

राजा। समुद्रम्। नद्य। वि। गाहते। अपाम्। ऊर्मिम्। सचते। सिन्धुषु। श्रित।
अधि। अस्थात्। सानु। पवमान। अव्ययम्। नाभा। पृथिव्या। धरुण। मह। दिव ॥

वेङ्कट० राजा अन्तरिक्षम् उदकानि च वि गाहते। अपाम् ऊर्मिम् सेवते सिन्धुषु निषण्ण। सोऽयम् अधि तिष्ठति अविमयम् समुच्छ्रित पवित्रम् पृथिव्या नाभौ धर्ता महस्या दिव ॥८॥

दिवो न सानु स्तनयन्नचिक्रदद् द्यौश्च यस्य पृथिवी च धर्मभिः।
इन्द्रस्य सख्यं पवते विवेविदत् सोमः पुनानः कलशेषु सीदति ॥ ९ ॥

दिव। न। सानु। स्तनयन्। अचिक्रदत्। द्यौ। च। यस्य। पृथिवी। च। धर्मऽभि।
इन्द्रस्य। सख्यम्। पवते। विऽवेविदत्। सोम। पुनान। कलशेषु। सीदति ॥ ९ ॥

वेङ्कट० दिव इव समुच्छ्रित स्थान मेघाधिष्ठितम्[3] स्तनित शब्द कुर्वन् क्रन्दति। द्यावापृथिव्यौ यस्य धर्मभि धार्येते। स इन्द्रस्य सख्यम् विशेषेण विन्दन् पवते। सोम पूयमान कलशेषु सीदति ॥ ९ ॥

ज्योतिर्यज्ञस्य पवते मधु प्रियं पिता देवानां जनिता विभूवसुः।
दधाति रत्नं स्वधयोरपीच्यं मदिन्तमो मत्सर इन्द्रियो रसः ॥ १० ॥

ज्योति। यज्ञस्य। पवते। मधु। प्रियम्। पिता। देवानाम्। जनिता। विभुऽवसु।
दधाति। रत्नम्। स्वधयो। अपीच्यम्। मदिन्ऽतम। मत्सर। इन्द्रिय। रस ॥ १० ॥

---

१ तद् वि॰ भा॰. २ अपि वि॰ भा॰ ३ °धाधितिष्ठि° मूको.

वेङ्कट० द्योतमानम् यज्ञसम्बन्धि प्रियम् मधु पवते[1] पालयिता देवानाम् जनयिता प्रभूतधन । दधाति रत्नम्[2] द्यावापृथिव्योः अन्तर्हितम् मदिन्तमः सोमः इन्द्रजुष्टः रसः ॥ १० ॥

[3]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये त्रयोदशो वर्गः[3] ॥

अभिक्रन्दन् कलशं वाज्यर्षति पतिर्दिवः शतधारो विचक्षणः ।
हरिर्मित्रस्य सदनेषु सीदति मर्मृजानोऽविभिः सिन्धुभिर्वृषा ॥ ११ ॥

अभिऽक्रन्दन् । कलशम् । वाजी । अर्षति । पतिः । दिवः । शतऽधारः । विऽचक्षणः ।
हरिः । मित्रस्य । सदनेषु । सीदति । मर्मृजानः । अविऽभिः । सिन्धुऽभिः । वृषा ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अभिक्रन्दन् कलशम् वाजी गच्छति पतिः द्युलोकस्य शतधारः विद्रष्टा । हरिः यजमानस्य सदनेषु सीदति शोध्यमानः पवित्रैः उदकैः च वृषा ॥ ११ ॥

अग्रे सिन्धूनां पवमानो अर्षत्यग्रे वाचो अग्रियो गोषु गच्छति ।
अग्रे वाजस्य भजते महाधनं स्वायुधः सोतृभिः पूयते वृषा ॥ १२ ॥

अग्रे । सिन्धूनाम् । पवमानः । अर्षति । अग्रे । वाचः । अग्रियः । गोषु । गच्छति ।
अग्रे । वाजस्य । भजते । महाऽधनम् । सुऽआयुधः । सोतृऽभिः । पूयते । वृषा ॥ १२ ॥

वेङ्कट० स्यन्दमानानामुदकानाम् अग्रे पवमानः[4] गच्छति, अग्रे माध्यमिकायाः वाचः, अग्रे च रश्मिषु गच्छति, अग्रे बलस्य भजते युद्धम् । स्वायुधः सोऽयं यज्ञेऽभिषोतृभिः[5] पूयते वृषा ॥ १२ ॥

अयं मतवाञ्छकुनो यथा हितोऽव्ये ससार पवमान ऊर्मिणा ।
तव क्रत्वा रोदसी अन्तरा कवे शुचिर्धिया पवते सोम इन्द्र ते ॥ १३ ॥

अयम् । मतऽवान् । शकुनः । यथा । हितः । अव्ये । ससार । पवमानः । ऊर्मिणा ।
तव । क्रत्वा । रोदसी इति । अन्तरा । कवे । शुचिः । धिया । पवते । सोमः । इन्द्र । ते ॥१३॥

वेङ्कट० अयम् स्तुतिमान्, यथा शकुनः, प्रेर्यमाणः पवित्रे सरति धारया । तव कर्मणा इन्द्र ! द्यावापृथिव्योः मध्ये कवे ! सोम पवते । शुचिः धारकेण पवते सोमः इन्द्र ! तुभ्यमेवेति ॥१३॥

द्रापिं वसानो यजतो दिविस्पृशमन्तरिक्षप्रा भुवनेष्वर्पितः ।
स्वर्जज्ञानो नभसाभ्यक्रमीत् प्रत्नमस्य पितरमा विवासति ॥ १४ ॥

---

1. पिबत वि[॰] अ[॰]. 2. तत्र वि[॰] अ[॰], रत्न अ[॰]. 3-3. नास्ति मूको. 4. नास्ति वि[॰] अ[॰].
5. यज्ञेभिषोतृभिः वि[॰], यज्ञेभिः स्तोतृभिः वि[॰] अ[॰].

द्रापिम् । वसा॑नः । य॒ज॒तः । दि॒वि॒ऽस्पृश॑म् । अ॒न्त॒रि॒क्ष॒ऽप्राः । भुव॑नेषु । अर्पि॑तः ।
स्वः॑ । ज॒ज्ञा॒नः । नभ॑सा । अ॒भि । अ॒क्र॒मी॒त् । प्र॒त्नम् । अ॒स्य॒ । पि॒तर॑म् । आ । वि॒वा॒स॒ति॒ ॥१४॥

वेङ्कट० कवचम् अच्छादयन् तेजसा दिवः स्प्रष्टारम्[1] यष्टव्यः अन्तरिक्षस्य पूरयिता उदकेषु अर्पितः उदकम् जनयन् नभसा अभि[2] क्रामति। प्रत्नम् च अस्य उदकस्य पितरम् इन्द्रम् परिचरति हविर्भूतः[3] ॥ १४ ॥

सो अ॑स्य वि॒शे महि॒ शर्म॑ यच्छति॒ यो अ॑स्य॒ धाम॑ प्र॒थमं॑ व्या॒न॒शे ।
प॒दं यद॑स्य प॒र॒मे व्यो॑म॒न्यतो॒ विश्वा॑ अ॒भि सं याति॑ सं॒यतः॑ ॥ १५ ॥

सः । अ॒स्य॒ । वि॒शे । महि॑ । शर्म॑ । य॒च्छ॒ति॒ । यः । अ॒स्य॒ । धाम॑ । प्र॒थ॒मम् । वि॒ऽआ॒न॒शे ।
प॒दम् । यत् । अ॒स्य॒ । प॒र॒मे । वि॒ऽओ॑म॒नि । अतः॑ । विश्वाः॑ । अ॒भि । सम् । या॒ति॒ । स॒म्ऽयतः॑ ॥

वेङ्कट० [4]सः सोमः अस्य इन्द्रस्य[4] निवेशार्थं[5] महत् सुखम् प्रयच्छति, यः[6] अस्य धाम प्रथमम् व्याप्नोति। पदम् यत् अस्य सोमस्य परमे व्योम्नि, ततः स्थानात् सोऽयं सर्वान् सङ्ग्रामान् अभि सम् गच्छति ॥ १५ ॥

[7]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये चतुर्दशो वर्गः[7] ॥

प्रो अ॑यासी॒दिन्दु॒रिन्द्र॑स्य निष्कृ॒तं सखा॒ सख्यु॒र्न प्र मि॑नाति सं॒गिर॑म् ।
मर्य॑इव युव॒तिभिः॒ सम॑र्षति॒ सोमः॑ क॒लशे॑ श॒तया॑म्ना प॒था ॥ १६ ॥

प्रो इति॑ । अ॒या॒सी॒त् । इन्दुः॑ । इन्द्र॑स्य । निः॒ऽकृ॒तम् । सखा॑ । सख्युः॑ । न । प्र । मि॒ना॒ति॒ । स॒म्ऽगिर॑म् ।
मर्यः॑ऽइव । यु॒व॒तिऽभिः॑ । सम् । अ॒र्ष॒ति॒ । सोमः॑ । क॒लशे॑ । श॒तऽया॑म्ना । प॒था ॥ १६ ॥

वेङ्कट० प्र गच्छति[8] इन्दुः इन्द्रस्य स्थानम्। सखा सख्युः इन्द्रस्य न प्र हिनस्ति सङ्गिरम् [9]उदरम्। मर्यः[9] इव युवतिभिः सम् गच्छते सोमः[10] कलशे शतयानेन[11] मार्गेण पवमानेन[12] उदकैरिति ॥ १६ ॥

प्र वो॒ धियो॑ मन्द्र॒युवो॑ विप॒न्युवः॑ पन॒स्युवः॑ सं॒वस॑नेष्वक्रमुः ।
सोमं॑ मनी॒षा अ॒भ्य॑नूषत॒ स्तुभो॒ऽभि धे॒नवः॒ पय॑सेमशिश्रयुः ॥ १७

प्र । वः॒ । धियः॑ । म॒न्द्र॒ऽयुवः॑ । वि॒प॒न्युवः॑ । प॒न॒स्युवः॑ । स॒म्ऽवस॑नेषु । अ॒क्र॒मुः॒ ।
सोम॑म् । म॒नी॒षाः । अ॒भि । अ॒नू॒ष॒त॒ । स्तुभः॑ । अ॒भि । धे॒नवः॑ । पय॑सा । ई॒म् । अ॒शि॒श्र॒युः॒ ॥१७॥

---

१. स्पृष्टारं मूको. २. दि वि[1]. ३. °भूतं वि[1] अ[1]. ४-४. सोमस्य ससोमस्येन्द्रस्य वि[1] अ[1]; सोमस्य सोमस्येन्द्रस्य वि[1]. ५. त्रुटितम् वि[1] अ[1]. ६. नास्ति वि[1] अ[1]. ७-७. नास्ति मूको. ८. यच्छति वि[1] अ[1]; प्रयच्छन्ति वि[1]. ९-९. उदरमर्यं वि[1]; उदरमर्य वि[1] अ[1]. १०. सोम वि[1] अ[1]; सोमं वि[1]. ११. शताने वि[1] अ[1]. १२. पवमान वि[1] अ[1].

वेङ्कट० सह प्र क्रमन्ते युष्माकं ध्यातार[1] मदकरं[2] शब्दं कामयमानाः स्तोतारः[3] स्तुतिं कामयमाना यज्ञगृहेषु। सोमम् मतम ईश्वराः अभि-ष्टुवन्ति स्तोतारः। तमिमं सोमम् धेनव च पयसा अभि श्रीणन्ति ॥ १७ ॥

आ नः सोम संयतं पिप्युषीमिषमिन्दो पवस्व पवमानो अस्रिधम् ।
या नो दोहते त्रिरहन्नसश्चुषी क्षुमद्वाजवन्मधुमत् सुवीर्यम् ॥ १८ ॥

आ । नः । सोम । सम्ऽयतम् । पिप्युषीम् । इषम् । इन्दो इति । पवस्व । पवमानः । अस्रिधम् ।
या । नः । दोहते । त्रिः । अहन् । असश्चुषी । क्षुऽमत् । वाजऽवत् । मधुऽमत् । सुऽवीर्यम् ॥ १८ ॥

वेङ्कट० आ पवस्व अस्माकं सद्गृहीतम् वृद्धम् अन्नम् इन्दो! पवमान स्वम् अक्षीणम्। या अस्माकं क्षरति अह्न "त्रिषु सवनेषु अप्रतिबन्धा" शब्दबलयुक्तम् मधुयुक्तम् च सुवीर्यम्," ताम् इषमिति ॥ १८ ॥

वृषा मतीनां पवते विचक्षणः सोमो अह्नः प्रतरीतोषसो दिवः ।
क्राणा सिन्धूनां कलशाँ अवीवशदिन्द्रस्य हार्द्याविशन् मनीषिभिः ॥ १९ ॥

वृषा । मतीनाम् । पवते । विऽचक्षणः । सोमः । अह्नः । प्रऽतरीता । उषसः । दिवः ।
क्राणा । सिन्धूनाम् । कलशान् । अवीवशत् । इन्द्रस्य । हार्दि । आऽविशन् । मनीषिऽभिः ॥ १९ ॥

वेङ्कट० वर्षिता स्तोतॄणाम्[4] पवते विद्रष्टा सोमः अह उषसः दिव च प्रवर्द्धयिता। कर्ता उदकानाम् कलशान् कामयते इन्द्रस्य हृदयम् आविशन् धाराभिः ॥ १९ ॥

मनीषिभिः पवते पूर्व्यः कविर्नृभिर्यतः परि कोशाँ अचिक्रदत् ।
त्रितस्य नाम जनयन् मधु क्षरदिन्द्रस्य वायोः सख्याय कर्तवे ॥ २० ॥

मनीषिऽभिः । पवते । पूर्व्यः । कविः । नृऽभिः । यतः । परि । कोशान् । अचिक्रदत् ।
त्रितस्य । नाम । जनयन् । मधु । क्षरत् । इन्द्रस्य । वायोः । सख्याय । कर्तवे ॥ २० ॥

वेङ्कट० धाराभिः पवते प्रत्न कविः। नृभि. परिगृहीत. कोशान् लक्षीकृत्य क्रन्दति। सोऽयं त्रिस्थानस्येन्द्रस्य उदकम्[5] जनयन् मधु क्षरति। "त्रितो वा" यजमान.। इन्द्रस्य वायोः च[6] सख्यम् कर्तुम् ॥ २० ॥

[7]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये पञ्चदशो वर्गः[7] ॥

---

१. अथवा गो वि'. २. मधुकरं वि' अ' ३. मु नित्र ३,१५. ४-४. निरसंवनेषः प्रक्लिष्ट. वि'; त्रिसवनेष्वप्रतिबद्धा वि', त्रिषवणेष्वनिबद्धा अ'. ५. प्रेता वि'; प्रेरयिता अ'. ६. मु. निघ १,१२. ७-७. नास्ति मूको. ८ नास्ति वि' ९-९. नास्ति मूको.

अयं पुनान उषसो वि रोचयदयं सिन्धुभ्यो अभवदु लोककृत् ।
अयं त्रिः सप्त दुदुहान आशिरं सोमो हृदे पवते चारु मत्सरः ॥ २१ ॥

अयम् । पुनान । उषसः । वि । रोचयत् । अयम् । सिन्धुऽभ्य । अभवत् । ऊँ इति । लोकऽकृत् ।
अयम् । त्रि । सप्त । दुदुहान । आऽशिरम् । सोम । हृदे । पवते । चारु । मत्सर ॥ २१ ॥

वेङ्कट० अयम् पवमान उषस वि रोचयति । अयम् सिन्धुभ्य जायते लोकस्य कर्ता । अयम् त्रि[1] सप्त एकविंशर्ति गा आशिरम् दुदुहान ऋत्विङ्मुखेन सोम हृदयस्य मदकर कल्याणम् पवते ॥ २१ ॥

पवस्व सोम दिव्येषु धामसु सृजान इन्दो कलशे पवित्र आ ।
सीदन्निन्द्रस्य जठरे कनिक्रदन्नृभिर्यतः सूर्यमारोहयो दिवि ॥ २२ ॥

पवस्व । सोम । दिव्येषु । धामऽसु । सृजान । इन्दो इति । कलशे । पवित्रे । आ ।
सीदन् । इन्द्रस्य । जठरे । कनिक्रदत् । नृऽभि । यत । सूर्यम् । आ । अरोहय । दिवि ॥२२॥

वेङ्कट० पवस्व सोम! दिव्येषु स्थानेषु[2] सृज्यमान:, इन्दो! कलशे पवित्र च सीदन् इन्द्रस्य जठरे शब्दं कुर्वन् ऋत्विग्भि यत सूर्यम आ अरोहय दिवि इति ॥ २२ ॥

अद्रिभिः सुतः पवसे पवित्र आँ इन्दविन्द्रस्य जठरेष्वाविशन् ।
त्वं नृचक्षा अभवो विचक्षण सोम गोत्रमङ्गिरोभ्योऽवृणोरप ॥ २३ ॥

अद्रिऽभि । सुत । पवसे । पवित्रे । आ । इन्दो इति । इन्द्रस्य । जठरेषु । आऽविशन् ।
त्वम् । नृऽचक्षा । अभव । विऽचक्षण । सोम । गोत्रम् । अङ्गिरऽभ्य । अवृणो । अप ॥२३॥

वेङ्कट० ग्रावभि सुत पवसे[3] पवित्रे इन्दो! इन्द्रस्य जठरेषु आविशन् । त्वम् नृणां द्रष्टा अभव विद्रष्ट[4] सोम! मेघम् अङ्गिरसामर्थाय "अप अवृणो"[5] ॥ २३ ॥

त्वां सोम पवमानं स्वाध्योऽनु विप्रासो अमदन्नवस्यवः ।
त्वां सुपर्ण आभरद् दिवस्परीन्दो विश्वाभिर्मतिभिः परिष्कृतम् ॥ २४ ॥

त्वाम् । सोम । पवमानम् । सुऽआध्य । अनु । विप्रास । अमदन् । अवस्यव ।
त्वाम् । सुऽपर्ण । आ । अभरत् । दिव । परि । इन्दो इति । विश्वाभि । मतिऽभि । परिऽकृतम् ॥२४॥

१. नास्ति भ[1]. २ नास्ति वि[1]. ३ पवते मूको. ४-५. अवावृणो वि[3] अ[1]; अवावृणो: वि[3].

वेङ्कट० त्वाम् सोम! पवमानम् सुकर्माण अभि स्तुवन्ति मेधाविन रक्षणकामा । त्वाम् श्येन आहृतवान् द्युलोकाद्[१] इन्दो! विश्वाभि स्तुतिभि अलङ्कृतम् ॥ २४ ॥

अव्ये पुनानं परि वार ऊर्मिणा हरिं नवन्ते अभि सप्त धेनवः ।
अपामुपस्थे अध्यायवः कविमृतस्य योना महिषा अहेषत ॥ २५ ॥

अव्ये । पुनानम् । परि । वारे । ऊर्मिणा । हरिम् । नवन्ते । अभि । सप्त । धेनवः ।
अपाम् । उपऽस्थे । अधि । आयवः । कविम् । ऋतस्य । योना । महिषाः । अहेषत ॥ २५ ॥

वेङ्कट० अवेर्वाले धारया परित पवमानम् हरितवर्णम्[२] अभि गच्छन्ति सप्त नद्य । अन्तरिक्षे मनुष्या कविम् उदके महान्त प्रेरयन्ति ॥ २५ ॥

[३]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये षोडशो वर्ग[३] ॥

इन्दुः पुनानो अति गाहते मृधो विश्वानि कृण्वन्त्सुपथानि यज्यवे ।
गाः कृण्वानो निर्णिजं हर्यतः कविरत्यो न क्रीळन् परि वारमर्षति ॥ २६ ॥

इन्दुः । पुनानः । अति । गाहते । मृधः । विश्वानि । कृण्वन् । सुऽपथानि । यज्यवे ।
गाः । कृण्वानः । निःऽनिजम् । हर्यतः । कविः । अत्यः । न । क्रीळन् । परि । वारम् । अर्षति ॥

वेङ्कट० इन्दु पूयमान अति गाहते शत्रून् विश्वानि स्थानानि कृण्वन् सुमार्गाणि यजमानाय । पशून् कृण्वान आत्मनो रूपम् कान्त:[४] कवि अत्य इव क्रीळन् परि गच्छति पवित्रम् ॥ २६ ॥

असश्चतः शतधारा अभिश्रियो हरिं नवन्तेऽव ता उदन्युवः ।
क्षिपो मृजन्ति परि गोभिरावृतं तृतीये पृष्ठे अधि रोचने दिवः ॥ २७ ॥

असश्चतः । शतऽधाराः । अभिऽश्रियः । हरिम् । नवन्ते । अव । ताः । उदन्युवः ।
क्षिपः । मृजन्ति । परि । गोभिः । आऽवृतम् । तृतीये । पृष्ठे । अधि । रोचने । दिवः ॥ २७ ॥

वेङ्कट० [५]असक्ता ता[५] बहुधारा सूर्यस्य दीप्तय अभितः सोम श्रयन्त्यो[६] हरितवर्णम् अव सङ्गच्छन्ति[७] उदककामा । अङ्गुलय परि मृजन्ति सोम गोविकारै आवृतम् तृतीये स्थाने[८] अधि[९] वर्तमानम्, यत् स्थानम् आदित्यो रोचयति ॥ २७ ॥

---

१. पुरोवम् वि[१] २ हरित्वर्णं मूको. ३-३ नास्ति मूको. ४. यान्त वि[१] अ[१] ५-५ असम्प्रत्त वि[१]; असंप्रसक्ता अ[१]. ६. श्रयन्तो वि[१]. ७. ०च्छन वि[१] अ[१]; ०च्छन्त वि[१] ८ नास्ति वि[१]. ९ नास्ति वि[१] अ[१].

तवेमाः प्रजा दिव्यस्य रेतसस्त्वं विश्वस्य भुवनस्य राजसि ।
अथेदं विश्वं पवमान ते वशे त्वमिन्दो प्रथमो धामधा असि ॥ २८ ॥

तव । इमाः । प्रऽजाः । दिव्यस्य । रेतसः । त्वम् । विश्वस्य । भुवनस्य । राजसि ।
अथ । इदम् । विश्वम् । पवमान । ते । वशे । त्वम् । इन्दो इति । प्रथमः । धामऽधाः । असि ॥

वेङ्कट० तव इमाः प्रजाः दिवि भवस्य रेतसः सकाशाज्जाता । त्वम् सर्वस्य भुवनस्य राजसि । अथ इदम् सर्वम् पवमान! तव वशे भवति । त्वम् इन्दो! प्रथम तेजसो धर्ता भवसि ॥२८॥

त्वं समुद्रो असि विश्ववित् कवे तवेमाः पञ्च प्रदिशो विधर्मणि ।
त्वं द्यां च पृथिवीं चाति जभ्रिषे तव ज्योतींषि पवमान सूर्यः ॥ २९ ॥

त्वम् । समुद्रः । असि । विश्वऽवित् । कवे । तव । इमाः । पञ्च । प्रऽदिशः । विऽधर्मणि ।
त्वम् । द्याम् । च । पृथिवीम् । च । अति । जभ्रिषे । तव । ज्योतींषि । पवमान । सूर्यः ॥२९॥

वेङ्कट० यस्मात् समुद्द्रवन्ति आपः स (तु. या २,१०) त्वम् असि सर्वज्ञ कवे! । तव इमाः पञ्च प्रकृष्टा दिशः विधारणे तिष्ठन्ति । त्वम् द्यावापृथिव्यौ अत्यन्तम् च बिभर्षि । तव ज्योतींषि पवमान! सूर्यः[१] आप्याययति[२] ॥ २९ ॥

त्वं पवित्रे रजसो विधर्मणि देवेभ्यः सोम पवमान पूयसे ।
त्वामुशिजः प्रथमा अगृभ्णत तुभ्येमा विश्वा भुवनानि येमिरे ॥ ३० ॥

त्वम् । पवित्रे । रजसः । विऽधर्मणि । देवेभ्यः । सोम । पवमान । पूयसे ।
त्वाम् । उशिजः । प्रथमाः । अगृभ्णत । तुभ्यम् । इमा । विश्वा । भुवनानि । येमिरे ॥ ३० ॥

वेङ्कट० त्वम् पवित्रे लोकस्य[३] विधारके[४] देवेभ्यः सोम! पवमान! पूयसे । त्वाम् ऋत्विजः मुख्याः गृह्णन्ति । तुभ्यम् इमानि विश्वानि भूतानि नियच्छन्ति[५] आत्मानम् ॥ ३० ॥

[६]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये सप्तदशो वर्गः[६] ॥

प्र रेभ एत्यति वारमव्ययं वृषा वनेष्वव चक्रदद्धरिः ।
सं धीतयो वावशाना अनूषत शिशुं रिहन्ति मतयः पनिप्नतम् ॥ ३१ ॥

---

१. सूयत वि[१] अ[१]. २. ०प्याययति वि[१] अ[१]. ३. लोके अ[१] ४. विधारके वि[१] अ[१], विनारक वि[१]. ५ प०न्ति वि[१] ६-६. नास्ति मूको

प्र । रेभ । एति । अति । वारम् । अव्ययम् । वृषा । वनेषु । अव । चक्रदत् । हरिः ।
सम् । धीतयः । वावशानाः । अनूषत । शिशुम् । रिहन्ति । मतयः । पनिप्नतम् ॥ ३१ ॥

वेङ्कट० प्र अति गच्छति[1] शब्दं कुर्वन् [2]वालम् अविमयम्[2] । वृषा उदकेषु अव क्रन्दति हरिः । सम् स्तुवन्ति ध्यातारः ऋत्विजः कामयमानाः शिशुम् लिहन्ति स्तोतारः शब्दं कुर्वाणम् ॥ ३१ ॥

स सूर्यस्य रश्मिभिः परि व्यत तन्तुं तन्वानस्त्रिवृतं यथा विदे ।
नयन्नृतस्य प्रशिषो नवीयसीः पतिर्जनीनामुप याति निष्कृतम् ॥ ३२ ॥

सः । सूर्यस्य । रश्मिऽभिः । परि । व्यत । तन्तुम् । तन्वानः । त्रिऽवृतम् । यथा । विदे ।
नयन् । ऋतस्य । प्रऽशिषः । नवीयसीः । पतिः । जनीनाम् । उप । याति । निःऽकृतम् ॥ ३२ ॥

वेङ्कट० सः[3] सूर्यस्य रश्मिभिः परि वेष्टयति आत्मानम् यज्ञम् तन्वानः सवनैर्वेदैर्वा त्रिवृतम्, यथा जानाति । नयन् सत्यस्य यजमानस्य प्रशासनानि[4] नवतराणि आत्मानं तस्याभिमतं साधयन् पतिः जातानाम्[5] उप याति स्थानम् ॥ ३२ ॥

राजा सिन्धूनां पवते पतिर्दिव ऋतस्य याति पथिभिः कनिक्रदत् ।
सहस्रधारः परि षिच्यते हरिः पुनानो वाचं जनयन्नुपावसुः ॥ ३३ ॥

राजा । सिन्धूनाम् । पवते । पतिः । दिवः । ऋतस्य । याति । पथिऽभिः । कनिक्रदत् ।
सहस्रऽधारः । परि । सिच्यते । हरिः । पुनानः । वाचम् । जनयन् । उपऽवसुः ॥ ३३ ॥

वेङ्कट० सिन्धूनाम्[6] राजा पवते । दिवः पतिः यज्ञस्य याति मार्गैः शब्दं कुर्वन् । बहुधारः परि सिच्यते हरिः पूयमानः वाचम् जनयन् उपगतधनः ॥ ३३ ॥

पवमान मह्यर्णो वि धावसि सूरो न चित्रो अव्ययानि पव्यया ।
गभस्तिपूतो नृभिरद्रिभिः सुतो महे वाजाय धन्याय धन्वसि ॥ ३४ ॥

पवमान । महि । अर्णः । वि । धावसि । सूरः । न । चित्रः । अव्ययानि । पव्यया ।
गभस्तिऽपूतः । नृऽभिः । अद्रिऽभिः । सुतः । महे । वाजाय । धन्याय । धन्वसि ॥ ३४ ॥

वेङ्कट० पवमान! महद् उदकम् वि धावसि सूर्यः इव [7]चायनीयः अविमयानि[7] पवित्राणि । बाहुपूतः[8] ऋत्विग्भिः ग्रावभिश्च अभिषुतः महते सङ्ग्रामाय धनहिताय गच्छसि ॥ ३४ ॥

---

1. यच्छति वि[2], यच्छति अ[1] गच्छन्ति वि[1]. 2-2. अतिपालमपिमय वि[2]; अतिबालमपिमयं अ[1]. 3. नास्ति वि[2] अ[1]. 4. प्रकाशा° वि[2] अ[1]. 5. °जाताम वि[2] अ[1]; °जातयान् वि[2]. 6. नास्ति वि[1]. 7-7. पायन्योऽविमयनिर वि[2] अ[1]. 8. बहुपू° वि[1]

इषमूर्जं पवमानाभ्यर्षसि श्येनो न वंसु कलशेषु सीदसि ।
इन्द्राय मद्वा मद्यो मदः सुतो दिवो विष्टम्भ उपमो विचक्षणः ॥ ३५ ॥

इषम् । ऊर्जम् । पवमान । अभि । अर्षसि । श्येन । न । वंसु । कलशेषु । सीदसि ।
इन्द्राय । मद्वा । मद्यः । मदः । सुतः । दिवः । विष्टम्भः । उपऽमः । विऽचक्षणः ॥ ३५ ॥

वेङ्कट० अन्नम् रसम् पवमान! अभि क्षरसि । श्येनः इव कुलायेषु कलशेषु सीदसि । इन्द्राय मदकरः मदहेतु मदः अभिषुत. द्युलोकस्य उपमीयमानः विष्टम्भः विद्रष्टा । 'स्थूणेव जनाँ उपमित्' (ऋ १,५९,१) इत्युक्तम् ॥ ३५ ॥

'इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये अष्टादशो वर्गः' ॥

सप्त स्वसारो अभि मातरः शिशुं नवं जज्ञानं जेन्यं विपश्चितम् ।
अपां गन्धर्वं दिव्यं नृचक्षसं सोमं विश्वस्य भुवनस्य राजसे ॥ ३६ ॥

सप्त । स्वसारः । अभि । मातरः । शिशुम् । नवम् । जज्ञानम् । जेन्यम् । विपःऽचितम् ।
अपाम् । गन्धर्वम् । दिव्यम् । नृऽचक्षसम् । सोमम् । विश्वस्य । भुवनस्य । राजसे ॥ ३६ ॥

वेङ्कट० सप्त स्वयं[1] सरन्त्य- अभि गच्छन्ति नद्यः[2] शिशुम् नवम्[3] जायमानम्[4] जयशीलम्[5] विपश्चितम् अपाम् मध्ये वर्तमानम् गन्धर्वम् दिवि भवम् नृणां द्रष्टारम् सोमम् सर्वस्य भुवनस्य विराजनार्थमिति ॥ ३६ ॥

ईशान इमा भुवनानि वीयसे युजान इन्दो हरितः सुपर्ण्यः ।
तास्ते क्षरन्तु मधुमद् घृतं पयस्तव व्रते सोम तिष्ठन्तु कृष्टयः ॥ ३७ ॥

ईशानः । इमा । भुवनानि । वि । ईयसे । युजानः । इन्दो इति । हरितः । सुऽपर्ण्यः ।
ताः । ते । क्षरन्तु । मधुऽमत् । घृतम् । पयः । तव । व्रते । सोम । तिष्ठन्तु । कृष्टयः ॥ ३७ ॥

वेङ्कट० ईश्वरो भवन् इमानि भुवनानि मध्येन गच्छसि योजयन् इन्दो! रथे अश्वाः सुपतनाः । ता तव स्वभूता क्षरन्तु मधुमत् घृतम् पयः च । तव कर्मणि सोम! तिष्ठन्तु मनुष्याः ॥ ३७ ॥

त्वं नृचक्षा असि सोम विश्वतः पवमान वृषभ ता वि धावसि ।
स नः पवस्व वसुमद्धिरण्यवद् वयं स्याम भुवनेषु जीवसे ॥ ३८ ॥

---

१. गनान् मूको. २ २. नास्ति मूको. ३ स्वरं वि'. ४. 'धः स्तुति वि' अ'. ५. नलां वि' अ'. ६. दायमानं वि' अ'; जनयमानं वि'. ७. जनयशील वि'.

त्वम् । नृऽचक्षाः । असि । सोम । विश्वतः । पवमान । वृषभ । ता । वि । धावसि ।
सः । नः । पवस्व । वसुऽमत् । हिरण्यऽवत् । वयम् । स्याम । भुवनेषु । जीवसे ॥ ३८ ॥

वेङ्कट० त्वम् नृणां द्रष्टा भवसि [1]सर्वेषु भुवनेषु साम[1]। पवमान! †वृषभ। ता अप† च वि धावसि । स न ‡ पवस्व वसुहिरण्ययुक्तं धनम् । वयम् स्याम भुवनेषु एषु जीवितुं प्रभव[2] ॥ ३८ ॥

गोवित् पवस्व वसुविद्धिरण्यविद् रेतोधा इन्दो भुवनेष्वर्पितः ।
त्वं सुवीरो असि सोम विश्ववित् तं त्वा विप्रा उप गिरेम आसते ॥ ३९ ॥

गोऽवित् । पवस्व । वसुऽवित् । हिरण्यऽवित् । रेतःऽधाः । इन्दो इति । भुवनेषु । अर्पितः ।
त्वम् । सुऽवीरः । असि । सोम । विश्वऽवित् । तम् । त्वा । विप्राः । उप । गिरा । इमे । आसते ॥

वेङ्कट० गवादीनां[3] वेत्ता[3] पवस्व रेतसो धाता ओषधीनाम् इन्दो! त्वम् उदकेषु आगत । त्वम् सुवीर असि सोम! सर्वस्य दाता । तम् त्वाम् इमे विप्रा स्तुत्या उप आसते ॥ ३९ ॥

उन्मध्व ऊर्मिर्वनना अतिष्ठिपदपो वसानो महिषो वि गाहते ।
राजा पवित्ररथो वाजमारुहत् सहस्रभृष्टिर्जयति श्रवो बृहत् ॥ ४० ॥

उत् । मध्वः । ऊर्मिः । वननाः । अतिष्ठिपत् । अपः । वसानः । महिषः । वि । गाहते ।
राजा । पवित्रऽरथः । वाजम् । आ । अरुहत् । सहस्रऽभृष्टिः । जयति । श्रवः । बृहत् ॥ ४० ॥

वेङ्कट० उत् स्थापयति मध्व ऊर्मि [4]वननीया वाच[4]। उदकानि आच्छादयन् महान् सन् वि गाहते । राजा पवित्ररथः सोमः सङ्ग्रामम् आ रोहति । बहुधनः जयति च[5] महद् अन्नम् ॥ ४० ॥

[5]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये एकोनविंशो वर्गः[5] ॥

स भन्दना उदियर्ति प्रजावतीर्विश्वायुर्विश्वाः सुभरा अहर्दिवि ।
ब्रह्म प्रजावद्रयिमश्वपस्त्यं पीत इन्दविन्द्रमस्मभ्यं याचतात् ॥ ४१ ॥

सः । भन्दनाः । उत् । इयर्ति । प्रजाऽवतीः । विश्वऽआयुः । विश्वाः । सुऽभराः । अहःऽदिवि ।
ब्रह्म । प्रजाऽवत् । रयिम् । अश्वऽपस्त्यम् । पीतः । इन्दो इति । इन्द्रम् । अस्मभ्यम् । याचतात् ॥

1-1 नास्ति वि[1]. † † इयता भव मूको ‡ न मूको. २. नास्ति वि[1]. ३ नास्ति मूको
४-४. वनीया वाचा वि[1]. ५-५ नास्ति मूको.

वेङ्कट० [1]सः स्तुतीः[1] प्रेरयति प्रजाभिः स्तोतृभिर्युक्ताः सर्वस्य गन्ता सर्वाः[2] [3]सुष्ठु ह्रियमाणाः[3] अहोरात्रयो । अन्नम् प्रजायुक्तम् रयिम् च व्याप्तगृहम् पीतः त्वम् इन्द्रेण इन्दो! तम् इन्द्रम् अस्मभ्यम् याचतात्[4] ॥ ४१ ॥

सो अग्रे॒ अह्नां॒ हरि॒र्हर्य॒तो मद॒ः प्र चेत॑सा चेतयते॒ अनु॒ द्युभि॑ः ।
द्वा जना॑ या॒तय॒न्नन्त॒रीय॑ते॒ नरा॑ च॒ शंसं॒ दैव्यं॑ च ध॒र्तरि॑ ॥ ४२ ॥

सः । अग्रे॑ । अह्ना॑म् । हरि॑ः । ह॒र्य॒तः । मद॑ः । प्र । चेत॑सा । चे॒त॒य॒ते॒ । अनु॑ । द्युऽभि॑ः ।
द्वा । जना॑ । या॒तय॑न् । अ॒न्तः । ई॒य॒ते॒ । न॒रा॒शंस॑म् । च॒ । दैव्य॑म् । च॒ । ध॒र्तरि॑ ॥ ४२ ॥

वेङ्कट० सः मुखे अह्नाम् [5]हरिः कान्तः[5] मदः अनु प्र ज्ञायते मनुष्याणाम् चेतसा दीप्तिभिः । द्वौ जनौ दैव्यं[6] मनुष्यं च कार्येषु प्रेरयन् द्यावापृथिव्योः[7] अन्तः[8] गच्छति । सोऽयं नरैः शंसनीयम् दैव्यम्[9] च रयिं धारके यजमाने प्रयच्छति ॥ ४२ ॥

अ॒ञ्जते॒ व्य॑ञ्जते॒ सम॑ञ्जते॒ क्रतुं॑ रिहन्ति॒ मधु॑ना॒भ्य॑ञ्जते ।
सिन्धो॑रुच्छ्वा॒से प॒तय॑न्तमु॒क्षणं॑ हिरण्यपा॒वाः प॒शुमा॑सु गृभ्णते ॥ ४३ ॥

अ॒ञ्जते॑ । वि । अ॒ञ्ज॒ते॒ । सम् । अ॒ञ्ज॒ते॒ । क्रतु॑म् । रि॒ह॒न्ति॒ । मधु॑ना । अ॒भि । अ॒ञ्ज॒ते॒ ।
सिन्धो॑ः । उ॒त्ऽश्वा॒से । प॒तय॑न्तम् । उ॒क्षण॑म् । हि॒र॒ण्य॒ऽपा॒वाः । प॒शुम् । आ॒सु॒ । गृ॒भ्ण॒ते॒ ॥ ४३ ॥

वेङ्कट० सोमम् अञ्जन, विविध च अञ्जने, सह च अञ्जते । [10]गोभिः श्रीणन्तीत्यर्थः[10] । तं देवाः कर्तारं सोमम् आस्वादयन्ति, मधुरेण च गव्येन अभि अञ्जते । सिन्धोः समुच्छ्रिते देशे गच्छन्तम् सेक्तारम् हिरण्येन सह पुनन्तः द्रष्टारं सोमम् आसु वसतीवरीषु गृह्णन्ति ॥ ४३ ॥

वि॒प॒श्चिते॒ पव॑मानाय गायत म॒ही न धारात्यन्धो॑ अर्षति ।
अहि॒र्न जू॒र्णामति॑ सर्पति॒ त्वच॒मत्यो॒ न क्रीळ॑न्नसर॒द्वृषा॒ हरि॑ः ॥ ४४ ॥

वि॒पः॒ऽचिते॑ । पव॑मानाय । गा॒य॒त॒ । म॒ही । न । धारा॑ । अति॑ । अन्ध॑ः । अ॒र्ष॒ति॒ ।
अहि॑ः । न । जू॒र्णाम् । अति॑ । स॒र्प॒ति॒ । त्वच॑म् । अत्य॑ः । न । क्रीळ॑न् । अ॒स॒र॒त् । वृषा॑ । हरि॑ः ॥

वेङ्कट० मेधाविने[11] पवमानाय स्तुतिम् उच्चारयत । महती इव वर्षधारा अति गच्छति अन्नं सोमात्मकम् । सोऽयं सोम पवित्रम् अति सर्पति, यथा जीर्णाम् त्वचम् [12]अहिः अतिसर्पति[12] । अश्वः इव क्रीळन्[13] सरति वृषा हरितवर्णः ॥ ४४ ॥

१-१. नास्ति वि[2] अ[1]. २. सर्वं वि[1], सर्वां वि[3] अ[1]. ३-३. सुष्ठुह्रियमाणाम् वि[3] अ[1]. ४ याचतात् वि[1]; याचतात् वि[3] अ[1]. ५-५ हरिकान्तो वि[1]; परिकान्तो अ[1]. ६ दैव्य वि[1]; दैव्य अ[1]. ७. °पृथिव्यौ वि[1] अ[1]. ८. गुदितम् वि[3] अ[1]. ९ दैव्यम् वि[3] अ[1]. १०-१०. गोभिःश्री° वि[1]; गोभिः श्रीणातीत्यर्थः वि[3] अ[1]. ११. मेधाविनो मूको. १२-१२. अभिरतिसरति वि[1]; अभिनरातिसर्पति अ[1]; अहरातिसर्पति वि[1]. १३ क्रीडन् वि[3] अ[1]

अग्रेगो राजाप्यस्तविष्यते विमानो अह्नां भुवनेष्वर्पितः ।
हरिर्घृतस्नुः सुदृशीको अर्णवो ज्योतिरथः पवते राय ओक्यः ॥ ४५ ॥

अग्रेऽग । राजा । अप्यं । तविष्यते । विऽमानं । अह्नाम् । भुवनेषु । अर्पित ।
हरिं । घृतऽस्नु । सुऽदृशीक । अर्णव । ज्योति ऽरथ । पवते । राये । ओक्यं ॥ ४५ ॥

वेङ्कट० अग्रे गच्छन् राजा अप्सु संस्कृत तविष्यते वर्धिष्यते पूर्वपक्षेषु विनिर्माता दिवसानाम् उदकेषु अर्पित । हरितवर्ण प्रसुतघृतः[1] शोभनदर्शनः उदकवान् ज्योतीरथ पवते धनार्थम् गृहहित ॥ ४५ ॥

[2]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये विंशो वर्ग[2] ॥

असर्जि स्कम्भो दिव उद्यतो मदः परि त्रिधातुर्भुवनान्यर्षति ।
अंशुं रिहन्ति मतयः पनिप्नतं गिरा यदि निर्णिजमृग्मिणो ययुः ॥ ४६ ॥

असर्जि । स्कम्भ । दिव । उत्ऽयत । मद । परि । त्रिऽधातु । भुवनानि । अर्षति ।
अंशुम् । रिहन्ति । मतय । पनिप्नतम् । गिरा । यदि । निःऽनिर्जम् । ऋग्मिणं । ययु ॥४६॥

वेङ्कट० सृज्यते स्कम्भयिता द्युलोकस्य उद्यत सोम । परि गच्छति त्रिधातु सोम भुवनानि[3] । द्रोणकलश आधवनीय[3] पूतभृदिति धातव । तमिमम् अंशुम् लिहन्ति पूतका शब्दायमानम् । स्तुत्या यदि एन[4] निर्णिकम् स्तोतार ऋत्विज गच्छन्ति, लिहन्ति तदा यजमानास्तमिति ॥ ४६ ॥

प्र ते धारा अत्यण्वानि मेष्यः पुनानस्य संयतो यन्ति रंहयः ।
यद्गोभिरिन्दो चम्वोः समज्यस आ सुवानः सोम कलशेषु सीदसि ॥ ४७ ॥

प्र । ते । धारा । अति । अण्वानि । मेष्यं । पुनानस्य । सम्ऽयत । यन्ति । रंहय ।
यत् । गोभिं । इन्दो इति । चम्वो । सम्ऽअज्यसे । आ । सुवान । सोम । कलशेषु । सीदसि ॥४७॥

वेङ्कट० प्र अति गच्छन्ति तव धारा 'मेष्य अवे'[5] सूक्ष्माणि लोमानि पूयमानस्य सङ्गृह्यमाणस्य रंहणशीला[6] । यदा उदकै इन्दो! त्वम् अधिषवणफलकयो आभिमुख्येन समज्यसे, स तत सीदसि सूयमान त्वम् सोम! कलशेषु ॥ ४७ ॥

पवस्व सोम क्रतुविन्न उक्थ्योऽव्यो वारे परि धाव मधु प्रियम् ।
जहि विश्वान् रक्षस इन्दो अत्रिणो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ४८ ॥

---

१ प्रसुतघृत वि' अ', दसत वि'. २-२. नास्ति मूको. ३ ण्वनानि मूको ४-४ न वि' अ'; अ नर० वि'. ५. पन मूको. ६-६ म वा वि'; मष्वावे वि' अ'. ७. रहशीला वि'.

पर्वस्व । सोम । क्रतुऽवित् । न । उक्थ्यः । अव्यः । वारे । परि । धाव । मधु । प्रियम् ।
जहि । विश्वान् । रक्षसः । इन्दो इति । अत्रिणः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥४८॥

वेङ्कट० पवस्व सोम! कर्मणो लम्भयिता अस्माकम् प्रशस्यः। पवित्रे परि क्षर प्रियम् मधु। जहि विद्वान् राक्षसान् इन्दो! अदनशीलान् ॥ ४८ ॥

'इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये एकविंशो वर्गः' ॥

[८७]

'उशना काव्य ऋषिः । पवमान सोमो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः' ।

प्र तु द्र॑व॒ परि॒ कोशं॒ नि षी॑द॒ नृभिः॑ पुना॒नो अ॒भि वाज॑मर्ष ।
अश्वं॒ न त्वा॑ वा॒जिनं॑ म॒र्जय॒न्तोऽच्छा॑ ब॒र्ही र॑श॒नाभि॑र्नयन्ति ॥ १ ॥

प्र । तु । द्रव । परि । कोश॑म् । नि । सीद । नृऽभिः । पुनानः । अभि । वाज॑म् । अर्ष ।
अश्व॑म् । न । त्वा । वाजिन॑म् । मर्जय॑न्तः । अच्छ॑ । बर्हिः । रशनाभिः । नयन्ति ॥ १ ॥

वेङ्कट० उशना। प्र द्रव शीघ्रम्, परि नि सीद च द्रोणकलशम् नृभिः पूयमानः, अभि अर्ष सङ्ग्रामम्। अश्वम् इव त्वा बलिनम् मर्जयन्तः यज्ञं प्रति नयन्ति अङ्गुलीभिः ॥ १ ॥

स्वा॒यु॒धः प॑वते दे॒व इन्दु॑रशस्ति॒हा वृ॒जनं॒ रक्ष॑माणः ।
पि॒ता दे॒वानां॑ जनि॒ता सु॒दक्षो॑ विष्ट॒म्भो दि॒वो ध॒रुणः॑ पृथि॒व्याः ॥ २ ॥

सुऽआयुधः । पवते । देवः । इन्दुः । अशस्तिऽहा । वृजन॑म् । रक्ष॑माणः ।
पिता । देवाना॑म् । जनिता । सुऽदक्षः । विऽस्तम्भः । दिवः । धरुणः । पृथिव्याः ॥ २ ॥

वेङ्कट० शोभनायुधः पवते देवः इन्दुः रक्षोहा यजमानानामुपद्रवम् रक्षमाणः पालयिता जनकः देवानाम् सुबलः धारयिता दिवः धारकः च पृथिव्याः ॥ २ ॥

ऋषि॒र्विप्रः॑ पुरए॒ता जना॑नामृ॒भुर्धीर॑ उ॒शना॒ काव्ये॑न ।
स चि॑द्विवेद॒ निहि॑त॒ यदा॑सामपी॒च्यं१॒॑ गुह्यं॒ नाम॒ गोना॑म् ॥ ३ ॥

ऋषिः । विप्रः । पुरःऽएता । जना॑नाम् । ऋभुः । धीरः । उशना । काव्येन ।
सः । चित् । विवेद । निऽहितम् । यत् । आसाम् । अपीच्य॑म् । गुह्य॑म् । नाम॑ । गोना॑म् ॥३॥

वेङ्कट० द्रष्टा मधावी पुरएता जनानाम् महान् दृष्टः अयम् उशना कवित्वेन। स अयं लभते

१-१ नास्ति मूको. २ तु निघ २,५, मङ्गुलिभि अ'. ३ पालयिता वि' अ' ४ दृ' वि'; दृष्ट अ'; सष्ट वि'.

निहितम् यत् आसाम् गवाम् अन्तर्हितम् गुह्यम् उदक पयोलक्षणमिति ॥ ३ ॥

एष स्य ते मधुमाँ इन्द्र सोमो वृषा वृष्णे परि पवित्रे अक्षाः ।
सहस्रसाः शतसा भूरिदावा शश्वत्तमं बर्हिरा वाज्यस्थात् ॥ ४ ॥

एष । स्यः । ते । मधुऽमान् । इन्द्र । सोमः । वृषा । वृष्णे । परि । पवित्रे । अक्षारिति ।
सहस्रऽसाः । शतऽसाः । भूरिऽदावा । शश्वत्ऽतमम् । बर्हिः । आ । वाजी । अस्थात् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स[1] एष तुभ्यम् मधुमान् इन्द्र! सोम वृषा वृष्णे[2] परि क्षरति पवित्रे। सहस्रस्य दाता शतस्य च अपि च भूरेर्दाता नित्यम् यज्ञम् आ तिष्ठति बलवानिति[3] ॥ ४ ॥

एते सोमा अभि गव्या सहस्रा महे वाजायामृताय श्रवांसि ।
पवित्रेभिः पवमाना असृग्रञ्छ्रवस्यवो न पृतनाजो अत्याः ॥ ५ ॥

एते । सोमाः । अभि । गव्या । सहस्रा । महे । वाजाय । अमृताय । श्रवांसि ।
पवित्रेभिः । पवमानाः । असृग्रन् । श्रवस्यवः । न । पृतनाजः । अत्याः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० एते सोमा सृज्यन्ते गव्यानि[4] [5]सहस्राणि महते[5] बलाय अमृतत्वाय च अन्नान्याशिराणि लक्षीकृत्य पवित्रे पूयमाना अन्नकामा इव सेनाना जेतार अश्वा ॥ ५ ॥

[6]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये द्वाविंशो वर्गः[6] ॥

परि हि ष्मा पुरुहूतो जनानां विश्वासरद्भोजना पूयमानः ।
अथा भर श्येनभृत प्रयांसि रयिं तुञ्जानो अभि वाजमर्ष ॥ ६ ॥

परि । हि । स्म । पुरुऽहूतः । जनानाम् । विश्वा । असरत् । भोजना । पूयमानः ।
अथ । आ । भर । श्येनऽभृत । प्रयांसि । रयिम् । तुञ्जानः । अभि । वाजम् । अर्ष ॥ ६ ॥

वेङ्कट० परि असरत् हि स्म बहुभिराहूत.[7] जनानाम् विश्वानि भोजनानि पूयमान । सम्प्रति च [8]आ हर[8] हे [9]दिव श्येनेनाहृत[9] सोम! । अन्नानि रयिम् प्रयच्छन् अभि गच्छ सङ्ग्रामम् ॥ ६ ॥

एष सुवानः परि सोमः पवित्रे सर्गो न सृष्टो अदधावदर्वा ।
तिग्मे शिशानो महिषो न शृङ्गे गा गव्यन्नभि शूरो न सत्वा ॥ ७ ॥

---

१. नास्ति वि[1]. २. वृणे वि[2] अ[1], वृषेण वि[1]. ३. °नित्यर्थ अ[1]. ४. गनव्यानि मूको ५-५. °स्रागामपहते मूको ६-६. नास्ति मूको. ७. बहुभिरा: वि[1]. ८-८. नाहर वि[2] अ[1]. ९-९. दिवश्ये-नाना° वि[2] अ[1].

एष । सुवान । परि । सोम । पुवित्रे । सर्गः । न । सुष्ट । अदधावत् । अर्वा ।
तिग्मे इति । शिशान । मुहिष । न । शृङ्गे इति । गा । गव्यन् । अभि । शूर । न । सत्वा ॥७॥

वेङ्कट० एष सूयमान[1] परि धावति सोम पवित्रे अश्व इव विसृष्ट गमनशील । 'तिग्मे शृङ्गे' तीक्ष्णीकुर्वन् महिष इव गा इच्छंश्च शूर इव अभि गच्छति युद्ध[2] सदनशील ॥ ७ ॥

एषा ययौ परमादन्तरद्रेः कूचित् सतीरूर्वे गा विवेद ।
दिवो न विद्युत् स्तनयन्त्यभ्रैः सोमस्य ते पवत इन्द्र धारा ॥ ८ ॥

एषा । आ । ययौ । पुरमात् । अन्त । अद्रे । कूऽचित् । सती । ऊर्वे । गा । विवेद ।
दिव । न । विऽद्युत् । स्तनयन्ती । अभ्रै । सोमस्य । ते । पवते । इन्द्र । धारा ॥ ८ ॥

वेङ्कट० एषा आ जगाम उच्छ्रितात्स्थानात् । अपि च पणीनाम्[3] अद्रे अन्त कूचित्[4] कुहचित् गूढे देशे वर्तमाना ऊर्वे[5] गा लब्धवती । यत्र पणिभिरपहृता गावो निहिता तद् ऊर्वम् । दिव इव विद्युत् स्तनितशब्द[6] कुर्वती[7] अभ्रै उत्पादिता सोमस्य ते पवते 'इन्द्र! धारा पानाय[8] ॥ ८ ॥

उत स्म राशिं परि यासि गोनामिन्द्रेण सोम सरथं पुनानः ।
पूर्वीरिषो बृहतीर्जीरदानो शिक्षा शचीवस्तव ता उपष्टुत् ॥ ९ ॥

उत । स्म । राशिम् । परि । यासि । गोनाम् । इन्द्रेण । सोम । सऽरथम् । पुनान ।
पूर्वी । इषं । बृहती । जीरदानो इति जीरऽदानो । शिक्ष । शचीऽव । तव । ता । उपऽस्तुत् ॥९॥

वेङ्कट० अपि च खलु सङ्घम् परि गच्छसि गवाम् इन्द्रेण सोम! एक रथमास्थाय पूयमान । बहूनि अन्नानि बृहन्ति[10] क्षिप्रदान! प्रयच्छ प्रज्ञावन्! [11]तव तानि उपस्तूयमान[11] त्वमिति ॥ ९ ॥

[12]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये त्रयोविंशो वर्ग[12] ॥

[८८]

[1]उशना काव्य ऋषि । पवमान सोमो देवता । त्रिष्टुप् छन्द[1] ।

अयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुन्वे तुभ्यं पवते त्वमस्य पाहि ।
त्वं ह यं चकृषे त्वं ववृष इन्दुं मदाय युज्याय सोमम् ॥ १ ॥

---

१ °न परिगच्छति अ[1]. २-२. निग्मगृङ्गे मूको. ३ नास्ति वि[1]. ४. वर्णिनाम् मूको. ५. कमित् अ[1]. ६ ऊवे वि[1]; ऊर्वो वि[1] अ[1]. ७ स्कन्दितश[1] वि[1] अ[1]. ८. कुर्वन्ती वि[1,2], कुर्वन्ति अ[1]. ९ ९ इन्द्रमराय वि[1]. १०. हन्ति वि[2], वहति अ[1], वहति वि[1]. ११-११. त पदायु° वि[1] अ[1]; त पश्यन्तु° वि[1]. १२ १२. नास्ति मूको.

अयम् । सोमः । इन्द्र । तुभ्यम् । सुन्वे । तुभ्यम् । पवते । त्वम् । अस्य । पाहि ।
त्वम् । ह । यम् । चकृषे । त्वम् । ववृषे । इन्दुम् । मदाय । युज्याय । सोमम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० अयम् सोमः इन्द्र! तुभ्यम् अभिपूयते, तुभ्यम् एव पवते, त्वम् एव अमुं पिब। त्वम् खलु यम् कृतवानसि, यं वा त्वम् वृतवानसि दीर्घं मदाय सहायाय, सोमम् तं पिबेति ॥ १ ॥

स ईं रथो न भुरिषाळयोजि महः पुरूणि सातये वसूनि ।
आदीं विश्वा नहुष्याणि जाता स्वर्षाता वन ऊर्ध्वा नवन्त ॥ २ ॥

सः । ईम् । रथः । न । भुरिषाट् । अयोजि । महः । पुरूणि । सातये । वसूनि ।
आत् । ईम् । विश्वा । नहुष्याणि । जाता । स्वःऽसाता । वने । ऊर्ध्वा । नवन्त ॥ २ ॥

वेङ्कट० सः अयम् रथः इव युज्यते भूरेर्भारस्य सोढा महान् बहूनि धनानि दातुम्। अनन्तरमेव एनं सर्वाणि मनुष्यजातानि[1] युद्धे वननीये उन्मुखानि सङ्गच्छन्तीति ॥ २ ॥

वायुर्न यो नियुत्वाँ इष्टयामा नासत्येव हव आ शम्भविष्ठः ।
विश्ववारो द्रविणोदाइव त्मन् पूषेव धीजवनोऽसि सोम ॥ ३ ॥

वायुः । न । यः । नियुत्वान् । इष्टऽयामा । नासत्याऽइव । हवे । आ । शम्ऽभविष्ठः ।
विश्वऽवारः । द्रविणोदाःऽइव । त्मन् । पूषाऽइव । धीऽजवनः । असि । सोम ॥ ३ ॥

वेङ्कट० वायुः इव यः नियुत्वान्। नियुतो वायोरश्वाः[2]। अभिलषितागमनः अश्विनौ इव च आ-ह्वाने अत्यन्तं सुखस्य भावयिता विश्वैर्वरणीयः द्रविणोदाः इव आत्मनि यस्त्वं भवसि, स त्वम् पूषा इव कर्मणां प्रवर्तयिता भवसि सोम! ॥ ३ ॥

इन्द्रो न यो महा कर्माणि चक्रिर्हन्ता वृत्राणामसि सोम पूर्भित् ।
पैद्वो न हि त्वमहिनाम्नां हन्ता विश्वस्यासि सोम दस्योः ॥ ४ ॥

इन्द्रः । न । यः । महा । कर्माणि । चक्रिः । हन्ता । वृत्राणाम् । असि । सोम । पुःऽभित् ।
पैद्वः । न । हि । त्वम् । अहिऽनाम्नाम् । हन्ता । विश्वस्य । असि । सोम । दस्योः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० इन्द्रः इव यः महान्ति कर्माणि ताच्छील्येन करोषि, स त्वम् हन्ता वृत्राणाम् भवसि सोम! पुरां भेत्ता[3]। हन्ता अश्व.[4] इव [5]त्वम् अहिनाम्नाम्[5] भवसि। यो नाम कश्चिदाहन्ता[6] भवति[6]। हन्ता भवसि विश्वस्य सोम! दस्योः ॥ ४ ॥

---

१. °ण्या° वि¹. २. भवो अश्वाः वि¹; वायो अश्वाः वि² अ¹. ३. भेत्ता वि³; भोक्ता अ¹.
४. तु. निघ १,१४. ५-५ महिम्नां वि² अ¹; त्वं महीनाम्नां वि¹. ६. भवमि वि² अ¹.

अग्निर्न यो वन आ सृज्यमानो वृथा पाजांसि कृणुते नदीषु ।
जनो न युध्वा महत उपब्दिरियर्ति सोमः पवमान ऊर्मिम् ॥ ५ ॥

अग्निः । नः । यः । वने । आ । सृज्यमानः । वृथा । पाजांसि । कृणुते । नदीषु ।
जनः । न । युध्वा । महतः । उपब्दिः । इयर्ति । सोमः । पवमानः । ऊर्मिम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अग्निः इव यः अरण्ये वि-सृज्यमानः अनायासेन बलानि कुरुते नदीषु अन्तरिक्ष्यासु । जनः इव युद्धस्य कर्ता महतः शत्रोः शब्दापयिता प्रेरयति सोमः[1] पवमानः ऊर्मिम्[1] ॥ ५ ॥

एते सोमा अति वाराण्यव्या दिव्या न कोशासो अभ्रवर्षाः ।
वृथा समुद्रं सिन्धवो न नीचीः सुतासो अभि कलशाँ असृग्रन् ॥ ६ ॥

एते । सोमाः । अति । वाराणि । अव्या । दिव्याः । न । कोशासः । अभ्रऽवर्षाः ।
वृथा । समुद्रम् । सिन्धवः । न । नीचीः । सुतासः । अभि । कलशान् । असृग्रन् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० एते सोमाः [3]अति गच्छन्ति[3] वालानि अविमयानि दिव्यानि इव उदकानि अभ्रैर्वृष्यमाणानि । अनायासेन समुद्रम् नद्यः इव नीचीनाग्राः सुताः कलशान् अभि सृजन्ति गच्छन्तीति ॥ ६ ॥

शुष्मी शर्धो न मारुतं पवस्वानभिशस्ता दिव्या यथा विट् ।
आपो न मक्षू सुमतिर्भवा नः सहस्राप्साः पृतनाषाण्न यज्ञः ॥ ७ ॥

शुष्मी । शर्धः । न । मारुतम् । पवस्व । अनभिऽशस्ता । दिव्या । यथा । विट् ।
आपः । न । मक्षु । सुऽमतिः । भव । नः । सहस्रऽअप्साः । पृतनाषाट् । न । यज्ञः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० [4]वेगवान् मारुतम् इव[4] शर्धः पवस्व, अनिन्दिताः दिव्या[5] यथा विट् पवते । [6]मरुतो वै देवानां विशः[6] (तै २,२,५,७) इति ब्राह्मणम् । न च तां निन्दन्ति केचन । आपः इव क्षिप्रं पवमानस्त्वम् अस्माकम् सुमतिः भव बहुरूपः पृतनानामभिभविता इन्द्रः इव[7] यष्टव्यः ॥ ७ ॥

राज्ञो नु ते वरुणस्य व्रतानि बृहद्गभीरं तव सोम धाम ।
शुचिष्ट्वमसि प्रियो न मित्रो दक्षाय्यो अर्यमेवासि सोम ॥ ८ ॥

राज्ञः । नु । ते । वरुणस्य । व्रतानि । बृहत् । गभीरम् । तव । सोम । धाम ।
शुचिः । त्वम् । असि । प्रियः । न । मित्रः । दक्षाय्यः । अर्यमाऽइव । असि । सोम ॥ ८ ॥

---

१. सोम मूको. २. ऊर्मी वि[1] अ[1]. ३-३. °गच्छति वि[1] अ[1]; अभिगच्छति वि[1]. ४-४. वेग त्वामा … वि[1] अ[1]. ५. त्रुटितम् वि[1] अ[1]. ६-६. देवानामपिश वि[1] अ[1]; देव विश वि[1]. ७. नास्ति अ[1].

वेङ्कट० इय गतेति (ऋ १,९१,३ द्र.) ॥ ८ ॥

[१]इति सप्तमाष्टके तृतीयाऽध्याये चतुर्विंशो वर्गः[१] ॥

[८९]

[१]उशना काव्य ऋषि । पवमान सोमो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[१] ।

प्रो स्य वह्निः पथ्याभिरस्यान् दिवो न वृष्टिः पवमानो अक्षाः ।
सहस्रधारो असदन्न्यस्मे मातुरुपस्थे वन आ च सोमः ॥ १ ॥

प्रो इति । स्यः । वह्निः । पथ्याभिः । अस्यान् । दिवः । न । वृष्टिः । पवमानः । अक्षारिति ।
सहस्रऽधारः । असदत् । नि । अस्मे इति । मातुः । उपऽस्थे । वने । आ । च । सोमः ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्र स्यन्दते स एव वोढा मार्गैः[२] । दिव इव वृष्टिः पवमानः क्षरति[३] । सोऽयं बहुधारः अस्मासु नि षीदति[४] । पृथिव्याश्च उपस्थे वने द्रोणकलशे च आ सीदतु सोमः ॥ १ ॥

राजा सिन्धूनामवसिष्ट वास ऋतस्य नावमारुहद् रजिष्ठाम् ।
अप्सु द्रप्सो वावृधे श्येनजूतो दुह ईं पिता दुह ईं पितुर्जाम् ॥ २ ॥

राजा । सिन्धूनाम् । अवसिष्ट । वासः । ऋतस्य । नावम् । आ । अरुहत् । रजिष्ठाम् ।
अप्ऽसु । द्रप्सः । ववृधे । श्येनऽजूतः । दुहे । ईम् । पिता । दुहे । ईम् । पितुः । जाम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० 'राजा सिन्धूनाम्'[५] आच्छादयति वासः श्रयणम् । यज्ञस्य नावम् ऋजुतमाम् आ रोहति । सोऽयम् द्रप्सः वसतीवरीषु वर्धते । श्येनेन दिवः आहृतः तमिमम् पिता द्युलोकाद् जातम् स पिता दोग्धि अभिमतं रसमिति ॥ २ ॥

सिंहं नसन्त मध्वो अयासं हरिमरुषं दिवो अस्य पतिम् ।
शूरो युत्सु प्रथमः पृच्छते गा अस्य चक्षसा परि पात्युक्षा ॥ ३ ॥

सिंहम् । नसन्त । मध्वः । अयासम् । हरिम् । अरुषम् । दिवः । अस्य । पतिम् ।
शूरः । युत्ऽसु । प्रथमः । पृच्छते । गाः । अस्य । चक्षसा । परि । पाति । उक्षा ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सिंहसदृशम् एनं प्राप्नुवन्ति उदकस्य गन्तारम्[६] हरितवर्णम् आरोचमानम् अस्य दिवः पतिम् । सोऽयं शूरः युद्धेषु मुख्यः सन् 'क्व गताः पणिभिरपहृता गावः' इति पृच्छते[७] । अस्य तेजसा परि रक्षति उक्षा इन्द्रः ॥ ३ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. मार्गे वि अ[१]. ३. रम ते वि[२] अ[१]. ४. °दतु वि. ५-५. नास्ति वि[१] अ. ६. द्गन्तारं वि[१] अ[१]. ७. पृच्छते मूको.

मधुपृष्ठं घोरमयासमश्वं रथे युञ्जन्त्युरुचक्र ऋण्वम् ।
स्वसार ईं जामयो मर्जयन्ति सनाभयो वाजिनमूर्जयन्ति ॥ ४ ॥

मधुऽपृष्ठम । घोरम् । अयासम् । अश्वम् । रथे । युञ्जन्ति । उरुऽचक्रे । ऋण्वम् ।
स्वसार । ईम् । जामय । मर्जयन्ति । सऽनाभय । वाजिनम् । ऊर्जयन्ति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० मधुयुक्तपृष्ठम् घोरम् गमनशीलम् अश्वम् रथे युञ्जन्ति महाचक्रे दर्शनीयम् । तमिमम् एकस्मात् पाणेरुत्पन्ना अङ्गुलय मर्जयन्ति । [1]तदेवाह — अङ्गुलयो बलिन सोमं बलिन कुर्वन्तीति[1] ॥ ४ ॥

चतस्र ईं घृतदुहः सचन्ते समाने अन्तर्धरुणे निषत्ताः ।
ता ईमर्षन्ति नमसा पुनानास्ता ईं विश्वतः परि षन्ति पूर्वीः ॥ ५ ॥

चतस्र । ईम् । घृतऽदुह । सचन्ते । समाने । अन्त । धरुणे । निऽसत्ता. ।
ता । ईम् । अर्षन्ति । नमसा । पुनाना । ता । ईम् । विश्वत । परि । सन्ति । पूर्वी ॥ ५ ॥

वेङ्कट० [2]चतस्र एन घृतस्य दोग्ध्र्यो गाव.† सेवन्ते समाने धारकेऽन्तरिक्षे अन्त निषण्णा । ता एन गच्छन्ति हविषा शोधयन्त्य । ता एन सर्वत परि भवन्ति प्रजा ‡[2] ॥ ५ ॥

विष्टम्भो दिवो धरुणः पृथिव्या विश्वा उत क्षितयो हस्ते अस्य ।
असत् त उत्सो गृणते नियुत्वान् मध्वो अंशुः पवत इन्द्रियाय ॥ ६ ॥

विष्टम्भ । दिव । धरुण । पृथिव्या । विश्वा । उत । क्षितय । हस्ते । अस्य ।
असत् । ते । उत्स । गृणते । नियुत्वान् । मध्व । अंशु । पवते । इन्द्रियाय ॥ ६ ॥

वेङ्कट० [3]सोमो दिव विष्टभ्नाति, धारयति च पृथिवीम्, सर्वा अपि च प्रजा ‡अस्य हस्ते‡ भवन्ति[3] । सोऽय भवति तुभ्यम् उत्स स्तुवते अश्ववान । उत्स उत्सरन्त्यस्मात्[4] कामा[5] इति । सोऽयम् मध्व[6] रस[7] पवते इन्द्रियं जनयितुम् । 'अंशु शमष्टमात्रो भवति' इति यास्क (२,५) ॥ ६ ॥

वन्वन्नवातो अभि देववीतिमिन्द्राय सोम वृत्रहा पवस्व ।
शग्धि महः पुरुश्चन्द्रस्य रायः सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ ७ ॥

वन्वन् । अवात । अभि । देवऽवीतिम् । इन्द्राय । सोम । वृत्रऽहा । पवस्व ।
शग्धि । मह । पुरुऽचन्द्रस्य । राय । सुऽवीर्यस्य । पतय । स्याम ॥ ७ ॥

१-१ नास्ति वि[1] २-२. नास्ति वि[1] † गाव मूको. ‡ प्रजना मूको ३-३ नास्ति वि[1]. ‡-‡ अमदन्ये मूको ४ उत्सरत्यस्मात् अ[1], °त्यस्मात् वि[1][1]. ५ कामान् वि[1] अ[1]. ६. मद्यो वि[1]; मद्य अ , मद्ये वि[1]. ७ रस वि[1]

वेङ्कट० सम्भजन्' शत्रुभिरनभिगत अभि गच्छ यज्ञम्। इन्द्राय सोम! वृत्रहा पवस्व[२]। देहि महद् बहुभि. स्पृहणीयं धनम्। सुवीर्यस्य धनस्य वयम् पतय. स्याम इति ॥ ७ ॥

[३]इति सप्तमाष्टमे तृतीयाध्याये पञ्चविंशो वर्ग.[३] ॥

[९०]

[१]वसिष्ठो मैत्रावरुणिर्ऋषि । पवमान सोमो देवता। त्रिष्टुप् छन्द[१]।

प्र हिन्वानो जनिता रोदस्यो रथो न वाजं सनिष्यन्नयासीत् ।
इन्द्रं गच्छन्नायुधा संशिशानो विश्वा वसु हस्तयोरादधानः ॥ १ ॥

प्र। हिन्वानः। जनिता। रोदस्योः। रथः। न। वाजम्। सनिष्यन्। अयासीत्।
इन्द्रम्। गच्छन्। आयुधा। सम्ऽशिशानः। विश्वा। वसु। हस्तयोः। आऽदधानः ॥ १ ॥

वेङ्कट० वसिष्ठ । प्र गच्छति प्रेर्यमाण जनयिता द्यावापृथिव्यो[४] रथ इव युद्धम् सनिष्यन्, इन्द्रम् गच्छन्, आयुधानि च तीक्ष्णीकुर्वन्, विश्वानि च धनानि स्तोतॄणाम् हस्तयो· आदधानः ॥ १ ॥

अभि त्रिपृष्ठं वृषणं वयोधामाङ्गूषाणामवावशन्त वाणीः ।
वना वसानो वरुणो न सिन्धून् वि रत्नधा दयते वार्याणि ॥ २ ॥

अभि। त्रिऽपृष्ठम्। वृषणम्। वयःऽधाम्। आङ्गूषाणाम्। अवावशन्त। वाणीः।
वना। वसानः। वरुणः। न। सिन्धून्। वि। रत्नऽधाः। दयते। वार्याणि ॥ २ ॥

वेङ्कट० अभि कामयन्ते त्रिपृष्ठम् त्रिषवणम् वृषणम् अन्नस्य दातारम् स्तोतॄणाम् स्तुतयः। उदकानि आच्छादयन् वरुणः इव सिन्धून् विविध प्रयच्छति[५] रत्नाना दाता वरणीयानि धनानि ॥ २ ॥

शूरग्रामः सर्ववीरः सहावाञ्जेता पवस्व सनिता धनानि ।
तिग्मायुधः क्षिप्रधन्वा समत्स्वषाळ्हः साह्वान् पृतनासु शत्रून् ॥ ३ ॥

शूरऽग्रामः। सर्वऽवीरः। सहावान्। जेता। पवस्व। सनिता। धनानि।
तिग्मऽआयुधः। क्षिप्रऽधन्वा। समत्ऽसु। अषाळ्हः। सह्वान्। पृतनासु। शत्रून् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० शूराणां[६] वीराणां सङ्घो यस्य विद्यते सः शूरग्राम । सर्वे वीराश्च अस्य भवन्ति। सहनवान् जेता पवस्व सम्भक्ता शत्रुधनानि तिग्मायुध क्षिप्रधनुष्क युद्धेषु असोढा अभिभवन् सेनासु शत्रून् ॥ ३ ॥

उरुगव्यूतिरभयानि कृण्वन्त्समीचीने आ पवस्वा पुरंधी ।
अपः सिषासन्नुषसः स्व१र्गाः सं चिक्रदो महो अस्मभ्यं वाजान् ॥ ४ ॥

---

१. पवस्वस्वान सम' वि'. २. नास्ति वि'. ३-३. नास्ति मूको. ४. 'व्यो वि' अ'. ५. प्रग' वि' अ'. ६. शूरो मूको.

उरुऽगव्यूति । अभयानि । कृण्वन् । समीचीने इति सम्ऽईचीने । आ । पवस्व । पुरन्धी इति पुरम्ऽधी ।
अप । सिसासन् । उषसः । स्वः । गाः । सम् । चिक्रद । महः । अस्मभ्यम् । वाजान् ॥४॥

वेङ्कट० विस्तीर्णमार्गं अभयानि स्तोतृणाम् कृण्वन्[1] सङ्गते च द्यावापृथिव्यौ कुर्वन् आ पवस्व । अन्तरिक्षम् सम्भक्तुमिच्छन् उषस आदित्यम् रश्मींश्च सम् क्रन्दस महान्ति अन्नानि अस्मभ्यम् इति ॥ ४ ॥

मत्सि सोम वरुणं मत्सि मित्रं मत्सीन्द्रमिन्दो पवमान विष्णुम् ।
मत्सि शर्धो मारुतं मत्सि देवान् मत्सि महामिन्द्रमिन्दो मदाय ॥ ५ ॥

मत्सि । सोम । वरुणम् । मत्सि । मित्रम् । मत्सि । इन्द्रम् । इन्दो इति । पवमान । विष्णुम् ।
मत्सि । शर्धः । मारुतम् । मत्सि । देवान् । मत्सि । महाम् । इन्द्रम् । इन्दो इति । मदाय ॥

वेङ्कट० तर्पय वरुणादीनिति[2] ॥ ५ ॥

एवा राजेव क्रतुमाँ अमेन विश्वा घनिघ्नद् दुरिता पवस्व ।
इन्दो सूक्ताय वचसे वयो धा यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एव । राजाऽइव । क्रतुऽमान् । अमेन । विश्वा । घनिघ्नत् । दुःऽइता । पवस्व ।
इन्दो इति । सुऽउक्ताय । वचसे । वयः । धाः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० एवम् राजा इव कर्मवान् बलेन विश्वानि दुरितानि विनाशयन् पवस्व । इन्दो! सूक्ताय अस्माकम् वचसे तत्संस्कृत्यर्थम् अन्न धेहि । यूयम् इति गतम्[3] (ऋ ७,६७,१०,६८,९ प्रभृ) ।

[4]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये षड्विंशो वर्गः[4] ॥

व्याख्यत्तृतीयमध्यायं सप्तमस्याष्टकस्य सः ।
कुण्डिनस्य कुले जाता माताऽभूद्यस्य सुन्दरी ॥ ६ ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने सप्तमाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

—※—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये सप्तमाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

१. कुर्वन् मूको. २. 'इत्यादी' मूको ३. नास्ति वि अ. ४-४ नास्ति मूको

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

वेङ्कट० 'असर्जि वक्वा रथ्ये' इति व्याचिख्यासति माधवः ।
अश्वाद्योषधिपर्यन्ते[1] वाच्य देवगणे वदन् ॥ १ ॥

अश्वाकृतिर्दधिक्रावा दिवि देवोऽस्ति कश्चन ।
ततोऽश्वाः प्रादुरभवंस्तत्त्वमारोप्य[2] ते स्तुताः ॥ २ ॥

ऋषेर्गृत्समदस्याग्र आसीदिन्द्रः कपिञ्जलः ।
तुष्टाव तमृषिर्ज्ञात्वा स सूक्ताभ्याम् 'कनिक्रदत्'[3] ॥ ३ ॥

मण्डूकानामथाक्षाणां सन्ति ग्राव्णां च[4] देवताः ।
'यो वः सेनानीर्महतः'[5], "प्र वो ग्रावाणः सविता'[†][6] ॥ ४ ॥

स्तूयन्तेऽचेतना केचिदिह देवैरधिष्ठिताः ।
शकुनिर्द्रुघणश्चेति तत्र विद्धि निदर्शनम् ॥ ५ ॥

स्तूयन्ते यज्ञसंयोगादपि याम्ये रथादयः ।
अथापि युद्धसंयोगाद् रथादीनां स्तुतिर्भवेत् ॥ ६ ॥

'अह्नावनदता हते'[7], 'ओषधयः सवदन्ते'[8] ।
इत्यपामोषधीनां च [9]देवता सम्प्रदर्शिताः[9] ॥ ७ ॥

अग्न्यादयः सन्निहिताः सर्वदा लौकिकेष्वपि ।
यमेन यस्या संवादे[10] सोऽयमर्थ उदीरितः ॥ ८ ॥

न सर्वे चेतना देवा नापि सर्वे अचेतनाः ।
इति वादैर्विजानीमो मन्त्रब्राह्मणगोचरैः ॥ ९ ॥

इतिहासपुराणैर्य देवतात्वेन दर्शिताः ।
तानाहुश्चेतनान् देवान् भवन्त्यन्ये[11] त्वचेतनाः ॥ १० ॥

---

१. मश्वाद्यौषधि° वि[१] अ[१], वेंकअ[१]. २. 'स्तत्वमा° वि[१] अ[१]; °स्तत्वामा° वि[२]. ३. ऋ २,४२,१. ४. ग्राव्णा श्च अ[१]. ५. ऋ १०,३४,१२ ६-६. सोमो ग्रावाण ऋ३य. वि[१] अ[१]. † ऋ १०,१७५,१. ७. शौ ३,१३,१. ८. ऋ १०,९७,२२. ९-९. °वता °र्शिता वि[१] अ[१]. १०. सम्पाने वि[१] अ[१]. ११. भवन्त्वन्ये वि[१] अ[१]

अत्र वाजसनेयकम्—"न वा अत्र देवताऽस्त्यनुयाजेषु' देव बर्हि इति 'तत्र नाग्निर्नेन्द्रो' न सोम ' (माश १,८,२,१५) इत्यादि । पठामश्च —

'द्यौर्भूमिरापो हृदय चन्द्रार्काग्नियमानिला ।
रात्रि सन्ध्ये च धर्मश्च वृत्तज्ञा[३] सर्वदेहिनाम्' ॥ (मनु ८,८७) इति[४] ॥

[९१]

[५]कश्यपो मारीच ऋषि । पवमान सोमो देवता । त्रिष्टुप् छन्द [५] ।

अस॑र्जि व॒क्वा रथ्ये॑ य॒थाजौ धि॒या म॒नोता॑ प्रथ॒मो म॑नी॒षी ।
दश॒ स्वसा॑रो॒ अधि॒ सानो॒ अव्येऽज॑न्ति॒ वह्नि॒ सद॑ना॒न्यच्छ॑ ॥ १ ॥

अस॑र्जि । व॒क्वा । रथ्ये॑ । य॒था॑ । आ॒जौ । धि॒या । म॒नोता॑ । प्र॒थ॒म । म॒नी॒षी ।
दश॑ । स्वसा॑र । अधि॑ । सानौ॑ । अव्ये॑ । अज॑न्ति । वह्नि॑म् । सद॑नानि । अच्छ॑ ॥ १ ॥

वेङ्कट० कश्यप । सृज्यते[६] शब्दायमान, यथा रथार्हे सङ्ग्रामे रथ सृज्यते, अङ्गुल्या प्रथम मनोता । यस्मिन् देवाना मनांसि प्रोतानि[७] । प्राज्ञ दश अङ्गुलय अविमये अधि[८] समुच्छ्रित प्रेरयन्ति वोढारं सोमम् यज्ञगृहेष्विति ॥ १ ॥

वी॒ती जन॑स्य दि॒व्यस्य॑ क॒व्यैरधि॑ सु॒वानो॑ न॑हु॒ष्ये॑भि॒रिन्दु॑ः ।
प्र यो नृभि॑र॒मृतो॒ मर्त्ये॑भिर्मर्मृ॒जानोऽवि॑भि॒र्गोभि॑र॒द्भिः ॥ २ ॥

वी॒ती । जन॑स्य । दि॒व्यस्य॑ । क॒व्यै । अधि॑ । सु॒वान । न॒हु॒ष्ये॑भि । इन्दु॑ ।
प्र । य । नृऽभि॑ । अ॒मृत॑ । मर्त्ये॑भि । म॒र्मृ॒जान । अवि॑ऽभि । गोऽभि॑ । अ॒त्ऽभि ॥ २ ॥

वेङ्कट० भक्षणाय दैव्यस्य जनस्य कविभि अधि गच्छति यज्ञ मनुष्यै सूयमान इन्दु । प्र गच्छति[९] य यज्ञम् अमृत नेतृभि[१०] मर्त्यै[११] शोध्यमान पवित्रै अभिषवणचर्मणा वसतीवरीभिश्च ॥ २ ॥

वृषा॒ वृष्णे॒ रोरु॑वदं॒शुर॑स्मै॒ पव॑मानो॒ रुश॑दीर्ते॒ पयो॒ गोः ।
स॒हस्र॒मृक्वा॑ प॒थिभि॑र्वचो॒विद॑ध्व॒स्मभि॒ः सूरो॒ अण्वं॒ वि या॑ति ॥ ३ ॥

वृषा॑ । वृष्णे॑ । रोरु॑वत् । अं॒शु । अ॒स्मै॑ । पव॑मान । रुश॑त् । ई॒र्ते॒ । पय॑ । गो ।
स॒हस्र॑म् । ऋक्वा॑ । प॒थिऽभि॑ । व॒च॒ऽवित् । अ॒ध्व॒स्मऽभि॑ । सूर॑ । अण्व॑म् । वि । या॒ति॒ ॥ ३ ॥

१-१. नो वा अनूयाजेष्वस्ति देवता वि[१] अ[१]. २-२. तन्नाग्निर्ने[१] वि[१] अ[१]. ३. वृत्तिज्ञा वि[१]. ४. नास्ति अ, येंकअ. ५-५. नास्ति मूको. ६. °ते मूको. ७. मेता° वि[१] अ[१]. ८. अपि मूको. ९. ग०° वि[१] अ[१]. १०. नास्ति मूको. ११. मर्त्ये वि[१] अ[१]

वेङ्कट० वृषा इन्द्राय शब्दायमान सोम अस्मै पूयमान श्वेतम् गो पय गच्छति आशिरम्। बहुभिर्मार्गैः स्तोत्रवान् स्तुते ज्ञाता ध्वसनवर्जितैः सुवीर्यं सोम सूक्ष्मच्छिद्र पवित्रम् अतीत्य[1] गच्छति ॥ ३ ॥

रुजा दृळ्हा चिद्रक्षसः सदांसि पुनान इन्द ऊर्णुहि वि वाजान् ।
वृश्चोपरिष्टात् तुजता वधेन ये अन्ति दूरादुपनायमेषाम् ॥ ४ ॥

रुज । दृळ्हा । चित् । रक्षसः । सदांसि । पुनानः । इन्दो इति । ऊर्णुहि । वि । वाजान् ।
वृश्च । उपरिष्टात् । तुजता । वधेन । ये । अन्ति । दूरात् । उपऽनायम् । एषाम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० विनाशय दृढान्यपि रक्षस स्थानानि । पूयमानस्त्वम् इन्दो! [2]व ऊर्णुहि[2] अन्नानि । [3]वृश्च उपरिष्टात् हिंसकेन[3] आयुधन ये अन्ति[4] दूराद् वा गच्छन्ति एषाम् राक्षसानाम् उपनेतार स्वामिनम् इति ॥ ४ ॥

स प्रत्नवन्नव्यसे विश्ववार सूक्ताय पथः कृणुहि प्राचः ।
ये दुष्षहासो वनुषा बृहन्तस्तांस्ते अश्याम पुरुकृत् पुरुक्षो ॥ ५ ॥

स । प्रत्नऽवत् । नव्यसे । विश्वऽवार । सुऽउक्ताय । पथः । कृणुहि । प्राचः ।
ये । दुःऽसहासः । वनुषा । बृहन्तः । तान् । ते । अश्याम । पुरुऽकृत् । पुरुक्षो इति पुरुऽक्षो ॥

वेङ्कट० स पुराणाय इव नवतराय विश्वैर्वरणीय[5] कुरु प्राचीनान्[6] मार्गान्[7] मह्यमपि शोभन स्तुतिकाय । ये सोढुमशक्या रक्षसा[8] हिंसया युक्ता महान्त, [9]तान् त्वदीयान्[9] अन्नान वयम् अश्याम यज्ञे हे बहुकर्मन्[1] बहुशब्द[10] ॥ ५ ॥

एवा पुनानो अपः स्व१र्गा अस्मभ्यं तोका तनयानि भूरि ।
शं नः क्षेत्रमुरु ज्योतींषि सोम ज्योङ्नः सूर्यं दृशये रिरीहि ॥ ६ ॥

एव । पुनानः । अपः । स्वः । गाः । अस्मभ्यम् । तोका । तनयानि । भूरि ।
शम् । नः । क्षेत्रम् । उरु । ज्योतींषि । सोम । ज्योक् । नः । सूर्यम् । दृशये । रिरीहि ॥ ६ ॥

वेङ्कट० एव पूयमान सोम! त्वम् अस्मभ्यम् प्रयच्छ अन्तरिक्षम् दिवम्[11] पृथिवीम् पुत्रान् पौत्रांश्च बहून् सुखकरम् क्षेत्रम्[12] विस्तीर्णानि च[12] ज्योतींषि चिर द्रष्टुम् सूर्यम् च ॥ ६ ॥

[13]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये प्रथमो वर्गः[13] ॥

---

१. अतीत्य वि[1] अ[1]. २-२. ऊर्णुहि वि[1] अ[1]. ३-३. विश्चोपरिष्टाद्धिंसकेन मूको. ४. अन्तिको वि[1] अ[1]. ५. ॰णीयः वि[1]. ६. प्राचीनम् अ[1]. ७. मार्गं अ[1]. ८. राक्षसा वि[1]. ९-९. त्वांस्त्वदीयान् वि[1], त्वां तदीयान् अ[1]. १०. ॰शब्द वि[1]. ११. इव वि[1] अ[1]. १२. नास्ति वि[1] अ[1]. १३-१३. नास्ति मूको.

[९२]

[1]कश्यपो मारीच ऋषि । पवमान सोमो देवता । त्रिष्टुप् छन्द [1] ।

परि सुवानो हरिरंशुः पवित्रे रथो न सर्जि सनये हियानः ।
आपच्छ्लोकमिन्द्रियं पूयमानः प्रति देवाँ अजुषत प्रयोभिः ॥ १ ॥

परि । सुवान । हरि । अशु । पवित्रे । रथ । न । सर्जि । सनये । हियान ।
आपत् । श्लोकम् । इन्द्रियम् । पूयमान । प्रति । देवान् । अजुषत । प्रयःऽभि ॥ १ ॥

वेङ्कट० परि सृज्यते[2] सूयमान. हरि सोम पवित्रे रथ इव धनार्थं प्रेर्यमाण । आप्नोति च स्तुतिम् [3]इन्द्रियम् इन्द्रनिमित्ताम्[3] पूयमान । प्रति सेवते च देवान् अन्नै ॥ १ ॥

अच्छा नृचक्षा असरत् पवित्रे नाम दधानः कविरस्य योनौ ।
सीदन् होतेव सदने चमूषूपेमग्मन्नृषयः सप्त विप्राः ॥ २ ॥

अच्छ । नृऽचक्षा । असरत् । पवित्रे । नाम । दधान । कवि । अस्य । योनौ ।
सीदन् । होताऽइव । सदन । चमूषु । उप । ईम् । अग्मन् । ऋषय । सप्त । विप्रा ॥ २ ॥

वेङ्कट० अभिसरति[4] नृणा द्रष्टा पवित्रे[5] उदकम् धारयन् कवि अस्य आत्मन[6] स्थाने पवित्रे सीदन् होता इव यज्ञे चमूषु । तदर्थं सरति । तमिमम् उप गच्छन्ति ऋषय सप्त मेधाविन भरद्वाज कश्यपो गौतमोऽत्रिर्विश्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठ इति ॥ २ ॥

प्र सुमेधा गातुविद्विश्वदेवः सोमः पुनानः सद एति नित्यम् ।
भुवद्विश्वेषु काव्येषु रन्तानु जनान् यतते पञ्च धीरः ॥ ३ ॥

प्र । सुऽमेधा । गातुऽवित् । विश्वऽदेव । सोम । पुनान । सद । एति । नित्यम् ।
भुवत् । विश्वेषु । काव्येषु । रन्ता । अनु । जनान् । यतते । पञ्च । धीर ॥ ३ ॥

वेङ्कट० प्र गच्छति सुप्रज्ञ ध्यासदेव सोम पूयमान[7] स्थानम् नित्यम् । भवति च[8] विश्वेषु [9]स्तोत्रेषु रन्ता[9] । सोऽयम् अनु गच्छति धीर पञ्च जनान् ॥ ३ ॥

तव त्ये सोम पवमान निण्ये विश्वे देवास्त्रय एकादशासः ।
दश स्वधाभिरधि सानो अव्ये मृजन्ति त्वा नद्यः सप्त यह्वीः ॥ ४ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. सृज्यते वि[1] अ. ३-३. °यन्निमि वि[1]; इन्द्रियनिमित्ता वि[1] अ[1] ४. अच्छ अभि° वि[1] अ[1]. ५. पवित्रम् वि[1] ६. आत्मन वि[1] अ[1]. ७. °मान वि[1]. ८. नास्ति वि[1] अ[1]. ९-९. °त्रेषु च रन्ता वि[1].

तव॑ । त्ये । सो॒म॒ । प॒व॒मा॒न॒ । नि॒ण्ये । विश्वे॑ । दे॒वाः । त्रयः॑ । ए॒का॒द॒शासः॑ ।
दश॑ । स्व॒धाभिः॑ । अधि॑ । सानौ॑ । अव्ये॑ मृ॒जन्ति॑ । त्वा॒ । न॒द्यः॑ । स॒प्त । य॒ह्वीः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तव अमी सोम! पवमान! अन्तर्हिते स्थाने वर्तन्ते विश्वे देवाः त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याः। दश अङ्गुल्यः त्वां जलैः[1] पवित्रे[2] शोधयन्ति, त्वा नद्यः च सप्त महत्यः ॥ ४ ॥

तन्नु स॒त्यं पव॑मानस्यास्तु॒ यत्र॒ विश्वे॑ का॒रवः॑ सं॒नस॑न्त ।
ज्योति॒र्यदह्ने॒ अकृ॑णोदु लो॒कं प्राव॒न्मनुं॒ दस्य॑वे क॒रभीक॑म् ॥ ५ ॥

तत् । नु स॒त्यम् । पव॑मानस्य । अ॒स्तु॒ । यत्र॑ । विश्वे॑ । का॒रवः॑ । स॒म्ऽनस॑न्त ।
ज्योतिः॑ । यत् । अह्ने॑ । अकृ॑णोत् । ऊँ॒ इति॑ । लो॒कम् । प्र । आ॒व॒त् । मनु॑म् । दस्य॑वे । क॒रिति॑ कः । अ॒भीक॑म् ॥

वेङ्कट० तत्[3] स्थानं सत्यभूतम् पवमानस्य अस्माकम् अस्तु, यत्र सर्वे स्तोतारः सङ्गच्छन्ते। यत् अस्य ज्योतिः दिवसाय प्रकाशं करोति, तज्ज्योतिः प्र आवत्[4] मनुम् राजानम्, दस्यवे च अभिगन्तारम् अकार्षीत् ॥ ५ ॥

परि॒ सद्मे॑व पशु॒मान्ति॒ होता॒ राजा॒ न स॒त्यः समि॑तीरिया॒नः ।
सोमः॑ पुना॒नः क॒लशाँ॑ अयासी॒त् सीद॑न्मृ॒गो न म॑हि॒षो वने॑षु ॥ ६ ॥

परि॑ । सद्म॑ऽइव । प॒शु॒ऽमन्ति॑ । होता॑ । राजा॑ । न । स॒त्यः । सम्ऽइ॑तीः । इ॒या॒नः ।
सोमः॑ । पु॒ना॒नः । क॒लशा॑न् । अ॒या॒सी॒त् । सीद॑न् । मृ॒गः । न । म॒हि॒षः । वने॑षु ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यथा पशुमतः यज्ञगृहान् होता परि याति, यथा वा राजा सत्यकर्मा सङ्ग्रामान्[5] गच्छन्, तथा सोमः पूयमानः परि याति '[6]कलशान् वनेषु[6]' उदकेषु सीदन् महिषाख्यः मृगः इव ॥ ६ ॥

"[7]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये द्वितीयो वर्गः[7]" ॥

[९३]

"नोधा गौतम ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः" ।

सा॒क॒मुक्षो॑ मर्जयन्त॒ स्वसा॑रो॒ दश॒ धीर॑स्य धी॒तयो॒ धनु॑त्रीः ।
हरिः॒ पर्य॑द्रवज्जाः सूर्य॑स्य॒ द्रोणं॑ ननक्षे॒ अत्यो॒ न वा॒जी ॥ १ ॥

सा॒क॒म्ऽउक्षः॑ । म॒र्ज॒य॒न्त॒ । स्वसा॑रः । दश॑ । धीर॑स्य । धी॒तयः॑ । धनु॑त्रीः ।
हरिः॑ । परि॑ । अ॒द्र॒व॒त् । जाः । सूर्य॑स्य । द्रोण॑म् । न॒न॒क्षे॒ । अत्यः॑ । न । वा॒जी ॥ १ ॥

1. वन्दे. मूको. 2. °त्रे मूको. 3. नास्ति वि[1]. 4. मापत् वि[1] अ[1]. 5. "माय वि[1] अ[1]. 6-6 कलशान्वनेषु वि अ[1] 7-7. नास्ति मूको.

वेङ्कट० नोधा । 'सह सिञ्चन्त्य[1] शोधयन्ति अङ्गुलय सोमम् । दश अङ्गुलय धीरस्य सोमस्य प्रेरयित्र्य । हरि परि द्रवति[2] सूर्यस्य जाया दिश, द्रोणकलशम् व्याप्नोति अतनशील इव अश्व ॥ १ ॥

सं मातृभिर्न शिशुर्वावशानो वृषा दधन्वे पुरुवारो अद्भिः ।
मर्यो न योषामभि निष्कृतं यन्त्सं गच्छते कलश उस्रियाभिः ॥ २ ॥

सम् । मातृऽभिः । न । शिशुः । वावशानः । वृषा । दधन्वे । पुरुऽवारः । अत्ऽभिः ।
मर्यः । न । योषाम् । अभि । निःऽकृतम् । यन् । सम् । गच्छते । कलशे । उस्रियाभिः ॥ २ ॥

वेङ्कट० सम् धार्यते, मातृभि इव पुत्र, कामयमान वृषा बहुभिर्वरणीय वसतीवरीभि । मर्य इव जायाम् अभि गच्छन् निष्कृतम् स्थानम् सम् गच्छते कलशे अद्भि ॥ २ ॥

उत प्र पिप्य ऊधरघ्न्याया इन्दुर्धाराभिः सचते सुमेधाः ।
मूर्धानं गावः पयसा चमूष्वभि श्रीणन्ति वसुभिर्न निक्तैः ॥ ३ ॥

उत । प्र । पिप्ये । ऊधः । अघ्न्यायाः । इन्दुः । धाराभिः । सचते । सुऽमेधाः ।
मूर्धानम् । गावः । पयसा । चमूषु । अभि । श्रीणन्ति । वसुऽभिः । न । निक्तैः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अपि च प्र आप्याययति[3] ऊध गो सोम ओषधीषु प्रविश्य । सोऽयम् इन्दु सुमेधा धाराभि सङ्गच्छते । मुख्यम् इमम् गाव चमूषु स्थितम् उच्छितम् पयसा अभि श्रीणन्ति वस्त्रै इव निक्तै ॥ ३ ॥

स नो देवेभिः पवमान रदेन्दो रयिमश्विनं वावशानः ।
रथिरायतामुशती पुरंधिरस्मद्र्य१गा दावने वसूनाम् ॥ ४ ॥

सः । नः । देवेभिः । पवमान । रद । इन्दो इति । रयिम् । अश्विनम् । वावशानः ।
रथिरऽयताम् । उशती । पुरम्ऽधिः । अस्मद्र्यक् । आ । दावने । वसूनाम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स अस्मभ्य देवै सह पवमान! प्रयच्छ इन्दो! रयिम् अश्वयुक्तम् [4]कामयमान । रथिरायताम्[4] रथवान् रथिर[5] तद्वदाचरताम् कामयमाना सत्र बुद्धि अस्मदभिमुखी आ गच्छतु वसूनाम् दानाय ॥ ४ ॥

नू नो रयिमुप मास्व नृवन्तं पुनानो वाताप्यं विश्वश्चन्द्रम् ।
प्र वन्दितुरिन्दो तार्यायुः प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥ ५ ॥

---

१ १ सह सिंच सिञ्च वि[1] अ[1]. २. द्रवति वि[1] अ[1]. ३ °प्यायति वि[1] अ[1] ४ ४ °मानो रा वि[1]. ५. रथि मूको

नु । न । रयिम् । उप । मास्व । नृऽवन्तम् । पुनान । वाताप्यम् । विश्वऽचन्द्रम् ।
प्र । वन्दितु । इन्दो इति । तारि । आयु । प्रात । मक्षु । धियाऽवसु । जगम्यात् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० क्षिप्रम् अस्मभ्यम् रयिम् उप कुरु मनुष्यैर्युक्तम् पूयमान उदकम्[1] च सर्वेषा ह्लादकम् । प्र तारि [2]वर्धितम् अस्तु इन्दो[2] स्तोतु आयु । प्रात इति गतम् (ऋ १,५८९,२०५,८, ८०,१० प्रभृ.) ॥ ५ ॥

[3]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये तृतीयो वर्ग [3] ॥

[९४]

[4]कण्वो घौर ऋषि । पवमान सोमो देवता । त्रिष्टुप् छन्द [4] ।

अधि यदस्मिन् वाजिनीव शुभः स्पर्धन्ते धियः सूर्ये न विशः ।
अपो वृणानः पवते कवीयन् व्रजं न पशुवर्धनाय मन्म ॥ १ ॥

अधि । यत् । अस्मिन् । वाजिनिऽइव । शुभ । स्पर्धन्ते । धिय । सूर्ये । न । विश ।
अप । वृणान । पवते । कविऽयन् । व्रजम् । न । पशुऽवर्धनाय । मन्म ॥ १ ॥

वेङ्कट० कण्व । अधि स्पर्धन्ते अहमहमिकयोपतिष्ठन्ति यदा अस्मिन् सोमे अश्वे इव अलङ्कारा अङ्गुल्य [5] सूर्ये इव च उदिते [5] रश्मय, तदानीम् अय सोम उदकानि आच्छादयन् पवन कवित्वम् आचरन् यथा गवाम् व्रजम् मननीय बोद्धव्य रक्षितव्यम् पशूना वर्धनाय गाप परिपवत इति ॥ १ ॥

द्विता व्यूर्ण्वन्नमृतस्य धाम स्वर्विदे भुवनानि प्रथन्त ।
धियः पिन्वानाः स्वसरे न गाव ऋतायन्तीरभि वावश्र इन्दुम् ॥ २ ॥

द्विता । विऽऊर्ण्वन् । अमृतस्य । धाम । स्वःऽविदे । भुवनानि । प्रथन्त ।
धिय । पिन्वाना । स्वसरे । न । गाव । ऋतऽयन्ती । अभि । वावश्रे । इन्दुम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० उदकस्य स्थानम् अन्तरिक्षम् सोमो द्वैधम् व्यूर्ण्वन् मध्येन गच्छति । तस्मै सर्वज्ञाय भुवनानि विस्तीर्णानि भवन्ति । रश्मीना सञ्चरणार्थ[6] तमिमम् इन्दुम् धिय वाच यज्ञमिच्छन्त्य अभि शब्दायन्ते,[7] यथा पय क्षरन्त्य गाव गोष्ठे वत्सानिति ॥ २ ॥

परि यत् कविः काव्या भरते शूरो न रथो भुवनानि विश्वा ।
देवेषु यशो मर्ताय भूषन् दक्षाय रायः पुरुभूषु नव्यः ॥ ३ ॥

1. च उद° वि'. 2-2 वर्धिमन्त्विन्दो वि' 3-3. नास्ति मूको 4-4 नास्ति अ' 5-5 °ही मूको. 6 सञ्चरार्थ वि'. 7. शब्दापयन्ते वि' अ'.

परि । यत् । कविः । काव्या । भरते । शूरः । न । रथः । भुवनानि । विश्वा ।
देवेषु । यशः । मर्ताय । भूषन् । दक्षाय । रायः । पुरुऽभूषु । नव्यः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पार गच्छति यदा[1] कविकर्माणि[2] कविः सोमः[3], शत्रूणां बाधकः रथः यथा साङ्ग्रामिकाणि भूतानि परियाति तद्वत्, तदा देवेषु स्थितम् [4]धनम् मर्ताय[4] भावयितुमिच्छन् धनस्य वृद्धयर्थं बहुषु यज्ञभवनेषु[5] स्तोतव्यः भवति ॥ ३ ॥

श्रिये जातः श्रिय आ निरियाय श्रियं वयो जरितृभ्यो दधाति ।
श्रियं वसाना अमृतत्वमायन् भवन्ति सत्या समिथा मितद्रौ ॥ ४ ॥

श्रिये । जातः । श्रिये । आ । निः । इयाय । श्रियम् । वयः । जरितृऽभ्यः । दधाति ।
श्रियम् । वसानाः । अमृतऽत्वम् । आयन् । भवन्ति । सत्या । समऽइथा । मितऽद्रौ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० श्रिये जातः सोमः श्र्यर्थमेव[6] महद्भ्यः आभिमुख्येन निर् गच्छति । निर्गतश्च[7] सः श्रियम् जीवितम् च स्तोतृभ्यः दधाति[8] । ताम् श्रियम् वसानाः जरितारो न म्रियन्ते । भवन्ति सत्यानि युद्धानि मितगमने सोमे । न पराजीयन्त[9] इति ॥ ४ ॥

इषमूर्जमभ्यर्षाश्वं गामुरु ज्योतिः कृणुहि मत्सि देवान् ।
विश्वानि हि सुषहा तानि तुभ्यं पवमान बाधसे सोम शत्रून् ॥ ५ ॥

इषम् । ऊर्जम् । अभि । अर्ष । अश्वम् । गाम् । उरु । ज्योतिः । कृणुहि । मत्सि । देवान् ।
विश्वानि । हि । सुऽसहा । तानि । तुभ्यम् । पवमान । बाधसे । सोम । शत्रून् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अन्नम् रसम् अभि गमय, गाम् अश्वम् च । उरु [10]च ज्योतिः कृणुहि[10] । तर्पय च देवान् । विश्वानि हि तानि रक्षांसि तव सोम ! अनायासेनाऽभिभवितु[11] शक्यानि । पवमान ! बाधसे सोम ! शत्रून् इति ॥ ५ ॥

[12]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये चतुर्थो वर्गः[12] ॥

[९५]

[12]प्रस्कण्वः काण्व ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[12] ।

कनिक्रन्ति हरिरा सृज्यमानः सीदन् वनस्य जठरे पुनानः ।
नृभिर्यतः कृणुते निर्णिजं गा अतो मतीर्जनयत स्वधाभिः ॥ १ ॥

---

१. यथा अ[1] २. कवि कमाणि वि[2] अ[1] ३ सोम मूको. ४-४ धनमत्ता वि[2] अ[1], धनमर्त्तीय वि[1] ५. यज्ञाह्वनेषु वि[2] अ[1]. ६ श्रियर्थमे[*] वि[1,2] अ[1]. ७ निर्गच्छतनश्च वि[2] अ[1] ८. ददाति वि[2] अ[1], दधातनि वि[1] ९ परिजीयत वि[2], पराजीयन वि[1]. १०-१० नो कृ° वि[2] अ[1]. ११. नायासेनानी वि[2] अ[1]. १२-१२. नास्ति मूको.

कनिक्रन्ति । हरिः । आ । सृज्यमानः । सीदन् । वनस्य । जठरे । पुनानः ।
नृऽभिः । यतः । कृणुते । निःऽनिजम् । गाः । अतः । मती । जनयत । स्वधाभिः ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्रस्कण्व । शब्दायते हरिः सृज्यमानः[1] । आकार पूरण । सीदन् कलशस्य जठरे पूयमान । ऋत्विग्भि यत करोति आत्मनो रूपम् गा पय आच्छादयन् । अस्मै सोमाय स्तुती[2] स्तोतार[3] जनयत हविर्भि सह[4] ॥ १ ॥

हरिः सृजानः पथ्यामृतस्येयर्ति वाचमरितेव नावम् ।
देवो देवानां गुह्यानि नामाविष्कृणोति बर्हिषि प्रवाचे ॥ २ ॥

हरिः । सृजानः । पथ्याम् । ऋतस्य । इयर्ति । वाचम् । अरिताऽइव । नावम् ।
देवः । देवानाम् । गुह्यानि । नाम । आविः । कृणोति । बर्हिषि । प्रऽवाचे ॥ २ ॥

वेङ्कट० हरि[4] सृज्यमान यज्ञस्य पथि भवाम् प्रेरयति वाचम्, यथा नाविक प्रेरयति नावम् । देव देवानाम् गुह्यानि शरीराणि आवि करोति यज्ञे प्रव चे स्तोत्रे ॥ २ ॥

अपामिवेदूर्मयस्तर्तुराणाः प्र मनीषा ईरते सोममच्छ ।
नमस्यन्तीरुप च यन्ति सं चा च विशन्त्युशतीरुशन्तम् ॥ ३ ॥

अपाम्ऽइव । इत् । ऊर्मयः । तर्तुराणाः । प्र । मनीषाः । ईरते । सोमम् । अच्छ ।
नमस्यन्तीः । उप । च । यन्ति । सम् । च । आ । च । विशन्ति । उशतीः । उशन्तम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अपाम् इव ऊर्मय[5] त्वरमाणा[6] प्र ईरयन्ति स्तुती सोमम् प्रति । पूजयन्त्य[7] ता सोमम् उप यन्ति, सम् च यन्ति, तत आ विशन्ति च कामयमाना कामयमानम् ॥ ३ ॥

तं मर्मृजानं महिषं न सानावंशुं दुहन्त्युक्षणं गिरिष्ठाम् ।
तं वावशानं मतयः सचन्ते त्रितो बिभर्ति वरुणं समुद्रे ॥ ४ ॥

तम् । मर्मृजानम् । महिषम् । न । सानौ । अंशुम् । दुहन्ति । उक्षणम् । गिरिऽस्थाम् ।
तम् । वावशानम् । मतयः । सचन्ते । त्रितः । बिभर्ति । वरुणम् । समुद्रे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तम् परिचर्यमाणम् महिषम् इव सानौ वर्तमानम् अंशुम् दुहन्ति सेक्तारम् ग्रावसु स्थितम् । तम् कामयमानम् स्तुतयः सेवन्ते । त्रिस्थान[8] इन्द्र एनम् बिभर्ति वारकं[9] शत्रूणाम् अन्तरिक्षे ॥ ४ ॥

---

१. पूज्यमान वि[२] अ[१] २. स्तुति मूको. ३. स्तोतॄ अ[१] ४. हरि मूको. ५. अमी वि[३] अ[१]. ६. °माण वि[३] अ[१], °माण वि[१]. ७. पूयन्त वि[१], पूरमन्त्य वि[३] अ[१]. ८ त्रिस्थान वि[१]; त्रिस्थान वि[३] अ[१]. ९ मारक वि[३] अ[१].

इष्यन् वाचमुपवक्तेव होतुः पुनान इन्दो वि ष्या मनीषाम् ।
इन्द्रश्च यत् क्षयथः सौभगाय सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ ५ ॥

इष्यन् । वाचम् । उपवक्ताऽइव । होतुः । पुनानः । इन्दो इति । वि । स्य । मनीषाम् ।
इन्द्रः । च । यत् । क्षयथः । सौभगाय । सुऽवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ ५ ॥

वेङ्कट० प्रेरयन् वाचम् उपवक्ता इव होतुः अध्वर्युः प्रतिगरं कुर्वन् पूयमानः [1]इन्दो! बद्धां[1] बुद्धिं वि मुञ्च कुरु धनप्रदानाभिमुखीम्[2] । इन्द्रः च त्वं च [3]यदा सह क्षयथः[3], तदा[4] वयम् सुवीर्यस्य धनस्य पतयः स्याम[5] ॥ ५ ॥

[6]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये पञ्चमो वर्गः[6] ॥

[९६]

[6]दैवोदासिः प्रतर्दन ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[6] ।

प्र सेनानीः शूरो अग्रे रथानां गव्यन्नेति हर्षते अस्य सेना ।
भद्रान् कृण्वन्निन्द्रहवान्त्सखिभ्य आ सोमो वस्त्रा रभसानि दत्ते ॥ १ ॥

प्र । सेनाऽनीः । शूरः । अग्रे । रथानाम् । गव्यन् । एति । हर्षते । अस्य । सेना ।
भद्रान् । कृण्वन् । इन्द्रऽहवान् । सखिऽभ्यः । आ । सोमः । वस्त्रा । रभसानि । दत्ते ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्रतर्दनो दैवोदासिः[7] । प्र एति सेनानीः शूरः रथानाम् अग्रे गा इच्छन् । हृष्यति च अस्य सेना । भद्रान् कृण्वन् इन्द्रस्य हवान् यजमानेभ्यः आ दत्ते सोमः वस्त्राणि पयांसि[8] वेगनिमित्तानि इन्द्रस्य ॥ १ ॥

समस्य हरिं हरयो मृजन्त्यश्वहयैरनिशितं नमोभिः ।
आ तिष्ठति रथमिन्द्रस्य सखा विद्वाँ एना सुमतिं यात्यच्छ ॥ २ ॥

सम् । अस्य । हरिम् । हरयः । मृजन्ति । अश्वऽहयैः । अनिऽशितम् । नमःऽभिः ।
आ । तिष्ठति । रथम् । इन्द्रस्य । सखा । विद्वान् । एन । सुऽमतिम् । याति । अच्छ ॥ २ ॥

वेङ्कट० अस्य हरिम्[9] सम् मृजन्ति सोमस्य हरितवर्णमंशुम् अङ्गुलयः [10]ऋत्विजो वा[10] । सोऽयं[11] सोमो व्याप्तहयैः असंस्कृतमयुक्तं[12] नामकं आ तिष्ठति[13] आत्मीयं पवित्ररथम् इन्द्रस्य सखा [14]सोमः । अथ[14] [15]प्राज्ञः अमेन[15] रथेन सुष्टुतिं स्तोतारम् अभिगच्छति ॥ २ ॥

१-१. इन्दो बद्धो बद्धां वि[1] अ[1], इवो बभा वि[1]. २. धनप्रधानाभिमुखीम् वि[1]; धनप्रधानाभिमुखम् अ[1]. ३-३. यदान्वहक्षयः वि[1], यदा समक्षयः वि[1] अ[1]. ४. तदा च अ[1]. ५. °म इत्यर्थः अ[1]. ६-६. नास्ति मूको. ७. देवोदासि वि[1] अ[1]; देवोदासीः वि[1]. ८. पयामि मूको ९ नास्ति वि[1]. १०-१०. नास्ति वि[1]. ११. यं वि[1]. १२. असयुक्तमसंस्कृतं अ[1]. १३. तिषन्ति मूको. १४-१४. सोमोस वि[1] अ[1]. १५-१५. प्रोनेन वि[1] अ[1]; प्राज्ञोनोने वि[1].

स नो देव देवताते पवस्व महे सोम प्सरस इन्द्रपानः ।
कृण्वन्नपो वर्षयन् द्यामुतेमामुरोरा नो वरिवस्या पुनानः ॥ ३ ॥

सः । नः । देव । देवऽताते । पवस्व । महे । सोम । प्सरसे । इन्द्रऽपानः ।
कृण्वन् । अपः । वर्षयन् । द्याम् । उत । इमाम् । उरोः । आ । नः । वरिवस्य । पुनानः ॥३॥

वेङ्कट० सः अस्माकम् देव! यज्ञे पवस्व महते सोम! पानाय इन्द्रस्य पातव्यः 'कृण्वन् उदकानि' द्यावापृथिव्यौ च वर्षयन्। 'भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः' (ऋ १,१६४,५१) इत्येवमभिप्रायम्। विस्तीर्णादन्तरिक्षाद् आ गच्छन् अस्मान् परिचर पूयमानः ॥ ३ ॥

अजीतयेऽहतये पवस्व स्वस्तये सर्वतातये बृहते ।
तदुशन्ति विश्व इमे सखायस्तदहं वश्मि पवमान सोम ॥ ४ ॥

अजीतये । अहतये । पवस्व । स्वस्तये । सर्वऽतातये । बृहते ।
तत् । उशन्ति । विश्वे । इमे । सखायः । तत् । अहम् । वश्मि । पवमान । सोम ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यथा वयं शत्रुभिरजिता भवेम तथा अहतार्थम्[2] पवस्व अविनाशाय महते यज्ञाय। तत् त्वदीय रक्षणम् इच्छन्ति विश्वे इमे मदीयाः सखायः। तत् एव अहम् च कामये पवमान! सोम![3] ॥ ४ ॥

सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।
जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः ॥ ५ ॥

सोमः । पवते । जनिता । मतीनाम् । जनिता । दिवः । जनिता । पृथिव्याः ।
जनिता । अग्नेः । जनिता । सूर्यस्य । जनिता । इन्द्रस्य । जनिता । उत । विष्णोः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सोमः क्षरति जनयिता बुद्ध्यादीनामिति ॥ ५ ॥

[4]इति सप्तमाष्टके चतुर्थोऽध्याये षष्ठो वर्गः[4] ॥

ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणाम् ।
श्येनो गृध्राणां स्वधितिर्वनानां सोमः पवित्रमत्येति रेभन् ॥ ६ ॥

ब्रह्मा । देवानाम् । पदऽवीः । कवीनाम् । ऋषिः । विप्राणाम् । महिषः । मृगाणाम् ।
श्येनः । गृध्राणाम् । स्वऽधितिः । वनानाम् । सोमः । पवित्रम् । अति । एति । रेभन् ॥ ६ ॥

१-१. कृण्वन्त्युदकानि वि[१] अ[१]; काण्वन्नुदकानि वि[२]. २. अहस्तादर्थं मूको. ३. नास्ति वि[१] अ[१].
४-४ नास्ति मूको.

वेङ्कट० सोम देवानाम् ऋत्विजाम् ब्रह्मा, कवीनाम् पदवी । पदानि स्खलितानि[1] यो गमयति[2] स पदवी । मधाविनाम् ऋषि । य परोक्ष पश्यति तम् ऋषिमाहु । अयम् मृगाणाम् महिष. भवति, गृध्राणाम् श्येन , छेदकानाम् स्वधिति । एवम्प्रभाव सोम पवित्रम् अति[3] गच्छति शब्दायमान ॥ ६ ॥

प्रावीविपद्वाच ऊर्मिं न सिन्धुर्गिरः सोमः पवमानो मनीषाः ।
अन्तः पश्यन् वृजनेमावराण्या तिष्ठति वृषभो गोषु जानन् ॥ ७ ॥

प्र । अवीविपत् । वाच । ऊर्मिम् । न । सिन्धुः । गिरः । सोमः । पवमान । मनीषा ।
अन्तरिति । पश्यन् । वृजना । इमा । अवराणि । आ । तिष्ठति । वृषभ । गोषु । जानन् ॥७॥

वेङ्कट० "प्र वेपयति" शब्दस्य सङ्घम् इव सिन्धु गिर सोम पवमान[4] मनस ईप्सिता[5] हृदयङ्गमा । अन्त पश्यन् बलानि इमानि दुर्बलैर्वारयितुमशक्यानि आ तिष्ठति वृषभ महान्[6] गवां "जयाय जानन्"[7] । परबलानि प्रविशतीत्यर्थ ॥ ७ ॥

स मत्सरः पृत्सु वन्वन्नवातः सहस्ररेता अभि वाजमर्ष ।
इन्द्रायेन्दो पवमानो मनीष्यंशोरूर्मिमीरय गा इषण्यन् ॥ ८ ॥

स । मत्सर । पृत्ऽसु । वन्वन् । अवात । सहस्रऽरेता । अभि । वाजम् । अर्ष ।
इन्द्राय । इन्दो इति । पवमान । मनीषी । अंशो । ऊर्मिम् । ईरय । गा । इषण्यन् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० 'स मदकर[8] सङ्ग्रामेषु[9] प्रविशन् अन्यैर्गन्तुमशक्य सहस्ररेताः अभि गच्छ बल शत्रूणाम् । इन्द्राय इन्दो! पवमान मनीषी त्वम् अंशो ऊर्मिम् प्रेरय शब्दान् इषण्यन् ॥ ८ ॥

परि प्रियः कलशे देववात इन्द्राय सोमो रण्यो मदाय ।
सहस्रधारः शतवाज इन्दुर्वाजी न सप्तिः समना जिगाति ॥ ९ ॥

परि । प्रिय । कलशे । देवऽवात । इन्द्राय । सोम । रण्य । मदाय ।
सहस्रऽधार । शतऽवाज । इन्दु । वाजी । न । सप्ति । समना । जिगाति ॥ ९ ॥

वेङ्कट० परि गच्छति प्रिय कलशे देवैरभिगत इन्द्राय सोम रमणीय मदार्थम् सहस्रधार बहुबल इन्दु यत्वान् इव अश्व सङ्ग्रामे ॥ ९ ॥

स पूर्व्यो वसुविज्जायमानो मृजानो अप्सु दुदुहानो अद्रौ ।
अभिशस्तिपा भुवनस्य राजा विदद् गातुं ब्रह्मणे पूयमानः ॥ १० ॥

---

१. स्खलनानि वि[1], स्खलतानि अ[1]. २ गमयन्ति मूको ३ ३ अपि वि[1] अ[1] ४ ४ प्रेरयति वि[1] अ[1]. ५ 'न महिषा वि' ६ ईशिती वि[1] अ[1], ईशीरति वि[1]. ७. नास्ति वि[1]. ८ ८ जयाय मानन् वि[1] अ[1], जयायना वि[1] ९ ९ समः करे वि[1] अ[1]. १० मामेषु वि[1] अ[1].

सः । पूर्व्यः । वसुऽवित् । जायमानः । मृजानः । अपऽसु । दुदुहानः । अद्रौ ।
अभिशस्तिऽपाः । भुवनस्य । राजा । विदत् । गातुम् । ब्रह्मणे । पूयमानः ॥ १० ॥

वेङ्कट० सः प्रत्नः धनानां लम्भकः जायमानः मृज्यमानः उदकेषु दुह्यमानः [1]अभिपवग्राविण अभिशस्तेः[1] परिरक्षक भुवनस्य राजा प्रयच्छति मार्गम् यजमानेभ्यः कर्मार्थम् पूयमानः ॥१०॥

[2]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये सप्तमो वर्गः[2] ॥

त्वया हि नः पितरः सोम पूर्वे कर्माणि चक्रुः पवमान धीराः ।
वन्वन्नवातः परिधीँरपोर्णु वीरेभिरश्वैर्मघवा भवा नः ॥ ११ ॥

त्वया । हि । नः । पितरः । सोम । पूर्वे । कर्माणि । चक्रुः । पवमान । धीराः ।
वन्वन् । अवातः । परिऽधीन् । अप । ऊर्णु । वीरेभिः । अश्वैः । मघऽवा । भव । नः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० त्वया हि अस्माकम् पितरः सोम! पूर्वे अङ्गिरसः कर्माणि चक्रुः पवमान! प्राज्ञाः । रक्षांसि [3]सम्भजन् तैरनभिगतो[3] रक्षांसि [4]अप ऊर्णुहि[4] । वीरैः अश्वैः च सह मघवा त्वम् अस्माकम् भव ॥ ११ ॥

यथापवथा मनवे वयोधा अमित्रहा वरिवोविद्धविष्मान् ।
एवा पवस्व द्रविणं दधान इन्द्रे सं तिष्ठ जनयायुधानि ॥ १२ ॥

यथा । अपवथाः । मनवे । वयःऽधाः । अमित्रऽहा । वरिवःऽवित् । हविष्मान् ।
एव । पवस्व । द्रविणम् । दधानः । इन्द्रे । सम् । तिष्ठ । जनय । आयुधानि ॥ १२ ॥

वेङ्कट० यथा अपवथाः मनवे राज्ञे अन्नस्य धाता[5], अमित्राणां हन्ता, धनस्य दाता, पुरोडाशादिभिर्युक्तः, एवम् पवस्व धनम् प्रयच्छन्, इन्द्रे च सम्यक् तिष्ठ, प्रकाशय च स्वकीयानि आयुधानि ॥ १२ ॥

पवस्व सोम मधुमाँ ऋतावापो वसानो अधि सानो अव्ये ।
अव द्रोणानि घृतवान्ति सीद मदिन्तमो मत्सर इन्द्रपानः ॥ १३ ॥

पवस्व । सोम । मधुऽमान् । ऋतऽवा । अपः । वसानः । अधि । सानौ । अव्ये ।
अव । द्रोणानि । घृतऽवन्ति । सीद । मदिन्ऽतमः । मत्सरः । इन्द्रऽपानः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० पवस्व सोम! मधुरः यज्ञवान् उदकानि आच्छादयन् पवित्रे। अव सीद कलशान् उदकवतः अत्यन्तं मदकरः मदः इन्द्रस्य पातव्यः ॥ १३ ॥

१-१. °मा०ण्याभिशस्तेः वि[1]; माप्यभिशस्ते वि[2], °माव्यभिशस्ते अ[1]. २-२. नास्ति मूको. ३-३. सम्भजन्तैर° वि[2] अ[1]; सभेजन्तैर° वि[1]. ४-४. भुदितम् वि[2] अ[1]; भपोर्णहि वि[1]. ५. दाता वि[2] अ[1].

वृष्टिं दिवः शतधारः पवस्व सहस्रसा वाजयुर्देववीतौ ।
सं सिन्धुभिः कलशे वावशानः समुस्रियाभिः प्रतिरन् न आयुः ॥ १४ ॥

वृष्टिम् । दिव । शतऽधार । पवस्व । सहस्रऽसा । वाजऽयु । देवऽवीतौ ।
सम् । सिन्धुऽभि । कलशे । वावशान । सम् । उस्रियाभि । प्रऽतिरन् । न । आयु ॥ १४ ॥

वेङ्कट० वृष्टिम् दिव शतधार पवस्व । सहस्रस्य दाता अन्नकाम यजमानानां यज्ञे कलशे सम् गच्छस्व सिन्धुभि कामयमान तथा गोभिश्च वर्धयन् अस्माकम् आयु ॥ १४ ॥

एष स्य सोमो मतिभिः पुनानोऽत्यो न वाजी तरतीदरातीः ।
पयो न दुग्धमदितेरिषिरमुर्विव गातुः सुयमो न वोळ्हा ॥ १५ ॥

एष । स्य । सोम । मतिऽभि । पुनान । अत्य । न । वाजी । तरति । इत् । अराती ।
पय । न । दुग्धम् । अदिते । इषिरम् । उरुऽइव । गातु । सुऽयम । न । वोळ्हा ॥ १५ ॥

वेङ्कट० एष सोम पूजकै पूयमान अतनशील अश्व इव तरति एव[1] शत्रून्, पय इव दुग्धम् पशो अन्वेषणीयम्, विस्तीर्ण इव च मार्ग समाश्रयणीय[2], नियन्तु शक्यः इव च अश्व ॥१५॥

[3]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये अष्टमो वर्ग[3] ॥

स्वायुधः सोतृभिः पूयमानोऽभ्यर्ष गुह्यं चारु नाम ।
अभि वाजं सप्तिरिव श्रवस्याऽभि वायुमभि गा देव सोम ॥ १६ ॥

सुऽआयुध । सोतृऽभि । पूयमान । अभि । अर्ष । गुह्यम् । चारु । नाम ।
अभि । वाजम् । सप्तिःऽइव । श्रवस्या । अभि । वायुम् । अभि । गा । देव । सोम ॥ १६ ॥

वेङ्कट० स्वायुध सोतृभि[4] पूयमान[5] स्तुतिभि सह अभि गमय गुहाया निहितम् चारु स्वदीय शरीर रसात्मकम् । अभि अर्ष च अन्नम् अश्व इव अन्नेच्छायाम्[6] अस्मदीयायाम् अभि प्राणम् अभि च पशून् देव! सोम![7] ॥ १६ ॥

शिशुं जज्ञानं हर्यतं मृजन्ति शुम्भन्ति वह्निं मरुतो गणेन ।
कविर्गीर्भिः काव्येना कविः सन्त्सोमः पवित्रमत्येति रेभन् ॥ १७ ॥

शिशुम् । जज्ञानम् । हर्यतम् । मृजन्ति । शुम्भन्ति । वह्निम् । मरुत । गणेन ।
कवि । गीःऽभि । काव्येन । कवि । सन् । सोम । पवित्रम् । अति । एति । रेभन् ॥ १७ ॥

---

१ एव वि[२] अ[१]. २ साश्रयणीयो वि[२] अ[१]; समाश्रयणीयो त्रि[१]. ३-३. नास्ति मूको. ४. स्तोतृभि वि[२] अ[१]. ५. °मानो दि वि[२] अ[१]. ६. चान्ने° वि[२] अ[१] ७. सोम मूको.

वेङ्कट० शिशुम् जायमानम् स्पृहणीयम् शोधयन्ति । मरुतः चैनमात्मीयेन गणेन वह्निम् अलङ्कुर्वन्ति । सोऽयं कविकर्मणैव[1] कविः सन् सोमः पवित्रम् आत[2] गच्छति शब्दायमानः ॥ १७ ॥

ऋषिमना य ऋषिकृत् स्वर्षाः सहस्रणीथः पदवीः कवीनाम् ।
तृतीयं धाम महिषः सिषासन्त्सोमो विराजमनु राजति ष्टुप् ॥ १८ ॥

ऋषिऽमनाः । यः । ऋषिऽकृत् । स्वःऽसाः । सहस्रऽनीथः । पदऽवीः । कवीनाम् ।
तृतीयम् । धाम । महिषः । सिसासन् । सोमः । विऽराजम् । अनु । राजति । स्तुप् ॥ १८ ॥

वेङ्कट० दर्शकमनस्कः यः दर्शनस्य कर्ता सर्वस्य सम्भक्ता 'बहुनयः पदानां[3] निधाता कवीनाम् । सोऽयम् तृतीयम् स्थानम् महान् सम्भक्तुमिच्छन्[4] सोमः विराजन्तम् इन्द्रम् अनु राजति स्तूयमानः ॥ १८ ॥

चमूषच्छ्येनः शकुनो विभृत्वा गोविन्दुर्द्रप्स आयुधानि बिभ्रत् ।
अपामूर्मिं सचमानः समुद्रं तुरीयं धाम महिषो विवक्ति ॥ १९ ॥

चमूऽसत् । श्येनः । शकुनः । विऽभृत्वा । गोऽविन्दुः । द्रप्सः । आयुधानि । बिभ्रत् ।
अपाम् । ऊर्मिम् । सचमानः । समुद्रम् । तुरीयम् । धाम । महिषः । विवक्ति ॥ १९ ॥

वेङ्कट० चमसेषु सीदन् अयम् श्येनः शक्तः विहरणशीलः गवां लम्भकः द्रवणशीलः[5] आयुधानि धारयन् अपाम् प्रेरकमन्तरिक्षं सामो न तुरीयम् स्थानम्[6] महान् सेवते । सूर्यलोकस्योपरि चन्द्रमसो लोक इति 'यमः पृथिव्या अधिपातः स मावतु अग्निः ××× वायुः ××× आदित्यः ××× चन्द्रमा नक्षत्राणाम्' (तै सं ३,४,५,१) इत्यादिमन्त्रै[7] ज्ञायते । इति ॥ १९ ॥

मर्यो न शुभ्रस्तन्वं मृजानोऽत्यो न सृत्वा सनये धनानाम् ।
वृषेव यूथा परि कोशमर्षन्कनिक्रदच्चम्वोरा विवेश ॥ २० ॥

मर्यः । न । शुभ्रः । तन्वम् । मृजानः । अत्यः । न । सृत्वा । सनये । धनानाम् ।
वृषाऽइव । यूथा । परि । कोशम् । अर्षन् । कनिक्रदत् । चम्वोः । आ । विवेश ॥ २० ॥

वेङ्कट० मनुष्य[8] इव शुभ्रः शरीरम् शोधयन्, अश्व इव च सरणशीलः लाभाय धनानाम्, वृषभ इव च[9] गोयूथानि पात्रम् परि गच्छन् शब्दं कुर्वन् अधिषवणफलकयो आ विशति ॥ २० ॥

'इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये नवमो वर्गः' ॥

---

१ कवि कर्मेव वि[1] अ. २ अधि वि[1] अ[1]. ३-३ 'नयनपदा' वि[1] अ[1]. ४. 'मिच्छ मूको. ५ द्रविणशील वि[1] अ[1]. ६. नास्ति वि[1]. ७ इतिमन्त्रै वि[1]. ८ मनुष्य वि[1]. ९ ९ नास्ति मूको.

पर्वस्वेन्दो पर्वमानो महोभिः कनिक्रदत् परि वाराण्यर्ष ।
क्रीळञ्चम्वोरा विश पूयमान इन्द्रं ते रसो मदिरो ममत्तु ॥ २१ ॥

पर्वस्व । इन्दो इति । पर्वमान । महःऽभिः । कनिक्रदत् । परि । वाराणि । अर्ष ।
क्रीळन् । चम्वोः । आ । विश । पूयमान । इन्द्रम् । ते । रसः । मदिरः । ममत्तु ॥ २१ ॥

वेङ्कट० [1]इन्दो । पूयमान त्वम् ऋत्विग्भि शब्द कुर्वन् परि गच्छ अवेर्वालानि† । क्रीळन् अधिषवणफलकयो. आ विश पूयमान । इन्द्रम् ते रस मदकर मदयतु[1] ॥ २१ ॥

प्रास्य धारा बृहतीरसृग्रन्नक्तो गोभिः कुलशाँ आ विवेश ।
साम कृण्वन्त्सामन्यो विपश्चित् क्रन्दन्नेत्यभि सख्युर्न जामिम् ॥ २२ ॥

प्र । अस्य । धाराः । बृहतीः । असृग्रन् । अक्तः । गोभिः । कुलशान् । आ । विवेश ।
साम । कृण्वन् । सामन्यः । विपःऽचित् । क्रन्दन् । एति । अभि । सख्युः । न । जामिम् ॥२२॥

वेङ्कट० प्र [2]सृज्यन्ते अस्य धारा· महत्य । सोऽय गव्यै अक्त कलशान् आ विशति[2] । सोऽयम् साम[3] कुर्वन् सामगानकुशल इति सुशब्द सोममाह । विपश्चिन् क्रन्दन् अभि गच्छति चमसम्[4], यथा सख्यु जायाम्[5] इत्वरोऽभिगच्छति । यथा 'आगधिता परिगधिता' (ऋ १ १२६,६) इतीन्द्र स्वनयस्य जायामुवाचेति (तु बृदे ३,१५०) ॥ २२ ॥

अपघ्नन्नेषि पवमान शत्रून् प्रियां न जारो अभिगीत इन्दुः ।
सीदन् वनेषु शकुनो न पत्वा सोमः पुनानः कुलशेषु सत्ता ॥ २३ ॥

अपऽघ्नन् । एषि । पवमान । शत्रून् । प्रियाम् । न । जारः । अभिऽगीतः । इन्दुः ।
सीदन् । वनेषु । शकुनः । न । पत्वा । सोमः । पुनानः । कुलशेषु । सत्ता ॥ २३ ॥

वेङ्कट० अपघ्नन् एषि पवमान ! शत्रून्, प्रियाम् इव असतीम्[6] जार, स्तोतृभि अभिष्टुत· त्वम् इन्दु· । सीदन् वृक्षेषु शकुन इव पतनशील सोम पूयमान कलशेषु निषण्णो भवति ॥ २३ ॥

आ ते रुचः पवमानस्य सोम योषेव यन्ति सुदुघाः सुधाराः ।
हरिरानीतः पुरुवारो अप्स्वचिक्रदत् कुलशे देवयूनाम् ॥ २४ ॥

आ । ते । रुचः । पवमानस्य । सोम । योषाऽइव । यन्ति । सुऽदुघाः । सुऽधाराः ।
हरिः । आऽनीतः । पुरुऽवारः । अप्ऽसु । अचिक्रदत् । कुलशे । देवऽयूनाम् ॥ २४ ॥

१-१ नास्ति वि[1]. † अवेर्वा° मूको. २-२ नास्ति वि[1]. ३. सोम वि[2] अ[1]. ४. चमुं वि[1]; चमू वि[2]; चमू अ[1]. ५. जायालम्भवर वि[1]; जया र्न पर वि[2] अ[1]. ६. असाति वि[2] अ[1].

वेङ्कट० आ यन्ति ते रुच पवमानस्य 'सोम! स्त्री इव' सुदुघा सुधारा' दीसा पतन्ति धारा । हरितवर्णा' आनीत पुरुवार वसतीवरीषु क्रन्दते च कलशे यजमानानाम् इति' ॥ २४ ॥

'इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये दशमो वर्ग' ॥

[९७]

'१-३ मैत्रावरुणिर्वसिष्ठ ऋषि, ४-६ वासिष्ठ इन्द्रप्रमति, ७ ९ वासिष्ठो वृषगण, १०-१२ वासिष्ठो मन्यु, १३-१५ वासिष्ठ उपमन्यु, १६ १८ वासिष्ठो व्याघ्रपात्, १९ २१ वासिष्ठ शक्ति, २०-२४ वासिष्ठ कर्णश्रुत्, २५-२७ वासिष्ठो मृळीक, २८-३० वासिष्ठो वसुक्र, ३१ ४४ पराशर शाक्त्य, ४५ ५८ कुत्स आङ्गिरस । पवमान सामो देवता। त्रिष्टुप छन्द'।

अस्य प्रेषा हेमना पूयमानो देवो देवेभिः समपृक्त रसम् ।
सुतः पवित्रं पर्येति रेभन् मितेव सद्म पशुमान्ति होता ॥ १ ॥

अस्य । प्रेषा । हेमना । पूयमान । देव । देवेभि । सम् । अपृक्त । रसम् ।
सुत । पवित्रम् । परि । एति । रेभन् । मिताऽईव । सद्म । पशुऽमन्ति । होता ॥ १ ॥

वेङ्कट० क्रमेण तृचानाम् ऋषीन् दर्शयति शौनक —

"'अस्य प्रेषा' वसिष्ठस्य वासिष्ठास्तु नवापरे ।
इन्द्रप्रमतिरेवाद्यस्तता वृषगण पर ॥
मन्युश्चैवोपमन्युश्च व्याघ्रपाच्छक्तिरेव च ।
कर्णश्रुन्मृळीक'श्चैव' वसुक्रोऽथ पराशर ॥
चतुर्दशाग्रते (?) कुत्स सूक्तशेष ऋषि स्मृत ।" (तु ऋअ २,९,९७) इति ॥

सोमस्य प्रेरकेण हिरण्येन पूयमान अंशु देव देवै आत्मीयरसम् सम् पर्चयति। सुत पवित्रम् परि गच्छति शब्दायमान निर्मितान् इव यज्ञगृहान् यद्वपशून् होता ॥ १ ॥

भद्रा वस्त्रा समन्या३ वसानो महान् कविर्निवचनानि शंसन् ।
आ वच्यस्व चम्वोः पूयमानो विचक्षणो जागृविर्देववीतौ ॥ २ ॥

भद्रा । वस्त्रा । सम्ऽया । वसान । महान् । कवि । निऽवचनानि । शसन् ।
आ । वच्यस्व । चम्वो । पूयमान । विऽचक्षण । जागृवि । देवऽवीतौ ॥ २ ॥

---

१ १. सोमास्तोत्रा मू'. २ नास्ति मू'. ३ 'वर्ण त्रि' मू' मतिवर्णा वि'. ४. नास्ति वि' मू'. ५ ५. नास्ति मूको. ६ सुटितम् वि' मू'.

वेङ्कट० भद्राणि वस्त्राणि तेजांसि सङ्ग्रामार्हाणि च[1] वसानः महान् कविः आभिमुख्येन [2]वक्तव्यानि शंसन् आ विश[2] चम्वोः[3] पूयमानः विचक्षणः जागरणशीलः यज्ञे ॥ २ ॥

सम्मु प्रियो मृज्यते सानो अव्ये यशस्तरो यशसां क्षैतो अस्मे ।
अभि स्वर धन्वा पूयमानो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

सम् । ऊँ इति । प्रियः । मृज्यते । सानौ । अव्ये । यशःऽतरः । यशसाम् । क्षैतः । अस्मे इति ।
अभि । स्वर । धन्व । पूयमानः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० [4]सम् मृज्यते[4] प्रियः समुच्छ्रिते पवित्रे यशस्वितमः[5] यशस्विनाम् क्षितिं प्राप्तः अस्मदर्थम् अभि शब्दय अन्तरिक्षे पूयमानः । यूयम् इति गतम् (ऋ ७,१,२०) ॥ ३ ॥

प्र गायताभ्यर्चाम देवान्त्सोमं हिनोत महते धनाय ।
स्वादुः पवाते अति वारमव्यमा सीदाति कलशं देवयुर्नः ॥ ४ ॥

प्र । गायत । अभि । अर्चाम । देवान् । सोमम् । हिनोत । महते । धनाय ।
स्वादुः । पवाते । अति । वारम् । अव्यम् । आ । सीदाति । कलशम् । देवऽयुः । नः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्र गायत, अभि अर्चत[6] देवान्, सोमम् प्रेरयत महद्धनं प्राप्तुम् । स्वादुः सोमः अति पवते पवित्रम्, आ सीदति च पात्रम् देवकामः सोमः अस्मदीयः[7] ॥ ४ ॥

इन्दुर्देवानामुप सख्यमायन्त्सहस्रधारः पवते मदाय ।
नृभिः स्तवानो अनु धाम पूर्वमगन्निन्द्रं महते सौभगाय ॥ ५ ॥

इन्दुः । देवानाम् । उप । सख्यम् । आऽयन् । सहस्रऽधारः । पवते । मदाय ।
नृऽभिः । स्तवानः । अनु । धाम । पूर्वम् । अगन् । इन्द्रम् । महते । सौभगाय ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इन्दुः देवानाम् उप आगच्छन्[8] सख्यम् सहस्रधारः पवते मदार्थम् । नृभिः स्तूयमानः प्रत्नम् धाम अनु गच्छति । तदेवाह — गच्छति इन्द्रम् महते अभ्युदयायेति ॥ ५ ॥

[9]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये एकादशो वर्गः[9] ॥

स्तोत्रे राये हरिरर्षा पुनान इन्द्रं मदो गच्छतु ते भराय ।
देवैर्याहि सरथं राधो अच्छा यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

---

१. नास्ति वि[१] अ[१]. २-२. °व्यानीनि निशंसनापि वि[१] अ[१]; °व्यानि शंसनापि वि[१]. ३. चमेत्रा वि[१] वि[१] अ[१]; चर्मोः वि[१]. ४-४. समृज्यते मूको. ५. यशस्वनिभो वि[१]. ६. अर्चाय वि[१]; अर्चय अ[१]; अर्चन वि[१]. ७. °दीयम् वि[१] अ[१]. ८. ग° मूको. ९-९. नास्ति मूको.

स्तोत्रे । राये । हरिः । अर्ष । पुनानः । इन्द्रम् । मदः । गच्छतु । ते । भराय ।
देवैः । याहि । सऽरथम् । राधः । अच्छ । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० स्तोत्रे क्रियमाणे धनार्थम् हरिः अर्ष पूयमानः । इन्द्रम् मदः तव गच्छतु सङ्ग्रामार्थम् । देवैः आगच्छ समानं रथमास्थाय अस्माकं धनार्थमिति ॥ ६ ॥

प्र काव्यमुशनेव ब्रुवाणो देवो देवानां जनिमा विवक्ति ।
महिव्रतः शुचिबन्धुः पावकः पदा वराहो अभ्येति रेभन् ॥ ७ ॥

प्र । काव्यम् । उशनाऽइव । ब्रुवाणः । देवः । देवानाम् । जनिम । विवक्ति ।
महिऽव्रतः । शुचिऽबन्धुः । पावकः । पदा । वराहः । अभि । एति । रेभन् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० 'प्र ब्रवीति अयमृषिः उशना इव'[1] स्तोत्रम् ब्रुवाणः स्तोता देवानाम् जन्मानि । महाकर्मा दीप्तबन्धुः शोधक स्थानानि अभि गच्छति शब्दं कुर्वन् वराहः[2] वराहारः (तु. या ५,४) सोमः । यद्वा पादेन शब्दं कुर्वन् कश्चन 'वराह इति'[3] ॥ ७ ॥

प्र हंसासस्तृपलं मन्युमच्छामादस्तं वृषगणा अयासुः ।
आङ्गूष्यं पवमानं सखायो दुर्मर्षं साकं प्र वदन्ति वाणम् ॥ ८ ॥

प्र । हंसासः । तृपलम् । मन्युम् । अच्छ । अमात् । अस्तम् । वृषऽगणाः । अयासुः ।
आङ्गूष्यम् । पवमानम् । सखायः । दुःऽमर्षम् । साकम् । प्र । वदन्ति । वाणम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० प्र यान्ति शत्रुभिर्हन्यमाना. हंसरूपाः वा क्षिप्रकारिणम् अभिमन्तारं सोमं प्रति भयाद् यज्ञगृहम् अमी वृषगणाः । स्तोत्रार्हम्[4] पवमानम् सखायः दुर्मर्षम् शत्रुभिर्दुर्धरम्[5] यज्ञे सह स्तुवन्ति शब्दायमानम् ॥ ८ ॥

स रंहत उरुगायस्य जूतिं वृथा क्रीळन्तं मिमते न गावः ।
परीणसं कृणुते तिग्मशृङ्गो दिवा हरिर्ददृशे नक्तमृज्रः ॥ ९ ॥

सः । रंहते । उरुऽगायस्य । जूतिम् । वृथा । क्रीळन्तम् । मिमते । न । गावः ।
परीणसम् । कृणुते । तिग्मऽशृङ्गः । दिवा । हरिः । ददृशे । नक्तम् । ऋज्रः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सः वेगं करोति उरुगमनस्याऽऽदित्यस्य वेगितां गतिं प्रति । तम् अनायासेन गच्छन्तम् अन्ये गन्तारः न परिच्छिन्दन्ति । स महत्तेजः कुरुते तीक्ष्णशृङ्गः । सोऽयम् अन्तरिक्षे दिवा हरितवर्णः दृश्यते, रात्रौ ऋज्रः[6] ऋजुगामी विस्पष्ट इति[7] ॥ ९ ॥

१-१. काव्यविशेषेण वि[1]. २-२. वराहारः वि[2] अ[1]. ३-३. अवगाहनि अ[1]. ४. स्तोत्रार्हं वि[2] अ[1]; स्तोत्रहं वि[1]. ५. °भिदुर्धरं वि[1]. ६. ऋजु वि[2] अ[1]; ऋज वि. ७. नास्ति वि[2] अ[1].

इन्दुर्वाजी पवते गोन्योघा इन्द्रे सोमः सह इन्वन् मदाय ।
हन्ति रक्षो बाधते पर्यरातीर्वरिवः कृण्वन् वृजनस्य राजा ॥ १० ॥

इन्दुः । वाजी । पवते । गोऽन्योघाः । इन्द्रे । सोमः । सह । इन्वन् । मदाय ।
हन्ति । रक्षः । बाधते । परि । अरातीः । वरिवः । कृण्वन् । वृजनस्य । राजा ॥ १० ॥

वेङ्कट० इन्दुः वाजी पवते गमनशीलनिचीनाग्ररससद्धात इन्द्रे सोमः बलकरं रसम् प्रेरयन् मदार्थम् । हन्ति रक्षः, परि बाधते च शत्रुम्, धनम् कृण्वन् बलस्य ईशिता ॥ १० ॥

'इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये द्वादशो वर्गः' ॥

अध धारया मध्वा पृचानस्तिरो रोम पवते अद्रिदुग्धः ।
इन्दुरिन्द्रस्य सख्यं जुषाणो देवो देवस्य मत्सरो मदाय ॥ ११ ॥

अध । धारया । मध्वा । पृचानः । तिरः । रोम । पवते । अद्रिऽदुग्धः ।
इन्दुः । इन्द्रस्य । सख्यम् । जुषाणः । देवः । देवस्य । मत्सरः । मदाय ॥ ११ ॥

वेङ्कट० 'इन्दुः धारया' मधुना सम्पर्चयन् देवान् पवित्रं तिरस्-कुर्वन् पवते[1] ग्रावदुग्धः । इन्दुः इन्द्रस्य सख्यम् सेवमानः देवः देवस्य मदकरः मदार्थम् पवते[1] ॥ ११ ॥

अभि प्रियाणि पवते पुनानो देवो देवान्त्स्वेन रसेन पृञ्चन् ।
इन्दुर्धर्माण्यृतुथा वसानो दश क्षिपो अव्यत सानो अव्ये ॥ १२ ॥

अभि । प्रियाणि । पवते । पुनानः । देवः । देवान् । स्वेन । रसेन । पृञ्चन् ।
इन्दुः । धर्माणि । ऋतुऽथा । वसानः । दश । क्षिपः । अव्यत । सानौ । अव्ये ॥ १२ ॥

वेङ्कट० प्रियाणि अभि पवते पूयमानः देवः देवान् स्वेन रसेन सम्-पृञ्चन् इन्दुः धारकाणि तेजांसि कालेषु आच्छादयन् । तमिमं दश अङ्गुलयः समुच्छ्रिते पवित्रे गमयन्ति, गच्छन्ति वा तत्र पूयमानमिति ॥ १२ ॥

वृषा शोणो अभिकनिक्रदद्गा नदयन्नेति पृथिवीमुत द्याम् ।
इन्द्रस्येव वग्नुरा शृण्व आजौ प्रचेतयन्नर्षति वाचमेमाम् ॥ १३ ॥

वृषा । शोणः । अभिऽकनिक्रदत् । गाः । नदयन् । एति । पृथिवीम् । उत । द्याम् ।
इन्द्रस्यऽइव । वग्नुः । आ । शृण्वे । आजौ । प्रऽचेतयन् । अर्षति । वाचम् । आ । इमाम् ॥१३॥

वेङ्कट० वृषा[2] शोणवर्णः अभिशब्दायमानः[2] पशून् शब्दमुत्पादयन् गच्छति पृथिवीम् अपि च

१-१. नास्ति मूको. २-२. नास्ति वि[1]; इन्दुर्धारा···धार° वि[2], इन्दुर्धारा धार° अ[1]. ३. °तेनिपवते वि[1] अ[1]; °ते त पवमानि वि[2]. ४. नास्ति वि[1]. ५. नास्ति वि[1] अ[1]. ६. शब्दादिशब्दायमानः वि[2] अ[1].

याम्। तस्य च शब्द सङ्ग्रामे इन्द्रस्य इव[१] शब्द श्रूयते। प्रज्ञापयन् गमयति[२] इमाम् वाचम् उच्चै शब्दायत इति ॥ १३ ॥

र॒सा॒य्यः॑ पय॑सा॒ पिन्व॑मान ई॒रय॑न्नेषि॒ मधु॑मन्तमं॒शुम् ।
पव॑मानः संत॒निमे॑षि कृ॒ण्वन्निन्द्रा॑य सोम परिषि॒च्यमा॑नः ॥ १४ ॥

र॒सा॒य्य॑ । पय॑सा । पिन्व॑मान । ई॒रय॑न् । ए॒षि॒ । मधु॑ऽमन्तम् । अं॒शुम् ।
पव॑मान । स॒म्ऽत॒निम् । ए॒षि॒ । कृ॒ण्वन् । इन्द्रा॑य । सो॒म॒ । प॒रि॒ऽसि॒च्यमा॑न ॥ १४ ॥

वेङ्कट० आस्वाद्य[३] पयसा क्षरन् प्रेरयन् गच्छसि[४] मधुमन्तम् अंशुम्। 'अंशु[५] शमष्टमात्रो भवति' इति यास्क (२,५)। [६]सोमरस उक्त[६]। पवमान सन्ततिम्[७] सन्तताम्[८] धाराम् कृण्वन् एषि[९] इन्द्राय सोम। परिषिच्यमान ॥ १४ ॥

ए॒वा प॑वस्व मदि॒रो मदा॑योदग्रा॒भस्य॑ न॒मय॑न् वध॒स्नैः ।
परि॑ व॒र्णं भर॑माणो॒ रुश॑न्तं ग॒व्युर्नो॑ अर्ष॒ परि॑ सोम सि॒क्तः ॥ १५ ॥

ए॒व । प॒व॒स्व॒ । म॒दि॒र । मदा॑य । उ॒द॒ऽग्रा॒भस्य॑ । न॒मय॑न् । व॒ध॒ऽस्नैः ।
परि॑ । व॒र्णम् । भर॑माण । रुश॑न्तम् । ग॒व्यु । न॒ । अ॒र्ष॒ । परि॑ । सो॒म॒ । सि॒क्त ॥ १५ ॥

वेङ्कट० एवम् पवस्व मदकर मदार्थम् उदकग्राहिणम्[१०] मेघम् प्रह्वीकुर्वन् आयुधै[११]। श्वेत परितो बिभ्राण गा इच्छन् अस्माकम् [१२]परि अर्ष[१२] पवित्रे सिक्त ॥ १५ ॥

[१३]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये त्रयोदशो वर्ग[१३] ॥

जु॒ष्ट्वी न॑ इन्दो सु॒पथा॑ सु॒गान्यु॒रौ प॑वस्व॒ वरि॑वांसि कृ॒ण्वन् ।
घ॒नेव॒ विष्व॑ग्दुरि॒तानि॑ वि॒घ्नन्नधि॒ ष्णुना॑ धन्व॒ सानो॒ अव्ये॑ ॥ १६ ॥

जु॒ष्ट्वी । न॒ । इ॒न्दो॒ इति॑ । सु॒ऽपथा॑ । सु॒ऽगानि॑ । उ॒रौ । प॒व॒स्व॒ । वरि॑वांसि । कृ॒ण्वन् ।
घ॒नाऽइ॑व । विष्व॑क् । दुः॒ऽइ॒तानि॑ । वि॒ऽघ्नन् । अधि॑ । स्नुना॑ । ध॒न्व॒ । सानौ॑ । अव्ये॑ ॥ १६ ॥

वेङ्कट० प्रीतो भूत्वा अस्माकम् [१४]इन्दो[१४] सुपथानि[१५] सुगमनानि[१५] च धनानि कृण्वन् विस्तीर्णे कलश पवस्व। कूटेन इव लोहम् विष्वग् दुरितानि [१६]विघ्नन् अधि[१६] गच्छ समुच्छ्रिते पवित्रे [१७]स स्नुना स्रवता[१७] धारासङ्घेन ॥ १६॥

---

१ इति वि अ[१]। २. गमया-त वि[२] अ[१], गमयाति वि[१]। ३. आस्वाद्य वि[२] अ[१]। ४. गच्छत्रि अ[१]। ५ नास्ति वि[२] अ[१]। ६. [२]रसयुक्त वि[२] अ[१]। ७. सन्तति वि[२], सन्तनि अ[१]। ८ सरस्मृता वि[१]। ९ एषीति मूको। १० उदग्राहिण वि[२] अ[१]। ११ [१]युधे मूको। १२-१२. परियप वि[२] अ[१], पर्यर्षं वि[१]। १३-१३. नास्ति मूको। १४ १४ इन्दोर्नेरयानि वि[१]। १५. सुगमानि वि[१]। १६ १६. [१]प्रन्त्वधि वि[२] अ[१]। १७-१७ स सुना वि[२], स स्तना अ[१], स्नुदता वि[१]।

वृष्टिं नो अर्ष दिव्यां जिगत्नुमिळावतीं शंगयीं जीरदानुम् ।
स्तुकेव वीता धन्वा विचिन्वन् बन्धूँरिमाँ अवराँ इन्दो वायून् ॥ १७ ॥

वृष्टिम् । न । अर्ष । दिव्याम् । जिगत्नुम् । इळाऽवतीम् । शम्ऽगयीम् । जीरऽदानुम् ।
स्तुकाऽइव । वीता । धन्व । विऽचिन्वन् । बन्धून् । इमान् । अवरान् इन्दो इति । वायून् ॥१७॥

वेङ्कट० वृष्टिम् न गमय दिवि भवाम् गमनशीलाम् अन्नवतीम् सुखस्य निवासभूताम् क्षिप्रदानाम्। स्तुकशब्दश्चापत्यवचन । अपत्यानि इव कान्तानि विचिन्वन् गच्छ[1] बन्धून् इमान् अस्मान् पार्थिवान् इन्दो! त्वाम्[2] अभिगच्छत ॥ १७ ॥

ग्रन्थिं न वि ष्य ग्रथितं पुनान ऋजुं च गातुं वृजिनं च सोम ।
अत्यो न क्रदो हरिरा सृजानो मर्यो देव धन्व पस्त्यावान् ॥ १८ ॥

ग्रन्थिम् । न । वि । स्य । ग्रथितम् । पुनान । ऋजुम् । च । गातुम् । वृजिनम् । च । सोम ।
अत्यः । न । क्रद । हरिः । आ । सृजान । मर्यः । देव । धन्व । पस्त्यऽवान् ॥ १८ ॥

वेङ्कट० ग्रथितम्[3] माम् "वि मुञ्च तत"[4] ग्रन्थिम् इव पूयमान । ऋजुम् च मार्गम् बलम् च सोम! मह्य दहि। अश्व इव क्रन्दसि हरि सृज्यमान । मनुष्यहित मारको वा[5] शत्रूणाम् देव! गच्छ गृहवान् ॥ १८ ॥

जुष्टो मदाय देवतात इन्दो परि ष्णुना धन्व सानो अव्ये ।
सहस्रधारः सुरभिरदब्धः परि स्रव वाजसातौ नृषह्ये ॥ १९ ॥

जुष्टः । मदाय । देवऽताते । इन्दो इति । परि । स्नुना । धन्व । सानौ । अव्ये ।
सहस्रऽधार । सुरभि । अदब्ध । परि । स्रव । वाजऽसातौ । नृऽसह्ये ॥ १९ ॥

वेङ्कट० पर्याप्त मदाय यज्ञे त्वम् इन्दो! परि गच्छ स्रवता धारासङ्घेन समुच्छ्रिते पवित्रे। बहुधार सुगन्धि अहिंसित परि स्रव अन्नलाभनिमित्ते युद्धे ॥ १९ ॥

अरश्मानो येऽरथा अयुक्ता अत्यासो न ससृजानास आजौ ।
एते शुक्रासो धन्वन्ति सोमा देवासस्ताँ उप याता पिबध्यै ॥ २० ॥

अरश्मानः । ये । अरथाः । अयुक्ताः । अत्यासः । न । ससृजानासः । आजौ ।
एते । शुक्रासः । धन्वन्ति । सोमाः । देवासः । तान् । उप । यात । पिबध्यै ॥ २० ॥

---

१ गच्छन् वि[1]. २. त्वम् मूको ३ म[?]थितं वि[1] ४ ४ मुञ्चतः वि[2], मुञ्चन अ[1]; विमुञ्चत वि[3]. ५ मारित वि[1] अ[1]

वेङ्कट० रश्मिवर्जिता रथवर्जिता च अयुक्ता च ये अश्वा इव सृज्यमाना युद्धे भवन्ति, एते ज्वलन्त[1] गच्छन्ति सोमा । हे देवा[2] तान् उप आगच्छत पानायेति ॥ २० ॥

[2]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये चतुर्दशो वर्गः[3] ॥

एवा न॑ इन्दो अ॒भि दे॒ववी॑तिं॒ परि॑ स्रव॒ नभो॒ अर्ण॑श्च॒मूषु॑ ।
सोमो॑ अ॒स्मभ्यं॒ काम्यं॑ बृ॒हन्तं॑ र॒यिं द॑दातु वी॒रव॑न्तमु॒ग्रम् ॥ २१ ॥

ए॒व । न॒ । इ॒न्दो॒ इति॑ । अ॒भि । दे॒वऽवी॑तिम् । परि॑ । स्र॒व॒ । नभः॑ । अर्णः॑ । च॒मूषु॑ ।
सोमः॑ । अ॒स्मभ्य॑म् । काम्य॑म् । बृ॒हन्त॑म् । र॒यिम् । द॒दा॒तु॒ । वी॒रऽव॑न्तम् । उ॒ग्रम् ॥ २१ ॥

वेङ्कट० एवम् अस्माकम् इन्दो! [4]यज्ञम् प्रति[†] परि स्रव दिव उदकम् चमसेषु । सोम[5] अस्मभ्यम् इति स्पष्टम् ॥ २१ ॥

तक्ष॒द्यदी॒ मन॑सो॒ वेन॑तो॒ वाग्ज्येष्ठ॑स्य वा॒ धर्म॑णि॒ क्षोरनी॑के ।
आदी॑माय॒न्वर॒मा वा॑वशा॒ना जुष्टं॒ पतिं॑ क॒लशे॒ गाव॒ इन्दु॑म् ॥ २२ ॥

तक्ष॑त् । यदि॑ । मन॑सः । वेन॑तः । वाक् । ज्येष्ठ॑स्य । वा॒ । धर्म॑णि । क्षोः । अनी॑के ।
आत् । ई॒म् । आ॒य॒न् । वर॑म् । आ । वा॒व॒शा॒नाः । जुष्ट॑म् । पति॑म् । क॒लशे॑ । गावः॑ । इन्दु॑म् ॥

वेङ्कट० सत्करोति यदि एनम् मनसः कामयमानस्य कृते स्तोतुः वाक्, यथा श्रेष्ठस्य राजादेः धारकः योगक्षेमविषये कर्मणि हिंस्य शब्दायमानस्य मुखतः स्थितस्य जानपदिकस्य वाक् श्रेष्ठं स्तौति । अनन्तरमेव एनम् आ गच्छन्ति[6] वरणीयम् कामयमानाः पर्याप्तम् पतिम् कलशे स्थितम् गावः इन्दुम् इति ॥ २२ ॥

प्र दा॑नु॒दो दि॒व्यो दा॑नुपि॒न्व ऋ॒तमृ॒ताय॑ पवते सुमे॒धाः ।
ध॒र्मा भु॑वद्वृज॒न्य॑स्य॒ राजा॒ प्र र॒श्मिभि॑र्द॒शभि॑र्भारि॒ भूम॑ ॥ २३ ॥

प्र । दा॒नु॒ऽदः । दि॒व्यः । दा॒नु॒ऽपि॒न्वः । ऋ॒तम् । ऋ॒ताय॑ । प॒व॒ते॒ । सु॒ऽमे॒धाः ।
ध॒र्मा । भु॒व॒त् । वृ॒ज॒न्य॑स्य । राजा॑ । प्र । र॒श्मिऽभिः॑ । द॒शऽभिः॑ । भा॒रि॒ । भूम॑ ॥ २३ ॥

वेङ्कट० प्र पवते दातॄणां दाता दिव्यः दातृभ्यः कामानां क्षारयिता 'सत्यभूतं रसं' सत्यभूताय इन्द्राय सुप्रज्ञः । धारयिता भवति बलसङ्घस्य राजा । प्र धार्यते च दशभिः अङ्गुलीभिः अत्यन्तमिति ॥ २३ ॥

---

१. ज्वलयन्तो वि[1], ज्वलन्ते अ[1]. २-२. नास्ति मूको. ३-३. नास्ति वि[1]. † नास्ति अ[1]. ४ सो वि[1]. ५. °ति वि[1] अ[1]. ६-६ °त्तरस वि[1] अ[1].

पवित्रेभिः पवमानो नृचक्षा राजा देवानामुत मर्त्यानाम् ।
द्विता भुवद्रयिपती रयीणामृतं भरत् सुभृतं चार्विन्दुः ॥ २४ ॥

पवित्रेभि । पवमान । नृऽचक्षाः । राजा । देवानाम् । उत । मर्त्यानाम् ।
द्विता । भुवत् । रयिऽपतिः । रयीणाम् । ऋतम् । भरत् । सुऽभृतम् । चारु । इन्दुः ॥ २४ ॥

वेङ्कट० पवित्रैः पूयमानः नृणां द्रष्टा राजा उभयेषां देवमनुष्याणां द्विधा भवति देवेषु[1] मनुष्येषु च[2] धनानां पतिः । सोऽयम् उदकम् बिभर्ति सुसम्भृतम् कल्याणम् इन्दुः ॥ २४ ॥

अर्वाँ इव श्रवसे सातिमच्छेन्द्रस्य वायोरभि वीतिमर्ष ।
स नः सहस्रा बृहतीरिषो दा भवा सोम द्रविणोवित् पुनानः ॥ २५ ॥

अर्वान्ऽइव । श्रवसे । सातिम् । अच्छ । इन्द्रस्य । वायोः । अभि । वीतिम् । अर्ष ।
सः । नः । सहस्रा । बृहतीः । इषः । दाः । भव । सोम । द्रविणःऽवित् । पुनानः ॥ २५ ॥

वेङ्कट० अश्वः इव युद्धे अन्नार्थम् त्वम् अस्माकं[3] धनलाभं[4] प्रति इन्द्रस्य[5] वायोः पानम् अभि गच्छ । स. त्वं बहूनि बृंहितानि अन्नानि अस्मभ्यं प्रयच्छ । भव सोम ! धनस्य दाता पुनानः ॥ २५ ॥

[6]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये पञ्चदशो वर्गः[6] ॥

देवाव्यो नः परिषिच्यमानाः क्षयं सुवीरं धन्वन्तु सोमाः ।
आयज्यवः सुमतिं विश्ववारा होतारो न दिवियजो मन्द्रतमाः ॥ २६ ॥

देवऽअव्यः । नः । परिऽसिच्यमानाः । क्षयम् । सुऽवीरम् । धन्वन्तु । सोमाः ।
आऽयज्यवः । सुऽमतिम् । विश्वऽवाराः । होतारः । न । दिविऽयजः । मन्द्रऽतमाः ॥ २६ ॥

वेङ्कट० देवानां तर्पयितारः नः[7] परितः[8] पात्रेषु सिच्यमानाः गृहम् सुपुत्रम् प्रेरयन्तु सोमाः आभिमुख्येन प्रयच्छन्तः सुमतिम् विश्ववाराः होतारः इव दिविस्थितान् देवान् यजन्तः शब्देन मन्द्रतमाः ॥ २६ ॥

एवा देव देवताते पवस्व महे सोम प्सरसे देवपानः ।
महश्चिद्धि ष्मसि हिताः समर्ये कृधि सुष्ठाने रोदसी पुनानः ॥ २७ ॥

एव । देव । देवऽताते । पवस्व । महे । सोम । प्सरसे । देवऽपानः ।
महः । चित् । हि । स्मसि । हिताः । सुऽमर्ये । कृधि । सुस्थाने इति सुऽस्थाने । रोदसी इति । पुनानः ॥

---

१. °षु मनि च वि[1]. २. नास्ति वि[1] ३. °स्मान् वि[1]. ४. धनं लाभं वि[1] अ[1]. ५. इन्द्र मूको. ६-६. नास्ति मूको. ७. न वि[1] अ[1]. ८. पतितः वि[1]; पत्रे वि[2], पाने अ[1].

वेङ्कट० एवम् देव! यज्ञे पवस्व महते पानाय सोम! देवानां पातव्य । महतोऽपि शत्रोः अभिभवितारो भवेम प्रेरिता सङ्ग्रामे । कुरु चास्माकं द्यावापृथिव्यौ शोभनावासस्थाने पूयमान ॥ २७ ॥

अश्वो न क्रंदो वृषभिर्युजानः सिंहो न भीमो मनसो जवीयान् ।
अर्वाचीनैः पथिभिर्ये रजिष्ठा आ पंवस्व सौमनसं नं इन्दो ॥ २८ ॥

अश्वः । न । क्रदः । वृषंऽभिः । युजानः । सिंहः । न । भीमः । मनसः । जवीयान् ।
अर्वाचीनैः । पथिऽभिः । ये । रजिष्ठाः । आ । पवस्व । सौमनसम् । नः । इन्दो इति ॥

वेङ्कट० अश्व इव क्रन्दसि[1] ऋत्विग्भिः युज्यमानः[2] सिंह इव भीमः मनसः अपि वेगवत्तरः[3] अभिमुखैर्मार्गैः । ये मार्गाः भवन्ति अत्यन्तमृजवस्तैः । आ पवस्व [4]सौमनसम् अस्माकम् इन्दो![4] ॥ २८ ॥

शतं धारां देवजाता असृग्रन्त्सहस्रमेनाः कवयो मृजन्ति ।
इन्दो सनित्रं दिव आ पंवस्व पुरएतासि महतो धनस्य ॥ २९ ॥

शतम् । धाराः । देवऽजाताः । असृग्रन् । सहस्रम् । एनाः । कवयः । मृजन्ति ।
इन्दो इति । सनित्रम् । दिवः । आ । पवस्व । पुरःऽएता । असि । महतः । धनस्य ॥ २९ ॥

वेङ्कट० शतम् धाराः देवार्थं प्रादुर्भूताः सृज्यन्ते । सहस्रम् एनाः धाराः कवयः शोभयन्ति । इन्दो! भजनसाधनं पुत्रादीनां धनम् अन्तरिक्षात् आ पवस्व । पुरोगन्ता भवसि महतः धनस्य ॥ २९ ॥

दिवो न सर्गा अससृग्रमह्नां राजा न मित्रं प्र मिनाति धीरः ।
पितुर्न पुत्रः क्रतुभिर्यतान आ पंवस्व विशे अस्या अजीतिम् ॥ ३० ॥

दिवः । न । सर्गाः । अससृग्रम् । अह्नाम् । राजा । न । मित्रम् । प्र । मिनाति । धीरः ।
पितुः । न । पुत्रः । क्रतुऽभिः । यतानः । आ । पवस्व । विशे । अस्यै । अजीतिम् ॥ ३० ॥

वेङ्कट० सर्गाः यथा[5] आदित्यस्य अह्नाम् सम्बन्धिनो रश्मयो विसृज्यन्त, तद्वत् सोमस्य धारा विसृज्यन्ते । सोऽयम् राजा [6]सोमः नः[6] हिनस्ति मित्रम् प्राज्ञः । पितुः इव पुत्रः कर्मभिः यतमानः आ पवस्व अस्यै "[7]विशे अपराभवम्[7]" । यथा न पराजिता भवन्ति तथा कुर्विति ॥ ३० ॥

'[8]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये षोडशो वर्गः[8]' ॥

---

१. क्रन्दन् वि' अ'. २. यजमान वि' अ' युज्यमाना वि' ३. वेगव उ वि'. ४-४ नास्ति अ'. ५. यदा वि' ६-६. सोमान्न वि', स मेन अ', मीनोन वि' ७-७ विदेवराभव वि' अ', शिवेपराभवं वि'. ८-८. नास्ति मूको

प्र ते धारा मधुमतीरसृग्रन् वारान् यत् पूतो अत्येष्यव्यान् ।
पवमान पवसे धाम गोनां जज्ञानः सूर्यमपिन्वो अर्कैः ॥ ३१ ॥

प्र । ते । धाराः । मधुऽमतीः । असृग्रन् । वारान् । यत् । पूतः । अतिऽएषि । अव्यान् ।
पवमान । पवसे । धाम । गोनाम् । जज्ञानः । सूर्यम् । अपिन्वः । अर्कैः ॥ ३१ ॥

वेङ्कट० प्र सृज्यन्ते[1] तव मधुमत्यः धाराः, [2]वारान् यदा[2] पूतः त्वम् अधिगच्छसि अविमयान्[3]। पवमान! पवसे धारक पयो लक्षीकृत्य गवाम् । जायमानः त्वम् सूर्यम् पूरयसि स्वतेजोभिरर्चनीयैः[4] ॥ ३१ ॥

कनिक्रददनु पन्थामृतस्य शुक्रो वि भास्यमृतस्य धाम ।
स इन्द्राय पवसे मत्सरवान् हिन्वानो वाचं मतिभिः कवीनाम् ॥ ३२ ॥

कनिक्रदत् । अनु । पन्थाम् । ऋतस्य । शुक्रः । वि । भासि । अमृतस्य । धाम ।
सः । इन्द्राय । पवसे । मत्सरऽवान् । हिन्वानः । वाचम् । मतिऽभिः । कवीनाम् ॥ ३२ ॥

वेङ्कट० यज्ञस्य मार्गम् अनु शब्दायते अभिपूयमाण । शुक्र त्वं राजसे [5]अमरणस्य स्थानभूत[5]। स त्वम् इन्द्राय पवसे रसवान् प्रेरयन्[6] वाचम् स्तुतिभिः सह[7] स्तोतॄणाम्[8] ॥ ३२ ॥

दिव्यः सुपर्णोऽव चक्षि सोम पिन्वन् धाराः कर्मणा देववीतौ ।
एन्दो विश कलशं सोमधानं क्रन्दन्निहि सूर्यस्योप रश्मिम् ॥ ३३ ॥

दिव्यः । सुऽपर्णः । अव । चक्षि । सोम । पिन्वन् । धाराः । कर्मणा । देवऽवीतौ ।
आ । इन्दो इति । विश । कलशम् । सोमऽधानम् । क्रन्दन् । इहि । सूर्यस्य । उप । रश्मिम् ॥

वेङ्कट० दिवि भव दिव्य[9] सुपतन अधस्तात् पश्य सोम! क्षरन् धाराः कर्मणा यज्ञे । आ विश इन्दो! कलशम् सोमनिधानम् । क्रन्दन् उप गच्छ सूर्यस्य रश्मिम् इति ॥ ३३ ॥

तिस्रो वाच ईरयति प्र वह्निर्ऋतस्य धीतिं ब्रह्मणो मनीषाम् ।
गावो यन्ति गोपतिं पृच्छमानाः सोमं यन्ति मतयो वावशानाः ॥ ३४ ॥

तिस्रः । वाचः । ईरयति । प्र । वह्निः । ऋतस्य । धीतिम् । ब्रह्मणः । मनीषाम् ।
गावः । यन्ति । गोऽपतिम् । पृच्छमानाः । सोमम् । यन्ति । मतयः । वावशानाः ॥ ३४ ॥

वेङ्कट० ऋग्यजुस्सामलक्षणाः [10]तिस्रः वाचः[10] प्र ईरयति यजमानः । यज्ञस्य धारयित्रीम् ब्रह्मण

१. सृजन्ते वि[1]. २-२. यदा यदा वि[1] अ[1]. ३. °मयोत् वि[1]. ४. स्वतेजसोभिरर्चनीये वि[1]. ५-५. °नरणस्थान° अ[1]. ६. नास्ति वि[1]. ७. 'ह' इति अ[1]. ८. नास्ति वि[1] अ[1]. ९-९. नास्ति अ[1].

सोमस्य मनस ईशित्रीं कल्याणीं वाचम् प्रेरयति च। गाव च गच्छन्ति गोपतिम् सोम पृच्छन्त्य । सोमम् यन्ति स्तोतारश्च कामयमाना ॥ ३४ ॥

सोमं गावो धेनवो वावशानाः सोमं विप्रा मतिभिः पृच्छमानाः ।
सोमः सुतः पूयते अज्यमानः सोमे अर्कास्त्रिष्टुभः सं नवन्ते ॥ ३५ ॥

सोमम् । गावः । धेनवः । वावशानाः । सोमम् । विप्राः । मतिऽभिः । पृच्छमानाः ।
सोमः । सुतः । पूयते । अज्यमानः । सोमे । अर्काः । त्रिऽस्तुभः । सम् । नवन्ते ॥ ३५ ॥

वेङ्कट० सोमम् गाव धेनव कामयमाना, सोमम् मेधाविन स्तुतिभि पृच्छन्तो भवन्ति । सोम सुत पूयते गोभि अज्यमान । सोमे मन्त्रा त्रिष्टुब्रूपा एते सम् गच्छन्ते अस्माभि क्रियमाणा[1] ॥ ॥ ३५ ॥

[2]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये सप्तदशो वर्ग[2] ॥

एवा नः सोम परिषिच्यमान आ पवस्व पूयमानः स्वस्ति ।
इन्द्रमा विश बृहता रवेण वर्धया वाचं जनया पुरंधिम् ॥ ३६ ॥

एव । नः । सोम । परिऽसिच्यमानः । आ । पवस्व । पूयमानः । स्वस्ति ।
इन्द्रम् । आ । विश । बृहता । रवेण । वर्धय । वाचम् । जनय । पुरम्ऽधिम् ॥ ३६ ॥

वेङ्कट० एवम्[3] न सोम! परिषिच्यमान आ पवस्व पवित्रे पूयमान अविनाशम्[4]। [5]इन्द्रम् चापि आ[†] विश[5] महता शब्देन। वर्धय च[6] वाचम्, जनय च प्रज्ञानम्[7] ॥ ३६ ॥

आ जागृविर्विप्र ऋता मतीनां सोमः पुनानो असदच्चमूषु ।
सपन्ति यं मिथुनासो निकामा अध्वर्यवो रथिरासः सुहस्ताः ॥ ३७ ॥

आ । जागृविः । विप्रः । ऋता । मतीनाम् । सोमः । पुनानः । असदत् । चमूषु ।
सपन्ति । यम् । मिथुनासः । निऽकामाः । अध्वर्यवः । रथिरासः । सुऽहस्ताः ॥ ३७ ॥

वेङ्कट० आ सीदति[8] जागरणशील ज्ञाता सत्यानां स्तुतीनाम् साम पूयमान चमसेषु, स्पृशन्ति यम् [9]सङ्गता नितरां[9] कामयमाना अध्वर्यव नेतार सुहस्ता ॥ ३७ ॥

स पुनान उप सूरे न धातोभे अप्रा रोदसी वि ष आवः ।
प्रिया चिद्यस्य प्रियसास ऊती स तू धनं कारिणे न प्र यंसत् ॥ ३८ ॥

---

१ ध्रियमाणा वि[१] अ[१], [२]माण वि[१]. २-२. नास्ति मूको. ३ एवा वि[१] अ[१] ४ विना विनाशम् वि[१] अ[१], विनाश वि[१]. ५-५. नास्ति वि[१]. † नास्ति मूको ६. नास्ति वि[१] अ[१] ७ प्रधान वि[१] अ[१] ८. सीदं वि[१]. ९ ९. संगच्छात तानिरां वि[१] अ[१].

स । पनान । उप । सूरे । न । धाता । आ । उभे इति । अप्रा । रोदसी इति । वि । स । आवरित्याव ।
प्रिया । चित् । यस्य । प्रि सास । ऊती । स । तु । धनम् । कारिणे । न । प्र । यमत् ॥३८॥

वेङ्कट० स. पूयमान उप गच्छति इ द्रे, यथा सूर्ये सवत्सर । आ पूरयति च उभे द्यावापृथिव्यौ । 'तेजसा वि वृणाति च म तम । यस्य' प्रियस्य दातु सोमस्य प्रिया धारा रक्षणाय भवति, म क्षिप्रम् अस्मभ्यम् धनम् प्र यच्छतु भृतकाय इव भृतिम् ॥ ३८ ॥

स वर्धिता वर्धनः पूयमानः सोमो मीढ्वाँ अभि नो ज्योतिषावीत् ।
येना नः पूर्वे पितरः पदज्ञाः स्वर्विदो अभि गा अद्रिमुष्णन् ॥ ३९ ॥

स । वर्धिता । वर्धन । पूयमान । मोम । मीढ्वान् । अभि । न । ज्योतिषा । आवात् ।
येन । न । पूर्वे । पितर । पदऽज्ञा । स्व ऽविद । अभि । गा । अद्रिम् । उष्णन् ॥ ३९ ॥

वेङ्कट० स वर्धिता' वर्धमान' पूयमान सोम सेक्ता अभि रक्षतु अस्मान् तेजसा, यन अस्माकम् पूर्वे पितर पणिभिरपहृताना गवाम् पदज्ञा सर्वज्ञा' शिलोच्चयम् पश्यन् अभि उष्णन् । उषिरिह मुष्णातिना समानकर्मेति ॥ ३९ ॥

अक्रान्त्समुद्रः प्रथमे विधर्मञ्जनयन्प्रजा भुवनस्य राजा ।
वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत्सोमो वावृधे सुवान इन्दुः ॥ ४० ॥

अक्रान् । समद्र । प्रथमे । विऽधर्मन् । जनयन् । प्रऽजा । भुवनस्य । राजा ।
वृषा । पवित्रे । अधि । सानौ । अव्ये । बृहत् । सोम । ववृधे । सुवान । इन्दु ॥ ४० ॥

वेङ्कट० क्रामति समुद्र, यस्मादाप समुद्द्रवन्ति । प्रथम विधारके अन्तरिक्षे जनयन् प्रजा भुवनस्य राजा । स ऽयम् वृषा अविमये' पवित्रे समुच्छ्रित अत्यन्त वर्धते सूयमान सोम दीप्त ॥४०॥

'इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये अष्टादशो वर्ग' ॥

महत्तत्सोमो महिषश्चकारापां यद्गर्भोऽवृणीत देवान् ।
अदधादिन्द्रे पवमान ओजोऽजनयत्सूर्ये ज्योतिरिन्दुः ॥ ४१ ॥

महत् । तत् । साम । महिष । चकार । अपाम । यत् । गर्भ । अवृणीत । देवान् ।
अदधात् । इन्द्रे । पवमान । ओज । अजनयत् । सूर्ये । ज्योति । इन्दु ॥ ४१ ॥

वेङ्कट० महत् तत् सोम महान् 'अकरोत्, अपाम्' गर्भ यत् अयम् अवृणीत देवान् । अदधात् च इन्द्रे पवमान बलम् । अजनयत् च सूर्ये ज्योति इन्दु ॥ ४१ ॥

---

१ ते स निवृणोति च स तमो यस्य वि' अ'; °नि वतनमा वि' २ वर्धयिता वि' ३ वपमान वि' अ' वस्मा' वि'. ४. नास्ति मूको ५ नास्ति वि. ६ ६ नास्ति मूको ७ ७ अकरोपा वि' अ; अकरो पा वि'.

मत्सि वायुमिष्टये राधसे च मत्सि मित्रावरुणा पूयमानः ।
मत्सि शर्धो मारुतं मत्सि देवान् मत्सि द्यावापृथिवी देव सोम ॥ ४२ ॥

मत्सि । वायुम् । इष्टये । राधसे । च । मत्सि । मित्रावरुणा । पूयमानः ।
मत्सि । शर्धः । मारुतम् । मत्सि । देवान् । मत्सि । द्यावापृथिवी इति । देव । सोम ॥ ४२ ॥

वेङ्कट० वाय्वादीन् तर्पयसि अन्नाय धनाय चेति[1] ॥ ४२ ॥

ऋजुः पवस्व वृजिनस्य हन्तापामीवां बाधमानो मृधश्च ।
अभिश्रीणन् पयः पयसाभि गोनामिन्द्रस्य त्वं तव वयं सखायः ॥ ४३ ॥

ऋजुः । पवस्व । वृजिनस्य । हन्ता । अप । अमीवाम् । बाधमानः । मृधः । च ।
अभिऽश्रीणन् । पयः । पयसा । अभि । गोनाम् । इन्द्रस्य । त्वम् । तव । वयम् । सखायः ॥ ४३ ॥

वेङ्कट० ऋजुगमनः पवस्व उपद्रवस्य हन्ता अप[2] बाधमानः रक्षः शत्रून् च अस्मदीयान् । अभिश्रीणन्[3] आत्मीयं रसम् गवाम् पयसा[4] अभि गच्छसि । इन्द्रस्य त्वम् असि सखा[5], तव वयम् सखायः ॥ ४३ ॥

मध्वः सूदं पवस्व वस्व उत्सं वीरं च न आ पवस्वा भगं च ।
स्वदस्वेन्द्राय पवमान इन्दो रयिं च न आ पवस्वा समुद्रात् ॥ ४४ ॥

मध्वः । सूदम् । पवस्व । वस्वः । उत्सम् । वीरम् । च । नः । आ । पवस्व । भगम् । च ।
स्वदस्व । इन्द्राय । पवमान । इन्दो इति । रयिम् । च । नः । आ । पवस्व । समुद्रात् ॥ ४४ ॥

वेङ्कट० मध्वः 'घनीभूतं रसम्[6] पवस्व । धनस्य उत्स्यन्दकम् वीरम् च अस्मभ्यम् आ पवस्व, धनम् च । स्वदितो भव इन्द्राय पवमान । इन्दो! रयिम् च अस्मभ्यम् आ पवस्व अन्तरिक्षात् ॥ ४४ ॥

सोमः सुतो धारयात्यो न हित्वा सिन्धुर्न निम्नमभि वाज्यक्षाः ।
आ योनिं वन्यमसदत् पुनानः समिन्दुर्गोभिरसरत् समद्भिः ॥ ४५ ॥

सोमः । सुतः । धारया । अत्यः । न । हित्वा । सिन्धुः । न । निम्नम् । अभि । वाजी । अक्षारिति ।
आ । योनिम् । वन्यम् । असदत् । पुनानः । सम् । इन्दुः । गोभिः । असरत् । सम् । अत्ऽभिः ॥

वेङ्कट० सोमः सुतः धारया अश्व इव गन्ता सिन्धुः इव च निम्नम् अभि क्षरति बलवान् । आ सीदति स्थानम् वृक्षभवम् पुनानः । सोऽयम् सम् सरति सङ्गच्छते अयर्णः वसतीवरीभिश्च ॥ ४५ ॥

"इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये एकोनत्रिंशो वर्गः" ॥

---

१. चेत्यर्थः अ'. २. अत मूको. ३. 'श्रिगन् वि' अ'. ४. पदसान् वि' अ'. ५ 'जा सद अ'. ६-६. 'भूतरसं वि' अ'. ७-७. नास्ति मूको.

एष स्य ते पवत इन्द्र सोमश्चमूषु धीर उशते तवस्वान् ।
स्वर्चक्षा रथिरः सत्यशुष्मः कामो न यो देवयतामसर्जि ॥ ४६ ॥

एषः । स्यः । ते । पवते । इन्द्र । सोमः । चमूषु । धीरः । उशते । तवस्वान् ।
स्वःऽचक्षाः । रथिरः । सत्यऽशुष्मः । कामः । न । यः । देवऽयताम् । असर्जि ॥ ४६ ॥

वेङ्कट० सः[1] एष. ते पवते इन्द्र! सोमः चमूषु प्राज्ञः[2] कामयमानाय वेगवान्[3] सर्वदर्शनः रथवान् सत्यबलः कामः इव यः यजमानानां सृष्टः ॥ ४६ ॥

एष प्रत्नेन वयसा पुनानस्तिरो वर्पांसि दुहितुर्दधानः ।
वसानः शर्म त्रिवरूथमप्सु होतेव याति समनेषु रेभन् ॥ ४७ ॥

एषः । प्रत्नेन । वयसा । पुनानः । तिरः । वर्पांसि । दुहितुः । दधानः ।
वसानः । शर्म । त्रिऽवरूथम् । अप्ऽसु । होताऽइव । याति । समनेषु । रेभन् ॥ ४७ ॥

वेङ्कट० एषः प्रत्नेन अन्नेन पूयमान अधारिमकया धारया क्षरन्, तिरस्-कुर्वन् पृथिव्याः रूपाणि, [4]स्वतेजसाऽऽच्छादयन् त्रिवरूथम्[4] गृहम् [5]यज्ञमण्डपम् अप्सु[5] स्थितः[6] होता इव याति सङ्घेषु शब्दायमान. ॥ ४७ ॥

नू नस्त्वं रथिरो देव सोम परि स्रव चम्वोः पूयमानः ।
अप्सु स्वादिष्ठो मधुमाँ ऋतावा देवो न यः सविता सत्यमन्मा ॥ ४८ ॥

नु । नः । त्वम् । रथिरः । देव । सोम । परि । स्रव । चम्वोः । पूयमानः ।
अप्ऽसु । स्वादिष्ठः । मधुऽमान् । ऋतऽवा । देवः । न । यः । सविता । सत्यऽमन्मा ॥ ४८ ॥

वेङ्कट० क्षिप्रम् नः[7] त्वम् रथवान् [8]देव! सोम![8] परि स्रव अधिषवणफलकयोः पूयमानः वसतीवरीषु स्वादुतमः मधुमान्[9] यज्ञवान् देवः इव यः सविता सत्यस्तुतिकः ॥ ४८ ॥

अभि वायुं वीत्यर्षा गृणानोऽभि मित्रावरुणा पूयमानः ।
अभी नरं धीजवनं रथेष्ठामभीन्द्रं वृषणं वज्रबाहुम् ॥ ४९ ॥

अभि । वायुम् । वीती । अर्ष । गृणानः । अभि । मित्रावरुणा । पूयमानः ।
अभि । नरम् । धीऽजवनम् । रथेऽस्थाम् । अभि । इन्द्रम् । वृषणम् । वज्रऽबाहुम् ॥ ४९ ॥

१-१. नास्ति वि[1]. २. प्राज्ञ वि[1] अ[1]. ३. नास्ति वि[2] अ[1]. ४-४. °दयन्तिवरू° वि[2] अ[1]; °दयन्निवरूथ वि[1]. ५-५. यज्ञ… मप्सु वि[1] अ[1]. ६. स्तुतो अ[1]. ७. नास्ति अ[1]. ८-८. देवोऽस्मो वि[1]. ९. मधुनमान् मूको.

वेङ्कट० अभि गच्छ वायुम् पानाय स्तूयमानः। अभि गच्छ मित्रावरुणौ च पूयमानः। अभि गच्छ च नरम् बुद्धया समं वेगं कुर्वाणम् रथे स्थितम् इत्यश्विनावुक्तौ[1] मन्यन्ते। अभि इति स्पष्टम् ॥ ४९ ॥

अभि वस्त्रां सुवसनान्यर्षाभि धेनूः सुदुघाः पूयमानः ।
अभि चन्द्रा भर्तवे नो हिरण्याभ्यश्वान् रथिनो देव सोम ॥ ५० ॥

अभि । वस्त्रा । सुऽवसनानि । अर्ष । अभि । धेनूः । सुऽदुघाः । पूयमानः ।
अभि । चन्द्रा । भर्तवे । नः । हिरण्या । अभि । अश्वान् । रथिनः । देव । सोम ॥ ५० ॥

वेङ्कट० अभि गमय अस्माकं सुपरिधानानि वस्त्राणि, अभि[2] च धेनूः सुदुघाः पूयमानः, अभि[3] च ह्लादकानि हिरण्यानि भरण्यानि भरणाय अस्माकम्, अभि च अश्वान् रथवतः देव! सोम! ॥ ५० ॥

"इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये विंशो वर्गः" ॥

अभी नो अर्ष दिव्या वसून्यभि विश्वा पार्थिवा पूयमानः ।
अभि येन द्रविणमश्नवामाभ्यार्षेयं जमदग्निवन्नः ॥ ५१ ॥

अभि । नः । अर्ष । दिव्या । वसूनि । अभि । विश्वा । पार्थिवा । पूयमानः ।
अभि । येन । द्रविणम् । अश्नवाम । अभि । आर्षेयम् । जमदग्निऽवत् । नः ॥ ५१ ॥

वेङ्कट० अस्माकम् उभयानि धनानि[4] अभि अर्ष। तथा येन वयं धनम् अश्नवाम तद् अभि अर्ष। किंच अभि अर्ष ऋषीणां योग्यं धनम् जमदग्नेरिव अस्माकमपि। यद्वा यथा जमदग्नेर्मन्त्र[6] स्वादुतमः, एवम् अस्माकमपि स्वादुतमं मन्त्रं कुर्विति कुत्सः प्रार्थयते ॥ ५१ ॥

अया पवा पवस्वैना वसूनि माँश्चत्व इन्दो सरसि प्र धन्व ।
ब्रध्नश्चिदत्र वातो न जूतः पुरुमेधश्चित् तकवे नरं दात् ॥ ५२ ॥

अया । पवा । पवस्व । एना । वसूनि । माँश्चत्वे[7] । इन्दो इति । सरसि । प्र । धन्व ।
ब्रध्नः । चित् । अत्र । वातः । न । जूतः । पुरुऽमेधः । चित् । तकवे । नरम् । दात् ॥ ५२ ॥

वेङ्कट० अनया पवमानया धारया पवस्व एनानि धनानि। अभिमन्यमानानां घातके[8] उदके त्वम् इन्दो! प्र गच्छ। ब्रध्न. आदित्यः अस्मिन् सोमे पूयमाने वातः इव वेगितः बहुयज्ञः इन्द्रश्च। तकति.[9] गतिकर्मसु पठितः[10]। सोममभिगच्छते मह्यं नेतारं पुत्रम् प्रयच्छतु ॥ ५२ ॥

---

१. "नावुक्तौ वि[1] अ[1]; "नावुक्तौ वि[1]. २. अपि वि[1]. ३. अपि वि[1] अ[1]. ४-४. नास्ति मूको. ५. धानानि मूको. ६. 'र्मन्त्र मूको. ७. वैप १,२४७५ C द्र. ८. पाद वि[1] अ[1]. ९. तगतिः वि[1] अ[1]; तकतिः वि[1]. १०. तु. निघ २,१४.

उत न एना पवया पवस्वाधि श्रुते श्रवाय्यस्य तीर्थे ।
षष्टिं सहस्रा नैगुतो वसूनि वृक्षं न पक्वं धूनवद्रणाय ॥ ५३ ॥

उत । नः । एना । पवया । पवस्व । अधि । श्रुते । श्रवाय्यस्य । तीर्थे ।
षष्टिम् । सहस्रा । नैगुतः[1] । वसूनि । वृक्षम् । न । पक्वम् । धूनवत् । रणाय ॥ ५३ ॥

वेङ्कट० अपि च अस्माकम् अनया धारया पवस्व श्रवणीयस्य[2] सोमस्य तव श्रुते शब्दस्य स्थाने यज्ञे । सोऽयं शत्रूणां हन्ता षष्टिम् सहस्राणि वसूनि[3] वृक्षम् इव पक्वफलम् अस्माकं शत्रूणां जयार्थम् अकम्पयदिति ॥ ५३ ॥

महीमे अस्य वृषनाम शूषे मांश्चत्वे वा पृशने वा वधत्रे ।
अस्वापयन्निगुतः स्नेहयच्चापामित्राँ अपाचितो अचेतः ॥ ५४ ॥

मही इति । इमे इति । अस्य । वृषनाम । शूषे इति । मांश्चत्वे । वा । पृशने । वा । वधत्रे इति ।
अस्वापयत् । निऽगुतः । स्नेहयत् । च । अप । अमित्रान् । अप । अचितः । अच । इतः ॥ ५४ ॥

वेङ्कट० महती इमे अस्य सोमस्य सुखकरे वर्षणनमने, शराणां वर्षणं शत्रूणां नमनम्, अश्वैः क्रियमाणे युद्धे[4] अपि वा स्पर्शनसाध्ये बाहुयुद्धे शत्रूणां हिंसनशीले[5] भवतः[6] । [7]सोऽयम् अस्वापयत्[7] शत्रून् स्नेहयत्[8] च । स्नेहनं[9] प्रस्रावणम् । अथ प्रत्यक्षः—[10]अप गमय अमित्रान् अप गमय च अचितः अक्षिधान्[10] इतः अस्मत्सकाशादिति ॥ ५४ ॥

सं त्री पवित्रा विततान्येष्यन्वेकं धावसि पूयमानः ।
असि भगो असि दात्रस्य दातासि मघवा मघवद्भ्य इन्दो ॥ ५५ ॥

सम् । त्री । पवित्रा । विऽततानि । एषि । अनु । एकम् । धावसि । पूयमानः ।
असि । भगः । असि । दात्रस्य । दाता । असि । मघऽवा । मघवत्ऽभ्यः । इन्दो इति ॥ ५५ ॥

वेङ्कट० [11]सम् एषि त्रीणि[11] पवित्राणि[12] विततानि अग्निम् वायुम् सूर्यं च । अनु धावसि च एकम् आविकम् पूयमानः । असि भजनीयः । असि च धनस्य दाता । असि च धनवान् आप्येभ्यो धनवद्भ्यः त्वम् इन्दो ॥ ५५ ॥

[13]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये एकविंशो वर्गः[13] ॥

---

१. वैप १,१७१८ d,g द्र. २. श्रवणीयस्य वि' अ'. ३. वसूनि वि'. ४. नास्ति वि' अ'. ५. हिंसनशीलेन वि'; हिंसनशीले हे वि' अ'. ६. भव " वि'; भावन् अ'; भवत वि'. ७-७ त्रुटितम् वि' अ'. ८. सेदयन् वि', मत् अ'; सेहय वि'. ९. स्नेहण वि'; सहय वि' अ'. १०-१०. वेग अत्र यामित्रानवगमयवाचितो स्नि° वि' अ'; अवगमय वि'. ११-११. समयश्चिणीणि वि' अ'. १२. पवित्रा वि' अ'. १३-१३. नास्ति मूको.

एष विश्ववित् पवते मनीषी सोमो विश्वस्य भुवनस्य राजा ।
द्रप्साँ ईरयन् विदथेष्विन्दुर्वि वारमव्यं समयाति याति ॥ ५६ ॥

एषः । विश्वऽवित् । पवते । मनीषी । सोमः । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा ।
द्रप्सान् । ईरयन् । विदथेषु । इन्दुः । वि । वारम् । अव्यम् । समया । अति । याति ॥ ५६ ॥

वेङ्कट॰ एषः सर्वज्ञः पवते मेधावी सोमः विश्वस्य भुवनस्य राजा । द्रप्सान् प्रेरयन् यज्ञेषु इन्दुः वि अति याति अविमयम् वालम् समया इति ॥ ५६ ॥

इन्दुं रिहन्ति महिषा अदब्धाः पदे रेभन्ति कवयो न गृध्राः ।
हिन्वन्ति धीरा दशभिः क्षिपाभिः समञ्जते रूपमपां रसेन ॥ ५७ ॥

इन्दुम् । रिहन्ति । महिषाः । अदब्धाः । पदे । रेभन्ति । कवयः । न । गृध्राः ।
हिन्वन्ति । धीराः । दशऽभिः । क्षिपाभिः । सम् । अञ्जते । रूपम् । अपाम् । रसेन ॥ ५७ ॥

वेङ्कट॰ इन्दुम् आस्वादयन्ति महान्तः अहिंसिताः[1] । तस्यास्य धारास्थाने शब्दायन्ते यथा धनमभिकाङ्क्षमाणाः कवयः स्तुवन्तः[2] शब्दायन्ते । तमिमं प्रेरयन्ति ऋत्विजः दशभिः अङ्गुलीभिः, सम् अञ्जते च सोमस्य रूपम् अंशुम् अपाम् रसेन ॥ ५७ ॥

त्वया वयं पवमानेन सोम भरे कृतं वि चिनुयाम शश्वत् ।
तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ५८ ॥

त्वया । वयम् । पवमानेन । सोम । भरे । कृतम् । वि । चिनुयाम । शश्वत् ।
तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ५८ ॥

वेङ्कट॰ त्वया वयम् पवमानेन सोम ! सङ्ग्रामे बहु कर्तव्यम् वि चिनुयाम । तत् नः (ऋ १,९४,१६) इति गतम् ॥ ५८ ॥

[3]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये द्वाविंशो वर्गः[3] ॥

[९८]

[1]अम्बरीषो वार्षागिरः, ऋजिश्वा भारद्वाजश्च ऋषी । पवमानः सोमो देवता । अनुष्टुप् छन्दः, एकादशी बृहती[1] ।

अभि नो वाजसातमं रयिमर्ष पुरुस्पृहम् ।
इन्दो सहस्रभर्णसं तुविद्युम्नं विभ्वासहम् ॥ १ ॥

१. °हिंसितारः मू°. २. स्तुवन्ते वि° मू°. ३-३. नास्ति मूको.

अभि । नः । वाजऽसातमम् । रयिम् । अर्ष । पुरुऽस्पृहम् ।
इन्दो इति । सहस्रऽभर्णसम् । तुविऽद्युम्नम् । विभ्वऽसहम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० "अम्बरीष ऋजिश्वा च द्वौ सूक्तम् 'अभि नः' सह" (बृ. अअ २,९,९८) इति शौनकः । अभि अर्ष अस्माकम् अत्यन्तं बलप्रदम् रयिम् बहुभिः स्पृहणीयम् इन्दो! बहुभरणम् बहुधनम् महतोऽभिभवितारम्[1] ॥ १ ॥

परि ष्य सुवानो अव्ययं रथे न वर्माव्यत ।
इन्दुरभि द्रुणा हितो हियानो धाराभिरक्षाः ॥ २ ॥

परि । स्यः । सुवानः । अव्ययम् । रथे । न । वर्म । अव्यत ।
इन्दुः । अभि । द्रुणा । हितः । हियानः । धाराभिः । अक्षारिति ॥ २ ॥

वेङ्कट० परि वस्ते सूयमानः[2] पवित्रम्, यथा रथे स्थितः कवचं परिव्ययति । सोऽयम् इन्दुः अभि हितः द्रोणकलशेन प्रेर्यमाणः धाराभिः क्षरति ॥ २ ॥

परि ष्य सुवानो अक्षा इन्दुरव्ये मदच्युतः ।
धारा य ऊर्ध्वो अध्वरे भ्राजा नैति गव्ययुः ॥ ३ ॥

परि । स्यः । सुवानः । अक्षारिति । इन्दुः । अव्ये । मदऽच्युतः ।
धारा । यः । ऊर्ध्वः । अध्वरे । भ्राजा । न । एति । गव्यऽयुः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० स एष सूयमानः[3] परि क्षरति इन्दुः पवित्रे मदेन प्रेरितः । धारया यः ऊर्ध्वः यज्ञे [4]भ्राजमानया इव[4] दीप्त्या गच्छति गोकामः ॥ ३ ॥

स हि त्वं देव शश्वते वसु मर्ताय दाशुषे ।
इन्दो सहस्रिणं रयिं शतात्मानं विवाससि ॥ ४ ॥

सः । हि । त्वम् । देव । शश्वते । वसु । मर्ताय । दाशुषे ।
इन्दो इति । सहस्रिणम् । रयिम् । शतऽआत्मानम् । विवाससि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सः हि त्वम् देव! बहवे धनम् मर्ताय यजमानाय[5] प्रयच्छसि[6] । तथा सति इन्दो! मह्यं च सहस्रसङ्ख्यम् रयिम् बहुरूपम् प्रेरय ॥ ४ ॥

वयं ते अस्य वृत्रहन् वसो वस्वः पुरुस्पृहः ।
नि नेदिष्ठतमा इषः स्याम सुम्नस्याध्रिगो ॥ ५ ॥

---

१. °तोऽनिभवि° वि[1]. २. पूयमानः वि[2] अ[1]. ३. स्तूयमानः वि[1] अ[1]; सूयमानः वि[3]. ४-४. भ्राजमान एव वि[2] अ[1]. ५. याजनानि य° वि[2] अ[1]. ६. °च्छति मूको.

वयम् । ते । अस्य । वृत्रऽहन् । वसो इति । वस्वः । पुरुऽस्पृहः ।
नि । नेदिष्ठऽतमाः । इषः । स्याम । सुम्नस्य । अध्रिगो इत्यध्रिऽगो ॥ ५ ॥

वेङ्कट० वयम् ते अस्य शत्रुहन्! वासयितः! धनस्य बहुभिः स्पृहणीयस्य अन्तिकतमाः नितराम् स्याम अन्नस्य सुखस्य च हे अधृतगमन! ॥ ५ ॥

द्विर्यं पञ्च स्वयशसं स्वसारो अद्रिसंहतम् ।
प्रियमिन्द्रस्य काम्यं प्रस्नापयन्त्यूर्मिणम् ॥ ६ ॥

द्विः । यम् । पञ्च । स्वऽयशसम् । स्वसारः । अद्रिऽसंहतम् ।
प्रियम् । इन्द्रस्य । काम्यम् । प्रऽस्नापयन्ति । ऊर्मिणम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यम् दश स्वसारः[1] स्वभूतयशसम् ग्रावभिः संहतम्[2] प्रियम् इन्द्रस्य काम्यम् वसतीवरीभिः प्रस्नापयन्ति धाराभिः युक्तम् । उत्तरत्र सम्बन्धः ॥ ६ ॥

[3]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये त्रयोविंशो वर्गः[3] ॥

परि त्यं हर्यतं हरिं बभ्रुं पुनन्ति वारेण ।
यो देवान् विश्वाँ इत् परि मदेन सह गच्छति ॥ ७ ॥

परि । त्यम् । हर्यतम् । हरिम् । बभ्रुम् । पुनन्ति । वारेण ।
यः । देवान् । विश्वान् । इत् । परि । मदेन । सह । गच्छति ॥ ७ ॥

वेङ्कट० परि पुनन्ति तं स्पृहणीयम् हरितवर्णम् बभ्रुवर्णम्[4] च वालेन, यः देवान् विश्वान् एव मादकेन सह परि गच्छति ॥ ७ ॥

अस्य वो ह्यवसा पान्तो दक्षसाधनम् ।
यः सूरिषु श्रवो बृहद् दधे स्वर्ण हर्यतः ॥ ८ ॥

अस्य । वः । हि । अवसा । पान्तः । दक्षऽसाधनम् ।
यः । सूरिषु । श्रवः । बृहत् । दधे । स्वः । न । हर्यतः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अस्य यूयं हि रक्षणेन पिबन्तो भवथ बलस्य [5]साधनं रसम्[5], यः अयम् सूरिषु महद् अन्नम् स्थापयति आदित्यः इव स्पृहणीयः ॥ ८ ॥

स वां यज्ञेषु मानवी इन्दुर्जनिष्ट रोदसी ।
देवो देवी गिरिष्ठा अस्रेधन् तं तुविष्वणि ॥ ९ ॥

1. स्वसार मूको. 2. संहतं वि[२] अ[१]. 3-3. नास्ति मूको. 4. बभ्रुवर्णं मूको. 5-5. °न रसं वि[२] अ[१].

सः । वाम् । यज्ञेषु । मानवी इति । इन्दुः । जनिष्ट । रोदसी इति ।
देवः । देवी इति । गिरिऽस्थाः । अस्रेधन् । तम् । तुविऽस्वनि ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सः वाम् यज्ञेषु हे मानव्यौ! इन्दुः अजायत द्यावापृथिव्यौ!। देवः देव्यौ! ग्रावसु स्थितः। तम् जातम् ग्रावभिः अस्रेधन् अघ्नन्[1] बहुस्वने उपरे यज्ञे येति ॥ ९ ॥

इन्द्राय सोम पातवे वृत्रघ्ने परि षिच्यसे । नरे च दक्षिणावते देवाय सदनासदे ॥१०॥

इन्द्राय । सोम । पातवे । वृत्रऽघ्ने । परि । सिच्यसे । नरे । च । दक्षिणाऽवते । देवाय । सदनऽसदे ॥१०॥

वेङ्कट० इन्द्रस्य सोम! पानार्थम् वृत्रघ्ने परि सिच्यसे मनुष्याय च दक्षिणां[2] प्रयच्छते देवार्थम् यज्ञगृहे[3] सीदते ॥ १० ॥

ते प्रत्नासो व्युष्टिषु सोमाः पवित्रे अक्षरन् ।
अपप्रोथन्तः सनुतर्हुरश्चितः प्रातस्ताँ अप्रचेतसः ॥ ११ ॥

ते । प्रत्नासः । विऽउष्टिषु । सोमाः । पवित्रे । अक्षरन् ।
अपऽप्रोथन्तः । सनुतः । हुरःऽचितः । प्रातरिति । तान् । अप्रऽचेतसः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० ते प्रत्नाः उषसः व्युच्छन्तेषु सोमाः पवित्रे क्षरन्ति अपप्रोथन्तः अन्तर्हितान् स्तेनान् (तु. निघ ३,२४) प्रातः एव तान् अप्रज्ञान्। अपप्रोथनं 'वाचा अपप्रेरणमिति'[4] ॥ ११ ॥

तं सखायः पुरोरुचं यूयं वयं च सूरयः ।
अश्याम वाजगन्ध्यं सनेम वाजपस्त्यम् ॥ १२ ॥

तम् । सखायः । पुरःऽरुचम् । यूयम् । वयम् । च । सूरयः ।
[5]अश्याम । वाजऽगन्ध्यम् । सनेम । वाजऽपस्त्यम्[5] ॥ १२ ॥

वेङ्कट० तम् हे सखायः! पुरतो रोचमानम् यूयम् वयम् च प्राज्ञाः अश्नीयाम[6] बलकरगन्धम्, भजेमहि च बलकरपतनमिति ॥ १२ ॥

"इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये चतुर्विंशो वर्गः" ॥

[९९]

"रेभसून् काश्यपौ ऋषी। पवमानः सोमो देवता। अनुष्टुप् छन्दः, प्रथमा बृहती"।

आ हर्यताय धृष्णवे धनुस्तन्वन्ति पौंस्यम् ।
शुक्रां वयन्त्यसुराय निर्णिजं विपामग्रे महीयुवः ॥ १ ॥

---

१. घ्नन् वि[1]; अघ्न वि[3]; सदघ्नन् अ[1]. २. दक्षिणाः वि[1]. ३. यज्ञे गृहे वि[3] अ[1]. ४-४. °चा च प्रे° वि[3] अ[1]; °च परे° वि[1]. ५-५. निगमो निरुक्तिश्च या ५,१५ द्र. ६. अश्नी वि[3] अ[1], अश्नीव वि[1]. ७-७. नास्ति मूको.

आ । हर्यताय । धृष्णवे । धनुः । तन्वन्ति । पौंस्यम् ।
शुक्राम् । वयन्ति । असुराय । निःऽनिजम् । विपाम् । अग्रे । महीयुवः ॥ १ ॥

वेङ्कट० रेभसूनू काश्यपौ। आ तन्वन्ति धनुः 'धनुषि ज्यां'[1] कुर्वन्ति स्पृहणीयाय धृष्णवे सोमाय पुंस्त्वस्य द्योतकमिति सोमस्य धाराविसर्गार्थं वितन्यमानं पवित्रमाह। तदेवोक्तम्—शुक्लवर्णाम् वितन्वन्ति बलिने सोमाय निर्णिजम्, यया सोमो 'निर्णिज्यते, पवित्रम्'[2] मेधाविनाम् अग्रे देवानाम् ऋत्विजः पूजाकामाः ॥ १ ॥

अध क्षपा परिष्कृतो वाजाँ अभि प्र गाहते ।
यदी विवस्वतो धियो हरिं हिन्वन्ति यातवे ॥ २ ॥

अध । क्षपा । परिऽकृतः । वाजान् । अभि । प्र । गाहते ।
यदि । विवस्वतः । धियः । हरिम् । हिन्वन्ति । यातवे ॥ २ ॥

वेङ्कट० अथ क्षपायां क्षपयित्र्यां सेनायाम् अलङ्कृतः[3] सोमः बलानि अभि प्र गच्छति[4]। यदि एनं यजमानस्य अङ्गुलयः हरिम् प्रेरयन्ति गमनाय ॥ २ ॥

तमस्य मर्जयामसि मदो य इन्द्रपातमः ।
यं गाव आसभिर्दधुः पुरा नूनं च सूरयः ॥ ३ ॥

तम् । अस्य । मर्जयामसि । मदः । यः । इन्द्रऽपातमः ।
यम् । गावः । आसऽभिः । दधुः । पुरा । नूनम् । च । सूरयः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तम् सोमस्य रसं शोधयामः, मदः यः इन्द्रेणाऽत्यन्तं पातव्यः, यम् गावः गन्तारः आस्यैः धारयन्ति। पुरा च सम्प्रति च स्तोतारः[5] पिबन्ति आस्यैरिति ॥ ३ ॥

तं गाथया पुराण्या पुनानमभ्यनूषत ।
उतो कृपन्त धीतयो देवानां नाम बिभ्रतीः ॥ ४ ॥

तम् । गाथया । पुराण्या । पुनानम् । अभि । अनूषत ।
उतो इति । कृपन्त । धीतयः । देवानाम् । नाम । बिभ्रतीः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तम् वाचा प्रत्नया[6] पूयमानम् अभि स्तुवन्ति। अपि[7] च कल्पयन्ति[8] अङ्गुलयः देवार्थम् नमनम् बिभ्राणाः ॥ ४ ॥

१-१. धनुर्ज्यम् वि[१]. २-२. °ज्यते चितन्वन्ति पवित्रम् मूको. ३. °ङ्कृता वि[२] अ[१]; °ङ्कृत वि[१]. ४. यच्छति वि[२] अ[१]; यच्छन्ति वि[१]. ५. सोतारः मूको. ६. प्रत्नाय वि[१]. ७. नास्ति वि[१]. ८. नास्ति वि[१] अ[१].

तमुक्षमाणमव्यये वारे पुनन्ति धर्णसिम् ।
दूतं न पूर्वचित्तय आ शासते मनीषिणः ॥ ५ ॥

तम् । उक्षमाणम् । अव्यये । वारे । पुनन्ति । धर्णसिम् ।
दूतम् । न । पूर्वऽचित्तये । आ । शासते । मनीषिणः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तम् सिच्यमानम् पवित्रे पुनन्ति धारकम् । तमिमम् दूतम् इव परेषां पूर्वमेव[1] प्रज्ञापनाय अर्थयन्ते मेधाविनो यजमानाः ॥ ५ ॥

[2]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये पञ्चविंशो वर्गः[2] ॥

स पुनानो मदिन्तमः सोमश्चमूषु सीदति ।
पशौ न रेत आदधत् पतिर्वचस्यते धियः ॥ ६ ॥

सः । पुनानः । मदिन्ऽतमः । सोमः । चमूषु । सीदति ।
पशौ । न । रेतः । आऽदधत् । पतिः । वचस्यते । धियः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सः पूयमानः अत्यन्तं मदयिता सोमः चमूषु सीदति । पशौ इव रेतः आदधत् ऋषभः पतिः स्तूयते कर्मणः[3] ॥ ६ ॥

स मृज्यते सुकर्मभिर्देवो देवेभ्यः सुतः ।
विदे यदासु संदर्दिर्महीरपो वि गाहते ॥ ७ ॥

सः । मृज्यते । सुकर्मऽभिः । देवः । देवेभ्यः । सुतः ।
विदे । यत् । आसु । सम्ऽदुदिः । महीः । अपः । वि । गाहते ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सः मृज्यते सुकर्मभिः देवः देवार्थम् सुतः । ज्ञायते यत् आसु प्रजासु सम्यग् धनस्य दाता, तदानीं महतीः अपः वि गाहते वसतीवरीः ॥ ७ ॥

सुत इन्दो पवित्र आ नृभिर्यतो वि नीयसे ।
इन्द्राय मत्सरिन्तमश्चमूष्वा नि षीदसि ॥ ८ ॥

सुतः । इन्दो इति । पवित्रे । आ । नृऽभिः । यतः । वि । नीयसे ।
इन्द्राय । मत्सरिन्ऽतमः । चमूषु । आ । नि । सीदसि ॥ ८ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धेति ॥ ८ ॥

[2]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये षड्विंशो वर्गः[2] ॥

---

१. पूर्वमिव वि[२] अ[१]. २-२. नास्ति मूको. ३. कर्मणा वि[२] अ[१]

[१००]

¹रेभसूनू काश्यपावृषी। पवमानः सोमो देवता। अनुष्टुप् छन्दः¹।

अभी नवन्ते अद्रुहः प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् ।
वत्सं न पूर्व आयुनि जातं रिहन्ति मातरः ॥ १ ॥

अभि । नवन्ते । अद्रुहः । प्रियम् । इन्द्रस्य । काम्यम् ।
वत्सम् । न । पूर्वे । आयुनि । जातम् । रिहन्ति । मातरः ॥ १ ॥

वेङ्कट० यथा प्रथमे ²वयसि वत्सम् मातरः जातम् लिहन्ति, तथा सोमम् इन्द्रस्य प्रियम् कमनीयम् अद्रोहाः वसतीवर्यः अभि गच्छन्ति² ॥ १ ॥

पुनान इन्दवा भर सोम द्विबर्हसं रयिम् ।
त्वं वसूनि पुष्यसि विश्वानि दाशुषो गृहे ॥ २ ॥

पुनानः । इन्दो इति । आ । भर । सोम । द्विऽबर्हसम् । रयिम् ।
त्वम् । वसूनि । पुष्यसि । विश्वानि । दाशुषः । गृहे ॥ २ ॥

वेङ्कट० ³पवमान इन्दो! आ भर सोम! द्वयो स्थानयो†³ ⁴परिवृढणशीलम्⁴ धनम्। त्वम् हि धनानि पुष्यसि विश्वानि यजमानस्य गृहे ॥ २ ॥

त्वं धियं मनोयुजं सृजा वृष्टिं न तन्यतुः ।
त्वं वसूनि पार्थिवा दिव्या च सोम पुष्यसि ॥ ३ ॥

त्वम् । धियम् । मनःऽयुजम् । सृज । वृष्टिम् । न । तन्यतुः ।
त्वम् । वसूनि । पार्थिवा । दिव्या । च । सोम । पुष्यसि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० त्वम् धाराम् मनोवेगाम् सृज वृष्टिम् इव तन्यतुः। शिष्टं स्पष्टमिति ॥ ३ ॥

परि ते जिग्युषो यथा धारा सुतस्य धावति ।
रंहमाणा व्यव्ययं वारं वाजीव सानसिः ॥ ४ ॥

परि । ते । जिग्युषः । यथा । धारा । सुतस्य । धावति ।
रंहमाणा । वि । अव्ययम् । वारम् । वाजीऽइव । सानसिः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० वि परि धावति ⁵अव्ययम् वारम्⁵ जेतुः इव अश्वः शत्रूणां ⁶सम्भजनशील स्तव⁶ वेगं कुर्वाणा धारा इति ॥ ४ ॥

१-१. नास्ति मूको. २-२. नास्ति वि¹. ३-३. नास्ति वि¹ † स्थान वि² अ¹ ४. °वृढ वि² अ¹, °वृढ् वि¹. ५-५. शील स्तव वि¹.

क्रत्वे॒ दक्षा॑य नः कवे॒ पव॑स्व सोम॒ धार॑या ।
इन्द्रा॑य॒ पात॑वे सु॒तो मि॒त्राय॒ वरु॑णाय च ॥ ५ ॥

क्रत्वे॑ । दक्षा॑य । नः॒ । क॒वे॒ । पव॑स्व । सो॒म॒ । धार॑या ।
इन्द्रा॑य । पात॑वे । सु॒तः । मि॒त्राय॑ । वरु॑णाय । च॒ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० क्रत्वे प्रज्ञानाय च बलाय च अस्माकम् कवे ! । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ५ ॥

'इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये सप्तविंशो वर्गः' ॥

पव॑स्व वाज॒सात॑मः प॒वित्रे॒ धार॑या सु॒तः ।
इन्द्रा॑य सोम॒ विष्ण॑वे दे॒वेभ्यो॒ मधु॑मत्तमः ॥ ६ ॥

पव॑स्व । वा॒ज॒ऽसात॑मः । प॒वित्रे॑ । धार॑या । सु॒तः ।
इन्द्रा॑य । सो॒म॒ । विष्ण॑वे । दे॒वेभ्यः॑ । मधु॑मत्ऽतमः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ६ ॥

त्वां रि॑हन्ति मा॒तरो॒ हरि॑ प॒वित्रे॑ अ॒द्रुहः॑ ।
व॒त्सं जा॒तं न धे॒नवः॒ पव॑मान॒ विध॑र्मणि ॥ ७ ॥

त्वाम् । रि॒ह॒न्ति॒ । मा॒तरः॑ । हरि॑म् । प॒वित्रे॑ । अ॒द्रुहः॑ ।
व॒त्सम् । जा॒तम् । न । धे॒नवः॑ । पव॑मान । विऽध॑र्मणि ॥ ७ ॥

वेङ्कट० वसतीवर्यः त्वाम् लिहन्ति विधर्मणि यज्ञे इति ॥ ७ ॥

पव॑मान॒ महि॒ श्रव॑श्चि॒त्रेभि॑र्यासि र॒श्मिभिः॑ ।
शर्ध॒न् तमां॑सि जिघ्नसे॒ विश्वा॑नि दा॒शुषो॑ गृ॒हे ॥ ८ ॥

पव॑मान । महि॑ । श्रवः॑ । चि॒त्रेभिः॑ । या॒सि॒ । र॒श्मिऽभिः॑ ।
शर्ध॑न् । तमां॑सि । जि॒घ्न॒से॒ । विश्वा॑नि । दा॒शुषः॑ । गृ॒हे ॥ ८ ॥

वेङ्कट० पवमान! महत् श्रवणीयम् अन्तरिक्षम् चित्रैः रश्मिभिः परि-यासि । शिष्टं स्पष्टमिति ॥ ८ ॥

त्वं द्यां च॑ महिव्रत पृथि॒वीं चाति॑ जभ्रिषे ।
प्रति॑ द्रा॒पिम॑मुञ्चथाः॒ पव॑मान महि॒त्वना॑ ॥ ९ ॥

त्वम् । द्याम् । च॒ । म॒हि॒ऽव्र॒त॒ । पृ॒थि॒वीम् । च॒ । अति॑ । ज॒भ्रि॒षे॒ ।
प्रति॑ । द्रा॒पिम् । अ॒मु॒ञ्च॒थाः॒ । पव॑मान । म॒हि॒ऽत्व॒ना ॥ ९ ॥

१-१. नास्ति मूको.

वेङ्कट० त्वम् द्यावापृथिव्यौ अत्यन्तं बिभर्षि महाकर्मन्!, प्रति मुञ्चसि च[1] कवचम् पवमान!
महत्त्वेन युक्तः इति ॥ ९ ॥

[2]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये अष्टात्रिंशो वर्गः[2] ॥

व्याख्यच्चतुर्थमध्यायं सप्तमस्याष्टकस्य सः ।
भवगोलकुले यस्य मातुरासीत् समुद्भवः ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने सप्तमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः ।

—※—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये सप्तमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः ॥

१. नास्ति वि[2] अ[1]. २-२. नास्ति मूको.

अथ पञ्चमोऽध्याय.[1] ।

वेङ्कट०

'पुरोजिती वो अन्धसः' इत्यधिकपासत माधवः ।
प्रयाजदेवतास्वादौ[2] यथार्थं सम्प्रदर्शयन् ॥ १ ॥

भवन्तीहोभये देवाः प्रबला दुर्बलास्तथा ।
सूर्यः सोमो देवगुरुर्भौमः सौम्योऽर्किभार्गवौ ॥ २ ॥

कर्मेन्द्राणां सर्वेषां तत्र यज्ञः प्रचोदितः ।
'भौमाय नवकपालं पुरोडाशम्' इति श्रुतिः ॥ ३ ॥

समस्ता साऽश्मन्तम्या घटकाम्येष्टितो[3] बुधैः ।
हवींषि दक्षिणाश्चैव प्रकार च मुमुरमुभिः ॥ ४ ॥

भवन्ति प्रबलैरन्यैर्दुर्बलाश्च समन्विताः ।
हविर्भाजस्ततस्तेषां पृथक् मन्त्रा न कल्पिताः ॥ ५ ॥

श्रुतिसामान्यतस्तेषां तत्र याज्याश्चरुक्रमात्[4] ।
'अग्निर्मूर्धा(र्धा[5]', '(उ)द् बुध्यस्वाग्ने[6]', 'प्र वः शुक्राय[7]' चोदिताः[8] ॥ ६ ॥

श्रुतिसामान्यतः प्रीताः तत्र चाङ्गारकादयः ।
अङ्गारकस्य[9] चाग्नेश्च समाना प्रकृतिर्यतः[10] ॥ ७ ॥

तथैव देवो यः कश्चित् आप्रीसूक्तेषु कीर्त्यते ।
तात्पर्यं समिदादीनां कीर्तनेष्विति निर्णयः ॥ ८ ॥

अचेतनान् इज्यमानान्[11] अग्निर्दध्द्वेदमुक्तवान् ।
[12]'प्रयाजान्मे अनूयाजांश्च[13] सर्वान्[14] दत्तेति देवताः ॥ ९ ॥

एवं च हुतभागग्निः प्रयाजेष्विति मन्यते ।
तमेव प्राग् वषट्कारात् ध्येयं यस्ककुलोद्भव.[14] ॥ १० ॥

न स्वनाग्नेयतां स्पष्टं पुनराधानगोचरात् ।
ब्राह्मणादवगच्छामस्तदिदं ब्राह्मणं शृणु ॥ ११ ॥

---

१. नास्ति वि[1]; श्रीः सप्तमेऽष्टके पञ्चमोऽध्याय आरभ्यते अध्यायार्थं प्रतिपादिका कारिका अ[1].
२. प्रयाजदेवताऽऽदौ वेंरुभ.   ३. कठाम्येष्टितो वि[1]; कठकाम्यैष्टिको वि[2] अ[1].   ४. °ज्यापुरोरुचः वि[1]; °ज्या ··· चरु वि[2] अ[1].   ५. ऋ ८,४४,१६.   ६. ऋ १५,५४.   ७. ऋ ७,९,१.   ८. चोदिता वि[2] अ[1].   ९ °रकस्य वि[2]; °कस्या वि[1].   १० प्रकृति ··· वि[2] अ[1]; प्रकृतिश्चनि: वि[1].   ११. इज्यायमान् वि[1].   १२-१२. प्रयाजाश्च अनुयाजाः वेंरुभ.   † ऋ १०,५१,८.   १३. सर्वां वि[2] अ[1] वेंरुभ.
१४. यास्कक॰ वि[1]; °लोद्भव वि[2] अ[1].

'नानाग्नेयं पुनराधेये कुर्यात् । यदनाग्नेयं[1] पुनराधेये[2] कुर्यात् । व्यृद्धमेव[3] स्यात् । अनाग्नेयं वा एतत्[4] क्रियते । यत्समिधस्तनूनपातमिडो बर्हिर्यजति' (तैब्रा १,३,१,२;३) इति ।

अग्नेर्वाचकशब्दानां स्पष्टं याज्यास्वदर्शनात् ।
अनाग्नेयप्रवादोऽयम् इति यास्कस्य दर्शनम् ॥ १२ ॥

[5]"ऋतवो ह वै यज्ञेषु† देवेषु भागमीषिरे[5]"।
इत्यादिके शतपथे प्रयाजा ऋतुदेवताः ॥ १३ ॥

उक्ताः [6]'प्रवेशितोऽग्निश्च तेष्वृतुष्विति दर्शनम् ।
वसन्तमृतूनामिति[6] तेन कुर्मोऽनुमन्त्रणम् ॥ १४ ॥

अत्र वाजसनेयकम्—[7]"स वै[7] समिधो यजति । वसन्तो वै समित् × × × । अथ तनूनपातं यजति । ग्रीष्मो वै 'तनूनपात् । ग्रीष्मो ह्यासां[8] प्रजानां तनूस्तपति' (माश १,५,३,९-१० [तु. काश २,४,१,७-८]) इति[8] ।

ननु [9]"च द्विप्रकृतय.[10] इत्यग्नेवेति[11] केचन ।
स्वतन्त्रा देवतास्तेषाम् आग्नेयत्वं कथं भवेत् ॥ १५ ॥

तत्र अन्ततः[12] श्रूयते—'स होवाचाग्निर्यन्मां प्रथमं[13] यजध्वे क्व मम ततो भागः स्यादिति । ते होचुः देवाः । न त्वामायतनाच्च्यवयेमेति । तान्तूनमिहामन्त्रयाञ्चक्रे', इत्युक्त्वाऽन्तत[14] आह—'स[15] एषोऽग्निः ऋतुष्वन्वाभक्तः[15] स वा ओषधीः पचति या इमा ऋतवः पचन्तीति' (तु. काश २,५,३,४-५) ।

तत्परैः परिहारोऽत्र वृद्धैर्वाच्यः प्रयत्नतः ।
अस्माकं परिहारोऽत्र शीघ्रं न प्रत्यभादिति ॥ १६ ॥

[१०१]

[16]१-३ अन्धीगुः श्यावाश्विः, ४-६ ययातिर्नाहुषः, ७-९ नहुषो मानवः, १०-१२ मनुः सांवरणः,
१३-१६ वैश्वामित्रो वाच्यो वा प्रजापतिर्ऋषिः । पवमानः सोमो देवता ।
अनुष्टुप् छन्दः, द्वितीयातृतीये गायत्र्यौ[16] ।

पुरोजिती वो अन्धसः सुताय मादयित्नवे ।
अप श्वानं श्नथिष्टन सखायो दीर्घजिह्व्यम् ॥ १ ॥

---

१. यदाग्नेय वेंकमा, यदनाग्नेये वि[२] अ[१]. २. नास्ति वि[२] अ[१]. ३. पूर्वमेव वि[२] अ[१]; वृद्धमेव वि[१] वेंकमा. ४. तन वेंकमा ५-५. काश २,५,३,१ (तु. माश १,६,१,१) † यशे काश माश. ६-६. तु. माश १,६,१; काश २,५,३. ७-७. नास्ति वि[२] अ[१]. ८-८. नास्ति वि[१]. ९. इयदि वि[११] अ[१]. १०-१०. यद्वाः प्रभृतय वि[१]; यद्वा प्रभृतय वि[२]; यद्वा प्रभृतयः अ[१]. ११. °मेवेह वि[१]. १२. नास्ति वेंकमा. १३. न प्र° वि[१] अ[१]. १४. °त्वा तत वि[१]. १५. °न्वाभरत अ[१]. १६-१६. नास्ति मूको.

पुरःऽजिती । वः । अन्धसः । सुताय । मादयित्नवे ।
अप । श्वानम् । श्नथिष्टन । सखायः । दीर्घऽजिह्व्यम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० कात्यायन. — पुरोजिती षोडशान्धीगुः श्यावाश्विर्ययातिर्नाहुषो नहुषो मानवो मनुः सांवरण इति तृचाः । शये प्रजापतिः[1] (ऋअ २१,१०१) इति । पुरःस्थितजयस्य अदनीयस्य सोमस्य यूयं सुताय मदकराय दीर्घजिह्वम् श्वानम् अप श्नथिष्टन[1] हे सखायः ! । यथा राक्षसाः सुतं सोमं न लिहन्ति तथा कुरुतेति ॥ १ ॥

यो धारया पावकया परिप्रस्यन्दते सुतः । इन्दुरश्वो न कृत्व्यः ॥ २ ॥

यः । धारया । पावकया । परिऽप्रस्यन्दते । सुतः । इन्दुः । अश्वः । न । कृत्व्यः ॥ २ ॥

वेङ्कट० यः धारया शोधयित्र्या परिप्रस्यन्दते अभिषुतः इन्दुः अश्वः इव कर्मण्य. ॥ २ ॥

तं दुरोषमभी नरः सोमं विश्वाच्या धिया । यज्ञं हिन्वन्त्यद्रिभिः ॥ ३ ॥

तम् । दुरोषम् । अभि । नरः । सोमम् । विश्वाच्या । धिया । यज्ञम् । हिन्वन्ति । अद्रिऽभिः ॥३॥

वेङ्कट० तम् दुर्दहम् अभि प्रेरयन्ति ऋत्विजः सोमम् सर्वान् कामान् अञ्चित्र्या[2] धिया यष्टव्यम् ग्रावभिः ॥ ३ ॥

सुतासो मधुमत्तमाः सोमा इन्द्राय मन्दिनः ।
पवित्रवन्तो अक्षरन् देवान् गच्छन्तु वो मदाः ॥ ४ ॥

सुतासः । मधुमत्ऽतमाः । सोमाः । इन्द्राय । मन्दिनः ।
पवित्रऽवन्तः । अक्षरन् । देवान् । गच्छन्तु । वः । मदाः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सुताः मधुमत्तमाः सोमाः इन्द्रस्य मदकराः पवित्रवन्तः क्षरन्ति । देवान् गच्छन्तु युष्माकं रसाः इति प्रत्यक्ष. ॥ ४ ॥

इन्दुरिन्द्राय पवत इति देवासो अब्रुवन् ।
वाचस्पतिर्मखस्यते विश्वस्येशान ओजसा ॥ ५ ॥

इन्दुः । इन्द्राय । पवते । इति । देवासः । अब्रुवन् ।
वाचः । पतिः । मखस्यते । विश्वस्य । ईशानः । ओजसा ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इन्दुः इन्द्रार्थम् पवते इति स्तोतारः वदन्ति । तदानीम् अयम् वाचस्पतिः सोमः[3] पूजामिच्छति विश्वस्य ईशानः बलेन ॥ ५ ॥

[4]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये प्रथमो वर्गः[4] ॥

---

१. श्नथिष्टन मूको. २. अञ्चन्त्या वि[1] अ[1]; अञ्चन्त्य वि[3]. ३. सोम वि[1] अ[1]; सोमं वि[3].
४-४. नास्ति मूको.

सहस्रधारः पवते समुद्रो वाचमीङ्खयः । सोमः पती रयीणां सखेन्द्रस्य दिवेदिवे ॥६॥

सहस्रऽधारः । पवते । समुद्रः । वाचम्ऽईङ्खयः ।
सोमः । पतिः । रयीणाम् । सखा । इन्द्रस्य । दिवेऽदिवे ॥ ६ ॥

वेङ्कट० बहुधारः पवते, यस्मात्[1] समुद्रवन्ति [2]रसाः, यश्च[2] वाचं प्रेरयति । सोमः इति स्पष्टम् ॥ ६ ॥

अयं पूषा रयिर्भगः सोमः पुनानो अर्षति ।
पतिर्विश्वस्य भूमनो व्यख्यद्रोदसी उभे ॥ ७ ॥

अयम् । पूषा । रयिः । भगः । सोमः । पुनानः । अर्षति ।
पतिः । विश्वस्य । भूमनः । वि । अख्यत् । रोदसी इति । उभे इति ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अयम् पोषकः भजनीयः रयिः धनहेतुः सोमः पूयमानः गच्छति । पतिः विश्वस्य भूतस्य प्रकाशयति द्यावापृथिव्यौ उभे ॥ ७ ॥

समु प्रिया अनूषत गावो मदाय घृष्वयः ।
सोमासः कृण्वते पथः पवमानास इन्दवः ॥ ८ ॥

सम् । ऊँ इति । प्रियाः । अनूषत । गावः । मदाय । घृष्वयः ।
सोमासः । कृण्वते । पथः । पवमानासः । इन्दवः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सम् स्तुवन्ति प्रियाः वाचः सोमस्य मदार्थम् परस्परं स्पर्धमानाः । सोमाः कृण्वन्ति मार्गान् पूयमानाः दीप्ताः ॥ ८ ॥

य ओजिष्ठस्तमा भर पवमान श्रवाय्यम् ।
यः पञ्च चर्षणीरभि रयिं येन वनामहै ॥ ९ ॥

यः । ओजिष्ठः । तम् । आ । भर । पवमान । श्रवाय्यम् ।
यः । पञ्च । चर्षणीः । अभि । रयिम् । येन । वनामहै ॥ ९ ॥

वेङ्कट० यः ओजस्वितमः[3] रसः, तम् आ भर पवमान![4] श्रवणीयम्, यः पञ्च चर्षणीः[5] अभि तिष्ठति, धनम् च येन वनामहै[6] ॥ ९ ॥

सोमाः पवन्त इन्दवोऽस्मभ्यं गातुवित्तमाः ।
मित्राः सुवाना अरेपसः स्वाध्यः स्वर्विदः ॥ १० ॥

---

१. यस्मात् पवते वि¹ अ¹.　२-२. रसा यश्च वि¹ अ¹; रसश्च वि³.　३. ओजिष्ठितमो वि'''; ओजिस्विरतमो अ¹.　४. पवमानं मूको.　५. चर्षणीः मूको.　६. वनामहे वि¹ अ¹.

सोमाः । पुवन्ते । इन्दवः । अस्मभ्यम् । गातुवित्ऽतमाः ।
मित्राः । सुवानाः । अरेपसः । सुऽआध्यः । स्वःऽविदः ॥ १० ॥

वेङ्कट० सोमाः पवन्ते दीप्ताः अस्मभ्यम् अतिशयेन मार्गस्य लम्भकाः सखायः[1] सूयमानाः[2] अपापाः शोभनाऽऽध्यानाः[3] सर्वज्ञाः ॥ १० ॥

[4]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये द्वितीयो वर्गः[4] ॥

सुष्वाणासो व्यद्रिभिश्चिताना गोरधि त्वचि ।
इषमस्मभ्यमभितः समस्वरन् वसुविदः ॥ ११ ॥

सुऽस्वानासः । वि । अद्रिऽभिः । चितानाः । गोः । अधि । त्वचि ।
इषम् । अस्मभ्यम् । अभितः । सम् । अस्वरन् । वसुऽविदः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० सूयमानाः[5] विविधम् सम् स्वरन्ति ग्रावभिः ज्ञायमानाः अधिषवणचर्मणि अन्नम् अस्मभ्यम् अभितः धनस्य लम्भकाः ॥ ११ ॥

एते पूता विपश्चितः सोमासो दध्याशिरः ।
सूर्यासो न दर्शतासो जिगत्नवो ध्रुवा घृते ॥ १२ ॥

एते । पूताः । विपःऽचितः । सोमासः । दधिऽआशिरः ।
सूर्यासः । न । दर्शतासः । जिगत्नवः । ध्रुवाः । घृते ॥ १२ ॥

वेङ्कट० एते पूताः मेधाविनः सोमाः दधिमिश्रणाः सूर्याः इव दर्शनीयाः भवन्ति गमनशीलाः ध्रुवाः उदके ॥ १२ ॥

प्र सुन्वानस्यान्धसो मर्तो न वृत तद्वचः ।
अप श्वानमराधसं हता मखं न भृगवः ॥ १३ ॥

प्र । सुन्वानस्य । अन्धसः । मर्तः । न । वृत । तत् । वचः ।
अप । श्वानम् । अराधसम् । हत । मखम् । न । भृगवः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० सूयमानस्य सोमस्य तत्[6] वचन घोषम् [7]मारक. इव[7] न प्र वृत न भजताम्। तथा श्वानम् च संराधककर्मरहितम्[8] अप हत, यथा पुरा मखम्[9] अपराद्धम् [10]भृगवः अपहतवन्तः[10] ॥ १३ ॥

---

१. सदाया· अ[2]. २. स्तूय° वि[2] अ[1]. ३. शोभमानाः वि[2] अ[1]; शोभनाऽध्याना वि[1]. ४-४. नास्ति मूको. ५. तूयमाना मूको. ६ स्वत वि[1]; नास्ति वि[2] अ[1]. ७-७. कन्मारकइव वि[1]; मारकइवा वि[2] अ[1]. ८. असंराधक° वि[2] अ[1]. ९. मघम् मूको. १०-१०. इतवन्तः वि[1]; °वो पहतवन्त वि[2] अ[1].

आ जामिरत्के अव्यत भुजे न पुत्र ओण्योः ।
सरज्जारो न योषणां वरो न योनिमासदम् ॥ १४ ॥

आ । जामि । अत्के । अव्यत । भुजे । न । पुत्र । ओण्योः ।
सरत् । जार । न । योषणाम् । वर । न । योनिम् । आऽसदम् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० आ 'बध्यते बन्धु[1] सोम आच्छादके पवित्रे यथा रक्षकयो मातापित्रो भुजे पुत्र । सोऽयं सरति जार इव असतीम्, वर इव च कन्याम्, स्व स्थानम् आसत्तु[2] कलशम् ॥ १४ ॥

स वीरो दक्षसाधनो वि यस्तस्तम्भ रोदसी ।
हरिः पवित्रे अव्यत वेधा न योनिमासदम् ॥ १५ ॥

स । वीर । दक्षऽसाधन । वि । य । तस्तम्भ । रोदसी इति ।
हरि । पवित्रे । अव्यत । वेधाः । न । योनिम् । आऽसदम् ॥ १५ ॥

वेङ्कट० स वीर बलसाधन भवति, य वि अस्तभ्नात् द्यावापृथिव्यौ । हरितवर्ण पवित्रे बध्यते विधाता इव गृहस्य स्थानम् आसत्तुम्[3] ॥ १५ ॥

अव्यो वारेभिः पवते सोमो गव्ये अधि त्वचि ।
कनिक्रदद्वृषा हरिरिन्द्रस्याभ्येति निष्कृतम् ॥ १६ ॥

अव्ये । वारेभि । पवते । सोम । गव्ये । अधि । त्वचि ।
कनिक्रदत् । वृषा । हरि । इन्द्रस्य । अभि । एति । निःऽकृतम ॥ १६ ॥

वेङ्कट० अवे वालेभ्य पवते सोम गव्ये '[4]च चर्मणि' । शब्दायमान वृषा हरि इन्द्रस्य अभि गच्छति स्थानम् ॥ १६ ॥

'इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये तृतीयो वर्गः' ॥

[१०२]

'त्रित आप्त्य ऋषि । पवमान सोमो देवता । उष्णिक छन्द ' ।

क्राणा शिशुर्महीनां हिन्वन्नृतस्य दीधितिम् । विश्वा परि प्रिया भुवदध द्विता ॥१॥

क्राणा । शिशु । महीनाम् । हिन्वन् । ऋतस्य । दीधितिम् ।
विश्वा । परि । प्रिया । भुवत् । अध । द्विता ॥ १ ॥

१-१ °ते बध्यत अ'. २. °सत्तु मूको. ३ ३ तव न रमागि वि' अ'. ४ ४ नास्ति मूको

वेङ्कट० त्रित· । कुर्वाणो यज्ञम् अपाम् शिशुः प्रेरयन् यज्ञस्य धारकं स्वरसम् विश्वानि प्रियाणि परि भवति । अपि च द्वैधं भवति दिवि च पृथिव्यां च वर्तत इति ॥ १ ॥

उप॑ त्रि॒तस्य॑ पा॒ष्यो॒३॒॑रभ॑क्त॒ यद् गुहा॑ प॒दम् । य॒ज्ञस्य॑ स॒प्त धाम॑भि॒रध॑ प्रि॒यम् ॥२॥

उप॑ । त्रि॒तस्य॑ । पा॒ष्योः॑ । अभ॑क्त । यत् । गुहा॑ । प॒दम् ।
य॒ज्ञस्य॑ । स॒प्त । धाम॑ऽभिः । अध॑ । प्रि॒यम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० सोमो[1] "यदा उप अभक्त[2] मम त्रितस्य पाष्योः[3] अधिषवणफलकयोः पदम् स्थानम् गुहायां हविर्धाने, अनन्तरम् यज्ञस्य सप्तभिः धारकैश्छन्दोभिः[4] प्रियम् सोमम् अभिष्टुवन्ति । अपि वा सप्तभिरुदकैः अभिपुण्वन्ति ॥ २ ॥

त्रीणि॑ त्रि॒तस्य॒ धार॑या पृ॒ष्ठेष्वेर॑या र॒यिम् । मिमी॑ते अस्य॒ योज॑ना॒ वि सु॒क्रतुः॑ ॥३॥

त्रीणि॑ । त्रि॒तस्य॑ । धार॑या । पृ॒ष्ठेषु॑ । आ । ई॒र॒य॒ । र॒यिम् ।
मिमी॑ते । अ॒स्य॒ । योज॑ना । वि । सु॒ऽक्रतुः॑ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० त्रीणि सवनानि त्रितस्य धारया सोम! धारय[5] । पृष्ठेषु च सामसु आ गमय दातारम् इन्द्रम्[6] । अस्य इन्द्रस्य योजनानि स्तोत्राणि वि मिमीते सुप्रज्ञः स्तोतेति ॥ ३ ॥

ज॒ज्ञा॒नं स॒प्त मा॒तरो॑ वे॒धाम॑शासत श्रि॒ये । अ॒यं ध्रु॒वो र॑यी॒णां चिके॑त॒ यत् ॥ ४ ॥

ज॒ज्ञा॒नम् । स॒प्त । मा॒तरः॑ । वे॒धाम् । अ॒शा॒स॒त॒ । श्रि॒ये । अ॒यम् । ध्रु॒वः । र॒यी॒णाम् । चिके॑त । यत् ॥

वेङ्कट० जायमानम्[7] सप्त [8]मातरः नद्यः छन्दांसि वा विधातारं सोमम् अनुशासति श्रियोऽर्थम्† यजमानानाम्, यस्मात् अयम् सोमः ध्रुवः जानाति‡ धनानि[8] ॥ ४ ॥

अ॒स्य व्र॒ते स॒जोष॑सो॒ विश्वे॑ दे॒वासो॑ अ॒द्रुहः॑ । स्पा॒र्हा भ॑वन्ति॒ रन्त॑यो जु॒षन्त॒ यत् ॥५॥

अ॒स्य । व्र॒ते । स॒ऽजोष॑सः । विश्वे॑ । दे॒वासः॑ । अ॒द्रुहः॑ । स्पा॒र्हाः । भ॒व॒न्ति॒ । रन्त॑यः । जु॒षन्त॑ । यत् ॥५॥

वेङ्कट० [9]सोमस्य व्रते सव्रता विश्वे देवाः द्रोहवर्जिताः स्पृहणीयाः भवन्ति, रन्तारः† सुतम् यत् एनं सेवन्ते[9] ॥ ५ ॥

[10]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये चतुर्थो वर्गः[10] ॥

यमी॒ गर्भ॑मृता॒वृधो॑ दृ॒शे चारु॒मजी॑जनन् । क॒विं मंहि॑ष्ठमध्व॒रे पु॑रु॒स्पृह॑म् ॥ ६ ॥

---

१. सोमस्य सो॰ वि[1]. २-२. यदोवाभक्त वि[2] अ[1], दयोपाभक्त वि[1]. ३. चाष्टो वि[2]; चाष्ठोः अ[1]; वादष्टयोः वि[1]. ४ °धारकैश्शब्दो वि[2] अ[1]; धारकै छ दोभि वि[1]. ५. धारया वि[2] अ[1]. ६. नास्ति वि[1]. ७. ज्ञानं वि[1]. ८-८. नास्ति वि[1]. † श्रियार्थं मूको. ‡ जानान मूको. ९-९ नास्ति वि[1]. † रान्तरः वि[1] अ[1]. १०-१०. नास्ति मूको.

यम्। ईम्। इति। गर्भम्। ऋतऽवृधः। दृशे। चारुम्। अजीजनन्। कविम्। मंहिष्ठम्। अध्वरे। पुरुऽस्पृहम् ॥

वेङ्कट० 'यम् एनं' गर्भभूतम् यज्ञस्य वर्धयित्र्य आपः 'अजीजनन् दर्शनाय' सर्वेषाम् चारुम् क्रान्तप्रज्ञम् मंहिष्ठम्[1] यज्ञे बहुभिः स्पृहणीयम्। पूर्वत्र[2] सम्बन्धः ॥ ६ ॥

समीचीने अभि त्मना यह्वी ऋतस्य मातरा। तन्वाना यज्ञमानुषग्यदञ्जते ॥ ७ ॥

समीचीने इति सम्ऽईचीने। अभि। त्मना। यह्वी इति। ऋतस्य। मातरा।
तन्वाना। यज्ञम्। आनुषक्। यत्। अञ्जते ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सङ्गते द्यावापृथिव्यौ अभि गच्छति स्वयमेव महत्यौ[1] यज्ञस्य निर्मात्र्यौ। यज्ञम् तन्वानाः अध्वर्यवः यत् अनुषक्तम्[5] वसतीवरीभिः अञ्जते सोममिति ॥ ७ ॥

क्रत्वा शुक्रेभिरक्षभिर्ऋणोरप व्रजं दिवः। हिन्वन्नृतस्य दीधितिं प्राध्वरे ॥ ८ ॥

क्रत्वा। शुक्रेभिः। अक्षऽभिः। ऋणोः। अप। व्रजम्। दिवः। हिन्वन्। ऋतस्य। दीधितिम्। प्र। अध्वरे ॥

वेङ्कट० कर्मणा ज्वलद्भिः अक्षैरिवाश्नुवानैः तेजोभिः अन्धकारव्रजम्[7] 'अप ऋणोति'[8] अन्तरिक्षात् प्रेरयन् यज्ञस्य धारकं रसम् यज्ञे ॥ ८ ॥

[9]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये पञ्चमो वर्गः[9] ॥

[१०३]

[1]द्वित आप्त्य ऋषिः। पवमानः सोमो देवता। उष्णिक् छन्दः[1]।

प्र पुनानाय वेधसे सोमाय वच उद्यतम्। भृतिं न भरा मतिभिर्जुजोषते ॥ १ ॥

प्र। पुनानाय। वेधसे। सोमाय। वचः। उत्ऽयतम्। भृतिम्। न। भर। मतिऽभिः। जुजोषते ॥ १ ॥

वेङ्कट० द्वित आप्त्यः। प्र भर पूयमानाय विधात्रे सोमाय वचः उद्यतम्, [2]"भृतकाय इव"[2] भृतिम्, स्तुतिभिः प्रीयमाणाय ॥ १ ॥

परि वाराण्यव्यया गोभिरञ्जानो अर्षति। त्री षधस्था पुनानः कृणुते हरिः ॥ २ ॥

परि। वाराणि। अव्यया। गोभिः। अञ्जानः। अर्षति। त्री। सधऽस्था। पुनानः। कृणुते। हरिः ॥ २ ॥

वेङ्कट० परि गच्छति पवित्रं गोविकारैः अज्यमानः। त्रीणि स्थानानि पूयमानः करोति हरितवर्णः द्रोणकलशम् आधवनीयं पूतभृतमिति[11] ॥ २ ॥

1-1. नास्ति वि[1]. 2-2. 'तन् स्वर्धनाय दर्श' अ[1]. 3. नास्ति मूको. 4. सर्वे वि[1] अ[1]. 5. महत्यो मूको. 6. आरमकं वि[1]. 7. 'कारेमम् वि[1], 'कारमम् वि[1] अ[1]. 8-8. मशगोति वि[1] अ[1]. 9-9. नास्ति मूको. 10-10. 'कथेन वि[1] अ[1]. 11. पूतमवनुगमिति वि[1], पूतभृतभृवमिति अ[1].

परि कोशं मधुश्चुतमव्यये वारे अर्षति । अभि वाणीर्ऋषीणां सप्त नूषत ॥३॥

परि । कोशम् । मधुऽश्चुतम् । अव्यये । वारे । अर्षति । अभि । वाणीः । ऋषीणाम् । सप्त । नूषत ॥ ३ ॥

वेङ्कट० परि गमयति कोशम् मधुश्च्युतम् आत्मीय रस पवित्र। तम् अभि स्तुवन्ति ऋषीणाम् सप्त छन्दांसि ॥ ३ ॥

परि णेता मतीनां विश्वदेवो अदाभ्यः । सोमः पुनानश्चम्वोर्विशद्धरिः ॥ ४ ॥

परि । नेता । मतीनाम् । विश्वऽदेव । अदाभ्य । सोम । पुनान । चम्वो । विशत् । हरि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० परि विशति नेता स्तुतीनाम् सर्वदेव अहिंसित सोम पूयमान अधिषवणफलकयो हरि ॥४॥

परि दैवीरनु स्वधा इन्द्रेण याहि सरथम् । पुनानो वाघद्वाघद्भिरमर्त्यः ॥ ५ ॥

परि । देवीं । अनु । स्वधा । इन्द्रेण । याहि । सऽरथम् । पुनान । वाघत् । वाघत्ऽभि । अमर्त्य ॥

वेङ्कट० परि याहि दैवानि बलानि अनु देवसेना इन्द्रेण सरथम् पूयमान उह्यमान ऋत्विग्भि अमर्त्य ॥ ५ ॥

परि सप्तिर्न वाजयुर्देवो देवेभ्यः सुतः । व्यानशिः पवमानो वि धावति ॥६॥

परि । सप्ति । न । वाजऽयु । देव । देवेभ्य । सुत । विऽआनशि । पवमान । वि । धावति ॥६॥

वेङ्कट० परि वि धावति अश्व इव युद्धमिच्छन् देव[1] देवार्थम् सुत व्यापी पवमानः ॥ ६ ॥

'इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये षष्ठो वर्ग'[2] ॥

[१०४]

'पर्वतनारदौ काण्वौ, काश्यप्यौ शिखण्डिन्यावप्सरसौ वा ऋषी। पवमान सोमो देवता। उष्णिक् छन्द'।

सखाय आ नि षीदत पुनानाय प्र गायत । शिशुं न यज्ञैः परि भूषत श्रिये ।१।

सखाय । आ । नि । सीदत । पुनानाय । प्र । गायत । शिशुम् । न । यज्ञै । परि । भूषत । श्रिये ॥

वेङ्कट० पर्वतनारदौ। हे सखाय! आ नि सीदत। अथ पूयमानाय प्रकर्षेण गायत। शिशुम् इव अलङ्कारै अभिषुतम् यज्ञै हविर्भिर्मिश्रणै[3] अलङ्कुरुत शोभनार्थम् ॥ १ ॥

समी वत्सं न मातृभिः सृजता गयसाधनम् । देवाव्यं मदमभि द्विशवसम् ।२।

सम् । ईम् इति । वत्सम् । न । मातृऽभि । सृजत । गयऽसाधनम् ।
देवऽअव्यम् । मदम् । अभि । द्विऽशवसम् ॥ २ ॥

---

१ नास्ति त्रि' २ २. नास्ति मूको ३ ३ 'णैरिति अ'

वेङ्कट० अभि सम् सृजत एनं वसतीवरीभिः वत्सम् इव मातृभिः गृहस्य साधकम् देवानां रक्षकम् मदम् [1]द्विगुणमेव गमयति[1] बलमिति ॥ २ ॥

पुनाता दक्षसाधनं यथा शर्धाय वीतये । यथा मित्राय वरुणाय शंतमः ॥ ३ ॥

पुनात । दक्षऽसाधनम् । यथा । शर्धाय । वीतये । यथा । मित्राय । वरुणाय । शम्ऽतमः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पुनीत बलस्य साधकम्[2] यथा असौ वेगार्थम् पानाय भवति, यथा वा मित्रावरुणयोः सुखकरः ॥ ३ ॥

अस्मभ्यं त्वा वसुविदमभि वाणीरनूषत । गोभिष्टे वर्णमभि वासयामसि ॥ ४ ॥

अस्मभ्यम् । त्वा । वसुऽविदम् । अभि । वाणीः । अनूषत । गोभिः । ते । वर्णम् । अभि । वासयामसि ॥

वेङ्कट० अस्मभ्यम् त्वां[3] धनस्य दातारम् अभि स्तुवन्ति वाचः [4]अस्मदीयाः । ते[4] वयं तव वर्णम् गोविकारैः अभि वासयामः ॥ ४ ॥

स नो मदानां पत इन्दो देवप्सरा असि । सखेव सख्ये गातुवित्तमो भव ॥५॥

सः । नः । मदानाम् । पते । इन्दो इति । देवऽप्सराः । असि ।
सखाऽइव । सख्ये । गातुवित्ऽतमः । भव ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सः अस्माकम् हे मदानाम्[5] रसानां स्वामिन्! इन्दो! दीप्तरूपः भवसि । स त्वम् सखा इव सख्ये अत्यन्तं मार्गस्य लम्भकः भव[6] ॥ ५ ॥

सनेमि कृध्य१स्मदा रक्षसं कं चिदत्रिणम् । अपादेवं द्वयुमंहो युयोधि नः ॥६॥

सनेमि । कृधि । अस्मत् । आ । रक्षसम् । कम् । चित् । अत्रिणम् ।
अप । अदेवम् । द्वयुम् । अंहः । युयोधि । नः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पुराणम् सख्यम् कुरु अस्मासु । अपि च राक्षसम् कम् चित् अपि अदनशीलम्[7] अप युयोधि अदेवम् द्वयाविनं सत्यानृतयुक्तम् पापम् च अस्मत इति ॥ ६ ॥

[8]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये सप्तमो वर्गः[8] ॥

[१०५]

[8]पर्वतनारदौ काण्वौ ऋषी । पवमानः सोमो देवता । उष्णिक् छन्दः[8] ।

तं वः सखायो मदाय पुनानमभि गायत । शिशुं न यज्ञैः स्वदयन्त गूर्तिभिः ॥१॥

१-१. द्विगुणेवगमिनि वि[1]. २. धारकं वि[1]. ३. त्वा वि[1]. ४-४. °दीयान्ते वि[1]. ५. मादकानां वि[1]. ६. त्वं वि[2] अ[1]; भवः वि[1]. ७. मन्यधनशीलं वि[2] अ[1]. ८-८. नास्ति मूको.

तम् । व । सखाय । मदाय । पुनानम् । अभि । गायत । शिशुम् । न । यज्ञै । स्वदयन्त । गुर्तिऽभि ॥१॥

वेङ्कट० तम् यूयम् सखाय ! मदार्थं पूयमानम् अभि गायत । तमिमम् शिशुम् इव अलङ्कारै स्वादूकुर्वन्ति मिश्रणै स्तुतिभिश्च[1] ॥ १ ॥

सं वत्सइव मातृभिरिन्दुर्हिन्वानो अज्यते । देवावीर्मदो मतिभिः परिष्कृतः ॥२॥

सम् । वत्स ऽइव । मातृऽभि । इन्दु । हिन्वान । अज्यते । देवऽअवी । मद । मतिऽभि । परिऽकृत ॥२॥

वेङ्कट० सम् अज्यते वत्स इव[2] मातृभि वसतीवरीभि इन्दु. प्रेर्यमाण देवाना रक्षक मद स्तुतिभि अलङ्कृत ॥ २ ॥

अयं दक्षाय साधनोऽयं शर्धाय वीतये । अयं देवेभ्यो मधुमत्तमः सुतः ॥ ३ ॥

अयम् । दक्षाय । साधन । अयम् । शर्धाय । वीतये । अयम् । देवेभ्य । मधुमत्ऽतम । सुत ॥

वेङ्कट० अयम् बलाय साधनीय[3] । अयम् वेगार्थं भक्षणीयः । अयम् इति स्पष्टम्[4] ॥ ३ ॥

गोमन्न इन्दो अश्ववत् सुतः सुदक्ष धन्व । शुचिं ते वर्णमधि गोषु दीधरम् ॥४॥

गोऽमत् । न । इन्दो इति । अश्वऽवत् । सुत । सुऽदक्ष । धन्व ।
शुचिम् । ते । वर्णम् । अधि । गोषु । दीधरम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० गवाश्वयुक्तम् अस्माकम् इन्दो! सुतः सुबल[1] पवस्व । शुचिम् तव वर्णम् रसम्[5] अधि धारयामि गव्येषु ॥ ४ ॥

स नो हरीणा पत इन्दो देवप्सरस्तमः । सखेव सख्ये नर्यो रुचे भव ॥ ५ ॥

स । न । हरीणाम् । पते । इन्दो इति । देवप्सर ऽतम । सखाऽइव । सख्ये । नर्य । रुचे । भव । ५॥

वेङ्कट० स अस्माक हे हरितवर्णाना पशूना[6] स्वामिन्[1] इन्दो! देवप्सरस्तम सखा इव सख्ये नृहित रुचे भव ॥ ५ ॥

सनेमि त्वमस्मदाँ अदेवं कं चिदत्रिणम् । साह्वाँ इन्दो परि बाधो अप द्वयुम् ॥६॥

सनेमि । त्वम् । अस्मत् । आ । अदेवम् । कम् । चित् । अत्रिणम् ।
सह्वान् । इन्दो इति । परि । बाध । अप । द्वयुम् ॥ ६ ॥

वेङ्क० पुराण सत्यम् त्वम् अस्मासु कुरु । तथा अदेवनशीलम् कम् चित् अपि अदनशीलम्[7] अस्मत्त अप [8]युयाधि । अभिभवन् इन्दो [8] परि जहि बाधमानान्, अप युयोधि च द्वयाविनमिति ॥ ६ ॥

[9]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये अष्टमो वर्ग[9] ॥

---

१ [1]म वि[1]. २ इव च अ[1]. ३ शासनीय वि[1] अ[1] ४. स्पष्टमिति अ[1] ५. नास्ति वि[2] ६ अशूना मूको ७ अदनशीलम् वि[1] अ ८-८ युयो प हि मन ती रो वि[1] अ[1]. ९-९ नास्ति मूको

[१०६]

[1]आद्यानां तिसृणां दशम्यादिचतुर्दश्यन्तानां च अग्निश्चाक्षुष ऋषि, चतुर्थ्यादिषष्ठ्यन्तानां चक्षुर्मानव, सप्तम्यादिनवम्यन्तानां मनुराप्सवः। पवमान सोमो देवता। उष्णिक् छन्द[1]।

इन्द्र॑मच्छ॑ सु॒ता इ॒मे वृष॑णं यन्तु॒ हर॑यः । श्रु॒ष्टी जा॒तास॒ इन्द॑वः स्व॒र्विदः॑ ॥ १ ॥

इन्द्र॑म् । अच्छ॑ । सु॒ताः । इ॒मे । वृष॑णम् । य॒न्तु॒ । हर॑यः । श्रु॒ष्टी । जा॒तासः॑ । इन्द॑वः । स्वः॒ऽविदः॑ ॥ १ ॥

वेङ्कट० अग्निश्चाक्षुषश्चक्षुर्मानवो मनुराप्सव इति त्रीन्तृचान् अपश्यन्, अवशिष्टं पुनरग्नि । इन्द्रम् अभि यन्तु सुताः इमे हरितवर्णाः वृषणम् क्षिप्रम् जाताः सोमाः सर्वज्ञाः ॥ १ ॥

अ॒यं भरा॑य सान॒सिरिन्द्रा॑य पवते सु॒तः । सोमो॒ जैत्र॑स्य चेतति॒ यथा॑ वि॒दे ॥ २ ॥

अ॒यम् । भरा॑य । सा॒न॒सिः । इन्द्रा॑य । प॒व॒ते॒ । सु॒तः । सोमः॑ । जैत्र॑स्य । चे॒त॒ति॒ । यथा॑ । वि॒दे ॥

वेङ्कट० [2]अयम् सङ्ग्रामाय भजनीयः इन्द्राय पवते अभिषुतः । सोमः जयशीलमिन्द्रम् जानाति, यथा इन्द्रो लोके ज्ञातः[†][2] ॥ २ ॥

अ॒स्येदिन्द्रो॒ मदे॒ष्वा ग्रा॒भं गृ॑भ्णीत सान॒सिम् । वज्रं॑ च॒ वृष॑णं भर॒त् सम॑प्सु॒जित् ॥ ३ ॥

अ॒स्य । इ॒त् । इन्द्रः॑ । मदे॑षु । आ । ग्रा॒भम् । गृ॒भ्णी॒त॒ । सा॒न॒सिम् ।
वज्र॑म् । च॒ । वृष॑णम् । भ॒र॒त् । सम् । अ॒प्सु॒ऽजित् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० [3]सोमस्यैव[†] इन्द्र मदेषु[‡] सम्भजनीयम् धनुः गृह्णाति । वज्रम् च वर्षितारम् सम् बिभर्ति[¶] उदकार्थं वृत्रस्य जेता[3] ॥ ३ ॥

प्र ध॑न्वा सोम॒ जागृ॑वि॒रिन्द्रा॑येन्दो॒ परि॑ स्रव । द्यु॒मन्तं॒ शुष्म॒मा भ॑रा स्व॒र्विद॑म् ॥ ४ ॥

प्र । ध॒न्व॒ । सो॒म॒ । जागृ॑विः । इन्द्रा॑य । इ॒न्दो॒ इति॑ । परि॑ । स्र॒व॒ ।
द्यु॒ऽमन्त॑म् । शुष्म॑म् । आ । भ॒र॒ । स्वः॒ऽविद॑म् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० [4]प्र क्षर सोम! जागरणशील । इन्द्राय[4] इन्दो! परि[5] स्रव । प्रदीप्तिमत्[6] च बलम् आ हर[7] सर्वस्य लम्भकम्[8] ॥ ४ ॥

इन्द्रा॑य॒ वृष॑णं॒ मदं॒ पव॑स्व वि॒श्वद॑र्शतः । स॒हस्र॑यामा पथि॒कृद्वि॒चक्ष॑णः ॥ ५ ॥

इन्द्रा॑य । वृष॑णम् । मद॑म् । पव॑स्व । वि॒श्वऽद॑र्शतः । स॒हस्र॑ऽयामा । प॒थि॒ऽकृत् । वि॒ऽच॒क्ष॑णः ॥ ५ ॥

१-१. नास्ति मूको. २-२. नास्ति वि'. † जाता मूको. ३-३. नास्ति वि'. † सोमस्यैव वि' अ'. ‡ मन्देषु मूको. ¶ बिर्ति मूको ४-४. य वि'. ५. परितः वि' अ'. ६. दीप्ति° वि'. ७. भर वि' ८. °कः वि'.

वेङ्कट० 'इन्द्राय वर्धितारम् मदम् पवस्व सर्वस्याः दर्शनीय बहुमार्ग‡ पथि§' विद्वन्' ॥ ५ ॥

"इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये नवमो वर्गः" ॥

अस्मभ्यं गातुवित्तमो देवेभ्यो मधुमत्तमः । सहस्रं याहि पथिभिः कनिक्रदत् ॥६॥

अस्मभ्यम् । गातुवित्ऽतमः । देवेभ्यः । मधुमत्ऽतमः । सहस्रम् । याहि । पथिऽभिः । कनिक्रदत् ॥

वेङ्कट० अस्मभ्यम् मार्गस्य 'अत्यन्त लम्भक' देवेभ्य च स्वादुतम बहुभि पथिभिः याहि शब्द कुर्वन् ॥ ६ ॥

पर्वस्व देववीतय इन्दो धाराभिरोजसा । आ कलशं मधुमान्त्सोम नः सदः ॥७॥

पर्वस्व । देवऽवीतये । इन्दो इति । धाराभिः । ओजसा । आ । कलशम् । मधुऽमान् । सोम । नः । सदः ॥

वेङ्कट० पवस्व देवाना भक्षणाय इन्दो! 'धाराभि बलेन। आ सीद च कलशम् रसवान् सोम! अस्मदीयम्' ॥ ७ ॥

तव द्रप्सा उदप्रुत इन्द्रं मदाय वावृधुः । त्वां देवासो अमृताय कं पपुः ॥ ८ ॥

तव । द्रप्साः । उदऽप्रुतः । इन्द्रम् । मदाय । वावृधुः । त्वाम् । देवासः । अमृताय । कम् । पपुः ॥८॥

वेङ्कट० 'तव द्रप्सा उदकं प्रति गच्छन्त इन्द्रम् मदार्थं वर्धयन्ति। त्वाम् देवा अमरार्थम् सुखकरम् पिबन्ति‡' ॥ ८ ॥

आ नः सुतास इन्दवः पुनाना धावता रयिम् । वृष्टिद्यावो रीत्यापः स्वर्विदः ॥९॥

आ । नः । सुतासः । इन्दवः । पुनानाः । धावत । रयिम् । वृष्टिऽद्यावः । रीतिऽआपः । स्वःऽविदः ॥९॥

वेङ्कट० 'आ गमयत अस्मभ्य हे सुता! इन्दव' पूयमाना यूयम् रयिम्। वृष्टिमती द्यौ यै 'नियवे रीत्यप्का च पृथिवी' त तथोक्ता । द्वितीयमामन्त्रितम्। सर्वज्ञा ॥ ९ ॥

सोमः पुनान ऊर्मिणाव्यो वारं वि धावति । अग्रे वाचः पवमानः कनिक्रदत् ।१०।

सोमः । पुनानः । ऊर्मिणा । अव्यः । वारम् । वि । धावति । अग्रे । वाचः । पवमानः । कनिक्रदत् ॥

वेङ्कट० सोम पूयमान धारया पवित्रम् वि धावति अग्रे स्तोत्रस्य पूयमान शब्द कुर्वन् ॥ १० ॥

"इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये दशमो वर्गः" ॥

धीभिर्हिन्वन्ति वाजिनं वने क्रीळन्तमत्यविम् । अभि त्रिपृष्ठं मतयः समस्वरन् ॥११॥

---

१ १ नास्ति अ' † मदयितार वि' ‡ सर्वत्र वि'. § 'मार्ग वि'. २ २ नास्ति मूको
३ ३ 'स्य तल०' मूको ४ ४ नास्ति वि' ५ ५ नास्ति वि' †† 'ष्मन्तु०' मूको ‡ पिबति मूको
६ ६ क्रियतरित्यपि वा च पृथिवी मूको.

धीभिः । हिन्वन्ति । वाजिनम् । वने । क्रीळन्तम् । अतिऽअविम ।
अभि । त्रिऽपृष्ठम् । मतयः । सम् । अस्वरन् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अङ्गुलीभिः प्रेरयन्ति वाजिनम् उदके क्रीडन्तम् अतिक्रान्तपवित्रम्[1] । अभि सम् स्वरन्ति स्तुतयः त्रिपृष्ठम्, यः[2] स्पृशति त्रीणि पात्राणि सवनानि वेति ॥ ११ ॥

असर्जि कलशाँ अभि मीळ्हे सप्तिर्न वाजयुः । पुनानो वाचं जनयन्नसिष्यदत् ॥१२॥

असर्जि । कलशान् । अभि । मीळ्हे । सप्तिः । न । वाजऽयुः । पुनानः । वाचम् । जनयन् । असिस्यदत् ॥

वेङ्कट० सृज्यते कलशेषु सङ्ग्रामे अश्वः इव अन्नमिच्छन् पूयमानः वाचम् जनयन्[3] स्यन्दते ॥ १२ ॥

पवते हर्यतो हरिरति ह्वरांसि रंह्या । अभ्यर्षन्त्स्तोतृभ्यो वीरवद्यशः ॥ १३ ॥

पवते । हर्यतः । हरिः । अति । ह्वरांसि । रंह्या । अभिऽअर्षन् । स्तोतृऽभ्यः । वीरऽवत् । यशः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० पवते स्पृहणीय. हरितवर्ण. अति गच्छति कुटिलानि वेगेन अभिगमयन् स्तोतृभ्यः [4]पुत्रयुक्तम् यशः[4] ॥ १३ ॥

अया पवस्व देवयुर्मधोर्धारा असृक्षत । रेभन् पवित्रं पर्येषि विश्वतः ॥ १४ ॥

अया । पवस्व । देवऽयुः । मधोः । धाराः । असृक्षत । रेभन् । पवित्रम् । परि । एषि । विश्वतः ॥१४॥

वेङ्कट० [5]अनया धारया पवस्व[5] देवकामः । सोमस्य धाराः सृज्यन्ते । शब्द कुर्वन् पवित्रम् परि गच्छसि[5] सर्वतः ॥ १४ ॥

[6]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये एकादशो वर्गः[6] ॥

[१०७]

[1]सप्तर्षय ऋषयः (१ भारद्वाजो बार्हस्पत्यः, २ कश्यपो मारीचः, ३ गोतमो राहूगणः, ४ भौमोऽत्रिः, ५ विश्वामित्रो गाथिनः, ६ जमदग्निर्भार्गवः, ७ मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः) पवमानः सोमो देवता । प्रगाथा (= १,४,६,८,९,१०,१२,१४,१७ बृहत्यः, २,५,७,११,१३,१५,१८ सतोबृहत्यः) तृतीया षोडशी च द्विपदा विराट्, १९-२६ प्रगाथाः (=विषमा बृहत्यः, समाः सतोबृहत्यः) ।[1]

परीतो षिञ्चता सुतं सोमो य उत्तमं हविः ।
दधन्वाँ यो नर्यो अप्स्वन्तरा सुषाव सोममद्रिभिः ॥ १ ॥

1. 'क्रान्तमभिक्रान्तपवि° मूको. 2. य वि' अ'. 3. जनयत् वि' अ'; जनयन्म वि'.
4-4. नास्ति वि'. 5. °ष्यति वि' अ'. 6-6. नास्ति मूको.

परि॑ । इ॒तः । सि॒ञ्च॒त॒ । सु॒तम् । सोम॑ः । यः । उ॒त्ऽत॒मम् । ह॒विः ।
द॒ध॒न्वान् । यः । नर्यः॑ । अ॒प्ऽसु । अ॒न्तः । आ । सु॒साव॑ । सोम॑म् । अद्रि॑ऽभिः ॥ १ ॥

वेङ्कट० सप्तर्षयः । इतः परि सिञ्चत अभिषुतम् । यः सोमः भवति उत्तमम् हविः, यः च मनुष्यहितः वसतीवरीषु अन्तरिक्षे वा गच्छन् भवति, तम् सोमम् ग्रावभिः सुषाव अध्वर्युः, त परिषिञ्चतेति ॥ १ ॥

नू॒नं पु॑ना॒नोऽवि॑भिः॒ परि॑ स्र॒वाद॑ब्धः सुर॒भिन्त॑रः ।
सु॒ते चि॑त् त्वा॒प्सु म॑दामो॒ अन्ध॑सा श्री॒णन्तो॒ गोभि॒रुत्त॑रम् ॥ २ ॥

नू॒नम् । पु॒ना॒नः । अवि॑ऽभिः । परि॑ । स्र॒व॒ । अद॑ब्धः । सु॒र॒भिम्ऽत॑रः ।
सु॒ते । चि॒त् । त्वा॒ । अ॒प्ऽसु । म॒दा॒मः॒ । अन्ध॑सा । श्री॒णन्तः॑ । गोभिः॑ । उत्ऽत॑रम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० इदानीम् पूयमानः पवित्रैः परि स्रव अहिंसितः अत्यन्तं 'सुगन्धिः । अभिषुते' सति त्वाम् अप्सु संसृष्टं स्तुमः सक्तुभिः गव्यैश्च श्रीणन्तः उद्गततरम् ॥ २ ॥

परि॑ सुवा॒नश्चक्ष॑से देव॒माद॑नः॒ क्रतु॒रिन्दु॑र्विचक्ष॒णः ॥ ३ ॥

परि॑ । सु॒वा॒नः । चक्ष॑से । दे॒व॒ऽमाद॑नः । क्रतुः॑ । इन्दुः॑ । वि॒ऽच॒क्ष॒णः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० परि स्रवति सूयमान दर्शनाय देवानां तर्पयिता कर्ता इन्दुः विद्रष्टा । सेयं द्विपदेति ॥ ३ ॥

पु॒ना॒नः सो॑म॒ धार॑या॒पो वसा॑नो अर्षसि ।
आ र॑त्न॒धा योनि॑मृ॒तस्य॑ सीदस्यु॒त्सो दे॑व हिर॒ण्यय॑ः ॥ ४ ॥

पु॒ना॒नः । सो॒म॒ । धार॑या । अ॒पः । वसा॑नः । अ॒र्ष॒सि॒ ।
आ । र॒त्न॒ऽधाः । योनि॑म् । ऋ॒तस्य॑ । सी॒द॒सि॒ । उत्सः॑ । दे॒व॒ । हि॒र॒ण्ययः॑ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० पूयमान[2] त्वम् सोम ! धारया उदकानि आच्छादयन् गच्छसि । आ सीदसि[3] रत्नानां दाता 'यज्ञस्य स्थानम्' । उत्सः त्वम् देव ! हिरण्मय. हिरण्योत्पत्तिस्थानमिति ॥ ४ ॥

दु॒हा॒न ऊध॑र्दि॒व्यं मधु॑ प्रि॒यं प्र॒त्नं स॒धस्थ॒मास॑दत् ।
आ॒पृच्छ्यं॑ ध॒रुणं॑ वा॒ज्य॑र्षति॒ नृभि॑र्धू॒तो वि॑चक्ष॒णः ॥ ५ ॥

दु॒हा॒नः । ऊधः॑ । दि॒व्यम् । मधु॑ । प्रि॒यम् । प्र॒त्नम् । स॒धऽस्थ॑म् । आ । अ॒स॒द॒त् ।
आ॒ऽपृच्छ्य॑म् । ध॒रुण॑म् । वा॒जी । अ॒र्ष॒ति॒ । नृऽभिः॑ । धू॒त. । वि॒ऽच॒क्ष॒ण. ॥ ५ ॥

१-१ सुगन्धिरहितेषु ते वि[२] अ[१]; °न्धिरभिषुते वि[१] २. सोम पूय° वि[२] अ[१]. ३ ··· मूको. ४-४. °रयारधान° वि[१].

वेङ्कट० दिवि भवम् ऊध प्रियम् मधु दुहान[१] प्रत्नम् स्थानम् आ सीदति अन्तरिक्षम्। आप्रष्टव्यम् धारकम् यजमानम् अन्नवान् अभिगच्छति सोम ऋत्विग्भि अभिषुत विद्रष्टा[२] ॥ ५ ॥

[१]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये द्वादशो वर्ग[१] ॥

पुनानः सोम जागृविरव्यो वारे परि प्रियः ।
त्वं विप्रो अभवोऽङ्गिरस्तमो मध्वा यज्ञं मिमिक्ष नः ॥ ६ ॥

पुनान । सोम । जागृवि । अव्यं । वारे । परि । प्रिय ।
त्वम् । विप्र । अभव । अङ्गिरःऽतम । मध्वा । यज्ञम् । मिमिक्ष । न ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पुनान सोम! जागरूक अवेर्वाले परि क्षरसि प्रिय । त्वम् अङ्गिरसा "वरिष्ठो नेता" पितॄणाम् अभव मेधावी । स त्वम् अस्मदीयम् यज्ञम् आत्मीयेन मधुना मिमिक्ष इति । मिहि सेचनकर्मा ॥ ६ ॥

सोमो मीढ्वान् पवते गातुवित्तम ऋषिर्विप्रो विचक्षणः ।
त्वं कविरभवो देववीतम आ सूर्यं रोहयो दिवि ॥ ७ ॥

सोम । मीढ्वान् । पवते । गातुवित्ऽतम । ऋषि । विप्र । विऽचक्षण ।
त्वम् । कवि । अभव । देवऽवीतम । आ । सूर्यम् । रोहय । दिवि ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सोम सेक्ता पवते अत्यन्त[२] मार्गस्य लम्भक ऋषि मेधावी विद्रष्टा। त्वम् कवि अभव । अत्यन्त देवकाम । सूर्यम् अपि आ रोहय दिवि इति ॥ ७ ॥

सोम उ षुवाणः सोतृभिरधि ष्णुभिरवीनाम् ।
अश्वयेव हरिता याति धारया मन्द्रया याति धारया ॥ ८ ॥

सोम । ऊँ इति । सुवान । सोतृऽभि । अधि । स्नुऽभि । अवीनाम् ।
अश्वयाऽइव । हरिता । याति । धारया । मन्द्रया । याति । धारया ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सोम सूयमान सोतृभि अधि[३] यानि अवीनाम् समुच्छ्रितै पवित्रै वडवया[४] इव हरितवर्णया धारया मन्द्रया[८] इति ॥ ८ ॥

अनूपे गोमान् गोभिरक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः ।
समुद्रं न संवरणान्यग्मन् मन्दी मदाय तोशते ॥ ९ ॥

---

१ महान वि[१], दुहान वि[२] अ[१]. २ °ष्टेति अ[१]. ३-३. नास्ति मूको. ४ ४. °दम्वेन वि[२] अ[१]. ५ अत्यन्त वि[१], अत्यन्त वि[२] अ[१]. ६ अभि वि[२] अ[१]. ७ वन्ववदा वि[१]. ८ मन्द्रया वि[२] अ[१], मन्दया वि[१].

'अनूपे । गोऽमान् । गोभिः । अक्षारिति' । सोमं । दुग्धाभिः । अक्षारिति' ।
समुद्रम् । न । संऽचरणानि । अग्मन् । मन्दी । मदाय । तोशते ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अनूपे निम्ने देशे गोमान् सोम गोभिः क्षरति आत्मनो मिश्रणार्थम् दुग्धाभिः सह। समुद्रम् इव उदकानि द्रोणकलशं संचरणीयानि अन्धांसि गच्छन्ति। मदकरः मदार्थं सोम अभिपूयते। तोशतिर्वधकर्मेति ॥ ९ ॥

आ सोम सुवानो अद्रिभिस्तिरो वाराण्यव्यया ।
जनो न पुरि चम्वोर्विशद्धरिः सदो वनेषु दधिषे ॥ १० ॥

आ । सोम । सुवान । अद्रिऽभिः । तिरः । वारांणि । अव्यया ।
जनः । न । पुरि । चम्वोः । विशत् । हरिः । सदः । वनेषु । दधिषे ॥ १० ॥

वेङ्कट० आ पवस्व सोम सूयमान त्वं ग्रावभिः तिरस् कुर्वन् पवित्रम्। हरितवर्णः सोमः चम्वो विशति जन इव पुरे। स त्वम् सदः काष्ठेषु करोषि पात्रेष्विति' ॥ १० ॥

'इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये त्रयोदशो वर्गः' ॥

स मामृजे तिरो अण्वानि मेष्यो मीळ्हे सप्तिर्न वाजयुः ।
अनुमाद्यः पवमानो मनीषिभिः सोमो विप्रेभिर्ऋक्वभिः ॥ ११ ॥

स । ममृजे । तिरः । अण्वानि । मेष्यः । मीळ्हे । सप्तिः । न । वाजऽयुः ।
अनुऽमाद्यः । पवमानः । मनीषिऽभिः । सोमः । विप्रेभिः । ऋक्वऽभिः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० स मृज्यते' तिरस्-कुर्वन् अणूनि' रोमाणि अवेः सङ्ग्रामे इव अश्वः 'अन्नकामः अनुमोदनीयः' पवमान मनीषिभिः सोम मेधाविभिः स्तुतिमद्भिः' ॥ ११ ॥

प्र सोम देववीतये सिन्धुर्न पिप्ये अर्णसा ।
अंशोः पयसा मदिरो न जागृविरच्छा कोशं मधुश्चुतम् ॥ १२ ॥

प्र । सोम । देवऽवीतये । सिन्धुः । न । पिप्ये । अर्णसा ।
अंशोः । पयसा । मदिरः । न । जागृविः । अच्छ । कोशम् । मधुऽश्चुतम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० प्र प्यायसे सोम! देवपानाय, यथा सिन्धुः उदकेन प्रप्यायते। स त्वं मदकरः 'सुरादि इव' 'जागरणशीलः' अंशोः' पयसा रसेन आगच्छति कलशम् मधुनः च्युतमिति' ॥ १२ ॥

---

१ यदिह एकतरत्र बोभयत्र वा कैश्चिदभियुक्तैः क्षिप्यते रूपमिदमिष्टम् (तु. या ५,३) तत् पदपाठविरोधात् प्रकरणविरोधाच्चोपेक्ष्यम्। २ चात्राप्वान वि' अ'. ३-३. नास्ति मूको ४. ममृत वि', ममृ येति वि', ममृज्यते अ' ५ अणूनि वि' अ' ६-६. °काम नुमादनीय वि', °कामोनुमोदनीय वि' अ' ७ स्तुतिभि वि' अ' ८. सुराभिरिव वि' अ', सुरामरिव वि' ९-९. शीलो शा वि', °शीला शा वि' अ'. १०. च्युं° वि'

आ हर्य॒तो अर्जु॑ने॒ अत्के॑ अव्यत प्रि॒यः सू॒नुर्न मर्ज्यः॑ ।
तमीं॑ हिन्वन्त्य॒पसो॒ यथा॒ रथं॑ न॒दीष्वा गभ॑स्त्योः ॥ १३ ॥

आ । ह॒र्य॒तः । अर्जु॑ने । अत्के॑ । अ॒व्य॒त॒ । प्रि॒यः । सू॒नुः । न । मर्ज्यः॑ ।
तम् । ई॒म् । हि॒न्व॒न्ति॒ । अ॒पसः॑ । यथा॑ । रथ॑म् । न॒दीषु॑ । आ । गभ॑स्त्योः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० आ अव्यत अर्जुनरूपे पवित्रे स्पृहणीय प्रिय सूनु इव मार्जनीय । तम् इम प्रेरयन्ति, वेगवन्त[1] 'इव रथम्[2] सङ्ग्रामेषु, वसतीवरीषु बाह्वो अङ्गुल्य इति ॥ १३ ॥

अ॒भि सोमा॑स आ॒यवः॒ पव॑न्ते॒ मद्यं॒ मद॑म् ।
स॒मु॒द्रस्याधि॑ वि॒ष्टपि॑ मनी॒षिणो॑ मत्स॒रासः॑ स्व॒र्विदः॑ ॥ १४ ॥

अ॒भि । सोमा॑सः । आ॒यवः॑ । पव॑न्ते । मद्य॑म् । मद॑म् ।
स॒मु॒द्रस्य॑ । अधि॑ । वि॒ष्टपि॑ । म॒नी॒षिणः॑ । म॒त्स॒रासः॑ । स्वः॒ऽविदः॑ ॥ १४ ॥

वेङ्कट० अभि पवन्ते[3] निर्गमयन्ति सोमा गमनशीला मदकरम् मदम् अन्तरिक्षस्य अधि विष्टपि उच्छ्रिते पवित्रे मनस ईशितारः मदकरा[4] स्वर्गस्य लम्भका[5] ॥ १४ ॥

तर॑त्समु॒द्रं पव॑मान ऊ॒र्मिणा॒ राजा॑ दे॒व ऋ॒तं बृ॒हत् ।
अर्ष॑न्मि॒त्रस्य॒ वरु॑णस्य॒ धर्म॑णा॒ प्र हि॑न्वा॒न ऋ॒तं बृ॒हत् ॥ १५ ॥

तर॑त् । स॒मु॒द्रम् । पव॑मानः । ऊ॒र्मिणा॑ । राजा॑ । दे॒वः । ऋ॒तम् । बृ॒हत् ।
अर्ष॑त् । मि॒त्रस्य॑ । वरु॑णस्य । धर्म॑णा । प्र । हि॒न्वा॒नः । ऋ॒तम् । बृ॒हत् ॥ १५ ॥

वेङ्कट० तरति समुद्रम् पवमान धारया राजा[6] इव अत्यन्त सत्यभूत[7] । प्र[8] गच्छति मित्रावरुणयो धारणार्थं[9] प्रेर्यमाण[10] ॥ १५ ॥

[11]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये चतुर्दशो वर्ग[11] ॥

नृभि॑र्येमा॒नो ह॑र्य॒तो वि॑चक्ष॒णो राजा॑ दे॒वः स॑मु॒द्रियः॑ ॥ १६ ॥

नृऽभिः॑ । ये॒मा॒नः । ह॒र्य॒तः । वि॒ऽच॒क्ष॒णः । राजा॑ । दे॒वः । स॒मु॒द्रियः॑ ॥ १६ ॥

वेङ्कट० ऋत्विग्भि नियम्यमान स्पृहणीय विद्रष्टा राजा देव अन्तरिक्षभव[12] । उत्तरत्र सम्बन्ध ॥ १६ ॥

---

१ वेगवन्त वि[1] अ[1] २-२ रथानिरम् वि[1] अ[1], इव रथ वि[1]. ३ पवन्ति वि[1] अ[1]. ४ करा वि[1] अ[1], करा वि[1]. ५ लम्भका वि[1] अ[1], लम्भका वि[1] ६ नास्ति वि[1] अ[1], ७ °भूत वि[1] अ[1] ८ नास्ति मूको. ९ धारणार्थं वि[1], धर्यमाण अ[1]. १० °माण वि[1] अ[1]. ११-११. नास्ति मूको १२ °रिक्ष इव अ[1].

इन्द्राय पवते मदः सोमो मरुत्वते सुतः ।
सहस्रधारो अत्यव्यमर्षति तमीं मृजन्त्यायवः ॥ १७ ॥

इन्द्राय । पवते । मदः । सोमः । मरुत्वते । सुतः ।
सहस्रऽधारः । अति । अव्यम् । अर्षति । तम् । ईम् इति । मृजन्ति । आयवः ॥ १७ ॥

वेङ्कट० इन्द्राय पवते मदकर[1] सोमः मरुत्वते अभिषुतः[2] । सहस्रधारः अति गच्छति पवित्रम् । तम् इमं शोधयन्ति ऋत्विजः ॥ १७ ॥

पुनानश्चमू जनयन् मतिं कविः सोमो देवेषु रण्यति ।
अपो वसानः परि गोभिरुत्तरः सीदन् वनेष्वव्यत ॥ १८ ॥

पुनानः । चमू इति । जनयन् । मतिम् । कविः । सोमः । देवेषु । रण्यति ।
अपः । वसानः । परि । गोभिः । उत्ऽतरः । सीदन् । वनेषु । अव्यत ॥ १८ ॥

वेङ्कट० अभिपूयमानः चम्वो[3] जनयन् स्तुतिम् मेधावी सोमः देवेषु रमते । उदकानि आच्छादयन् परि वीयते[4] गोविकारैः उद्गततरः[5] सीदन् पात्रेषु ॥ १८ ॥

तवाहं सोम रारण सख्य इन्दो दिवेदिवे ।
पुरूणि बभ्रो नि चरन्ति मामव परिधींरति ताँ इहि ॥ १९ ॥

तव । अहम् । सोम । ररण । सख्ये । इन्दो इति । दिवेऽदिवे ।
पुरूणि । बभ्रो इति । नि । चरन्ति । माम् । अव । परिऽधीन् । अति । तान् । इहि ॥ १९ ॥

वेङ्कट० तव अहम् सोम! रमे[6] सख्ये इन्दो! अन्वहम् । बहूनि रक्षांसि बभ्रुवर्ण![7] माम्[8] नि अव चरन्ति । तान् परिधीन् त्वम् अति गच्छेति[9] ॥ १९ ॥

उताहं नक्तमुत सोम ते दिवा सख्याय बभ्र ऊधनि ।
घृणा तपन्तमति सूर्यं परः शकुना इव पप्तिम ॥ २० ॥

उत । अहम् । नक्तम् । उत । सोम । ते । दिवा । सख्याय । बभ्रो इति । ऊधनि ।
घृणा । तपन्तम् । अति । सूर्यम् । परः । शकुनाःऽइव । पप्तिम ॥ २० ॥

वेङ्कट० अपि च अहोरात्रयोः तव सख्यार्थम् अहम् [10]बभ्रो! † रमे[10] ऊधनि समीपे । ते वयं दीप्त्या

---

1. °कर मूको. 2. अभिषुत वि१, °तः सोम वि१. 3. चमोः वि१; चद्वोः वि१; चद्वयोः अ१. 4. पीयते मूको. 5. उद्गीयत गततरः वि१ अ१; उद् गतरः वि१. 6. मे वि१, रमते अ१. 7. बभुपर्ण वि१; वभुवर्ण अ१. 8. मा मूको. 9. गच्छति वि१ अ१. 10-10. नास्ति अ१. † त्रुटितम् वि१.

तपन्तम् 'अति पतेम' परस्तात्' स्थितम् सूर्यम् शकुना इव तत्र स्थित त्वा प्राप्तुमिति ॥ २० ॥

'सप्तमाष्टक पञ्चमाध्याये पञ्चदशो वर्ग' ॥

मृज्यमानः सुहस्त्य समुद्रे वाचमिन्वसि ।
रयिं पिशङ्गं बहुलं पुरुस्पृहं पवमानाभ्यर्षसि ॥ २१ ॥

मृज्यमान । सुऽहस्त्य । समुद्रे । वाचम् । इन्वसि ।
रयिम् । पिशङ्गम् । बहुलम् । पुरुऽस्पृहम् । पवमान । अभि । अर्षसि ॥ २१ ॥

वेङ्कट० शोध्यमान त्व शोभनाङ्गुलिक' अन्तरिक्षे वाचम् प्रेरयसि। रयिम् हिरण्यं पिशङ्गवर्णम् बहुलम् बहुभि स्पृहणीयम् पवमान! स्तोतृ अभि क्षरसि ॥ २१ ॥

मृजानो वारे पवमानो अव्यये वृषाव चक्रदो वने ।
देवानां सोम पवमान निष्कृतं गोभिरञ्जानो अर्षसि ॥ २२ ॥

मृजान । वारे । पवमान । अव्यये । वृषा । अव । चक्रदः । वने ।
देवानाम् । सोम । पवमान । निःऽकृतम् । गोभिः । अञ्जान । अर्षसि ॥ २२ ॥

वेङ्कट० मृज्यमान' पूयमान पवित्र वर्षिता अव क्रन्दसि उदके। देवानाम् सोम! पवमान! निष्कृतम् स्थानम् गव्यै अज्यमान गच्छसि ॥ २२ ॥

पवस्व वाजसातयेऽभि विश्वानि काव्या ।
त्वं समुद्रं प्रथमो वि धारयो देवेभ्यः सोम मत्सरः ॥ २३ ॥

पवस्व । वाजऽसातये । अभि । विश्वानि । काव्या ।
त्वम् । समुद्रम् । प्रथम । वि । धारय । देवेभ्य । सोम । मत्सर ॥ २३ ॥

वेङ्कट० पवस्व अन्नलाभाय' विश्वानि स्तोत्राणि अभि। त्वम् अन्तरिक्षम् प्रथम वि धारयसि देवानाम् सोम! मदकर' ॥ २३ ॥

स तू पवस्व परि पार्थिवं रजो दिव्या च सोम धर्मभिः ।
त्वां विप्रासो मतिभिर्विचक्षण शुभ्रं हिन्वन्ति धीतिभिः ॥ २४ ॥

स । तु । पवस्व । परि । पार्थिवम् । रज । दिव्या । च । सोम । धर्मऽभि ।
त्वाम् । विप्रास । मतिऽभिः । विऽचक्षण । शुभ्रम् । हिन्वन्ति । धीतिऽभि ॥ २४ ॥

---

१ १. अतीवत वि' अ'. २. त्रुटितम् वि', नास्ति अ' ३ ३ नास्ति मूको ४ शोधनाङ्गु' ५ अन्नगमानि वि' अ'; 'लाभाय वि' ६ 'कर वि' ७ मृज्यमा वि' मृज्यमान वि' अ' मूको.

वेङ्कट० स क्षिप्रम् पवस्व पार्थिवम् लोक प्रति दिव्यानि अपि च सोम। रजांसि धारकै ऊर्मिभि । त्वाम् विप्रा स्तुतिभि विद्वष ! शुभ्रम् प्रेरयन्ति अङ्गुलिभिश्च' ॥ २४ ॥

पर्वमाना असृक्षत पवित्रमति धारया ।
मरुत्वन्तो मत्सरा इन्द्रिया हया मेधामभि प्रयांसि च ॥ २५ ॥

पर्वमाना । असृक्षत । पवित्रम् । अति । धारया ।
मरुत्वन्त । मत्सरा । इन्द्रिया । हया । मेधाम् । अभि । प्रयांसि । च ॥ २५ ॥

वेङ्कट० पवमाना पवित्रम् अति सृज्यन्ते धारया मरुद्भिर्युक्ता मदकरा इन्द्रजुष्टा[२] गन्तार मेधाम् अन्नानि च[३] प्रति उभय कर्तुमिति ॥ २५ ॥

अपो वसानः परि कोशमर्षतीन्दुर्हियानः सोतृभिः ।
जनयञ्ज्योतिर्मन्दना अवीवशद् गाः कृण्वानो न निर्णिजम् ॥ २६ ॥

अप । वसान । परि । कोशम् । अर्षति । इन्दु । हियान । सोतृऽभि ।
जनयन् । ज्योति । मन्दना । अवीवशत् । गा । कृण्वान । न । निःऽनिजम् ॥ २६ ॥

वेङ्कट० उदकानि आच्छादयन् कलश प्रति गच्छति इन्दु प्रेर्यमाण सोतृभि[४]। सोऽयं दीप्तिम् जनयन् स्तुती[५] कामयत गव्यानि कृण्वन् आत्मनो रूपम् । न इति पूरणमिति ॥ २६ ॥

[६]इति सप्तमाष्टक पञ्चमाध्याय षोडशो वर्ग[६] ॥

[१०८]

[७]१ २ गौरिवीति शाक्त्य, ३,१४ १६ शक्तिर्वासिष्ठ, ४-५ ऊरुराङ्गिरस, ६ ७ ऋजिश्वा भारद्वाज ८ ९ ऊर्ध्वसद्मा आङ्गिरस, १०-११ कृतयशा आङ्गिरस, १२ १३ ऋणञ्चयो राजर्षिर्ऋषि । पवमान सोमो देवता । काकुभ प्रगाथ (= विषमा ककुभ, समा सतोबृहत्य), १३ यवमध्या गायत्री छन्द[७]।

पवस्व मधुमत्तम इन्द्राय सोम क्रतुवित्तमो मदः । महि द्युक्षतमो मदः ॥ १ ॥

पवस्व । मधुमत्ऽतम । इन्द्राय । सोम । क्रतुवित्ऽतम । मद । महि । द्युक्षऽतम । मद ॥१॥

वेङ्कट० कात्यायन[८]—' 'पवस्व षोळश' गौरिवीतद्वयृचं[८] शक्तिरेकामूरुऋजिश्वोर्ध्वसद्मा[९] कृतयशा ऋणञ्चय इत्यृषयो द्व्यृचास्तिस्र शाक्त ' (ऋअ २,९,१०८) इति।

---

१ अङ्गुलीभि' वि २ °ष्टा मन्करो वि' ३ नास्ति वि' अ' ४ नास्ति वि' ५ स्तुति मूको ६ ६ नास्ति मको ७ °वन मूको ८ गौरिवीतिविन वि' अ', गौरिवीतिद्वृत वि ९ शक्तिपकामूरूकाजरवोर्ध्व° वि' अ, °क मुऋजिश्वोर्ध्व वि'.

इन्द्राय सोम! अत्यन्त प्रज्ञाया लम्भक मदकर महान् अत्यन्तदीप्ततम ॥ १ ॥

यस्य॑ ते पी॒त्वा वृ॑ष॒भो वृ॑षा॒यते॒ऽस्य पी॒ता स्व॒र्विदः॑ ।

स सु॒प्रके॑तो अ॒भ्य॑क्रमी॒दिषोऽच्छा॒ वाजं॒ नैत॑शः ॥ २ ॥

यस्य॑ । ते॒ । पी॒त्वा । वृ॒ष॒भ । वृ॒ष॒ऽयते॑ । अ॒स्य । पी॒ता । स्व॒ऽविदः॑ ।

स । सु॒ऽप्रके॑तः । अ॒भि । अ॒क्र॒मी॒त् । इषः॑ । अच्छ॑ । वाज॑म् । न । एत॑शः ॥ २ ॥

वेङ्कट० य[1] त्वाम् पीत्वा इन्द्र वृषभ[2] इवाचरति। अस्य [3]तव पाने[3] [4]कामानां वर्षक[4] सर्वविद[5] स सुप्रज्ञ इन्द्र अभि क्रामति शत्रूणामन्नानि, अश्व यथा अभिगच्छति सङ्ग्राममिति ॥ २ ॥

त्वं ह्य१ङ्ग दैव्या॒ पव॑मान॒ जनि॑मानि द्यु॒मत्त॑मः । अ॒मृ॒त॒त्वाय॑ घो॒षयः॑ ॥ ३ ॥

त्वम् । हि । अ॒ङ्ग । दैव्या॑ । पव॑मान । जनि॑मानि । द्यु॒मत्ऽत॑मः । अ॒मृ॒त॒ऽत्वाय॑ । घो॒षयः॑ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० त्वम् हि क्षिप्रम् देवसम्बन्धीनि जनिमानि। देवानित्यर्थः। पवमान! दीप्ततम[6] तेषाम् अमृतत्वाय शब्दायसे[7] ॥ ३ ॥

येना॒ नव॑ग्वो द॒ध्यङ्ङ॑पोर्णु॒ते येन॒ विप्रा॑स आपि॒रे ।

दे॒वानां॑ सु॒म्ने अ॒मृत॑स्य॒ चारु॑णो॒ येन॒ श्रवां॑स्यान॒शुः ॥ ४ ॥

येन॑ । नव॑ऽग्वः । द॒ध्यङ् । अ॒प॒ऽऊ॒र्णु॒ते । येन॑ । विप्रा॑सः । आ॒पि॒रे ।

दे॒वाना॑म् । सु॒म्ने । अ॒मृत॑स्य । चारु॑णः । येन॑ । श्रवां॑सि । आ॒न॒शुः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० येन सोमेन नवग्व अङ्गिरा दध्यङ् पणिभिरपहृतानां गवां द्वारम् अपोर्णुते। येन च [8]तैरपहृता गा आप्नुवन्[†][8]। देवानाम् सुख यज्ञेन सञ्जाते सति तन्मुखा सर्वेऽङ्गिरस उदकस्य कल्याणस्य सम्बन्धीनि, येन च अन्नानि आनशु यजमाना। पूर्वत्र सम्बन्ध ॥ ४ ॥

ए॒ष स्य धार॑या सु॒तोऽव्यो॒ वारे॑भिः पवते म॒दिन्त॑मः । क्रीळ॑न्नू॒र्मिर॒पामि॑व ॥५॥

ए॒षः । स्यः । धार॑या । सु॒तः । अव्यः॑ । वारे॑भिः । प॒व॒ते॒ । म॒दिन्ऽत॑मः । क्रीळ॑न् । ऊ॒र्मिः । अ॒पाम्ऽइ॑व ॥५॥

वेङ्कट० एष धारया अभिषुत पवित्रात् पवते मादयितृतम[9] क्रीळन्[10] अपाम् इव ऊर्मि ॥ ५ ॥

[11]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये सप्तदशो वर्ग[11] ॥

---

१ त वि[१] अ[१]. २ वृष वि[१] अ[१], वृषभम वि[१]. ३-३. तप थाने वि[१] अ[१], तव पाने वि[१]. ४-४ त्समार्थं मूको ५ सर्वंत वि[१] अ[१]. ६ दीप्त वि[१] अ[१] ७ °ते स° वि[१]; °त स अ[१]. ८-८ °तानामप्सु च वि[१] अ[१]. † अप्नुवन् वि[१]. ९. मदयि° वि[१] अ[१]. १०. क्रीडन् वि[१] अ[१]. ११-११. नास्ति मूको.

य उस्रिया अप्या अन्तरश्मनो निर्गा अकृन्तदोजसा ।
अभि व्रजं तत्निषे गव्यमश्व्यं वर्मीव धृष्णवा रुज ॥ ६ ॥

यः । उस्रियाः । अप्याः । अन्तः । अश्मनः । निः । गाः । अकृन्तत् । ओजसा ।
अभि । व्रजम् । तत्निषे । गव्यम् । अश्व्यम् । वर्मीऽइव । धृष्णो इति । आ । रुज ॥ ६ ॥

वेङ्कट० 'यः उत्सरणशीलाः[1] अन्तरिक्षस्थिताः[2] अन्तः मेघाद् असुरैरपहृत्य निहिताः निः अकृन्तत् बलेन गाः, स त्वम् असुरैरपहृतम् 'गव्यम् अश्व्यम्[3] च व्रजम् अभि तत्निषे परिभवसि। स त्वं कवची इव शूरः धृष्णो! आ रुज असुरान् ॥ ६ ॥

आ सोता परि षिञ्चताश्वं न स्तोममप्तुरं रजस्तुरम् । वनक्रक्षमुदप्रुतम् ॥ ७ ॥

आ । सोत । परि । सिञ्चत । अश्वम् । न । स्तोमम् । अप्ऽतुरम् । रजःऽतुरम् ।
वनऽक्रक्षम् । उदऽप्रुतम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अभिषुणुत[4] सोमम् [5]परि सिञ्चत[5] अश्वम् इव स्तोतव्यम् अपां तेजसां च प्रेरकम् उदकानां कर्षकम् उदके प्लवमानमिति ॥ ७ ॥

सहस्रधारं वृषभं पयोवृधं प्रियं देवाय जन्मने ।
ऋतेन य ऋतजातो विवावृधे राजा देव ऋतं बृहत् ॥ ८ ॥

सहस्रऽधारम् । वृषभम् । पयःऽवृधम् । प्रियम् । देवाय । जन्मने ।
ऋतेन । यः । ऋतऽजातः । विऽववृधे । राजा । देवः । ऋतम् । बृहत् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सहस्रधारम् वर्षकम्[6] उदकानां वर्धकम् प्रियम् देवजातेः उदकेन यः उदकाज्जातः विवर्धते राजा देवः सत्यभूतः महान्, तम् आ सोत इति ॥ ८ ॥

अभि द्युम्नं बृहद्यश इषस्पते दिदीहि देव देवयुः । वि कोशं मध्यमं युव ॥ ९ ॥

अभि । द्युम्नम् । बृहत् । यशः । इषः । पते । दिदीहि । देव । देवऽयुः । वि । कोशम् । मध्यमम् । युव ॥

वेङ्कट० अभि प्रयच्छ द्योतमानम् महद् अन्नम् हे अन्नस्य पते! देव! देवकामः त्वम् वि गमय च अन्तरिक्षं मेघम् ॥ ९ ॥

आ वच्यस्व सुदक्ष चम्वोः सुतो विशां वह्निर्न विश्पतिः ।
वृष्टिं दिवः पवस्व रीतिमपां जिन्वा गविष्टये धियः ॥ १० ॥

१-१. यदु सरण त्रि[2] अ[1]; यत्सरण वि[1]. २. °रिक्षास्था त्रि[1]. ३-३. गव्यमश्व्यम् वि[1]; गव्यमर्थ्य वे त्रि[1] अ[1]. ४. अभिषिणुच त्रि[2] अ[1] ५-५. परिचर सिञ्चत वि[1]; परि च सिञ्चत वि[1] अ[1]. ६. वृषभम् वि[1].

आ । वच्यस्व । सुऽदक्ष । चम्वोः । सुत । विशाम् । वह्निः । न । विश्पतिः ।
वृष्टिम् । दिवः । पवस्व । रीतिम् । अपाम् । जिन्व । गोऽइष्टये । धियः ॥ १० ॥

वेङ्कट० आ पवस्व सुबल[1] फलकयो अभिपुत विशाम् इव वोढा पति राजा । वृष्यमाणाम् अपाम् रीतम् दिवं पवस्व । पूरय यजमानाय कर्माणि ॥ १० ॥

[1]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये अष्टादशो वर्ग[1] ॥

एतमु त्यं मदच्युतं सहस्रधारं वृषभं दिवो दुहुः । विश्वा वसूनि बिभ्रतम् ॥११॥

एतम् । ऊँ इति । त्यम् । मदऽच्युतम् । सहस्रऽधारम् । वृषभम् । दिवः । दुहुः । विश्वा । वसूनि । बिभ्रतम् ॥

वेङ्कट० एतम् इमम् मदस्य प्रेरकम् बहुधारम् वृषभम् ऋत्विज (तु. तै ६,२,११,४) दुहन्ति सर्वाणि धनानि धारयन्तम् ॥ ११ ॥

वृषा वि जज्ञे जनयन्नमर्त्यः प्रतपञ्ज्योतिषा तमः ।
स सुष्टुतः कविभिर्निर्णिजं दधे त्रिधात्वस्य दंससा ॥ १२ ॥

वृषा । वि । जज्ञे । जनयन् । अमर्त्यः । प्रऽतपन् । ज्योतिषा । तमः ।
सः । सुऽस्तुतः । कविऽभिः । निःऽनिजम् । दधे । त्रिऽधातु । अस्य । दंससा ॥ १२ ॥

वेङ्कट० वृषा वि जायते जनयन् ज्योति अमर्त्यः प्रतपन् ज्योतिषा तम । स सुष्टुत मेधाविभि धारयति मिश्रण गव्यम् । त्रिधातु कम यज्ञाख्यम् अस्य कमणा[2] ध्रियत ॥ १२ ॥

स सुन्वे यो वसूनां यो रायामानेता य इळानाम् । सोमो यः सुक्षितीनाम् ॥१३॥

सः । सुन्वे । यः । वसूनाम् । यः । रायाम् । आऽनेता । यः । इळानाम् । सोमः । यः । सुऽक्षितीनाम् ॥

वेङ्कट० स अभिपुत य[3] वसूनाम् य च गवाम् आनेता[4], य च अन्नानाम् सोम, य च सुनिवासानां गृहाणाम् आनेतेति[5] ॥ १३ ॥

यस्य न इन्द्रः पिबाद्यस्य मरुतो यस्य वार्यमणा भगः ।
आ येन मित्रावरुणा करामह एन्द्रमवसे महे ॥ १४ ॥

यस्य । नः । इन्द्रः । पिबात् । यस्य । मरुतः । यस्य । वा । अर्यमणा । भगः ।
आ । येन । मित्रावरुणा । करामहे । आ । इन्द्रम् । अवसे । महे ॥ १४ ॥

1-1 नास्ति मूको २ कर्माणि वि[1] अ[1] ३ नास्ति वि[1] अ[1] ४ मानेत वि[1]; आनयिता अ[1]; आनयता वि[1] ५. आनयेनेति वि[1]; आनयनति अ[1].

वेङ्कट० यस्य अस्माकम् इन्द्र पिबति, यस्य च मरुत, यस्य च अर्यमणा सह भग, येन वा[1] मित्रावरुणौ अभिमुखीकुर्महे, येन वा[1] इन्द्रम् महते रक्षणाय आ वर्तयामहे इति ॥ १४ ॥

इन्द्राय सोम पातवे नृभिर्यतः स्वायुधो मदिन्तमः । पवस्व मधुमत्तमः ॥ १५ ॥

इन्द्राय । सोम । पातवे । नृऽभिः । यतः । सुऽआयुधः । मदिन्ऽतमः । पवस्व । मधुमत्ऽतमः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० इन्द्रस्य सोम![2] पानाय ऋत्विग्भिः यतः शोभनायुधः मादयितृतमः पवस्व मधुमत्तमः ॥ १५ ॥

इन्द्रस्य हार्दि सोमधानमा विश समुद्रमिव सिन्धवः ।
जुष्टो मित्राय वरुणाय वायवे दिवो विष्टम्भ उत्तमः ॥ १६ ॥

इन्द्रस्य । हार्दि । सोमऽधानम् । आ । विश । समुद्रम्ऽइव । सिन्धवः ।
जुष्टः । मित्राय । वरुणाय । वायवे । दिवः । विऽस्तम्भः । उत्ऽतमः ॥ १६ ॥

वेङ्कट० इन्द्रस्य[3] हृदयम् आ विश सोम![4] सोमनिधानम् समुद्रम् इव सिन्धवः पर्याप्तः मित्रादिभ्यः द्युलोकस्य धारकः त्वम् उत्तमः[5] ॥ १६ ॥

[6]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये एकोनविंशो वर्गः[6] ॥

[१०९]

[7]अग्नयो धिष्ण्या ऐश्वरय ऋषयः । पवमानः सोमो देवता । द्विपदा विराट् छन्दः[7] ।

परि प्र धन्वेन्द्राय सोम स्वादुर्मित्राय पूष्णे भगाय ॥ १ ॥

परि । प्र । धन्व । इन्द्राय । सोम । स्वादुः । मित्राय । पूष्णे । भगाय ॥ १ ॥

वेङ्कट० शौनकः[8] —"धिष्ण्या नामाग्नयः[8] सूक्तं परी(रि[9] इ)त्यैश्वरयो विदुः" इति । तदिदं द्वैपदम्[1] । परि प्र क्षर इन्द्रादिभ्यः स्वादुरसः त्वमिति ॥ १ ॥

इन्द्रस्ते सोम सुतस्य पेयाः क्रत्वे दक्षाय विश्वे च देवाः ॥ २ ॥

इन्द्रः । ते । सोम । सुतस्य । पेयाः । क्रत्वे । दक्षाय । विश्वे । च । देवाः ॥ २ ॥

वेङ्कट० तव सुतम् प्रज्ञानाय बलाय च अमी पिबन्तीति ॥ २ ॥

एवामृताय महे क्षयाय स शुक्रो अर्ष दिव्यः पीयूषः ॥ ३ ॥

---

१ वा वि[2] अ[1]. २ नास्ति वि[2] अ[1] ३. नास्ति वि[1]. ४ नास्ति वि[1]. ५. उत्तम वि[2] अ[1], मत्तम वि[1] ६-६ नास्ति मूको. ७ ···शौन॰ वि[2] अ[1]. ८-८. नामग्न॰ वि. ९ द्र॰ ऋअ २,९,१०९.

एव । अमृताय । महे । क्षयाय । सः । शुक्रः । अर्ष । दिव्यः । पीयूषः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० एवम् अमृतत्वाय महते च निवासाय सः त्वं दीप्तः पवस्व [१]दिव्यः पातव्यः[१] ॥ ३ ॥

पवस्व सोम महान्त्समुद्रः पिता देवानां विश्वाभि धाम ॥ ४ ॥

पवस्व । सोम । महान् । समुद्रः । पिता । देवानाम् । विश्वा । अभि । धाम ॥ ४ ॥

वेङ्कट० पवस्व सोम! महान् त्वं समुन्दनः पिता देवानाम् विश्वानि[२] शरीराणि अभि ॥ ४ ॥

शुक्रः पवस्व देवेभ्यः सोम दिवे पृथिव्यै शं च प्रजायै ॥ ५ ॥

शुक्रः । पवस्व । देवेभ्यः । सोम । दिवे । पृथिव्यै । शम् । च । प्रऽजायै ॥ ५ ॥

वेङ्कट० दीप्तः पवस्व देवार्थम् सोम! द्यावापृथिव्योः [३]प्रजाभ्यश्च शम् च[३] कुर्विति[४] ॥ ५ ॥

दिवो धर्तासि शुक्रः पीयूषः सत्ये विधर्मन् वाजी पवस्व ॥ ६ ॥

दिवः । धर्ता । असि । शुक्रः । पीयूषः । सत्ये । विऽधर्मन् । वाजी । पवस्व ॥ ६ ॥

वेङ्कट० दिवः[५] धारकः असि [६]दीप्तः पातव्यः[६] । स त्वं सत्यभूते अस्मिन् विधर्मणि यज्ञे वाजी पवस्व ॥ ६ ॥

पवस्व सोम द्युम्नी सुधारो महामवीनामनु पूर्व्यः ॥ ७ ॥

पवस्व । सोम । द्युम्नी । सुऽधारः । महाम् । अवीनाम् । अनु । पूर्व्यः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० पवस्व सोम! अन्नवान् सुधारः महताम् अवीनाम् रोम्णां सकाशाद् अनुक्रमेण प्रत्नः ॥ ७ ॥

नृभिर्येमानो जज्ञानः पूतः क्षरद्विश्वानि मन्द्रः स्वर्वित् ॥ ८ ॥

नृऽभिः । येमानः । जज्ञानः । पूतः । क्षरत् । विश्वानि । मन्द्रः । स्वःऽवित् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० ऋत्विग्भिः[७] नियम्यमानः जायमानः पूतः क्षरति विश्वानि धनानि मोदमानः[८] सर्वज्ञः ॥ ८ ॥

इन्दुः पुनानः प्रजामुराणः करद्विश्वानि द्रविणानि नः ॥ ९ ॥

इन्दुः । पुनानः । प्रऽजाम् । उराणः । करत् । विश्वानि । द्रविणानि । नः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० इन्दुः[९] पूयमानः प्रजाम् उरुकुर्वाणः करोतु[१०] विश्वानि च द्रविणानि अस्माकम् ॥ ९ ॥

१-१. दिव्य पातव्य वि[२] अ[१]. २. विश्वा वि° वि[२] अ[१]. ३-३. °भ्यश्चं च वि[२]; ४. कुर्वन्ते वि[२] अ[१]; कुर्वेति वि[१]. ५. नास्ति अ[१] ६-६. °स पातव्य वि[२] अ[१]. ७. न ऋत्वि° वि[२] अ[१]. ८. मोदनः मूको. ९. नास्ति वि[२] अ[१]. १०. करोति वि[२] अ[१].

पव॑स्व सोम॒ क्रत्वे॑ दक्षा॒याश्वो॒ न नि॒क्तो वा॒जी धना॑य ॥ १० ॥

पव॑स्व । सोम॒ । क्रत्वे॑ । दक्षा॑य । अश्वः॑ । न । नि॒क्तः । वा॒जी । धना॑य ॥ १० ॥

वेङ्कट० पवस्व सोम! प्रज्ञानाय बलाय अश्व इव अद्भिर्निर्णिक्त[1] वेगवान् धनार्थम् च ॥ १० ॥

[2]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये विंशो वर्गः[2] ॥

तं ते॑ सो॒तारो॒ रसं॒ मदा॑य पु॒नन्ति॒ सोमं॑ म॒हे द्यु॒म्नाय॑ ॥ ११ ॥

तम् । ते॒ । सो॒तारः॑ । रस॑म् । मदा॑य । पु॒नन्ति॑ । सोम॑म् । म॒हे । द्यु॒म्नाय॑ ॥ ११ ॥

वेङ्कट० [3]तम् तव रसम् सोतारः पुनन्ति मदार्थम्। तदेवोक्तम्—पुनन्ति† सोमम् महते अन्नायेति[3] ॥ ११ ॥

शिशुं॑ जज्ञा॒नं हरिं॑ मृजन्ति प॒वित्रे॒ सोमं॑ दे॒वेभ्य॒ इन्दु॑म् ॥ १२ ॥

शिशु॑म् । ज॒ज्ञा॒नम् । हरि॑म् । मृ॒ज॒न्ति॒ । प॒वित्रे॑ । सोम॑म् । दे॒वेभ्यः॑ । इन्दु॑म् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० [4]हरितवर्णम् मृजन्ति पवित्रे सोमम् देवार्थम्† दीप्तम्[4] ॥ १२ ॥

इन्दुः॑ पविष्ट॒ चारु॒र्मदा॑याॅपामु॒पस्थे॑ क॒विर्भगा॑य ॥ १३ ॥

इन्दुः॑ । प॒वि॒ष्ट॒ । चारुः॑ । मदा॑य । अ॒पाम् । उ॒पऽस्थे॑ । क॒विः । भगा॑य ॥ १३ ॥

वेङ्कट० [5]इन्दु पवते चारु† मदार्थम् अपाम् उपस्थानेऽन्तरिक्षे कवि धनार्थम् च[5] ॥ १३ ॥

बिभ॑र्ति॒ चार्विन्द्र॑स्य॒ नाम॒ येन॒ विश्वा॑नि वृ॒त्रा ज॒घान॑ ॥ १४ ॥

बिभ॑र्ति । चारु॑ । इन्द्र॑स्य । नाम॑ । येन॑ । विश्वा॑नि । वृ॒त्रा । ज॒घान॑ ॥ १४ ॥

वेङ्कट० धारयति कल्याणम् इन्द्रस्य शरीरम्, येन शरीरेण[6] विश्वानि[7] वृत्राणि हन्ति ॥ १४ ॥

पिब॑न्त्यस्य॒ विश्वे॑ दे॒वासो॒ गोभिः॑ श्री॒तस्य॒ नृभिः॑ सु॒तस्य॑ ॥ १५ ॥

पिब॑न्ति । अ॒स्य॒ । विश्वे॑ । दे॒वासः॑ । गोभिः॑ । श्री॒तस्य॑ । नृऽभिः॑ । सु॒तस्य॑ ॥ १५ ॥

वेङ्कट० पिबन्ति अमुम्[8] सर्वे देवा गव्यैः श्रितम् ऋत्विग्भिः सुतम् ॥ १५ ॥

प्र सु॑वा॒नो अ॑क्षाः स॒हस्र॑धारस्ति॒रः प॒वित्रं॒ वि वार॒मव्य॑म् ॥ १६ ॥

प्र । सु॒वा॒नः । अ॒क्षा॒रिति॑ । स॒हस्र॑ऽधारः । ति॒रः । प॒वित्र॑म् । वि । वार॑म् । अव्य॑म् ॥ १६ ॥

---

१ 'निश्चितो वि', 'निष्ठितो अ', 'निर्णिक्तो वि'. २-२. नास्ति मूको. ३-३ नास्ति वि[1]. † पुनन्ति मूको ४-४ नास्ति वि[1]. † देवर्थं वि[1] अ[1] ५-५ नास्ति वि[1] † चारू मूको. ६ नास्ति वि[1] अ[1]. ७. 'नि धनानि वि[1], ८. अमुत् वि[1], अस्य अ, अमु वि[1].

वेङ्कट० प्र वि क्षरति सूयमान बहुधार. तिरस्-कुर्वन् पवित्रम् ॥ १६ ॥

स वाज्यक्षाः सहस्ररेता अद्भिर्मृजानो गोभिः श्रीणानः ॥ १७ ॥

स । वाजी । अक्षारिति । सहस्रऽरेता । अत्ऽभि । मृजान । गोभि । श्रीणान ॥ १७ ॥

वेङ्कट० स वाजी क्षरति बहुरेतस्क वसतीवरीभि मृज्यमान गव्यै श्रियमाण ॥ १७ ॥

प्र सोम याहीन्द्रस्य कुक्षा नृभिर्येमानो अद्रिभिः सुतः ॥ १८ ॥

प्र । सोम । याहि । इन्द्रस्य । कुक्षा । नृऽभि । येमान । अद्रिऽभि । सुत ॥ १८ ॥

वेङ्कट० प्र याहि सोम! कुक्षौ इन्द्रस्य नृभि. नियम्यमान ग्रावभि अभिषुत ॥ १८ ॥

असर्जि वाजी तिरः पवित्रमिन्द्राय सोमः सहस्रधारः ॥ १९ ॥

असर्जि । वाजी । तिर । पवित्रम् । इन्द्राय । सोम । सहस्रऽधार ॥ १९ ॥

वेङ्कट० सृज्यते वाजी तिर पवित्रम् इन्द्राय सोम बहुधार ॥ १९ ॥

अञ्जन्त्येनं मध्वो रसेनेन्द्राय वृष्ण इन्दुं मदाय ॥ २० ॥

अञ्जन्ति । एनम् । मध्व । रसेन । इन्द्राय । वृष्णे । इन्दुम् । मदाय ॥ २० ॥

वेङ्कट० अञ्जन्ति एनम् सोमं मधुन रसेन गव्येन इन्द्रार्थमिति[1] ॥ २० ॥

देवेभ्यस्त्वा वृथा पाजसेऽपो वसानं हरिं मृजन्ति ॥ २१ ॥

देवेभ्य । त्वा । वृथा । पाजसे । अप । वसानम् । हरिम् । मृजन्ति ॥ २१ ॥

वेङ्कट० देवानाम् त्वाम्[2] बलार्थम् अनायासेन[3] उदकानि आच्छादयन्तम् हरिम् मृजन्ति ॥ २१ ॥

इन्दुरिन्द्राय तोशते नि तोशते श्रीणन्नुग्रो रिणन्नपः ॥ २२ ॥

इन्दु । इन्द्राय । तोशते । नि । तोशते । श्रीणन् । उग्र । रिणन् । अप ॥ २२ ॥

वेङ्कट० इन्दु इन्द्रार्थम् हन्यते[4] नि हन्यत च श्रियमाणो गव्यै उग्र प्रेरयन् उदकानीति ॥ २२ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये एकविंशो वर्ग [5] ॥

[११०]

[5]त्र्यरुणस्त्रैवृष्ण त्रसदस्यु पौरुकुत्स्यश्च ऋषी । पवमान सोमो देवता । आद्यास्तिस्र पिपीलिकमध्या अनुष्टुभ, अन्त्यास्तिस्रो विराज, शिष्टा ऊर्ध्वबृहत्य [5]।

पर्यू षु प्र धन्व वाजसातये परि वृत्राणि सक्षणिः । द्विषस्तरध्या ऋणया न ईयसे ॥१॥

---

1. °ति विशेष भ'.　　२. त्वा वि'.　　३. अरमकमना° वि'.　　४. निहन्यते वि'.

५-५ नास्ति मूको.

परि । कुँ इति । सु । प्र । धन्व । वाजऽसातये । परि । वृत्राणि । सक्षणिः ।
द्विषः । तरध्यै । ऋणऽयाः । नः । ईयसे ॥ १ ॥

वेङ्कट० [1]ऋणयासदस्यूं । परि प्र[2] गच्छ सुष्ठु अन्नलाभाय। परि गच्छ शत्रून् सहनशीलः। तदेवोक्तम्—द्विषः तर्तुम्[3] ऋणानां यापयिता त्वम् अस्माकम् परिगच्छसीति ॥ १ ॥

अनु हि त्वा सुतं सोम मदामसि महे समर्यराज्ये ।
वाजाँ अभि पवमान प्र गाहसे ॥ २ ॥

अनु । हि । त्वा । सुतम् । सोम । मदामसि । महे । समर्यऽराज्ये ।
वाजान् । अभि । पवमान । प्र । गाहसे ॥ २ ॥

वेङ्कट० हे सोम! सुतम् त्वाम् वयम् अनु हि स्तुमः। स त्वं महति समर्यराज्ये[4] समनुष्यं त्वदीय[5] राज्यम् अनुपालयितुं शत्रुबलानि पवमान! [6]'अभि प्र गाहसे'[6] इति ॥ २ ॥

अजीजनो हि पवमान सूर्यं विधारे शक्मना पयः ।
गोजीरया रंहमाणः पुरंध्या ॥ ३ ॥

अजीजनः । हि । पवमान । सूर्यम् । विऽधारे । शक्मना । पयः ।
गोऽजीरया । रंहमाणः । पुरम्ऽध्या ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अजीजनः हि त्वम् पवमान! सूर्यम् पयसो विधारके अन्तरिक्षे बलेन स्तोतॄणां प्रेरितपशुकेन प्रज्ञानेन[7] युक्तः वेगं कुर्वन्निति ॥ ३ ॥

अजीजनो अमृत मर्त्येष्वाँ ऋतस्य धर्मन्नमृतस्य चारुणः ।
सदासरो वाजमच्छा सनिष्यदत् ॥ ४ ॥

अजीजनः । अमृत । मर्त्येषु । आ । ऋतस्य । धर्मन् । अमृतस्य । चारुणः ।
सदा । असरः । वाजम् । अच्छ । सनिस्यदत् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अजीजन त्वम् अमृत! मर्त्येषु सूर्यम् उदकस्य धारके अमृतस्य कल्याणस्य अन्तरिक्षे। सदा च सरसि[8] सङ्ग्रामम् अभि भजन् ॥ ४ ॥

अभ्यभि हि श्रवसा ततर्दिथोत्सं न कं चिज्जनपानमक्षितम् ।
शर्याभिर्न भरमाणो गभस्त्योः ॥ ५ ॥

---

१. त्रियरुण° वि[२] अ[१]. २. नास्ति वि[१]. ३. तर्तुम् वि[१] अ[१]. ४. समर्यराज्य वि[१]; समर्यराज्ये वि[१] अ[१]. ५. °ये यथा वि[१]. ६-६. अभिप्राणस वि[१]; अभिप्रयाहस वि[१] अ[१]. ७. प्रज्ञेन अ[१]. ८. नास्ति वि[१].

अभिऽअभि । हि । श्रवसा । ततर्दिथ । उत्सम् । न । कम् । चित् । जनऽपानम् ।
आक्षितम् । शर्याभिः । न । भरमाणः । गभस्त्योः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अभि हि तृण्णवान्[1] असि अन्नार्थम् मेघम् उत्सम् इव कम् चन यस्मिन् जना उदकं पिबन्ति
अक्षीणम् तम्, यथा बाह्वोः अङ्गुलीभिः[2] उदकं सम्भरन्[3] अभितृणत्ति कश्चिदिति[4] ॥ ५ ॥

आदीं के चित् पश्यमानास आप्यं वसुरुचो दिव्या अभ्यनूषत ।
वारं न देवः सविता व्यूर्णुते ॥ ६ ॥

आत् । ईम् । के । चित् । पश्यमानासः । आप्यम् । वसुऽरुचः । दिव्याः । अभि । अनूषत ।
वारम् । न । देवः । सविता । वि । ऊर्णुते ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अनन्तरम् एनम् केचित् पश्यन्तः बन्धुम् वसुरुचः नाम दिव्याः अभि अस्तुवन् ।
वारकम् अन्धकारम् देवः सविता न वि ऊर्णुते नापगमयति, तत एनम् अस्तुवन्निति ॥ ६ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये द्वाविंशो वर्गः[5] ॥

त्वे सोम प्रथमा वृक्तबर्हिषो महे वाजाय श्रवसे धियं दधुः ।
स त्वं नो वीर वीर्याय चोदय ॥ ७ ॥

त्वे इति । सोम । प्रथमाः । वृक्तऽबर्हिषः । महे । वाजाय । श्रवसे । धियम् । दधुः ।
सः । त्वम् । नः । वीर । वीर्याय । चोदय ॥ ७ ॥

वेङ्कट० त्वयि सोम! प्रज्ञाः यजमानाः महते बलाय अन्नाय च बुद्धिम्[6] विन्यदधुः[7] । सः त्वम्
अस्मानपि वीर! सङ्ग्रामे वीर्याय चोदय ॥ ७ ॥

दिवः पीयूषं पूर्व्यं यदुक्थ्यं महो गाहाद्दिव आ निरधुक्षत ।
इन्द्रमभि जायमानं समस्वरन् ॥ ८ ॥

दिवः । पीयूषम् । पूर्व्यम् । यत् । उक्थ्यम् । महः । गाहात् । दिवः । आ । निः । अधुक्षत ।
इन्द्रम् । अभि । जायमानम् । सम् । अस्वरन् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० 'दिवः पीयूषम्[8] प्रत्नम् यत् प्रशस्यम् तद् महत. 'गहनात् दिवः[9] कवयः निः दुहन्ति ।
दुग्धम् इन्द्रम् प्रति जायमानम् सम् स्तुवन्तीति ॥ ८ ॥

---

१. तृणवान् वि[1]; तृणवान् वि[2] अ[1]. २. तु. निघ २,५; या ५,४. ३. संवर॰ वि[2] अ[1]. ४. किञ्चि॰ वि[2] अ[1]. ५-५. नास्ति मूको. ६. बन्धु वि[2]; बन्धुं अ[1]; बुधि वि[1]. ७. न्यदधुः वि[1]. ८-८. नास्ति वि[2] अ[1]. ९-९. दहनादिव वि[2] अ[1]; दहनादिवः वि[1].

अध यदिमे पवमान रोदसी इमा च विश्वा भुवनाभि मज्मना ।
यूथे न निःष्ठा वृषभो वि तिष्ठसे ॥ ९ ॥

अध । यत् । इमे इति । पवमान । रोदसी इति । इमा । च । विश्वा । भुवना । अभि । मज्मना ।
यूथे । न । निःऽस्था । वृषभ । वि । तिष्ठसे ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सम्प्रति यत् पवमान! इमे द्यावापृथिव्यौ इमानि च विश्वानि भूतानि अभि तिष्ठसि बलेन । स त्वं तथा कुर्वन् यूथे इव निष्ठितः वृषभः तानि यूथानि भुवनानि वि तिष्ठसे ॥ ९ ॥

सोमः पुनानो अव्यये वारे शिशुर्न क्रीळन् पवमानो अक्षाः ।
सहस्रधारः शतवाज इन्दुः ॥ १० ॥

सोमः । पुनानः । अव्यये । वारे । शिशुः । न । क्रीळन् । पवमानः । अक्षारिति ।
सहस्रऽधारः । शतऽवाजः । इन्दुः ॥ १० ॥

वेङ्कट० सोम पुनान[1] पवित्रे शिशु इव क्रीळन्[2] पवमान. क्षरति बहुधारः बहुबल दीप्त ॥१०॥

एष पुनानो मधुमाँ ऋतावेन्द्रायेन्दुः पवते स्वादुरूर्मिः । वाजसनिर्वरिवोविद्वयोधाः ॥११॥

एष. । पुनान । मधुऽमान् । ऋतऽवा । इन्द्राय । इन्दुः । पवते । स्वादुः । ऊर्मिः ।
वाजऽसनिः । वरिवःऽवित् । वयःऽधा ॥ ११ ॥

वेङ्कट० एष पूयमान मधुमान् यज्ञवान् इन्द्राय इन्दुः पवते स्वादुरसः ऊर्मिः धारासङ्घः अन्नस्य दाता धनस्य लम्भक आयुषो दातेति ॥ ११ ॥

स पवस्व सहमानः पृतन्यून्त्सेधन् रक्षांस्यप दुर्गहाणि ।
स्वायुधः सासह्वान्त्सोम शत्रून् ॥ १२ ॥

स । पवस्व । सहमानः । पृतन्यून् । सेधन् । रक्षांसि । अप । दुःऽगहानि ।
सुऽआयुधः । ससह्वान् । सोम । शत्रून् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० स[3] पवस्व अभिभवन् सङ्ग्रामकामान् अप सेधन् रक्षांसि दुर्गाणि दुर्वहे [4]शोभनायुधः अभिभवन्[4] सोम! शत्रून् इति ॥ १२ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये त्रयोविंशो वर्गः[5] ॥

[१११]

[5]अनानत पारुच्छेपिर्ऋषि । पवमान सोमो देवता । अत्यष्टिश्छन्दः[5] ।

अया रुचा हरिण्या पुनानो विश्वा द्वेषांसि तरति स्वयुग्वभिः सूरो न स्वयुग्वभिः ।

---

१. पूयमान वि[२] अ[१]. २ क्रीडन् वि[२] अ[१]. ३. नास्ति वि[२] अ[१]. ४-४. °नो दिग° वि[२] अ[१].
५-५. नास्ति मूको.

धारा सुतस्य रोचते पुनानो अरुषो हरिः ।
विश्वा यद्रूपा परियात्यृक्वभिः सप्तास्येभिरृक्वभिः ॥ १ ॥

अया । रुचा । हरिण्या । पुनान । विश्वा । द्वेषांसि । तरति । स्वयुग्वऽभि । सूर । न । स्वयुग्वऽभि ।
धारा । सुतस्य । रोचते । पुनान । अरुष । हरि ।
विश्वा । यत् । रूपा । परिऽयाति । ऋक्वऽभि । सप्तऽआस्येभि । ऋक्वऽभि ॥ १ ॥

वेङ्कट० अत्यन्त पारुच्छेपि । अनया धारया हरितवर्णया पूयमान सर्वाणि द्वेष्टृणि[1] रक्षांसि तरति, स्वय युक्तै रश्मिभि सूर्य इव तमांसि । धारा अभिषुतस्य रोचते । पूयमानो भवति आरोचमान हरितवर्ण[1] । विश्वानि च रूपाणि नक्षत्राणि[4] परिगच्छति रसाहरणशीलै[5] सर्पणशीलास्यै तेजोभि ॥ १ ॥

त्वं त्यत् पणीनां विदो वसु सं मातृभिर्मर्जयसि स्व आ दम ऋतस्य धीतिभिर्दमे ।
परावतो न साम तद् यत्रा रणन्ति धीतयः ।
त्रिधातुभिररुषीभिर्वयो दधे रोचमानो वयो दधे ॥ २ ॥

त्वम् । त्यत् । पणीनाम् । विद । वसु । सम् । मातृऽभि । मर्जयसि । स्वे । आ । दमे । ऋतस्य ।
धीतिऽभि । दमे । पराऽवत । न । साम । तत् । यत्र । रणन्ति । धीतय ।
त्रिधातुऽभि । अरुषीभि । वय । दधे । रोचमान । वय । दधे ॥ २ ॥

वेङ्कट० त्वम्[6] त्यत्[7] पणिभिरपहृतम् वसु गवात्मकम् अविद । सम् च शोध्यते वसतीवरीभि यज्ञस्य धात्रीभि[8] स्व दमे यज्ञ । दूरादिव[9] साम तव तत् श्रूयते इति घोषाभिप्रायम्, यस्मिन् शब्दे रमन्ते धर्तार यजमाना । सोऽय सम त्रयाणा लोकाना धात्रीभि आरोचमानाभि दीप्तिभि अन्नम् प्रयच्छति[10] रोचमान[11] ॥ २ ॥

पूर्वामनु प्रदिशं याति चेकितत् सं रश्मिभिर्यतते दर्शतो रथो दैव्यो दर्शतो रथः ।
अग्मन्नुक्थानि पौंस्येन्द्रं जैत्राय हर्षयन् ।
वज्रश्च यद्भवथो अनपच्युता समत्स्वनपच्युता ॥ ३ ॥

पूर्वाम् । अनु । प्रऽदिशम् । याति । चेकितत् । सम् । रश्मिऽभि । यतते । दर्शत । रथ । दैव्य । दर्शत ।
रथ । अग्मन् । उक्थानि । पौंस्या । इन्द्रम् । जैत्राय । हर्षयन् ।
वज्र । च । यत् । भवथ । अनपऽच्युता । समत्ऽसु । अनपऽच्युता ॥ ३ ॥

---

१ हरिवर्ण° वि[2] अ[1]. २. स्तोतॄणि वि[1] अ[1]; द्रष्टृनि वि[1] ३ हरिवर्णो वि[1] अ[1]. ४. न पवित्राणि वि[1] अ[1]. ५ रसहरण° वि[1] ६ नास्ति वि[1]. ७ नास्ति अ[1], तत् वि[1]. ८ सर्वोमि वि[1] अ[1]; °त्रेभि वि[1] ९ दूरमान्वि मूको. १०. °नीयच्च अ[1]. ११ नास्ति अ[1].

वेङ्कट० पूर्वाम् प्रदिशम् प्राचीम् अनु याति जानन् दिशम्। सम् गच्छते च सूर्यस्य रश्मिभिः दर्शनीय तव रथः देवेषु भवः। गच्छन्ति उक्थानि पुंस्त्वावहानि इन्द्रम् जयार्थम् हर्षयन्ति। तथा[1] तस्य वज्रं च तमिन्द्र गच्छति, यदा[2] सोम! त्वं च इन्द्रश्च भवथः[3] शत्रुभि अनपच्युतौ सङ्ग्रामेष्विति ॥ ३ ॥

[4]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये चतुर्विंशो वर्गः[4] ॥

[११२]

[4]शिशुराङ्गिरस ऋषिः। पवमानः सोमो देवता। पङ्क्तिश्छन्दः[4]।

नानानं वा उं नो धियो वि व्रतानि जनानाम्।
तक्षा रिष्टं रुतं भिषग् ब्रह्मा सुन्वन्तमिच्छतीन्द्रायेन्दो परिं स्रव ॥ १ ॥

नानानम्। वै। ऊँ इति। नः। धियः। वि। व्रतानि। जनानाम्।
तक्षा। रिष्टम्। रुतम्। भिषक्। ब्रह्मा। सुन्वन्तम्। इच्छति। इन्द्राय। इन्दो इति। परि। स्रव ॥

वेङ्कट० शिशुराङ्गिरसः। नानाजातीयकानि खलु अस्माकम् कर्माणि, तथा अन्येषामपि जनानाम् विविधानि भवन्ति। तक्षा रिष्टम् तक्षणम् इच्छति, रुतम्[5] भिषक्, सुन्वन्तम् ब्राह्मणः इति। परिस्रवत सोमस्य अजामित्वाय मनसो विनोदनं कुर्वन्नाह—इन्द्राय इति ॥ १ ॥

जरतीभिरोषधीभिः पर्णेभिः शकुनानाम्।
कार्मारो अश्मभिर्द्युभिर्हिरण्यवन्तमिच्छतीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ २ ॥

जरतीऽभिः। ओषधीभिः। पर्णेभिः। शकुनानाम्।
कार्मारः। अश्मऽभिः। द्युऽभिः। हिरण्यऽवन्तम्। इच्छति। इन्द्राय। इन्दो इति। परि। स्रव ॥

वेङ्कट० जीर्णाभि[6] ओषधीभिः इषवः क्रियन्ते पर्णैश्च शकुनानाम् इषूणाम् पक्षभूतैः। कार्मारः[7] अयस्कारः शिलाभिः[8] दीप्ताभिः इषूणाम् तेजनार्थाभिः हिरण्यवन्तम् इच्छति। हिरण्यवतो ह्यपेक्षा इषुभिरिति ॥ २ ॥

कारुरहं ततो भिषगुपलप्रक्षिणी नना।
नानाधियो वसूयवोऽनु गा इव तस्थिमेन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ३ ॥

कारुः। अहम्। ततः। भिषक्। उपलऽप्रक्षिणी। नना।
नानाऽधियः। वसुऽयवः। अनु। गाःऽइव। तस्थिम। इन्द्राय। इन्दो इति। परि। स्रव ॥ ३ ॥

---

१ यथा वि[1]. २ यथा वि[1] अ[1]. ३ भवथ मूको. ४-४. नास्ति मूको. ५. रिष्टम् वि[3] अ[1]. ६ याभि वि[3], नास्ति अ[1] ७. कर्मार वि[3] अ[1], कामार वि[1]. ८ शिलाभिश्च वि[1].

वेङ्कट० यास्कः (६,५-६)—"उपलप्रक्षिणी । उपलेषु प्रक्षिणोति । उपलप्रक्षेपिणी वा । ××× । 'कारुरहम्'[1] । कारुरहमस्मि । कर्ता स्तोमानाम् । 'ततो भिषक्'[2] । तत इति सन्ताननाम । पितुर्वा पुत्रस्य वा[3] । उपलप्रक्षिणी सक्तुकारिका । नना नमतेः । माता वा दुहिता वा । नानाधियो[4] नानाकर्माणः । वसूयवो[4] वसुकामाः । अन्वास्थिताः स्मो गाव इव लोकम्" इति ॥ ३ ॥

अश्वो वोळ्हा सुखं रथं हसनामुपमन्त्रिणः ।
शेपो रोमण्वन्तौ भेदौ वारिन्मण्डूक इच्छतीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ४ ॥

अश्वः । वोळ्हा । सुखम् । रथम् । हसनाम् । उपऽमन्त्रिणः ।
शेपः । रोमण्ऽवन्तौ । भेदौ । वाः । इत् । मण्डूकः । इच्छति । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥

वेङ्कट० अश्वः [5]वहन् सुखम्[5] कल्याणम् रथम् इच्छति, हसनाम् वाचम् उपमन्त्रणवन्तो नर्मसचिवाः, शेपः इति स्पष्टम् ॥ ४ ॥

[6]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये पञ्चविंशो वर्गः[6] ॥

[११३]

[7]कश्यपो मारीच ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । पङ्क्तिश्छन्दः[7] ।

शर्यणावति सोममिन्द्रः पिबतु वृत्रहा ।
बलं दधान आत्मनि करिष्यन् वीर्यं महदिन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ १ ॥

शर्यणाऽवति । सोमम् । इन्द्रः । पिबतु । वृत्रऽहा ।
बलम् । दधानः । आत्मनि । करिष्यन् । वीर्यम् । महत् । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥१॥

वेङ्कट० कश्यपः । 'शर्यणावद्[8] वै नाम कुरुक्षेत्रस्य जघनार्धे सरः' (तु. जैब्रा ३,६४) तत्र सोमम् इन्द्रः पिबतु वृत्रहा । बलम् इति स्पष्टम् ॥ १ ॥

आ पवस्व दिशां पत आर्जीकात् सोम मीढ्वः ।
ऋतवाकेन सत्येन श्रद्धया तपसा सुत इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ २ ॥

आ । पवस्व । दिशाम् । पते । आर्जीकात् । सोम । मीढ्वः ।
ऋतऽवाकेन । सत्येन । श्रद्धया । तपसा । सुतः । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ २ ॥

वेङ्कट० आ पवस्व हे दिशाम् पते ! आर्जीकात्[8] ऋजोः अकुटिलात् पवित्रात्[9] सोम ! सेक्तः ! ऋतवाकेन ऋतस्य वचनेन सत्येन च । सत्यर्तयोः अल्पो भेदः । श्रद्धया तपसा च[10] सुतैर्दीक्षितैः अभिषुतः ॥ २ ॥

१-१. नास्ति वि[२] अ[१]. २. वा स भिषक् वि[२] अ[१]. ३. नास्ति वि[२] अ[१]. ४. नास्ति मूको. ५-५. वहत्सु द्वारं वि[२] अ[१]; वहन् द्वारं वि[१]. ६-६. नास्ति मूको. ७. °वर्गे वि[२] अ[१]. ८. आजाकोर वि[१]; आज्तितात वि अ[१] ९. °त्रान् वि[२] अ[१]. १०. नास्ति वि[२] अ[१].

पर्जन्यवृद्धं महिषं तं सूर्यस्य दुहिताभरत् ।
तं गन्धर्वाः प्रत्यगृभ्णन् तं सोमे रसमादधुरिन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ३ ॥

पर्जन्यऽवृद्धम् । महिषम् । तम् । सूर्यस्य । दुहिता । आ । अभरत् ।
तम् । गन्धर्वाः । प्रति । अगृभ्णन् । तम् । सोमे । रसम् । आ । अदधुः । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥

वेङ्कट० पर्जन्यवृद्धम् महान्तम् तम् सूर्यस्य दुहिता हृतवती[1] । 'श्रद्धा वै सूर्यस्य दुहिता' (माश १२, ७,३,११) इति वाजसनेयकम् । तम् दिव आह्रियमाणम् गन्धर्वाः प्रति-गृहीतवन्तः । प्रति-गृहीतं च तम् रसम् सोमे प्रत्यक्षेंऽशौ[2] आ अदधुः ॥ ३ ॥

ऋतं वदन्नृतद्युम्न सत्यं वदन्त्सत्यकर्मन् ।
श्रद्धां वदन्त्सोम राजन् धात्रा सोम परिष्कृत इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ४ ॥

ऋतम् । वदन् । ऋतऽद्युम्न । सत्यम् । वदन् । सत्यऽकर्मन् ।
श्रद्धाम् । वदन् । सोम । राजन् । धात्रा । सोम । परिऽकृतः । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ४ ॥

वेङ्कट० ऋतम् वदन् ऋतेन[3] द्योतमान ! सत्यम् वदन् [4]सत्यकर्मन् ! श्रद्धाम् यजमानानाम् आत्मनोऽपेक्षिताम् वदन्[4] सोम ! राजन् ! यजमानेन सोम ! अलङ्कृतः ॥ ४ ॥

सत्यमुग्रस्य बृहतः सं स्रवन्ति संस्रवाः ।
सं यन्ति रसिनो रसाः पुनानो ब्रह्मणा हर इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ५ ॥

सत्यम्ऽउग्रस्य । बृहतः । सम् । स्रवन्ति । सम्ऽस्रवाः ।
सम् । यन्ति । रसिनः । रसाः । पुनानः । ब्रह्मणा । हरे । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ५ ॥

वेङ्कट० उद्गूर्णसत्यस्य[5] महतः सोमस्य सम् स्रवन्ति [6]संस्रवाः†, सम् यन्ति[6] च रसवतः[7] रसाः । पूयमानः ब्राह्मणेन मन्त्रेण[8] वा त्वं हरितवर्ण ! इति ॥ ५ ॥

[9]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये षड्विंशो वर्गः[9] ॥

यत्र ब्रह्मा पवमान छन्दस्यां वाचं वदन् ।
ग्राव्णा सोमे महीयते सोमेनानन्दं जनयन्निन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ६ ॥

यत्र । ब्रह्मा । पवमान । छन्दस्याम् । वाचम् । वदन् ।
ग्राव्णा । सोमे । महीयते । सोमेन । आऽनन्दम् । जनयन् । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥

---

१. वृतवती वि[2] अ[1]. २. 'क्षांशे अ[1]. ३. °तेन न वि[1]. ४-४. नास्ति वि[2]. ५. उद्गूर्णरूपस्य सत्यस्य अ[1]. ६-६. नास्ति वि[1]. † संस्रवा वि[2]; संस्रवं अ[1]. ७. रसावतो वि[1]; रसवेतो वि[1]; रसवेगतो अ[1]. ८. नास्ति वि[2]. ९-९. नास्ति मूको.

वेङ्कट० यत्र ब्राह्मण पवमान! छन्दसे हिता छन्दस्कृताम्[1] वाचम् वदन् अभिषवग्राव्णा युक्त सोमे देवैः पूज्यते, सोमेन देवानाम् आनन्दम् [2]जनयन् तत्र[2] इन्द्राय इन्दो! परि स्रव इति ॥ ६ ॥

यत्र ज्योतिरजस्रं यस्मिँल्लोके स्वर्हितम् ।
तस्मिन् मा धेहि पवमानामृते लोके अक्षित इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ७ ॥

यत्र । ज्योतिः । अजस्रम् । यस्मिन् । लोके । स्वः । हितम् ।
तस्मिन् । माम् । धेहि । पवमान । अमृते । लोके । अक्षिते । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥

वेङ्कट० यत्र लोके अजस्रम् ज्योतिः, यस्मिन् च लोके स्वः आदित्याख्यं ज्योतिः निहितम्, तस्मिन् इति स्पष्टम् ॥ ७ ॥

यत्र राजा वैवस्वतो यत्रावरोधनं दिवः ।
यत्रामूर्यह्वतीरापस्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ८ ॥

यत्र । राजा । वैवस्वतः । यत्र । अवऽरोधनम् । दिवः ।
यत्र । अमूः । यह्वतीः । आपः । तत्र । माम् । अमृतम् । कृधि । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥

वेङ्कट० यत्र राजा भवति वैवस्वतः, यत्र च अवरणद्धि आदित्यो भूतानि प्रवेशयति, यत्र च अमूः महत्यः आपः तिष्ठन्ति, तत्र इति ॥ ८ ॥

यत्रानुकामं चरणं त्रिनाके त्रिदिवे दिवः ।
लोका यत्र ज्योतिष्मन्तस्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ९ ॥

यत्र । अनुऽकामम् । चरणम् । त्रिऽनाके । त्रिऽदिवे । दिवः ।
लोकाः । यत्र । ज्योतिष्मन्तः । तत्र । माम् । अमृतम् । कृधि । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥९॥

वेङ्कट० यत्र कामानुगुणम्[3] चरणम् तृतीये नाके तृतीयस्या दिवि आदित्यस्य, यत्र च लोकाः ज्योतिर्युक्ताः ॥ ९ ॥

यत्र कामा निकामाश्च यत्र ब्रध्नस्य विष्टपम् ।
स्वधा च यत्र तृप्तिश्च तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ १० ॥

यत्र । कामाः । निऽकामाः । च । यत्र । ब्रध्नस्य । विष्टपम् ।
स्वधा । च । यत्र । तृप्तिः । च । तत्र । माम् । अमृतम् । कृधि । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥

वेङ्कट० यत्र कामाः च निकामाः च विद्यन्ते, यत्र च महतः आदित्यस्य स्थानम्, अन्नम् च[4] यत्र तृप्तिः च इति ॥ १० ॥

---

१. नास्ति वि[1]. २-२. जनय तेत्र वि[1]; जनयन्नेव अ[1]; जनयन्तत्र वि[1]. ३. कामानुकारण वि[1].
४. नास्ति वि[1].

यत्रानन्दाश्च मोदाश्च मुदः प्रमुद आसते ।
कामस्य यत्राप्ताः कामास्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ११ ॥

यत्र । आऽनन्दाः । च । मोदाः । च । मुदः । प्रऽमुदः । आसते ।
कामस्य । यत्र । आप्ताः । कामाः । तत्र । माम् । अमृतम् । कृधि । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥

वेङ्कट० आनन्दादीनां सूक्ष्मो भेदः । ते यत्र आसते, यत्र च कामस्य देवस्य सर्वे कामा आप्ता भवन्ति ॥ ११ ॥

'इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये सप्तविंशो वर्गः' ॥

[११४]

'कश्यपो मारीच ऋषिः पवमानः सोमो देवता । पङ्क्तिश्छन्दः' ॥

य इन्दोः पवमानस्यानु धामान्यक्रमीत् ।
तमाहुः सुप्रजा इति यस्ते सोमाविधन्मन इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ १ ॥

यः । इन्दोः । पवमानस्य । अनु । धामानि । अक्रमीत् ।
तम् । आहुः । सुऽप्रजाः इति । यः । ते । सोम । अविधत् । मनः । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥

वेङ्कट० यः इन्दोः पवमानस्य स्थानानि अनु क्रामति । तम् आहुः शोभनप्रजननोऽयम् इति । कल्याणजननमाहुः । यः ते सोम! करोति त्वदर्थम्[2] मनः, यद्वा[3] त्वदीयं मनः परिचरति[4] ॥ १ ॥

ऋषे मन्त्रकृतां स्तोमैः कश्यपोद्वर्धयन् गिरः ।
सोमं नमस्य राजानं यो जज्ञे वीरुधां पतिरिन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ २ ॥

ऋषे । मन्त्रऽकृताम् । स्तोमैः । कश्यप । उत्ऽवर्धयन् । गिरः ।
सोमम् । नमस्य । राजानम् । यः । जज्ञे । वीरुधाम् । पतिः । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥२॥

वेङ्कट० ऋषे! कश्यप! मन्त्रकृताम् ऋषीणाम् स्तोमैः उपर्युपरि वर्धयन् वाचः स्तुतिरूपाः सोमम् पूजय राजानम्, यः जातः[5] पतिः वीरुधाम् ॥ २ ॥

सप्त दिशो नानासूर्याः सप्त होतार ऋत्विजः ।
देवा आदित्या ये सप्त तेभिः सोमाभि रक्ष न इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ३ ॥

सप्त । दिशः । नानाऽसूर्याः । सप्त । होतारः । ऋत्विजः ।
देवाः । आदित्याः । ये । सप्त । तेभिः । सोम । अभि । रक्ष । नः । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥

१ १. नास्ति मूको. २. तदर्थं वि[1] अ[1]. ३. द्वि वि[1] अ[1]. ४. चरति वि[1]. ५. राज वि[1] अ[1].

वेङ्कट० सप्त दिशः भवन्ति। नानासूर्याः इति[1] ऋत्वभिप्रायमाहुः[2]। 'नानालिङ्गत्वाद् ऋतूनां नानासूर्यत्वम्' (तैआ १,७,६)। सप्त च होतारः वषट्कर्तारः ऋत्विजः तथा देवा अदितेः पुत्राः सप्त। 'अष्टौ पुत्रासो अदिते.' (ऋ १०,७२,८) इत्यत्रोक्ताः। तैः सर्वैः सोम! अस्मान् अभि रक्ष इति ॥ ३ ॥

यत् ते राजञ्छृतं हविस्तेन सोमाभि रक्ष नः।
अरातीवा मा नस्तारीन्मो च नः किं चनाममदिन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ४ ॥

यत्। ते। राजन्। शृतम्। हविः। तेन। सोम। अभि। रक्ष। नः।
अरातिऽवा। मा। नः। तारीत्। मो इति। च। नः। किम्। चन। आममत्। इन्द्राय।
इन्दो इति। परि। स्रव ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यत् ते[3] राजन्! सोम! शृतम् हविः, तेन सोम! अस्मान् अभि रक्ष। मा अस्मान् अरातिरववान् शत्रुः वधीत्। मा एव अस्माकम् किञ्चिदपि अरातीवा हिंसीद् इति[4] ॥ ४ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये अष्टाविंशो वर्गः[5] ॥

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये नवमं मण्डलं समाप्तम् ॥

१. नास्ति वि[2] अ[1]. २. ऋत्विग्भिः प्राय° वि[1] अ[2]; ऋत्विभिः प्राय° वि[3]. ३. ते अ[1]. ४. इत्यभिप्रायः अ[1]. ५-५. नास्ति मूको.

अथ

ऋग्वेदे सभाष्ये

दशमं मण्डलम्

[१]

[1]त्रित आप्त्य ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[1] ।

अग्रे॑ बृ॒हन्नु॒षसा॑मू॒र्ध्वो अ॑स्थान्निर्ज॒गन्वा॒न् तम॑सो॒ ज्योति॒षागा॑त् ।
अ॒ग्निर्भा॒नुना॒ रुश॑ता॒ स्वङ्ग॒ आ जा॒तो विश्वा॒ सद्मा॑न्यप्राः ॥ १ ॥

अग्रे॑ । बृ॒हन् । उ॒षसा॑म् । ऊ॒र्ध्वः । अ॒स्था॒त् । निः॒ऽज॒ग॒न्वान् । तम॑सः । ज्योति॑षा । आ । अ॒गा॒त् ।
अ॒ग्निः । भा॒नुना॑ । रुश॑ता । सु॒ऽअङ्गः॑ । आ । जा॒तः । विश्वा॑ । सद्मा॑नि । अ॒प्राः॒ ॥ १ ॥

वेङ्कट० 'अत्र वाजसनेयकम्'—"'अग्ने बृहन्नुषसामूर्ध्वो अस्थात्' इति । अग्नि ह्येष बृहन्नुषसामूर्ध्व-स्तिष्ठति 'निर्जगन्वान् तमसो ज्योतिषागात्' इति 'निर्जगन्वान् वा एष' 'रात्र्यै तमसोऽह्ना' ज्योतिषैति 'अग्निर्भानुना रुशता स्वङ्गः' इति । अग्निर्वा एष भानुना रुशता स्वङ्गः 'आ जातो विश्वा सद्मान्यप्राः' इति । इमे[5] वै लोका विश्वा सद्मानि, तानेष जात आपूरयति' (माश ६, ७,३,१०) इति ॥ १ ॥

स जा॒तो गर्भो॑ असि॒ रोद॑स्यो॒रग्ने॒ चारु॒र्विभृ॑त॒ ओष॑धीषु ।
चि॒त्रः शिशु॒ः परि॒ तमां॑स्य॒क्तून् प्र मा॒तृभ्यो॒ अधि॒ कनि॑क्रदद्गाः ॥ २ ॥

सः । जा॒तः । गर्भः॑ । अ॒सि॒ । रोद॑स्योः । अग्ने॑ । चारुः॑ । विऽभृ॑तः । ओष॑धीषु ।
चि॒त्रः । शिशुः॑ । परि॑ । तमां॑सि । अ॒क्तून् । प्र । मा॒तृऽभ्यः॑ । अधि॑ । कनि॑क्रदत् । गाः॒ ॥२॥

वेङ्कट० सः त्वं द्यावापृथिव्योः गर्भः[6] जातः भवसि अग्ने । कल्याणः विविधं ह्रियमाणः ओषधीषु । चित्रवर्णः शिशुः अग्निः[7] परि[8] भवति तमांसि रात्रीश्च । [9]स चायम् ओषधीभ्यश्च शब्दं कुर्वन्[9] प्र गच्छति[10] प्रजायत इति ॥ २ ॥

विष्णु॑रि॒त्था प॑र॒मम॑स्य वि॒द्वाञ्जा॒तो बृ॒हन्न॒भि पा॑ति तृ॒तीय॑म् ।
आ॒सा यद॑स्य॒ पयो॒ अक्र॑त॒ स्वं सचे॑तसो अ॒भ्य॑र्च॒न्त्यत्र॑ ॥ ३ ॥

१-१. नास्ति मूको. २-२. नास्ति अ[1]. ३-३. °न्वेष वि[1] अ[1]; °न्वानेष वि[1]. ४-४. रात्रेस्तम मूको. ५. मे मूको. ६. 'र्भे वि[1] अ[1]. ७. °ग्नि मूको. ८. पर वि[1]; परं वि[1] अ[1]. ९-९ नास्ति वि[1]. १०. यच्छ° मूको.

विष्णुः । इत्था । परमम् । अस्य । विद्वान् । जातः । बृहन् । अभि । पाति । तृतीयम् ।
आसा । यत् । अस्य । पर्यः । अक्रत । स्वम् । सऽचेतसः । अभि । अर्चन्ति । अत्र ॥ २ ॥

वेङ्कट० विष्णुः अमुत्र उत्तमम्[1] अस्य अग्नेः[2] जानन् प्रादुर्भूतः महान् अभि रक्षति[3] तृतीयम् अग्निं दिविष्ठम्[4]। आस्येन यदा अस्य अग्नेः स्वभूतम् उदकम् आत्मीयं कुर्वन्ति याचन्ते, तदानीम् एकमनसो[5] भूत्वा एनम् अभि-ष्टुवन्ति अस्मिन् लोके स्थिताः ॥ २ ॥

अतं उ त्वा पितुभृतो जनित्रीरन्नावृधं प्रति चरन्त्यन्नैः ।
ता ईं प्रत्येषि पुनरन्यरूपा असि त्वं विक्षु मानुषीषु होता ॥ ४ ॥

अतः । ऊँ इति । त्वा । पितुऽभृतः । जनित्रीः । अन्नऽवृधम् । प्रति । चरन्ति । अन्नैः ।
ताः । ईम् । प्रति । एषि । पुनः । अन्यऽरूपाः । असि । त्वम् । विक्षु । मानुषीषु । होता ॥४॥

वेङ्कट० अस्मादेव[6] कारणात्[7] त्वाम्[8] अन्नस्य भर्त्र्यः[9] जनयित्र्यः परि चरन्ति अन्नस्य वर्धकम् अन्नैः । ताः [10]एना. त्वम्[10] प्रति गच्छसि, पुनः अपि अन्यरूपा.[11] जीर्णाः दावभूताः । भवसि च त्वम् मानुषीषु विक्षु होता। 'देवो ह्येव सन् मर्त्येषु' (तै ६,१,४,५-६) इति ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

होतारं चित्ररथमध्वरस्य यज्ञस्ययज्ञस्य केतुं रुशन्तम् ।
प्रत्यर्धिं देवस्यदेवस्य मह्ना श्रिया त्वग्निमतिथिं जनानाम् ॥ ५ ॥

होतारम् । चित्रऽरथम् । अध्वरस्य । यज्ञस्यऽयज्ञस्य । केतुम् । रुशन्तम् ।
प्रतिऽअर्धिम् । देवस्यऽदेवस्य । मह्ना । श्रिया । तु । अग्निम् । अतिथिम् । जनानाम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अध्वरस्य होतारम् चित्ररथम् सर्वस्य यज्ञस्य पताकास्थानीयम्[12] श्वेतम् सर्वेषां देवानाम् अर्धं प्रति भवन्तम्[13] महत्त्वेन[14] । 'यत् सर्वेषामर्धमिन्द्रः[15] प्रति' (तै ५,४,८,३) इति ब्राह्मणम् । श्रिया श्र्यर्थम्[16] स्तुमः जनानाम् अतिथिम् अग्निम् । तु इति पूरणमिति ॥ ५ ॥

स तु वस्त्राण्यध पेशनानि वसानो अग्निर्नाभा पृथिव्याः ।
अरुषो जातः पद इळाया: पुरोहितो राजन् यक्षीह देवान् ॥ ६ ॥

स. । तु । वस्त्राणि । अध । पेशनानि । वसानः । अग्निः । नाभा । पृथिव्याः ।
अरुष. । जात । पदे । इळायाः । पुरःऽहितः । राजन् । यक्षि । इह । देवान् ॥ ६

वेङ्कट० सः तु तेजांसि अपि च तेषां तेजसां कार्ष्ण्यशौक्ल्यादीनि [17]रूपाणि आच्छादयन् अग्निः[17]

---

१. °त्तम् मूको. २. अग्ने मूको. ३. °क्षर° मूको. ४. °ष्ठाम् वि[1]; °ष्टाम् अ[1]. ५. एव मन° वि[1] अ[1]. ६. अ वादे° वि[1] अ[1]. ७ °णस्यां मूको. ८. नास्ति वि[1] अ[1]; त्वम् वि[1]. ९. हर्त्र्यो वि[1] अ[1]. १०-१०. एतदस्त्व वि[1] अ[1]; एनस्त्वा वि[1]. ११. °पा मूको. १२. वाकास्था° वि[1][3], वार° अ[1]. १३. °न्त मूको. १४. °त्वेन मूको. १५. °द्र वि[1]. १६. श्रियर्थ वि[1] अ[1]. १७-१७. °द्य वि[1].

पृथिव्याः नाभौ[१] उत्तरवेद्याम् आरोचमानः जातः इडायाः[२] पदे[३] उत्तरनाभौ स त्वं पुरोनिहितः राजन्![४] [५]यज अस्मिन्[५] यज्ञे देवान् ॥ ६ ॥

आ हि द्यावापृथिवी अग्न उभे सदा पुत्रो न मातरा ततन्थ ।
प्र याह्यच्छोशतो यविष्ठाथा वह सहस्येह देवान् ॥ ७ ॥

आ । हि । द्यावापृथिवी इति । अग्ने । उभे इति । सदा । पुत्रः । न । मातरा । ततन्थ ।
प्र । याहि । अच्छ । उशतः । यविष्ठ । अथ । आ । वह । सहस्य । इह । देवान् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० यथा पुत्रः[६] मातापितरौ क्षीणौ धनैः तनोति, तथा त्वम् द्यावापृथिवी आ ततन्थ उभे[७] सदा तेजोभिः । स त्वम् प्र याहि युवतम! कामयमानान् अस्मान् 'अभि अग्रतश्च[८] सन् आ वह[९] [१०]सहसः पुत्र![१०] अत्र देवान् ॥ ७ ॥

[११]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये एकोनत्रिंशो वर्गः[११] ॥

[२]

[१२]त्रित आप्त्य ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[१२] ।

पिप्रीहि देवाँ उशतो यविष्ठ विद्वाँ ऋतूँर्ऋतुपते यजेह ।
ये दैव्या ऋत्विजस्तेभिरग्ने त्वं होतॄणामस्यायजिष्ठः ॥ १ ॥

पिप्रीहि । देवान् । उशतः । यविष्ठ । विद्वान् । ऋतून् । ऋतुऽपते । यज । इह ।
ये । दैव्याः । ऋत्विजः । तेभिः । अग्ने । त्वम् । होतॄणाम् । असि । आऽयजिष्ठः ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्रीणय देवान् कामयमानान् यविष्ठ! जानन् यागकालान् देवानाम् कालपते![१] यज तान् इह । ये देवेषु भवा, 'अग्निर्होताश्विनाध्वर्युः' (मै १,९,१) इत्यत्र निदर्शिताः[२] ऋत्विजः, तैः[३] सह अग्ने! यज[४] । त्वम् होतॄणाम् [५]असि आयष्टृतमः[५] इति ॥ १ ॥

वेषि होत्रमुत पोत्रं जनानां मन्धातासि द्रविणोदा ऋतावा ।
स्वाहा वयं कृणवामा हवींषि देवो देवान् यजत्वग्निरर्हन् ॥ २ ॥

वेषि । होत्रम् । उत । पोत्रम् । जन[illegible] मन्धाता [illegible] द्रविणःऽदाः । ऋतऽवा ।
स्वाहा । वयम् । कृणवाम । हवींषि [illegible] । अर्हन् ॥ २ ॥

वेङ्कट० कामयसि होत्रम् अपि च पोत्रम् यजमानार्थम्। मेधावी च भवसि धनप्रदाता सत्यवान्। हवींषि वयम् देवेभ्य स्वाहा कुर्म। तत्र देव देवान् यजतु अग्निः यजनयोग्य ॥ २ ॥

आ देवानामपि पन्थामगन्म यच्छक्नवाम तदनु प्रवोळ्हुम् ।
अग्निर्विद्वान्त्स यजात् सेदु होता सो अध्वरान्त्स ऋतून् कल्पयाति ॥ ३ ॥

आ । देवानाम् । अपि । पन्थाम् । अगन्म । यत् । शक्नवाम । तत् । अनु । प्रऽवोळ्हुम् ।
अग्निः । विद्वान् । सः । यजात् । सः । इत् । ऊँ इति । होता । सः । अध्वरान् । सः । ऋतून् । कल्पयाति ॥

वेङ्कट० देवानाम् पन्थानम् येन देवान् प्राप्नोति, तमपि आ अगन्म। तत्र प्रविष्टा इत्यर्थः। यत् वयम् अनुष्ठानम् शक्नुम, तत् अनुक्रमेण प्रवोढुम्[1]। अथ[2] स 'अग्नि विद्वान्[3]' स पन्थान यजतु देवान्। स एव[4] मनुष्याणाम् होता। स एव यज्ञान् यज्ञकालांश्च[5] कल्पयतु[6] ॥ ३ ॥

यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतानि विदुषां देवा अविदुष्टरासः ।
अग्निष्टद्विश्वमा पृणाति विद्वान् येभिर्देवाँ ऋतुभिः कल्पयाति ॥ ४ ॥

यत् । वः । वयम् । प्रऽमिनाम । व्रतानि । विदुषाम् । देवाः । अविदुःऽतरासः ।
अग्निः । तत् । विश्वम् । आ । पृणाति । विद्वान् । येभिः । देवान् । ऋतुऽभिः । कल्पयाति ॥४॥

वेङ्कट० यत् व वयम् प्रहिंसितवन्त कर्माणि जानताम् हे देवा! "अत्यन्तमजानन्त वयम्[7]" भवत्सु जानत्सु नित्यनैमित्तिकानि विलोपितवन्त[8]। अग्नि तत् ऊन सर्वम् आ पूरयतु जानन्[9] यै देवान् काले यागयोग्ये[10] कल्पयति ॥ ४ ॥

यत् पाकत्रा मनसा दीनदक्षा न यज्ञस्य मन्वते मर्त्यासः ।
अग्निष्टद्धोता क्रतुविद्विजानन् यजिष्ठो देवाँ ऋतुशो यजाति ॥ ५ ॥

यत् । पाकऽत्रा । मनसा । दीनऽदक्षाः । न । यज्ञस्य । मन्वते । मर्त्यासः ।
अग्निः । तत् । होता । क्रतुऽवित् । विऽजानन् । यजिष्ठः । देवान् । ऋतुऽशः । यजाति ॥ ५ ॥

वेङ्कट० [11]यत् दीनबला[11] मनुष्या[12] मानुषेण पक्तव्येन[13] अल्पेन मनसा यज्ञस्य न जानन्ति, तत् अग्नि[14] होता [15]कर्म विजानन्[15] कर्मविद् यष्टृतम देवान् स्वेस्वे काले यजतु[16] ॥ ५ ॥

विश्वेषां ह्यध्वराणामनीकं चित्रं केतुं जनिता त्वा जजान ।
स आ यजस्व नृवतीरनु क्षाः स्पार्हा इषः क्षुमतीर्विश्वजन्याः ॥ ६ ॥

---

1. °वोढम् वि[1] अ[1]. 2 नास्ति वि[1]. 3 3 अग्निविद्वान् वि[2] अ[1]. 4 एव वि[2] अ[1] 5. 'कला° वि[2] अ[1] 6 °यत वि[2] अ[1]. 7 व वि[2] अ[1], नास्ति वि[3] 8 विरोपितव वि[2] अ[1] 9 जान वि[1]. 10 कालयोग्यै वि[1]. 11-11 यमीन° वि[2] अ[1], यदीन° वि[1] 12 ध्यामा मूको 13 वक्त° मूको. 14 °ग्नि वि[1] अ[1]. 15 15 नास्ति वि[1]. 16 यततु वि[1] अ[1]

विश्वेषाम् । हि । अध्वराणाम् । अनीकम् । चित्रम् । केतुम् । जनिता । त्वा । जजान ।
सः । आ । यजस्व । नृऽवतीः । अनु । क्षाः । स्पार्हाः । इषः । क्षुऽमतीः । विश्वऽजन्याः ॥६॥

वेङ्कट० विश्वेषाम् हि यज्ञानाम् मुखम् चित्रम् प्रज्ञापकम् जनयिता त्वाम् जजान । स[1] [2]त्वम् अनु आ प्रयच्छ[2] दासादियुक्ता[3] भूमी[4] स्पृहणीयानि च अन्नानि शब्दवन्ति प्रसिद्धानि सर्वजनहितानि ॥ ६ ॥

यं त्वा द्यावापृथिवी यं त्वापस्त्वष्टा यं त्वा सुजनिमा जजान ।
पन्थामनु प्रविद्वान् पितृयाणं द्युमदग्ने समिधानो वि भाहि ॥ ७ ॥

यम् । त्वा । द्यावापृथिवी इति । यम् । त्वा । आपः । त्वष्टा । यम् । त्वा । सुऽजनिमा । जजान ।
पन्थाम् । अनु । प्रऽविद्वान् । पितृऽयानम् । द्युऽमत् । अग्ने । सम्ऽइधानः । वि । भाहि ॥७॥

वेङ्कट० यम् त्वा त्रयो[5] लोकाः अजीजनन्, यम् च त्वाम् त्वष्टा शोभनजनन[6], स त्वं पन्थानम् अनु प्रजानन् पितृयानम्, येन मनुष्याः पितॄन् प्रति गच्छन्ति[7], दीप्तियुक्तम् अग्ने! समिध्यमान वि भाहि ॥ ७ ॥

[8]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये त्रिंशो वर्गः[8] ॥

[३]

[8]त्रित आप्त्य ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[8] ।

इनो राजन्नरतिः समिद्धो रौद्रो दक्षाय सुषुमाँ अदर्शि ।
चिकिद्वि भाति भासा बृहतासिक्नीमेति रुशतीमपाजन् ॥ १ ॥

इनः । राजन् । अरतिः । सम्ऽइद्धः । रौद्रः । दक्षाय । सुसुऽमान् । अदर्शि ।
चिकित् । वि । भाति । भासा । बृहता । असिक्नीम् । एति । रुशतीम् । अपऽअजन् ॥ १ ॥

वेङ्कट० ईश्वर राजन्![9] गन्ता समिध्यमान रौद्र दुरुपसर्प वृद्ध्यर्थम् मनुष्याणां शोभनप्रसव दृश्यते । प्राज्ञ[10] वि भाति तेजसा महता । रात्रिम्[1] च गच्छति श्वेताम्[12] दीप्तिम्[11] विसृजन् ॥ १ ॥

कृष्णां यदेनीमभि वर्पसा भूज्जनयन् योषां बृहतः पितुर्जाम् ।
ऊर्ध्वं भानुं सूर्यस्य स्तभायन् दिवो वसुभिररतिर्वि भाति ॥ २ ॥

---

१ नास्ति वि[1] २-२ °मसा प्रच्छा वि[2] अ[1]. ३. दसाभियु° वि[1] अ[1]. ४. °मि मूको ५ त्र वि[2] अ[1] ६ °न जन् वि[2] अ[1], °नजन वि[1]. ७. प्रयतिग° वि[1], प्रयन्तिग° अ[1]. ८-८ नास्ति मूको ९. °जन् यमरन् वि[2] अ, °जन् यम वि[1]. १०. प्र° वि[1]. ११. °तिम् वि[2] अ[1]. १२. °ता वि[1] अ[1] १३ °न्निजाम् वि[2] अ[1].

कृष्णाम् । यत् । एनीम् । अभि । वर्पसा । भूत् । जनयन् । योषाम् । बृहत । पितु । जाम् ।
ऊर्ध्वम् । भानुम् । सूर्यस्य । स्तभायन् । दिव । वसुऽभि । अरति । वि । भाति ॥ २ ॥

वेङ्कट० कृष्णवर्णाम् यदा रात्रिं[1] गच्छन्तीम् आत्मीयेन रूपेण अभि भवति जनयन्[2] उपसम् महत[3] पितु आदित्याद् जायमानाम्[4], तदानीम् आत्मीयैस्तेजोभि सन्धुक्षणसमर्थं[5] सूर्यस्य भानुम् उत्तम्भयन्[6] दिव वासयितृभिस्तेजोभि गन्ता अग्नि वि भाति ॥ २ ॥

भद्रो भद्रया सचमान आगात् स्वसारं जारो अभ्येति पश्चात् ।
सुप्रकेतैर्द्युभिरग्निर्वितिष्ठन् रुशद्भिर्वर्णैरभि राममस्थात् ॥ ३ ॥

भद्र । भद्रया । सचमान । आ । अगात् । स्वसारम् । जार । अभि । एति । पश्चात् ।
सुऽप्रकेतै । द्युऽभि । अग्नि । विऽतिष्ठन् । रुशत्ऽभि । वर्णै । अभि । रामम् । अस्थात् ॥३॥

वेङ्कट० भजनीय भजनीयया उपसा सच्यमान आ जगाम । स्वसारम् उपसम्[7] आगता जरयिता अग्नि पश्चात् अभि गच्छति । सुप्रज्ञानै. तेजोभि अग्नि सर्वतो गच्छन् श्वेतै आत्मीयैर्वारकै-स्तेजोभि कृष्ण तज अभि तिष्ठति ॥ ३ ॥

अस्य यामासो बृहतो न वग्नूनिन्धाना अग्नेः सख्युः शिवस्य ।
ईड्यस्य वृष्णो बृहतः स्वासो भामासो यामन्नक्तवश्चिकित्रे ॥ ४ ॥

अस्य । यामास । बृहत । न । वग्नून् । इन्धाना । अग्ने । सख्यु । शिवस्य ।
ईड्यस्य । वृष्ण. । बृहत । सुऽआस । भामास । यामन् । अक्तव । चिकित्रे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अस्य रश्मय महान्त न बाधन्ते स्तोतॄन् दीप्यमाना । अग्ने सख्यु. कल्याणस्य स्तोत॰यस्य वर्षितु[8] महत शोभनास्या[9] रश्मय गमने तमासि अञ्जन्त[10] प्रज्ञायन्ते ॥ ४ ॥

स्वना न यस्य भामासः पवन्ते रोचमानस्य बृहतः सुदिवः ।
ज्येष्ठेभिर्यस्तेजिष्ठैः क्रीळुमद्भिर्वर्षिष्ठेभिर्भानुभिर्नक्षति द्याम् ॥ ५ ॥

स्वना । न । यस्य । भामास । पवन्ते । रोचमानस्य । बृहत । सुऽदिव ।
ज्येष्ठेभि । य । तेजिष्ठै । क्रीळुमत्ऽभि । वर्षिष्ठेभि । भानुऽभि । नक्षति । द्याम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० स्वनन्त[11] मरुत इव यस्य रश्मय सर्वत पवन्ते रोचमानस्य बृहत[12] सुदीप्ते[13] प्रशस्तै तेज-स्वितमै[14] क्रीडनवद्भि चलद्भि वृद्धतमै भानुभि य व्याप्नोति[15] दिवम् । उत्तरत्र सम्बन्ध ॥ ५ ॥

---

१. रात्रीम् वि[1]. २. जनयम् वि[2] ३ °त वि[2] अ[1]. ४ °न त्रि[2] अ[2]. ५. °ण स° वि[1].
६ उत्तम्भवन् वि[1]; स्तम्भ° वि[2] अ[1]. ७ उपसमारम् वि[1] अ[1]. ८. °तु मूको. ९ °नान्यस्या वि[1] अ[1], °नस्य वि[1]. १०. °न्त मूको. ११. स्वनिन्तो वि[2] अ[1]. १२. मु यत वि[1] अ[1]. १३. °प्त वि[1] अ[1], °प्ता वि[1] १४ यस्ते° वि[1] अ[1]. १५. °प्नोतीति वि[2] अ[1].

तनूत्यजेव तस्करा वनर्गू रशनाभिर्दशभिरभ्यधीताम् ।
इयं ते अग्ने नव्यसी मनीषा युक्ष्वा रथं न शुचयद्भिरङ्गैः ॥ ६ ॥

[1]तनूत्यजाऽइव । तस्करा । वनर्गू इति । रशनाभिः । दशऽभिः । अभि । अधीताम् ।[1]
इयम् । ते । अग्ने । नव्यसी । मनीषा । युक्ष्व । रथम् । न । शुचयत्ऽभिः । अङ्गैः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० शरीरत्यजौ इव धृष्टौ तस्करौ[2] अरण्यगौ पथिकम्[3] अङ्गुलीभिः दशभिः[4] मम बाहू[5] त्वाम् अग्ने! बध्नीतः । इयम् ते अग्ने! नवतरा स्तुतिः[6] । योजय रथम् इव अश्वैः आत्मानम् आत्मीयैः अङ्गैः दीप्तैः तेजोभिः ॥ ६ ॥

ब्रह्म च ते जातवेदो नमश्चेयं च गीः सदमिद्वर्धनी भूत् ।
रक्षा णो अग्ने तनयानि तोका रक्षोत नस्तन्वो३ अप्रयुच्छन् ॥ ७ ॥

ब्रह्म । च । ते । जातऽवेदः । नमः । च । इयम् । च । गीः । सदम् । इत् । वर्धनी । भूत् ।
रक्ष । नः । अग्ने । तनयानि । तोका । रक्ष । उत । नः । तन्वः । अप्रऽयुच्छन् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अन्नम् च ते जातवेदः! नमस्कारः च इयम् च[7] स्तुतिः सदैव वर्धनी भवतु । रक्ष अस्माकम् अग्ने! पुत्रान् पौत्रांश्च । रक्ष अपि च अस्माकम् अङ्गानि अप्रमाद्यन्[8] ॥ ७ ॥

इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये द्वात्रिंशो वर्गः[9] ॥

[५]

[9]त्रित आप्त्य ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[9] ।

एकः समुद्रो धरुणो रयीणामस्मद्धृदो भूरिजन्मा वि चष्टे ।
सिषक्त्यूधर्निण्योरुपस्थ उत्सस्य मध्ये निहितं पदं वेः ॥ १ ॥

एकः । समुद्रः । धरुणः । रयीणाम् । अस्मत् । हृदः । भूरिऽजन्मा । वि । चष्टे ।
सिसक्ति । ऊधः । निण्योः । उपऽस्थे । उत्सस्य । मध्ये । निऽहितम् । पदम् । वेरिति वेः ॥१॥

वेङ्कट० यस्माद् वनानि[10] समुद्द्रवन्ति [11]उदकानि वा सः एकः धर्ता रयीणाम् अस्माकम् हृदयानि अभिलषितानि[11] बहुजनन.[12] वि पश्यति । सोऽयम् अन्तर्हितस्यान्तरिक्षस्य उपस्थे वर्तमानम्[13] ऊधः[14] सेवते । उत्सस्य[15] उदकाधारस्य[16] मध्ये निहितम् [17]अपाम् पदम्[17] गच्छ माध्यमिकम् ॥ १ ॥

१-१. निरन्तिरयंश्च या. (३,१४) द्र. २. तस्तरौ वि[1] अ[1]. ३. पथिक[1] वि[1] अ[1]. ४. दर्शयन्तीभिः वि[1] अ[1]. ५ बाभू वि[1] अ[1]; बांभू वि[2]. ६. °ती. वि[1] अ[1]. ७. नास्ति वि[1] अ[1]. ८ °प[न्] मूको. ९-९ नास्ति मूको. १०. धना° मूको. ११-११. उदरा···नानि वि[1]; उदाराम्···नानि अ[1]. १२. °जनो मूको. १३. °न मूको. १४ °ध मूको. १५. °स्य दिवः वि[1]. १६. °कधारस्य अ[1]. १७-१७. अपायेनम् वि[1] अ[1].

समानं नीळं वृषणो वसानाः सं जग्मिरे महिषा अर्वतीभिः ।
ऋतस्य पदं कवयो नि पान्ति गुहा नामानि दधिरे पराणि ॥ २ ॥

समानम् । नीळम् । वृषण । वसाना । सम् । जग्मिरे । महिषा । अर्वतीभि ।
ऋतस्य । पदम् । कवय । नि । पान्ति । गुहा । नामानि । दधिरे । पराणि ॥ २ ॥

वेङ्कट० एकम् स्थानम्[1] वृषण मरुत आच्छादयन्त सम् गच्छन्ते महान्त वडवाभि[2] ते । ऋतस्य पदम् उदकावासम् अग्निम् कवय नितरा रक्षन्ति, गुहायाम् उदकानि धारयन्ति दिव्यानि ॥ २ ॥

ऋतायिनी मायिनी सं दधाते मित्वा शिशुं जज्ञतुर्वर्धयन्ती ।
विश्वस्य नाभिं चरतो ध्रुवस्य कवेश्चित् तन्तुं मनसा वियन्तः ॥ ३ ॥

ऋतयिनी इत्यृतऽयिनी । मायिनी इति । सम् । दधाते इति । मित्वा । शिशुम् । जज्ञतु । वर्धयन्ती इति ।
विश्वस्य । नाभिम् । चरत । ध्रुवस्य । कवे । चित् । तन्तुम् । मनसा । विऽयन्त ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सत्यवत्यौ कर्मवत्यौ द्यावापृथिव्यौ सम् धारयत । इमम् अग्निम् मित्वा शिशुम् जज्ञतु[3] वर्धयित्र्यौ सम्परिच्छिद्यार्धमर्धं[4] जनयामासतु[5] पुत्रमिव पितरौ । विश्वस्य नाभिभूतम्[6] जङ्गमस्य स्थावरस्य च कवे अग्ने तन्तुम् वैश्वानराख्यम् मनसा विविध गच्छन्तो[7] मनुष्या सुखेन युज्यन्त इति शेष ॥ ३ ॥

ऋतस्य हि वर्तनयः सुजातमिषो वाजाय प्रदिवः सचन्ते ।
अधीवासं रोदसी वावसाने घृतैरन्नैर्वावृधाते मधूनाम् ॥ ४ ॥

ऋतस्य । हि । वर्तनय । सुऽजातम् । इष । वाजाय । प्रऽदिव । सचन्ते ।
अधीवासम् । रोदसी इति । ववसाने इति । घृते । अन्नै । ववृधाते इति । मधूनाम् ॥ ४ ॥

उद्गीथ० मृष्टाना 'घृतान्नानाम् अवयवभूतै' स्वाशलक्षणै । तस्माद् वयमपि श्रेयोऽर्थम् अग्निम् आराधयाम ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यज्ञस्य हि प्रवर्तना[10] [11]सुजातम् अग्निम् इच्छन्त[11] बलार्थम् प्रत्ना सेवन्ते । अपि च[12] अधीवासम्[13] ओषधीनक्षत्रादिरूपम्[14] वावसाने द्यावापृथिव्यौ घृतै अन्नै[15] च अग्निं वर्धयत उदकाना कार्ये ॥ ४ ॥

---

१. °न वि[१] अ[१]. २ बढवाहि° वि[१] अ[१]. ३. जज्ञतु मूको ४ °रिज्ञियार्थमथ वि[१], समम्परिच्छ-स्यार्धमर्धं वि[१], °रिन्नित्यार्थमथ अ[१]. ५ जयामसतु वि[१], जयामा° वि[१], नास्ति अ ६. नाति° वि[१] अ[१]. ७. °न्तो जानन्त वि[१] अ[१]. ८ [मधूना] मृ° वि[१] ९-९. घृतानां नामात्र° वि[१] अ. १० °र्तका वि[१]. ११-११. °तम निविच्छन्तो वि[१] अ[१], °तमिनिमिच्छन्तो वि[१]. १२. वा वि[१] अ[१]. १३. अपि° मूको. १४ °त्रधिरू° वि[१] अ[१]. १५ अग्ने वि[१], °ग्नेः अ[१].

अस्य शुष्मांसो ददृशानपंवेर्जेहमानस्य स्वनयन् नियुद्भिः ।
प्रत्नेभिर्यो रुशद्भिर्देवर्तमो वि रेभद्भिररतिर्भाति विभ्वा ॥ ६ ॥

अस्य । शुष्मास । ददृशानऽपवे । जेहमानस्य । स्वनयन् । नियुत्ऽभि ।
प्रत्नेभि । य । रुशत्ऽभि । देवऽतम । वि । रेभत्ऽभि । अरति । भाति । विऽभ्वा ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अस्य शोषका रश्मय दृश्यमानायुधस्य गच्छत शब्दायन्ते[1] वायुभिस्सयुक्ता, प्रत्नै य[2] श्वेतै[3] देवतम गन्ता वि भाति शब्दायमानै महान् ॥ ६ ॥

स आ वंक्षि महि न आ चं सत्सि दिवस्पृथिव्योररतिर्युवत्योः ।
अग्निः सुतुकः सुतुकेभिरश्वै रभस्वद्भी रभस्वाँ एह गम्याः ॥ ७ ॥

स । आ । वक्षि । महि । न । आ । च सत्सि । दिवःऽपृथिव्यो । अरति । युवत्यो ।
अग्नि । सुऽतुक । सुऽतुकेभि । अश्वै । रभस्वत्ऽभि । रभस्वान् । आ । इह । गम्या ॥७॥

वेङ्कट० स त्वम् आ वह महत देवान् अस्माकम् । त्वम्[4] च आ सीद द्यावापृथिव्यो गन्ता युवत्यो, अग्नि सुगम सुगमै अश्वै वेगवद्भि वेगवान् इह[5] आ गच्छ[6] ॥ ७ ॥

[7]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याय एकत्रिंशो वर्ग[7] ॥

[४]

[8]त्रित आप्त्य ऋषि । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्द[8] ।

प्र ते यक्षि प्र तं इयर्मि मन्म भुवो यथा वन्द्यो नो हवेषु ।
धन्वन्निव प्रपा असि त्वमंग्न इयक्षवें पूरवें प्रत्न राजन् ॥ १ ॥

प्र । ते । यक्षि । प्र । ते । इयर्मि । मन्म । भुव । यथा । वन्द्य । न । हवेषु ।
धन्वन्ऽइव । प्रऽपा । असि । त्वम् । अग्ने । इयक्षवे । पूरवे । प्रत्न । राजन् ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्र यच्छामि तुभ्यम् हवि, प्र ईरयामि च स्तुतिम्, भवसि यथा सन्निहित स्व वन्दितव्य ह्वानेषु । स त्वम् 'धन्वनि इव' प्रपा[9] असि अग्ने । यजमानाय मनुष्याय प्रत्न । राजन् । ॥ १ ॥

यं त्वा जनांसो अभि संचरन्ति गावं उष्णमिव व्रजं यविष्ठ ।
दूतो देवानामसि मर्त्यानामन्तर्महाँश्चरसि रोचनेनं ॥ २ ॥

यम् । त्वा । जनास । अभि । सम्ऽचरन्ति । गाव । उष्णम्ऽइव । व्रजम् । यविष्ठ ।
दूत । देवानाम् । असि । मर्त्यानाम् । अन्त । महान् । चरसि । रोचनेन ॥ २ ॥

---

१. °न्तो वि[1] अ[1]. २ य वि[1] अ[1]. ३ °ते वि[1] अ[1]. ४. नास्ति वि[1] अ[1]. ५. इव वि[1] अ[1]. ६. °च्छतु मूको ७-७ नास्ति मूको. ८-८. °त्वन्वि वि[1]. ९ प्रपा मूको.

वेङ्कट० यम् त्वा जना अभि सङ्गच्छन्ति गाव[१] इव वर्षासु उष्णम् व्रजम् यविष्ठ!, स त्वं देवगनुष्याणाम् दूत भवसि (तु या५,१)। द्यावापृथिव्यो अन्त महान् चरसि हविरादाय अन्तरिक्षेण ॥२॥

शिशुं न त्वा जेन्यं वर्धयन्ती माता बिभर्ति सचनस्यमाना ।
धनोरधि प्रवता यासि हर्यञ्जिगीषसे पशुरिवावसृष्टः ॥ ३ ॥

शिशुम् । न । त्वा । जेन्यम् । वर्धयन्ती । माता । बिभर्ति । सचनस्यमाना ।
धनोः । अधि । प्रऽवता । यासि । हर्यन् । जिगीषसे । पशुःऽइव । अवऽसृष्टः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पुत्रम् इव च[२] त्वा जयशीलम् वर्धयन्ती पृथिवी बिभर्ति सचनस्यमाना। सचनइशब्द कण्ड्वादि[३]। त्वत्सम्पर्कमिच्छन्ती[४]। स त्वम् अस्मिँल्लोके[५] अन्तरिक्षात् प्रवणेन मार्गेण यासि, कामयमान गच्छसि च हविरादाय पशु इव अवसृष्ट[६] ॥ ३ ॥

मूरा अमूर न वयं चिकित्वो महित्वमग्ने त्वमङ्ग वित्से ।
शये वव्रिश्चरति जिह्वयादन् रेरिह्यते युवतिं विश्पतिः सन् ॥ ४ ॥

[७]मूराः । अमूर । न । वयम् । चिकित्वः । महिऽत्वम् । अग्ने । त्वम् । अङ्ग । वित्से[७] ।
शये । वव्रिः । चरति । जिह्वया । अदन् । रेरिह्यते । युवतिम् । विश्पतिः । सन् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० मूढा वयम् अमूढ[९] प्रज्ञ[८] न जानीम तव माहात्म्यम्। अग्ने![१०] त्वम् एव [१०]तव महत्त्व[१०] जानासि। शेते जीर्णे ओषधिसङ्घ[११]। अथ चरति अग्नि[१२] जिह्वया त भक्षयन्। आस्वादयति पृथिवीं[१३] जीर्णौषधिका विशा स्वामी सन् अग्नि[१४] ॥ ४ ॥

कूचिज्जायते सनयासु नव्यो वने तस्थौ पलितो धूमकेतुः ।
अस्नातापो वृषभो न प्र वेति सचेतसो यं प्रणयन्त मर्ताः ॥ ५ ॥

कूऽचित् । जायते । सनयासु । नव्यः । वने । तस्थौ । पलितः । धूमऽकेतुः ।
अस्नाता । आपः । वृषभः । न । प्र । वेति । सऽचेतसः । यम् । प्रऽनयन्त । मर्ताः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० क्वचित्[१५] प्रदेशे जायते पुराणीषु[१६] जीर्णासु ओषधीषु नवतर । अथ सर्वस्मिन्नरण्ये तिष्ठति श्वेत धूमप्रज्ञान[१७]। सोऽयं स्नानमकुर्वन् अपेक्षितस्नान [१८]उदकानि प्र गच्छति[१८] वृषभ इव अरण्यमध्यस्थानि, सचेतस यम् मनुष्या हविर्भि प्रणयन्त ॥ ५ ॥

---

१ न वि[२] अ[१], गा वि[१] २ नास्ति वि[१] ३ कण्ड्वादि मूको ४ °न्ती मूको ५ °ल्लो° मूको ६ °ष्ट वि[२] अ[१] ७-७ या (६,८) व्याख्यात द्र ८ °ज्ञा मूको ९ नास्ति मूको १०-१० नास्ति वि[१] ११ °सङ्घ वि[१] १२ अद्र मूको १३ °थिवी मूको १४ °ग्नि इति अ[१] १५ कुत्र च° वि[१] १६ राज्ञीषु वि[२] अ[१] १७ °प्र° वि[२] अ[१] १८-१८ °कान्प्रनिग° वि[२], कानिर्ग° अ.

सप्त स्वसूररुषीर्वावशानो विद्वान् मध्व उज्जभारा दृशे कम् ।
अन्तर्येमे अन्तरिक्षे पुराजा इच्छन् वव्रिमविदत् पूषणस्य ॥ ५ ॥

[1]सप्त । स्वसॄः । अरुषीः । वावशानः[1] । विद्वान् । मध्वः । उत् । जभार । दृशे । कम् ।
अन्तरिति । यमे । अन्तरिक्षे । पुराऽजाः । इच्छन् । वव्रिम् । अविदत् । पूषणस्य ॥ ५ ॥

उद्गीथ० सप्त जिह्वा ज्वालाख्याः 'काली कराली' (मुउ १,२,४) इत्येवमाद्याः स्वसॄः भगिनीभूताः तदग्नेर्जातत्वात्। स्वयंसारिणीर्वा[2] अरुषीः आरोचनाः[3] वावशानः वावश्यमानः अत्यर्थं शब्द्यमानः । स्तोतृभिर्हूयमान इत्यर्थः । विद्वान् 'सर्ववित् अग्निः'[4] मध्वः मधुरस्वादस्य सृष्टस्य हविषः । पूर्णा इति शेषः । उत् जभार ऊर्ध्वं हरति दृशे दर्शनाय सर्वस्य। उद्धृत्य च यत् तत्र हविषि कम् उदकम्। रसीभूतं हविरित्यर्थः । तत् अन्तः मध्ये येमे नियच्छति स्थापयति। कस्यान्तर्येमे। अन्तरिक्षे आकाशे स्थितस्य पूष्णः । कुतः एतदवगम्यते। ऋगन्ते तस्य श्रवणात् आहुत्याधारत्वाच्च। पुराजाः पूर्वम् आदिसर्गे प्रजापतेः जातः । किमर्थम् आदित्यस्य अन्तः येमे। इच्छन् कर्तुं कामयमानः । किम्। वव्रिम् रूपम्। कीदृशम्। साम र्थ्याद् दीप्तम्। कस्य। पूषणस्य पूष्णः । तच्च दीप्तं रूपम् अविदत् विन्दति। तेन च हवीरसेन दीप्तरूपः पूषाऽवश्यं भवतीत्यर्थः ।

अथ 'मूर्धा भुवो भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन्' (ऋ १०,८८,६) इति मन्त्रान्तरे दर्शनाद् आदित्यात्मना यदा अग्निः स्तूयते तदा एवमर्थयोजना कार्या— सप्त रश्मीन् स्वयं सर्तॄन्[5] आरोचनान् कामयमानः स्तूयमानः स्तोतृभिः विद्वान् अग्निः मध्वः उदकस्य भौमस्य पूर्णान् उदकेवलयाम् ऊर्ध्वं हरति आदित्यात्मना स्थितः दर्शनाय प्रकाशनाय सर्वस्य। हृत्वा च उदकं द्यावापृथिव्योः मध्ये स नियच्छति अन्तरिक्षे विद्युदात्मना स्थित्वा। इच्छन् रूपम् लभते वर्षासु पूष्णः सकाशात् स्वभूतम् वा ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सप्त स्वसॄः आदित्यदीप्तीः[6] आरोचमानाः कामयमानः[7] विद्वान् समुद्रोदकाद् उद्धृतवान् सर्वेषामेव दर्शनायम्[8] । कम् इति पूरणम्। अन्तः च ताः नियमितवान् अन्तरिक्षे प्रत्नः, इच्छन् रूपम् च प्रायच्छत्[9] । पूष्णः अस्याः पृथिव्याः पृश्निवर्णम् प्रायच्छदिति ॥ ५ ॥

सप्त मर्यादाः कवयस्ततक्षुस्तासामेकामिदभ्यंहुरो गात् ।
आयोर्ह स्कम्भ उपमस्य नीळे पथां विसर्गे धरुणेषु तस्थौ ॥ ६ ॥

[10]सप्त । मर्यादाः । कवयः । ततक्षुः । तासाम् । एकाम् । इत् । अभि । अंहुरः । गात् ।[10]
आयोः । ह । स्कम्भः । उपऽमस्य । नीळे । पथाम् । विऽसर्गे । धरुणेषु । तस्थौ ॥ ६ ॥

---

१ १ निगमोऽयं या (५,१)द्र. २ °रिणी वा वि[1] अ. ३ आरोचमाना वि[2]. ४ ४. सर्वजगदग्नि वि[1], सर्वमेगाग्नि अ वि[1], त्रुटितम् वि[1] ५ सप्तीन् मूको. ६ °त्यान् दीप्ति वि[2] अ[1], °त्यदीप्ति वि[1] ७. °ना मूको ८ दर्शनार्थम् मूको ९ °च्छन् वि[1] अ[1]; प्रयच्छन् वि[1]. १० १०. या. (६,२७) व्याख्यातम् ।

उद्गीथ० सप्त मर्यादा व्यवस्थिता अलङ्घनीया — 'स्तेय तल्पारोहण[1] ब्रह्महत्या भ्रूणहत्या सुरापान दुष्कृतस्य कर्मण पुन पुन सेवा पातकेऽनृतोद्यम्' (या ६,२७) इति। कवय मेधाविन । कवय हिरण्यगर्भप्रभृतय मेधाविन । ततक्षु 'तक्षति करोतिकर्मा' (या ४,१९)। कृतवन्त । तासाम् मर्यादाना मध्ये एकाम् इत् इत्-शब्द अप्यर्थे। एकामपि मर्यादाम् अभि गच्छति अहुर अंहस्वान् पापवान् भवति। आयो[2] यस्तु अग्न्यनुग्रहाणाम् ह स्कम्भभूत भवति। स्कम्भवदाश्रयभूतो भवतीत्यर्थ । परत्रापि उपमस्य सर्वस्य जगत उपनिमातु अग्ने नीळे स्थाने अग्निलोकाख्ये पथाम् वृष्टिलक्षणानाम् अपाम् उदकानाम् विसर्गे विसर्जने अन्तरिक्षे धरुणेषु उदकेषु मेघोदरागतेषु विद्युदात्मना वा तस्थौ तिष्ठति ॥ ६ ॥

वेङ्कट० कामजेभ्य[3] क्रोधजेभ्यश्चोद्धृता 'पानम् अक्षा[4] स्त्रियो मृगया[5] दण्डपारुष्य वाक्पारुष्यम् अर्थदूषणम् (तु. मनु ७,४८,५०) इति सप्त मर्यादा कवयः कृतवन्त । तासाम् एकाम् एव पापवान्[6] अभि गच्छति पुरुष[7]। तस्य मनुष्यस्य उत्तम्भक अग्नि[8] समीपभूतस्य[9] [10]नीळे पथाम्[10] रश्मीनाम् विसर्गे अन्तरिक्षमध्ये[11] उदकेषु तिष्ठति। पापयुक्तस्यापि[12] अग्निस्तत[13] उत्तम्भनो[14] भवतीति ॥ ६ ॥

असंच्च सच्चं पर॒मे व्यो॑मन्दक्ष॑स्य॒ जन्म॒न्नदि॑ते॒रु॒पस्थे॑ ।
अ॒ग्निर्ह॑ नः प्रथम॒जा ऋ॒तस्य॒ पूर्व॒ आयु॑नि वृष॒भश्च॑ धे॒नुः ॥ ७ ॥

अस॑त् । च॒ । सत् । च॒ । प॒र॒मे । विऽओ॑मन् । दक्ष॑स्य । जन्म॑न् । अदि॑तेः । उ॒पऽस्थे॑ ।
अ॒ग्निः । ह॒ । नः॒ । प्र॒थ॒म॒ऽजाः । ऋ॒तस्य॑ । पूर्वे॑ । आयु॑नि । वृ॒ष॒भः । च॒ । धे॒नुः ॥ ७ ॥

उद्गीथ० असत् च अव्याकृत वस्तु सत् च व्याकृतम् परमे व्योमन् व्योमनि कारणात्मना आकाशे स्थितम् सत् सर्वमग्निरेव, तन्मूलत्वाद् यागस्य, यागमूलत्वात् च सर्वस्य। दक्षस्य च प्रजापते जन्मन् जन्मनि उत्पत्तौ निमित्तम् अग्नि एव। उक्तेनैव न्यायेन अदिते पृथिव्या उपस्थे उपस्थाने उपरि अग्निरेव स्थित आधिपत्येन। [15]मात्र एतावदर्थ[15]। वृषभश्च धेनु च अन्यत् च सर्व द्रव्यम् अस्माकम् अग्नि एव भवति तदात्मत्वात्[16] तत्कार्यकर्तृत्वाद्वा[17] ॥ ७ ॥

वेङ्कट० दिक्प्रमाणादिरूपम्[18] असत् सत् च परमे स्थाने जातम् आदित्यस्य जन्मनि अदिते उपस्थे। तस्य सर्वस्य प्रथममेव जात अस्माकम् अयम् अग्नि । तस्मिन् काले वृषभ च[19] आसीत् धेनु च।

---

१ गुरुतल्पा° मूको. २ नास्ति मूको ३. °जेभ्यश्च वि[2] अ[1]. ४. °क्षा मूको ५ °श्च मृगया वि[2] अ[1] ६. पात्रमान् वि[2] अ[1], पावलाम् वि[1]. ७ प° वि[2] अ[1]. ८ °ग्नि वि[2] अ[1]. ९ °मीपम् वि[2] अ[1], °मीप भू° वि[1]. १०-१० पायो नीळ वि[2] अ[1], पायो नीळे वि[1] ११. °क्षे वि[2] अ[1] १२. चा° वि[2] अ[1] १३ आग्नि° वि[2] अ[1]. १४ उत्त भवन मूको १५-१५. अत्र किञ्चित् त्रुटितम् भाति १६ तदा (°दा वि[2] अ[1].) तृत्वात् मूको. १७ तत्कार्ये क° मूको १८ °मानिरू° वि[2] अ[1]. १९ इव अ[1].

दक्षम् उत्पादकम् [1]अध्यतिष्ठद् अदितिम्[1] च उत्पादयित्रीमिति ॥ ७ ॥

[2]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये त्रयस्त्रिंशो वर्गः[2] ॥

व्याख्यत् पञ्चममध्यायं सप्तमस्याष्टकस्य सः ।
यज्ञनारायणकुले[3] यस्य मातुः[4] समुद्भव. ॥ १ ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने सप्तमाष्टके पञ्चमोऽध्याय ।

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये सप्तमाष्टके पञ्चमोध्यायः ॥

१-१. 'मध्यतिष्ठदिति वि' अ'; 'मध्यतिष्ठदिति वि'. २-२. नास्ति मूको. ३. यस्ये नारा° मूको.
४. मातुन् वि'.

अथ षष्ठोऽध्याय ।

वेङ्कट० 'अथ स यस्या(स्य' अ)थाध्याय व्याचिख्यासति माधव ।
देवाना यज्ञसम्बन्धे वक्तव्य सम्प्रदर्शयन् ॥ १ ॥

इत[1] प्रत्तेन[2] हविषा वर्तन्ते दिवि देवता ।
तत प्रत्तैरिह[3] वय[4] यथा[5] वर्तामहे जलै ॥ २ ॥

'समानमेतदुदकमुच्चैत्यव[6] चाहभि[7]' ।
इतीममर्थं प्रोवाच 'दीर्घतमा मामतेय[8]' ॥ ३ ॥

ब्राह्मण च भवति—'इत प्रदान[9] देवा उपजीवन्ति[10], ××× अमुत प्रदान[11] मनुष्या' (तै ३,२,९,७) इति ।

'सहयज्ञा प्रजा सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापति' ।
इतीय भगवद्गीता ब्रूतेऽर्थमिममञ्जसा ॥ ४ ॥

इतिहासपुराणेषु ननु लोका प्रदर्शिता ।
उद्यानभवनोपेता सर्वकामसमन्विता ॥ ५ ॥

[12]देवासुराणा युद्ध[12] च पश्वादिनिमित्तकम् ।
'किमिच्छन्ती सरमे(मा'[13] इ)ति पणिभि पशवो हृता ॥ ६ ॥

अंशावतारा देवाना सन्तीति कवयो विदु ।
नानाविधाश्च ते लोकान् अधितिष्ठन्ति पार्थिवान्[14] ॥ ७ ॥

सप्तद्वीपा वसुमती मध्ये मेरुश्च तिष्ठति ।
अर्वाग्घिमवतोऽस्माभिर्[15] मनुष्यैर्दृश्यतेऽधुना ॥ ८ ॥

यजन्ते त इमे देवास्तेषु[16] लोकेष्ववस्थिता[17] ।
वैदिकाश्च पुराकल्पास्तन्मूलान् कवयो विदु ॥ ९ ॥

एव च देवा यष्टारो यष्टव्याश्च तथाऽभवन् ।
अंशावतारैर्यष्टारो यष्टव्यास्तु दिवि स्थिता ॥ १० ॥

---

१. उत वि[2] अ[1], उत वि[1]. २ प्रत्तेन मूको ३ प्रत्तै॰ मूको ४. मर्व मूको. ५. तया वि[1] अ[1] ६ ॰च्चयव वि[2] अ[2] ७ ऋ १,१६४,५१ ८ ८ दीर्घमा··· वि[1] अ[1]. ९ इतप्रदान वि[1] अ[1] १०. ॰जीऽवन्ति मूको ११ ॰तप्र वि[1] अ १२ १२ ॰देवानामसुराणा वि[1]. १३ ऋ १०,१०८,१, सार॰ वि[2] अ[1]. १४ पार्थिवाक वि[2] अ[1]. १५ अर्वा॰म वि[1] अ[1]. १६. ॰वते॰ वि[2] अ[1]. १७. ता वि[1] अ[1].

आप्तकामाः स्विद्[1] इत्यस्मिन् यदुवाच पतञ्जलिः ।
निदाने तच्च बोद्धव्यम् इममर्थमभीप्सुभिः ॥ ११ ॥

एकः किमिन्द्रो देवाश्च उताहो बहवोऽभवन् ।
बहवः सन्ति [2]सर्वे च[2] सदृशा नामकर्मभिः[3] ॥ १२ ॥

जनतायां 'जनतायामिन्द्रः'[4] ब्राह्मणमाह च ।
यज्ञेष्वेकस्य बहुषु न शक्या युगपद्गतिः[5] ॥ १३ ॥

[6]अत्र ब्राह्मणम्[6] — 'एकैको वै जनतायामिन्द्रः[7]' । 'एकं वा एताविन्द्रमभिसंसुनुतः[8]' । यौ द्वौ ससुनुतः (तैब्रा १,४,६,१) इति ॥

अत्र ब्रूम एक एव सर्वस्य जगतः प्रभुः[9] ।
बहुष्विन्द्रः सन्निधत्ते यज्ञेषु युगपद्विभुः ॥ १४ ॥

बहवो महिमानोऽस्य सन्ति योगेन [10]साधिताः ।
भार्यासु सौभरिरिव†[10] तैर्यज्ञेष्वेषु गच्छति ॥ १५ ॥

'नाना हि त्वा हवमानाः'[11] प्रधाना[12] संप्रदर्शिताः ।
'आ ते इन्द्र महिमानम्'[13], 'अरं त इन्द्र कुक्षये'[14] ॥ १६ ॥

महिम्नोऽस्तित्वमेताभ्याम्[15] अवगच्छन्ति[16] वैदिकाः ।
'प्रिया धामान्ययाडग्निः'[17] इति चाधीमहे[18] वयम् ॥ १७ ॥

शाट्यायनकम् — 'कुत्सश्च लुशश्चेन्द्रं व्यह्वयेताम्' इत्युक्त्वाऽऽह — [19]'तावन्तरातिष्ठन् । तावब्रवीत् । अंशमाहरताम् † ‡आत्मना वामन्यतरस्य‡ पास्यामि[19] । महिम्नाऽन्यतरस्य' (जैब्रा १,२२८) इत्यादि ।

[६]

[20]त्रित आप्त्य ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[20] ।

अ॒यं स यस्य॒ शर्म॒न्नवो॑भिर॒ग्नेरेध॑ते जरि॒ताभिष्टौ॑ ।
ज्येष्ठे॑भि॒र्यो भा॒नुभि॑र्ऋ॒षूणां॑ प॒र्येति॒ परि॑वीतो वि॒भावा॑ ॥ १ ॥

---

१. निसू २,३:२०; °काम त्रि[2] अ[1]. २-२. ते सर्वे वि[1]. ३. माम° त्रि[1] अ[1]. ४. °न्द्रं मूको; तैब्रा १,४,६,१. ५. °पद्रथितिः त्रि[1]. ६-६. नास्ति त्रि[1]. ७. °मिन्द्रं मूको. ८. °नुन त्रि[1] अ[1]. ९. बहु त्रि[1] अ[1]. १०-१०. नाधिनाहार्यासु सौहरि इव त्रि[1] अ[1]. † सोभरि' वि[1] पेरूस. ११. ऋ ६,१०२,५. १२. धाना त्रि[1] अ[1]. १३. ऋ ८,६५,४. १४. ऋ ८,९२,२४. १५. °दिनोरित° वि[1]; हिमानोस्ति° अ[1] १६. अवग° त्रि[1] अ[1]. १७. आश्री १,५,३. १८. °चाधीम° त्रि[1][2] अ[1]. १९-१९. °तिष्ठन्तावब्रवीदंशुमाहरेथामन्मगो वामन्यतरस्या पा° त्रि[1] अ[1]. † अ शामा पेरूस; °माहरेथाम् त्रि[1]. ‡-‡ °आत्मना°-पास्या° त्रि[1]. २०-२०. नास्ति मूको.

अयम् । स । यस्य । शर्मन् । अवःऽभिः । अग्नेः । एधते । जरिता । अभिष्टौ ।
ज्येष्ठेभिः । यः । भानुऽभिः । ऋषूणाम् । परिऽएति । परिऽवीतः । विभाऽवा ॥ १ ॥

उद्गीथ० अयम् स अग्नि अस्माभिराहूत यस्य यागार्थस्य[1] अग्ने अभिष्टौ याग कृते सति शर्मन् शरणे [2]अवोभि रक्षाभि [2] जरिता एधते वर्धते । य अग्नि ऋषूणाम् सूर्यरश्मीनाम् ज्येष्ठेभि भानुभि प्रशस्ताभि वृद्धाभिर्वा दीप्तिभि परीवीत परिवृत परिवेष्टित पर्येति सर्वतो गच्छति । यत्रयत्र गन्तव्य तत्रतत्र अप्रतिहतगति गच्छतीत्यर्थ । विभावा विविधदीप्ति [3] ॥ १ ॥

वेङ्कट० त्रित [4] । अयम् स यस्य सुखे[5] रक्षणै अग्ने वर्धते[6] जरिता हि इज्यायाम्[7] । प्रशस्तै [8] य [9] तेजोभि [10] रश्मीनाम् परिवृत परिगच्छति दीप्तिमानिति ॥ १ ॥

यो भानुभिर्विभावा विभात्यग्निर्देवेभिर्ऋतावाजस्रः ।
आ यो विवाय सख्या सखिभ्योऽपरिह्वृतो अत्यो न सप्तिः ॥ २ ॥

यः । भानुऽभिः । विभाऽवा । विऽभाति । अग्निः । देवेभिः । ऋतऽवा । अजस्रः ।
आ । यः । विवाय । सख्या । सखिऽभ्यः । अपरिऽह्वृतः । अत्यः । न । सप्तिः ॥ २ ॥

उद्गीथ० य च अग्निः विभावा विविधदीप्ति ऋतावा च सत्यवान् उदकवान् यज्ञवान् वा अजस्र अनुपक्षीणोऽहिंसितो वा । केनचिदनभिभूत इत्यर्थ । भानुभि देवभि दीप्तिभि दानादिगुणयुक्ताभि स्तुत्याभि प्रतिगन्त्रीभिर्वा विभाति विविध दीप्यते । य यश्च आ विवाय आभिमुख्येन गच्छति सख्या सख्यानि सखिभि कर्तव्यानि हविर्वहनादीनि कर्माणि । कर्तुमिति शेष । कस्यार्थाय । सखिभ्य सखिभूताना यजमानानाम् अर्थाय । कथ गच्छति । अपरिह्वृत अपरिहिंसित. । अपरिश्रान्त इत्यर्थ । किमिव । अत्य न अश्व इव । कीदृशोऽश्व । सप्ति सदा सर्पणसमर्थ । यथा सततगमनसमर्थोऽश्वोऽपरिश्रान्तो गच्छति, एव सोऽयम् अग्नि अस्माभिराहूतो यागार्थमिति पूर्ववद् वाक्यपरिसमाप्ति कार्या ॥ २ ॥

वेङ्कट० य दीप्तिभि दीप्तिमान्[11] विभाति अग्नि द्योतमाने यज्ञवान् अनस्र । आ गच्छति य सखिभि कर्तव्यानि कर्माणि सखिभ्य अनुष्ठातुम् अकुटिल [12] अतनशील [13] इव अश्व [14] ॥ २ ॥

ईशे यो विश्वस्या देववीतेरीशे विश्वायुरुषसो व्युष्टौ ।
आ यस्मिन् मना हवींष्यग्नावरिष्टरथः स्कभ्नाति शूषैः ॥ ३ ॥

ईशे । यः । विश्वस्याः । देवऽवीतेः । ईशे । विश्वऽआयुः । उषसः । विऽउष्टौ ।
आ । यस्मिन् । मना । हवींषि । अग्नौ । अरिष्टऽरथः । स्कभ्नाति । शूषैः ॥ ३ ॥

---

१. योगा° वि[1] अ[1]. २ २ रेभि (भि वि[1] अ[1]) ज्येष्ठभिर्वृद्धाभिर्वा मूको. ३. °दीत मूको.
४ °त वि[1] अ[1]. ५ सखे वि[1] अ[1] ६ वर्धयन मूको. ७ दिज्या मूको. ८. °स्यैः वि[1] अ[1].
९ नास्ति वि[1] १०. °जोहि वि[1]. ११ °दमा° वि[1] अ[1]; पिमान् वि[1]. १२. कु° वि[1] अ[1].
१३. हवनशीलः वि[1] अ[1]. १४. °श्वम् वि[1] अ[1].

उद्गीथ० [1]य चाऽग्नि ईशा[1] ईष्टे विश्वस्याः सर्वस्याः देववीते देवाशनस्य हविषः । ईशे ईष्टे च यः विश्वायु सर्वत्राप्रतिहतगमनः सर्वजीवनो वा उषसः व्युष्टौ विवासने । आदित्यात्मना स्थितः सन् अग्निः उदयेन उषसः विवासयति इत्यतः एवमुच्यते । यस्मिन् च अग्नौ अहिंसितयज्ञरथः असुरराक्षसादिशत्रुबलेः मना मननीयानि हवींषि आ रूजाति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० ईष्टे यः सर्वस्य यज्ञस्य, ईष्टे[2] सर्वगमनः उषसः व्युष्टौ अह्नि । यस्मिन् च आग्नौ[3] मननीयानि हवींषि आजुह्वानो यजमानः अहिंसितरथः[4] हिनस्ति[5] शत्रून् आत्मबलैः ॥३॥

शूषेभिर्वृधो जुषाणो अर्कैर्देवाँ अच्छा रघुपत्वा जिगाति ।
मन्द्रो होता स जुह्वा३ यजिष्ठः संमिश्लो अग्निरा जिघर्ति देवान् ॥ ४ ॥

शूषेभिः । वृधः । जुषाणः । अर्कैः । देवान् । अच्छ । रघुऽपत्वा । जिगाति ।
मन्द्रः । होता । सः । जुह्वा । यजिष्ठः । सम्ऽमिश्लः । अग्निः । आ । जिघर्ति । देवान् ॥ ४ ॥

उद्गीथ० सोऽग्निः उक्तलक्षणः शूषेभिः बलैः हविर्लक्षणैः । बलनिमित्तैर्हविर्भिरित्यर्थः । वृधः वर्धितः सन् जुषाणः सेव्यमानश्च अर्कैः मन्त्रैः यज्वभिः स्तुतिभिः शस्त्रैश्चेत्यर्थः । देवान् अग्नेन अच्छ आप्तुम् रघुपत्वा लघुपतनः शीघ्रगमनः जिगाति गच्छति । गत्वा चाहूय अनन्तरम् मन्द्रः स्तुत्यः होता होमकारी यजिष्ठः यष्टृतमः संमिश्लः सम्मिश्रः सम्प्रयुक्तः सर्वैः गुणैः देवैर्वा जुह्वाख्येन पात्रेण हविः आ जिघर्ति आक्षारयति देवान् प्रति । हविः देवेभ्यो ददातीत्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सः बलैः वर्धितः[6] सेव्यमानः मन्त्रैः स्वान् अभि गच्छति[7] लघुगमनः । मन्द्रः[8] होता सः जुह्वा ज्वालया होमसाधनभूतया यष्टृतमः सम्मिश्रः † सहितः[9] अग्निः आ जुहोति देवान् ॥ ४ ॥

तमुस्रामिन्द्रं न रेजमानमग्निं गीर्भिर्नमोभिरा कृणुध्वम् ।
आ यं विप्रासो मतिभिर्गृणन्ति जातवेदसं जुह्वं सहानाम् ॥ ५ ॥

तम् । उस्राम् । इन्द्रम् । न । रेजमानम् । अग्निम् । गीःऽभिः । नमःऽभिः । आ । कृणुध्वम् ।
आ । यम् । विप्रासः । मतिऽभिः । गृणन्ति । जातऽवेदसम् । जुह्वम् । सहानाम् ॥ ५॥

उद्गीथ० यम् जातवेदसम् जुह्वम् आह्वातारं दातारं वा मनुष्यादियलानाम् अथवा सहानाम् शत्रूणामभिभवितॄणां सहायानां वा देवानां यागार्थम् आह्वातारम् विप्रासः मेधाविनः स्तोतारः मतिभिः स्तुतिभिः आ गृणन्ति आदरेण स्तुवन्ति । तम् अग्निम् उस्राम् भागानाम् उत्स्राविणं दातारम् रेजमानम् ज्वालात्मना कम्पमानं वा इन्द्रम्[10] इव गीर्भिः स्तुतिभिः नमोभिः अन्नैश्च आ कृणुध्वम् अस्मदभिमुखं यूयमपि कुरुत[11] हे ऋत्विजः ! ॥ ५ ॥

१-१. नास्ति भाष्ये मूको. २. °ष्टे वि[1] अ[1]. ३. °ग्नेि वि[1] अ[1]. ४. अनिहित° वि[1] अ[1]. ५. नास्ति वि[1]. ६. °वृध वि[1] अ, °वर्ध वि[1]. ७. अभिगच्छति वि[1] अ[1]. ८. मन्त्र मूको. ९-९. समि सह। सन् वि[1] † स्व वि[1], °म अ[1]. १०. इन्द्र वि[1]. ११. कुरु अ वि[1].

वेङ्कट० तम् उत्सरणशीलम् इन्द्रम् इव कम्पमानम् अग्निम् स्तुतिभि नमस्कारैश्च आ[1] कृणुध्वम्। आ स्तुवन्ति[2] यम्[3] विप्राः स्तुतिभि जातवेदसम् होतारम् अभिभवितृणा[4] देवानाम् इति[5] ॥ ५ ॥

सं यस्मिन् विश्वा वसूनि जग्मुर्वाजे नाश्वाः सप्तीवन्त एवैः ।
अस्मे ऊतीरिन्द्रवाततमा अर्वाचीना अग्न आ कृणुष्व ॥ ६ ॥

सम् । यस्मिन् । विश्वा । वसूनि । जग्मुः । वाजे । न । अश्वाः । सप्तिऽवन्तः । एवैः ।
अस्मे इति । ऊती । इन्द्रवातऽतमाः । अर्वाचीनाः । अग्ने । आ । कृणुष्व ॥ ६ ॥

उद्गीथ० यस्मिन् त्वय्यग्नौ सम् जग्मु[6] सङ्गतानि। स्वत्वेनावस्थितानीत्यर्थ। विश्वा सर्वाणि वसूनि धनानि वाजेन अन्नेन बलेन वा सह अश्वाश्च यस्मिंस्त्वय्यग्नौ स्वत्वेनावस्थिता। कीदृशा अश्वा। सप्तीवन्त सर्पणवन्त। सततगमनसमर्था इत्यर्थ। एवै कामै सर्वै सहिता। स त्व हे इन्द्र[7] परमेश्वर[7] अग्ने! अस्मे अस्माकमर्थाय ऊती। कीदृश। वाततमा दुर्लभत्वं गततमा। अतिदुष्प्रापा इत्यर्थ। अर्वाचीना अर्वागञ्चना अस्मदभिमुखा आ कृणुष्व आदरेण कुरु। सर्वान् कामानस्मभ्य देहीत्यर्थ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सम् गतानि यस्मिन् विश्वानि धनानि सङ्ग्रामे इव अश्वा सर्पणवन्त गमनै। स त्वम् अस्मासु रक्षणानि अत्यन्तम् इन्द्रेणाभिगतानि अभिमुखानि अग्ने! आ कृणुष्व[8] ॥ ६ ॥

अधा ह्यग्ने मह्ना निषद्या सद्यो जज्ञानो हव्यो बभूथ ।
तं ते देवासो अनु केतमायन्नधावर्धन्त प्रथमास ऊमाः ॥ ७ ॥

अध । हि । अग्ने । मह्ना । निऽसद्य । सद्यः । जज्ञानः । हव्यः । बभूथ ।
तम् । ते । देवासः । अनु । केतम् । आयन् । अध । अवर्धन्त । प्रथमासः । ऊमाः ॥ ७ ॥

उद्गीथ० अध इति हेतुनिर्देशे। हि इति प्रतिनिर्देशे। अध यस्मात् हे अग्ने! महत्त्वेन स्वेन निषद्य उपनिश्य वेद्यन्ते जज्ञान जायमान ज्वलन् सद्य तस्यामेव वेलायाम् हव्य हवनार्ह आहुतिप्रक्षेपार्ह बभूथ भवसि। हि तस्मात्। तम् ते तव स्वभूतम् केतम् प्रज्ञान ज्वालाम् अनु आयन् ज्ञानार्थम् अनुगच्छन्ति। दीप्ते त्वयि हवींषि जुह्वतीत्यर्थ। देवास हविषो दातारः ऋत्विग्यजमाना। अध अनन्तरम् अवर्धन्त वर्धन्ते च। पुत्रादिवृद्ध्या युज्यन्ते इत्यर्थ। प्रथमास क्रियाभिजनविद्यादिगुणैश्च[8] भवन्तीति शेष। ऊमा त्वया रक्षितास्सन्त ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अध हि अग्ने! महत्त्वेन उपविश्य सद्य प्रादुर्भवन् आह्वातव्य अभव। तादृश तव प्रज्ञानम् अनु

---

१ अनु वि[1]. २ स्तुवन्ति वि[1] अ[1]. ३. याम् वि[2]. ४. °विता वि[2] अ[1]; °वितान् वि[3].
५ नास्ति वि[1]. ६ नास्ति मूको ७ कुरुत्व वि[2] अ[1]. ८. °भिजन° वि[3].

अगच्छन्[1] देवा । अथ अवर्धन्त त्वया[2] प्रीणिता[3] प्रथमा[4] । ऊमा नाम पितर इति ॥ ७ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये प्रथमो वर्ग[5] ॥

[७]

[6]त्रित आप्त्य ऋषि । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्द[6] ।

स्वस्ति नो दिवो अग्ने पृथिव्या विश्वायुर्धेहि यजथाय देव ।
सचेमहि तव दस्म प्रकेतैरुरुष्या ण उरुभिर्देव शंसैः ॥ १ ॥

स्वस्ति । नः । दिवः । अग्ने । पृथिव्याः । विश्वऽआयुः । धेहि । यजथाय । देव ।
सचेमहि । तव । दस्म । प्रऽकेतैः । उरुष्य । नः । उरुऽभिः । देव । शंसैः ॥ १ ॥

उद्गीथ० स्वस्ति अविनाशम् अस्मभ्यम् दिव सकाशात् पृथिव्या च । द्युपृथिव्यन्तरिक्षनिवासिभ्यस्सकाशादित्यर्थ । कीदृश स्वस्ति । उच्यते—विश्वायु सर्वान्नसहितम् । हे अग्ने! देव! धेहि । किमर्थम् । यजथाय देवयागार्थम् । सर्वोपद्रवरहितास्सर्वान्नयुक्ताश्च 'सन्त यथा देवान् यजेमहि तथाऽस्मान्' कुर्विति वाक्यार्थ । किञ्च सचेमहि सेवेमहि आराधयेम त्वा सदा इत्येतद् आशास्महे वयम् । कैन । उरुभि बहुभि शंसै स्तुतिभि । एतज्ज्ञात्वा हे दस्म! देव! तव स्वभूतै प्रकेतै[7] प्रज्ञानै[8] पालनोपायपरिज्ञानै उरुष्य रक्ष न अस्मान् ॥ १ ॥

वेङ्कट० अविनाशम् अस्मभ्यम् द्यावापृथिव्यो अग्ने! सर्वान्नम्[9] प्रयच्छ यज्ञार्थम् देव! । संसृष्टा भवेम तव दर्शनीय[9] प्रज्ञानै । रक्ष अस्मान् उरुभि हे देव! शंसनीयै प्रकेतै इति[10] ॥ १ ॥

इमा अग्ने मतयस्तुभ्यं जाता गोभिरश्वैरभि गृणन्ति राधः ।
यदा ते मर्तो अनु भोगमानड्वसो दधानो मतिभिः सुजात ॥ २ ॥

इमाः । अग्ने । मतयः । तुभ्यम् । जाताः । गोभिः । अश्वैः । अभि । गृणन्ति । राधः ।
यदा । ते । मर्तः । अनु । भोगम् । आनट् । वसो इति । दधानः । मतिऽभिः । सुऽजात ॥२॥

उद्गीथ० हे अग्ने! इमा मतय स्तुतय तुभ्यम् त्वदर्थम् जाता अस्मदादिस्तोतृमुखात्[11] उत्पन्ना । उच्चरिता इत्यर्थ । गोभि अश्वै च सहितम् राध धन हिरण्यादिकम् अभि गृणन्ति अभिष्टुवन्ति अहो शोभनम् अस्मदनुरूपमिति प्रशंसन्ति । यदा । उच्यते—यदा यस्मिन् काले ते तव स्वकम् भोगम् भोगार्हं धनम्[12] मर्त अस्मदादिको मनुष्य अनु आनट् त्वत्तो दानानन्तरं प्राप्नोति । लभते तदर्थ । एतद् ज्ञात्वा हे वसो! प्रशस्य[1] वसुमन्! वा [13]सर्वस्य वसुभूत![13] वा स्वेन

---

१ °गच्छ त्रि[1] अ[1]; °गच्छन् वि[1]. २. त्वाना त्रि[1] अ[1]. ३. प्रणीता मूको ४. °मा प्रीता अ[1]. ५-५ नास्ति मूको ६-६. सप्तस्तथा° मूको ७ नास्ति मूको ८ °नैरुरुष्य रक्ष मूको. ९ °र्वा° त्रि[1] अ[1], सर्वा त्रि[1]. १०. नास्ति वि[1][2]. ११ °दारिस्तो° अ वि[1][2] १२ धन्मर्थ अ त्रि[1]. १३ १३ सर्व° मूको.

तेजसा सर्वस्याच्छादयित.[1] वा सुजात! सुजन्मन्! शोभनकर्मार्थमुत्पन्न! वा दधान. अस्मभ्यं ददत्[1] मतिभि स्तुतिभि॰। त्वया दत्त धनं स्थापयेति शेष। अस्मत्स्तुत्यनुरूपम् अस्मभ्यं धन देहीत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

वेङ्कट० इमाः अग्ने! स्तुतय त्वदर्थम् जाताः[2] गोभि अश्वैः च सह त्वया स्तोतृभ्यो दीयमानं धनम् अभि स्तुवन्ति। यदा त्वत्त मर्त्यः [3]धनम् अवाप्नोति[3], तदानीं वासयित![4] शोभनजनन![5] त्वं स्तूयसे स्तुतिभि प्रयच्छन्[6] धनानीति ॥ २ ॥

अ॒ग्निं म॑न्ये पि॒तर॑म॒ग्निमा॒पिम॒ग्निं भ्रात॑रं॒ सद॒मित् सखा॑यम् ।
अ॒ग्नेरनी॑कं बृह॒तः स॑पर्यं दि॒वि शु॒क्रं य॑ज॒तं सूर्य॑स्य ॥ ३ ॥

अ॒ग्निम् । म॒न्ये॒ । पि॒तर॑म् । अ॒ग्निम् । आ॒पिम् । अ॒ग्निम् । भ्रात॑रम् । सद॑म् । इत् । सखा॑यम् ।
अ॒ग्नेः । अनी॑कम् । बृ॒ह॒तः । स॒प॒र्य॒म् । दि॒वि । शु॒क्रम् । य॒ज॒तम् । सूर्य॑स्य ॥ ३ ॥

उद्गीथ० अग्निम् मन्ये जानेऽहम् पितरम्, तत्कार्यकर्तृत्वादिति। उत्तरत्राप्ययमेव[7] न्याय॰। अग्निम् एव आपिम् च ज्ञातिम् अत्रोक्तव्यतिरिक्ता मात्रादिका मन्ये। अग्निम् एव भ्रातरम् च मन्ये। सदम् इत् सदैव सर्वकालमेव अविसंवादिनम् सखायम् च मन्ये। अग्ने अग्ने स्वभूतम् अनीकम् मुखम् आहवनीयाख्यम्। बृहत. महत अनन्तगुणस्य सपर्यम् परिचरामि अभिप्रेतार्थसिद्धये स्तुतिभि हविर्भिश्च आराधयामि। किमिव। दिवि शुक्रम् 'यजतम् एतद्दिविस्थं' शुक्रं शोचिष्मद् दीप्तिमत् यजतम् यष्टव्यम् सूर्यस्य सम्बन्धि यथाऽभिप्रेतार्थसिद्धये कश्चिदाराधयति[8] एवम् ॥३॥

वेङ्कट० अह जाने पितरम् अग्निम् एव भ्रातरम् सदैव सखायम्[10]। अग्नेः ज्वालासङ्घम् महत परिचरामि दिवि स्थितम्[11] ज्वलन्तम् यष्टव्यम् सुवीर्यस्य ॥ ३ ॥

सि॒ध्रा अ॑ग्ने॒ धियो॑ अ॒स्मे सनु॑त्री॒र्यं त्राय॑से॒ दम॒ आ नित्य॑होता ।
ऋ॒ताव॒ा स रो॒हिद॑श्वः पुरु॒क्षुर्द्युभि॑र॒स्मा अह॑भिर्वा॒मम॑स्तु ॥ ४ ॥

सि॒ध्राः । अ॒ग्ने॒ । धियः॑ । अ॒स्मे इति॑ । सनु॑त्रीः । यम् । त्राय॑से । दमे॑ । आ । नित्य॑ऽहोता ।
ऋ॒तऽवा॑ । सः । रो॒हित॑ऽअश्वः । पु॒रु॒ऽक्षुः । द्युऽभिः॑ । अ॒स्मै॒ । अह॑ऽभिः । वा॒मम् । अ॒स्तु॒ ॥ ४ ॥

उद्गीथ० हे अग्ने! सिध्रा सिद्धा निष्पन्ना धियः [12]प्रज्ञाकार्याः स्तुतयः[12] अस्मे अस्माकम् सम्बन्धिन्य सनुत्री सम्भक्त्य.[13]। तव त्वदर्थमस्माभि स्तुतय कृता इति ज्ञापितमित्यभिप्राय। यम् माम् त्रायसे पालयसि कर्मवैगुण्यात्। यस्य मम कर्म सगुण करोषीत्यर्थः। दमे आ [14]यज्ञगृहे मर्यादयावस्थित[14] नित्यहोता सततं होमकारी देवानामाह्वाता वा सन्। सः अह तव

---

1 दधत् अ वि[2] 2 °ता वि[2] अ[1], याता वि[1] 3-3 सनम्प्राप्नोति वि[2] अ[1]. 4. वासयित वि[1]. 5. °मजन वि[2] अ[1], °जनन वि[1]. 6. °च्छ वि[2] अ[1] 7 °त्राप्ययमेव अ वि[1]. 8-8 यथा ममैतद्° मूको. 9. °राधयेति मूको 10. सवायम् वि[1]. 11. °त वि[1]; °तः अ[1] 12-12. °कार्यास्तु मूको. 13. समभक्त्य वि[1][3], संभक्त वि[2], संभक्तय अ. 14-14. °हेऽवस्थितो मर्यादया अ.

प्रसादात् त्वत्सायुज्यं गतस्सन् ऋतावा यज्ञवान् सत्यवान् उदकवान् वा स्यामिति शेष। रोहिदश्व रोहित्सञ्ज्ञकाश्वनाश्च स्याम्। पुरुक्षु बहन्नश्च बहुस्तुतिशब्दश्च वा स्याम्। किञ्च द्युभि दीप्तै अद्भि अहोभि. सामर्थ्यात् कतिपयैरपि अस्मै मह्यम् वामम् वननीय फलं दृष्टमदृष्टं वा अस्तु ॥ ४ ॥

वेङ्कट० निष्पन्नानि अग्ने! कर्माणि मह्यम् सम्भक्तृणि[1], यम् मनुष्य माम्[2] त्रायसे[3] गृहे वर्तमान[4] सर्वदा[5] देवानां ह्वाता। यज्ञवान् स रोहिदश्व बहुस्तुति दीप्तेषु अहस्सु वननीय हवि अस्मै भवतु, दीप्तेभ्य वा अहोभ्य[6] ॥ ४ ॥

द्युभिर्हितं मित्रमिव प्रयोगं प्रत्नमृत्विजमध्वरस्य जारम्।
बाहुभ्यामग्निमायवोऽजनन्त विक्षु होतारं न्यसादयन्त ॥ ५ ॥

द्युऽभि। हितम्। मित्रम्ऽइव। प्रऽयोगम्। प्रत्नम्। ऋत्विजम्। अध्वरस्य। जारम्।
बाहुऽभ्याम्। अग्निम्। आयवः। अजनन्त। विक्षु। होतारम्। नि। असादयन्त ॥ ५ ॥

उद्गीथ० यत्तदोरध्याहार. क्रियते पूर्वोत्तरयोर्मन्त्रयो। य त्वामग्निम् हितम् मित्रमिव प्रयोगम् हितकारिण स्निग्धमिव सर्वकार्येषु प्रयोक्तव्यम् प्रत्नम् पुराणम्। ऋत्विजम् 'अग्निर्वै देवानां होतासीत्' (ऐब्रा ३,१४) इति वचनात्। अथवा ऋतावृतौ देवानां यष्टारम्। अध्वरस्य यज्ञस्य जारम् जरयितार परिसमापयितारम् बाहुभ्याम् आयव मनुष्या "ऋत्विग्यजमाना द्युभि अहोभिश्च"। दिवसैरित्यर्थ। 'अजनन्त जनितव त'। विक्षु विशो मनुष्यास्तदाकारेषु। देवेषु इत्यर्थ। होतारम् आह्वातारम्। नि असादयन्त नियमेन सादितवन्तश्च। देवानां यागार्थमाह्वातार निरूपितवन्तश्चेत्यर्थ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० स्तिमितम्(?)[7] दीप्तैराहितम् मित्रमिव कार्येषु प्रयोक्तव्यम् प्रत्नम् ऋत्विजम् अध्वरस्य जरयितार समापयितारम्[8] बाहुभ्याम् अग्निम् आयव जनयन्ति[9], मनुष्येषु होतारम् स्थापयन्ति[11] चेति[12] ॥५॥

स्वयं यजस्व दिवि देव देवान् किं ते पाकः कृणवदप्रचेताः।
यथायज ऋतुभिर्देव देवानेवा यजस्व तन्वं सुजात ॥ ६ ॥

स्वयम्। यजस्व। दिवि। देव। देवान्। किम्। ते। पाकः। कृणवत्। अप्रऽचेताः।
यथा। अयज। ऋतुऽभिः। देव। देवान्। एव। यजस्व। तन्वम्। सुऽजात ॥ ६ ॥

उद्गीथ० स त्व हे देव[1] अग्ने! आत्मनैव यजस्व दिवि दीप्तिमति वेदिस्थाने स्थितान् देवान्

---

१ 'मर्तं' वि' -', 'भातृ' वि'. २. नास्ति अ'. ३ त्रायध्वे वि' अ', भयसे वि'. ४ 'न वि' अ' ५ नास्ति वि' अ'. ६. याद्याए वि' अ'; वाद्योभ्यः वि'. ७ 'यजमानामनुष्या हो' अ वि', 'मानहो' वि'''. ८-८. नास्ति मूको. ९. स्तिमतम् अ', नास्ति वि'. १०. नास्ति वि'. ११. स्थाप' वि'; स्त.' अ'. १२ चेत्यर्थ अ'.

मानुषहोत्रा 'देवयागं मा कार्षीः'। यतः ते तत्र[2] सम्बन्धि देवयागकर्म किम् कृणवत् करोति पाकः पक्तव्यप्रज्ञः अरचताः अप्रज्ञानो मानुषो होता। त्वयाऽनधिष्ठितो न किञ्चिदपि जानातीत्यर्थः। किञ्च यथा येन प्रकारेण अयजः यजसि त्वम् देव! ऋतुभिः ऋतुदेवताभिः सह यागकालैर्वा देवान्, एव एवम् यजस्व तन्वम्। स्वमात्मानमित्यर्थः। हे सुजात! शोभनजन्मन्! शोभनदेवयागकर्मार्थमुत्पन्न! वा ॥ ६ ॥

वेङ्कट० स्वयम् एव यजस्व दिवि स्थितान्[3] देव![4] देवान्। [5]किम् तत्र[5] करोति पक्तव्यप्रज्ञः[6] अप्रचेताः मनुष्यः। यथा त्वम्[7] अयजः अन्यान्[8] देवान् स्वेषुस्वेषु[9] कालेषु, तथा आत्मानमपि यजस्व सुजात! इति ॥ ६ ॥

भर्वा नो अग्नेऽवितोत गोपा भर्वा वयस्कृदुत नो वयोधाः।
रास्वा च नः सुमहो हव्यदातिं त्रास्वोत नस्तन्वो॑ अप्रयुच्छन् ॥ ७ ॥

भर्व। नः। अग्ने। अविता। उत। गोपाः। भर्व। वयःऽकृत्। उत। नः। वयःऽधाः।
रास्व। च। नः। सुऽमहः। हव्यऽदातिम्। त्रास्व। उत। नः। तन्वः। अप्रऽयुच्छन् ॥७॥

उद्गीथ० हे अग्ने! नः अस्माकम् अविता भव दृष्टभयेभ्यो रक्षिता भूयास्त्वम्। उत अपि च गोपाः अदृष्टभयेभ्य गोप्ता[10] भूयाः। भव वयस्कृत् वयसाऽत्र जीवितं लक्ष्यते[11]। जीवितस्य च समग्रस्य कर्ता भूयाः। उत न. वयोधाः वयसोऽन्नस्य च दाता भूयाः। रास्व च देहि च देवेभ्यः नः अस्माकम् स्वभूताम् हव्यदातिम् हविषो दातिं हे सुमहः! सुष्ठु महन्! [12]सुपूज्य! वा[12]। त्रास्व पालय उत अपि च नः अस्माकं स्वभूताः तन्वः शरीराणि अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० भव अस्माकम् अग्ने! रक्षकः अपि च गोपायिता[13] परेभ्यः प्रबलेभ्यः। [14]भव अन्नस्य[14] कर्ता अपि च[15] अन्नस्य दाता। देहि च अस्मभ्यम् सुपूजन! [16]यज्ञम्, त्रायस्व अपि[16] च अस्माकम् शरीराणि अप्रमाद्यन्[17] ॥ ७ ॥

[18]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये द्वितीयो वर्गः[18] ॥

[८]

[1]त्रिशिरास्त्वाष्ट्र ऋषिः। अग्निर्देवता, अन्त्यानां तिसृणाम् इन्द्रः। त्रिष्टुप् छन्दः[1]।

प्र केतुना॑ बृहता या॑त्यग्निरा रोद॑सी वृषभो रो॑रवीति।
दिवश्चिदन्ताँ॑ उपमाँ उदा॑नळपामुपस्थे॑ महिषो व॑वर्ध ॥ १ ॥

१-१. ॰यागमाकार्षीः मूको. २. तद मूको. ३. ॰ता वि॰ अ॰. ४. ॰वम् वि॰ अ॰. ५-५. किनव वि॰ अ॰. ६. व॰ वि॰ अ॰. ७. धम् वि॰ अ॰. ८. ॰न्या वि॰ अ॰. ९. स्वेपु वि॰ अ॰, स्वधु॰ वि॰. १०. गोरि मूको. ११. वयवडे मूको. १२-१२. सुपूजया वि॰; सुपूजया वि॰; सुपूजयश क वि॰. १३ ॰प॰ वि॰ अ॰. १४-१४ भवानन्न वि॰ अ॰; पठन्नस्य वि॰. १५. त वि॰ अ॰. १६-१६. यज्ञात्रापि वि॰ अ॰. १७. ॰दाघद् वि॰ अ॰. १८-१८. नास्ति मूको.

प्र । केतुना । बृहता । याति । अग्निः । आ । रोदसी इति । वृषभः । रोरवीति ।
दिवः । चित् । अन्तान् । उपऽमान् । उत् । आनट् । अपाम् । उपऽस्थे । महिषः । ववर्ध ॥

उद्गीथ० उत्तरं सूक्तं 'प्र केतुना' इति नवर्चं त्वाष्ट्रस्त्रिशिरा ददर्श। अस्याद्याभिः षड्भिः ऋग्भिरग्निं तुष्टाव। आत्मनस्त्राणार्थमन्त्येन तृचेनेन्द्रमभितुष्टाव। स्वशान्ते[1] किल—

"अभवत् स हि देवानां पुरोधाः प्रियकाम्यया।
असुराणां स्वसुः पुत्रस्त्रिशिरा विश्वरूपधृक् ॥
तमृषिं[2] प्रहितं[3] त्विन्द्रो देवेषु बुबुधे[4] असुरं।
सोऽस्य वज्रेण तान्याशु शिरांसि त्रीण्यथाच्छिदत्[5] ॥
तस्य यत् सोमपानं तु मुखं सोऽभूत् कपिञ्जलः।
कलविङ्कः सुरापानम् अन्नादः तित्तिरोऽभवत्[6] ॥
स वागभ्यवदत् तीव्रा[7] ब्रह्महाऽसि शतक्रतो!।
प्रपन्नं हतवान् यस्माद्[8] विश्वरूपं पराङ्मुखम् ॥
तमभ्यपिबत् सूक्तेन ऋषिर् 'आर्पं'[9] इति स्वयम्।
सिन्धुद्वीपोऽप्यनुत्यर्थं तस्याश्लीलस्य पाप्मनः ॥" (बृदे ६,१४१-१५३)

केतुना प्रज्ञानेन बृहता महता सर्ववस्तुविषयेण युक्त इति शेषः। प्र याति प्रगच्छति अग्निः। कः। आ रोदसी आङत्र प्रत्यर्थे। द्यावापृथिव्यौ प्रति गत्वा वृषभ इव रोरवीति देवयागकाले पृथिव्याम् अत्यर्थं शब्दं करोति। देवाह्वानकाले दिवः अन्तान् अवसानान् उपमान् सन्निकृष्टांश्च प्रदेशान् ज्वालात्मना आदित्यात्मना वा स्थितः उत् आनट् ऊर्ध्वं व्याप्नोति[10] ॥ १ ॥

वेङ्कट० त्रिशिरास्त्वाष्ट्रः[11]। प्र गच्छति रश्मिना महता अग्निः[12] द्यावापृथिव्यौ[13] [14]प्रति। रोरवीति[14] च[15] वृषभः। सोऽयम् दिवः अन्तान् [16]समीपांश्च उत् व्याप्नोति[16] अपाम् उपस्थाने अन्तरिक्षे महान्[17] वर्धते ॥ १ ॥

मुमोद गर्भो वृषभः ककुद्मानस्रेमा वत्सः शिमीवाँ अरावीत् ।
स देवतात्युद्यतानि कृण्वन्स्वेषु क्षयेषु प्रथमो जिगाति ॥ २ ॥

मुमोद । गर्भः । वृषभः । ककुत्ऽमान् । अस्रेमा । वत्सः । शिमीऽवान् । अरावीत् ।
सः । देवऽताति । उत्ऽयतानि । कृण्वन् । स्वेषु । क्षयेषु । प्रथमः । जिगाति ॥ २ ॥

---

१. स्वशान्ते मूको. २ तमं ददर्श मूको. ३ प्रहि मूको. ४ विबुधैः मूको ५ त्रीणि चिच्छिदे अ वि[1], त्रीणि चिच्छेद वि[2] ६. °रित्तिरभूद् बृदे ७. माध्वी बृदे. ८ यस्त्वं मूको ९ ऋ १०, ९. १० चतुर्थपादस्य व्याख्या नास्ति। ११. °रा त्वाष्ट्रम् वि[2] अ[1], °रास्त्वाष्ट्रम् वि[1] १२ °ग्नि वि[1] १३. °व्या वि[2] अ[1]. १४-१४ पतिरोवीति वि[2], पतिरोवाति अ[1]. १५ च वि[1] अ[1]. १६-१६ °व्याप्या° वि[2], °क्ष व्या° अ[1] १७ °हत् नि[2] अ[1].

उद्गीथ० योनि मुमोद मोदते सततम् आप्तकामत्वात्। वृषभ इव च ककुद्मान् अग्निविद्युदादित्यात्मना स्थित. आहवनीयाद्याधारमेघमण्डलै उन्नतत्वसामान्यात् वपिता, ककुद्माश्च ज्वालाभि तद्वदुन्नताभि । अश्लेमा प्रशस्तश्च। वत्स. च नक्तोषसो सायप्रातराहुत्युपजीवनात् । उक्तश्चायमर्थो मन्त्रान्तरे—'नक्तोषासा समनसा विरूपे' (ऋ १,११३,३), [1]'नक्तोषासा वर्णमामेम्याने[1] धापयेते शिशुमेकं समीची' (ऋ १,९६,५) इति। शिमीवान् हविर्वहनदेवाह्वानादिकर्मवांश्च अरावीत् देवाह्वानादिशब्द सम्प्रयाजन करोति[2]। स अग्नि देवताति यज्ञे उद्यतानि[3] उद्यमान् कर्मार्थमुत्साहान् कृण्वन् कुर्वन् स्वेषु आत्मीयेषु क्षयेषु निवासेषु आहवनीयाद्याधारेषु स्थित प्रथम सर्वस्मादन्यस्माद् यागसाधनात् पूर्वम् जिगाति गच्छति कर्म प्रति। यागकर्मणि व्याप्रियत इत्यर्थ ॥ २ ॥

वेङ्कट० मोदते[4] द्यावापृथिव्यो[5] गर्भ[6] वृषभ[7] ककुद्मान् उच्छ्रितत्तेजस्क बन्धकवर्जित वत्स[8] कर्मवान् शब्दायते यज्ञ उद्यमनानि कृण्वन् आत्मीयेषु[9] स्थानेषु प्रथम गच्छति ॥ २ ॥

आ यो मूर्धानं पित्रोररब्ध न्यध्वरे दधिरे सूरो अर्णः ।
अस्य पत्मन्नरुषीरश्वबुध्ना ऋतस्य योनौ तन्वो जुषन्त ॥ ३ ॥

आ । यः । मूर्धानम् । पित्रोः । अरब्ध । नि । अध्वरे । दधिरे । सूरः । अर्णः ।
अस्य । पत्मन् । अरुषीः । अश्वऽबुध्नाः । ऋतस्य । योनौ । तन्वः । जुषन्त ॥ ३ ॥

उद्गीथ० य अग्नि मूर्धानम् मूर्धवत् प्रधानभूतम् अग्निमन्थनप्रदेशम् पित्रो अग्नेर्मातापितृभूतयो अरण्योरवयवम् आ अरब्ध आङीषदर्थे। रभिर्हिंसार्थ । ईषद्धिनस्ति। [10]निर्मन्थनकाले दाहेन[10] दग्धुं समर्थोऽपि सन् न दहतीत्यर्थो। वा य च अग्निम् अध्वरे यज्ञे नि दधिरे नियमेन धारयन्ति यष्टार । यश्चाग्नि सूर सूर्य । अप्येकस्य सत अग्निविद्युदादित्यात्मनाऽग्नेरेवाभिधावस्थानात्। अर्ण अर्त्ता च गन्ता च हविरादाय देवान् प्रति सर्वत्र वा। तस्य अस्य अग्ने स्वभूता तन्व मूर्तय अग्निविद्युदादित्यलक्षणा ज्वालालक्षणा वा आहवनीयादिलक्षणा वा। कीदृश्य। अरुषी आरोचना अश्वबुध्ना अशनबन्धना। [11]हविराहारावस्थिता इत्यर्थ[11]। जुषन्त सेवन्ते। भक्षयन्ति सर्वयजमानहवींषि इत्यर्थ.। क्वावस्थिता सेवन्ते। उच्यते—ऋतस्य यज्ञस्य सम्बन्धिनि योनौ स्थान वेद्याख्ये। किंगुणविशिष्टे। [12]'पत्मन् पत्मनि[12] पतन्ति गच्छन्ति उपविशन्त्यत्र देवता इति पत्म[13] तत्र देवताऽऽसन। वेदिस्थान इत्यर्थ। अथवा तन्व' इति द्वितीयान्तमेतत्। यथोक्ता मूर्ती सेवन्ते सर्वे यजमाना स्तुतिभिर्हविर्भिश्च ॥ ३ ॥

वेङ्कट० द्यावापृथिव्यो मूर्धानम् स्वतेजोभिः आ रभते। तस्य[14] सुवीर्यस्य गमनस्वभाव[15] तेजो यज्ञेषु

१-१ नास्ति मूको. २. तु. ऋ १,११०,१३. ३. तु ऋ ८,७७४,३ ४ मुमोद वि[1]. ५. °व्यौ वि[2] अ[1] ६ नास्ति मूको. ७. 'भ वि[2] अ[1]. ८ °त्स वि[2] अ[1]. ९. नास्ति वि[2] अ[1]. १० १०. °स्तालोहेन अ वि[1]. ११-११. °हारावस्थी यर्थ अ वि[1?]; °स्थि इत्य° वि[1]. १२-१२. पद्मन् पद्मनि अ वि[1]. १३ पद्मं अ वि[1]. १४- तस्य वि[1] अ[1]. १५. भ नं वि[1] अ[1].

कवय नि दधिरे। अस्य[1] पतने[2] यत्रासौ पतति तस्मिन्[3] आरोचमाना व्याप्तान्तरिक्षा[4] यज्ञे[5] तनू सेवन्ते विद्वांस ॥ ३ ॥

उपउ॑पो हि व॑सो अग्र॒मेषि॒ त्वं य॒मयो॑रभवो वि॒भावा॑ ।
ऋ॒ताय॑ स॒प्त द॑धिषे प॒दानि॑ ज॒नय॑न् मि॒त्रं त॒न्वे॒३॒॑ स्वायै॑ ॥ ४ ॥

उप॑ऽउप । हि । व॒सो॒ इति॑ । अग्र॑म् । एषि॑ । त्वम् । य॒मयो॑ । अ॒भ॒व॒ । वि॒भाऽव॑ ।
ऋ॒ताय॑ । स॒प्त । द॒धि॒षे॒ । प॒दानि॑ । ज॒नय॑न् । मि॒त्रम् । त॒न्वै॑ । स्वायै॑ ॥ ४ ॥

उद्गीथ० उप इति पदद्वयर्थसम्बोधनविभक्तिरेषा। उपशब्देन चात्र सामर्थ्यात् सायप्रातस्सन्ध्ये उच्येते। हे वसो! स्वेन ज्योतिषा सर्वस्याच्छादयित[6] वसुमन्[6] वा सर्वस्य वसुभूत[6] वा प्रशस्य[6] वा अग्ने[6] उपस सायसन्ध्याया[6] उपस प्रातस्सन्ध्यायाश्च अग्रम् पूर्वम् हि यस्मात् एषि गच्छसि व्याप्रियमाण[6]। त्वम् [7]यमयो युगमयो. परस्परवियुक्तयोरहोरात्रयो विभावा दीप्तिमान् अभव भवसि। ऋताय यज्ञार्थम् सप्त पदानि सप्तसङ्ख्याकानि धिष्ण्यादिस्थानानि दधिषे धारयसि मित्रम् आदित्यम् जनयन् उत्पादयन्[7]। एकस्मादादित्यात् (?)। तन्वे[8] स्वायै पञ्चम्यर्थे चतुर्थी। तन्व स्वाया स्वस्माच्छरीरात्। अग्ने[9] [10]आदित्यजन्म 'मूर्धा भुवो भवति नक्तमग्निस्तत सूर्यो जायते प्रातरुद्यन्' (ऋ १०,८८,६), 'स्तोमेन हि दिवि देवासो अग्निमजीजनञ्छक्तिभी रोदसिप्राम्। तमू अकृण्वन् त्रेधा भुवे कं स ओषधी पचति विश्वरूपा' (ऋ १०,८८,१०) इत्यादिषु[10] श्रूयते[8] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सर्वस्या एव[11] उपस त्वम् अग्रम् एषि वासयित[12]। त्वम् अहोरात्रयो अभव दीप्तिमान्[13]। यज्ञार्थम् धारयसि सप्त स्थानानि[14] ऋतून् जनयन्[15] मित्रम् देवम् स्वस्मात् शरीरात्[16] ॥ ४ ॥

भु॒वश्चक्षु॑र्म॒ह ऋ॒तस्य॑ गो॒पा भुवो॒ वरु॑णो॒ यदृ॒ताय॒ वेषि॑ ।
भुवो॑ अ॒पां नपा॑ज्जातवेदो॒ भुवो॑ दू॒तो यस्य॑ ह॒व्यं जुजो॑षः ॥ ५ ॥

भुवः॑ । चक्षुः॑ । म॒हः । ऋ॒तस्य॑ । गो॒पाः । भुवः॑ । वरु॑णः । यत् । ऋ॒ताय॑ । वेषि॑ ।
भुवः॑ । अ॒पाम् । नपा॑त् । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ । भुवः॑ । दू॒तः । यस्य॑ । ह॒व्यम् । जुजो॑षः ॥ ५ ॥

उद्गीथ० भुव भवसि। चक्षु। कस्य। महः महत ऋतस्य यज्ञस्य। गोपा गोपयिता च। भुव भवसि च त्वमेव वरुण आदित्य। कदा। यत् यदा ऋताय उदकार्थं भौमरसलक्षणस्योदकस्यादानार्थं पृथिवीं प्रति वेषि गच्छसि तदा। भुव भवसि च त्वमेव अपाम्

---

१ स्व वि[1] अ[1]. २ 'ति वि[1] अ[1]. ३ तमसि१ वि[1] अ[1]. ४ व्याप्ता वि[1] अ[1]. ५ यज्ञेन वि[1] अ[1]. ६. विप्रियमाण मूको ७-७ यमयो मूको, पूर्त्ति सायणानुसारिणी द्र ८. ८-८ त्वै अ वि[1]. ९ नास्ति मूको १०-१० एष भाष्यांश १०८,६ मन्त्रभाष्ये लेखकप्रमादात् सन्निविष्टस्तत इहोद्धृत। ११ इव वि[1] अ[1] १२. वासयान: वि[1]. १३ दिप्ति[1] वि[1] १४. 'नान् वि[1] अ[1]. १५. तनत्तम् वि[1] अ[1] १६. 'र वि[1].

वृष्टिलक्षणानाम् अपाम् नपात् मेघ। कथम्। अद्भ्यो हि मेघो जायते, मेघात् त्व विद्युद्रूपो जायसे। हे जातवेद! भुव भवसि च दूत [1]त्वमेव। कस्य[1]। यस्य यजमानस्य हवि जुजोष सेवसे भक्षयसि तस्य ॥ ५ ॥

वेङ्कट० भवसि[2] प्रकाशक सूर्य। महतो यज्ञस्य गोपायिता भुव[3], वरुण[4] च। यदा यज्ञाय[5] आगच्छसि। भवसि [6]च अपाम् नपात्[6] जातप्रज्ञ[7]। भुव दूत[7] तस्य, यस्य हव्यम् सेवसे ॥ ५ ॥

[8]इति सप्तमाष्टके पष्ठाध्याये तृतीयो वर्ग[8] ॥

भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुद्भिः सचसे शिवाभिः।
दिवि मूर्धानं दधिषे स्वर्षां जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहम् ॥ ६ ॥

भुव। यज्ञस्य। रजस। च। नेता। यत्र। नियुत्ऽभि। सचसे। शिवाभि।
दिवि। मूर्धानम्। दधिषे। स्व ऽसाम्। जिह्वाम्। अग्ने। चकृषे। हव्यऽवाहम् ॥ ६ ॥

उद्गीथ० भुव भवसि त्वम् यज्ञस्य रजस च नता प्रापयिता इतो लोकात्। 'अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति' (या ७,२४ [तु तैस २,४,१०,२, काठ ११,१०, मै २,४,८]) इति श्रुते। क्व नेता। उच्यते—यत्र यस्मिन्नन्तरिक्षे लोके नियुद्भि शिवाभि नियुत्सञ्ज्ञकाभिरश्वजातिभि सख्यादिभि सम्बद्ध वायुम् सचसे हविषोदकेन च सेवसे तत्रान्तरिक्षे नेताऽसि। दिवि द्युलोके च मूर्धानम् शिरोवत् प्रधानभूतम् दधिषे हविर्नयनद्वारेण धारयसि। कम्। स्वर्षाम् स्वरिति द्यौरुच्यते। दिव सनितार सम्भक्तारमादित्यम्। जिह्वास्थानीया च ज्वालाम्। हे अग्ने! करोषि हव्यवाहम् हविषा वोढ्रीम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० भुव यज्ञस्य उदकस्य च नेता यस्मिन् काले वायुभि सङ्गच्छसे[9] कल्याणै। दिवि च आदित्यात्मना मूर्धानम् करोषि सर्वस्य सम्भक्तारम्। ज्वालाम् च अग्ने! करोषि हविषा वोढ्रीम्[10] ॥ ६ ॥

अस्य त्रितः क्रतुना वव्रे अन्तरिच्छन् धीतिं पितुरेवैः परस्य।
सचस्यमानः पित्रोरुपस्थे जामि ब्रुवाण आयुधानि वेति ॥ ७ ॥

अस्य। त्रित। क्रतुना। वव्रे। अन्त। इच्छन्। धीतिम्। पितु। एवै। परस्य।
सचस्यमान। पित्रो। उपऽस्थे। जामि। ब्रुवाण। आयुधानि। वेति ॥ ७ ॥

उद्गीथ० अत्रेतिहास — त्रितमृषिमनुचरमिन्द्र किलोवाच। आयुधानि वेत्सि त्वम्। त्रिशिरसो वधे मे साहाय्य कुर्विति। स एवमुक्तस्त्रितो यज्ञे भाग वव्रे स्ववीर्यवृद्ध्यर्थम्। तस्मै पाणि

१-१. त्वमेकस्य मूको. २. भव वि[1] अ[1]. ३. रव वि[1] अ[1]. ४. °ण मूको. ५. यज्ञय वि[1]. ६-६. चाव यां नपात् वि[1] अ[1], चात्रपान् वि[1]. ७. भात वि[1], अत अ[1], भूतः वि[1]. ८-८. नास्ति मूको. ९. मङ्ग सचमे वि[1]. १०. नास्ति वि[1]।

प्रक्षालनार्थमुदकं यज्ञभागं च इन्द्रो दत्तवान् । तेन यज्ञभागेन वृद्धवीर्यस्त्रित इन्द्रेण सहितः[1] त्रिशिरसा सह युद्ध्वा तं हत्वा तस्य स्वभूता गा[2] आजहार । स पुनरुज्जीवितो बहुतरं बलं प्राप्येन्द्रमयोधयत् । तं वज्रेण निर्भिन्नवानिन्द्रः, स पराङ्मुखीकृतः । तस्य त्रीणि शिरांसि चिच्छेद वज्रेणेन्द्रो महान्तं शत्रुजयनिमित्तं सिंहनादं कुर्वन्निति । एतद्भावि वस्तु स्वप्नान्तेऽनेन तृचेन ददर्श ।

यस्त्रैलोक्यस्याधिपतिः तस्य अस्य इन्द्रस्य क्रतुना त्रिशिरसो मम वधे साहाय्यकरणकर्मणा निमित्तेन एवैः कामैर्यज्ञभागेच्छाभिश्च चोद्यमानस्त्रित ऋषिरिन्द्रस्य सखा वव्रे वृतवान् प्रार्थितवान् किल[3] अन्तः मध्ये । कस्य । सामर्थ्याद्यज्ञस्य । इच्छन् धीतिम् दत्तिं भागम् । कुत इच्छन् । पितुः सर्वस्य जगतः पातुः । परस्य प्रकृष्टस्येन्द्रस्य सकाशात् । लब्धेन च तेन यज्ञभागेन अन्नेन[4] सचस्यमानः सेव्यमानः सर्वैर्यजमानैः पित्रोः सर्वस्य मातापितृभूतयोर्द्यावापृथिव्योः उपस्थे समीपे सामर्थ्याद्यज्ञे । जामि योग्यमिन्द्रस्यानुरूपं सामर्थ्यात् [5]स्तोत्रम् ब्रुवाणः उच्चारयन् त्रितः आयुधानि स्वकीयानि वेति त्रिशिरसो मम वधार्थमागच्छति[5] ॥ ७ ॥

वेङ्कट० तृचोऽन्त्य ऐन्द्रः[6] । अस्य इन्द्रस्य कर्मणा साहाय्यरूपेण[7] अन्तः इच्छन् धारणम् परस्य पालयितुः इन्द्रस्य[8] रक्षणैः आत्मनः सचनं चेच्छन् द्यावापृथिव्योः उपस्थे आत्मनः स्वभूतस्य जामि स्तोत्रम्[9] ब्रुवाणः उदकानि गच्छति[10] । यथोत्तरत्युदकैः पूर्णात्कूपात्[11] त्रितः[12] तथा प्रवृद्धोदकं[13] तं[14] कूपमिन्द्रश्चकारेति[15] ॥ ७ ॥

स पित्र्याण्यायुधानि विद्वानिन्द्रेषित आप्त्यो अभ्ययुध्यत् ।
त्रिशीर्षाणं सप्तरश्मिं जघन्वान्त्वाष्ट्रस्य चिन्निः ससृजे त्रितो गाः ॥ ८ ॥

सः । पित्र्याणि । आयुधानि । विद्वान् । इन्द्रऽइषितः । आप्त्यः । अभि । अयुध्यत् ।
त्रिऽशीर्षाणम् । सप्तऽरश्मिम् । जघन्वान् । त्वाष्ट्रस्य । चित् । निः । ससृजे । त्रितः । गाः ॥८॥

उद्गीथ० मया स्वप्ने दृष्टः सः एव पूर्वोक्त त्रितः पित्र्याणि पिताऽत्र किलाग्निरुच्यते सर्वस्य । स तानि पित्र्याण्याग्नेयानि आयुधानि विद्वान् शत्रुवधाय प्रक्षेप्तुं संहर्तुं च[16] जानन् इन्द्रेषितः इन्द्रेण त्रिशिरसा सह युद्धार्थं प्रेषितः सन् आप्त्यः आप्तपुत्रः[17] अभि अयुध्यत् आभिमुख्येन युद्धवान्[18] सम्प्रहृतवान् किल त्रिशीर्षाणम् त्रिशिरसं नाम् सप्तरश्मिम्[19] शत्रुनियमनार्थं[20] सप्तप्रग्रहहस्तम् । अथवा सप्तरश्मिरादित्य, तत्सदृशस्तम्[21] रश्मिवद्विप्रमन्त्रितसप्तच्छन्दस्कं[22] वा । अभियुध्य च जघन्वान् हतवान् किल । सामर्थ्यात् सम्मूर्च्छित कृतवानित्यर्थः । कृत्वा च त्वाष्ट्रस्य चित्

१. नास्ति मूको. २. गाव मूको. ३. किल स्वप्नान्ते वि[1,2]; किल स्वामन्ते अ त्रि[1]. ४. णेन वि[1,1]. ५-५. नास्ति मूको; पूर्तिः सायणानुसारिणी द्र. ६. °न्द्र वि[2] अ[1]. ७ रूपेण मूको. ८. नास्ति त्रि[1]. ९. स्वम् वि[2] अ[1]; त्रम् वि[1]. १०. इच्छति वि[1]. ११. °पा त्रि[2]. १२. तत् वि[2]; त्रितत् वि[1]; नितत् अ[1] मूको. १३. °क त्रि[2]. १४. नास्ति अ[1]. १५. °रत्[2] वि[2] अ[1]. १६. सर्वं ह मूको. १७. वैप १,६६५ a द्र.; आ तः पुत्रः अ वि[1]; अत्नः पुत्रः वि[1,1]. १८. युद्ध मूको. १९. °श्मीन् मूको. २०. °नियार्थं मूको. २१. °दृशं क मूको. २२. °विमथित° मूको.

चिदप्यर्थे । त्वष्टुः पुत्रस्य मम चान्यस्य वाऽसुरस्य स्वभूता गाः निः ससृजे निरसृष्टवान्[१] किल । निष्कालितवानित्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सः दिव्यानि उदकानि लभमान इन्द्रेण कूपात् प्रेषितः आप्त्यः[२] त्रितः त्वाष्ट्रं माम्[३] अयुध्यत । अथ इन्द्रेण सह[४] त्रिशिरस्कम्[५] सप्तरश्मिम्[६] माम्[७] जघन्वान् । त्वाष्ट्रस्य त्रिशिरसः अन्तर्निहिताः गाः निः ससृजे त्रितः । गाः पशूनिति ॥ ८ ॥

भूरीदिन्द्र॑ उ॒दिन॑क्षन्त॒मोजोऽवा॑भिन॒त् सत्प॑ति॒र्मन्य॑मानम् ।
त्वा॒ष्ट्रस्य॑ चिद्वि॒श्वरू॑पस्य॒ गोना॑माच॒क्रा॒णस्त्रीणि॑ शी॒र्षा परा॑ वर्क् ॥ ९ ॥

भूरि॑ । इत् । इन्द्रः॑ । उ॒त्ऽइन॑क्षन्तम् । ओजः॑ । अव॑ । अ॒भि॒न॒त् । सत्ऽप॑तिः । मन्य॑मानम् ।
त्वा॒ष्ट्रस्य॑ । चि॒त् । वि॒श्वऽरू॑पस्य । गोना॑म् । आ॒ऽच॒क्रा॒णः । त्रीणि॑ । शी॒र्षा । परा॑ । व॒र्गिति॑ वर्क् ॥

उद्गीथ० सम्मूर्च्छ्य संज्ञां प्रतिलभ्य उत्थाय युद्धार्थम् भूरि इत् बह्वेव । पूर्वतुल्यम् अतिरिक्तं वेत्यर्थः । ओजः बलम् उदिनक्षन्तम् व्याप्नुवन्तम्, कुर्वन्तमित्यर्थः । मन्यमानम् शूरं बलवन्तं वा आत्मानं चिन्तयन्तम् । अथवा मन्यतिर्दीप्तिकर्मा क्रोधकर्मा वा (तु. निघ २,६;१३) । दीप्यमानं क्रुध्यन्तं वा । अथवा 'मन्यते' (निघ ३,१४) इत्यर्चतिकर्मसु पाठात् । इन्द्रं स्तुवन्तं मां त्वाष्ट्रम् सत्पतिः सतां पाता शोभनो वा त्रैलोक्यस्य स्वामी अव अभिनत् वज्रेण विदारितवान् किल । विदार्य च त्वाष्ट्रस्य चित् चिच्छब्दः किलार्थे । त्वष्टुः पुत्रस्य मम किल विश्वरूपस्य । गोनाम् गवां, स्वामिनः इति शेषः । आचक्राणः आकारादिशब्दं कुर्वन्नित्यर्थः[८] । त्रीणि शीर्षाणि शिरांसि परा वर्क् पराङ्मुखस्य वृक्णवान् किल । ईदृशं भावि वस्तु स्वप्नान्ते दृष्टवान् अनेन तृचेन विश्वरूपः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० बहु बलम् उद्व्याप्नुवानम्[९] इन्द्रः [१०]अव अभिनत्[१०] त्रिशिरसम्[११] सतां पतिः अभिमन्यमानम्[१२] । त्वाष्ट्रस्य अपि च विश्वरूपस्य स्वभूता गा आत्माभिमुखीकुर्वन् त्रीणि शीर्षाणि [१३]परा वर्क्[१३] चिच्छेद ॥ ९ ॥

[१४]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये चतुर्थो वर्गः[१४] ॥

[९]

[१५]त्रिशिरास्त्वाष्ट्रः, सिन्धुद्वीप आम्बरीषो वा ऋषिः । आपो देवता । गायत्री छन्दः, पञ्चमी वर्धमाना गायत्री, सप्तमी प्रतिष्ठा गायत्री, अष्टमीनवम्यौ अनुष्टुभौ[१५] ।

आपो॒ हि ष्ठा म॑यो॒भुव॒स्ता न॑ ऊ॒र्जे द॑धातन । म॒हे रणा॑य॒ चक्ष॑से ॥ १ ॥

आपः॑ । हि । स्थ । म॒यः॒ऽभुवः॑ । ताः । नः॒ । ऊ॒र्जे । द॒धा॒त॒न॒ । म॒हे । रणा॑य । चक्ष॑से ॥ १ ॥

---

१. निदान मूको. २. आप्त्यः वि[१] अ[१]. ३. मम वि[१] अ[१]. ४. स वि[१] अ[१]. ५. त्रिशिरस्कम् अ[१]. ६. प्रसुप्तरश्मि वि[१] अ[१]; प्रसुप्तरश्मि वि[१]. ७. मन् मूको. ८. कुर्वित्यर्थः वि[१], कुर्वत्यर्थ. अ वि[१]. ९. प्नु मत्या मानन् वि[१]. १०-१०. अवाभिनः वि[१] अ[१]; अवाभिनः वि[१]. ११. त्रिशि॰ वि[१]. १२. °भिमन्यमा वि[१] अ[१]. १३-१३. परावर वि[१] अ[१]; परावर वि[१]. १४-१४. नास्ति मूको.

उद्गीथ० एतस्मिंश्च वस्तुनि भाविनि 'वा भूते वा सति[1] इन्द्रस्य ब्रह्महत्यापनोदनमुत्तम[2] सूक्तम् 'आपो हि ष्ठा' इत्यब्दैवत्यं खैलिक्या सह ददर्श त्वाष्ट्रस्त्रिशिरा आम्बरीष सिन्धुद्वीपो वा ददर्श ॥

हे आप ! या यूयं स्नानपानसम्यग्जरणादिना[3] प्रकारेण सर्वस्य जगत मयोभुव स्थ सुखस्य भावयित्र्यो भवथ, ता न अस्मान् ऊर्जे अन्नाय दधातन धत्त अन्नप्राप्तियोग्यानस्मान् कुरुत। अन्नमस्मभ्यम् दत्तेत्यर्थ । मह महते च रणाय रमणीयाय चक्षसे दर्शनाय ज्ञानाय। ज्ञानप्राप्तियोग्याश्चाऽस्मान् कुरुतेत्यर्थ । महत्त्व ज्ञानस्य सर्वविषयत्वात्। स्वर्गापवर्गरमणीयफलप्राप्तिश्च रमणीयत्व ज्ञानस्य ॥ १ ॥

वेङ्कट० "'आपो हि' सि धुद्वीपो वाऽऽम्बरीष" (ऋअ २,१०,९) इति। तत्र बृहद्देवता (६,१५२ १५३)—

'त[4] वागभ्यवदद् ब्राह्मी[4] ब्रह्महाऽसि शतक्रतो।
प्रपन्न हतवान् यस्माद्[5] विश्वरूप[5] पराङ्मुखम् ॥

तमभ्यषिञ्चत् सूक्तेन ऋषिर्[6] 'आप' इति स्वयम्।
सिन्धुद्वीपोऽप्यनुत्त्यर्थं[7] तस्याऽश्लीलस्य[8] पाप्मन ॥'[9] इति।

आप ! हि स्थ सुखस्य भावयित्र्य ता [10]अस्मान् अन्नाय[10] धत्त, महते[11] च रमणीयदर्शनाय ॥१॥[12]

यो वः॑ शि॒वत॑मो॒ रस॒स्तस्य॑ भाजयते॒ह नः॑। उ॒श॒तीरि॑व मा॒तरः॑ ॥ २ ॥

य । व॒ । शि॒वऽत॑म । रस॑ । तस्य॑ । भा॒ज॒य॒त॒ । इ॒ह । न॒ । उ॒श॒तीःऽइ॑व । मा॒तर॑ ॥ २ ॥

उद्गीथ० य व युष्माक स्वभूत शिवतम अतिशयेन शिव सुख रस गुणो मृष्टः स्वादुर्बलारोग्यकरश्च[13], तस्य रसस्यैकदेश त वा रसम् भाजयत सेवयत न अस्मिन् लोके। किमिव। उशती इव मातर यथा उशती कामयमाना स्तन्यरस मातर परेण हार्देन युक्ता ॥२॥

वेङ्कट० य[14] [15]व सुखतम[15] रस, तम् भाजयत इह अस्मान् कामयमाना इव मातर सुत[16] रसम् ॥ २ ॥

तस्मा॒ अरं॑ गमाम वो॒ यस्य॒ क्षया॑य॒ जिन्व॑थ। आपो॑ ज॒नय॑था च नः ॥ ३ ॥

तस्म॑ । अर॑म् । ग॒मा॒म॒ । व॒ । यस्य॑ । क्षया॑य । जिन्व॑थ । आप॑ । ज॒नय॑थ । च॒ । न॒ ॥ ३ ॥

उद्गीथ० तस्मै पापाय शत्रवे वा तस्य पापस्य शत्रोर्वाऽर्थाय [17]व युष्मान् अरम् शीघ्रम् गमाम[17] गमयाम यस्य पापस्य [18]शत्रोर्वा क्षयाय[18] विनाशाय जिन्वथ प्रीणयथ। तथा[19] हे [20]आप ! जनयथ च। पुत्रपौत्रादिवृद्धिजनने[20] प्रयोजयथेत्यर्थ । न अस्मान् ॥ ३ ॥

---

१ वा भूते सति अ, वा भूते सति वि[2] व भूत सनि वि[3]। २ °मुत्तर वि[2] ३ °म्यग् कर° वि[13] ४ ४ वागवदद् तीव्रा वि[2] अ[1] ५ यस्य वि[2] अ[1], नस्त्व वि[1]. ६ ऋषि° वि[2] अ[1] ७. °कमिर् वि[2] अ[1]. ८ °नुत्य° मूको ९ तस्याश्लिष्टस्य वि[2] अ ; तस्या च श्लिष्टस्य वि[1] १०-१० 'सदन्ना° वि[2] अ[1] ११. महते वि[2] अ[1] १२ तु या (९,१७) व्याख्यानम्। १३ स्वादुलबला° वि[1] १४ नास्ति वि[2] अ[1]. १५ १५ व वि[2] अ[1] १६ त मूको १७ १७ नास्ति मूको; पूर्ति सायणानुसारिणी १८ १८ शत्रोर्वाव मूको १९ तस यथा मूको २० २०, आप ××× कादि° अ वि[13], आप [पुत्रपौ] त्रादि° वि[2]

वेङ्कट० तदुद्दिश्य[1] पर्याप्त युष्मान् गच्छाम, यस्य अन्नस्य निवासार्थं[2] यूयम् ओपधी तर्पयथ[3]। "हे आप ! अस्मान् जनयथ" सपुत्रान् कुरुत रसानुप्रदानादिति ॥ ३ ॥

शं नो॑ दे॒वीर॒भिष्ट॑य॒ आपो॑ भवन्तु पी॒तये॑ । शं योर॒भि स्र॑वन्तु नः ॥ ४ ॥

शम् । नः॒ । दे॒वीः । अ॒भिष्ट॑ये । आपः॑ । भ॒व॒न्तु॒ । पी॒तये॑ । शम् । योः । अ॒भि । स्र॒व॒न्तु॒ । नः॒ ॥४॥

उद्गीथ० शम् सुखम् न अस्माकम् भवतु पापापनोदनद्वारेण देवी देव्य आप । अभिष्टये अभ्येपणाय च भवन्तु। प्रार्थितमर्थं यच्छन्तु चेत्यर्थः। अथवा अभिष्टये यागाय च। यज्ञाङ्गभावाय भवन्त्वित्यर्थः। पीतये पानाय च भवन्तु। स्नानपानादिक्रियाभिनिर्वृत्तये[2] चाव्यवच्छेदेन भवन्त्वित्यर्थः। किञ्च शम् शमनम् उत्पन्नाना रोगाणामुपशमश्च यो यावनञ्च पृथग्भावम् उत्पत्स्यमानाना भयानाम् अपनयनञ्च। कुर्वन्त्य[६] इति शेष। न अस्माकम् अभि उपरि स्रवन्तु पावनार्थं सिच्यमाना ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सुखम् अस्माक भवतु। द०य आप हि यागार्थम् भवतु, पानाय च। तथा शम्[*] च यो च अभि स्रवन्तु, शमनम् उत्पन्नाना 'रोगाणा यापनमनुत्पन्नाना[*] पृथग्भाव चेति ॥ ४ ॥

ईशा॑ना॒ वार्या॑णां॒ क्षय॑न्तीश्चर्षणी॒नाम् । अ॒पो या॑चामि भेष॒जम् ॥ ५ ॥

ईशा॑नाः । वार्या॑णाम् । क्षय॑न्तीः । च॒र्ष॒णी॒नाम् । अ॒पः । या॒चा॒मि॒ । भे॒ष॒जम् ॥ ५ ॥

उद्गीथ० ईशाना ईश्वरा वार्याणाम् वारिप्रभवाना व्रीहियवादीना वरणीयानाम् क्षयन्ती ईश्वरा निवासयित्र्यो वा विशिष्टा गतिं गमयित्र्यो वेति चर्षणीनाम् मनुष्याणाम् 'अप उदकानि' याचामि भेपजम् 'भेषजम्' (निघ ३,६) इति सुखनाम। व्याधे पापस्य वा अपनोदक वस्तु। तदहं प्रार्थये ॥ ५ ॥

वेङ्कट० ईशाना "धनानाम् निवसती मनुष्यार्थम्" अप याचामि भेषजम् इति ॥ ५ ॥

अ॒प्सु मे॒ सोमो॑ अब्रवीद॒न्तर्विश्वा॑नि भेष॒जा । अ॒ग्निं च॑ वि॒श्वश॑म्भुवम् ॥ ६ ॥

अ॒प्ऽसु । मे॒ । सोमः॑ । अ॒ब्र॒वी॒त् । अ॒न्तः । विश्वा॑नि । भे॒ष॒जा । अ॒ग्निम् । च॒ । वि॒श्वऽश॑म्भुवम् ॥६॥

वेङ्कट० पूर्वं (ऋ १,२३ २०) गता इति ॥ ६ ॥

आपः॑ पृणी॒त भे॑ष॒जं वरू॑थं त॒न्वे॒३॒॑ मम॑ । ज्योक् च॒ सूर्यं॑ दृ॒शे ॥ ७ ॥

आपः॑ । पृ॒णी॒त । भे॒ष॒जम् । वरू॑थम् । त॒न्वे॑ । मम॑ । ज्योक् । च॒ । सूर्य॑म् । दृ॒शे ॥ ७ ॥

---

१. तमु[*] वि[*] अ[*]. २ दिवा[*] वि[*] अ[*]. ३ 'पियथा वि[*] अ[*] ४ ४ नास्ति वि[*]. ५ नियाभि निवृ[*] वि[*]. ६ कुर्वन्त्य मूको ७. गन् मूको ८ ८ 'नामथा' वि[*] अ[*] ९ ९ अप ऽ[*] मूको १० १०. धननिरतस्तिने मनु[*] वि[*] अ[*]; 'ष्वन्तीमें' वि[*].

वेङ्कट० पूर्वं (१,२३,२१) गता इति ॥ ७ ॥

इदमापः प्र वहत यत् किं च दुरितं मयि ।
यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा शेप उतानृतम् ॥ ८ ॥

इदम् । आपः । प्र । वहत । यत् । किम् । च । दुःऽइतम् । मयि ।
यत् । वा । अहम् । अभिऽदुद्रोह । यत् । वा । शेपे । उत । अनृतम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० पूर्वं (ऋ १,२३,२२) गता इति ॥ ८ ॥

आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि ।
पयस्वानग्न आ गहि तं मा सं सृज वर्चसा ॥ ९ ॥

आपः । अद्य । अनु । अचारिषम् । रसेन । सम् । अगस्महि ।
पयस्वान् । अग्ने । आ । गहि । तम् । मा । सम् । सृज । वर्चसा ॥ ९ ॥

वेङ्कट० पूर्वं (ऋ १,२३,२३) गता इति ॥ ९ ॥

सस्रुषीस्तदपसो दिवा नक्तं च सस्रुषीः । वरेण्यक्रतुरहमा देवीरवसे हुवे ॥ १० ॥

उद्गीथ० अब्देवत्या खिलिक्येषा । सस्रुषी स्रवणशीला निम्नानुसारिण्य तदपस तदेव स्रवणशीलत्वं निम्नानुसारित्वम् अप कर्म यासा ताः दिवा नक्तम् च अहनि रात्रौ च सस्रुषी वरेण्यक्रतू स्नानपानपावनादिवरणीयकर्मण[1] अहम् देवी अप आ हुवे आह्वयामि अवस आत्मानो रक्षणार्थं तर्पणार्थं वा ॥ १० ॥

[2]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये पञ्चमो वर्गः[2] ॥

[१०]

[1]नवमीवर्ज्यानामयुजां पष्ठ्याश्च वैवस्वती यमी ऋषिका, यमो देवता। षष्ठीवर्ज्यानां युजां नवम्याश्च वैवस्वतो यम ऋषि, यमी देवता। त्रिष्टुप् छन्द, त्रयोदशी विराट्स्थाना[2]।

ओ चित् सखायं सख्या ववृत्यां तिरः पुरू चिदर्णवं जगन्वान् ।
पितुर्नपातमा दधीत वेधा अधि क्षमि प्रतरं दीध्यानः ॥ १ ॥

ओ इति । चित् । सखायम् । सख्या । ववृत्याम् । तिर । पुरु । चित । अर्णवम् । जगन्वान ।
पितु । नपातम् । आ । दधीत । वेधा । अधि । क्षमि । प्रऽतरम् । दीध्यान. ॥ १ ॥

---

१. 'कर्माण मूको. २-२. नास्ति मूको.

उद्गीथ० उत्तरं यमयम्योः संवादसूक्तम् 'ओ चित्' इति चतुर्दशर्चम्। संवादेषु तु सर्वेषु स ऋषिर्यस्य वाक्यम् तत्[1]। उच्यते तेन वाक्येन या सा स्याद्देवता तत्र। अत्रेतिहासमाचक्षते[2]— यमी किल यमं समुद्रस्य मध्ये कञ्चिदवान्तरद्वीपं रम्यं रमणाय नीत्वा कामितवती। स च यमस्तां भगिनीत्वात् प्रत्याख्यातवानिति।

यमीवचनमेतत्। ओ इत्ययन्निपात आङुपसर्गस्यार्थे, ववृत्यामित्यनेन च क्रियापदेन सम्बध्यते। चिन्निपातः पूजार्थे। चित् पूजितमिष्टं श्रेष्ठं वेत्यर्थः। सखायम् गर्भवासादारभ्य सखिभूतं[3] यमम्[4] सख्या सख्याय, स्त्रीपुरुषसम्पर्कजनितमित्रत्वाय इत्यर्थः। आ ववृत्याम् आवर्तयामि। आभिमुख्येन स्थित्वा लज्जां परित्यज्य सम्भोगं करोमीत्यर्थः। तिरः अन्तर्हितम् अन्यजनाप्रकाशं विजनम् पुरु चित् बहु विस्तीर्णञ्चेत्यर्थः। अर्णवम् समुद्रैकदेशम् अवान्तरद्वीपम् जगन्वान् गतवती सती। धर्मस्य त्वरिता गतिरित्यनेन न्यायेन कामस्यापि त्वरितगतित्वात्। अपि च भविष्यतः पुत्रस्य पितुः तवार्थाय नपातम् अपत्यं गर्भलक्षणम्। कीदृशम्। प्रतरम् सर्वगुणोपेतमित्यर्थः। आ दधीत आदधातु[5] विधाता। गर्भाधाने हि तस्याधिकार इत्येवमुच्यते। उक्तञ्च मन्त्रान्तरे गर्भाधानादिकर्तृत्वम्[6]—

'विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिंशतु।
आ सिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते॥' (ऋ १०,१८४,१) इति।

क आदधातु। उच्यते। अधि क्षमि अधि पृथिव्यां मातुरुदरि, उदर इत्यर्थः। किं कुर्वन्नादधातु गर्भम्। [7]दीध्यानः ध्यायन्[7] दम्पती इत्यावयोरनुरूपताम्। आवयोरनुरूपापत्यजननार्थं[8] रत्यर्थं सम्बन्धं करोत्वित्यर्थः॥ १॥

वेङ्कट० वैवस्वतयोर्यमयम्योः संवादः। आ ववृत्याम् सखायम् 'यमम् अहम्' सख्याय[10]। विस्तीर्णम् मेघम् समुद्रं वा अन्तर्धानार्थम् गच्छन् पितुः विवस्वतः[11] [12]पौत्रम् मयि आ दधातु[12] विधाता[13] यमः पृथिव्याम् अत्यन्तं दीप्यमानः तस्या अधिपतिः[14]॥ १॥

न ते सखा सख्यं वष्ट्येतत् सलक्ष्मा यद् विषुरूपा भवाति।
महस्पुत्रासो असुरस्य वीरा दिवो धर्तार उर्विया परि ख्यन्॥ २॥

न। ते। सखा। सख्यम्। वष्टि। एतत्। सऽलक्ष्मा। यत्। विषुऽरूपा। भवाति।
महः। पुत्रासः। असुरस्य। वीराः। दिवः। धर्तारः। उर्विया। परि। ख्यन्॥ २॥

उद्गीथ० यम्यैवमुक्ते स्वात्मानं[15] [16]परोक्षीकृत्य यमः प्रत्युवाच[16]। ते तव यम्याः सखा[17] गर्भवासलक्षणेन[18] सखिभूतो[19] यमः सख्यम् सखित्वं यत्त्वयोक्तं स्त्रीपुरुषसम्पर्कलक्षणम् एतत् न वष्टि

१. तत मूको. २. तत्रेतिहास° अ वि[२]. ३. सखीभूतं वि[२]. ४. सर्म मूको. ५. आदध अ वि[१]; दध वि[११२]. ६ °नादिकम् मूको. ७-७. नास्ति मूको. ८. °रूपापत्य° वि[२]. ९-९ यमहं वि[२] अ[१]. १०. सख्या° वि[२] अ[१]. ११. नास्ति अ[१]. १२-१२. पौत्रमयीधान् वि[१], °मयोदधातु वि[१]; पौत्र अ[१]. १३. °त वि[१] अ[१]. १४. °ति वि[१]; °तो अ[१]. १५. मात्मानं मूको. १६-१६. परोक्षी इत्यर्थः मूको. १७. न सखा मूको. १८. न गर्भ° मूको. १९. मखो° वि[१२].

न कामयते नेच्छति। कस्मात् कारणात्। यत् यस्मात् सलक्ष्मा समानलक्षणा एकयोनिजत्वलक्षणा विषुरूपा भगिनी भवाति भवति[1]। यमी भवती समानयोनिजत्वाद् यस्मान्मे भगिनी भवसि स्त्र तस्मात् त्वा न कामयेऽहमित्यर्थः।

'ओ चित् सखायं सख्या ववृत्याम्', 'पितुर्नपातमा दधीत वेधा अधि क्षमि प्रतरं दीध्यानः' (ऋ १०,१०,१) इत्यनयोर्वचनयोर्युक्तं प्रतिवचनं 'न ते सखा' इत्यादि। इदानीम् 'तिरः पुरु चिदर्णवम् जगन्वान्' इत्यस्य प्रतिवचनमाह—महः महतः असुरस्य प्राणवतः प्रज्ञावतो वा पुत्रासः पुत्रभूता इन्द्रादयः[2] लोकपालाः। कीदृशाः। वीराः[3] 'वीरो वीरयत्यमित्रान्। वेतेर्वा स्याद्गतिकर्मणो वीरयतर्वा' (या १,७) इति निर्वचनाद् विविधमीरयितारः शत्रूणाम् दिवः धर्तारः। उरु विस्तीर्णं विजनञ्चाऽवान्तरद्वीपं गूढसम्भोगस्थानं त्वयाऽभिप्रेतम् परि स्यन् सर्वतः अन्यवधानेन पश्यन्ति। तस्मादत्र न कश्चिद् दुष्करं क्रियमाणं पश्यतीत्येतन्मा मस्थास्त्वम्। उक्तञ्च मनुना—

> 'मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित् पश्यतीति नः।
> तांश्च देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुषः' ॥ (मस्मृ ८,८५) इति ॥ २ ॥

वेङ्कट० यमस्य वचनम्[4]। न तव सखा सख्यम् एतत् कामयते, यस्मादियं[5] 'समानलाञ्छना एकपितृकत्वाद्[6] विषमरूपा मैथुनाऽयोग्या भवति। महतः पुत्राः बलवतो रुद्रस्य वीराः द्युलोकस्य[7] धर्तारः 'उरव माम्[8] परि चक्षते न कर्तव्यमिति[9] वदन्ति सर्वत्र सन्निहिता[10] ॥ २ ॥

उशन्ति घा ते अमृतास एतदेकस्य चित् त्यजसं मर्त्यस्य।
नि ते मनो मनसि धाय्यस्मे जन्युः पतिस्तन्व१मा विविश्याः ॥ ३ ॥

उशन्ति। घ। ते। अमृतासः। एतत्। एकस्य। चित्। त्यजसम्। मर्त्यस्य।
नि। ते। मनः। मनसि। धायि। अस्मे इति। जन्युः। पतिः। तन्वम्। आ। विविश्याः ॥ ३ ॥

उद्गीथ० एवं प्रत्याख्याता[11] प्रत्युवाच यमी। घ इति निपातोऽप्यर्थेऽत्र। ये अमृतासः देवाः प्रजापत्यादयः ते अपि उशन्ति कामयन्ते यदगम्यत्वेन त्वयाऽभिप्रेतम् एतत् त्यजसम् त्यज्यते परस्मै प्रदीयत इति त्यजसं दुहितृभगिन्यादिस्त्रीजातं शास्त्रेणाऽगम्यत्वेनोक्तम् एकस्य चित् मर्त्यस्य एकस्यापि मनुष्यस्य प्रजापत्यादेर्दुहितृत्वभगिनीत्वादित्वेन सम्बन्धि। दुहितृत्वभगिनीत्वादिना सम्बन्धेन स्वसम्बन्ध्यपि सदित्यर्थः। यतः प्रजापत्यादयोऽपि देवाः स्वदुहितृभगिन्यादिस्त्रीजातं त्यजसं विशेषेण कामयन्ते अतः ते तव यमस्य मनः मनसि अस्मे अस्माकं सम्बन्धिनि नि धायि निधीयताम् मम चित्तमनुचित्तं ते अस्तु। अहं त्वा कामये "त्वमपि मा[12] कामयस्वेत्यर्थः। जन्युः जन्युरिति लुप्तोपमम्। जन्युरिव यथा जनयिता प्रजापतिः पतिर्भूत्वा स्वदुहितुस्तन्वमाविष्टवान् सम्भोगेन, एवं त्वमपि पतिः भूत्वा मम तन्वम् शरीरं सम्भोगेन आ विविश्याः आविश ॥ ३ ॥

---

१ भवति वि[11], भवाति मूको. २-२. सन्पुत्र्य मूको. ३-३ वीरा वीरद्य अ वि[1]. ४. यवनं वि[1]. ५ °दि ई वि[1] अ[1]. ६ समना जनेक पवित्र कया° वि[1] अ[1], समानलाञ्छनैनपितृकत्वा° वि[1]. ७. अयो° वि[1] अ[1] ८-८ योनम वि[1] अ[1]. ९ °नि यदन्ति वि[1] अ[1]. १०. °ता वि[1] अ[1]. ११. प्रत्याख्यातो वि[11], प्रत्याख्यातो अ वि[1]. १२-१२. त्वमाग वि[1], त्वं मामपि वि[11].

वेङ्कट० कामयन्त खलु ते देवा[1] एतत्[2] एकस्य मर्त्यस्य[3] पुत्रस्य त्यजनम् उत्सर्गम्, अनुमन्यन्ते[4] इत्यर्थ । तथा सति[5] तव मन अस्माकम् मनसि 'नि धीयताम्[6] एकमनसौ[7] भवाव। जनयिता पुत्रस्य 'पतिस्त्व भवन्[8] मम शरीरम् विश। यम्या वचनमिति ॥ ३ ॥

न यत् पुरा चकृमा कद्ध नूनमृता वदन्तो अनृतं रपेम ।
गन्धर्वो अप्स्वप्या च योषा सा नो नाभिः परमं जामि तन्नौ ॥ ४ ॥

न । यत् । पुरा । चकृम । कत् । ह । नूनम् । ऋता । वदन्त । अनृतम् । रपेम ।
गन्धर्व । अप्ऽसु । अप्या । च । योषा । सा । न । नाभि । परमम् । जामि । तत् । नौ ॥

उद्गीथ० यम आह—यत् अगम्यागमनम् पुरा पूर्वं प्रजापति कृतवान् तजोविशेषेण युक्तत्वात्, वयम् न चकृम न कुर्म अपरदौर्बल्यात्। कत् शब्द कदेत्यस्यार्थे। 'कद्ध नूनम् कधप्रिय' (ऋ १,३८,१) इति यथा। ह निपातो वानिपातार्थे। नूनम् इति पदपूरणो निश्चयार्थो वा। निश्चयेन ऋता ऋत सत्य वद त ब्रुवन्त सन्त अनृतम् असत्यम् रपेम वदेम उदितवन्तो वयम्। न कदाचिदपीत्यर्थ । अगम्यागमन न कुर्म इति निश्चितमेतत्। नानृत ब्रूम इत्यभिप्राय । किञ्च गन्धर्व गवा रश्मीनाम् उदकाना वा रश्मिभिराहृताना मण्डले धारयिताऽऽदित्य अप्सु आप' (निघ १ ३) इत्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षे आकाशे । स्थित इति शेष सप्तमीश्रुते । अप्या अद्भिस्सस्कृता। अप्पूर्व दत्ता इत्यर्थ । योषा च स्त्री सरण्यूश्च। त्वष्टुर्दुहितेत्यर्थ । सा न द्विवचनस्य स्थान व्यत्ययेनेद बहुवचनम्। नौ आवयो नाभि नहन तदुभयमावयोर्बन्धन शरीरसहननहेतु । तावावयो मातापितरौ इत्यर्थ । तत किमुच्यत। परमम् उत्कृष्टम् उभयकुलविशुद्धम् तत् जामि जन्माभिजने नौ आवयो अभिजनवताऽगम्यागमनमनन्यरूपत्वादयुक्त कर्तुम्। तस्मादेतन्न करोमीत्यभिप्राय ॥ ४ ॥

वेङ्कट० न यत् पुरा कृतवन्त तत् कथम् इदानीं कुर्म । इत पूर्वं सत्यानि एव वदन्त कथमिदानीम् अनृतम्[9] ब्रूम । गन्धर्व आदित्य अन्तरिक्षे स्थित तत्र स्थिता तज्जाया च सा इयम् आवयो नाभि उत्पत्तिस्थानम्। तदेवोक्तम्—परत्र स्थितम्[10] [11]तत् आवयो[11] जामि बान्धवस्थानमिति। तस्मादयुक्तमिदमिति ॥ ४ ॥

गर्भे नु नौ जनिता दंपती कर्देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः ।
नकिरस्य प्र मिनन्ति व्रतानि वेद नावस्य पृथिवी उत द्यौः ॥ ५ ॥

गर्भे । नु । नौ । जनिता । दम्पती इति दम्ऽपती । क । देव । त्वष्टा । सविता । विश्वऽरूप ।
नकि । अस्य । प्र । मिनन्ति । व्रतानि । वेद । नौ । अस्य । पृथिवी । उत । द्यौ ॥ ५ ॥

---

१. नास्ति वि[1]. २ एकदा वि[2] अ[1] ३. मन्दस्य वि[1] अ[1], मर्तस्य वि[1]. ४ °न्य त वि[1]; °त स अ[1]. ५. स वि[2] अ[1] ६ ६. °यतोम् वि[2], नियताम् वि[1] ७ एकमनसो वि[2] अ[1], एनमनसौ वि[1]. ८ °स्त्व भम° वि[2], °स्त्वमभ° अ[1]. ९ न तद् वि[2] अ[1] १०. °न वि[2] अ[1]. ११ ११. तत्वयो वि[2] वि[3], तदावयो वि[1].

उद्गीथ० [1]गर्भे नु नौ[1] नु निपात एवार्थे। गर्भे[2] एव। गर्भावस्थायामेवेत्यर्थ। आवाम् दम्पती जायापती क कृतवान्। एकोदरे सहवासस्य तत्कृतत्वात्। जनिता सर्वस्य जनयिता देव त्वष्टा प्रजापति सविता सवस्य प्रसविता। शुभाशुभस्याऽभ्यनुज्ञातेत्यर्थ। विश्वरूप सर्वात्मक इत्यर्थ.। यत एवमत नकि न केचित् प्र मिनन्ति प्रहिंसन्ति लोपयन्ति अस्य प्रजापते व्रतानि कर्माणि यदनेन[3] प्रजापतिना कृत शुभमशुभ वा तत् प्रमाणम् अवश्य कर्तव्यम्। तस्माद् गर्भावस्थायामेवाऽऽवयो प्रजापतिकृते दम्पतित्वे सति सम्भोग कुर्वित्यभिप्राय। किञ्च वेद जानाति नौ आवयो अस्य द्वितीयार्थे षष्ठ्यषा। इद दम्पतित्व मातुरुदरे सहवास जनितम् पृथिवी उत अपि च द्यौ त्रयोऽपि लोका. जानन्ति। नैतद् गूहितु शक्यत इत्यभिप्राय ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यस्मात्तस्य[4]। गर्भे [5]एव आवाम्[5] जनयिता प्रजापति दम्पती चकार देव त्वष्टा प्रसविता सर्वस्य नानाविधाना रूपाणा कर्ता [6]सहस्रयुगलभूतौ अवामयत्[6]। न केचित् अस्य प्रजापते[7] प्र हिंसन्ति व्रतानि। वद[8] आवयो इद वचन साक्षिभूता[9] द्यौ च पृथिवी च ॥ ५ ॥

[10]इति सप्तमाष्टक षष्ठाध्याये षष्ठो वर्ग[10] ॥

को अस्य वेद प्रथमस्याह्नः क ईं ददर्श क इह प्र वोचत् ।
बृहन्मित्रस्य वरुणस्य धाम कदु ब्रव आहनो वीच्या नॄन् ॥ ६ ॥

क । अस्य । वेद । प्रथमस्य । अह्नः । क । ईम् । ददर्श । कः । इह । प्र । वोचत् ।
बृहत् । मित्रस्य । वरुणस्य । धाम । कत् । ऊँ इति । ब्रव । आहन । वीच्या । नॄन् ॥ ६ ॥

उद्गीथ० क वेद को जानाति अनुमानेन अस्य एतत्। द्वितीयास्थाने व्यत्ययेन षष्ठ्येषा। एतदगम्यागमनम् प्रथमस्य अह्न सम्बन्धि। प्रथमेऽहनि यत् क्रियते तदनुमानमाश्रित्य न कश्चिदपि ज्ञातुं शक्नोतीत्यर्थ। क ईम् को वा ददर्श प्रत्यक्षत पश्यति। न कश्चिदपीत्यर्थ। अथ दृष्ट कथञ्चिद् एकेन[11] कनचिद् आवाभ्या [12]क्रियमाण मैथुन तत्[12] क इह लोके प्र वोचत् प्रब्रवीति प्रख्यापयति। न कश्चिदपीत्यर्थ। अथ मित्रावरुणौ जानीत पश्यत यत् बृहत महत् मित्रस्य वरुणस्य च धाम जन्म अभिजन। अभिजनवता वाचकत्व[13] परव्यसन प्रति अयुक्तमिति। [14]प्रज्ञात नापि तौ[14] प्रत्यक्षत पश्यत[15]। अथ दृष्ट कथञ्चिन्नापि प्रख्यापयत[16] इत्यभिप्राय। एवमवस्थिते वस्तुनि कत् उ ब्रव कच्छब्दोऽत्र किंशब्दार्थे। उशब्दश्च चाशब्दार्थे। किं वा ब्रवीषि त्वम् हे आहन! आहन्त! मर्यादया हिंसित! वाच्या वीच्यादिनरक नॄन् मनुष्यान्। स्वकृतशुभाशुभकर्मापेक्षया मनुष्यादिप्राणिना नरकपातनेन स्वर्गप्रापणेन वा निग्रहानुग्रहयो कर्त इत्यर्थ ॥ ६ ॥

१-१. नास्ति वि[१]. २. नास्ति मूको. ३. यदनेद वि[१ २]. ४. °तिस्त वि[२] अ[१]. ५-५. एवा मूको. ६-६. °तो वि[२] अ[१], °तौवास[°] वि[१]. ७. °ते वि[२] अ[१]. ८. वाद वि[२] अ[२]. ९. साक्षीभू° वि[२] अ[२]. १०-१०. नास्ति मूको. ११. °देतेन वि[१ २]. १२-१२. °माणमथन वि[१ २]; °मार्णं मथन अ वि[१]. १३. वाचकर मूको. १४-१४. प्रज्ञातनापि मूको. १५. पश्यति मूको. १६. प्रख्याल्याय° मूको.

वेङ्कट० कः इदम् जानाति[1] [2]प्रथमम् आहननम्[2] इतरेतरसङ्गमम्। कः एतत् पश्यति। कः वा प्र वक्ति[3]। महदिदं[4] मित्रावरुणयोः स्थानम् अहोरात्रात्मकम्। तत्र आहन्तः![5] कथं ब्रवीषि। सर्वस्यास्य व्यञ्जनाद्[6] व्याप्ता नरः सन्तीति ॥ ६ ॥

यमस्य मा यम्यं१ काम आगन्त्समाने योनौ सहशेय्याय ।
जायेव पत्ये तन्वं रिरिच्यां वि चिद्वृहेव रथ्येव चक्रा ॥ ७ ॥

यमस्य । मा । यम्यम् । कामः । आ । अगन् । समाने । योनौ । सहऽशेय्याय ।
जायाऽइव । पत्ये । तन्वम् । रिरिच्याम् । वि । चित् । वृहेव । रथ्याऽइव । चक्रा ॥ ७ ॥

उद्गीथ० यत एवम् अतो निर्विचारम्। यमस्य तव कामः इच्छा मा[7] [8]माम् यम्यम् यमीं[8] प्रति आ अगन् आगच्छतु। ममोपरि तव यमस्य सम्भोगेच्छा जायतामित्यर्थः। किमर्थम्। उच्यते—समाने एकशब्दपर्यायोऽत्र समानशब्दः। 'समानबन्धू' (ऋ १,११३,२), 'समानस्सन्तुभौ लोकावनु सञ्चरति' (बृउ ४, ३, ७) इति च यथा। समाने एकस्मिन् योनौ सम्भोगस्थाने शय्याख्ये सहशेय्याय सहशयनाय। अनन्तरञ्च पूर्णमनोरथा सती जाया इव पत्ये यथा भार्या पत्युरर्थाय परया [9]प्रीत्या योगात्[9] विस्रब्धा सती स्वं[10] शरीरं रतिकाले प्रकाशयति, एवम् तन्वम् शरीरमात्मीयम् रिरिच्याम् रतिकाले[11] तवाहं प्रकाशयेयमित्यर्थः। किञ्च वि चित् वृहेव चिन्निपात. पदपूरणः। वि वृहेव। वृहू उद्यमने। धर्मार्थकामान् [12]विविधमुद्यच्छाव। आसन्नानुष्ठानेन[12] उत्क्षिपाव[13] इत्यर्थः। किमिव। रथ्या इव चक्रा यथा रथस्यावयवभूते चक्रे रथमुत्क्षिपतः एवम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० यमविषय[14] अभिलापः यमीम्[15] मा[16] आ[17] जगाम। समाने स्थान एकस्मिन् शयने सहशयनार्थाय तस्मा अहम् [18]जाया इव पत्ये[18] आत्मीयं शरीरं पृथक् करोमि प्रयच्छामि। तथा [19]सति आवाम्[19] वि वृहेव। इतरेतरसंश्लोषो[20] विवर्हः। यथा रथ्यचक्राणि[21] वि[22] वृहन्ति ॥७॥
यम आहोत्तराभिस्तिसृभिरनन्तराभि.—

न तिष्ठन्ति न नि मिषन्त्येते देवानां स्पश इह ये चरन्ति ।
अन्येन मदाहनो याहि तूयं तेन वि वृह रथ्येव चक्रा ॥ ८ ॥

न । तिष्ठन्ति । न । नि । मिषन्ति । एते । देवानाम् । स्पशः । इह । ये । चरन्ति ।
[23]अन्येन । मत् । आहनः । याहि । तूयम्[23] । तेन । वि । वृह । रथ्याऽइव । चक्रा ॥ ८ ॥

---

१. जाति वि[1] अ[1]. २-२ °समाहनम् वि[1] अ[1]. ३. पंचि वि[1] अ[1]; वृत्ति वि[1]. ४ महद वि[1] अ[1]; बहदिदं वि[1]. ५. °हतद् वि[1] अ[1]. ६. वेप १,२९,६८ द्र द्र. ७. मा वि[1,3]. ८-८. मयि यम्या मूको. ९-९. प्रोयोगात् वि[1,3]. १०. स्वं स्व मूको. ११. दिकाले मूको. १२-१२. °च्छावाम° अ वि[1]; °च्छाव. अवस° वि[1,3]. १३. उपक्षि° मूको. १४. °षो धो वि[1] अ[1]. १५. यमि मूको. १६. मां वि[1] अ[1]. १७. नास्ति मूको. १८-१८. जाये प ग्यात्ये वि[1] अ[1]. १९-१९ सम्यग्वा वि[1] अ[1]. २०. °ष वि[1] अ[1]. २१. रथ्ययाचता वि[1] अ[1]. २२. नि वि[1] अ[1]. २३-२३. निर्वचनमर्थश्च या ५, २ द्र.

उद्गीथ० एतत् त्वया न मन्तव्यं न कश्चित् पश्यतीति। न क्षणमात्रमपि चरणव्यापारविरहिताः तिष्ठन्ति। न च नि मिषन्ति प्रमादरहिता। प्रयत्नेन[1] यो यत् करोति शुभमशुभं वा, तत् सततं[2] निरीक्षन्ते चेत्यर्थः। एते देवानाम् स्वभूता स्पश चरा 'अहश्च रात्रिश्चोभे सन्ध्ये' (तु. मस्मृ ८,८६) इत्येवमादयो मनुना निर्दिष्टा. इह लोके ये चरन्ति इतश्चेतश्च कृताकृतप्रत्यवेक्षणार्थम् परिभ्रमन्ति। एतत् ज्ञात्वा मया सह प्रच्छन्नपापकरणचिन्तां परित्यज्य मत् मत्त अन्येन त्वदनुरूपेण आहन॰ असभ्यभाषणेन मम आहन्त्रि[3] दुःखयित्रि[3] याहि मैथुनं गच्छ तूयम् क्षिप्रम्। गत्वा च तेन सह वि वृह 'उद्यच्छ आसन्नानुष्ठानेनोत्क्षिप[3] धर्मार्थकामान्। किमिव। रथ्या इव चक्रा यथा रथस्यावयवभूते चक्रे रथमुद्यच्छत एवम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० न क्वचित् तिष्ठन्ति, न च नि मिषन्ति एते देवानाम् चरा[4], इह ये चरन्ति। तथा सति[5] मत्त[6] अन्येन[7] आहन।[8] आहन्त्रि[9] युवते[9] याहि[9] क्षिप्रम्। तेन सङ्गच्छस्व [10]रथ्या इव[10] चक्रम्[11] ॥ ८ ॥

रात्रीभिरस्मा अहभिर्दशस्येत् सूर्यस्य चक्षुर्मुहुरुन्मिमीयात्।
दिवा पृथिव्या मिथुना सबन्धू यमीर्यमस्य बिभृयादजामि ॥ ९ ॥

रात्रीभिः। अस्मै। अहऽभिः। दशस्येत्। सूर्यस्य। चक्षुः। मुहुः। उत्। मिमीयात्।
दिवा। पृथिव्या। मिथुना। सबन्धू इति सऽबन्धू। यमी। यमस्य। बिभृयात्। अजामि ॥९॥

उद्गीथ० किञ्च स्पश सामान्येनोक्ता विशेषत उच्यते। रात्रीभि[12] सह अहोभिश्च सह दिवा च सह [13]पृथिव्या च सह मिथुनाववियुक्तौ[13] उभौ सन्ध्याकालौ समानबन्धू समान एको बन्धुर्ज्योतिरादित्यो [14]'जनकत्वाद् ययो[14] ताभ्या च सह अस्मै लोकाय शुभाशुभकारिणे दशस्येत् दाशति ददाति। क। सामर्थ्याल्लोकपालजन[15]। किं ददाति। सामर्थ्यात् कृताकृत॰ प्रत्यवेक्षणार्थं दृष्टिम् सूर्यस्य च सम्बन्धि चक्षुः मुहु उत् मिमीयात् प्रतिक्षणम् उन्मिनोति चोत्करोति। तत्परिच्छिनत्तीत्यर्थः[16]। एतत् ज्ञात्वा यमी बिभृयात् यमी धारयतु। पतित्वे परिगृह्णात्वित्यर्थः। कम्। यमस्य मम अजामि अभ्रातरमित्यर्थः। एतदुक्तं भवति— अहं तावदयोग्य एव पतित्वेन परिग्रहीतुं तव भ्रातृत्वात्। योऽपि मया भ्रातृत्वेनाभ्युपगत. सोऽप्ययोग्य इत्यभिप्राय ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अहोरात्रयो अस्मै यमाय कल्पित [17]भाग यज्ञे[17] यजमानः[18] प्रयच्छतु[19] सूर्यस्य च अस्मै चक्षु

१. प्रयत्नो न मूको २. सततं अ वि[1]. ३-३. °न्नास (°च्छ अस° वि[1,3]) आनुष्ठानो° मूको. ४ चारः वि[1] अ[1]. ५. सति वि[1] अ[1]. ६. मित वि[3] अ[1]. ७ अन्यै न वि[1] अ[1], अन्येन वि[3]. ८. °न मूको. ९ यामि वि[1] अ[1]. १०-१०. रथ्ययेव वि[1] अ[1], रथ्ययेव वि[3]. ११. क्रमम् वि[1] अ[1]. १२. रात्रिभि अ वि[1] १३-१३. °व्या नेद्वियुक्तौ मूको. १४-१४. °त्वादायो. वि[1]. १५. °जना वि[1] १६. न परि° वि[1], त परि° वि[3]. १७-१७. °गव° वि[1] अ[1]. १८. °न वि[1] अ[1]. १९. य° वि[1] अ[1].

तेज· मुहुर्मुहुः अन्वहम्[१] उदेतु[२]। द्यावापृथिवीभ्यां सह मिथुनौ अहोरात्रे मह्यम् सबन्धू भवेताम्[३]। इयम् यमीः[४] सर्वार्थम् यमस्य [५]बिभर्तु अजामित्वम् अभार्यात्वमिति[५] ॥ ९ ॥

आ घा ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामयः कृणवन्नजामि ।
उप बर्बृहि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मत् ॥ १० ॥

आ । घ । ता । गच्छान् । उत्ऽतरा । युगानि । यत्र । जामयः । कृणवन् । अजामि ।
उप । बर्बृहि । वृषभाय । बाहुम् । अन्यम् । इच्छस्व । सुऽभगे । पतिम् । मत् ॥ १० ॥

उद्गीथ० घ इति पदपूरणो निपातः। आ गच्छान् आगमिष्यन्ति ता तानि उत्तरा उत्तराणि युगानि कालाः कलियुगान्ते। नेदानीम् वर्तते इत्यभिप्रायः। यत्र येषु कालेषु जामयः भगिन्य· कृणवन् करिष्यन्ति अजामि जामि.[६] भर्तृत्वेन नास्ति यस्य तदजामि भगिन्या अयोग्यं मैथुनलक्षणं कर्म। एतज्ज्ञात्वा उप बर्बृहि बिभर्त्तेर्भकारस्य छान्दसोऽयं बकारः। शय्यास्थस्य समीपे धारय[७] बाहुम् आत्मीयम् वृषभाय यस्तव योनौ रेतो वर्षति तस्यार्थाय, तं परिष्वङ्क्तुमित्यर्थ.। तच्च अन्यम् इच्छस्व कामयस्व हे सुभगे! पतिम् मत् मत्तः। अहमयोग्यस्तव भ्रातृत्वादित्यर्थः ॥ १० ॥[८]

वेङ्कट० आ गच्छन्तु[९] ते उत्तरे मम दिवसाः, यत्र[१०] जामयः[११] स्वसारः करिष्यन्ति[१२] अजामि[१३] अबान्धवभार्यात्वम्[१४]। तथा सति उपबर्हणं कुरु अन्यस्मै [१५]यूने आत्मीयम्[१५] बाहुम्। अन्यम् इच्छस्व सुभगे! पतिम् मत्त. ॥ १० ॥[८]

[१६]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये सप्तमो वर्गः[१६] ॥

किं भ्रातासद्यदनाथं भवाति किमु स्वसा यन्निर्ऋतिर्निगच्छात् ।
कामंमूता बह्वे३तद्रपामि तन्वा मे तन्व१ं सं पिपृग्धि ॥ ११ ॥

किम्। भ्राता। असत्। यत्। अनाथम्। भवाति। किम्। ऊँ इति स्वसा। यत्। निःऽऋतिः। निऽगच्छात्। कामऽमूता। बहु। एतत्। रपामि। तन्वा। मे। तन्वम्। सम्। पिपृग्धि ॥ ११ ॥

उद्गीथ० यस्याह। लुप्तसप्तमीविभक्तिकयच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः। किम् सः भ्राता असत् भवति। न भवतीत्यभिप्रायः, [११]यत् यस्मिन् भ्रातरि सति स्वस्रादिकम् अनाथम् भवाति भवति। तथा किम् सा स्वसा भगिनी भवति[११], यत् यस्यां भगिन्यां सत्यां भ्रातरम्

---

१. अछदन् मु° वि[१] अ[१]. २. °ति वि[१]; °तु द्यावापृथिवी वि[१]; द्यावापृथिवीभ्या अ[१]. ३. भवे° वि[१] अ[१]. ४. °मि मूको. ५-५. बहवः जामित्वमदार्यां वि[१] अ[१] ६. जामि मूको. ७. णार मूको. ८. ऋगियं या (४,२०) व्याख्यातचरा द्र. ९. °तु वि[१] अ[१]; °त वि[१]. १०. °त्र जाम यत्र यः वि[१] अ[१] ११ °य मूको. १२. करिष्यसिवि[१] अ[१]; करिष्यन्तः वि[१]. १३. अजाम्यम् वि[१] अ[१]; जाम्या वि[१]. १४. बान्धव° वि[१] अ[१]; बान्धव° वि[१]. १५-१५. धूमात्मी° वि[१] अ[१]; यूवन आ° वि[१]. १६-१६. नास्ति मूको.

निर्ऋात दुखम् निगच्छात् नियमेन गच्छति प्राप्नोति। 'भ्रातृभगिन्योश्च परस्परं[1] प्रीतिर्येन केनचिदुपायेनावश्य कार्येत्यभिप्राय । काममूता काममोहिता सती, अथवा मूड्[2] बन्धने, कामेन बद्धा गृहीता वशीकृता सती बहु नाना रपामि प्रलपामि। एतत् ज्ञात्वा तन्वा स्वशरीरेण मे मम तनुम् शरीरम् सम् पिपृग्धि सम्पर्चय सम्भोगेन सश्लेषय[3], सम्भुङ्क्ष्व मामित्यर्थ ॥ ११ ॥

वेङ्कट० किम् स भ्राता भवति, यत् यस्य "स्वस्रादि नाथरहित" भवति। किम् वा सा स्वसा भवति, यदि उपद्रव अस्य अभिगच्छति। सति भ्रातरि सा अहम् काममूर्च्छिता[5] बहु एतत् विलपामि। शरीरेण शरीर मदीयम् सम् पर्चय ॥ ११ ॥

न वा उं ते तन्वा तन्वं१ सं पंपृच्यां पापमांहुर्यः स्वसांरं निगच्छात् ।
अन्येन मत् प्रमुदः कल्पयस्व न ते भ्राता सुभगे वष्ट्येतत् ॥ १२ ॥

न। वै। ॐ इति। ते। तन्वा। तन्वम्। सम्। पपृच्याम्। पापम्। आहुः। यः। स्वसारम्। निऽगच्छात्।
अन्येन। मत्। प्रऽमुदः। कल्पयस्व। न। ते। भ्राता। सुऽभगे। वष्टि। एतत् ॥ १२ ॥

उद्गीथ० यम आह। न वै निपात एवार्थे। उ निपात पदपूरण । नैव ते तव तन्वा तन्वम् शरीरम् आत्मीयम् सम् पपृच्याम् सम्पर्चयामि सम्भोगेन सश्लेषयामि, नैवाह त्वा सम्भोक्तुमिच्छामीत्यर्थ । कस्मात् कारणात् । यत पापम् पापकारिण त पुरुषम् आहु वदन्ति शिष्टा, य स्वसारम् भगिनीम् निगच्छात् नियमेनोपगच्छति सम्भुङ्क्त इत्यर्थ । एतज्ज्ञात्वा मत् मत्त अन्यन अन्यतरेण त्वद्योग्येन पुरुषेण सह प्रमुद प्रहर्षान् सम्भोगल क्षणान् कल्पयस्व समर्थय निर्वर्तयेरयर्थ । ते तव भ्राता हे सुभगे! न वष्टि न कामयते नेच्छति कर्तुम् एतत्। मैथुन त्वया सह नेच्छामीत्यर्थ ॥ १२ ॥

वेङ्कट० न[7] खलु तव[8] शरीरेण मदीय शरीरम् सम् पर्चयामि। पापम् तम्[9] आहु, य स्वसारम् निगच्छति। तथा सति मत्त अन्येन प्रमोदनानि कल्पयस्व। न ते भ्राता सुभगे! कामयते "त्वदुक्तम् एतत्" ॥ १२ ॥

बतो बंतासि यम नैव ते मनो हृदंयं चाविदाम ।
अन्या किल त्वां कक्ष्यैव युक्तं परिं ष्वजाते लिबुंजेव वृक्षम् ॥ १३ ॥

बत। बतः। असि। यम। न। एव। ते। मनः। हृदयम्। च। अविदाम।
अन्या। किल। त्वाम्। कक्ष्याऽइव। युक्तम्। परि। स्वजाते। लिबुजाऽइव। वृक्षम् ॥ १३ ॥

उद्गीथ० यमी यम कामयमाना तेन प्रत्याख्याता सती सेर्ष्यं तमाह। बत इति निपात

१-१. भ्राता भगिन्यो परस्पर म वि[2], भ्रा॰ भगिन्यात् परस्परः त्रि[1] २ मूड् म वि[1]. ३. सश्ले॰ म त्रि[1]. ४ ४. शारीनां कथकरिन त्रि[2] अ[1] ५ कारमू॰ वि[2] अ[1], ॰कामच्छिना त्रि[1] ६. नास्ति वि[1] अ[1]. ७ तद त्रि[2] अ[2]. ८ नास्ति त्रि[1]. ९ ९ ॰दुष्टमेतत् वि[2], ॰दुष्टमेस्तत् अ[1].

खेदानुकम्पयो । बत खिन्नो दुर्बल बत अनुकम्प्यश्च असि भवसि त्व हे यम! न एव-शब्द समुच्चये । न च ते तव मन, मनोगत सङ्कल्पमित्यर्थ । हृदयम् च बुद्धिगतम् अध्यवसायञ्चेत्यर्थ । अविदाम विजानीम । केन कारणन दुर्बल इति, अथवा ज्ञात तव दौर्बल्यकारणम् । किम् । उच्यते—मत्त अन्या काचित् स्त्री किल त्वाम् शय्यागत रतिकाले परि स्वजाते परिष्वङ्क्ष्यते[1] । किमिव । कक्ष्या इव युक्तम् यथा कक्ष्या रज्जुरात्मना युक्त सम्बद्ध गाढमश्व परिष्वजते, एवम् लिबुजा इव वृक्षम् यथा च लिबुजा वल्ली वृक्ष गाढ परिष्वजते, तद्वच्च अन्यस्या कस्यामपि स्त्रियाम् आसक्तत्वात् दुर्बलोऽसि । अत एव च मा परिष्वङ्क्तु[2] नेच्छसीत्यभिप्राय ॥ १३ ॥[3]

वेङ्कट० बत बलादतीतो[4] दुर्बल बत असि यम! । बतेति निपात खेदानुकम्पयो[5] । [6]न एव[6] ते मन हृदयम् च जानीम[7] । अन्या किल त्वाम् परिष्वङ्क्ष्यते[8] कक्ष्या इव युक्तम् अश्वम् । 'लिबुजा लीयते व्रततिर्भवतीति विभजन्तीति' (या ६,२८) सा इव च वृक्षम् इति ॥ १३ ॥[3]

अन्यमू षु त्वं यम्यन्य उ त्वां परि ष्वजाते लिबुजेव वृक्षम् ।
तस्य वा त्वं मन इच्छा स वा तवाधा कृणुष्व संविदं सुभद्राम् ॥ १४ ॥

अन्यम् । ऊँ इति । सु । त्वम् । यमि । अन्य । ऊँ इति । त्वाम् । परि । स्वजाते । लिबुजाऽइव । वृक्षम् । तस्य । वा । त्वम् । मन । इच्छ । स । वा । तव । अध । कृणुष्व । सम्ऽविदम् । सुऽभद्राम् ॥ १४॥

उद्गीथ० सेर्ष्यमेवमुक्तो यम प्रत्याचक्षाण प्रत्युवाच । अन्यम् उ सु उशब्द एवशब्दार्थे । सुशब्दोऽभिपूजितार्थे । अन्यमवाऽभिपूजित कञ्चित् त्वद्योग्य पुरुषञ्च यमि! इयमिव परिष्वङ्क्ष्यसे लिबुजा इव वृक्षम् व्रततिरिव वृक्षम्, न मा भ्रातृत्वकारणनाऽयोग्यत्वात् । अन्य उ अन्यश्च त्वद्योग्य एव त्वाम् परि स्वजाते परिष्वङ्क्ष्यते । नाऽह परिष्वजे भ्रातृत्वात् । तस्य वा वाशब्द समुच्चयार्थे । तस्य च त्वद्योग्यस्य मन चित्तम् आत्मीयम् इच्छ, वशे कर्तुमिति शेष । तस्य च त्व वशवर्तिनी[9] भवेरयर्थ । [10]स वा[10] तव स च पुरुषस्तव वशवर्ती । भवत्वित्यनुवर्तते । अध अथ परस्परवशम् कृणुष्व कुरु तेन सह सविदम् परस्परसम्भोगसुखसवित्तिम् सुभद्राम् सुकल्याणीम्, इहलोकपरलोकाऽविरोधिनीमित्यर्थ ॥ १४ ॥[3]

वेङ्कट० अन्यम् एव त्वम् यमि! परिष्वङ्क्ष्यस[11], अन्य च त्वाम् परिष्वङ्क्ष्यते[12] लिबुजा इव वृक्षम् । तथा सति[13] तस्य वा त्वम् मन इच्छ, [14]स वा[14] तव इच्छतु मन । कृणुष्व तेन संविदम् कल्याणीमिति[15] ॥ १४ ॥[3]

[16]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये अष्टमो वर्ग [16] ॥

---

१ परिष्वङ्क्ष्यते वि[1,1] परिष्वङ्क्ष्यते अ वि[3]. २ परिष्वजतु मूको ३. १३ शी १४ शी चर्चा या. ६,२८, ११,३४ इत्यत्र यक. व्याख्याता द्र ४. °दतीतो वि[1], °दतीतो अ[1]. ५. वरा° मूको. ६-६ ममनेव वि[2], यमनव अ[1]. ७ जानाम अ[1], जानीम वि[2] ८. °स्वङ्क्ष्यते वि[2] अ[1]. ९ °वर्तिनीव वि[2]. १०-१० सवा मूको ११ परिष्वङ्क्ष्यसे वि[2], परिष्वङ्क्ष्यसे अ[1]. १२. परिष्वङ्क्ष्यत वि[1], परिष्वस्वते अ[1]. १३ ति वि[1] अ[1]. १४ नास्ति वि[1] अ[1]. १५. °णमि° वि[1] अ[1]. १६-१६ नास्ति मूको.

[११]

[1]आङ्गिर्हविर्धान ऋषि । अग्निर्देवता । जगती छन्द , अन्त्यास्तिस्त्रस्त्रिष्टुभ[1] ।

वृषा वृष्णे दुदुहे दोहसा दिवः पयांसि यह्वो अदितेरदाभ्यः ।
विश्वं स वेद वरुणो यथा धिया स यज्ञियो यजतु यज्ञियाँ ऋतून् ॥ १ ॥

वृषा । वृष्णे । दुदुहे । दोहसा । दिव । पयांसि । यह्व । अदिते । अदाभ्य ।
विश्वम् । स । वेद । वरुण । यथा । धिया । स । यज्ञिय । यजतु । यज्ञियान् । ऋतून् ॥१॥

उद्गीथ० वृषा वर्षिता[2] आहुत्याधारत्वेन प्रणाडिकया[3] वृष्टेर्दाता अग्नि वृष्णे यज्ञद्वारेण स्तुतीना हविषा वृष्टेश्च वर्षितुर्यजमानस्याऽर्थाय दुदुहे दोग्धि पूरयति प्रक्षारयति । कथम् । दोहसा दोहनेन[4] [5]महता प्रक्षारणेन[5] । कुत. । दिव सकाशात् । पयांसि उदकानि वृष्टिलक्षणानि । कीदृशोऽग्निर्दुदुहे । यह्व महान् अदाभ्य॰ अहिंस्यश्च । कीदृशस्य यजमानस्याऽर्थाय दुदुहे । अदितेः अक्षीणयागक्रियस्य । किञ्च विश्वम् सर्वम् स अग्नि वेद जानाति । किमिव । वरुण यथा आदित्य इव । केन वेद । धिया प्रज्ञया आत्माऽनुरूपया । ईदृशोऽग्नि । सः यज्ञिय यज्ञार्ह । यजतु पूजयतु यज्ञियान् यज्ञार्हान् ऋतून् देवतात्मकान् ॥ १ ॥

वेङ्कट० आङ्गि[6] हविर्धान[7] । अग्नि[8] । वर्षिता अग्नि यजमानाय दोहनसाधनेन[9] दोग्धि अदीनाया दिव उदकानि महान् अहिंसित । स अयमग्नि विश्वम् वेदितव्य वेत्ति प्रज्ञानेन, यथा वरुण प्रचेता वेत्ति । स यज्ञिय[10] यजतु यज्ञियेषु कालेष्विति ॥ १ ॥

रपद्गन्धर्वीरप्या च योषणा नदस्य नादे परि पातु मे मनः ।
इष्टस्य मध्ये अदितिर्नि धातु नो भ्राता नो ज्येष्ठः प्रथमो वि वोचति ॥ २ ॥

रपत् । गन्धर्वी । अप्या । च । योषणा । नदस्य । नादे । परि । पातु । मे । मन ।
इष्टस्य । मध्ये । अदिति । नि । धातु । न । भ्राता । न । ज्येष्ठ । प्रथम । वि । वोचति ॥२॥

उद्गीथ० रपत्[11] रप लप व्यक्तायां वाचि । रपितवती अग्निगुणान् व्यक्तमुक्तवती मनस्समागमयोगात् । गन्धर्वी वाक् स्तुतिलक्षणा अप्या च अद्भि संस्कृता च योषणा स्त्री आहुतिलक्षणा । अग्नि सम्यक् तर्पितवतीति शेष । नदस्य 'नद' (निघ ३ १६) इति स्तोतृनाम । स्तोतुर्मम सम्बन्धिनी । एतत् ज्ञात्वा [12]इदानीमपि नादे शब्दे[12] स्तुतिलक्षणे सम्यक्कर्तव्यत्वेन निमित्तभूते परि पातु चलत्वाद् इतश्चतश्च गच्छत्[13] स्वस्थानस्थापनेन[14] सर्वतो रक्षत्वग्नि मे मम स्वभूतम्

१-१. नास्ति मूको २ वर्षिका वि[1]. ३ प्रणाधिकया वि[1,1]. ४. दोहसाधनेन वि[1], धनेन अ. ५-५. महता॰ मूको. ६ नास्ति वि[2] अ[1]; आ वि[1]. ७. °न मूको ८ अग्नि वि[2], आग्निउ वि[1]. ९ दोहमानाय धनेन वि[1] अ[1]. १० °ये वि[2] अ[1]. ११ नास्ति अ वि[2]. १२-१२. °नी शब्दे नादे अ वि[1] १३ गच्छन् मूको १४ स्थापनेन अ वि[1]; स्थापनेन वि[1], स्वस्थानमनेन वि[2].

मनः, येनाऽहं समाहितमतिर्भूत्वा सम्यक् स्तुतिं करोमीत्यभिप्रायः। किञ्चान्यत्। इष्टस्य यज्ञस्य मध्ये अदितिः अदीनोऽग्निः नि धातु धनदानेन श्रद्धाजननेन च नित्यं स्थापयतु नः अस्मान्। किञ्च भ्राता अपि नः अस्माकं सम्बन्धी ज्येष्ठः प्रथमः सर्वप्रयोजनेषु प्रधानः वि वोचति यन्मयोक्तं तदेव विशेषेण वक्ति। एतदुक्तं भवति—अहमेव न केवलम्, सर्व एव अस्मत्कुलीना देवयागप्रिया इति ॥ २ ॥

वेङ्कट० वदतु अग्निगुणान् गन्धर्वस्य स्त्री भारती अन्तरिक्ष्या सरस्वती च। स्तोतु स्तोत्रे परि पातु च मम मनः भारती सरस्वती च। अथ अभिलषितस्य मध्ये अदितिः देवी नि धातु अस्मान्। भ्राता[1] अस्मान् ज्येष्ठः मुख्यः अधिब्रवीतु ॥ २ ॥

सो चि॒न्नु भ॒द्रा क्षु॒मती॒ यश॑स्वत्यु॒षा उ॑वास॒ मन॑वे॒ स्व॑र्वती ।
यदी॑मु॒शन्त॑मुश॒तामनु॒ क्रतु॑म॒ग्निं होता॑रं वि॒दथा॑य॒ जीज॑नन् ॥ ३ ॥

सो इति॑ । चि॒त् । नु । भ॒द्रा । क्षु॒ऽमती॑ । यश॑स्वती । उ॒षाः । उ॒वा॒स॒ । मन॑वे । स्व॑ऽवती ।
यत् । ई॒म् । उ॒शन्त॑म् । उ॒श॒ताम् । अनु॑ । क्रतु॑म् । अ॒ग्निम् । होता॑रम् । वि॒दथा॑य । जीज॑नन् ॥

उद्गीथ० या पूर्वेष्वपि कालेषु अग्नियागार्थमुदितवती[2], सा एव नु क्षिप्रम् भद्रा कल्याणी क्षुमती 'क्षु शब्दे'। स्तुतिशब्दवती स्तुतिमतीत्यर्थः, अथवा प्रातरुत्थितपक्षिमनुष्यादिशब्दवती यशस्वती कीर्तिमती धनवती वा उषाः उवास उषितवतीत्यर्थः। किमर्थम्। मनवे सर्वस्य मन्त्रज्ञातुरग्नियागार्थमित्यर्थः। स्वर्वती आदित्यवती। एनम् उशन्तम् स्तुतिं हविश्च कामयमानम् उशताम् यष्टुं कामयमानानां यज्वनां सम्बन्धिनम् अग्निम् होतारम् आह्वातारम् स्वेन[3] होमकारिणं वा अनु क्रतुम् विदथाय यज्ञाय यागार्थं जीजनन् जनितवन्तः प्रज्वालितवन्तः ऋत्विग्यजमानाः, तदोदितवतीति सम्बन्धः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सा उ एव खलु मननीया शब्दवती अन्नवती उषाः व्युच्छतु मनुष्याय आदित्यवती। यदि एनम् अग्निं कामयमानम् कामयमानानाम् यजमानानाम् कर्मार्थम् जनयन्ति। तदेवोक्तम्[4]— अग्निम् होतारम् यज्ञार्थम् जनयन्तीति ॥ ३ ॥

अध॒ त्यं द्र॒प्सं वि॒भ्वं॑ विचक्ष॒णं विराभ॑रदिषि॒तः श्ये॒नो अ॑ध्व॒रे ।
यदी॒ विशो॑ वृ॒णते॑ द॒स्ममार्या॑ अ॒ग्निं होता॑रम॒ध धीर॑जायत ॥ ४ ॥

अध॑ । त्यम् । द्र॒प्सम् । वि॒ऽभ्व॑म् । वि॒ऽच॒क्ष॒णम् । विः । आ । अ॒भ॒र॒त् । इ॒षि॒तः । श्ये॒नः । अ॒ध्व॒रे ।
यदि॑ । विशः॑ । वृ॒णते॑ । द॒स्मम् । आर्याः॑ । अ॒ग्निम् । होता॑रम् । अध॑ । धीः । अ॒जा॒य॒त ॥ ४ ॥

उद्गीथ० अध अथ अनन्तरम् त्यम् योऽसौ हूयते यज्वभिर्देवतार्थं तम् द्रप्सम् [5]नात्यल्पम् नातिबहुलं

---

१. भ्राता वि[1] अ[1]. २. अग्नियागा° वि[1]; °तवति अ वि[1][2][3], °त्मति वि[1]. ३. स्वेन मूको. ४. तदे मूको ५-५ दात्यल्पमति° मूको.

सोमम् विभ्वम् महान्तम् विचक्षणम् विविध द्रष्टार सर्वस्य वि पक्षी आ अभरत् आहृतवान् इषित प्रेषितोऽग्निना श्येन अध्वरे यज्ञे। किञ्च यदि यदा विश मनुष्या वृणते प्रार्थयन्ते दस्मम् दर्शनीय शत्रूणामुपक्षपयितार वा। कीदृश मनुष्या । आर्या [1]अभिगमनीयं त[1] भुवन्त, यजमाना इत्यर्थ । अग्निम् होतारम् होतृपदार्थकारिणम्[2] आह्वातार वा देवानाम्। अध अथ धी कर्म इतिकर्तव्यता अजायत जायते, प्रवर्तत इत्यर्थ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अग्निना प्रेषितः अनन्तरं[3] [4]सोमम् पानीयम्[4] महान्तम् विद्रष्टारम् पक्षी श्येन आ हृतवान्[5] [6]यज्ञे। यदि दर्शनीयम्[6] [7]अग्निम् आर्या[7] मनुष्या यज्ञे होतारम् वृणते। अथ जायते कर्म प्रतायत इति[8] ॥ ४ ॥

सदा॑सि र॒ण्वो यव॑सेव॒ पुष्य॑ते॒ होत्रा॑भिरग्ने॒ मनु॑षः स्वध्व॒रः ।
विप्र॑स्य वा॒ यच्छ॑शमा॒न उ॒क्थ्यं॑१॒ वाजं॑ सस॒वाँ उ॑प॒यासि॒ भूरि॑भिः ॥ ५ ॥

सदा॑ । अ॒सि॒ । र॒ण्व । यव॑साऽइव । पुष्य॑ते । होत्रा॑भि । अ॒ग्ने॒ । मनु॑ष । सु॒ऽअ॒ध्व॒र ।
विप्र॑स्य । वा॒ । यत् । श॒श॒मा॒न । उ॒क्थ्य॑म् । वाज॑म् । स॒स॒ऽवान् । उ॒प॒ऽयासि॑ । भूरि॑ऽभिः ॥५॥

उद्गीथ० सदा सततम् असि भवसि रण्व रमणीय । किमिव। यवसा इव पुष्यते यथा यवसानि हरिततृणयवादिघासा पुष्यत स्वपुष्टिं कुर्वतो हस्त्यश्वगोमहिष्यादिचतुष्पदस्य[9] रमणीया प्रीतिकरा सदा भवन्ति। किञ्च होत्राभि 'होत्रा' (निघ ३,१७) इति यज्ञनाम। यज्ञै हे अग्ने! मनुष मनुष्यस्य सर्वस्य यज्वन स्वभूते स्वध्वर सुयज्ञ, मनुष्यसम्बन्धिनां यज्ञाना स्विष्टकृता गुणकारी भूयिष्ठभाग् भवेत्यर्थ । किञ्च विप्रस्य वा मेधाविन[10] [11]यत् यस्य यजमानस्य वा स्वभूतम् उक्थ्यम् स्तोत्रम् शशमान प्रशसन् वाजम् हविर्लक्षणमन्नम् ससवान् सम्भजमानश्च उपयासि उपगच्छसि भूरिभि[11] बहुभिर्देवैश्च सह ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सदा भवसि रमणीयः यवसानि इव[12] उदकैर्हविर्भि स्वा पोषयते आर्त्विज्यै[13] अग्ने![14] मनुष्यस्य सुमख[15] भवन्। मेधाविन वा यदा स्तूयमान[16] [17]प्रशस्यम् अन्न प्रयच्छन् त[17] प्रदानार्थम् उपगच्छसि बहुभि अन्नै तदा च भवसि रमणीय[18] ॥ ५ ॥

[11]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये नवमो वर्ग[11] ॥

उदी॑रय पि॒तरा॑ जा॒र आ भग॒मिय॑क्षति हर्य॒तो हृ॒त्त इ॑ष्यति ।
विव॑क्ति॒ वह्निः॑ स्वप॒स्यते॑ म॒खस्त॑वि॒ष्यते॒ असु॑रो॒ वेप॑ते म॒ती ॥ ६ ॥

---

१ १ °नीया भा मूको २. होत्रा पदा° वि[1][1][1]. ३. °न्तरं वि[1] अ[1]. ४ ४. सोपानीय मूको ५ प्रेषितोऽग्निना इत्यन्तेऽधिक मूको ६ ६. यज्ञयदश° वि[1], यज्ञाय दश° अ[1]. ७ ७ अग्निवाया वि[1], अग्निकाय अ[1] ८ इति °त्यत शयथे अ[1]. ९ °महिषादि° अ वि[1] १०. मेधाविन वि[1][1][2], मेधावि अ वि[1]. ११ ११ नास्ति मूको १२. °सान् वि[1] अ[1]. १३ आर्त्विज्यै वि[1] अ[1], आर्त्विज्यै वि[1]. १४. अग्ने मूको १५ सुमखो मूको १६. °न वि[1] अ[1]. १७ १७ °माने वि[1], प्रशस्यं ° अ[1]. १८. °य वि[1] अ[1].

उत् । ई॒र॒य॒ । पि॒तरा॑ । [१]जा॒रः । आ । भग॑म् ।[१] इय॑क्षति । ह॒र्य॒तः । हृ॒त्तः । इ॒ष्य॒ति॒ ।
विव॑क्ति । वह्निः॑ । सु॒ऽअ॒प॒स्यते॑ । म॒खः । त॒वि॒ष्यते॑ । असु॑रः । वेप॑ते । म॒ती ॥ ६ ॥

उद्गीथ० उत् ईरय उद्गमय त्वम्, आत्मज्योतिरिति शेषः। पितरा 'पिता मात्रा' (पा १,२,७०) इत्येकशेषविज्ञानात् सर्वप्राणिनां मातापितृभूते द्यावापृथिव्यौ, प्रतीति शेषः। अथवा आदित्यादिज्योतिःषु उद्गमनस्य च प्रकाशनस्य च सम्बन्धदर्शनात् उद्गमनप्रकाशने लक्ष्यते। प्रकाशयोभे अपि द्यावापृथिव्यौ, सुष्ठु ज्वालयेत्यर्थः[२]। किमिव। जारः आ भगम् आकारोऽत्रोपमार्थः। रात्रेर्नक्षत्रादिज्योतिर्दीप्तीनाञ्च जरयितृत्वात् जारः आदित्यः सवितृशब्दवाच्यो[३] द्युस्थानः। स यथा भगमादित्यं द्युस्थानमेवोत्तरावस्थम् भजनीयं वा स्वज्योतिः[४] भौमं वा पारदारिक [५]एव वा[५]। भगोऽपि स्त्रीभगः। यथा जारः[५] [६]पारदारिकः। इयक्षति यजमानो[६] देवान् हर्यतः यागं कामयमानान् हृत्तः हृदयेन इष्यति इषिरयं गत्यर्थः शुद्धोऽप्यध्युपसर्गपूर्वोऽत्र द्रष्टव्यः। अधीष्यति अधिगच्छति, देवस्वभावमित्यर्थः[७]। विवक्ति विवक्ति[८] शस्त्रलक्षणाः स्तुतीः वह्निः वोढा स्तुतीनां[९] देवान् प्रति प्रापयिता होता। स्वपस्यते शोभनञ्च स्वकर्म कर्तुमिच्छति मखः मखशब्दाद् यज्ञनाम्नः तत् करोतीति णिच्, ण्यन्तादचि[१०] कृते मख इति यज्ञकार्यध्वर्युरुच्यते। तविष्यते। तवतिर्वृद्ध्यर्थः। स चात्रान्तर्णीतण्यर्थसनर्थश्च द्रष्टव्यः। तुतावयिषति[११] च स्तोत्रलक्षणाः स्तुतीः वर्धयितुञ्चेच्छति इत्यर्थः। असुरः प्राणवान् प्रज्ञावान् वा उद्गाता। वेपते 'टुवेपृ कम्पने'। उत्पन्ने [१२]च यज्ञे[१२] ऋत्विक्कर्मवैगुण्ये प्रायश्चित्तकारित्वात् कर्मवैगुण्योत्पत्तेर्बिभ्यत् कम्पते च मती मत्या बुद्ध्या। कः। सामर्थ्यात् ब्रह्मा। यतो यजमानः सर्वर्त्विजश्च स्वंस्वं कर्म कर्तुमिच्छन्ति[१३], तच्च त्वदुद्गमनमन्तरेण[१४] न शक्यते कर्तुम्, अत उद्गमयेत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० प्रेरय आभिमुख्येन[१५] द्यावापृथिव्यौ[१६] धनम् स्तोता भवन्। जारः जरतेः स्तुतिकर्मणः। यष्टुमिच्छति देवान् स्पृहणीयः अग्निः[१७]। हृदयेनैव[१८] तत्कर्तुमिच्छति। ब्रवीति चाभिलषितं वोढाऽग्निः। शोभनकर्म कर्तुमिच्छते[१९] यजमानाय मंहनीयः[२०] वर्धयिष्यते[२१]। सोऽग्निः[२२] बलवान् कम्पते[२३] च स्तोतारं प्रति आगच्छति च स्तुत्येति ॥ ६ ॥

यस्ते॑ अग्ने सु॒म॒तिं मर्तो॒ अक्ष॒त् सह॑सः सूनो अति॒ स प्र शृ॑ण्वे ।
इषं॒ दधा॑नो॒ वह॑मानो॒ अश्वै॒रा स द्यु॒माँ अम॑वान् भूषति॒ द्यून् ॥ ७ ॥

१-१. या. (३,१६) व्याख्यातं द्र. २ ज्वालयेत्यर्थः वि[१३]. ३. °च्या मूको. ४. ज्योतिः वि[१]. ५-५. नास्ति अ. † नास्ति मूको. ६-६. °रिकतो मूको. ७. देवास्वभ° वि[२३]; देवाद्भुभ° अ वि[३]. ८. ववक्ष मूको. ९ स्तुतीनं वि[१]; स्तुतीन् वि[३]; स्तुती अ. १०. °दवि वि[१३]; °दरि अ वि[२]. ११ तुतावयिषति वि[१३], तुन पमिषति अ, कृता ? वयिषति वि[२]. १२. चेत्रे वि[१]; चेत्ने वि[३]; च ··· वि[२]. १३. °च्छन्त वि[१२३]; °च्छन्तं अ. १४. वदुद्यामन° वि[१३], त्वद्यमन° अ वि[२]. १५. °ख्ये वि[२] अ[१]. १६ °व्यो 'व' अ[१]. १७. °ग्नि वि[२]; °ग्निः अ[१]. १८. हृदयेन वि[१]. १९. कर्तुरोते वि[२] अ[१]. २० गईंणीयो वि[२] अ[१]; वहनेयो वि[१]. २१. वर्धिष्यने वि[२] अ[१], वर्धष्यगे वि[१]. २२. स अ° वि[२] अ[१]; अ° वि[१]. २३. कम्पने वि[२] अ[१].

यः । ते । अग्ने । सुऽमतिम् । मर्तः । अक्षत् । सहसः । सूनो इति । अति । सः । प्र । शृण्वे ।
इषम् । दधानः । वहमानः । अश्वैः । आ । सः । द्युऽमान् । अमऽवान् । भूपति । द्यून् ॥ ७ ॥

उद्गीथ० यः ते तव स्वभूतां हे अग्ने! सुमतिम् शोभनां स्तोतॄणां यष्टॄणाञ्चानुग्राहिकां बुद्धिम् मर्तः मनुष्यः स्तोत्राख्यो यष्ट्राख्यश्च अक्षत् अश्नोति । स्तुतिभिर्हविर्भिश्च त्वामनुग्रहशीलं परिचरतीत्यर्थः । हे सहसः सूनो! बलस्य पुत्र! सः मनुष्यः अति शृण्वे श्रूयते सर्वाँल्लोकानतीत्य प्रकर्षेण श्रूयते इषम् अन्नम् दधानः इष्टान्यर्थिभ्यो[1] ददत् वहमानः उह्यमानश्च[2] [3]अश्वैः । उत्तरकालम्[3] देवो भूत्वा द्युमान् द्युस्थानवान् दीप्तिमान् वा अमवान् आत्मवांश्च स्वाधिकारं प्रति यत्नवान् वेत्यर्थः । भूपति भवति । कियन्तं कालम् । उच्यते—आ[4] द्यून् 'द्युः' इत्यहर्नाम (तु. निघ १,९) । आचन्द्रार्कमित्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० यः तव अग्ने! सुमतिम् [5]मनुष्यः अश्नुते बलस्य[5] पुत्र!, सः अत्यन्तम् [6]प्र स्तूयते । अन्नम्[6] धारयन् उह्यमानः अश्वैः अभिभवति सः दीप्तिमान् बलवान् दीप्तान् शत्रूनिति ॥७॥

यदग्न एषा समितिर्भवाति देवी देवेषु यजता यजत्र ।
रत्ना च यद्विभजासि स्वधावो भागं नो अत्र वसुमन्तं वीतात् ॥ ८ ॥

यत् । अग्ने । एषा । सम्ऽइतिः । भवाति । देवी । देवेषु । यजता । यजत्र ।
रत्ना । च । यत् । विऽभजासि । स्वधाऽवः । भागम् । नः । अत्र । वसुऽमन्तम् । वीतात् ॥८॥

उद्गीथ० यत् यदा तु अग्ने! एषा अस्मत्कृता समितिः स्तुतिसङ्गतिराहुतिसङ्गतिश्च भवाति देवी दीप्ता गुणैः । क्व[7] । उच्यते — देवेषु । कीदृशेषु । यजता यजतेषु यष्टव्येषु । देवाः यष्टव्या[8] अस्माभिः स्तूयन्ते इज्यन्ते चेत्यर्थः । हे यजत्र! यष्टव्य!। रत्ना रत्नानि च धनानि यत् यदा विभजासि स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च विभजसि[9] हे स्वधावः![10] हविरन्नवन्! भागम् अंशम् नः अस्माकम् प्रति अत्र काले, तदेत्यर्थः । वसुमन्तम् धनवन्तं नानाधनावयवं सर्वकार्यनिर्वर्तनक्षममित्यर्थः । वीतात् 'तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम्' (पा ७, १, ३५) इति हेःस्थानेऽत्र तातङ् । अन्तर्णीतण्यर्थश्चात्र द्रष्टव्यः । वायय गमयास्मभ्यं देहीत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यदा[11] अग्ने! एषा समितिः भवति देवी देवेषु यष्टव्येषु[12] यष्टव्य![13], यदा[14] सङ्गच्छन्ते[15] देवाः, यदा च रमणीयानि[16] धनानि [17]स्तोतृभ्यो विभजसि बलवन्![17], तदानीम् अस्माकमपि बहुवसुम्[18] भागम् अंश प्रयच्छेति ॥ ८ ॥

---

१. इष्ट° अ वि[1]; इष्ट्[2] अ. २. वधाम:° अ वि[1]. ३ अश्वैरुत्तर° मूको. ४. नास्ति मूको. ५-५. °ष्यो···रि[2] अ[1]. ६-६. स्तूयते धारयतेन्नम् मूको. ७. नास्ति मूको. ८. व(प° वि[1,2])ष्ट्व्या मूको. ९. विभजासि मूको. १०. व इय मूको. ११. यत् वि[2] अ[1]. १२. यष्टव्या मूको. १३. °व्या मूको. १४. नास्ति वि[1]. १५. °च्छेत वि[1] अ[1]. १६. °याभिधान्.° वि[2]. १७-१७. °भ्यो · वि[2]; °भ्यो ददाति अ[1]. १८. बहवसुम् वि[1]; बहुवसु अ[1]; बहुवसुम् वि[2].

श्रुधी नौ अग्ने सदने सधस्थे युक्ष्वा रथममृतस्य द्रवित्नुम् ।
आ नौ वह रोदसी देवपुत्रे माकिर्देवानामप भूरिह स्याः ॥ ९ ॥

श्रुधि । नः । अग्ने । सदने । सधऽस्थे । युक्ष्व । रथम् । अमृतस्य । द्रवित्नुम् ।
आ । नः । वह । रोदसी इति । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे । माकिः । देवानाम् । अप । भूः । इह । स्याः ॥

उद्गीथ० हे अग्ने! श्रुधि शृणु नः अस्माकम् वचनमिति शेषः । क्व स्थितः । उच्यते—सदने स्थाने वेद्याख्ये । कीदृशे । सधस्थे सहस्थाने सर्वदेवसाधारणस्थाने । कतमद्वचनम्[1] । उच्यते—युक्ष्व आह्वानु[2] देवान् प्रति गमनाय युङ्क्ष्व रथम् आत्मीयम् । कीदृशम् । अमृतस्य देवपानस्य मधुनः द्रवित्नुम् द्रावयितारं[3] युङ्क्ष्व रथम् । तेन गत्वा च नः अस्माकं यज्ञं प्रति आ वह प्रापय रोदसी द्यावापृथिव्यौ देवपुत्रे देवस्य प्रजापतेः दुहितरौ । माकिः मा च कश्चित्[4] देवानां मध्ये एकोऽपि देवः अप भूः अपभविता स्यात् । अस्मद्यज्ञादपगन्ता[5] स्यात् । निरवशेषान् देवानाह्वयस्वेत्यर्थः । त्वमपि च इह अस्मिन् यज्ञे अस्मदीये सदा सन्निहितः स्याः भव[6] ॥ ९ ॥

वेङ्कट० शृणु अस्माकम् अग्ने! सहस्थाने गृहे । योजय रथम् उदकस्य द्रावकम्[7] । 'आ वह[8]' च अस्माकम् द्यावापृथिव्यौ ययोर्देवाः[9] पुत्राः[10] । मा च अप[11] भूः त्वम् देवानाम् सकाशात्, इहैव भव ॥९॥

[12]इति सप्तमाष्टके पञ्चाध्याये दशमो वर्गः[12] ॥

[१२]

[12]आङ्गिर्हविर्धान ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[12] ।

द्यावा ह क्षामा प्रथमे ऋतेनाभिश्रावे भवतः सत्यवाचा ।
देवो यन्मर्तान् यजथाय कृण्वन्त्सीदद्धोता प्रत्यङ् स्वमसुं यन् ॥ १ ॥

द्यावा । ह । क्षामा । प्रथमे इति । ऋतेन । अभिऽश्रावे । भवतः । सत्यऽवाचा ।
देवः । यत् । मर्तान् । यजथाय । कृण्वन् । सीदत् । होता । प्रत्यङ् । स्वम् । असुम् । यन् ॥

उद्गीथ० ह शब्दोऽत्र पादपूरणः । द्यावा क्षामा द्यावाक्षामे द्यावापृथिव्यौ प्रथमे [13]पिण्डाधाराण्डकपालाभिमानित्वात् सृष्टौ पूर्वं जाते इत्यर्थः, प्रधाने वा । ऋतेन तन्निवासिना देवजनेन सहेत्यर्थः । अभिश्रावे आभिमुख्येन[14] श्रूयते इत्यभिश्रावस्तत्र[15] भवतः स्तोऽर्थेऽत्र लट् । सामीप्यलक्षणा च सप्तम्येषा, गङ्गायां गावश्चरन्तीति यथा । आह्वानश्रवणादस्मद्यज्ञमभि

---

१ तमद° वि[1,3] २ आह्वान् मूको. ३ द्रवितारं मूको. ४ किंचित् अ वि[1,3] ५ °नपगन्ता वि[2]. ६ भवत् भवत् अ वि[1], भवन् वि[3]. ७ द्रावदकम् वि[3] अ[1]. ८-८ आह वि[3] अ[3] ९ °व वि[3] अ[1] १० °त्र वि[3] अ[3] ११ °प वि[3] अ[1], अव वि[1] १२-१२ नास्ति मूको. १३ °माभिमानित्व मूको. १४. मुख्येन मूको १५ भिश्रान्त° अ वि[1,3]

यातामित्यर्थः[1]। कीदृश्यौ द्यावापृथिव्यौ। सत्यवाचा सत्यवाचौ अवितथवचने, सत्यवादिन्यावित्यर्थः। कदा अभिश्रावे भवतः। उच्यते—देव अग्नि यत् यदा मर्तान् मनुष्यान् यजथाय देवयागाय कृण्वन् कुर्वन् प्रेरयन् संदत् निषीदति वेद्याम् होता देवानामाह्वाता प्रत्यङ् देवान् प्रत्यञ्चिता आह्वानार्थम् स्वम् आत्मीयम् असुम् प्राण ज्वालालक्षण सर्वार्थदर्शनलक्षणम् यन् प्राप्नुवांश्च। तदा प्राप्ते अस्मद्यागकाले देवान् द्यावापृथिवीप्रमुखान् अग्निराह्वयतीत्यर्थः॥ १॥

वेङ्कट० द्यावाभूमी[2] मुख्ये यज्ञार्थं स्तुतिषु[3] श्रवणयोग्ये देशे भवतः सत्यस्तुतिके, देवः यदा अग्निः मनुष्यान्[4] यज्ञार्थम् कृण्वन् निषीदति होता अभिमुखम् [5]स्वम्† बलम् गच्छन्‡[5] इति द्यावापृथिवी यष्टुमिच्छन् अग्निं सूक्तेन स्तौति॥ १॥

देवो देवान् परिभूर्ऋतेन वहा नो हव्यं प्रथमश्चिकित्वान्।
धूमकेतुः समिधा भाऋजीको मन्द्रो होता नित्यो वाचा यजीयान्॥ २॥

देव। देवान्। परिऽभूः। ऋतेन। वह। नः। हव्यम्। प्रथमः। चिकित्वान्।
धूमऽकेतुः। सम्ऽइधा। भाऽऋजीकः। मन्द्रः। होता। नित्यः। वाचा। यजीयान्॥ २॥

उद्गीथ० य त्वम् देव देवान् परिभूः देवाना परिग्रहीता आह्वानहविर्नयनद्वारेण, स त्वम् ऋतेन यज्ञेन सह वह प्रापय नः अस्माकम् हव्यम् हवि प्रथम यागसाधनानां पूर्वं प्रधानो [6]वा चिकित्वान्[6] ज्ञातवांश्च धूमकेतुः धूमस्य कर्ता च धूमपताको वा धूमज्ञानोपायश्च समिधा समिन्धनेन सन्दीपनेन भाऋजीक ऋजुदीप्तिकः, ऊर्ध्वज्वलन इत्यर्थः, मन्द्र स्तुत्यश्च होता आह्वाता च देवानाम् नित्यः ध्रुवः वाचा यजीयान् अतिशयेन यष्टा च॥ २॥

वेङ्कट० देव देवान् परिभवन् यज्ञेन सदा अस्माकम् हव्यम्[7] वह प्रथमः जानन् धूमप्रज्ञानः[8] समिन्धनेन[9] भाऋजीकः[10] ऋजुदीप्तिः मोदन होता नित्य वाचा अतिशयेन यष्टा॥ २॥

स्वावृग्देवस्यामृतं यदी गोरतो जातासो धारयन्त उर्वी।
विश्वे देवा अनु तत् ते यजुर्गुर्दुहे यदेनी दिव्यं घृतं वाः॥ ३॥

स्वऽवृक्। देवस्य। अमृतम्। यदि। गोः। अतः। जातासः। धारयन्ते। उर्वी इति।
विश्वे। देवाः। अनु। तत्। ते। यजुः। गुः। दुहे। यत्। एनी। दिव्यम्। घृतम्। वाः॥ ३॥

उद्गीथ० यदि यद्यपि गोः पृथिव्याः अतः अस्याः सकाशात् जातासः जाता उत्पन्नाः, अस्यां पृथिव्यां भवा, पृथिवीलोकनिवासिनो यजमाना इत्यर्थः, धारयन्ते हविषा स्थितिं कुर्वन्तो

१. आह नमभाजम्मदधभोश्रियिना[2] मूको. २. °भूमि वि[1] अ[1]. ३. श्रुतिषु वि[2], श्रुति अ[1], स्तुतिषु वि[1] ४. °ष्या वि[1] अ[1]. ५-५. स्वबलाग° वि[1]. † नास्ति वि[1] अ[1]. ‡ °न्तीन् वि[1] अ[1]. ६-६. यावि वा चिकि° वि[1]. ७ नास्ति मूको ८. °ज्ञानेन वि[1] अ[1]. ९. °न्धन. वि[1]; °न अ[1]. १० त्रुटितम् वि[1] अ[1].

बिभ्रति उर्वी द्यावापृथिव्यौ। सकलजगत स्थितिं कुर्वन्तीत्यर्थ। तथापि स्वावृक् स्वावर्जन हविराधारत्वात् सत्कर्तृत्वाद् नेतृत्वाच्च स्व दत्तिरेवेत्यर्थः। देवस्य तवाग्ने[४] अमृतम् देवानां[५] हविरित्यर्थ। हविषा त्वमेव जगत् पुष्णासि[६], [७]नान्य कश्चिदित्यर्थ[७]।

सर्वे देवा वृष्टिप्रदानद्वारेण[४] पुष्णन्तीति चेत्, न, यत[८] विश्वे देवा[९] अनु गुः अङ्गभावार्थम् अनुगच्छन्ति। तत् तदा ते तव[१०] सम्बन्धि, त्वत्प्रदानकर्तृकमित्यर्थ। यत्तु यद्दम् दुहे दोग्धि प्रक्षरति। यत् यदा वा एनी एतवर्णा शुद्धस्वरूपा या आहुति स्तुतिश्च त्वयि हुता कृता च सती दिव्यम् दिवि भवम् घृतम् 'घृ क्षरणदीप्त्यो'। क्षरत्[१] दीप्त वा, आदित्यमण्डले भवमित्यर्थ[४], वा वारि वृष्ट्युदकम्। अतस्त्वमेव सत्काराहुत्याधारादिद्वारेण जगता स्थितिं करोषीत्यर्थ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० स्वावर्जनम् अग्ने उदकम्[८] यदि[९] तेजसा उत्पद्यते, अस्माद् उदकाद् जाता ओषधयो द्यावापृथिव्यौ धारयन्ति[१०]। सर्वे[११] स्तोतार तत् तव दानम्[१२] अनु गायन्ति। दोग्धि यत् श्वेता दीप्ति[१३] दिवि भवम् क्षरद् उदकमिति ॥ ३ ॥

अर्चा॑मि वां व॒र्धाया॒पो॑ घृतस्नू॒ द्यावा॑भूमी शृणु॒तं रो॑दसी मे ।
अहा॒ यद् द्यावोऽसु॑नीति॒मय॑न् मध्वा॑ नो अत्र॑ पि॒तरा॑ शिशीताम् ॥ ४ ॥

अर्चा॑मि। वाम्। व॒र्धाय। अ॒पः। घृ॒त॒स्नू॒ इति॑ घृतऽस्नू। द्यावा॑भूमी॒ इति॑। शृ॒णु॒तम्। रो॒द॒सी॒ इति॑। मे॒। अहा॑। यत्। द्यावः॑। असु॑ऽनीतिम्। अय॑न्। मध्वा॑। नः॒। अत्र॑। पि॒तरा॑। शि॒शी॒ताम् ॥४॥

उद्गीथ० हे अग्ने[१] वर्धाय प्रज्वलय[१४], प्रोत्सर्पयेत्यर्थ, अप कर्म। अग्निना कर्मणि प्रोत्सर्पिते अग्निप्रसादेन चाभ्यनुज्ञाते च अर्चामि 'ऋच स्तुतौ'। स्तौमि[१५] वाम् युवां हे घृतस्नू! वृष्ट्युदकस्य प्रस्रविण्यौ[१] द्यावाभूमी! द्यावापृथिव्यौ[१]। एतज्ज्ञात्वा मे मम, स्तुतीरिति[१६] शेष। शृणुतम् हे रोदसी[१] द्यावापृथिव्यौ[१]। कस्मादेव ब्रवीमि। यत् यस्मात् अहा [१७]अहरिति अत्र[१७] सामर्थ्याद् अहोरात्रसाध्य कर्मोच्यते। सप्तम्येकवचनस्य च आ आदेश। अहनि अहोरात्रसाध्ये कर्मणि अग्निना प्रोत्सर्पिते सति द्याव सामर्थ्यात् पृथिव्यश्च असुनीतिम् असुरिति प्रज्ञा। तया परिसमाप्तिं नीयत इत्यसुनीतिरत्र स्तुतिरुच्यते। ता श्रोतुम् अयन् गच्छन्ति, अत एव ब्रवीमि। श्रुत्वा च स्तुतिम् अग्निसाध्य कर्मणि तदनु ज्ञानेन मध्वा वृष्ट्युदकेन न अस्माकम् अत्र लोके वा, वर्तमानम् इति शेष, पितरा सर्वस्य मातापितृभूते द्यावापृथिव्यौ शिशीताम् 'शो तनूकरणे' इत्यस्यैतद्रूपम्। 'शिशीते शृङ्गे' (ऋ ५ २, ७) इति यथा। तनूकरणेन चात्र सत्कारो लक्ष्यते। स्नानपानाचमनसस्यनिष्पादनादिसत्कारेण[१८] सत्कुरुतामित्यर्थ ॥ ४ ॥

---

१. देवात्र वि[१२] २ दुष्ण वि [१२], पूष्णा अ, पुष्णा वि[१]. ३ ३ नाया क[१] अ वि[१] ४ ४ वृष्टिद्वारेण प्रदानद्वारेण वि[१२]; वृष्टिद्वारेण अ ५ क मूको ६ °रति मूको ७ परवामि° मूको. ८ °क वि[१] अ[१]. ९ न्ति वि[१] अ[१] १० °धनि वि[१] अ[१] ११. धर्मे वि[१] अ[१] १२. गन° वि[१] अ[१]. १३. °सि वि[१] अ[१] १४. प्रज्वल वि[१२]. १५ स्तोम मूको. १६. स्तुनिरि° मूको १७ १७. अहरित्व अ वि[१२] १८ °मलसनिष्पा मूको

वेङ्कट० [1]'अर्चामि[1] वाम्'। स्तौमि युवयो वृद्धयर्थम्[2] कर्म। हे घृतप्रस्राविण्यौ[3] द्यावापृथिव्यौ[4] शृणुतम्[5] सरोधयिन्यौ[6] प्रजाना मदीय स्तोत्रम्। अहस्सु येषु[7] युवयो स्तोतार असुनीतिम्[8] गच्छन्ति म्रियन्ते, तेषु [9]'इदानीं[9] मधुना अस्मान् द्यावापृथिव्यौ संस्कुरुताम्‡ इति साहचर्याद् अनयो स्तुति[10] ॥ ४ ॥

किं स्वि॒न्नो राजा॑ जगृहे॒ कद॒स्याति॑ व्र॒तं च॑कृमा॒ को वि वे॑द ।
मि॒त्रश्चि॒द्धि ष्मा॑ जुहुरा॒णो दे॒वाञ्छ्लोको॒ न या॒ताम॑पि॒ वाजो॒ अस्ति॑ ॥ ५ ॥

किम्। स्वि॒त्। न॒। राजा॑। ज॒गृ॒हे॒। कत्। अ॒स्य॒। अति॑। व्र॒तम्। च॒कृ॒म॒। कः। वि। वे॒द॒।
मि॒त्रः। चि॒त्। हि। स्म॒। जु॒हु॒रा॒णः। दे॒वान्। श्लोकः॑। न। या॒ताम्। अपि॑। वाजः॑। अस्ति॑॥

उद्गीथ० किम् स्वित् स्विच्छब्दो वितर्कार्थे। किं वा न अस्माकं स्वभूतानि हवींषि स्तुतीश्च राजा सर्वस्य स्वामी दीप्तो वाऽग्नि जगृहे परिगृह्णीयात्, परिचरणवैगुण्यात्। कत् किं वा अस्य अग्नेर्व्रत कर्म परिचरणाख्यम् अति चकृम 'अति सु इत्यभिपूजितार्थे' (या १,३)। अभिपूजितम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० [10]'किम् स्वित् अस्माकम्[10] राजा गृह्णाति। किं वा वयम् अस्य प्रीणन कर्म नाऽनुतिष्ठामः नित्य नैमित्तिक वा। क एतत्‡ वेत्ति, न¶ कश्चिच्छक्तोऽस्य विद्यमान ज्ञातुम्§। अस्माकम् मित्र हि अग्निर्विद्यते देवाना वा। अस्मदीया[11] स्तुतिश्च देवान् अभिगच्छतु[12]। अस्माकम् अस्ति अपि च हविश्च[13]। को व्रतविलोपप्रसङ्ग[13] इति ॥ ५ ॥

[14]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये एकादशो वर्ग[14] ॥

दु॒र्मन्त्वत्रा॒मृत॑स्य॒ नाम॒ सल॑क्ष्मा॒ यद्वि॒षु॑रूपा॒ भवा॑ति ।
य॒मस्य॒ यो म॒नव॑ते सु॒मन्त्व॑ग्ने॒ तमृ॑ष्व पा॒ह्यप्र॑युच्छन् ॥ ६ ॥

दुः॒ऽमन्तु॑। अत्र॑। अ॒मृत॑स्य। नाम॑। सऽल॑क्ष्मा। यत्। विषु॑ऽरूपा। भवा॑ति।
य॒मस्य॑। यः। म॒नव॑ते। सु॒ऽमन्तु॑। अग्ने॑। तम्। ऋ॒ष्व॒। पा॒हि॒। अप्र॑ऽयुच्छन् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० दुर्वचनम् अस्मिन् कर्मणि[15] कृत अमृतस्य यमस्य नामधेय भवति, [16]यत् अस्मै[16] सल॑क्ष्मा विषुरूपा

१-१ नास्ति वि[1] † यच्चामि वि[2] अ[1] २ °द्य वि[1], वृद्ध अ[1] ३ °प्रस्राविण्यो वि[3], घृतप्रस्राविण्यो अ[1]. ४ नास्ति वि[1,2,3] ५ शृणु वि[2] अ; शृणुता वि[3]. ६ सवोध° वि[2] अ[1]; रोधयिण्यौ वि[3] ७ °युविद्येषु अ[1] ८ असुनीतिम् वि[1] असुनीतिम् अ[1], असुनीति वि[1] ९ स्वहस्सु वि[1]; स्यान्ति वि[1] अ[1] † दानी वि ‡ मुरुतम् वि[1]. १०-१० नास्ति वि[1] अ[1] † °कद् यत्र वि[1] ‡ एद् वि[1] ¶ त वि[1] § य वि[1] ११ °च्छत मूको १२ हविश्र वि[1] अ[1] °श्च तत्र वि[1]. १३ व्रत विलोच° वि[1] व्रत विलोच° अ; मात्मात° वि[1]. १४-१४ नास्ति मूको १५ नास्ति वि[1] अ[1]. १६-१६ तदस वि[1] अ[1]

[1]स्वसा भार्या[1] भवेत्[2]। तत्तु न तथा इति यमस्य राज्ञः [3]यः स्तौति[3] सुवचनं नाम, अग्ने! तम् दर्शनीय! रक्ष अप्रमाद्यन् ॥ ६ ॥

यस्मि॑न् दे॒वा वि॒दथे॑ मा॒दय॑न्ते वि॒वस्व॑तः॒ सद॑ने धा॒रय॑न्ते ।
सूर्ये॒ ज्योति॒रद॑धुर्मा॒स्य१॒॑क्तून् परि॑ द्योत॒निं च॑रतो॒ अज॑स्रा ॥ ७ ॥

यस्मि॑न् । दे॒वाः । वि॒दथे॑ । मा॒दय॑न्ते । वि॒वस्व॑तः । सद॑ने । धा॒रय॑न्ते ।
सूर्ये॑ । ज्योतिः॑ । अद॑धुः । मा॒सि । अ॒क्तून् । परि॑ । द्यो॒त॒निम् । च॒र॒तः । अज॑स्रा ॥ ७ ॥

वेङ्कट० [4]"यस्मिन् अग्नौ सति[4] देवाः यज्ञे माद्यन्ति[5], [6]'यस्मिंश्च सति[6] मृता[7] मनुष्याः कर्मफलम् उप-भुञ्जानाः[8] विवस्वतः 'सदने वर्तन्ते[9] यथासुखम्, येन चाग्निना सूर्ये अहराख्यम् ज्योतिः अदधुः, चन्द्रमसि च[10] रात्रीः[11], तौ चन्द्रसूर्यौ तम् द्योतनिम्[12] द्योतमानम् अग्निं माध्यमिकम् परि चरतः सन्ततगमनौ[13] ॥ ७ ॥

यस्मि॑न् दे॒वा मन्म॑नि सं॒चर॑न्त्यपी॒च्ये॒३॒॑ न व॒यम॑स्य वि॒द्म ।
मि॒त्रो नो॒ अत्रादि॑ति॒रना॑गान्त्सवि॒ता दे॒वो वरु॑णाय वोचत् ॥ ८ ॥

यस्मि॑न् । दे॒वाः । मन्म॑नि । स॒म्ऽचर॑न्ति । अ॒पी॒च्ये॑ । न । व॒यम् । अ॒स्य॒ । वि॒द्म ।
मि॒त्रः । नः॒ । अत्र॑ । अदि॑तिः । अना॑गान् । स॒वि॒ता । दे॒वः । वरु॑णाय । वो॒च॒त् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यस्मिन् देवाः स्तोतव्ये वरणे संचरन्ति[14], तम् अन्तर्हिते स्थाने स्थितम् अग्ने![15] न वयम् जानीमः। तस्मिन् स्थाने स्थिताय तस्मै वरुणाय[16] मित्रादयः[17] अस्मान् अपापान् ब्रुवन्तु ॥ ८ ॥

श्रुधी नो॑ अग्ने॒ सद॑ने स॒धस्थे॑ यु॒क्ष्वा रथ॑म॒मृत॑स्य द्रवि॒त्नुम् ।
आ नो॑ वह॒ रोद॑सी दे॒वपु॑त्रे॒ माकि॑र्दे॒वाना॒मप॑ भूरि॒ह स्याः॑ ॥ ९ ॥

श्रु॒धि । नः॒ । अ॒ग्ने॒ । सद॑ने । स॒धऽस्थे॑ । यु॒क्ष्व । रथ॑म् । अ॒मृत॑स्य । द्र॒वि॒त्नुम् ।
आ । नः॒ । व॒ह॒ । रोद॑सी॒ इति॑ । दे॒वपु॑त्रे॒ इति॑ दे॒वऽपु॑त्रे । माकिः॑ । दे॒वाना॑म् । अप॑ । भूः॒ । इ॒ह । स्याः॒ ॥

१-१. साहायया वि[२]; सहाया अ[१]. २. अभवेत् वि[१]. ३-३. यास्तुति. वि[२] अ[१]. ४-४. यस्मिन्नग्नौ वि[२] अ[१]. ५. प्रमा° वि[१]. ६-६. °श्चास° वि[२] अ[१]. ७. मृत्वा वि[२] अ[१]. ८. °पयुञ्ज° वि[१]. ९. सनेदने वर्तै वि[२] अ[१]. १०. प वि[२] अ[१]. ११. रात्रम् वि[२]; °त्रं अ[१]; °त्रिः वि[१]. १२. चोतम् वि[२] अ[१]; नास्ति वि[१]. १३. सनत° वि[१]. १४. °रन्ती मूको. १५. अग्ने वि[१] अ[१]. १६. वरुणा वि[२] अ[१]. १७. दयः वि[२] अ[१].

वेङ्कट० नवममन्त्र पूर्वसूक्ते (१०,११,९) व्याख्यात ॥ ९ ॥

'इति सप्तमाष्टके पष्ठाध्याये द्वादशो वर्ग ' ॥

[१३]

'आङ्गिर्हविर्धान, विवस्वानादित्यो वा ऋषि । हविर्धाने देवता । त्रिष्टुप् छन्द, पञ्चमी जगती' ।

युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिर्वि श्लोक एतु पृथ्येव सूरेः ।
शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्रा आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुः ॥ १ ॥

युज । वाम् । ब्रह्म । पूर्व्यम् । नम ऽभि । नि । श्लोक । एतु । पथ्याऽइव । सूरे ।
शृण्वन्तु । विश्वे । अमृतस्य । पुत्रा । आ । ये । धामानि । दिव्यानि । तस्थु ॥ १ ॥

वेङ्कट० विवस्वानादित्य[२] । हविर्धानदेवतम् । युवयो वहनार्थम् प्रत्नम् ब्रह्म[२] युनज्मि नमस्कारै । ब्रह्मणा वा । "एते देवा[३] युञ्जते यद्धविर्धाने' इत्युक्तम् । युवयो शब्द वि एतु निर्गच्छतु अङ्कुरो[४] यथा, प्राज्ञस्य निर्गच्छति वाग् अपि वा यथा[४] । युद्ध सरतो वीरस्य मार्गेण यथा शब्द उत्तिष्ठति, तथा उत्तिष्ठतु । त शब्दम् शृण्वन्तु सर्वे पुत्रा प्रजापतेः, आ तिष्ठन्ति ये दिव्यानि[७] स्थानानि ॥ १ ॥

यमे इव यतमाने यदैतं प्र वां भरन् मानुषा देवयन्तः ।
आ सीदतं स्वमु लोकं विदाने स्वासस्थे भवतमिन्दवे नः ॥ २ ॥

यमे इवेति यमेऽइव । यतमाने इति । यत् । ऐतम् । प्र । वाम् । भरन् । मानुषा । देवऽयन्त । आ ।
सीदतम् । स्वम् । ऊँ इति । लोकम् । विदाने इति । स्वासस्थे इति सुऽआसस्थे । भवतम् । इन्दवे । न ॥

उद्गीथ० यमे[८] इव सुसदृशे यतमाने गमनहविर्धारणादिस्वाधिकारकर्मणि[९] यत्न कृतवती परस्परण सङ्गच्छमाने वा यत् यदा ऐतम् गतवती स्थो युवा हविर्धानस्थान प्रति, तदा वाम् युवाम् हविर्धानशकटे द्वे अपि प्र भरन् प्रभृतव तो[१०], हविर्धान प्रति आहृतवन्त इत्यर्थ, मनुष्या ऋत्विजश्च यजमाना दवयन्त देवान् यष्टुमिच्छन्त सन्त । एतद् ज्ञात्वा आ सीदतम् निषीदत स्वस्वस्थाने विष्ठतमित्यर्थं । उ-कार पदपूरण । स्वम् आत्मीयम् लोकम् स्थान हविर्धान-गृहाख्यम् विदाने असाधारणत्वेन जानती आसाद्य च स्वासस्थे सुस्थाने स्वासने भवतम् इन्दवे न अस्माकमिन्द्रारर्थाय ॥ २ ॥

१-१ नास्ति मूको. २-२ °त्य वि[१] अ[१]; °स्वादित्य वि[१]. ३ नास्ति वि[१] अ[१]. ४-४ पत देव वि[१] अ[१]. ५ अकुरो मूको. ६ नास्ति वि[१]. ७ दे° वि[१] अ[१]. ८ नास्ति मूको. ९. गमन पधधारणादिस्वाधिकारकम न मूको १०. प्रभवन्तो मूको.

वेङ्कट० यमे[1] इव अपत्ये समानप्रज्ञे[2] व्याप्रियमाणे यत् युवां गच्छथः, तेन प्र भरन्ति[3] वाम् मनुष्याः देवकामाः। आ निषीदतम् स्वम् एव स्थानं जानतौ। शोभनाऽऽसने च भवतम् सोमाय अस्माकम्। 'यमे इव हेते यतमाने प्रयाहुगित' (ऐब्रा १,२९) इत्युक्तम् ॥ २ ॥

पञ्च पुदानि रुपो अन्वरोहं चतुष्पदीमन्वेमि व्रतेन ।
अक्षरेण प्रति मिम एतामृतस्य नाभावधि सं पुनामि ॥ ३ ॥

पञ्च । पुदानि । रुपः । अनु । आ॒रोहम् । चतुःऽपदीम् । अनु । एमि । व्रतेन ।
अक्षरेण । प्रति । मिमे । एताम् । ऋतस्य । नाभौ । अधि । सम् । पुनामि ॥ ३ ॥

उद्गीथ० पञ्च पञ्चसङ्ख्याकानि पदानि पदितॄणि स्थितिहेतुत्वेन देवान् प्रति गन्तॄणि। कानि[4]। हवींषि धानासोमपशुपुरोडाशाज्याख्यानि[5]। रुप यष्टॄणां स्वर्गमारोपयितुर्यज्ञस्याङ्गत्वेन सम्बन्धीनि अनु अरोहम् युवयोः स्वासनभवनानन्तरम्[6] आरोहामि, भवत्करणेन करोमीत्यर्थः। चतुष्पदीम् इति च्छन्दसामुपलक्षणम्। चतुर्भिः पादैर्युक्तानि त्रिष्टुबादिच्छन्दांसि चेत्यर्थः। अनु एमि अनुगच्छामि व्रतेन प्रयोगकर्मणा, यथाकालं प्रयुनज्मीत्यर्थः। अक्षरेण च प्रणवाख्येन प्रति मिमे प्रतिगरक्रिया[7] निमिमे[8] निर्वर्तयामि एताम्[9] प्रत्युपस्थिताम्। किञ्च ऋतस्य नाभौ अधि सम् पुनामि अधिशब्दश्रुतिसामर्थ्याद् नाभाविति षष्ठ्यर्थे सप्तम्येषा। ऋतस्य यज्ञस्य प्रधानाङ्गत्वेन हेतुना नाभिभूताया वेद्या अधि उपरि सम्पुनामि संशोधयामि। दशापवित्रेण सोमञ्च संस्करोमीत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० 'द्यावापृथिवी वै देवानाम् हविर्धाने भवत' (तु. ऐ १,२९)। तत्रेयं पृथिव्याः स्तुतिर्वेदिभूताया[10]। पञ्च पदानि रोपयित्र्या[11] पृथिव्या[12] प्रवर्तमानाभ्याम् हविर्धानाभ्याम् अहम् अनु रोहामि। तानि च[13] पञ्च पदानि 'माऽसि सुब्रह्मण्ये![14] तस्यास्ते पृथिवीपाद' (तैब्रा ३,७,७,१२-१३) इति वेदिविमाने दर्शितानि इति[15]। चतुष्पदीम् भूमिम् अनु गच्छामि व्रतेन अक्षरेण वेदे[16] परिच्छिनद्मि[17]। एना सत्यस्य नहने यज्ञ शोधयामि मन्त्रेण विमानसाधनेनेति[18] ॥ ३ ॥

देवेभ्यः कर्मवृणीत मृत्युं प्रजायै कममृतं नावृणीत ।
बृहस्पतिं यज्ञमकृण्वत ऋषिं प्रियां यमस्तन्वं१ प्रारिरेचीत् ॥ ४ ॥

देवेभ्यः । कम् । अवृणीत । मृत्युम् । प्रऽजायै । कम् । अमृतम् । न । अवृणीत ।
बृहस्पतिम् । यज्ञम् । अकृण्वत । ऋषिम् । प्रियाम् । यमः । तन्वम् । प्र । अरिरेचीत् ॥ ४ ॥

---

१ य इमे वि[1] २ समान यज्ञे वि[2]. ३ दर° वि[2] अ[1] ४ के मूको ५. °पुरोळाशाख्यानि मूको ६ स्वासनाम° अ वि[2] ७ °क्रिया वि[2][1]. ८. निमिमे मूको ९ एकां अ वि[1,2].
१०. °तिभूतया वि[2] अ[1], °भूताया वि[1]. ११. °त्र्य वि[2] अ[1] १२. °भ्यां वि[2] अ[1] १३ नास्ति वि[1] अ[1]. १४ °ण्यै मूको. १५ दिति वि[2] अ[1], दिभि वि[1] १६ नास्ति वि[2] अ[1], वेदे वि[1].
१७ °च्छन्न वि[2] अ[1], °च्छिनमि वि[1]. १८. °ति अभिप्राय अ[1].

उद्गीथ० किञ्च देवेभ्य देवानाम् कम् स्वपुत्रम् मृत्युम् मारयितारं विनाशकम् अवृणीत वृणीते प्रार्थयते प्रयुङ्क्ते यमः। हविर्धारणक्रियायां[1] प्रवृत्तायां सत्यां देवानां स्थितेरवश्यंभावित्वान्न कञ्चिदपि स्वपुत्रं देवानां विनाशकं निरूपयति यम इत्यर्थः। प्रजायै प्रजायाश्च मनुष्यादिकाया देवव्यतिरिक्ताया कम् वा अमृतम् स्वपुत्रम् अमृतम् अमारकम् अविनाशकम् न अवृणीत न वृणीते न प्रार्थयते, पूर्वोक्तेनैव प्रकारेण सर्वस्य स्थितेरवश्यंभावित्वात्। [2]किं च बृहस्पतिम् ऋषिम् ऋषिसदृशं[2] सर्वगुणोपेतमित्यर्थः। यज्ञम् अकृण्वत कुर्वन्ति ऋत्विग्यजमाना। किञ्च प्रियाम् तन्वम् इष्टम् शरीरम् यम प्र अरिरेचीत् अनेकार्थत्वाद् धातूना रिचिरत्र परिहारार्थे द्रष्टव्यः। प्ररेचयति परिहरति, कर्मवैगुण्यजनितदोषाभावाद् अस्माकञ्जीवितं नापहरतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० देवेभ्य निवारितवान्[3] मृत्युम्। [4]मर्त्यांश्च अभयान् अकरोत्[4]। बृहस्पतिम् च यष्टव्यम् अकरोत् ऋषिम्[5]। प्रियाम् च तन्वम्[6] पृथिवीम् यम[7] प्र अरिरेचीत्[8] अकरोद्[9] विस्तीर्णाम्। कर्मो[10] पूरणौ ॥ ४ ॥

स॒प्त क्ष॑रन्ति॒ शिश॑वे म॒रुत्व॑ते पि॒त्रे पु॒त्रासो॒ अप्य॑वीवतन्नृ॒तम् ।
उ॒भे इद॑स्यो॒भय॑स्य राजत उ॒भे य॑तेते उ॒भय॑स्य पुष्यतः ॥ ५ ॥

स॒प्त । क्ष॒र॒न्ति॒ । शिश॑वे । म॒रुत्व॑ते । पि॒त्रे । पु॒त्रासः॑ । अपि॑ । अ॒वी॒व॒त॒न् । ऋ॒तम् ।
उ॒भे इति॑ । इत् । अ॒स्य॒ । उ॒भय॑स्य । रा॒ज॒त॒ । उ॒भे इति॑ । य॒तेते॒ इति॑ । उ॒भय॑स्य । पु॒ष्य॒त॒ ॥५॥

उद्गीथ० सप्त छन्दांसि क्षरन्ति, स्तुतिमिति शेष, शिशवे शिशो शासनीयस्य सोमस्य हविर्धानशकटयो[11] सुखासनीभूतस्य मरुत्वते मरुत्वत मरुद्भि ऋत्विग्भिः सप्तभि स्तोतृभिश्च युक्तस्येत्यर्थं। पित्रे पितु ऋत्विजा सर्वस्य वा जनकत्वात् पितृभूतस्येत्यर्थं। पुत्रास अपि सोमस्य पुत्रा[12] अपि सोमस्य पुत्रभूता[13] ऋत्विजोऽपि अवीवतन् गमयन्ति ऋतम् सत्य स्तुतिरूपम्, सद्गुणग्राहिणीं स्तुतिं[14] कुर्वन्तीत्यर्थं। उत्तरोऽर्धर्चं परोक्षत्वाद् भिन्न वाक्यम्। किं बहुनोक्तेन। उभे इत् इच्छब्द एवार्थे। उभे एव हविर्धाने नान्यत् अस्य उभयस्य देवजातस्य मर्त्यजातस्य राजत ईशाते। तदधीनत्वाद्धविर्धारणस्य हविरधीनत्वाच्चोभयस्य स्थिते उभे एव हविर्धाने यतते कर्मानुष्ठान प्रयत्नञ्च कुरुत। तदधीनत्वाद्धविर्धारणस्य हवि प्रधानत्वाच्च कर्मानुष्ठानस्य उभयस्य देवजातस्य मर्त्यजातस्य च पुष्यत हविर्धारणद्वारा पुष्टिं च कुरुत इत्यर्थं ॥ ५ ॥

---

१ हविर्धांदेवव्यतिरिक्तया हवि° मूको. २-२ क वा स्वबृहस्पृषिसदृशं अ वि[1], क वा स्वबृहस्पृ (°स्प [त्यतिं] वि[1]) ऋषिसदृश वि[1,2]. ३. °रित द्वा वि[2], °रित द्वा अ[1], °रितवा वि[1] ४-४. मर्त्यांश्चोमया° वि[2] अ[1], प्रजायैर्मनुष्येभ्यो मरण निवारितवानकरोत् वि[1]. ५ नास्ति वि[2] अ[1] ६ त्वम् वि[2] अ[1], तत्त्वम् वि[1]. ७ °म वि[2] अ[1]. ८ अरिरेचित् वि[2] अ[1]. ९ अकरो वि[2] अ[1] १०. कामौ वि[2] अ[1], क्रमौ वि[1]. ११. °धांनस्य शक° मूको १२. पुत्रास मूको. १३ °भूत वा वि[1], °भूता वा वि[2], °भूत अ वि[1]. १४. नास्ति अ वि[1]

वेङ्कट० सप्त क्षरन्ति नद्य शिशवे ते[1] वरणाय [2]महद्भिर्युक्ताय 'यस्य ते' सप्तसिन्धवः' (ऋ ८, ६१,१२) इत्युक्तम्। 'अपां शिशुर्मातृतमास्वन्तः' (मा १०, ७) इति मन्त्रः। पित्रे दिवे पुत्रास मनुष्या ऋतम्[3] अपि गमयन्ति। 'अव्रतिर्गतिकर्मा[4]' इति यास्कः (१०,२०)। उभे[5] द्यावापृथिव्यौ अस्य उभयस्य देवमनुष्यात्मकस्य राजतः। उभे[6] च प्रयस कुरुत देवमनुष्यार्थम्[7]। उभये[8] द्यावोदके[9] पुष्यत इति। 'बृहद्राति यज्ञम् अकृण्वत' (ऋ १०, १३, ४) इत्यादि प्रासङ्गिकम्[10] इति ॥ ५ ॥

[11]इति सप्तमाष्टके पष्ठाध्याये त्रयोदशो वर्गः[11] ॥

[१४]

[12]वैवस्वतो यम ऋषिः। यमो देवता, ६ अङ्गिर पितृथर्वभृगुसोमाः, ७-९ लिङ्गोक्तदेवता पितरो वा, १०-१२ श्वानौ। त्रिष्टुप् छन्दः, १३, १४, १६ अनुष्टुभः, १५ बृहती[12]।

परेयिवांसं प्रवतो महीरनु बहुभ्यः पन्थामनुपस्पशानम्।
वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्य ॥ १ ॥

परेयिऽवांसम्। प्रऽवतः। महीः। अनु। बहुऽभ्यः। पन्थाम्। अनुऽपस्पशानम्।
वैवस्वतम्। सम्ऽगमनम्। जनानाम्। यमम्। राजानम्। हविषा। दुवस्य ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तरं सूक्तम् आरभ्यते[13]। परेयिवांसमिति षोडशर्चं यमदैवतं यमो वैवस्वतो ददर्श।

परेयिवांसम् उपसर्गव्यत्ययोऽत्र सामर्थ्यात् कार्यः। लिट् चात्र वर्तमाने। पर्यागच्छन्तम् लोकपालत्वात् [13]कृताकृतप्रत्यवेक्षणार्थम्। प्रवतः इत्येतन्मन्त्रपदं[13] द्वितीयाबहुवचनान्तम्। यास्कमहर्षिणा (१०,२०) अत्र [14]वाक्यार्थसामान्याद् देवतिर्यग्जातिविशेषाथम्[14] उद्वतो निवत इत्यध्याहृ म्[15]। प्रवतः प्रगता धर्मादिसर्वपुरुषार्थसम्बन्धात् प्रकृष्टगा मनुष्यजातीरित्यर्थः[16]। उद्वत उद्गताश्च देवजातीः सर्वतो [17]गतत्वाच्च निवत तिर्यग्जातीः मही अनु प्रति[17] इत्यर्थः। बहुभ्यः पष्ठ्यर्थे चतुर्थ्येषा। बहूनामपरिमितानामतेषामेव प्राणिनाम् पन्थाम् पन्थानं मार्गं शुभाशुभकर्मप्रवृत्तिलक्षणं वा [18]अनुपस्पशानम् अनुनिःशब्दस्य स्थाने[18]। स्पशिर्बन्धनार्थः। निबध्नन्तम्[19], शुभाशुभकर्मप्रवृत्तिलक्षणमार्गं निरूपयन्तमित्यर्थः, जीवितलक्षणमार्गं[20] निरुन्धन्तमित्यर्थः[21]। वैवस्वतम् विवस्वतः पुत्रम् सङ्गमनम् स्वर्गं प्रति सम्यग्गमयितारम् जनानाम् यमम् राजानम् सर्वस्येश्वरम् हविषा दुवस्य[22] परिचर हे मदीयान्तरात्मन्[1] यजमान[1] वा ॥ १ ॥

---

१ वाम् मूको २ २ °क्तोयमस्य वि[1] अ[1] °यजस्य वि[1]. ३ नास्ति मूको ४. पति मूको ५ नास्ति वि[1] अ[1] ६ उभयम् मूको. ७. द्याम राजत वि[1], द्या म राजान अ[1] ८ यं च प्रयन कुरुतो देवमनुष्यार्थम् उभयम् वि[1] अ[1] ९ चान्नोदते वि[1] अ[1]. १० °क मूको ११-११ नास्ति मूको १२ नास्ति वि[1,2] १३ १३ °क्षयाश्च मेतन्मन्त्र° मूको १४ १४ °वसामन्दे व मूको १५ °ह मध्याहृतम् मूको १६. °जातिरित्य° अ वि[1,2], °जातिरित्य° वि[1]. १७,१७ °गतत्वा च बहुभ्योमिता अनुप्रमिति मूको. १८ १८ °स्पशान स्थाने वि[1,2], °स्पशानस्य अ वि[1] १९ विबध्नन्तम् अ वि[1,2], विबध्नन्तम् वि[1] २०. जीविल° मूको २१ निरुध्यन्त° मूको २२. दुवस वि[1,2].

वेङ्कट० यमो वैवस्वतः। परागतं दूरगताः पृथिवीः[1] अनु दूरे स्थितम्। यास्कः (१०,२०) तु आह— 'पर्यागतवन्तम्' इति। बहुभ्यः मृतेभ्यः पन्थानं गमनमार्गम् अवगच्छन्तम्[2]। स्पृशतिर्दर्शनकर्मा। वैवस्वतम् सङ्गमनम् जनानाम् यस्मिन् मृताः[3] सङ्गच्छन्ते तम् यमम् राजानम्[4] हविषा परिचर। 'दुवस्यतिराप्नोतिकर्मा' इति यास्कः (१०,२०) ॥ १ ॥

यमो नो॑ गातुं प्र॑थमो वि॑वेद नैषा गव्यू॑तिरप॑भर्त॒वा उ॑ ।
यत्रा॑ नः॒ पूर्वे॑ पि॒तरः॑ परे॒युरे॒ना ज॑ज्ञा॒नाः प॒थ्या॒३॒॑ अनु॒ स्वाः ॥ २ ॥

य॒मः । नः॒ । गा॒तुम् । प्र॒थ॒मः । वि॒वे॒द॒ । न । ए॒षा । गव्यू॑तिः । अप॑ऽभ॒र्त॒वै । ऊँ इति॑ ।
यत्र॑ । नः॒ । पूर्वे॑ । पि॒तरः॑ । प॒रा॒ऽई॒युः । ए॒ना । ज॒ज्ञा॒नाः । प॒थ्याः॑ । अनु॑ । स्वाः ॥ २ ॥

उद्गीथ० नः अस्माकं प्रजानाम् गातुम् शुभाशुभकर्मनिमित्तां सुगतिं दुर्गतिं च प्रथमः अन्यस्मात् सर्वस्मात् ज्ञातुः[5] पूर्वम् विवेद जानाति। एषा गव्यूतिः 'एषा या'[6] शुभाशुभकर्मजनितसुगति-दुर्गतिश्च न अपभर्तवै अतिशयज्ञानयोगाद् यमस्य न केनचिदपहर्तुमपनेतुं स्वविज्ञानेनाभिभवितुं शक्यत इत्यर्थः। किञ्च यत्र यस्मिन् स्वर्गे नः अस्माकम् पूर्वे पितरः पितामहादयः परेयुः आप्तकामत्वात् स्वपुत्रदारानवेक्षमाणाः पराङ्मुखा गताः एना अनेन यज्ञेन हेतुना जज्ञानाः संस्कारद्वारेण "पुनर्जायमानाः पथ्याः संकीर्णमुखा[7] आहुतीः स्तुतीश्च स्वाः स्वभूताः अनु आहुतिसंस्कारानन्तर संस्कृताः सन्त इत्यर्थः। तदप्यस्मत्पितृगतिस्थानं यम एव तत्त्वतो जानाति नान्य इति पूर्वोक्तं[8] सर्वम्[9] ॥ २ ॥

वेङ्कट० यमः अस्माकं मृतानाम् अग्रे स्थितो मार्गम् जानातु। न एष मार्गः परिहर्तुं शक्यः अवश्यं मृतेन गन्तव्यः, यत्र अस्माकम् पूर्वे पितरः परेताः अनेन मार्गेण गच्छन्तो जाताः[10]। सर्वे स्वाः[11] पथ्याः [12]भूमीः अनु गच्छन्ति[12], प्रातिस्विकैः कर्मफलैः यासु निवसन्ति ॥ २ ॥

मात॑ली क॒व्यैर्य॒मो अङ्गि॑रोभि॒र्बृह॒स्पति॒र्ऋक्व॑भिर्वावृधा॒नः ।
याँश्च॑ दे॒वा वा॑वृ॒धुर्ये च॑ दे॒वान्स्वाहा॒न्ये स्व॒धया॒न्ये म॑दन्ति ॥ ३ ॥

मात॑ली । क॒व्यैः । य॒मः । अङ्गि॑रःऽभिः । बृह॒स्पतिः॑ । ऋक्व॑ऽभिः । व॒वृ॒धा॒नः ।
यान् । च॒ । दे॒वाः । व॒वृ॒धुः । ये । च॒ । दे॒वान् । स्वाहा॑ । अ॒न्ये । स्व॒धया॑ । अ॒न्ये । म॒द॒न्ति॒ ॥३॥

उद्गीथ० मातली सारथिरिन्द्रस्य कव्यैः कव्यनामभिः पितृभिः सह वावृधानः सर्वप्रधानया वृद्ध्या वर्धमानः आस्ते, यमप्रसादादिति वाक्यशेषः। यमः च अङ्गिरोभिः सह सदा वर्धमान आस्ते। बृहस्पतिः ऋक्वभिः ऋक्वानो देवविशेषाः। ऋक्वभिर्मध्यमस्थानैर्देवगणैः सह सदा वावृधानो

---

१ °वीम् वि[2] अ[1]. २. अनुग° वि[2] अ[1]. ३ दुनाः वि[1], दुना वि[2] अ[1]. ४ गजानरम् वि[1] अ[1]. ५. गातुः अ वि[1]. ६-६. एष य. अ वि[1]. ७-७. °मानाः स्संरिकरिमतुखा मूको. ८ पूर्वांत्तं? वि[1]. ९. सर्वे अ. १०. नास्ति वि[1]. ११. स्वा मूको. १२-१२. भूमी नुगच्छति वि[2] अ[1].

वर्धमान आस्ते यमप्रसादात्। किञ्च यान् च पितॄन् देवाः वावृधुः वर्धयन्ति स्वेनोपकारेण, ये च पितरः देवान् स्वेनोपकारेण वर्धयन्ति । यच्छन्दसंबन्धात् तच्छन्दोऽध्याहार्यः । तेषां पितॄणां मध्ये एके पितरः स्वाहा मदन्ति स्वाहाकारप्रदानेन हविषा तृप्यन्ति यमेन सह। स्वधया अन्ये मदन्ति स्वधाकारप्रदानेन हविषैके तृप्यन्ति यमेन सह ॥ ३ ॥

वेङ्कट० मातलीप्रभृतयः पितॄणां नेतारः कव्यप्रभृतिः[1] सह वर्धन्ते गणशः । तत्र यान् इमान् देवाः [2]पितृयज्ञेन अवर्धयन्[2], ये [3]च अमी[3] यज्ञेन देवान्, तेषु देवाः[4] स्वाहाकारेण माद्यन्ति, स्वधाकारेण पितरः ॥ ३ ॥

इमं यम प्रस्तरमा हि सीदाङ्गिरोभिः पितृभिः संविदानः ।
आ त्वा मन्त्राः कविशस्ता वहन्त्वेना राजन् हविषा मादयस्व ॥ ४ ॥

इमम् । यम । प्रऽस्तरम् । आ । हि । सीद । अङ्गिरःऽभिः । पितृऽभिः । सम्ऽविदानः ।
आ । त्वा । मन्त्राः । कविऽशस्ताः । वहन्तु । एना । राजन् । हविषा । मादयस्व ॥ ४ ॥

उद्गीथ० इमम् हे यम! प्रस्तरम् अस्मदीयवेदिस्तरणदर्भासनं[5] प्रति आ हि सीद हीति पदपूरणः। उपवेष्टुमागच्छ। किं कुर्वन्। उच्यते —अङ्गिरोभिः अङ्गिरोनामभिः पितृभिः [6]सह संविदानः[6] पथि विनोदनार्थं विचित्राः कथाः कुर्वन्नित्यर्थः। आगच्छन्तं च सन्तं त्वां स्तुतिमन्त्राः कविशस्ताः मेधाविभिः ऋत्विग्भिः प्रयुक्ताः[7] आ वहन्तु श्रोतव्यत्वेन निमित्तभूताः प्रापयन्तु। आगत्य च अस्मद्यज्ञे [8]एना एतेन हविषा राजन्! मादयस्व[8] तर्पयाऽऽत्मानं तृप्य वा ॥ ४ ॥

वेङ्कट० इमम् हे यम! प्रस्तरम् आ हि[9] सीद अङ्गिरोभिः पितृभिः सङ्गतः[10] तस्मिन् त्वाम् [11]आ वहन्तु[11] मन्त्राः[12] कविभिः शस्ताः। अनेन राजन्! हविषा माद्य[13] ॥ ४ ॥

अङ्गिरोभिरा गहि यज्ञियेभिर्यम वैरूपैरिह मादयस्व ।
विवस्वन्तं हुवे यः पिता तेऽस्मिन् यज्ञे बर्हिष्या निषद्य ॥ ५ ॥

अङ्गिरःऽभिः । आ । गहि । यज्ञियेभिः । यम । वैरूपैः । इह । मादयस्व ।
विवस्वन्तम् । हुवे । यः । पिता । ते । अस्मिन् । यज्ञे । बर्हिषि । आ । निऽसद्य ॥ ५ ॥

उद्गीथ० अङ्गिरोभिः सह आ गच्छ यज्ञियेभिः यज्ञार्हैः यज्ञसम्पादिभिर्वा यम! वैरूपैः[7] विरूपा एव वैरूपाः। बहुरूपैरित्यर्थः। आगत्य च इह अस्मद्यज्ञे मादयस्व[7] तर्पयाऽऽत्मानं तृप्य वा। ते तव

---

१. माक॰ वि[१] अ[१]. २-२. ॰ज्ञेदावयन् वि[१], ॰ज्ञे धावयद् अ[१]. ३-३. चामि वि[१]; चात्मी अ[१]. ४. ॰व वि[१] अ[१]. ५. ॰णगभासन मूको. ६-६. सहन् अ वि[१], सह [स]न् वि[१]. ७. नास्ति मूको. ८-८ नास्ति मूको. ९. नास्ति वि[१]. १०. संशत वि[१] अ[१]. ११-११. आपन्तु वि[१] अ[१]. १२. ॰न्त्रा वि[१] अ[१]. १३. मादि वि[१] अ[१].

'यः पिता'। तमित्यध्याहार्यं यदिति सामर्थ्यात्। 'तम् विवस्वन्तम् हुवे आह्वयामि'। तेन चाऽऽहूतेन सह अस्मिन् यज्ञे बर्हिषि वेदिस्तरणे आ निषद्य मर्यादयोपविश्य हविषा मादयस्वेत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अङ्गिरोभिः आ गच्छ यज्ञार्हैः[1] विरूपकुलजातैः। अस्मिन्[1] यज्ञे[4] मादयस्व[1]। विवस्वन्तम्[5] च हुवे। यः पिता ते अस्मिन् यज्ञे बर्हिषि निषद्य माद्यति इति[1] ॥ ५ ॥

'इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये चतुर्दशो वर्गः' ॥

अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।
तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ६ ॥

अङ्गिरसः । नः । पितरः । नवऽग्वाः । अथर्वाणः । भृगवः । सोम्यासः ।
तेषाम् । वयम् । सुऽमतौ । यज्ञियानाम् । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥ ६ ॥

उद्गीथ० अङ्गिरसः ये वा पितर नः अस्माकम्। पितरः कीदृशाः। नवग्वाः मासे पितृपक्षे पतिते नवा गतिः, नवा मनसो गतिरभिलाषः येषाम्। भृगवः च सोम्यासः सोमसम्पादिनः[7]। तेषाम् सर्वेषामेव वयम् सुमतौ शोभनायाम् अनुग्राहबुद्धौ यज्ञियानाम् यज्ञार्हाणां यज्ञसम्पादिनां वा अपि भद्रे भन्दनीये भाजनवति वा सौमनसे सौमनस्ये प्रीतावित्यर्थः, स्याम भवेमेत्याशास्महे यमप्रसादादिति योज्यम् तद्देवतत्वाऽविघाताय मन्त्रस्य[8] ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अङ्गिरसः अस्माकम् पितरः नवग्वा। ये नवसु[9] मासु सत्राद् उदतिष्ठन्[10] ते नवग्वाः[11]। यास्कः (११,१९) तु आह—'नवगतयो'[12] नवनीतगतयो[13] वा[14]' इति। अथर्वाणः भृगवः च सोमसम्पादिनः[15], तेषाम् वयम् कल्याण्यां[16] मतौ यज्ञियानाम् अपि चैषाम् भद्रे भन्दनीये स्तुत्ये भजनीये च कल्याणे मनसि स्याम[17] ॥ ६ ॥

प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्येभिर्यत्रा नः पूर्वे पितरः परेयुः ।
उभा राजाना स्वधया मदन्ता यमं पश्यासि वरुणं च देवम् ॥ ७ ॥

प्र । इहि । प्र । इहि । पथिऽभिः । पूर्व्येभिः । यत्र । नः । पूर्वे । पितरः । पराऽईयुः ।
उभा । राजाना । स्वधया । मदन्ता । यमम् । पश्यासि । वरुणम् । च । देवम् ॥ ७ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. °र्हैः हे त्रि[1] अ[1]; ज्ञार्हैः वि[1]. ३. त्रिन् वि[2]; निन् अ[1]. ४. °ज्ञे वा अ[1]. ५. °स्वन त्रि[1] अ[1]; °स्वत त्रि[1] ६. नास्ति त्रि[1,2]. ७. °स्वादिन वि[1] अ[1]. ८. इत परं ग्रन्थपात 'प्रेहि प्रेहि' इति सप्तममन्त्रस्य प्रतीकमपहाय। ९ न्सु त्रि[1] अ[1]. १० दन्ना दुतिष्ठु (ष्ट अ[1]) वि[2] अ[1]. ११ नवत्रा वि[2] अ[1], नवग्र त्रि[1]. १२ वनग° वि[1] अ[1]. १३. नपतिग° वि[1] अ[1]. १४ रच वि[2] अ[1] १५. 'नः च त्रि[2] अ[1]. १६. °णा वि[2] अ[1]. १७ नास्ति वि[2] अ[1], म्य मः वि[1].

वेङ्कट० प्र गच्छ प्र गच्छ मार्गैः प्रत्नैः यत्र[1] अस्माकम् पूर्वे पितरः परेताः। उभौ राजानौ स्वधया[2] माद्यन्तौ यमम् पश्य वरुणम् च तत्र देवम् ॥ ७ ॥

सं गच्छस्व पितृभिः सं यमेनेष्टापूर्तेन परमे व्योमन् ।
हित्वायावद्यं पुनरस्तमेहि सं गच्छस्व तन्वा सुवर्चाः ॥ ८ ॥

सम् । गच्छस्व । पितृऽभिः । सम् । यमेन । इष्टाऽपूर्तेन । परमे । विऽओमन् ।
हित्वायं । अवद्यम् । पुनः । अस्तम् । आ । इहि । सम् । गच्छस्व । तन्वा । सुऽवर्चाः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सम् गच्छस्व पितृभिः मृतैः, सम् च यमेन, तथा अर्जितेन[3] इष्टापूर्तेन च, परमे स्थाने। त्यक्त्वा पापम् पुन. [4]च अस्तम्[4] शरीरम् आ गच्छ। सम् गच्छस्व अङ्गैः सुदीप्तिः ॥ ८ ॥

अपेत वीत वि च सर्पतातोऽस्मा एतं पितरो लोकमक्रन् ।
अहोभिरद्भिरक्तुभिर्व्यक्तं यमो ददात्यवसानमस्मै ॥ ९ ॥

अप । इत । वि । इत । वि । च । सर्पत । अतः । अस्मै । एतम् । पितरः । लोकम् । अक्रन् ।
अहःऽभिः । अत्ऽभिः । अक्तुऽभिः । विऽअक्तम् । यम. । ददाति । अवऽसानम् । अस्मै ॥९॥

वेङ्कट० अप गच्छत वि गच्छत वि च सर्पत[5] अस्माद्देशात्। रक्षांसि [6]पिशाचाश्च अस्मै[6] एतत् पितरः स्थानम्[7] अकुर्वन् अहोरात्रैः उदकैश्च विशेषेणाऽक्तं विभक्ताऽहोरात्रम् उदकवत्। प्रयच्छति[8] अवसानम् अस्मै यमः, न [9]स्वेनम् अनुदके[9] अन्धकारे प्रक्षिपतु ॥ ९ ॥

अति द्रव सारमेयौ श्वानौ चतुरक्षौ शबलौ साधुना पथा ।
अथा पितॄन्त्सुविदत्राँ उपेहि यमेन ये सधमादं मदन्ति ॥ १० ॥

अति । द्रव । सारमेयौ । श्वानौ । चतुःऽअक्षौ । शबलौ । साधुना । पथा ।
अथ । पितॄन् । सुऽविदत्रान् । उप । इहि । यमेन । ये । सधऽमादम् । मदन्ति ॥ १० ॥

वेङ्कट० [10]अति गच्छ[10] सरमायाः[11] पुत्रौ श्वानौ चतुरक्षौ शबलवर्णौ साधुना मार्गेण। अथ पितॄन् सुधनान् उप गच्छ, यमेन ये[12] पितरः सहमादम् मदन्ति[13] ॥ १० ॥

[14]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये पञ्चदशो वर्गः[14] ॥

---

१. इति वि[2] अ[1]. २. सुधया वि[1] अ[1]. ३. जितेन मूको. ४. चास्येश° मूको. ५. सर्वेन° अ[1]. ६-६. °शाचास्सै वि[2] अ[1]. ७. स्पानम् वि[1] अ[1]. ८. °च्छ वि[2] अ[1], °च्छस्त वि[1]. ९-९. स्वेन···नु° वि[2] अ[1] १०-१०. अपिग° वि[2]; भपिगच्छतु अ[1]. ११. °या वि[1] अ[1]. १२. नास्ति वि[1] अ[1]. १३. मादन्ति वि[1]. १४-१४. नास्ति मूको.

यौ ते श्वानौ यम रक्षितारौ चतुरक्षौ पथिरक्षी नृचक्षसौ ।
ताभ्यामेनं परि देहि राजन्त्स्वस्ति चास्मा अनमीवं च धेहि ॥ ११ ॥

यौ । ते । श्वानौ । यम । रक्षितारौ । चतुःऽअक्षौ । पथिरक्षी इति पथिऽरक्षी । नृऽचक्षसौ ।
ताभ्याम् । एनम् । परि । देहि । राजन् । स्वस्ति । च । अस्मै । अनमीवम् । च । धेहि ॥११॥

वेङ्कट० यौ ते श्वानौ यम। गोपायितारौ[1] चतुरक्षौ[2] पुरस्य मार्गस्य रक्षकौ नृणां द्रष्टारौ, ताभ्याम् एनम् परि धेहि राजन्।, अविनाशम् च अस्मै कुरु, तथा अमीवारहितं स्थानम् च इति ॥ ११ ॥

उरूणसावसुतृपा उदुम्बलौ यमस्य दूतौ चरतो जनाँ अनु ।
तावस्मभ्यं दृशये सूर्याय पुनर्दातामसुमद्येह भद्रम् ॥ १२ ॥

उरुऽनसौ । असुऽतृपौ । उदुम्बलौ । यमस्य । दूतौ । चरतः । जनान् । अनु ।
तौ । अस्मभ्यम् । दृशये । सूर्याय । पुनः । दाताम् । असुम् । अद्य । इह । भद्रम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० विस्तीर्णनासिकौ प्राणिनाम् असुभिः तृप्तौ विस्तीर्णबलौ यमस्य दूतौ जनान् अनु चरतः। तौ अस्मभ्यम् दर्शनाय सूर्यस्य अद्य[3] शरीरम् आस्थितेभ्यः पुनः अपि असुम् दत्ताम्[4] अस्मिञ्छरीरे[5] भजनीयम् ॥ १२ ॥

यमाय सोमं सुनुत यमाय जुहुता हविः ।
यमं ह यज्ञो गच्छत्यग्निदूतो अरंकृतः ॥ १३ ॥

यमाय । सोमम् । सुनुत । यमाय । जुहुत । हविः ।
यमम् । ह । यज्ञः । गच्छति । अग्निऽदूतः । अरम्ऽकृतः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ १३ ॥

यमाय घृतवद्धविर्जुहोत प्र च तिष्ठत ।
स नो देवेष्वा यमद्दीर्घमायुः प्र जीवसे ॥ १४ ॥

यमाय । घृतऽवत् । हविः । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत ।
सः । नः । देवेषु । आ । यमत् । दीर्घम् । आयुः । प्र । जीवसे ॥ १४ ॥

---

१. गोपा…वि[२] अ[२]. २. °क्षौ रक्षस वि[२] अ[१]. ३. अद्यम् वि[१] अ[२]; अन्यम् वि[२]. ४. दत्तान् वि अ[१], दत्त वि[२]. ५. अस्मच्छ° वि[२] अ[२].

वेङ्कट० यमाय [1]घृतयुक्तम् हविः जुहुत[1] । प्र तिष्ठत च हविर्धानात् । सः अस्माकम् देवानां मध्ये आ यच्छति[2] दीर्घम् अन्नम् प्र-जीवनाय ॥ १४ ॥

यमाय मधुमत्तमं राज्ञे हव्यं जुहोतन ।
इदं नम ऋषिभ्यः पूर्वजेभ्यः पूर्वेभ्यः पथिकृद्भ्यः ॥ १५ ॥

यमाय । मधुमत्ऽतमम् । राज्ञे । हव्यम् । जुहोतन ।
इदम् । नमः । ऋषिऽभ्यः । पूर्वऽजेभ्यः । पूर्वेभ्यः । पथिकृत्ऽभ्यः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० यमाय राज्ञे मधुमत्तमम्[3] हव्यम् जुहुत । इदम्[4] नमः[5] ऋषिभ्यः तदनुचरेभ्यः पूर्वजेभ्यः पथिकृद्भ्यः च मृतानाम् ॥ १५ ॥

त्रिकद्रुकेभिः पतति षळुर्वीरेकमिद् बृहत् ।
त्रिष्टुब् गायत्री छन्दांसि सर्वा ता यम आहिता ॥ १६ ॥

त्रिऽकद्रुकेभिः । पतति । षट् । उर्वीः । एकम् । इत् । बृहत् ।
त्रिऽस्तुप् । गायत्री । छन्दांसि । सर्वा । ता । यमे । आऽहिता ॥ १६ ॥

वेङ्कट० अभिप्लवष्यहं पूर्वैः [6]त्रिभिः ज्योतिर्गौरायुर्भिः त्रिकद्रुकम् । तान् त्रिकद्रुकान् उद्दिश्य[6] पतति [7]षट् उर्वीः एकम्[7] बृहत् इति यममाह । 'द्यौश्च पृथिवी [8]चाहश्च रात्रिश्चापश्चौषधयश्च[8]' (आश्रौ १,२,१) इति षडुर्व्यः । त्रैष्टुभादीनि छन्दांसि सर्वाणि तस्मिंस्त्रैष्टुभे यमे आहितानि । सूक्तमिदं यमेन मनुष्यार्थं दृष्टम्, यथा सूर्यया मनुष्याणां विवाहमन्त्रा दृष्टाः । आत्मदेवता तस्मिन् पक्षे, लिङ्गोक्तदेवताः परास्तिस्रः, तिस्रश्च [9]श्वभ्याम् अन्या याम्य इति[9] ॥ १६ ॥

'इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये षोडशो वर्गः' ॥

[१५]

'शङ्खो यामायन ऋषिः । पितरो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः, एकादशी जगती' ।

उदीरतामवर उत् परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।
असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥ १ ॥[10]

१-१. घृत…वि[1] अ[1]. २. गच्छति मूको. ३. °तम् वि[1] अ[1]. ४. उदम् वि[1] अ[1]. ५ नमम् वि[2] अ[1]. ६-६. पूर्वत्रिभि…त्रिकद्रुका…मूको. ७-७. षन्निमन्धुर्विरेकं वि[2]; षन्दुर्विः वि[2] अ[1]. ८-८. 'श्च रात्रिश्चाव श्चौष° वि[1]; चाहश्चावश्चौष° वि[2] अ[1]. ९-९. नास्ति मूको. १०. या. (११, १८) व्याख्यातचरा द्र.

उत् । ईरताम् । अवरे । उत् । परासः । उत् । मध्यमा । पितरं । सोम्यासः ।
असुम् । ये । ईयु । अवृका । ऋतऽज्ञा । ते । न । अवन्तु । पितरं । हवेषु ॥ १ ॥

वेङ्कट० यामायन[1] शङ्ख । उत् तिष्ठन्तु अवरे[2] [3]उत्तिष्ठन्तु । परा[3] तिष्ठन्तु[4] मध्यमा पितर सोमसम्पादिन[5]। प्राणम् ये [6]गच्छन्तम् अनु ईयु[6] अनमित्रा सत्यज्ञा । ते अस्मान् रक्षन्तु पितर ह्वानेषु[7] ॥ १ ॥

इदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्य ये पूर्वासो य उपरास ईयुः ।
ये पार्थिवे रजस्या निषत्ता ये वा नूनं सुवृजनासु विक्षु ॥ २ ॥

इदम् । पितृऽभ्यं । नमं । अस्तु । अद्य । ये । पूर्वास । ये । उपरास । ईयु ।
ये । पार्थिवे । रजसि । आ । निऽसत्ता । ये । वा । नूनम् । सुऽवृजनासु । विक्षु ॥ २ ॥

वेङ्कट० अयम् पितृभ्य नमस्कार अस्तु अद्य, ये पूर्वास मृता, ये चोत्तमा[8] गता, ये च[9] [10]पार्थिव लोके[10]† निषण्णा, ये वा पुरस्तात् सुबलासु विक्षु युद्धे हता ॥ २ ॥

आहं पितॄन्त्सुविदत्रॉ अवित्सि नपातं च विक्रमणं च विष्णोः ।
बर्हिषदो ये स्वधया सुतस्य भजन्त पित्वस्त इहागमिष्ठाः ॥ ३ ॥

आ । अहम । पितॄन् । सुऽविदत्रान् । अवित्सि । नपातम् । च । विऽक्रमणम् । च । विष्णो. ।
बर्हिऽसदं । ये । स्वधया । सुतस्यं । भजन्त । पित्व । ते । इह । आऽगमिष्ठा ॥ ३ ॥

वेङ्कट० आ जानामि अहम् पितॄन्[11] सुधनान्[12] अपि च विष्णो नपातम् यमम्[13], तस्य विक्रमणम् च । बर्हिषद [14]यज्वान य अन्नेन[14] सहाभिषुत सोमम् अभजन्त । इह आभिमुख्येनाऽतिशयेन गन्तारो भवन्तु ॥ ३ ॥

बर्हिषदः पितर ऊत्यर्वागिमा वो हव्या चकृमा जुषध्वम् ।
त आ गतावसा शंतमेनाथा नः शं योररपो दधात ॥ ४ ॥

---

१ यमा° मूको २ अपरे वि[२] अ[१] ३-३ °ष्ठन्तु पारा वि[२] अ[१], नास्ति वि[१]. ४. तिष्ठ° मूको. ५ सोमा समवातिन वि[२] अ[१] ६ ६. मपिद्युत्तरमम° वि अ[१] °न्वियुनरनमि° वि[१]. ७. सानेषु वि[२] अ[१]. ८ °मौ वि अ[१] ९ नास्ति वि[१] १०-१०. पार्थिवलोके वि[१]. † स्वोदके वि[२] अ[१]. ११. पितृणाम् वि[१]. १२ धनान् वि[२], धनानि अ[१] १३ यम् वि[२] अ[१]. १४-१४ °न नेन वि[१] अ[१], यज्वानो यन्नेन वि[१]

बर्हिऽसदः । पितरः । ऊती । अर्वाक् । इमा । वः । हव्या । चकृम । जुषध्वम् ।
ते । आ । गत । अवसा । शम्ऽतमेन । अथ । नः । शम् । योः । अरपः । दधात ॥ ४ ॥

वेङ्कट० हे[1] बर्हिषदः! पितरः! रक्षणाय अभिमुखम् आगच्छत । इमानि वः हव्यानि[2] चकृम । तानि यूयं सेवध्वम्[3] । ते आ गच्छत[4] रक्षणेन सुखतमेन सह । अथ अस्मभ्यम् शम् च योः च पापरहितं[5] प्रयच्छत ॥ ४ ॥

उपहूताः पितरः सोम्यासो बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ।
त आ गमन्तु त इह श्रुवन्त्वधि ब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान् ॥ ५ ॥

उपऽहूताः । पितरः । सोम्यासः । बर्हिष्येषु । निऽधिषु । प्रियेषु ।
ते । आ । गमन्तु । ते । इह । श्रुवन्तु । अधि । ब्रुवन्तु । ते । अवन्तु । अस्मान् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० उपहूताः पितरः सोमार्हाः बर्हिष्येषु [6]प्रियेषु स्थानेषु[6] । ते[7] आ गच्छन्तु, [7]ते इह शृण्वन्तु[7], ते अस्मान् अधि ब्रुवन्तु, रक्षन्तु चेति ॥ ५ ॥

[8]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये सप्तदशो वर्गः[8] ॥

आच्या जानु दक्षिणतो निषद्येमं यज्ञमभि गृणीत विश्वे ।
मा हिंसिष्ट पितरः केन चिन्नो यद्व आगः पुरुषता कराम ॥ ६ ॥

आऽअच्य । जानु । दक्षिणतः । निऽसद्य । इमम् । यज्ञम् । अभि । गृणीत । विश्वे ।
मा । हिंसिष्ट । पितरः । केन । चित् । नः । यत् । वः । आगः । पुरुषता । कराम ॥ ६ ॥

वेङ्कट० आत्मीयम् जानु आच्य दक्षिणतः उपविश्य अस्मदीयम् यज्ञम् अभि-ष्टुत सर्वे । पितरः! मा हिंसिष्ट च[9] अस्मान् केन चित् आगसा, [10]यत् वः वयम् आगः कुर्मः[10] मनुष्यत्वेन मोहिताः[11] ॥ ६ ॥

आसीनासो अरुणीनामुपस्थे रयिं धत्त दाशुषे मर्त्याय ।
पुत्रेभ्यः पितरस्तस्य वस्वः प्र यच्छत त इहोर्जं दधात ॥ ७ ॥

---

१. नास्ति वि[२] अ[१]. २. भव्या वि[२] अ[१]. ३. सेव्यम् वि[२] अ[१]. ४. गत वि[२] अ[१]. ५. वाप° वि[१] अ[१]; °परा° वि[१]. ६-६. स्थानेषु प्रियेषु वि[१]. ७-७. नास्ति वि[२] अ[१]. ८-८. नास्ति मूको. ९. आत्यामा वि[२] अ[१] १०-१०. यद्वोपमाग यः वि[२]. ११. °ताम् वि[१] अ[१].

आसीनासः । अरुणीनाम् । उपऽस्थे । रयिम् । धत्त । दाशुषे । मर्त्याय ।
पुत्रेभ्यः । पितरः । तस्य । वस्वः । प्र । यच्छत । ते । इह । ऊर्जम् । दधात ॥ ७ ॥

वेङ्कट० आसीनाः अरुणवर्णानां[1] मातॄणाम् उपस्थे रयिम् धत्त दाशुषे मर्त्याय । पुत्रेभ्यः हे पितरः! तद् वसु प्र यच्छत । ते यूयम्[2] अस्मिन् लोके अन्नम् धत्त ॥ ७ ॥

ये नः पूर्वे पितरः सोम्यासोऽनूहिरे सोमपीथं वसिष्ठाः ।
तेभिर्यमः संरराणो हवींष्युशन्नुशद्भिः प्रतिकाममत्तु ॥ ८ ॥

ये । नः । पूर्वे । पितरः । सोम्यासः । अनुऽऊहिरे । सोमऽपीथम् । वसिष्ठाः ।
तेभिः । यमः । सम्ऽरराणः । हवींषि । उशन् । उशत्ऽभिः । प्रतिऽकामम् । अत्तु ॥ ८ ॥

वेङ्कट० ये अस्माकम् पूर्वे पितरः सोमार्हाः आत्मानं[3] प्रापयन्[4] सोमपीथम् [5]वसीयांसः, तैः[5] [6]यमः संरममाणः[6] हवींषि कामयमानः कामयमानैः कामेकामे अत्तु[7] ॥ ८ ॥

ये तातृषुर्देवत्रा जेहमाना होत्राविदः स्तोमतष्टासो अर्कैः ।
आग्ने याहि सुविदत्रेभिरर्वाङ् सत्यैः कव्यैः पितृभिर्घर्मसद्भिः ॥ ९ ॥

ये । ततृषुः । देवऽत्रा । जेहमानाः । होत्राऽविदः । स्तोमऽतष्टासः । अर्कैः ।
आ । अग्ने । याहि । सुऽविदत्रेभिः । अर्वाङ् । सत्यैः । कव्यैः । पितृऽभिः । घर्मसत्ऽभिः ॥९॥

वेङ्कट० ये तृष्यन्ति देवेषु गच्छन्तः यज्ञविदः[8] स्तोतृभिः संस्कृता[9] स्तुतिभिः, अग्ने! तैः सुधनैः अभिमुखम्[10] आ गच्छ सत्यकर्मभिः कव्यैः नाम पितृभिः यज्ञसद्भिः ॥ ९ ॥

ये सत्यासो हविरदो हविष्पा इन्द्रेण देवैः सरथं दधानाः ।
आग्ने याहि सहस्रं देववन्दैः परैः पूर्वैः पितृभिर्घर्मसद्भिः ॥ १० ॥

ये । सत्यासः । हविःऽअदः । हविःऽपाः । इन्द्रेण । देवैः । सऽरथम् । दधानाः ।
आ । अग्ने । याहि । सहस्रम् । देवऽवन्दैः । परैः । पूर्वैः । पितृऽभिः । घर्मसत्ऽभिः ॥ १० ॥

वेङ्कट० ये सत्यकर्माणो हविषोऽत्तारः सोमपाः इन्द्रेण [11]देवैः च समानं[11] रथं धारयन्तः, तैः[12]

---

१. अनुणवर्णाना वि[1]; वणवर्णोनां वि[2]; वणनगांना अ[1]. २. सूर्य° वि[2] अ[1]. ३. अस्मानं वि[2]; अस्मान् अ[1]. ४. °यत् वि[2] अ[1] ५. °यांसः वि[2] अ[1]. ६-६. यमयं रम° वि[2] अ[1]. ७. नास्ति वि[1]; ये तेषु वि[2] अ[1]. ८. °द वि[2] अ[1]. ९. °ता वि[2] अ[1]; स स्तुता वि[1]. १०. °ख वि[2] अ[1]. ११-११. देवैस्सन् मानं वि[2] अ[1]. १२. नास्ति वि[1].

आ याहि अग्ने! बहुभिः देवैरपि वन्दनीयैः[1] परैः परतरैश्च[2] पितृभिः प्रवर्ग्यसद्भिः ॥ १० ॥

[3]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये अष्टादशो वर्गः[3] ॥

अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत सदःसदः सदत सुप्रणीतयः ।
अत्ता हवींषि प्रयतानि बर्हिष्यथा रयिं सर्ववीरं दधातन ॥ ११ ॥

अग्निऽस्वात्ताः । पितरः । आ । इह । गच्छत । सदःऽसदः । सदत । सुऽप्रनीतयः ।
अत्त । हवींषि । प्रऽयतानि । बर्हिषि । अथ । रयिम् । सर्वऽवीरम् । दधातन ॥ ११ ॥

उद्गीथ० ... ...तैरस्माभिः संस्कृतानि शुचीनि बर्हिषि, आसादितानीति शेषः । अथ अनन्तरं च रयिम् धनम् सर्ववीरम् सर्वैर्वीरैः पुत्रैः पौत्रैश्चोपेतम् दधातन दत्त अस्मभ्यम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० 'य वा अयज्वानो गृहमेधिनस्ते पितरोऽग्निष्वात्ताः' (तैब्रा १,६,९,६) इति ब्राह्मणम् । अग्निष्वात्ताः! पितरः! इह आ गच्छत, [4]'तत्र स्वंस्वं' स्थानं प्रत्युपविशत हे सुप्रणयनाः![5][4] । भक्षयत हवींषि शुद्धानि यज्ञे । अथ धनं प्रयच्छत । तस्य सन्ति सर्वे वीराः ॥ ११ ॥

त्वमग्न ईळितो जातवेदोऽवाड्ढव्यानि सुरभीणि कृत्वी ।
प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अक्षन्नद्धि त्वं देव प्रयता हवींषि ॥ १२ ॥

त्वम् । अग्ने । ईळितः । जातऽवेदः । अवाट् । हव्यानि । सुरभीणि । कृत्वी ।
प्र । अदाः । पितृऽभ्यः । स्वधया । ते । अक्षन् । अद्धि । त्वम् । देव । प्रऽयता । हवींषि ॥ १२ ॥

उद्गीथ० हे अग्ने! जातवेदः! उत्पन्नसर्वविषयवस्तुज्ञान! त्वम् अस्माभिः ईळितः स्तुतः अवाट् ऊढवानसि पितॄन् प्रति प्रापितवानसि हव्यानि हवींषि सुरभीणि सुगन्धीनि कृत्वी कृत्वा । प्र अदाः प्रत्तवांश्चासि पितृभ्यः । ते च पितरस्त्वया प्रत्तानि स्वधया अन्नेन हेतुना अन्नमेतद्स्माकमित्यभिप्रायेण अक्षन् अशितवन्त[6] भक्षितवन्तः । अथेदानीं कृतोपकारः सन् अद्धि भक्षय त्वम् हे देव! प्रयता प्रयतानि शुचीनि हवींषि ॥ १२ ॥

वेङ्कट० त्वम् अग्ने! स्तुतः जातवेदः! ऊढवानसि हव्यानि सुगन्धीनि कृत्वा[7] । प्र अदा[8] पितृभ्यः तानि । ते च त्वया प्रत्तया[9] स्वधया अशनं कृतवन्तः । अथ त्वम् इदानीम् अद्धि देव! प्रयतानि हवींषि ॥ १२ ॥

ये चेह पितरो ये च नेह यांश्च विद्म याँ उ च न प्रविद्म ।
त्वं वेत्थ यति ते जातवेदः स्वधाभिर्यज्ञं सुकृतं जुषस्व ॥ १३ ॥

---

१. वन्द° वि[1] अ[1]. २. इतरै° वि[1]. ३-३. नास्ति मूको. ४-४. स स्वयं स्वं वि[2] अ[1]. ५. सुप्रत्रणयनाः वि[2], सुप्रणयन वि[1], सुप्र२णायनाः अ[1]. ६. अशवन्तो मूको. ७. तुवा वि[2] अ[1]. ८. °दा वि[2] अ[1]. ९. ऽत्तया मूको.

ये । च । इह । पितरः । ये । च । न । इह । यान् । च । विद्म । यान् । ऊँ इति । च । न । प्रऽविद्म ।
त्वम् । वेत्थ । यति । ते । जातऽवेदः । स्वधाभिः । यज्ञम् । सुऽकृतम् । जुषस्व ॥ १३ ॥

उद्गीथ० ये च पितरः इह अस्मत्समीपे वर्तन्ते, ये च इह न सन्ति, यान् च पितॄन् विद्म सन्निकृष्टत्वाद् जानीमो वयम्, यान् उ च न यानपि च न प्रविद्म विप्रकृष्टत्वाद् न विजानीमो वयम्, यति ते यत्सङ्ख्यायुताश्च ते पितरः तान् सर्वान् यथोक्तान् त्वम् वेत्थ त्वमेव जानासि हे जातवेदः ! उत्पन्नसर्वविषयवस्तुज्ञान[1] । यत एवम् अतः तेषां यत्सङ्ख्यायुक्तानां पितॄणाम् स्वधाभिः अन्नैर्दातव्यत्वेन हेतुभूतैः इमम् यज्ञम् सुकृतम् साधुकृतमपि गुणवद्भिरनुष्ठितम् जुषस्व प्रीत्या परिगृहाण ॥ १३ ॥

वेङ्कट० ये च इह[2] पितरः वर्तन्ते, ये च न[3] [3]इह भवन्ति[3] अन्यत्र वर्तन्ते[4], यान् वयं जानीमः, यान् वा न प्रविद्म, तान् सर्वान् त्वम् जानासि, यावन्तः ते भवन्ति । जातप्रज्ञ[5] स त्वम् इदानीं हविर्भिः सुकृतम् यज्ञम् सेवस्व ॥ १३ ॥

ये अ॑ग्निद॒ग्धा ये अन॑ग्निदग्धा॒ मध्ये॑ दि॒वः स्व॒धया॑ मा॒दय॑न्ते ।
तेभिः॑ स्व॒राळसु॑नीतिमे॒तां य॑थाव॒शं त॒न्वं॑ कल्पयस्व ॥ १४ ॥

ये । अ॒ग्निऽद॒ग्धाः । ये । अन॑ग्निऽदग्धाः । मध्ये॑ । दि॒वः । स्व॒धया॑ । मा॒दय॑न्ते ।
तेभिः॑ । स्व॒ऽराट् । असु॑ऽनीतिम् । ए॒ताम् । य॒थाऽव॒शम् । त॒न्व॑म् । क॒ल्पय॒स्व ॥ १४ ॥

उद्गीथ० ये पितरः अग्निदग्धाः अग्निना[6] दग्धाः अग्निना भस्मीकृताः श्मशानकर्म प्राप्ताः इत्यर्थः, ये च अनग्निदग्धाः श्मशानकर्म न प्राप्ताः मध्ये दिवः स्वधया अन्नेन स्वकर्मफललक्षणेन मादयन्ते तृप्यन्ति, तेभिः तैः पितृभिः सह सम्भूय स्वराट् स्वकर्मफलोपभोगेन दीप्यमानः असुनीतिम् असूनां प्राणानां विषयेषु नेतारं स्वभोगोपनयाय प्रवर्तयितारम् अस्मत्पितृमन्तरात्मानम् एताम् तन्वम् एतद्देवताशरीरम् यथावशम् यथाकामं यथाभिलषितमित्यर्थः, कल्पयस्व समर्थयस्व ग्राहयस्वेत्यर्थः[7] । अग्निरेव पूर्वोक्तो वदितव्यः [8]पूर्वमन्त्रे तस्य प्रकृतत्वात्[8] ॥ १४ ॥

वेङ्कट० ये अग्निना दग्धाः, ये[9] च अनग्निदग्धाः मध्ये अन्तरिक्षस्य स्थिताः स्वधया माद्यन्ति, तैः सह स्वराट्[10] त्वम् इमाम् असुनीतिम्[10] देवताम् यथाकामम् आत्मीयां च तनुम् कल्पयस्व ॥ १४ ॥

[11]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये एकोनविंशो वर्गः[11] ॥

---

१ °इः स वि[1] २ नास्ति वि[2] ३-३ देवन्ति वि[2], इ च भवति वि[1] ४ प्रव° वि[1]
५ जप्रज्ञ वि[1] जानप्रन वि[3]. ६ नास्ति मूको ७ गामयस्वे° मूको ८-८ °म त्र नसमेप्रकृ° वि[1,3]; °मन्त्र तस्य म (यन अ) प्रष्ट° अ वि[2] ९ नास्ति वि[1] १०-१० सुन ति वि[1] अ[1]
११-११ नास्ति मूको

[१६]

[1]दमनो यामायन ऋषि । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्द , अन्त्याश्चतस्रोऽनुष्टुभ [1] ।

मैनमग्ने वि दहो माभि शोचो मास्य त्वचं चिक्षिपो मा शरीरम् ।
यदा शृतं कृणवो जातवेदोऽथेमेनं प्र हिणुतात् पितृभ्यः ॥ १ ॥

मा । एनम् । अग्ने । वि । दह । मा । अभि । शोच । मा । अस्य । त्वचम् । चिक्षिप । मा । शरीरम् ।
यदा । शृतम् । कृणवः । जातऽवेद । अथ । ईम् । एनम् । प्र । हिणुतात् । पितृऽभ्यः ॥ १ ॥

उद्गीथ० 'मैनमग्ने' इति सूक्तम् चतुर्दशर्चम् अग्निदेवतम् श्मशानकर्मणि विनियुक्तम् । यामायनो[2] दमनो ददर्श ।

पुत्रो ब्रवीति ऋत्विग् वा । एनम् अस्मत्पितरम् अस्मद्याज्य वा प्रेतसंस्कारार्थं त्वय्याहित हे अग्ने! मा वि दह विविधदग्ध मा कार्षीः, अनन्तरम् मा अभि शोच माऽभिसन्तप[3], अभिसन्तप्त मन्ददग्ध च मा कार्षीरित्यर्थः । 'मा अस्य त्वचम् चिक्षिप विक्षिप' । मा शरीरम् अस्य शरीरम् च मा विक्षिप । किन्तर्हि करवाणि । उच्यते—यदा यस्मिन् काले शृतम् पक्व सुदग्धम् कृणव करिष्यसि हे जातवेद !, अथ ईम् तदैव एनम् प्र हिणुतात् प्रगमय पितृभ्य पितॄणा सकाश पितृलोकमित्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० यामायनो दमन[4] । मा एनम् अग्ने ! वि दह मा च अभि शोच । मा अस्य त्वचम्[5] चिक्षिप, मा च शरीरम् । यदा[6] एनम्[7] शृतम्[8] करोषि[9] जातवेद !, अथ एनम् प्र ईरय पितृभ्य ॥ १ ॥

शृतं यदा करसि जातवेदोऽथेमेनं परि दत्तात् पितृभ्यः ।
यदा गच्छात्यसुनीतिमेतामथा देवानां वशनीर्भवाति ॥ २ ॥

शृतम् । यदा । करसि । जातऽवेद । अथ । ईम् । एनम् । परि । दत्तात् । पितृऽभ्य ।
यदा । गच्छाति । असुऽनीतिम् । एताम् । अथ । देवानाम् । वशऽनी । भवाति ॥ २ ॥

उद्गीथ० शृतम् पक्वम् यदा करसि करिष्यसि हे जातवेद ! अथ ईम् एनम् परि दत्तात्[10] परि[11] देहि समर्पय पितृभ्य पितृलोक प्रापयेत्यर्थः । कस्मादेवमुच्यसे । यत यदा गच्छाति प्राप्नोति असुनीतिम् असूना प्राणाना देहान्तर नेतार पितृपतिं यमम् एताम् च पितृताम्, अथ अनन्तरम् देवानाम् वशनी वशाना कामानाम् आत्मान प्रति नेता भवाति भविष्यति, देवभोगाना भोक्ता सम्पत्स्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

---

१ १ नास्ति मूको   २ मा सन्ति तप मूको.   ३. 'सन्तप्त' वि[1,2].   ४ मदन वि[2] अ[1], मदन वि[1]   ५ च वि[2] अ[1]   ६ यत मूको   ७ अनेनम् वि[2].   ८ श्रुणुतम् मूको   ९ करोमि वि[2] अ[1]   १० नास्ति मूको   ११ नास्ति म वि[2].

वेङ्कट० शृतम् यदा[1] करोषि जातप्रज्ञ!, अथ एनम् प्रयच्छ पितृभ्यः। यदा अयम् गच्छति असुनीतिम्[2] [2]देवताम् इमाम्, अथासौ[3] देवानाम् आत्मीयानाम् इन्द्रियाणाम् वशनीः[4] भवतु। यो वशं नयति स वशनीः ॥ २ ॥

सूर्यं चक्षुर्गच्छतु वातमात्मा द्यां च गच्छ पृथिवीं च धर्मणा ।
अपो वा गच्छ यदि तत्र ते हितमोषधीषु प्रति तिष्ठा शरीरैः ॥ ३ ॥

सूर्यम् । चक्षुः । गच्छतु । वातम् । आत्मा । द्याम् । च । गच्छ । पृथिवीम् । च । धर्मणा ।
अपः । वा । गच्छ । यदि । तत्र । ते । हितम् । ओषधीषु । प्रति । तिष्ठ । शरीरैः ॥ ३ ॥

उद्गीथ० सूर्यम् स्वकारणम् चक्षुः तव सम्बन्धि गच्छतु प्राप्नोतु । वातम् गच्छतु आत्मा तव शरीरान्तर्गतो वायुः । अन्यानि च वागादीनीन्द्रियाण्यग्न्यादिदेवेषु स्वकारणेषु लीयन्ताम्, प्रदर्शनार्थत्वात् सूर्यचक्षुर्वातात्मग्रहणस्य। द्याम् च चशब्दोऽत्र विकल्पार्थे। दिवं वा गच्छ प्राप्नुहि देवशरीरे स्वकर्मानुरूपं फलमुपभोक्तुम्। पृथिवीम् च पृथिवीं वा गच्छ धर्मणा स्वकर्मणा। अपः वा गच्छ 'आपः' (निघ १,३) इत्यन्तरिक्षनाम। अन्तरिक्षं वा प्राप्नुहि। तत्र अन्तरिक्षे ते तव कर्मफलम् हितम् सुस्थापितम्[5]। ओषधीषु प्रति तिष्ठ शरीरैः बहुवचनसामर्थ्यात् शरीरावयवैरित्यर्थः। अथवा 'ओषधीर्लोमानि[6] वनस्पतीन्[7] केशाः[8]' (बृउ ३,२,१३) इति वचनात् ओषधिवनस्पतिषु शरीरजलोमकेशात्मना[8] प्रतितिष्ठेत्यर्थः। अन्यदपि श्रुत्यन्तरे यद् दृष्टम् 'अप्सु लोहितं च रेतश्च' (बृउ ३,२,१३) इत्यादि, तत्सर्वमत्र द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अस्य चक्षुः सूर्यम् गच्छतु, वातम् प्राणः[9]। द्याम् पुण्येन गच्छ, पृथिवीम् च धारकेण शरीरेण। अन्तरिक्षम् वा गच्छ, यदि तत्र ते निहितं कर्म। अथ ओषधीषु गच्छ अङ्गैः[10] ॥ ३ ॥

अजो भागस्तपसा तं तपस्व तं ते शोचिस्तपतु तं ते अर्चिः ।
यास्ते शिवास्तन्वो जातवेदस्ताभिर्वहैनं सुकृतामु लोकम् ॥ ४ ॥

अजः । भागः । तपसा । तम् । तपस्व । तम् । ते । शोचिः । तपतु । तम् । ते । अर्चिः ।
याः । ते । शिवाः । तन्वः । जातऽवेदः । ताभिः । वह । एनम् । सुऽकृताम् । ऊँ इति । लोकम् ॥

उद्गीथ० यस्य यजमानस्य यः[11] अजः अनुत्पत्तिधर्मकः नित्यः अन्तरपुरुषलक्षणः[12] भागः शरीरेन्द्रियादिभागस्य व्यतिरिक्तः तम् भागम् तपसा सन्तापेनाऽङ्गारगतेन तपस्व सन्तापय

---

१. यथा मूको. २-२. असुनीति वि[1] अ[1]. ३. °मिमाथमथा° वि[1] अ[1]; °मिममथा° वि[1]. ४. वशुनी वि[1] अ[1]; विशनीः वि[1]. ५. स्वस्थापितम् मूको. ६. °धी लोमानि मूको. ७. वनस्पतिं मूको. ८. 'केशात्मेन वि[1]; 'केशत्वेन अ वि[1]. ९. प्राणः वि[1][1]. १०. °मैः वि[1] अ[1]. ११. नास्ति अ वि[1]. १२. अनन्तपु° अ वि[1].

संस्कुर्वित्यर्थ । तम् एव भागम् ते तव शोचि तम् ते अर्चि अपि ज्वालालक्षण तपतु संस्करोतु। संस्कृत्य च या ते तव शिवा सुखा प्रह्लादिन्य तन्व मूर्तय हे जातवेद !, ताभि तनुभि वह प्रापय एनम् यजमानम् सुकृताम् शोभनकर्मकारिणा पितॄणाम् लोकम् स्थानम्। उ इति पदार्थे सुकृताम् एव लोकम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० 'अयम् अज' तव भाग तम् तपसा तपस्व । तम् एव त शोचि तपतु, तम् एव ते अर्चि । या त शिवा तनव अग्ने 'विराट् च स्वराट् च' (तैत्रा १, १, ७, ०) इत्यध्वर्युभिराम्नाता, ताभि वह एनम् सुकृताम् एव लोकम् ॥ ४ ॥

अव॑ सृज॒ पुन॑रग्ने पि॒तृभ्यो॒ यस्त॒ आहु॑त॒श्चर॑ति स्व॒धाभि॑: ।
आयु॒र्वसा॑न॒ उप॑ वेतु॒ शेष॒: सं ग॑च्छतां त॒न्वा॑ जातवेदः ॥ ५ ॥

अव॑ । सृ॒ज॒ । पुन॑ । अ॒ग्ने॒ । पि॒तृऽभ्य॑ । य । ते॒ । आऽहु॑त । चर॑ति । स्व॒धाभि॑ ।
आयु॑ । वसा॑न । उप॑ । वे॒तु॒ । शेष॑ । सम् । ग॒च्छ॒ता॒म् । त॒न्वा॑ । जा॒त॒ऽवे॒द॒ ॥ ५ ॥

उद्गीथ० पुन हे अग्ने! अव सृज 'देहि प्रेत' पितृभ्य । युष्माभि सह स्थानाधिकारभोगादिभि समानोऽयमिति समर्पयेत्यथ । कमवसृजानि। य ते तुभ्यम् आहुत 'हु 'दानादनयो । संस्कारार्थे' मर्यादया दत्त 'सन् चरति' गच्छति पितॄन् प्रति। केन हेतुना। उच्यते— स्वधाभि अन्नै कर्मफललक्षणैर्भोक्तव्यत्वेन हेतुभूतै । सुकृतफलोपभोगार्थमित्यर्थ । तम् अवसृज। किञ्च "आयु जीवनम्" वसान आच्छादयन्, "सर्वगतेन जीवनेनाऽभिहित" सन्नित्यर्थ । उप वेतु कर्मशेषसमापनाय उपगच्छतु यज्ञम् शेष अस्थिलक्षण शरीरशेष । उपगम्य च तव प्रसादात्। सम् गच्छताम् संयुज्यताम् तन्वा यज्ञशरीरेण हे जातवेद ! ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अव सृज एनम् अग्ने! पुन पितृभ्य, य त्वयि आहुत चरति स्वधाभि अस्माभिर्दत्ताभि । स पुत्राय आयु आच्छादयन्[12] उप गच्छतु[13] । पुत्र[14] सम् गच्छताम् च आत्मीयेन शरीरेण जातवेद ![15] ॥ ५ ॥

[16]इति सप्तमाष्टक पञ्चाध्याये विंशो वर्ग [16] ॥

यत् ते॑ कृ॒ष्णः श॑कु॒न आ॑तु॒तोद॑ पिपी॒लः स॒र्प उ॒त वा॒ श्वाप॑दः ।
अ॒ग्निष्टद्वि॒श्वाद॑ग॒दं कृ॑णोतु॒ सोम॑श्च॒ यो ब्रा॑ह्म॒णाँ आ॑वि॒वेश॑ ॥ ६ ॥

१-१ अयज वि[२] अ[१]　२ पवस्त वि[१]　३ अचिभि वि[२] अ[१]　४ तरव वि[१] अ[१]
५ यथाह वि[२] अ[१]　६-६ देहप्र अ वि[१२] देह प्र वि[१]　७ °त्यथ । उप वेतु मूको
८ दानास्कार (°रा अ वि[२]) थे मूको　९ संचरति मूको　१०-१० आयुरह अ वि[२], आयु ह वि[१]
११-११ °तेनाजीवेना° मूको　१२ °यन्तु वि[२] अ[१]　१३ °न्छ वि[२] अ[१]　१४ °त्र वि[२] अ[१]
१५ ज्ञातवेद वि[२]; जातव° अ[१]　१६-१६ नास्ति मूको

यत् । ते । कृष्ण । शकुन । आऽतुतोद । पिपील । सर्प । उत । वा । श्वापद ।
अग्नि । तत् । विश्वऽअत् । अगदम् । कृणोतु । सोम । च । य । ब्राह्मणान् । आऽविवेश ॥ ६ ॥

उद्गीथ० यत् अङ्गम् ते तव यजमानस्य सम्बन्धि कृष्ण शकुन काकारय आतुतोद ईषद् मर्या दया आभिमुख्येन वा तुन्नवान् व्यथितवान्, पिपील पिपीलिका वा सर्प वा, उत वा अपि वा श्वापद श्वसृगालक, तत् अङ्गम् अग्नि विश्वात् विश्वस्यात्ता ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यत् अङ्ग तव काकादि[1] आतुतोद[2], तत् अङ्ग स सर्वस्यात्ता[3] अग्नि अगदम्[4] करोतु, सोम च पीत य ब्राह्मणान्[5] आविवेश[6] ॥ ६ ॥

अग्नेर्वर्म परि गोभिर्व्ययस्व स प्रोर्णुष्व पीवसा मेदसा च ।
नेत् त्वा धृष्णुर्हरसा जर्हृषाणो दधृग्विधक्ष्यन् पर्यङ्खयाते ॥ ७ ॥

अग्ने । वर्म । परि । गोभि । व्ययस्व । सम् । प्र । ऊर्णुष्व । पीवसा । मेदसा । च ।
न । इत् । त्वा । धृष्णु । हरसा । जर्हृषाण । दधृक् । विऽधक्ष्यन् । परिऽअङ्खयाते ॥ ७ ॥

वेङ्कट० "वपामु खश्च शिरोमुखम् प्रच्छादयद् अग्नेर्वर्म' (आगृ ४,३,१९) इति अग्न वम वारक तेज: परि व्ययस्व अङ्गैराच्छादय । सम् प्र छादय। मासन मेदसा च । न एव त्वा धषणशीलोऽग्नि ‡ तेजसा¶ हृष्यन् § धारक विधक्ष्यन् § पयङ्खयाते ɸ । पर्यङ्खतिर्विस्तारकर्मेति†" ॥ ७ ॥

इममग्ने चमसं मा वि जिह्वरः प्रियो देवानामुत सोम्यानाम् ।
एष यश्चमसो देवपानस्तस्मिन् देवा अमृता मादयन्ते ॥ ८ ॥

इमम् । अग्ने । चमसम् । मा । वि । जिह्वर । प्रिय । देवानाम् । उत । सोम्यानाम् ।
एष । य । चमस । देवऽपान । तस्मिन् । देवा । अमृता । मादयन्ते ॥ ८ ॥

वेङ्कट० 'इमम् अग्ने। चमसम् प्रणीताप्रणयनम्† मा वि जिह्वर[9] दहनेन मा विश्लथय', य प्रिय देवानाम् अपि च पितृणाम्। एष य चमस देवाना सोमपानसाधनम्, तस्मिन् एतस्मिन्[10] देवा अमृता मादयन्ति[11] ॥ ८ ॥

क्रव्यादमग्निं प्र हिणोमि दूरं यमराज्ञो गच्छतु रिप्रवाहः ।
इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन् ॥ ९ ॥

---

१ काकादि वि[1] अ[1]. २ आतुद वि[1] ३ 'स्यात्ता वि[1] अ[1] ४ अङ्गम् वि[1] अ[1]. ५ 'णाना वि[1] अ[1] ६ विवेश वि[1] अ[1]. ७-७ नास्ति वि[1] † 'यत वि[1] अ[1] ‡ धषणस्तजःशीलो' वि[1] अ[1]. ¶ 'सा वि[1] अ[1]. § धृष्यं वि[1] अ[1] § 'क्षन् वि[1] अ[1] ɸ पर्यङ्याते वि[1] अ[1] † पर्यं वि[1] अ[1] ८-८ नास्ति वि[1]. † 'न वि[1] अ[1] ९ विशिथ वि[1] अ[1], विश्लथयः वि[1] १०. नास्ति वि[1] अ[1]. ११ 'न्तु मूका

क्रव्यऽअदम् । अग्निम् । प्र । हिणोमि । दूरम् । यमऽराज्ञः । गच्छतु । रिप्रऽवाहः ।
इह । एव । अयम् । इतरः । जातऽवेदाः । देवेभ्यः । हव्यम् । वहतु । प्रऽजानन् ॥ ९ ॥

उद्गीथ० 'क्रव्यादम् क्रव्यम् आमिषं तस्याऽत्तारम्'[1] अग्निम् प्र हिणोमि 'हि गतौ'। प्रगमयामि दूरम् विप्रकृष्टदेशं नीत्वा, दक्षिणस्यां दिशि चतुष्पथादौ निरस्यामीत्यर्थः। निरस्तश्च सन्नितः यमराज्ञः पष्ठीश्रुतेः सकाशमिति शेषः। प्रजानां प्राणपतेः स्वान्तरपुरुषस्य शरीरात् वियोगकरणसामान्यात् तत्कर्मत्वात्[2] यमराजस्य सकाशम्[3] गच्छतु। समानशीलव्यसनेषु सख्यम्। यतः रिप्रवाहः रिप्रं पापं तत्सदृशस्य मृतशरीरस्य वोढा भस्मतां प्रापयितेत्यर्थः। इह एव अस्मद्गृहे एवायं क्रव्यादात् इतरः अन्यो हव्यवाहनः जातवेदाः शान्तिकर्मार्थम् उपात्तः देवेभ्यः देवान् प्रति हव्यम् अस्मत्प्रत्तम् वहतु प्रापयतु प्रजानन् देशकालकर्माणि स्वाधिकारम्[4] अस्मद्भक्ततां वा विजानन् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० आहिताग्निमरणे[5] विनियुक्तेयम्, औपासनोद्वासने[6] द्वे[7]। 'अथैनम्[8] क्रव्याद्[9] यः पुरुषं दहति'[10] (काश २,१,४,३) इति ब्राह्मणम्, तं गमयामि दूरम् यमराजकानन्यान्[11] देशान् इतः सङ्गच्छतु[12] पापस्य[13] वोढा। इह एव अयम् तस्मात्[14] इतरः जातवेदाः देवानामग्निः[15] देवेभ्यः हव्यम् वहतु[16] प्रजानन् विजानान्[17] ॥ ९ ॥

यो अग्निः क्रव्यात् प्रविवेश वो गृहमिमं पश्यन्नितरं जातवेदसम् ।
तं हरामि पितृयज्ञाय देवं स घर्ममिन्वात् परमे सधस्थे ॥ १० ॥

यः । अग्निः । क्रव्यऽअत् । प्रऽविवेश । वः । गृहम् । इमम् । पश्यन् । इतरम् । जातऽवेदसम् ।
तम् । हरामि । पितृऽयज्ञाय । देवम् । सः । घर्मम् । इन्वात् । परमे । सधऽस्थे ॥ १० ॥

उद्गीथ० यः अग्निः क्रव्यात् मांसाद प्रविवेश प्रविष्टवान् वः युष्माकम् गृहिणाम् गृहम्, तम् क्रव्यादम् देवम् हरामि बहिर्निष्कालयामीत्यर्थः। किमर्थम्। पितृयज्ञाय श्मशानकर्मार्थमित्यर्थः। किं पश्यन् हरसीति चेत्। इमम् इतरम् जातवेदसम् हव्यवाहम् पश्यन् पर्यालोचयन्। केनाभिप्रायेण पश्यन्। घर्मम् यज्ञ शान्तिलक्षणम् इन्वात् 'इन्वतिर्व्याप्तौ' (तु. निघ २,१८)। व्याप्नुयात् निर्वर्तयेत् परमे प्रकृष्टे सधस्थे सहस्थाने अस्मद्गृहे इत्यनेनाऽभिप्रायेण तं हरामीति सम्बन्धः कार्यः ॥ १० ॥

१-१. नास्ति मूको. २. तत्कर्मत्वात् वि[1,2]; कर्मत्वात् अ वि[2]. ३. सकाशं स अ वि[1]. ४. स्वाधि° मूको. ५. मरणे वि[2] अ[1]. ६. °सनौ वि[2]; औपासनोद्वासनौ अ[1]; वसनोद्वासने वि[1]. ७. नास्ति वि[1]. ८. थेप वि[1]; धौव अ[1]. ९. °द वि[2] अ[1]. १०. °न्ति वि[2] अ[1]. ११. °न्यं वि[1]. १२. °न्तु वि[2] अ[1]. १३. पोवस्य वि[1] अ[1]. १४. तपोद् वि[2] अ[1]; तस्मिन् वि[1]. १५. °ग्नि वि[2] अ[1]. १६. भवतु वि[2] अ[1]. १७. विजायमानः मूको.

वेङ्कट० यः अग्नि क्रव्यात् प्रविवेश युष्माकम् गृहम्, तम् अहम् हरामि [1]पितृयज्ञाय देवम् इमम्[1] जातवेदसम् अग्निम् हव्यवाहनम् इतरम्[2] पश्यन्। तथा सति स क्रव्यात् प्रवर्ग्यम्[3] प्राप्नोतु परमे स्थाने पितृभि घर्मपै सह ॥ १० ॥

[4]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये एकविंशो वर्ग[4] ॥

यो अग्निः क्र॒व्य॒वाह॑नः पि॒तॄन् यक्ष॑दृता॒वृधः॑ ।
प्रेदु॑ ह॒व्यानि॑ वोचति दे॒वेभ्य॑श्च पि॒तृभ्य॒ आ ॥ ११ ॥

य । अ॒ग्निः । क्र॒व्य॒ऽवाह॑नः । पि॒तॄन् । यक्ष॑त् । ऋ॒त॒ऽवृधः॑ ।
प्र । इत् । ऊँ इति॑ । ह॒व्यानि॑ । वो॒च॒ति॒ । दे॒वेभ्यः॑ । च॒ । पि॒तृऽभ्यः॑ । आ ॥ ११ ॥

उद्गीथ० य अग्नि क्रव्यवाहन क्रव्यस्य पित्र्यस्य हविषो वोढा पितॄन् प्रति प्रापयिता पितॄन् यक्षत् यजति ऋतावृधः ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा वर्धयितॄन्, स हव्यानि हवींषि इमानि युष्मदर्थं मयाऽऽनीतानीति प्र कथयतु देवेभ्य च पितृभ्यः च। आ कार समुच्चयार्थे (तु. या १,४)। [5]इत् उ[5] च पादपूरणौ ॥ ११ ॥

वेङ्कट० य अग्नि क्रव्यस्य वोढा पितॄन् यजति[6] सत्येन वृद्धान्, स तेभ्य[7] प्र ब्रवीतु हवींषि पितृयज्ञे देवेभ्य च [1]पितृभ्यः च[1] ॥ ११ ॥

उ॒शन्त॑स्त्वा॒ नि धी॑मह्युशन्तः॒ समि॑धीमहि ।
उ॒शन्नु॑श॒त आ व॑ह पि॒तॄन् ह॒विषे॒ अत्त॑वे ॥ १२ ॥

उ॒शन्तः॑ । त्वा॒ । नि । धी॒म॒हि॒ । उ॒शन्तः॑ । सम् । इ॒धी॒म॒हि॒ ।
उ॒शन् । उ॒श॒तः । आ । व॒ह॒ । पि॒तॄन् । ह॒विषे॑ । अत्त॑वे ॥ १२ ॥

उद्गीथ० [8]उशन्त त्वा त्वामग्निम् नि धीमहि[8] निहितवन्तो वय कर्मार्थं स्थापितवन्त । कामयमाना [9]सम् इधीमहि[9] सन्दीपितवन्तश्च वय कर्मार्थम्। यत एवम् अत [10]उशन् पित्रागमन[10] कामयमान [4]उशत आगन्तुकामान् पितॄन्[4] आ वह अन्तिक प्रापय। किमर्थम्। हविषे अस्मत्प्रत्तस्य हविष अत्तवे अदनाय ॥ १२ ॥

वेङ्कट० कामयमाना त्वाम् नि धीमहि, कामयमानाश्च सम् दीपयाम[11]। त्वं च उशन् उशत.[12] पितॄन् [13]आ वह[13] हवि अत्तुम्[14] ॥ १२ ॥

१-१ नास्ति वि॰. २. 'रत् वि॰ अ॰ ३. °र्गं वि॰ अ॰. ४-४. नास्ति मूको ५-५. इदु वि॰. ६ अयति वि॰ अ॰ ७. °भ्ये वि॰ अ॰. ८-८ उशन्तमग्निनिधो° मूको ९-९ मि(नि अ) धी (धी वि॰)महि वि॰ अ वि॰. १०-१० उशन्तं पिता ग° वि॰, उशन गतिता ग° अ वि॰ वि॰ ११. सदीपयाम वि॰ अ॰, सदीपयाम वि॰. १२ मुशत वि॰ अ॰; वशत वि॰. १३-१३ आह पितृम् वि॰ अ॰. १४. अमुम् वि॰ अ॰; अत्तु वि॰.

यं त्वम॑ग्ने स॒मद॑ह॒स्तमु॒ निर्वा॑पया॒ पुन॑: ।
क्रि॒याम्ब्वत्र॑ रोहतु पाक॒दूर्वा॒ व्य॑ल्कशा ॥ १३ ॥

यम् । त्वम् । अ॒ग्ने॒ । स॒म्ऽअद॑हः । तम् । ऊँ इति॑ । निः । वा॒प॒य॒ । पुन॒रिति॑ ।
[१]क्रि॒याम्बु॒ । अत्र॑ । रो॒ह॒तु॒ । पा॒क॒ऽदू॒र्वा । विऽअ॑ल्कशा[१] ॥ १३ ॥

उद्गीथ० अस्थीन्यभ्युक्ष्य ग्रहणकालेऽग्निरुच्यते। यम् अस्मत्पितरम् हे अग्ने! समदहः सम्यग् दग्धवानसि, तम् उ तमेवास्मत्पितरम् निः वापय उपशमय प्रह्लादय पुनः पश्चात् अस्थिग्रहणार्थमभ्युक्षणकाले। किञ्च तव प्रसादात् प्रह्लादकद्रव्यम् कियाम्बु अत्र रोहतु कियदप्यम्ब्वत्रास्तीति[२] किमपि युतं मिश्रितमम्बुनेति वा[३] कियाम्बु शैवालम्[४]। अत्रास्मिन् मत्पितृसंस्कारस्थाने रोहतु उत्पद्यताम्, पाकदूर्वा परिपक्वा वृद्धा दूर्वा चोत्पद्यताम् व्यल्कशा विविधस्तबका ॥ १३ ॥

वेङ्कट० यम् त्वम् अग्ने! पुरा समदहः, तम् एव[५] पुनः निः वापय देशम्। तस्मिन् देशे कियाम्बु रोहतु। कियत्प्रमाणमुदकमिति येन बुद्धिर्भवति तं नलादिकं [६]'कियाम्बु आहुः'[६]। दग्धेऽरण्ये या दूर्वा जायते सा चात्र रोहतु विविधशाखा[७] ॥ १३ ॥

शीति॑के॒ शीति॑कावति॒ ह्ला॒दि॑के॒ ह्ला॒दि॑कावति ।
म॒ण्डू॒क्या॒३ सु सं ग॑म इ॒मं स्व१॒ग्निं ह॑र्षय ॥ १४ ॥

शीति॑के । शीति॑काऽवति । ह्लादि॑के । ह्लादि॑काऽवति ।
म॒ण्डू॒क्या॑ । सु । सम् । ग॒मः॒ । इ॒मम् । सु । अ॒ग्निम् । ह॒र्ष॒य॒ ॥ १४ ॥

उद्गीथ० अग्निप्रसादात् त्वमपि हे शीतिके! बहून्यानि(?) सन्ततवृष्टे! शीतिकावति! शीतवति! ह्लादिके! प्रह्लादयित्रि![८] ह्लादिकावति! प्रह्लादनवति! मण्डूक्या अतिवृष्टिप्रियया[९] सु सम् गमः सुष्ठु सङ्गच्छस्व। सङ्गम्य च इमम् अग्निम् अत्रत्यम् सु हर्षय सुष्ठु ह्लादय स्वसंयोगेन ॥ १४ ॥

वेङ्कट० शीतिके! [१०]पृथिवि! शीतकैः[१०] क्षीरैः[११] तद्वति! ह्लादिके! ह्लादिकावति![१२] त्वम् मण्डूक्या सु सम् गच्छस्व। अथ तया सहिता इमम् अग्निम् सुष्ठु हर्षय इति ॥ १४ ॥

[१३]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये द्वाविंशो वर्गः[१३] ॥

१-१. तु. ऋ १०,१४२,८; शौ ६,१०६,१. २. °दप्यंस्त्वत्रा° वि[१]; °म्बत्रा° अ[१]; °दप्यम्बत्रा° वि[२].
३. नास्ति मूको. ४. शैवालः वि[१,३]. ५. नास्ति वि[१] अ[१]. ६-६. वर्षास्वाहुः वि[२] अ[१], कियाम्बाहुः वि[१].
७. °धवशा° वि[२] अ[१]. ८. प्रह्लाद मूको. ९. °प्रिया मूको. १०-१०. °भिवीशीनिके वि[२] अ[१]; °शीतिकैः
वि[१]. ११. क्षीरे वि[२] अ[१], क्षीर वि[१]. १२ ह्लादिकोवादि वि[२] अ[१], ह्लादका° वि[१]. १३-१३. नास्ति मूको.

[१७]

[1]देवश्रवा यामायन ऋषिः । १-२ सरण्यूः देवता, ३-६ पूषा, ७-९ सरस्वती, १०,१४ आपः, ११-१३ आपः सोमो वा । त्रिष्टुप् छन्दः, त्रयोदशीचतुर्दश्यौ अनुष्टुभौ, त्रयोदशी पुरस्ताद्बृहती वा[1] ।

त्वष्टा॑ दुहि॒त्रे व॑ह॒तुं कृ॑णो॒तीती॒दं विश्वं॒ भुव॑नं॒ समे॑ति ।
य॒मस्य॑ मा॒ता प॑र्यु॒ह्यमा॑ना म॒हो जा॒या विव॑स्वतो ननाश ॥ १ ॥

त्वष्टा॑ । दु॒हि॒त्रे । व॒ह॒तुम् । कृ॒णो॒ति॒ । इति॑ । इ॒दम् । विश्व॑म् । भुव॑नम् । सम् । ए॒ति॒ ।
य॒मस्य॑ । मा॒ता । प॒रि॒ऽउ॒ह्यमा॑ना । म॒हः । जा॒या । विव॑स्वतः । न॒ना॒श॒ ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तरं सूक्तं 'त्वष्टा दुहित्रे' इति चतुर्दशर्चं यामायनो देवश्रवा ददर्श । अस्याद्ये ऋचौ सरण्यूदेवते[2] । ततः पराश्चतस्रः पौष्ण्यः । ततः उत्तरं तृचं सारस्वतम् । अब्देवताश्चात्रशिष्टाः[3] । त्वष्टा[4] विश्वकर्मेति पुराणे प्रसिद्धः । दुहित्रे षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । स्वस्या दुहितुः सरण्यूनाम्न्याः[5] वहतुम् वहनं विवाहं करोति इति एतेन हेतुना सपरिवारार्थमिदम् विश्वम् सर्वम् भुवनम् भूतजातम् सम् एति भूते लट् । समागमत् । सा च पर्युह्यमाना परीत्येप उदित्यस्य स्थाने, भूते लट्, उदूढा सती यमस्य यम्याश्च माता जननी सरण्यूः महः महतः विवस्वतः जाया भार्या तस्माद्विवस्वतो यमं च यमीं च जनयित्वा त्यक्त्वा च ननाश सवर्णामन्यां प्रतिनिधाय आश्वं रूपं कृत्वा उत्तरान् कुरून् प्रविनष्टा ॥ १ ॥

वेङ्कट० यामायनो देवश्रवा । 'द्वे सरण्यूदेवते, पौष्ण्यश्चतस्रः सारस्वत्यस्तिस्रः, पञ्चाऽऽप्य', द्रप्सस्तिस्रः सौम्यो वा' (ऋअ २,१०,१७) इत्युक्तम् । अत्र बृहद्देवता —

'अभवद् मिथुनं 'त्वष्टुः सरण्यूस्त्रिशिराः[6] सह[7] ।
स[8] वै सरण्यूं प्रायच्छत्[9] स्वयमेव विवस्वते ॥

ततः सरण्वा[10] जज्ञाते यमयम्यौ विवस्वतः ।
तौ[11] चाप्युभौ[12] यमावेव ज्यायांस्ताभ्यां तु वै[13] यमः[14] ॥

सृष्ट्वा[15] भर्तुः परोक्षं तु सरण्यूः[16] सदृशीं[17] स्त्रियम् ।
निक्षिप्य मिथुनं तस्याम् अश्वा भूत्वाऽऽचक्रमे ॥

अविज्ञानाद्[18] विवस्वांस्तु[19] तस्याम् अजनयन्मनुम्[20] ।
राजर्षिरभवत् सोऽपि विवस्वानिव तेजसा ॥

१-१. नास्ति मूको. २ सरण्यौ दे° वि[1] अ[1]. ३. अब्देवता श्चात्र शिष्टा° मूको. ४ नास्ति मूको ५. °नाम्न मूको. ६-६ °ष्टस्तथरण्यू° वि[1] अ[1], त्वष्टुः स° वि[1]. ७. सह वि[1] अ[1], स वि[1]. ८. स्तोसे वि[1] अ[1]. ९. °च्छन् वि[1] अ[1]. १०. सरण्वा वि[1] अ[1]. ११. ततौ वि[1] अ[1]. १२ चोभौ वि[1] अ[1]. १३. त्वे वि[1]. १४. यम वि[1], त्व मू अ[1]. १५. दृष्ट्वा वि[1] अ[1]. १६. °ण्यु वि[1]; °ण्यू अ[1]. १७. °दृशे वि[1]. °दृशा अ[1] १८. °ना वि[1] अ[1]. १९. °स्तु तस्यां तदेव° सदभुवि उपजि वि[1]. २०. जन° वि[1].

स विज्ञाय त्वपक्रान्तां सरण्यूमश्वरूपिणीम् ।
त्वाष्ट्रीं[1] प्रति जगामाऽऽशु वाजी[2] भूत्वा सलक्षण[3] ॥

सरण्यूश्च विवस्वन्तं विदित्वा हयरूपिणम् ।
मैथुनायोपचक्राम तां[4] च तत्राऽऽरुरोह[4] स ॥

ततस्तयोस्तु वेगेन[5] शुक्रं[6] तदपतद् भुवि ।
उपाजिघ्रच्च[7] सा त्वश्वा तच्छुक्रं[8] गर्भकाम्यया ॥

आघ्रातमात्राच्छुक्रात्तु[9] कुमारौ सम्बभूवतुः ।
नासत्यश्चैव दस्रश्च यौ स्तुतावश्विनाविति[10] ॥' (बृदे ६,१६२-७,६) इति ।

त्वष्टा दुहितुः विवाहं करोति इति इदम् सर्वभूतजातम् सम् आगच्छति । यमस्य माता पर्युह्यमाना महतः विवस्वतः जाया ननाश ॥ १ ॥

अपागूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः कृत्वी सवर्णामददुर्विवस्वते ।
उताश्विनावभरद्यत्तदासीदजहादु द्वा मिथुना सरण्यूः ॥ २ ॥

अप । अगूहन् । अमृताम् । मर्त्येभ्यः । कृत्वी । सऽवर्णाम् । अददुः । विवस्वते ।
उत । अश्विनौ । अभरत् । यत् । तत् । आसीत् । अजहात् । ऊँ इति । द्वा । मिथुना । सरण्यूः ॥२॥

उद्गीथ० अमृताम् अमृतधर्माणं "तां त्वष्टुर्दुहितरं[11] सरण्यूम् मर्त्येभ्यः मनुष्येभ्यः अप अगूहन् अपगूहितवन्तः संवृतां कृतवन्तः अपनीतवन्तो देवाः । आश्वं रूपं कृतवतीमुत्तरेषु कुरुषु नाशितवन्त इत्यर्थः । कृत्वी कृत्वा चान्याम् सवर्णाम् तत्सवर्णाम् अददुः दत्तवन्तः विवस्वते । सा च तेन सम्भक्ता सती उत अपि च अश्विनौ अभरत् गर्भभूतौ स्वोदरे धारितवती, जनितवतीत्यर्थः । यत् तत् आश्वं रूपमस्याः आसीत् अभूत् तेन रूपेण अजहात् । उ-कारः समुच्चये । त्यक्तवती[12] च विवस्वत एव सकाशे द्वौ मिथुनौ दुहितृपुत्रौ यमीयमौ सरण्यूः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अप अगूहन् देवाः [13]"अमृताम् सरण्यूम् अपनीतवन्तो[13] मनुष्येभ्य उत्तरान्[14] कुरून् प्रति । कृत्वा च सवर्णाम्[15] अददुः[16] विवस्वते । अपि च अश्विनौ सा अश्वा बभार । [17]"विवस्वता त्यक्तम्[17]" यत् रेत

---

१. स्वाष्ट्रीं वि[2], त्वष्टू वि[1], त्वाष्ट्रीं अ[1]. २ वाजि वि[1,2]. ३ °स्वलक्षणम् वि[2] अ[1], °स्वलक्षण वि[1]. ४-४ नास्त्वामारुरोह मूको. ५ स्वोगन मूको. ६. शुक्ल वि[2], °क्लं वि[2] अ[1] ७. °घ्रनि मूको ८. त शुक्ल वि[2] अ[1], तच्छुक्ल वि[1]. ९ °च्छान्तु वि[2] अ[1], °क्ला तु वि[1]. १०. कृना° वि[2] अ[1]. ११. तं दुहि° वि[1], तां दुहि° अ वि[2]. १२. इत्युक्° वि[1]. १३-१३ °तासराण्युमनतो° वि[2] अ[1] १४. °रास वि[2] अ[1], °रान् वि[1] १५ स चलातां वि[2] अ[1]. १६. मग्दु वि[2] अ[1]. १७-१७ विवस्व त्यम् वि[2] अ[1].

आसीत्, ततो रेतस सरण्यू च द्वौ[1] मिथुनौ अजहात्। मध्यम चाग्निं[2] माध्यमिका च वाचम् इति नैरुक्ता[3]। 'यम† च यमीं चेत्यैतिहासिका'[4] (तु या १२ १०) ॥ २ ॥

पूषा त्वेतश्च्यावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः ।
स त्वैतेभ्यः परि ददत् पितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः ॥ ३ ॥

पूषा । त्वा । इत । च्यवयतु । प्र । विद्वान् । अनष्टऽपशु । भुवनस्य । गोपा ।
स । त्वा । एतेभ्य । परि । ददत् । पितृऽभ्य । अग्नि । देवेभ्य । सुऽविदत्रियेभ्य ॥ ३ ॥

उद्गीथ० [5]पूषा त्वा त्वाम् इत अस्मात् लोकात् प्र च्यावयतु प्रकर्षेणोत्तम लोक गमयतु । कीदृश । विद्वान् अस्मद्भक्तता जानान [5] अनष्टपशु भुवनस्य भूतजातस्य गोपा गोप्ता रक्षिता । प्रच्याव्य[6] च स एव पूषा त्वाम् एतेभ्य पितृलोकस्थेभ्य परि ददत् परिददातु पितृभ्य । अथवा स इत्युपरिष्टान्निर्देक्ष्यमाणोऽग्निरुच्यते। प्रच्यावित पूष्णा स अग्नि त्वाम् एतेभ्य परि ददातु पितृभ्य॰ देवेभ्य च सुविदत्रियभ्य [7] सुधनेभ्य ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पूषा [8]त्वा इत[8] प्र च्यावयतु विद्वान् यस्मिन् सति न नश्यन्ति पशव, सर्वेषा भूताना गोपायिता[9]। स[10] त्वाम् एतेभ्य पितृभ्य[11] परि ददातु। अग्नि च देवेभ्य सुधनेभ्य । निरुक्त (या ७,९) द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

आयुर्विश्वायुः परि पासति त्वा पूषा त्वा पातु प्रपथे पुरस्तात् ।
यत्रासते सुकृतो यत्र ते ययुस्तत्र त्वा देवः सविता दधातु ॥ ४ ॥

आयु । विश्वऽआयु । परि । पासति । त्वा । पूषा । त्वा । पातु । प्रऽपथे । पुरस्तात् ।
यत्र । आसते । सुऽकृत । यत्र । ते । ययु । तत्र । त्वा । देव । सविता । दधातु ॥ ४ ॥

उद्गीथ० आयु वायु वकारलोपेन, पर्यायान्तर वा। कीदृशो वायु । उच्यते—विश्वायु सर्वगत परि पासति परि पातु सर्वतो रक्षतु पूषाऽनुज्ञया त्वा त्वाम् प्रमीतयजमानम्। पूषा स्वयमेव त्वा पातु रक्षतु प्रपथे प्रकृष्ट पथि स्वर्गमार्गे पुरस्तात्, स्थित इति शेष । यत्र आसते तिष्ठन्ति सुकृत पुण्यकर्माण, यत्र वा त सुकृत ययु गता, तत्र स्थाने त्वाम् देव सविता पूषाऽनुज्ञया दधातु स्थापयतु ॥ ४ ॥

वेङ्कट० आयु विश्वायु[12] सर्वस्य गन्ता परि रक्षतु त्वाम्[13]पूषा च त्वाम्[13] पातु प्रपथे[14]। पुरस्तात् स्थित उपक्रमणवेलायाम् एव अग्रतो मार्गस्य स्थित । सविता च त्वा सुकृता लोक दधातु[15] इति[16] ॥४॥

---

१ लो वि[1] अ[1] २ °ग्नि वि[1] अ[1] ३ °त्तम् वि[1] अ[1] ४ अय च यमिरयँ चत्यैहासिका इति अ[1]. † यममन्न वि[1] ५ ५ पूषा त्वेतत् अ वि[1] वि[2], त्रुटितम् वि[3] ६ प्रच्यावच वि[3], ७ °दत्रियभ्यः अ वि[3] °दत्रियभ्य वि[1] वि[2] ८ ८ त्वतु वि[1] त्वतु अ[2] ९ गोपयिता वि[1] अ[1] १० स त्वा स वि[1] अ[1] ११ नास्ति वि[1] अ[1] १२ वायु मूको १३ १३ नास्ति वि[1] अ[1] १४ प्रपते वि[1] अ[1] १५ दधाति वि[1] अ[1] १६ नास्ति वि[1] अ[1].

पूषेमा आशा अनु वेद सर्वाः सो अस्माँ अभयतमेन नेषत् ।
स्वस्तिदा आघृणिः सर्ववीरोऽप्रयुच्छन् पुर एतु प्रजानन् ॥ ५ ॥

पूषा । इमा । आशाः । अनु । वेद । सर्वाः । सः । अस्मान् । अभयऽतमेन । नेषत् ।
स्वस्तिऽदाः । आघृणिः । सर्वऽवीरः । अप्रऽयुच्छन् । पुरः । एतु । प्रऽजानन् ॥ ५ ॥

उद्गीथ० पूषा इमा प्राच्याद्या आशा दिश अनु वद आनुपूर्व्येण जानाति सर्वा क्षेम्यपथोपेता अक्षेम्यपथोपेताश्च[1]। एवं सति पूषा अस्मान् प्रमीतो[2] यजमानो[3] ब्रवीति पुत्रमुखेन ऋत्विङ्मुखेन वा अभयतमेन अतिशयेन भयवर्जितन पथा नेषतु नयतु। कथम्। स्वस्तिदा अविनाशस्य दाता सन्। आघृणि आगतदीप्ति सर्ववीर सर्वै परिवारकवीरैरुपेत अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् पुर एतु अस्माकं पुरस्ताद् गच्छतु प्रजानन् अस्मद्भक्ततां विजानन् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० पूषा इमा[4] दिश सर्वा अनु वेत्ति। स इदानीम् अस्मान् अभयतमेन[5] मार्गेण [6]नयतु। अविनाशस्य[6] दाता आगतदीप्ति सर्वै वीरैर्युक्त, अप्रमाद्यन्[7] पुर एतु [8]मार्गम् प्रजानन्[8] ॥ ५ ॥

[9]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये त्रयोविंशो वर्ग[9] ॥

प्रपथे पथामजनिष्ट पूषा प्रपथे दिवः प्रपथे पृथिव्याः ।
उभे अभि प्रियतमे सधस्थे आ च परा च चरति प्रजानन् ॥ ६ ॥

प्रऽपथे । पथाम् । अजनिष्ट । पूषा । प्रऽपथे । दिवः । प्रऽपथे । पृथिव्याः । उभे इति ।
अभि । प्रियतमे इति प्रियऽतमे । सधस्थे इति सधऽस्थे । आ । च । परा । च । चरति । प्रऽजानन् ॥ ६ ॥

उद्गीथ० अन्तरिक्षगमनसाधनभूतानाम्[10] पथाम् मध्ये य प्रकृष्ट पन्था तत्र प्रपथे अजनिष्ट जात, सुकृतिना सुगतिप्रापणार्थम् अवस्थित इत्यर्थ, पूषा देव। दिव च पथा मध्ये य प्रकृष्ट पन्था तस्मिन् प्रपथे प्रकृष्टे पथि सुकृतिना सुगतिप्रापणार्थम् अजनिष्ट। एवम् प्रपथे पृथिव्या चाऽजनिष्ट पूषा। यत ईदृशोऽस्मात्त उभे द्यावापृथिव्यौ प्रियतमे सर्वस्येष्टतमे[11] सधस्थ सर्वस्य सहावस्थानभूते अभि प्रति आ चरति च परा चरति च। सुकृतिनाम् अस्मदादीना सुकृतफलोपभोगाधिष्ठानप्रदर्शनार्थम् आगच्छति च पृथिवीं प्रति, परा गच्छति दिव प्रति। अननेद कर्म कृतम् अस्य कर्मण इदम् फलम् इति प्रजानन्। य ईदृश सोऽस्मान्[12] प्रकृष्टेन पथा नयतु सुकृतफलोपभोगायेत्याशीर्योज्या ॥ ६ ॥

वेङ्कट० मार्गाणाम् मुख प्रादुर्भवतु[13] पूषा, एव[14] द्यावापृथिव्योश्च प्रवेशद्वारे। सोऽयम्[15] पूषा उभे द्यावापृथिव्यौ[16] आ चरति परा चरति[17] च दिव पृथिव्या चरति पृथिव्या दिवम् प्रजानन् ॥ ६ ॥

---

१. नास्ति अ   २ प्रमिते वि[111]   ३. यजमाने अ वि[112]   ४. नास्ति वि[2] अ[1].   ५ तमय मूको   ६ ६ °यत्वविशनाशस्य वि[2] अ[1]   ७. °यन् मूको.   ८ °गंमप्र° वि[2] अ[1]   ९ ९ नास्ति मूको   १० °रिक्षे गम° वि[1].   ११. °स्येष्टतमे मूको   १२ °स्मान् प्रति मूको   १३ °वन् वि[1] अ[1]   १४ इव वि[1] अ[1], एव वि[2]   १५ वोयम् वि[2] अ[1]   १६ °व्या वि[2] अ[1]   १७ नास्ति वि[1]

सर॑स्वतीं देव॒यन्तो॑ हवन्ते॒ सर॑स्वतीमध्व॒रे ता॒यमा॑ने ।
सर॑स्वतीं सु॒कृतो॑ अह्वयन्त॒ सर॑स्वती दा॒शुषे॒ वार्यं॑ दात् ॥ ७ ॥

सर॑स्वतीम् । दे॒व॒ऽयन्तः॑ । ह॒व॒न्ते॒ । सर॑स्वतीम् । अ॒ध्व॒रे । ता॒यमा॑ने ।
सर॑स्वतीम् । सु॒ऽकृतः॑ । अ॒ह्व॒य॒न्त॒ । सर॑स्वती । दा॒शुषे॑ । वार्य॑म् । दा॒त् ॥ ७ ॥

उद्गीथ० सरस्वतीम् मध्यमस्थानां देवताम्[1] देवयन्तः देवान् यष्टुं स्तोतुं चेच्छन्तः हवन्ते आह्वयन्ति कर्माङ्गभावाय। सरस्वतीम् अध्वरे यज्ञे तायमाने निर्वर्त्यमाने ह्वयन्ति कर्माङ्गभावार्थम्। सरस्वतीम् सुकृतः पुण्यकर्माणः[2] पुण्यफलप्रदानाय अह्वयन्त आह्वयन्ति। यत एवम् अतः सरस्वती दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय मह्यम् वार्यम् वरणीयं कर्मफलम् दात् ददातु ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सरस्वतीम् देवकामाः ह्वयन्ते, सरस्वतीम् वितन्यमाने[3] यज्ञे। सरस्वतीम् सुकर्माणः[4] ह्वयन्ते। सरस्वती यजमानाय धनम् प्रयच्छति ॥ ७ ॥

सर॑स्वति॒ या स॒रथं॑ य॒याथ॑ स्व॒धाभि॑र्देवि पि॒तृभि॒र्मद॑न्ती ।
आ॒सद्या॒स्मिन् ब॒र्हिषि॑ मादयस्वाऽनमी॒वा इष॒ आ धे॑ह्य॒स्मे ॥ ८ ॥

सर॑स्वति । या । स॒ऽरथ॑म् । य॒याथ॑ । स्व॒धाभिः॑ । दे॒वि॒ । पि॒तृऽभिः॑ । मद॑न्ती ।
आ॒ऽसद्य॑ । अ॒स्मिन् । ब॒र्हिषि॑ । मा॒द॒य॒स्व॒ । अ॒न॒मी॒वाः । इषः॑ । आ । धे॒हि॒ । अ॒स्मे इति॑ ॥ ८ ॥

उद्गीथ० हे सरस्वति! देवि! या त्वम् सरथम् क्रियाविशेषणमेतत्। पितृभिः सह समानेन रथेन ययाथ गच्छसि स्वधाभिः अन्नैर्हविर्लक्षणैः मदन्ती तृप्यन्ती। सा त्वम् आसद्य निषद्योपविश्य अस्मिन् बर्हिषि वेदिस्तरणे मादयस्व तर्पयात्मानं तृप्य वा। हविर्भिः तृप्ता च सती प्रत्युपकारार्थम् अनमीवाः अरोगाः आरोग्यजननीः इषः अन्नानि आ धेहि मर्यादया यावदर्थं देहि अस्मे अस्मभ्यम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० या त्वम् एकरथम् यासि स्वधाभिः देवि! सरस्वति! पितृभिः सह माद्यन्ती[5], सा त्वम् आसद्य अस्मिन् यज्ञे मादयस्व, रक्षोवर्जितानि च अन्नानि आ धेहि अस्मभ्यम्[6] ॥ ८ ॥

सर॑स्वतीं॒ यां पि॒तरो॒ हव॑न्ते दक्षि॒णा य॒ज्ञम॑भि॒नक्ष॑माणाः ।
स॒ह॒स्रा॒र्घमि॒ळो अत्र॑ भा॒गं रा॒यस्पोषं॒ यज॑मानेषु धेहि ॥ ९ ॥

सर॑स्वतीम् । याम् । पि॒तरः॑ । हव॑न्ते । द॒क्षि॒णा । य॒ज्ञम् । अ॒भि॒ऽनक्ष॑माणाः ।
स॒ह॒स्र॒ऽअ॒र्घम् । इ॒ळः । अत्र॑ । भा॒गम् । रा॒यः । पोष॑म् । यज॑मानेषु । धे॒हि॒ ॥ ९ ॥

---

१. नास्ति वि[1][2]. २. नास्ति वि[1]. ३. वितस्माने वि[1] अ[1]. ४. इवकर्माणो वि[1] अ[1]
५. °न्ति वि[1] अ[1]. ६. °स्मम् इति अ[1].

उद्गीथ० सरस्वतीम्[1] याम्[2] त्वाम् पितरः हवन्ते आह्वयन्ति दक्षिणा हविरादिदानानि यज्ञम् वा अङ्गभावाय अभिनक्षमाणाः अभिगच्छन्तो व्याप्नुवन्तो वा। सा त्वम् सहस्रार्घम् बहुपूजनीयं बहुत्वाद् मृष्टत्वाच्च बहुभिः प्रशंसनीयम् उपयोज्यं वेत्यर्थः, इळः अन्नस्य भागम् अन्नम् अंशम् रायः धनस्य पोषम् पुष्टिञ्च, बहुधनं चेत्यर्थः, अत्र इह अस्मिन् लोके कर्मणि वा वर्तमाने यजमानेषु अस्मासु धेहि धारय वा ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सरस्वतीम्[1] याम्[2] पितरः आह्वयन्ति दक्षिणतः आगत्य यज्ञम् अभिव्याप्नुवानाः, सा त्वम् बहूनां पूजनीयम् अन्नस्य अत्र भागम् धनस्य च पोषम् यजमानेषु स्थापय ॥ ९ ॥

आपो॑ अ॒स्मान् मा॒तरः॑ शुन्धयन्तु घृ॒तेन॑ नो घृत॒प्व॑ः पुनन्तु ।
विश्वं॒ हि रि॒प्रं प्र॒वह॑न्ति दे॒वीरुदिदा॑भ्यः॒ शुचि॒रा पू॒त ए॑मि ॥ १० ॥

आप॑ः । अ॒स्मान् । मा॒तर॑ः । शु॒न्धय॑न्तु । घृ॒तेन॑ । न॒ः । घृ॒त॒ऽप्व॑ः । पु॒न॒न्तु ।
विश्व॑म् । हि । रि॒प्रम् । प्र॒ऽवह॑न्ति । दे॒वीः । उत् । इत् । आ॒भ्यः॒ । शुचि॑ः । आ । पू॒तः । ए॒मि ॥

उद्गीथ० सत्रेषु दशमेऽहन्यनया शुद्ध्यर्थं प्रोक्षणं क्रियते। आपः सर्वस्य मातरः मातृवदनुग्राहिकाः अस्मान् शुन्धयन्तु प्रोक्षणेन शोधयन्तु। केनेव। उच्यते — घृतेन लुप्तोपममेतत् पदम्। घृतेनेव। घृतं सर्वस्य पावनं शुद्ध्यर्थं प्राशनोपदेशात्। 'तस्माम्भोऽजायत' इति एवमुच्यते। यथा घृतेन सर्वं पुनन्ति। आपो घृतश्च घृतेन सर्वस्य पावयित्र्य. एवम् नः अस्मान् पापापनोदादेव शोधयन्तु। कस्मादेवं ब्रूमः। हि यस्मात् विश्वम् सर्वम् रिप्रम् पापम् प्रवहन्ति अपनयन्ति देवीः देव्य आप, अत एवं ब्रूमः। अनन्तरं च आभ्यः अपादानभूताभ्यः उत् स्वर्गं प्रत्यूर्ध्वं गच्छामि शुचि सन् आ पूतः मर्यादया पूतः ॥ १० ॥

वेङ्कट० आप अस्मान् मातृस्थानीया[3] जगत. शुन्धयन्तु[4] घृतेन प्रत्यक्षेणोदकेन, अस्मान् घृतेन च पुनन्तु। या घृतेन अन्यान् पुनन्ति ताः घृतप्वः। यद्वा गव्यमेव घृतम्। अत्र ब्राह्मणम्— "'घृतेन नो घृतप्व.[5] पुनन्तु' इति। तद्धि सुपूतं यद् घृतेन पूयते" (काश ४,१,२,७) इति। सर्वम् हि पापं पुरुषात् प्रवहन्ति देव्यः अपनयन्ति। 'तासु अहं[6] स्नातः[7] आभिमुख्येन उत् गच्छामि निर्मलाङ्गश्च पूतः च ॥ १० ॥

[8]इति सप्तमाष्टके पष्ठाध्याये चतुर्विंशो वर्गः[8] ॥

द्र॒प्सश्च॑स्कन्द प्रथ॒माँ अनु॒ द्यूनि॒मं च॒ योनि॒मनु॒ यश्च॒ पूर्व॑ः ।
स॒मा॒नं योनि॒मनु॑ सं॒चर॑न्तं द्र॒प्सं जु॑हो॒म्यनु॑ स॒प्त होत्रा॑ः ॥ ११ ॥

द्र॒प्सः । च॒स्क॒न्द॒ । प्र॒थ॒मान् । अनु॑ । द्यून् । इ॒मम् । च॒ । योनि॑म् । अनु॑ । यः । च॒ । पूर्व॑ः ।
स॒मा॒नम् । योनि॑म् । अनु॑ । स॒म्ऽचर॑न्तम् । द्र॒प्सम् । जु॒हो॒मि॒ । अनु॑ । स॒प्त । होत्रा॑ः ॥ ११ ॥

---

१. °ती मूको. २. याम मूको ३. 'य वि[1] अ'. ४ शुद्ध' वि[1] अ'; शुन्धतु वि[1]. ५. घृतं च मूको. ६-६. तास्वयं वि[1], तास्वयं अ[1]. ७. स्नान्माचरन् अ[1]. ८-८. नास्ति मूको.

उद्गीथ० अनयोत्तरया च सोमविप्रुषो जुहोति। अभिपूयमाणस्य सोमस्य द्रप्सः रस चस्कन्द स्कन्नवान् गतवान् अन्यतोऽधिषवणचर्मेण प्रथमान् अनु द्यून् प्रधानान् यागदिवसांश्च प्रति, इमम् च अपर सोमाभिषवग्रावलक्षणम् योनिम् सोमस्य स्थान कारणं वा अनु प्रति स्कन्नवान्। त सर्वप्रकारमपि समानम् साधारणम् योनिम् स्थानलक्षण स्थानमुक्तलक्षण वा सञ्चरन्तम् प्रतिगतमित्यर्थं । द्रप्सम् सोमरस विप्रुड्लक्षणम् जुहोमि वचनव्यत्ययः कार्य । जुहुम । कथम् । अनु अनुपूर्वमित्यर्थं । कियन्तो जुहुम । सप्त[1] सप्तसङ्ख्याका विप्रुड्ढोमस्य[2] कर्तारः यजमानादय अध्वर्युपुरोगा । अथवाऽन्यथा योजना क्रियते। हुत्वा च अनूपसर्गश्रुतिसयोगात् तथाप्रवृत्तिदर्शनात् च आहवनीयप्रदेशाद् आतीर्थदेशम् अनुलग्ना सर्पाम इति वाक्यशेष । कियन्तो वयम् अनुलग्ना सर्पाम । सप्त वयम् होत्रा विप्रुड्ढोमस्य[1] कर्त्तार यजमानादय अध्वर्युपुरोगा ॥ ११ ॥

वेङ्कट० सोमे स्थितस्योदकस्य सोमस्यैव वा अत्र स्तुति । सोमे स्थित द्रप्स प्रथमान् पार्थिवान् द्यून् दिवश्च अनुलक्षीकृत्य[3] चस्कन्द। तदेवोक्तम्[4]—इमम् च इति। अत्र[5] वाजसनेयकम्— 'असौ वा आदित्यो द्रप्स स दिव च पृथिवीं च स्कन्दत्यमूमिति 'इम च योनिमनु यश्च पूर्व' 'इतीम च लोकममु चेत्यतद्[6] "अथो यच्चेदमेतर्हि चीयते यच्चाद पूर्वमचीयतेति" 'समान योनिमनु सञ्चरन्तम्' इति समान ह्येष एत योनिमनु सञ्चरति 'द्रप्स जुहोम्यनु सप्त होत्रा' इति, असौ वा आदित्यो द्रप्सो दिश[6] सप्त होत्रा अमु तदादित्य दिक्षु प्रतिष्ठापयति" (माश ७,४,१,२०) इति ॥ ११ ॥

यस्ते॑ द्र॒प्सः स्कन्द॑ति॒ यस्ते॑ अं॒शुर्बा॒हुच्यु॑तो धि॒षणा॑या उ॒पस्था॑त् ।
अ॒ध्व॒र्योर्वा॒ परि॑ वा॒ यः प॒वित्रा॒त् तं ते॑ जुहोमि॒ मन॑सा॒ वष॑ट्कृतम् ॥ १२ ॥

य । ते॒ । द्र॒प्सः । स्कन्द॑ति । य । ते॒ । अं॒शुः । बा॒हुऽच्यु॑त । धि॒षणा॑या । उ॒पऽस्था॑त् ।
अ॒ध्व॒र्योः । वा॒ । परि॑ । वा॒ । य । प॒वित्रा॑त् । तम् । ते॒ । जु॒हो॒मि॒ । मन॑सा । वष॑ट्ऽकृतम् ॥१२॥

उद्गीथ० य ते तवाभिपूयमाणस्य सोमस्य द्रप्स रस स्कन्दति अधिषवणचर्मेण अन्यत्र गच्छति। य च ते अंशु रसादितर सोम स्कन्दति। अध्वर्युपाठात् 'ग्रावच्युत' इत्यध्याहार्यम्। बाहुच्युत- *इत्यस्य वा अध्वर्योर्वा, इत्यनेन सम्बन्ध कार्य । ग्रावच्युत अभिषवप्रवृत्तात् ग्राव्ण प्रच्युत ।* कुतोऽन्यत्र स्कन्दति। धिषणाया उपस्थात्[9] धिषणेति अकारवकारलोपन लिङ्गवचनव्यत्ययेन च अधिषवणफलके उच्येते। धिषणयोरित्यधिषवणयो[10] उपस्थात् उपगम्य यत्र तिष्ठति सोम स [11]तयोरुपस्थ, तस्मात्[11]। अधिषवणयो अवयवभूतात् सोमाऽवस्थानप्रदेशाद् अन्यतो गच्छतीत्यर्थं । अध्वर्या बाहुच्युत [12]असावध्वर्युबाहुसम्बद्धाभ्यां[12] पाणिभ्या प्रच्युत सन् अन्यतो गच्छति। परि वा य पवित्रात्। य सोम पूयमानो दशापवित्राद् वा सर्वत स्कन्दति, तम् सोमम् ते तव

---

१. नास्ति मूको २. विप्रुद्दो' वि''[1]. ३ °नुपल° वि' अ'. ४ °देवद्योक्तम् वि' अ'. ५ सत्र वि'. ६-६. इनि ·· वि' अ'. ७-७ नास्ति मूको ८. °वि वि' अ'. ९ °स्थात् उपगम्य यत्र तिष्ठति सोम मूको १०. °णयोरित्यध्वर्युपाठादधिष° मूको. ११-११. °पस्थात्। उपगम्य यत्र तिष्ठति सोम। स तयोरुपस्थात् ततः मूको १२-१२. °अध्वर्युरमन् बाहु° मूको.

सोमस्याऽवयवभूतम् जुहोमि अग्नौ प्रक्षिपामि । कथम् । मनसा सङ्कल्पमात्रेण । आज्यहोम सोमविप्रुड्होम मनसा सन्धायेत्यर्थ[1] । वषट्कृतम् स्वाहाकारप्रदानेन प्रयोज्यहोमे सोमहोमसम्पादनाय मनसाऽभिसन्धानमात्रेण कृतवषट्कारश्चेत्यर्थ[2] ॥ १२ ॥

वेङ्कट० य ते सोम! द्रप्स स्कन्दति, य च ते अंशु बाहुभ्या प्रच्युत[3] अभिषवणफलकयो उपस्थात् स्कन्दति, अध्वर्यो पवित्रात् वा य द्रप्स स्कन्दति, तम् ते जुहोमि मनसा वषट्कृतम् । स न वृथा[4] स्कन्दति इति ॥ १२ ॥

यस्ते॑ द्र॒प्सः स्क॒न्नो यस्ते॑ अं॒शुर॒वश्च॒ यः प॒रः स्रु॒चा ।
अ॒यं दे॒वो बृह॒स्पतिः॒ सं तं सि॑ञ्चतु॒ राध॑से ॥ १३ ॥

य । ते॒ । द्र॒प्स । स्क॒न्न । य । ते॒ । अं॒शु । अ॒व । च॒ । य । प॒र । स्रु॒चा ।
अ॒यम् । दे॒व । बृ॒ह॒स्पति॑ । सम् । तम् । सि॒ञ्च॒तु॒ । राध॑से ॥ १३ ॥

उद्गीथ० य ते तव अभिषूयमाणस्य द्रप्सः रस स्कन्न गतोऽन्यत्राधिषवणचर्मण, य च ते तव अंशु रसाद् इतर लतावयव, अव च य अवमश्च य, स्वल्पश्च य इत्यर्थ । पर च य, प्रभूतश्च य इत्यर्थ । तम् उभयप्रकारम् अपि अयम् देव बृहस्पति स्रुचा होमपात्रेण सम् सिञ्चतु सम्यक् क्षारयतु अग्नौ प्रक्षिपतु । किमर्थम् । राधसे धनाय अस्माक दृष्टाऽदृष्टफलाऽऽत्मय इत्यर्थ ॥ १३ ॥

वेङ्कट० य ते द्रप्स स्कन्न य च अंशु स्रुचा गृहीत अवस्तात्[5] स्कन्दते 'परस्ताद् वा[6] अतिरिक्त, तम् अयम् बृहस्पति[7] स्कन्नम् सम् सिञ्चतु धनार्थम्[8] अस्माकम् । 'स्कन्ने हि[6] सोमे प्रजापश्वादिकमपि स्कन्नम् भवति, '[9]तन्मा भूदिति[9] ॥ १३ ॥

पय॑स्वती॒रोष॑धयः॒ पय॑स्वन्मामकं॒ वचः॑ ।
अ॒पां पय॑स्वदि॒त् पय॒स्तेन॑ मा स॒ह शु॑न्धत ॥ १४ ॥

पय॑स्वती । ओष॑धय । पय॑स्वत् । मा॒म॒कम् । वच ।
अ॒पाम् । पय॑स्वत् । इत् । पय॑ । तेन॑ । मा॒ । स॒ह । शु॒न्ध॒त ॥ १४ ॥

उद्गीथ० प्रत्यक्षकृतेयम् ऋक् । शुन्धतेति मध्यमपुरुषबहुवचनेन अपाम् अभिधानाद् अप[10] सम्बोध्य कुरुतेत्येतत् पदमध्याह्रियते । ह आप! पयस्वती ओषधय पय [11]उदकम् वृष्टिलक्षण[11] युष्माकम् अवयवभूत तेन तद्वती वृष्टियुक्ता ओषधीः, कुरुत इति शेष । किञ्च पयस्वत् वृष्ट्याद्युदकवत् प्राप्तप्रार्थितवृष्ट्याद्युदकमित्यर्थ[12] । मामकम् मदीयम् वच वृष्टिप्रार्थनवचन वा कुरुत । अपाम्

१. सन्धारयेत्य° मूको २ कृत वषटकारश्चेत्य° मूको ३ प्रच्यु° वि[1] अ[1] ४ वृथा वि[1] अ[1]. ५ °वस्तात् वि[1] अ[1] ६ ६ परस्तात् वि[1] अ[1] ७, °ति मूको ८ उदाना° वि[1] अ[1] ९ ९ स्तु दे मि वि[1] अ[1]. १०-१० नास्ति अ[1]. ११ अत मूको १२ १२, उदक वृद्धिल वि[11] १३ प्राप्तयार्थि° म वि[1].

वृष्टिलक्षणाना सम्बन्धि पय उदकं भूमिष्ठम् पयस्वत् वृष्ट्युदकसयुक्त यथाकाल कुरुत । तेन च उदकेन सह मा माम् शुन्धत शोधयत सस्कुरुत ॥ १४ ॥

वेङ्कट० पयस्वत्य ओषधय[1], पयस्वत् मामकम्[2] च वचनम्[3]। किं बहुना–यच्चेह किञ्चिद् अपाम् पयस रस, तत्सर्वम् पयस्वत् एव ससृष्टम् उदकेन। तेन सारेण सह माम् अवशुन्धतति[4]। ‘आपो अद्यान्वचारिष रसेन समगस्महि’[5] (ऋ १,२३,२८) इत्युक्तमिति ॥ १४ ॥

[6]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये पञ्चविंशो वर्ग[6] ॥

[१८]

[1]सकुसुको यामायन ऋषि । १४ मृत्युर्देवता, ५ धाता, ६ त्वष्टा, ७ १४ पितृमेध, १४प्रजापति वा। त्रिष्टुप् छन्द, ११ प्रस्तारपङ्क्ति, १३ जगती, १४ अनुष्टुप्[1]।

परं॑ मृत्यो॒ अनु॒ परे॑हि॒ पन्थां॒ यस्ते॒ स्व इत॑रो देव॒याना॑त् ।
चक्षु॑ष्मते शृण्व॒ते ते॑ ब्रवीमि॒ मा नः॑ प्र॒जां री॑रिषो॒ मोत वी॒रान् ॥ १ ॥

पर॑म् । मृ॒त्यो॒ इति॑ । अनु॑ । परा॑ । इ॒हि॒ । पन्था॑म् । य । ते । स्व । इत॑र । दे॒व॒ऽयाना॑त् ।
चक्षु॑ष्मते । शृ॒ण्व॒ते । ते॒ । ब्र॒वी॒मि॒ । मा । न । प्र॒ऽजाम् । रि॒रि॒ष॒ । मा । उ॒त । वी॒रान् ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तर[7] सूक्त ‘पर मृत्यो’ इति चतुर्दशर्चम् यामायन सकुसुको ददर्श। तत्राद्याश्चतस्रो मृत्युदेवता । पञ्चमी धातृदेवता । शेषा पितृमेधकर्मणि पठिता । तासा देवता प्रयोगवशात् ज्ञेया । तत्रतत्र यथाकथञ्चित् शौनकेनालस्यनाशक्त्या वाऽनिरूपितत्वाद् अहमत्र येन मन्त्रेण यद् द्रव्यम् अभिधीयते प्राधान्येन तद् द्रव्य तस्य मन्त्रस्य देवतात्वेनेत न्यायेनाऽन्येन वा यथाप्राप्त देवतामभिव्यञ्जयिष्यामि । [8]हे मृत्यो! परम् अन्यम् पन्थाम् पन्थानम् अनु परा इहि परागच्छ, य पन्था ते तव स्व स्वकीय इतर अन्य देवयानात्[9] देवान् प्रति गमनमार्गात्। पितृयाण पथि स्थित[8] जहि। अह तु देवयान पथि स्थित, अतो मा माम् जिघांसीरित्यभिप्राय । न च केवल माम्। किं तर्हि। चक्षुष्मते पश्यते शृण्वते च सर्वम्। अप्रतिहतसर्वेन्द्रियविज्ञानायेत्यर्थ[8]। ते तुभ्य मृत्यवे ब्रवीमि कथयामि त्वाम् अभ्यर्थयामीत्यर्थ । किमुच्यते। न अस्माकम् प्रजाम् दुहितृदौहित्रादिकाम् मा रीरिष मा हिंसी । मा उत मा च वीरान् पुत्रपौत्रादीन् पुसो हिंसी ॥ १ ॥[10]

वेङ्कट० सकुसुको यामायन । परम् मृत्यो! अनु प्रगच्छ पन्थानम्, य ते स्वभूत पन्था देवयानात् अन्य । न[8] “यजमानात् परागच्छत्यर्थ”[11] । चक्षुष्मते इति स्पष्टम् ॥ १ ॥[11]

१. ओषधय वि[1] ओषधय वि[2] अ[1] २ मामकम् मूको ३ नास्ति वि[1] ४ आवशुन्धतनि मूको ५ समशीष्महि वि[2]; समरिष्महि अ[1], ममहस्महि वि[1]. ६ ६ नास्ति मूको ७ परमित्यादि सूक्तपरम्पने १९८ अ वि[2]. ८ नास्ति मूको ९ °यपज्ञाना° अ वि[2] १० या (११,७) द ११ ११ °न्मू ऽगाच्छतेत्यर्थः वि[1] अ[1]; ‘नात् प्रगि° वि[1]

मृत्योः पदं योपयन्तो यदैत द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ।
आप्यायमानाः प्रजया धनेन शुद्धाः पूता भवत यज्ञियासः ॥ २ ॥

मृत्योः । पदम् । योपयन्तः । यत् । ऐत । द्राघीयः । आयुः । प्रऽतरम् । दधानाः ।
आऽप्यायमानाः । प्रऽजया । धनेन । शुद्धाः । पूताः । भवत । यज्ञियासः ॥ २ ॥

उद्गीथ० मृत्योः 'स्वभूतम् पदम्[१] पद्यतेऽस्मिन्निति पदं पितृयाणं तत्[२] योपयन्तः विमोहयन्तः, परिवर्जयन्त इत्यर्थः । यत् यस्मात् ऐत[३] गतवन्तो यूयं देवयानेन पथा । यस्मान्मृत्योः स्वभूतं पितृयाणप्रापकं कर्म परित्यज्य देवयानप्रापककर्मणि प्रवृत्ताः दीर्घतरं प्रकृष्टतरं च व्याध्यादिरहितम् आयुः जीवितम् दधानाः धारयन्तः, प्राप्नुवन्त इत्यर्थः । आप्यायमानाः प्रवर्धमानाश्च प्रजया पुत्रपौत्रादिकया[४] धनेन च[५] गवाश्वहिरण्यादिकेन[६] जन्मान्तरसञ्चितदुरितक्षयात् शुद्धा भवत । वर्तमानजन्मार्जितदुरितक्षयात्[७] च पूता भवत यूयम् हे यज्ञियासः! यज्ञसम्पादिनो यजमानाः! ॥ २ ॥

वेङ्कट० मृत्योः गच्छतः पदम्[८] अपुनरागमनार्थम् योपयन्तः[९] यत् गच्छथ मृतस्य बन्धवः! दीर्घतरम् आयुः आत्मनि प्रतरम् निदधानाः । तेन प्रजया धनेन च आप्यायमानाः शुद्धाः पूताः च भवत अत उत्तरं कामं[१०] यज्ञार्हाः ॥ २ ॥

इमे जीवा वि मृतैराववृत्रन्नभूद्भद्रा देवहूतिर्नो अद्य ।
प्राञ्चो अगाम नृतये हसाय द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ॥ ३ ॥

इमे । जीवाः । वि । मृतैः । आ । अववृत्रन् । अभूत् । भद्रा । देवऽहूतिः । नः । अद्य ।
प्राञ्चः । अगाम । नृतये । हसाय । द्राघीयः । आयुः । प्रऽतरम् । दधानाः ॥ ३ ॥

उद्गीथ० श्मशानकर्म कृत्वानन्तरम् 'इमे जीवाः वि मृतैराववृत्रन्' इत्येतां पठन्तः सव्यं बाहु[११] प्रत्यावर्तमानाः प्रत्यग् अनवेक्षमाणा[१२] व्रजन्ति[१३] । इमे मृतस्य सम्बन्धिनः जीवाः वयं पुत्रपौत्रादयः वि आ अववृत्रन् प्रसव्यं व्यावृत्ताः, [१४]'संस्कृत्य क्षेमेण[१४] पराङ्मुखीभूता इत्यर्थः । मृतैः पञ्चम्यर्थे तृतीया । इमे[१५] मृतेभ्य. पितृभ्यः व्यावृत्ताश्च[१६] । अभूत् भूता सुवृत्ता भद्रा कल्याणी क्षेमकारी देवहूतिः देवस्य यमस्य हूतिराह्वानं यत्र सा देवहूतिः श्मशानक्रिया पितृमेधाख्या । इदानीम् प्राञ्चः प्राञ्चितारः[१७] प्रकृष्टया गत्या गन्तारो[१८] भूत्वा अगाम गृहान् प्रति गच्छामो वयम् । किमर्थम् । नृतये 'नृती गात्रविक्षेपे' । स्वकर्मणि गात्रविक्षेपार्थम्, स्वकर्मानुष्ठानायेत्यर्थः । हसाय हसनाय

१-१. स्वभूतपद अ वि[२]. २. त मूको. ३. एत वि[१,३]. ४. पुत्रलोलिकया मूको. ५. वा मूको. ६. गवा च हिर° वि[१,३]. ७. °मोपरितदुरि° मूको. ८. शाप° वि[१] अ[१]. ९. योवयन्तः वि[२] अ[१]; योवयन्ते वि[१]. १०. नास्ति वि[१]. ११. बहुः अ वि[२]. १२. मन्यनपेक्षमाणः मूको. १३. नास्ति मूको. १४-१४. सस्कुर्मः त्यक्षेमेग वि[१,३]; संस्कुर्मः … क्षेमेण अ वि[२]. १५. इमा वि[१,३]; इमा अ वि[२]. १६. सृतश्च मूको. १७. प्राञ्चिकारः वि[१,३]. १८. गन्तारा वि[१,३].

च। हसनेन चात्र तत्पूर्वक्रीडा लक्ष्यते। पुत्रपौत्रादिभि सह क्रीडनाय चेत्यर्थ । द्राघीय दीर्घतर प्रकृष्टतर च व्याध्यादिरहितम् आयु जीवितम् दधाना आत्मनि धारयन्त प्राप्नुवन्त इत्यर्थ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० इमे जीवन्त मृतै व्यावृत्ता[1]। भवतु च अस्माकम् अद्य भद्र यज्ञ इत पूर्वम् आशौचे विसृष्टे[2]। अत उत्तर वयम् प्राञ्च गच्छेम न प्रत्यञ्चो नृत्तहसनयोर्यथापूर्वं दर्शनाय द्राघीय आयु प्रतरम् दधाना ॥ ३ ॥

इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि मैषां नु गादपरो अर्थमेतम् ।
शतं जीवन्तु शरदः पुरूचीरन्तर्मृत्युं दधतां पर्वतेन ॥ ४ ॥

इमम् । जीवेभ्यः । परिऽधिम् । दधामि । मा । एषाम् । नु । गात् । अपरः । अर्थम् । एतम् ।
शतम् । जीवन्तु । शरदः । पुरूचीः । अन्तः । मृत्युम् । दधताम् । पर्वतेन ॥ ४ ॥

उद्गीथ० त्रिभि[1] पादैः मध्यम परिधिं परिदधाति शान्तिकर्मणि चतुर्थेन पादेनाऽश्मानम्[2] उत्तरतोऽग्ने कृत्वा (तु आग्र ४ ६, ९ १०)। इमम् मध्यमम् परिधिम् जीवभ्य षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। मृत्योर्मध्य इत्यध्याहार्यम्। पुत्रपौत्रादिजीवानां मृत्योश्च मध्ये तिरस्करणार्थम् दधामि स्थापयामि। किमर्थम्। एषाम् मृताना पितृणाम् अथम् एतम् अतश्च गतिरिहोच्यते। गतिमता मरणाख्याम् अपर अन्योऽपि पुत्रादिजीव क्षिप्रम् अप्राप्ते काले मा गात् मा प्रापत् इत्यनेन प्रयोजनेन। सर्वथा पुत्रादिजीवा जीवन्तु[3]। कियन्त कालम्। शतम् शरद । कीदृशा । पुरूची बह्वञ्चना स्वकार्यैरार्तवैश्शीतोष्णवर्षादिभि अनुगता[4] बहुभि प्राणिभि अनुगता वा अन्त दधताम् अन्तर्दधतु[5] च अन्तर्हितं च कुर्वन्तु मृत्युम्। केन। पर्वतेन पाषाणेन ॥ ४ ॥

वेङ्कट० इमम् जीवेभ्य रक्षार्थं[6] मृत्यो परिधानम्[7] दधामि। मा एषाम् जीवताम्[10]। अत[11] उत्तरम् अन्य इमम् अध्वानम् गात्। शतम् शरद जीव तु बह्वागमना । मृत्युम् अन्त दधताम् शिलोच्चयेन[12] ॥ ४ ॥

यथाहान्यनुपूर्वं भवन्ति यथ ऋतव ऋतुभिर्यन्ति साधु ।
यथा न पूर्वमपरो जहात्येवा धातरायूंषि कल्पयैषाम् ॥ ५ ॥

यथा । अहानि । अनुऽपूर्वम् । भवन्ति । यथा । ऋतवः । ऋतुऽभिः । यन्ति । साधु ।
यथा । न । पूर्वम् । अपरः । जहाति । एव । धातः । आयूंषि । कल्पय । एषाम् ॥ ५ ॥

उद्गीथ० यथा येन प्रकारेण अहानि अहोरात्राणि अनुपूर्वम् अनुक्रमण भवन्ति परिवर्तन्ते, यथा च ऋतव शरदादय ऋतुभि सह यन्ति गच्छन्ति साधु शोभनम् अविपर्यासेन, एवम् यथा

---

१ °ता वि[१] अ[१] २ °ष्ट मूको ३ स्तुति मूको ४ "देवात्मान" मूको ५ नास्ति मूको ६ नागेतेनो मूको. ७ °दधातु मूको ८ रक्षणार्थं वि[१]. ९. उपरि° अ[१]. १०. जीवता मज्ञा वि[१] अ[१] ११ नास्ति वि[१] १२ °च्चयस्तेनम वि[१] अ[१].

'पूर्वम् पूर्वकालीनम्'[1] अपर 'अर्वाक्कालीन अस्मत्कुलीन'[2] न जहाति न परित्यजति पूर्वमरणेन, एवम् अनेनोक्तेन प्रकारेण हे धातः! आयूंषि जीवितानि कल्पय समर्थय कुरु एषाम् अस्मत्कुलीनानाम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यथा अहानि अनुक्रमेण भवन्ति, यथा वा ऋतव पूर्वं ऋतुभि अनुपूर्वम् यन्ति साधु न वसन्तात् प्राग् ग्रीष्म, तथैषाम् आयु कल्पय देव! अभयाय। यथा न पूर्वम् पितरम् अपर पुत्र जहाति, एवं विधात! एषाम् कल्पय आयूंषि ॥ ५ ॥

[3]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये षड्विंशो वर्ग[3] ॥

आ रो॑हृतायु॑र्ज॒रसं॑ वृणा॒ना अ॑नुपू॒र्वं यत॑माना॒ यति॑ ष्ठ ।
इ॒ह त्वष्टा॑ सु॒जनि॑मा स॒जोषा॑ दी॒र्घमायु॑ः करति जी॒वसे॑ वः ॥ ६ ॥

आ । रो॒ह॒त॒ । आयु॑ । ज॒रस॑म् । वृ॒णा॒ना । अ॒नु॒ऽपू॒र्वम् । यत॑माना । यति॑ । स्थ ।
इ॒ह । त्वष्टा॑ । सु॒ऽजनि॑मा । स॒ऽजोषा॑ । दी॒र्घम् । आयु॑ । क॒र॒ति॒ । जी॒वसे॑ । व॒ ॥ ६ ॥

उद्गीथ० त्वष्टृदेवतेयम्[4]। त्वष्टेत्यग्निवाय्वादित्यास्त्रयोऽप्युच्यन्ते। अत्र पुन श्मशानकर्मसम्बन्धाद् अग्निरुच्यते। अनयाऽऽनडुहे चर्मण्यमात्यान् आरोहयति शान्तिकर्मणि (तु. आगृ ४,६,८)। अमात्यशब्देन स्वजन उच्यते। हे मृतस्य स्वजना! पुत्रपौत्रादय! आनडुहे चर्मणि आ रोहत आयु जीवितम् जरसम् वृणाना शान्तिकर्माङ्गभूतम् अग्निम् प्रार्थयमाना। एवञ्चारोहत—अनुपूर्वम् ज्येष्ठक्रमेण वर्णानुक्रमेण वेत्यर्थ। यतमाना प्रयतमाना संयतमाना सम्पतमाना[5] वा परस्परेण सङ्गच्छमाना वेत्यर्थ। यति स्थ यावन्तो भवथ यूय तावन्त सर्वे एवेत्यर्थ। इह चर्मणि कर्मणि वा आरूढाना च सताम्[6] त्वष्टा अग्नि सुजनिमा शोभनजन्मा सजोषा समानप्रीति समानसेवनो[7] वा दीर्घम् आयु जीवितम् करति करोतु जीवसे चिरजीवनाय व युष्माकम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० आ रोहत आयु जराम् वृणाना[8] 'यथाज्येष्ठ गच्छन्त'[9] यावन्त[10] भवथ। इह त्वष्टा शोभनजनन भवद्भि सङ्गत दीर्घम् आयु करोतु जीवनाय युष्माकम् ॥ ६ ॥

इ॒मा नारी॑रविध॒वाः सु॒पत्नी॒राञ्ज॑नेन स॒र्पिषा॒ सं वि॑शन्तु ।
अ॒न॒श्रवो॑ऽनमी॒वाः सु॒रत्ना॒ आ रो॑हन्तु॒ जन॑यो॒ योनि॒मग्रे॑ ॥ ७ ॥

इ॒मा । नारी॑ । अ॒वि॒ध॒वा । सु॒ऽपत्नी॑ । आ॒ऽअ॒ञ्ज॑नेन । स॒र्पिषा॑ । सम् । वि॒श॒न्तु॒ ।
अ॒न॒श्रव॑ । अ॒न॒मी॒वा । सु॒ऽरत्ना॑ । आ । रो॒ह॒न्तु॒ । जन॑य । योनि॑म् । अग्रे॑ ॥ ७ ॥

१-१ पूर्वकालीनम् अ वि[1,2] पूर्वं कालीनम् वि[3]. २-२ अर्वाक्कुलीनोऽस्मकु° वि[1,2,3], अर्वाक्कुलीन अ
३-३. नास्ति मूको ४ देवते चेयम् अ वि[2] ५ सम्पन् माना वि[1] ६ सका मूको. ७ समामवेनो मूको ८ °नाम् वि[1] अ[1], वृणा वि[1]. ९-९ °ज्येष्ठ गच्छथो वि[1] अ[1]. १०. नास्ति वि[1]

उद्गीथ० अनयर्चा सर्पिषा अक्षिणी अञ्जाना नारी ईक्षते श्मशानकर्मानन्तरम् (तु. आगृ ४६,१२)। इमा मृतस्य सम्बन्धिन्य नारी नार्य अविधवा जीवद्भर्तृका[1] सुपत्नी[2]शोभना भार्या[2] असतीत्वादिदोषरहिता आञ्जनन[3] आङ् ईपदर्थे । ता ईषदञ्जनेन सर्पिषा घृतात्मकेनाऽक्षिणी स्वेस्वे, अङ्क्त्वेति[4] शेष, सम् विशन्तु सवेशनमत्र सामर्थ्याद् गमनम्। श्मशानात् गृहान् प्रति गच्छन्त्वित्यर्थ । अनश्रव अश्रुवर्जिता अरुदत्य इत्यर्थ । अनमीवा अरोगा मानसदुःखवर्जिता इत्यर्थ । सुरत्ना 'रत्नम्' (निघ २,१०) इति धननाम। शोभनपरिधानादिधना, सुवेषा इत्यर्थ । आ रोहन्तु प्रविशन्त्वित्यर्थः। जनय जनयन्त्यपत्यमिति जनयो नार्य योनिम् स्वगृहम् अग्रे प्रथम पुम्भ्यः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० इमा नारी अविधवा शोभनपतिका आञ्जनेन अक्तनेत्रा[5] सर्पिषा मृष्टसुखा सम् विशन्तु[6] अश्रुवर्जिता अनमीवा सुरत्ना[7] आ रोहन्तु जाया गृहम् अग्रत ॥ ७ ॥

उदी॑र्ष्व ना॒र्य॒भि जी॑वलो॒कं ग॒तासु॑मे॒तमुप॑ शेष॒ एहि॑ ।
ह॒स्त॒ग्रा॒भस्य॑ दिधि॒षोस्तवे॒दं पत्यु॑र्जनि॒त्वम॒भि सं ब॑भूथ ॥ ८ ॥

उत् । ई॒र्ष्व॒ । ना॒रि॒ । अ॒भि । जी॒व॒ऽलो॒कम् । ग॒तऽअ॑सुम् । ए॒तम् । उप॑ । शे॒षे॒ । आ । इ॒हि॒ ।
ह॒स्त॒ऽग्रा॒भस्य॑ । दि॒धि॒षोः । तव॑ । इ॒दम् । पत्युः॑ । ज॒नि॒ऽत्वम् । अ॒भि । सम् । ब॒भू॒थ॒ ॥ ८ ॥

उद्गीथ० अनयर्चा चितितो मृतस्य पत्नीमुत्थापयति देवर वयस्यो वा जरद्गृहदासो वा (तु आगृ ४,२,१८)। उत् ईर्ष्व ईर्तिर्गत्यर्थ । उद्गच्छ उत्तिष्ठ चितित इत्यर्थ । हे नारि! मृतस्य पत्नि[1]। उत्थाय च या[8] त्वम् गतासुम् उत्क्रान्तप्राणम् एतम् पतिम् उप शेषे उपस्वपिषि एतस्य मृतस्य पत्यु[9] समीपे पार्श्वे निपद्य शेषे[10] इत्यर्थ । सा त्वम् जीवलोकम् अभि आ इहि जीवाना पुत्रपौत्रादीना लोक स्थान गृह प्रति आगच्छ । कस्मादेवमुच्यसे । यस्मात् हस्तग्राभस्य पाणिग्रहीतु दिधिषो गर्भाधातु सम्बन्धि इदम् जनित्वम् जन्म, इमा देहोत्पत्तिं गतमित्यर्थ, अभि सम् बभूथ अभिसम्भूतासि त्वम् अध्यवसायमात्रेणैव। यस्मात्व पतिलोक प्राप्तवती तस्मादेव ब्रवीमीत्यर्थ ॥ ॥ ८ ॥

वेङ्कट० उपरि निपातिताया[11] पत्न्या उत्थापने विनियुक्तैषा (तु आगृ ४,२,१८)। उत् तिष्ठ नारि ![12]। जीवलोकम् प्रति गतासुम् एतम् पतिं विश्व[13] पुराणमनुपालयन्ती[14] [15]उप शेषे[15]। हस्तग्राहस्य तव अस्य धारकस्य पत्यु गृहम् इदम् त्व जायात्वम् अभि सम् बभूथ अनुसरणनिश्चयम् अकृथा इति ॥ ८ ॥

---

१. जीवत्पता अ वि[१,२]. २-२. शोभनभार्या वि[१] ३ आञ्जने अ वि[१,२] ४. अङ्क्त्वेति वि[१,२], अङ्क्तेति अ वि[३]. ५ °नेत्रा वि[२] अ[१], °नेत्रा वि[१] ६. °न्ति वि[२] अ[१] ७ °रक्ता वि[२] अ[१] ८. नास्ति मूको ९ पते अ वि[१,२] १० स मूको. ११. उपरि परिपातिताया वि[२] अ[१]. १२. °री वि[२] अ[१], °री वि[१]. १३. नास्ति वि[१]. १४ °न्ति वि[२] अ[१], °नय वि[१]. १५-१५ नास्ति वि[१,२,३]

धनुर्हस्तादाददानो मृतस्यास्मे क्षत्राय वर्चसे बलाय ।
अत्रैव त्वमिह वयं सुवीरा विश्वाः स्पृधो अभिमातीर्जयेम ॥ ९ ॥

धनुः । हस्तात् । आऽददानः । मृतस्य । अस्मे इति । क्षत्राय । वर्चसे । बलाय ।
अत्र । एव । त्वम् । इह । वयम् । सुऽवीराः । विश्वाः । स्पृधः । अभिऽमातीः । जयेम ॥ ९ ॥

उद्गीथ० 'अनयर्चा धनुरस्थापयति' क्षत्रियश्चेद्यजमान (तु. आगृ ४, २, २०)। चितिस्थस्य मृतस्य हस्तात् धनुः आददानः। किमर्थम्। अस्मे अस्माकम् क्षत्राय क्षत्रत्वाय प्रजापालनलक्षण-क्षत्रियत्वाय[1]। वर्चसे ऐश्वर्यलक्षणदीप्तये च बलाय शारीराय[2] च सेनालक्षणाय च। आददान इति लक्षणार्थे शानजन्तप्रयोगात् साकाङ्क्षत्वात् ब्रवीमीति शेषः। किं ब्रवीमि। उच्यते। अत्र एव राष्ट्रे श्मशाने वा। सप्तमीनिर्देशात् स्थित्वेति शेषः। त्वम् च यजमानः इह एव राष्ट्रे श्मशाने वा स्थित्वा वयम् सुवीराः शोभनपुत्राश्च त्वदीया एते सर्वे वयम्[4] समुदिताः सन्तः अनेन धनुषा विश्वाः सर्वाः स्पृधः समितीः अभिमातीः जयेम अभिभवेमेत्याशास्महे ॥ ९ ॥

वेङ्कट० मृतस्य हस्तात् 'धनुः आददानः'[5] अहं भवामि अस्माकं क्षत्राद्यर्थम्। कथम् तानि त्वया नावक्रामेयुरिति। अत्र एव त्वम् भव। इह वयम् च सुपुत्राः भवन्तो 'विश्वान् शत्रून् अभिमन्यमानान्'[6] जयेम ॥ ९ ॥

उप सर्प मातरं भूमिमेतामुरुव्यचसं पृथिवीं सुशेवाम् ।
ऊर्णम्रदा युवतिर्दक्षिणावत एषा त्वा पातु निर्ऋतेरुपस्थात् ॥ १० ॥

उप । सर्प । मातरम् । भूमिम् । एताम् । उरुऽव्यचसम् । पृथिवीम् । सुऽशेवाम् ।
ऊर्णऽम्रदाः । युवतिः । दक्षिणाऽवते । एषा । त्वा । पातु । निःऽऋतेः । उपऽस्थात् ॥ १० ॥

उद्गीथ० अत उत्तराश्चतस्रः पृथिवीदेवताः। अस्थिकुम्भम् अनया भूमौ निदधाति (तु आगृ ४,५,१)। हे अस्थिकुम्भ! अस्माभिर्भूमौ निधीयमानस्त्वम् उप सर्प उपगच्छ अनुप्रविश मातरम् सर्वस्य मातृभूताम् भूमिम् एताम् उरुव्यचसम् पृथिवीम् सुशेवाम् विविधमञ्चन पूजन गमन वा व्यच तदुरु विस्तीर्णं यस्या असावुरुव्यचा, ताम् उरुव्यचसं विस्तीर्णविविधपूजनगमनाञ्चेत्यर्थः। पृथिवीम् विस्तीर्णाम्। सुशेवाम् सुसुखाम्। उपसर्पन्त[7] च सन्तम् ऊर्णम्रदा ऊर्णेव मृद्वी सुकुमारा युवतिः यौवनान्विता दक्षिणावते द्वितीयार्थे चतुर्थ्येषा। दक्षिणावन्त दत्तदक्षिणम् 'त्वा अस्थिकुम्भरूपवन्त त्वाम्'[8] यजमानम् एषा पृथिवी पातु रक्षतु। कुतः। निर्ऋते मृत्युदेवतायाः उपस्थात् समीपस्थानात् ॥ १० ॥

---

१ १. चत्मरुद्स्था वि[१,३], ... रूत्स्थापयति अ त्रि[२] २ °पालनक्षत्रिय° मूको. ३ पा (प वि[१] अ[१]) रीराय मूको. ४. एवं वि[१,३]. ५-५ °धान वि[२] अ[१], °नुदादान वि[१] ६-६ विश्वा वित्र इह हि मन्द-मानान् वि[२] (°श्व°) अ[१], विश्वाञ्छत्रूनभिमायमाना वि[१]. ७ °र्पयन्त° अ त्रि[२], °र्पयन्त वि[१,३] ८-८ अस्थिकुम्भरूपवन्तत्वा (°पवत्वा वि[१,३]) मूको.

वेङ्कट० कर्तेऽनया[1] कुम्भमवदध्युः (तु. आगृ ४,५,५)। उप सर्प मातृभूताम्[2] भूमिम् एताम्[3] उरुव्यासिकाम् विस्तीर्णाम् सुसुखाम्। ऊर्णेव मृद्वीयम् युवतिः दानवते भवति। सा एषा त्वाम् रक्षतु निर्ऋतेः[4] सकाशात् ॥ १० ॥

[5]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये सप्तविंशो वर्गः[5] ॥

उच्छ्वञ्चस्व पृथिवि मा नि बाधथाः सूपायनास्मै भव सूपवञ्चना ।
माता पुत्रं यथा सिचाभ्येनं भूम ऊर्णुहि ॥ ११ ॥

उत् । श्वञ्चस्व । पृथिवि । मा । नि । बाधथाः । सुऽउपायना । अस्मै । भव । सुऽउपवञ्चना ।
माता । पुत्रम् । यथा । सिचा । अभि । एनम् । भूमे । ऊर्णुहि ॥ ११ ॥

उद्गीथ० हे पृथिवि! 'उत् श्वञ्चस्व ऊर्ध्वंगतमेनं कुरु', मा नि बाधथाः मा सम्पीडयेत्यर्थः। किञ्च सूपायना सूपगमना सूपसर्पेत्यर्थः। अस्मै अस्यास्थिकुम्भस्यार्थाय भव त्वम् सूपवञ्चना 'वञ्चु प्रलम्भने'। प्रलम्भनं प्रतारणम्। तेन चात्र तत्पूर्वकं प्रतिष्ठापनं लक्ष्यते। सूपप्रलम्भना सुप्रतिष्ठा चेत्यर्थः। किञ्च यथा माता पुत्रम् बालकं वस्त्रान्तेनाच्छादयति, एवम् एनम् अस्थिकुम्भं हे भूमे! अभि ऊर्णुहि आभिमुख्येनाच्छादय ॥ ११ ॥

वेङ्कट० कर्ते पांसूनवकिरति (तु. आगृ ४,५,६)। उप्तं बीजमिव एनम् उत् श्वञ्चस्व, मा अधस्तात् कृथाः[6]। सूपचरा अस्मै भव सूपप्रलम्भा च। माता पुत्रम् यथा वस्त्रान्तेनाऽऽच्छादयति तथैव एनम् अभि-च्छादय भूमे![7] ॥ ११ ॥

उच्छ्वञ्चमाना पृथिवी सु तिष्ठतु सहस्रं मित उप हि श्रयन्ताम् ।
ते गृहासो घृतश्चुतो भवन्तु विश्वाहास्मै शरणाः सन्त्वत्र ॥ १२ ॥

उत्ऽश्वञ्चमाना । पृथिवी । सु । तिष्ठतु । सहस्रम् । मितः । उप । हि । श्रयन्ताम् ।
ते । गृहासः । घृतऽश्चुतः । भवन्तु । विश्वाहा । अस्मै । शरणाः । सन्तु । अत्र ॥ १२ ॥

उद्गीथ० पांसुभिः प्रच्छाद्योत्तरां[8] पठति (तु. आगृ ४, ५, ७)। उत्-श्वञ्चमाना ऊर्ध्वं गच्छन्ती अस्थिकुम्भमवष्टभ्यापीडयन्तीत्यर्थः। पृथिवी सु तिष्ठतु सुप्रतिष्ठिता भवतु। किञ्च पार्थिवाः पांसवः सहस्रम् मितः सहस्रमिति तृतीयार्थे प्रथमा। मित इति च बहुवचनस्य स्थाने एकवचनम्। सहस्रेण सम्मिताः बहुसङ्ख्यायुक्ता अनन्ता इत्यर्थः। उप हि श्रयन्ताम्। हि-निपातः पादपूरणोऽत्र। उपश्रयन्ताम् अस्थिकुम्भमाश्रयन्तु सम्परिवार्य तिष्ठन्तु इत्यर्थः। किञ्च ते पांसवः गृहासः अस्थिकुम्भस्य गृहभूताः घृतश्चुतः घृतस्योदकस्य सर्पिषो वा क्षारयितारः[9] भवन्तु[10] अस्थिकुम्भस्योपरि स्रावितारः भवन्त्वित्यर्थः[11]। किञ्च विश्वाहा सर्वदा अस्मै अस्यास्थिभूतस्य शरणाः सन्तु आश्रयभूता भवन्तु अत्र अस्मिँल्लोके ॥ १२ ॥

---

१. कर्ते॰ वि॰ अ॰. २. मातृताम् वि॰ अ॰. ३. एवाम् वि॰ अ॰. ४. निऋतेः मूको ५-५. नास्ति मूको. ६. कृता वि॰ अ॰. ७. भूमेः मूको. ८. °त्तरामेता वि॰. ९. क्षरिता॰ वि॰. १०. नास्ति मूको. ११. भवन्तु भव॰ मूको.

वेङ्कट० उत्थापयन्ती[1] पृथिवी[2] सु तिष्ठतु सहस्रम् बीजानि उप श्रयन्ताम् एनम्[3]। ते चास्मै गृहा भवन्तः मधुश्च्युतः सर्वदा अस्मै आश्रयभूताः भवन्तु अत्र ॥ १२ ॥

उत् ते॑ स्तभ्नामि पृथि॒वीं त्वत् परी॒मं लो॒गं नि॒दध॒न्मो अ॒हं रि॑षम् ।
ए॒तां स्थूणां॑ पि॒तरो॑ धारयन्तु॒ तेऽत्रा॑ य॒मः साद॑ना ते मिनोतु ॥ १३ ॥

उत् । ते॒ । स्त॒भ्ना॒मि॒ । पृ॒थि॒वीम् । त्वत् । परि॑ । इ॒मम् । लो॒गम् । नि॒ऽदध॑त् । मो इति॑ । अ॒हम् । रि॒षम् ।
ए॒ताम् । स्थूणा॑म् । पि॒तरः॑ । धा॒रय॒न्तु॒ । ते॒ । अत्र॑ । य॒मः । सद॑ना । ते॒ । मि॒नो॒तु॒ ॥ १३ ॥

उद्गीथ० अनयाऽस्थिकुम्भं कपालेनाऽपिदधाति (तु. आगृ ४, ५, ८) । ते तवास्थिकुम्भस्यापिधानत्वेन सम्बन्धिनीम् पृथिवीम् कपाललक्षणाम् उत् स्तभ्नामि "ष्टभि स्कभि" प्रतिबन्धे'। प्रतिबध्नामि त्वत् परि पष्ठ्यर्थेऽत्र पञ्चमी। उपरिशब्दस्य च उकारलोपः। तवास्थिकुम्भस्य तवोपरि तव सम्बन्धिना कपालेन त्वामपिदधामीत्यर्थः। किञ्च इमम् लोगम्[5] लोष्टकपाललक्षणम्[6] निदधत् अस्थिकुम्भस्योपरि स्थापयन्[7] [8]अहम् मो रिषम् मा हिंसि[8] केनचित्। किञ्च एताम् मया निहिताम् स्थूणाम् कपाललक्षणाम् पितरः प्रेता इतरे वा धारयन्तु निश्चलां कुर्वन्तु ते तवास्थिकुम्भस्य सम्बन्धिनीम्। किञ्च अत्र अस्यां भूमौ यमः पितृपतिः सदना द्वितीयैकवचनस्यायं छान्दस आकारः। सदनं स्थानं ते तवास्थिकुम्भस्य मिनोतु परिच्छिनत्तु अनुजानात्वित्यर्थः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० कुम्भं कपालेनाऽपिदधाति[9] (तु. आगृ ४,५,८)। उपरि [10]स्तभ्नामि अधःस्थितस्य[10] तव कपालेन पृथिवीम्। [11]तवोपरि पृथिवीम्[11] तवोपरि इमम् लोगम्[12] लोष्टम्[13] निदधत्[14] मो अहम् रिषम्। एताम् पृथिव्या आस्तीर्णाम्[15] स्थूणाम्[16] पृथिव्या धारयित्रीम् पितरः धारयन्तु इति कपालाभिप्रायम्। अस्मिन् स्थाने तव [17]यमः स्थानानि[17] करोतु ॥ १३ ॥

प्र॒तीची॑ने॒ मामह॒नीष्वाः॑ प॒र्णमि॒वा द॑धुः ।
प्र॒तीचीं॑ जग्रभा॒ वाच॒मश्वं॑ रश॒नया॑ यथा ॥ १४ ॥

प्र॒तीची॑ने । माम् । अह॑नि । इष्वाः॑ । प॒र्णम्ऽइ॑व । आ । द॒धुः ।
प्र॒तीची॑म् । ज॒ग्र॒भ॒ । वाच॑म् । अश्व॑म् । र॒श॒नया॑ । य॒था ॥ १४ ॥

उद्गीथ० प्रतीचीने प्रतिगते सम्प्राप्ते अहनि अस्थिसञ्चयनदिवसे माम् अस्थिकुम्भरूपं यजमानम् आ दधुः त्वयि भूमावाहितवन्तः पुत्रपौत्रादयोऽधिकृताः[18]। [19]किमिव आहितवन्तः[19]। इष्वाः

1. 'यन्निव वि[2] अ[1]. 2. पृथ्वी वि[2] अ[1]. 3. एनाम् मूको. 4-4. स्तभि स्कभि वि[1,2]; स्कभि स्कुभि अ वि[3]. 5. लोह मूको. 6. लोष्टकेपा° वि[1]. 7. स्थापयते मूको. 8-8. हिंसीमम मूको. 9. °नातिदधाति वि[2] अ[1]. 10-10. ...तस्य वि[1] अ[1]. 11-11. तपो पृथिवीम् वि[2] अ[1], नास्ति वि[1]. 12. लोदम् वि[2] अ[1]; नास्ति वि[1]. 13. लोष्ठम् मूको. 14. निधत् मूको. 15. °स्तूर्णाम् वि[1,2]; °स्यातीर्णाम् अ[1]. 16. नास्ति वि[2] अ[1]; स्थूणा वि[1]. 17-17. यमस्थानानि वि[1]; दमन्धनानि वि[2] अ[1]. 18. °दयोधिताः मूको. 19-19. किमिद्वाभिहि° मूको.

पर्णम् इव यथा केचिदिषुकाराः इष्वाः सम्बन्धि पर्णं वाजाख्यं सुश्लिष्टम् इषावादधति[1], एवम्। एतज्ज्ञात्वा प्रतीचीम् त्वां प्रतिगतां प्रार्थनाद्वारेण स्वत्कर्णपथं प्राप्ताम् वाचम् प्रार्थनारूपाम् 'एषा त्वा पातु निर्ऋतेरुपस्थात्' (ऋ १०,१८,१०), 'उच्छ्वञ्चस्व पृथिवि मा नि बाधथाः सूपायनास्मै भव सूपवञ्चना' (ऋ १०,१८,११) इत्यादिकाम् अधिकृतसत्काराम्[2] जग्रभ गृहाण। किमिव। अश्वम् रशनया रज्ज्वा यथा कश्चिद् गृह्णीयात् कर्तव्यत्वेन, मनसि कुर्वित्यर्थः।

अथवा मृतस्य पुत्रो ब्रवीति। प्रतीचीने प्रतिगते अद्याहनि मां मृतस्य पुत्रम् आदधुः श्मशानकर्मणि कर्तव्ये महताऽऽदरेण श्लिष्टमाहितवन्तः अधिकृतवन्तः[3] ऋत्विगादयः स्मृतिकारा[4] वा। किमिव आ दधु। इष्वाः सम्बन्धि पर्णं वाजाख्यं यथा केचिदिषुकारा. पर्णं सुश्लिष्टम् इषावादधति[5], एवम्। एतज्ज्ञात्वा हे पृथिवि![6] प्रतीचीनम् प्रार्थनाद्वारेण स्वत्कर्णपथं प्राप्तां वाचम् प्रार्थनारूपाम् 'एषा त्वा पातु निर्ऋतेरुपस्थात्', 'उच्छ्वञ्चस्व पृथिवि मा नि बाधथाः' इत्यादिकाम् जग्रभ गृहाण कर्तव्यत्वेन। किमिव। अश्वम् रशनया यथा कश्चिद् गृह्णाति, एवम्॥ १४॥

वेङ्कट० 'सञ्चयनमूर्ध्वं दशम्याः कृष्णपक्षस्य' (आगृ ४,५,१) इत्युक्तम्। अपचीयमानचन्द्रके[7] माम् अहनि समस्यन्त.[8] ते इष्वाः पर्णमिव आ दधुः। वाचम् च मदभिमुखीमिमां[9] जग्राह। मन्त्रेण संस्कृतो यथा समादाय स्वर्गं गच्छति, नत्ववधूय अवकाम्यति अश्वम् रशनया यथा इति। 'उन्दास्येनं मृत्युकाले त्यजन्ति[10] [11]नीडं शकुन्ता इव जातपक्षा.[11]' (बाध ६,१) इति स्मृतिः॥ १४॥

[12]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये अष्टाविंशो वर्गः[12]॥

व्याकरोत् षष्ठमध्यायं सप्तमस्याष्टकस्य सः[13]।
दुहिता भवगोलस्य सुन्दरी यमजीजनत्॥

इति वेङ्कटार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने सप्तमाष्टके षष्ठोऽध्यायः॥

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये सप्तमाष्टके षष्ठोऽध्यायः॥

१ °दधाति अ वि[1][2]. २. अधिकृत° मूको. ३. अधिगतवन्तः वि[1]. ४. स्तुतिकारा अ वि[1]. ५. °दधाति अ वि[1]. ६ पृथिवी मूको. ७. °के मूको. ८. मायस्यान्त वि[1] अ[1]; मसस्यन्त वि[1]. ९. °धीमिदं वि[1] अ[1]; °सीमिदं वि[1]. १०. °न्ते मूको. ११-११. नीडं···तपक्षा वि[1] अ[1]. १२-१२. नास्ति मूको. १३. दः वि[1]; यः अ[1].

अथ सप्तमोऽध्याय ।

वेङ्कट०

'नि वर्तध्व मानु गात' इत्यस्मिन्नासति माधव ।
'वस्वादिषु प्रवक्तव्यम्'[1] आदित सम्प्रदर्शयन् ॥ १ ॥

वसवो रुद्रा आदित्या शाट्यायनकदर्शिता[2] ।
[3]पृच्छते याज्ञवल्क्येन[3] शाकल्याय महर्षये ॥ २ ॥

अत्र शाट्यायनकम्--'कतमे[4] वसव इति। अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्ष चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसव । एतेषु हीदं सर्वं वसु हितमिति। तस्माद्वसव इति। कतमे रुद्रा इति। दश पुरुषे प्राणा इति होवाच। आत्मैकादश ते यदोत्क्रामन्तो यन्ति अथ रोदयन्ति। तस्माद् रुद्रा इति। कतम आदित्या इति। द्वादश मासाः संवत्सर इति होवाच' (जैब्रा २,७७ [तु. माश ११, ६, ३, ६-८ प्रभृ.]) इति।

प्रोवाच बृहदारण्ये शाकल्यायैव पृच्छते।
वसून् अयं याज्ञवल्क्यस्तदथ ब्राह्मण शृणु ॥ ३ ॥

'कतमे वसव इति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चाऽन्तरिक्ष चाऽऽदित्यश्च [5]द्यौश्च चन्द्रमाश्च[5] नक्षत्राणि चैते[6] वसव' (माश ११,६,३,६) इत्यादिक वाजसनेयिभ्य श्रोतव्यमिति।

अरुणैर्नाम ऋषिभिर्वसवोऽन्ये[7] प्रदर्शिता:[8] ।
अग्निश्च जातवेदाश्च पठिता नामभिश्च ते ॥ ४ ॥

रुद्रानपि पठन्त्यन्यान्[9] अरुणा गणश स्थितान् ।
ज्ञेयास्ते प्रभ्राजमाना[10] अरुणप्रक्रमक्रमात् ॥ ५ ॥

ये वा केचन सन्त्येते[11] क एतेषा समन्वय ।
क्रमेण सवनेषूक्तो [12]विविधैर्ब्राह्मणै सह[12] ॥ ६ ॥

ग्रहैरिन्द्रादयोऽस्माभिरिज्यन्ते गृहदेवता ।
अन्येषु चेज्यमानेषु कथ वस्वादयो गता ॥ ७ ॥

वसुरुद्रादितिसुता इन्द्रेण सह सङ्गता ।
देवता तद्विशिष्टेन्द्र सवनानां प्रदर्शित ॥ ८ ॥

वस्वादयश्च बहुभिरन्यैर्देवै समन्विता ।
अग्निवाय्वादयस्तेषु प्रधाना इति निर्णय ॥ ९ ॥

१-१. पस्वादिषु वक्त वि[2], पवस्वादिषु वक्त° अ[1]; वस्वादिष्विह वक्त° वेंकभ. २. °ता वि[2] अ[1]. ३-३ पृच्छते वि[2] अ[1] ४. °मे ते वि[1]. ५-५. °द्यौश्चइमा मूको. ६ नास्ति वि[1]. ७ महर्षिभिर्वसवोतन्य वि[2] अ[1]. ८. °ता वि[2] अ[1]. ९ °न्याद वि[2] अ[1]. १०. भ्राज° वि[2] अ[1]. ११. सज्येत वि[2] अ[1], सन्त्येते वि[1]. १२-१२ °णैरिह वेंकभ.

[3]त्रीणि शता त्री सहस्राण्[3] बहवो हि प्रदर्शिता ।
इन्द्रद्वारेण सर्वे च ते यज्ञेषु समन्विता ॥ १० ॥

प्रतिलोकस्थितान् ब्रूते 'य देवासो दिवी (वि[3]इ) त्यृषि ।
तेषु क प्रथमो वर्गो मध्यम[3] क क[4] उत्तम[5] ॥ ११ ॥

एवंविधेषु मन्त्रेषु क्रियाकारकबोधनम् ।
शक्यतेऽनृषिभि कर्तुं न विविच्य प्रदर्शनम् ॥ १२ ॥

बहूनामिह मन्त्राणा क्रियाकारकदर्शनात् ।
भवत्यर्थोऽपि विस्पष्ट प्रयोक्तुरिव सन्निधौ ॥ १३ ॥

अथ सङ्ख्यासमुद्देशे भूयान् भवति सशय ।
ब्राह्मणानि प्रमाणानि [6]तदर्थेष्विति निर्णय[6] ॥ १४ ॥

[7]एव च कथितेऽप्यर्थे नानादिग्भ्य समागता ।
पठन्ति चेद् ब्राह्मणानि तत एव विनिर्णय[7] ॥ १५ ॥

पठिता देवताध्याये त्रिषु स्थानेषु देवता ।
विद्यन्त[8] स्तुतयो यासा ता एता यास्कदर्शिता ॥ १६ ॥

केचिद् वस्वादयस्तेषु य प्राग्ब्राह्मणदर्शिता ।
प्रजापतिश्चाश्विनौ च[9] बहिर्भूता इति स्थिति ॥ १७ ॥

अष्टौ वसव ' इत्युक्त्वा यदतावत्त्वकीर्तनम् ।
तत्तु [10]वस्वादिबाहुल्याद् उपेक्ष्यान्यत्[10]† कृत विदु ॥ १८ ॥

'अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशाऽऽदित्या एतावन्तो वै देवा ' (तु मास्य ४, ५, ७, २)
[illegible]

[१९]

[11]मथितो यामायन , भृगुर्वारुणिर्वा, भार्गवश्च्यवनो वा ऋषि । आपो गावो वा देवता, प्रथमाया उत्तरार्धस्य अग्नीषोमौ । अनुष्टुप छन्द , षष्ठी गायत्री[11] ।

नि वर्तध्वं मानुं गातास्मान्त्सिषक्त रेवतीः ।
अग्नीषोमा पुनर्वसू अस्मे धारयतं रयिम् ॥ १ ॥

---

१ ऋ ३,९,९ २. ऋ १,१३९,११ ३. 'म वि[1] अ[1]. ४ द्र वि[1], -द्र अ[1]. ५. उच्यते अ[1]. ६ ६ तत एव विनि° वि[1] अ ७ ७ नास्ति वि[2] अ[1]. ८ भिद्य° वि[1]. ९ नास्ति वि[2] १० १० °स्यसो ऽधर्थे यैकस्य † °ध्यन्याद वि[2] अ[1]. ११-११ नास्ति मूको.

नि । वुर्तुध्वम् । मा । अनु । गात । अस्मान् । सिसक्त । रेवती ।
अग्नीषोमा । पुनर्वसु इति पुनःऽवसू । अस्मे इति । धारयतम् । रयिम् ॥ १ ॥

उद्गीथ० 'उत्तर सूक्तम्' 'नि वर्तध्वम्' इत्यष्टर्च गोदेवतम् अब्देवत वा भृगुर्वारुणिर्भार्गवश्च्यवनो वा यामायनो वा मथितो ददर्श।

हे गाव' आप' वा यूयम् अन्यतो गच्छन्त्य नि वर्तध्वम् अस्मान् प्रति। मा अनु गात अस्मत्तोऽन्यं[2] पुरुषम्। एतन्मयोक्त श्रुत्वा अस्मान् एव सिषक्त वाहनदोहनस्नानपानादिद्वारेण सेवत हे रेवती! क्षीरादिधनेन धनवत्य'। क्षीरादिधनसहिता सेवध्वमित्यर्थ। हे अग्नीषोमा! पुनर्वसू! पुन पुनर्दातारौ' स्तोतॄणां यज्ञाद्य आच्छादयितारौ' युवामपि अस्मे अस्मासु धारयतम् स्थापयतम् रयिम् धन गोलक्षणम् अब्लक्षण वा। क्षीरादिधनसहितमिति सामर्थ्यात् पूर्ववद्योज्यम्। एतम् अन्नार्धर्चे बृहद्देवताकाराभिप्रायेण अग्नीषोमयो गुणभाव प्रधानभावो वा कल्प्य (तु बृदे ७,१०) ॥ १ ॥

वेङ्कट० यामायनो मथित। तम् आशौचात्[3] परित्यक्तनित्यनैमित्तिक परित्यज्याऽऽप[4] पशवो वाऽक्रामन्[5]। स एतेन[6] सूक्तेन पुनराह्वयति[7]। नि वर्तध्वम् मा अनुक्रमेण गच्छत, अस्मान् सेवध्वम् पशुमत्य![8] धनवत्यः' वा। हे अग्नीषोमौ![9] पुनर्वसू! यौ अपक्रान्तं वसु पुनः पुरुषाय नियच्छथ, [10]तौ अस्मासु[10] धारयतम् रयिम् ॥ १ ॥

पुनरेना नि वर्तय पुनरेना न्या कुरु। इन्द्र एणा नि यच्छत्वग्निरेना उपाजतु ॥२॥
पुन । एना । नि । वर्तय । पुन । एना । नि । आ । कुरु ।
इन्द्र । एना । नि । यच्छतु । अग्नि । एना । उपऽआजतु ॥ २ ॥

उद्गीथ० आत्मनैवात्मान सम्प्रेषयति। हे मदीयान्तरात्मन्' अन्यतो गच्छन्ती एना गा अपो वा वृष्टिलक्षणा पुन नि वर्तय मदभिमुखी कुरु। निवर्त्य च पुन एना नि आ कुरु नियता कुरु आत्मायत्ता कुरु। इन्द्र च तव सहायभूत एना नि यच्छतु स्वदायत्ता करोतु। अग्नि च एना उपाजतु उपगमयतु उपक्षिपतु[11] वा, उपयोग्या करोत्वित्यर्थ ॥ २ ॥

वेङ्कट० एना[12] अपक्रमिता[13] पुन एव[14] नि वर्तय इन्द्र'। पुन एना[15] त्व च अग्ने' अस्मासु

---

१ १ नास्ति अ[1]. २. स्वने ना व मूको ३. अशौचात् वि[1] ४ °त्यजाव वि[2] अ[3], °त्यजाप वि[1] ५ °क्रमत् वि[1] अ[1], °क्रामन् वि[3] ६ ते वि[1] अ[1] ७ °यन्ति वि[2] अ[1] ८ पशुमन्यो मूको। ९. यावत् वि[2] १०-१० तावद् वि, °ता व° वि[1] व° अ[1] ११ उपक्षिपयतु वि[1,2] १२ पुन एना मूको १३ अवक्रान्ता वि[2] अ[1], अपक्रामता वि[1] १४ एना वि[1]. १५. नास्ति वि[1] अ[1]

'नि आ कुरु' । अथ परोक्षमाह—इन्द्र एना अस्मासु नि यच्छतु । तदर्थम् अग्नि एनाः गच्छन्ती. दण्डादिना उपाजतु ॥ २ ॥

पुन॑रे॒ता नि व॑र्तन्ताम॒स्मिन् पु॑ष्यन्तु॒ गोप॑तौ ।
इ॒हैवाग्ने॒ नि धा॑रये॒ह ति॑ष्ठतु॒ या र॒यिः ॥ ३ ॥

पुन॑ । ए॒ता । नि । व॒र्त॒न्ता॒म् । अ॒स्मिन् । पु॒ष्य॒न्तु॒ । गोऽप॑तौ ।
इ॒ह । ए॒व । अ॒ग्ने॒ । नि । धा॒र॒य॒ । इ॒ह । ति॒ष्ठ॒तु॒ । या । र॒यि. ॥ ३ ॥

उद्गीथ० पुन एता मा प्रति नि वर्तन्ताम्, मम भवन्त्वित्यर्थ । भूत्वा च अस्मिन् मयि गोपतौ गवा साम्रादिमतीनाम् अपा वा वृष्टिलक्षणाना स्वामिनि स्वत्वेन स्थित्वा नित्यम् पुष्यन्तु पुष्टा भवन्तु । पुष्टाश्च सती इह एव अस्मिन्नेव मयि गोपतौ हे अग्ने! नि धारय नियमेन स्थापय । इह एव मयि गोपतौ या रयि यदपि धन व्रीह्यादिक चापि[1] गोसहितं तिष्ठतु ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पुन एता नि वर्तन्ताम्, निवृत्ता च अस्मिन् गोपतौ भवन्तु पुष्टा । इह एव अग्ने! रयिम्[1] नि धारय । इह तिष्ठतु या रयि ॥ ३ ॥

यन्नि॒यानं॒ न्यय॑नं सं॒ज्ञानं॒ यत् प॒राय॑णम् ।
आ॒वर्त॑नं नि॒वर्त॑नं॒ यो गो॒पा अपि॒ तं हु॑वे ॥ ४ ॥

यत् । नि॒ऽयान॑म् । नि॒ऽअय॑नम् । स॒म्ऽज्ञान॑म् । यत् । प॒रा॒ऽअय॑नम् ।
आ॒ऽव॒र्त॑नम् । नि॒ऽव॒र्त॑नम् । य । गो॒पा । अपि॑ । तम् । हु॒वे ॥ ४ ॥

उद्गीथ० 'यत नियानम्' गवा नियान नियमेन यान्त्यत्रेति नियान स्थान गोष्ठाख्यम् । यच्छब्दयोगात् तच्छब्दोऽध्याहार्य । हुवे इति च क्रियापद सर्वतोऽनुषक्तव्यम्[2] तदपि हुवे आह्वयामि । आह्वानमभिमुखीकरणम्[3] । तेन चात्र तत्पूर्विका प्रार्थना लक्ष्यते । गोसहित प्रार्थय इत्यर्थ । न्ययनम् यदपि गवा चरित्र गताना नियमेन गृहप्राप्तिलक्षण तदपि प्रार्थये । यदपि गवाम् 'सज्ञानम् सम्यग् ज्ञायतेऽनेनेति सज्ञानम् शबलादिचिह्न नाम वा तदपि प्रार्थये । यत् अपि गवाम् परायणम् परागमन चरित्र धन प्रति गमन तदपि प्रार्थये । यदपि गवाम् आवर्तनम् धन चरितुम् इतश्चेतश्च प्रवर्तनं तदपि प्रार्थये । यदपि गवा[4] चरित्वा गृहान् प्रति निवर्तनम् तदपि प्रार्थये । य अपि गोपा गोपालक, तम् अपि हुवे प्रार्थये । सर्वगुणोपेता गा प्रार्थय इत्यर्थः ॥ ४ ॥

१-१. ०धनरुद्र वि' अ'; ०धनुकुल वि'. २. चरि वि'''. ३. नास्ति वि'. ४ ४. नास्ति वि''', ५ "उत्सरू" वि'''. ६ ६. नास्ति अ'.

वेङ्कट० यत्र नियान्ति[1] तत्[2] नियानम् पन्था.[3]। यत्र नियन्ति तत्[4] न्ययनम्[5] अरण्यम्। तस्मिन् यत्र सङ्गच्छन्ते इतरेतरं जानन्त तत् सञ्ज्ञानम्। अथ तत चरणार्थं यत्र पराचीना यन्ति तत् परायणम्। चरित्वा यत आवर्तन्ते तत् आवर्तनम्। आवृत्ता यस्मिन् गोपा अभिगच्छन्ति तत् निवर्तनम्। एवंविधेभ्यो बहुभ्य स्थानेभ्य· गा आ हुवे। य· चाऽऽसां गवाम् गोपा तम् अपि[6] ह्वयामि इति ॥ ४ ॥

य उदानड् व्ययनं य उदानट् परायणम् ।
आवर्तनं निवर्तनमपि गोपा नि वर्तताम् ॥ ५ ॥

य । उत्ऽआनट् । विऽअयनम् । य. । उत्ऽआनट् । पराऽअयनम् ।
आऽवर्तनम् । निऽवर्तनम् । अपि । गोपा । नि । वर्तताम् ॥ ५ ॥

उद्गीथ० य· गोपा उदानट् व्याप्नोति व्ययनम् विविधगमनम्[7] गवा नष्टानाम् अन्वेषणार्थम् इतश्चेतश्च भ्रमणमित्यर्थ । य च गोपाल· उदानट् व्याप्नोति अनुभवति। किम्। परायणम् परागमनम् गोभि सहाटवीं[8] प्रति चारणाय गमनमित्यर्थ । यश्च गोपाल. आवर्तनम् अनुभवति गोभिश्चरन्तीभिश्चेतश्चेतश्च[9] भ्रमणमित्यर्थ । यश्चाटवीतो[10] गोभिः सहितो[11] गृहान् प्रति निवर्तनम् अनुभवति, स अपि गोपा गोपालो गोभि. सहितो[12] गृहान् प्रति नि वर्तताम् क्षेमेणाऽऽगच्छत्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यतो विविध गच्छन्ति तत् व्ययनम्[13]। य[14] गोपा एतानि स्थानानि उद्व्याप्नोति[15], स गोपा गोभि सह अपि[16] नि वर्तताम् ॥ ५ ॥

आ निवर्त नि वर्तय पुनर्न इन्द्र गा देहि । जीवाभिर्भुनजामहै ॥ ६ ॥

आ । निऽवर्त । नि । वर्तय । पुन॰ । न॰ । इन्द्र । गा. । देहि । जीवाभि॰ । भुनजामहै ॥ ६ ॥

उद्गीथ० आ निवर्त आ[17] इति अर्वागित्यर्थ । अर्वाग् अस्मदभिमुख निवर्तस्व (?)[18] त्व हे इन्द्र!, अस्मदभिमुखो भवेत्यर्थ । भूत्वा चान्यतो गच्छन्ती नि वर्तय अस्मदभिमुखी कुरु। कृत्वा च पुन पश्चात् न अस्मभ्यम् हे इन्द्र! गा देहि त्वम्। दत्ताभिश्च गोभि जीवाभि चिरञ्जीविनीभि[19] सर्वञ्जीवयन्तीभिर्वा[20] भुनजामहै देवपितृमनुष्यान् अस्मांश्च सम्भोजयेम। सम्पुष्णीमेत्याशास्महे ॥ ६ ॥

---

१. °याति वि[1]. २ तं वि[1] अ[1]. ३. पन्थानम् वि[1] अ[1]. ४. तस्य वि[1] अ[1]. ५. °यम् वि[1] अ[1]. ६. आ वि[1]. ७ विविध···न मूको ८ °हाटवीं मूको. ९. °भिरितश्चे वि[1,3]. १० °श्चाटवी° मूको. ११ सह अ वि[1], सहतो वि[1,3]. १२. सहतो मूको. १३. व्य° मूको. १४. नास्ति वि[3]. १५. यद्व्या° वि[3] अ[1]. १६. अपि मूको १७. नास्ति मूको १८. क्विप इति चिन्त्यम् (तु वैप १,१८३१ p). १९. °ञ्जीविभि वि[1,2,3], °ञ्जीवाभि अ. २०. °यन्तीर्वा वि[1,3].

वेङ्कट० यो निवर्तयति स [1]निवर्तः। आ[1] नि वर्तय हे निवर्त! अपगच्छन्तीः गाः[2]। पुनः अस्मभ्यम्[3] इन्द्र! गाः देहि। जीवाभिः गोभिः इन्द्र! भुनजामहै ॥ ६ ॥

परि वो विश्वतो दध ऊर्जा घृतेन पयसा।
ये देवाः के च यज्ञियास्ते रय्या सं सृजन्तु नः ॥ ७ ॥

परि। वः। विश्वतः। दधे। ऊर्जा। घृतेन। पयसा।
ये। देवाः। के। च। यज्ञियाः। ते। रय्या। सम्। सृजन्तु। नः ॥ ७ ॥

उद्गीथ० वः युष्माकं गवां सम्बन्धिना ऊर्जा अन्नेन हविर्लक्षणेन घृतेन च[4] पयसा च क्षीरेण च विश्वत विश्वान् सर्वान् देवपितृमनुष्यान्[5] परि दधे सन्धारयामि पुष्णामि, नात्मानमेव केवलम्। एतज्ज्ञात्वा ये के च देवाः यज्ञियाः यज्ञसंवाहाः[6], ते रय्या धनेन गोलक्षणेन सम् सृजन्तु संयोजयन्तु नः अस्मान्। अनुग्रहबुद्ध्या स्वयमुपनमन्तीषु गोषु व्याघातं मा कार्षुरित्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० हे[7] देवाः! युष्मान् अहम् विश्वतः परि दधे दध्ना घृतेन पयसा च[8]। ये के-चन भवन्ति यज्ञार्हा देवाः, ते अस्मान् रय्या सम् सृजन्तु ॥ ७ ॥

आ निवर्तन वर्तय नि निवर्तन वर्तय।
भूम्याश्चतस्रः प्रदिशस्ताभ्य एना नि वर्तय ॥ ८ ॥

आ। निऽवर्तन। वर्तय। नि। निऽवर्तन। वर्तय।
भूम्याः। चतस्रः। प्रऽदिशः। ताभ्यः। एनाः। नि। वर्तय ॥ ८ ॥

उद्गीथ० आकारो वर्तयेत्यनेनाख्यातेन सम्बन्धयितव्यः। हे [9]मदीयकर्मात्मन्! अभिमुखम्[9] आ वर्तय गाः स्तुत्या यागेन च प्रसाद्योपनामयेत्यर्थः। यूयमपि हे गावः! प्रसाद्यमानाः निवर्तन[10] निवर्तध्वम्(?) प्रसद्योपनमतेत्यर्थः[11]। किं च उपगम्य पश्चात् गोपाऽऽलम्भनकर्मक्षयाद् अपगच्छन्तीर्गाः पुनरपि स्तुत्या यागेन च प्रसाद्य निवर्तय। अनिवर्तमानाश्च यूयमपि हे गावः! निवर्तन निवर्तध्वम्(?) पुनरपि प्रसद्योपनमतेत्यर्थः[11]। कुतो निवर्तयामि निवर्तामहे चेति पृष्टे उच्यते—भूम्याः पृथिव्याः सम्बन्धिन्यो याः चतस्रः प्रदिशः प्रकृष्टा दिश प्राच्याद्याः ताभ्यः दिग्भ्यः एनाः गाः सर्वदिक्काः नि वर्तय। निवर्तध्वं[12] यूयमिति सामर्थ्यादध्याहार्यम्[13]। अदेवतापक्षेऽपि सूक्तार्थो यथा घटते, तथा योजना कर्तव्या ॥ ८ ॥

१-१. नास्ति वि[2] अ[1]. २. त्रुटितम् वि[2] अ[1]; नास्ति वि[1]. ३. °भ्य वि[2] अ[1]. ४. नास्ति अ. ५. देवमनुष्यपितॄन् अ वि[1]. ६. संवाहाः वि[1]; सपर्याः वि[1]. ७ नास्ति वि[2] अ[1] ८. नास्ति वि[1]. ९-९. °कर्मात्माभिमु° मूको. १०. निवर्तन निवर्तनं अ वि[1]; निवर्तनं वि[2,3]. ११. प्रमाद्यो° मूको. १२. निवर्तध्वं अ वि[1,3]. १३. सामान्यादध्याहार्यम् अ वि[2].

वेङ्कट० सा एषा निगदव्याख्याता। इन्द्रो निवर्तन इति ॥ ८ ॥

[1]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये प्रथमो वर्ग [1] ॥

[२०]

[2]ऐन्द्र प्राजापत्यो वा विमद, वासुक्रो वसुकृद् वा ऋषि । अग्निर्देवता। गायत्री छन्द, प्रथमा एकपदा विराट, द्वितीया अनुष्टुप्, नवमी विराट्, दशमी त्रिष्टुप्[2]।

भद्रं नो अपि वातय मनः ॥ १ ॥

भद्रम्। न । अपि । वातय । मन ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तर सूक्तम् 'भद्र न' इति दशाक्षरमेकपादयुक्त शान्त्यर्थं मनोदेवतम्। शान्तिकर्म देव, प्रजापतिर्वा[2]। ऐन्द्र प्राजापत्यो वा विमदो ददर्श। अनेन सूक्तेन शान्त्यर्थं यत्कर्म क्रियते जपलक्षण होमलक्षण वा तदुच्यते। हे शान्तिकर्म[1] प्रजापते[1] वा भद्रम् कल्याणम् अनर्थशान्तिलक्षण धर्मार्थकामादिलक्षण च न अस्माक सम्बन्धि मन मनसाऽत्र मनआदिसर्वकरणानाम् अधिष्ठाता भोक्तृपुरुषो लक्ष्यत तस्य सुखदु खफलसम्बन्धात्। मनआदिसर्वकरणानाम् अधिष्ठातार सुखदु ख फलस्य भोक्तार पुरुषमित्यर्थ । अपि वातय अपिरत्र धात्वर्थानुवादी। गमय प्रापयेत्यर्थ ॥ १ ॥

इति वनवासीविनिर्गताचार्यस्य उद्गीथस्य कृता ऋग्वेदभाष्ये चतुष्पञ्चाशोऽध्याय समाप्त ॥

सूक्त समाप्तम्[3] ॥

वेङ्कट० विमद ऐन्द्र । भद्रम् अस्माकम् आगमय[4] मन । अग्निं तुष्टूषु[5] प्रार्थयते। आग्नेयम् इद[6] सूक्तमिति ॥ १ ॥

अग्निमीळे भुजां यविष्ठं शासा मित्रं दुर्धरीतुम् ।
यस्य धर्मन्त्स्व१रेनीः सपर्यन्ति मातुरूधः ॥ २ ॥

अग्निम्। ईळे। भुजाम्। यविष्ठम्। शासा। मित्रम्। दुःऽधरीतुम्।
यस्य। धर्मन्। स्वः। एनीः। सपर्यन्ति। मातुः। ऊधः ॥ २ ॥

उद्गीथ० उत्तर[7] सूक्तमाग्नेयम् ऐन्द्र प्राजापत्यो वा विमदो ददर्श। अग्निम् अहम् इळे 'ईड स्तुतौ'। स्तौमि। कीदृशम्। भुजाम् हविर्भुजा देवाना मध्ये यविष्ठम् युवतमम्, अग्निहोत्रादिकर्मार्थम् अहन्यहनि जायमानत्वाद् अतिशयेन युवानमित्यर्थ । अथवा भुजा भोक्तृणामाहुतीनां मिश्रयितृतमम्, इतरथा देवाना तन्मुखत्वाद् अतिशयनाऽत्तारमित्यर्थ[8]। शासा अनुशासनेन हेतुना मित्रम् यस्मात् इद कर्तव्यमिद न कर्तव्यमिति सर्वमनुशास्ति तस्मात् सर्वस्य स्निग्धभूतमित्यर्थ । दुर्धरीतुम् दुर्धर च दुर्निवार शत्रुभिर्युद्धकाले। अथवा ग्रामदाह वनदाहे च। किञ्च यस्य अग्न सम्बन्धिनि धर्मन् कर्मणि अग्निहोत्रादिके स्व सर्वदेवनात

१-१ नास्ति मूको २ °र्वा। अपि वातयति मूके. ३ इतोऽग्रे उद्गीथाचार्याभिमता सूक्तसङ्ख्या एकाधिका द्र ४ 'यति वि' अ' ५ तुष्टुषु वि[1,2]; तुष्टुषु अ[1] ६ नास्ति वि[1,2]. ७ आग्नेयमैन्द्रमिति सूक्तम् उत्त' अ ८ त दु खवाद° मूको.

दिवम् आदित्य वा एनी देवान् प्रतिगच्छन्त्य आहुतय सपर्यन्ति स्थितिकरणद्वारेण परिचरन्ति सेवन्ते। अथवा स्व सपर्यन्तीत्यनयो[1] सामानाधिकरण्यम्। स्वरिति चायमत्र सर्वपर्यायो निपात। स्व सर्वे देवा एनी आत्मान प्रतिगरणाय गन्त्रीराहुती[2] स्तुतीश्च सपर्यन्ति परिचरन्ति सवन्ते, उपजीवन्तीत्यर्थः। किमिव। मातु ऊध लुप्तोपममेतत्। यथा मातुर्गो ऊध क्षीरोपसहारस्थान वत्सा उपजीवन्ति। एव तमग्निमीळे इति सम्बन्ध कार्य ॥ १ ॥

वेङ्कट० अग्निम् स्तौमि रक्षकाणा देवाना मध्ये युवतमम् शासितारम् असताम् अनुशासितार वा मित्रम् दुर्धरम्। यस्य व्रते सर्वा प्रजा गमनशीला पृथिव्या ऊर परिचरन्ति। वर्पत्यग्नि इति कर्षणादिकम् कुर्वन्ति ॥ २ ॥

यमा॒सा कृ॒पनी॑ळं भा॒साके॑तुं व॒र्धय॑न्ति। भ्राज॑ते॒ श्रेणि॑दन् ॥ ३ ॥

यम्। आ॒सा। कृ॒पऽनी॑ळम्। भा॒साऽके॑तुम्। व॒र्धय॑न्ति। भ्राज॑ते। श्रेणि॑ऽदन् ॥ ३ ॥

उद्गीथ० यम् अग्निम् आसा उपासनेन स्तुतिभिर्हविर्भिश्च सेवनेन कृपनीळम् कर्मस्थानम् सर्वकर्माधारमित्यर्थ। भासाकेतुम् ज्वालालक्षणम् एत दीप्तिपताकम् दीप्त कर्तार वा। वर्धयन्ति[3] शरीरेण वीर्येण च स्तोतारो यष्टारश्च। यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्य। सोऽग्नि भ्राजत दीप्यते[4] सर्वत्र कर्मार्थम्। कीदृश। श्रणिदन् ज्वालाप्रद[5] ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यम् आस्येन कल्पितस्थान दीप्तिरश्मिम्[6] वर्धयन्ति। स भ्राजते श्रयणशील्दन्त[7] ॥ ३ ॥

अ॒र्यो वि॒शां गा॒तुरे॑ति॒ प्र यदान॑ड् दि॒वो अन्ता॑न्। क॒विर॒भ्रं दीद्या॑नः ॥ ४ ॥

अ॒र्य। वि॒शाम्। गा॒तु। ए॒ति॒। प्र। यत्। आन॑ट्। दि॒व। अन्ता॑न्। क॒वि। अ॒भ्रम्। दीद्या॑न ॥

उद्गीथ० अर्य स्वामी सर्वस्याग्नि विशाम् यजमानमनुष्याणा च गातु विशिष्टगतिरग्नि। किञ्च यत् यदा दीद्यान दीप्यमान एति ऊर्ध्व गच्छति, तदा प्र आनट् प्रकर्षेण व्याप्नोति तेजसा। किम्। दिव द्युलोकस्य अन्तान् पर्यन्तान्। कवि मेधावी अभ्रम् अत्रान्तरिक्षोपलक्षणम्। अभ्रोपलक्षितम् अन्तरिक्षञ्च[8] व्याप्नोतीत्यर्थ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स्वामी मनुष्याणाम् स्तोतव्य तदानीम् एति, प्राप्नोति यदा अन्तरिक्षस्य पर्यन्तान्[9] कवि अभ्रम् दीपयन् ॥ ४ ॥

जु॒षद्ध॒व्या मानु॑षस्यो॒र्ध्वस्त॑स्थावृ॒भ्वा य॒ज्ञे। मि॒न्वन्त्सद्म॑ पु॒र ए॑ति ॥ ५ ॥

जु॒षत्। ह॒व्या। मानु॑षस्य। ऊ॒र्ध्व। त॒स्थौ॒। ऋ॒भ्वा। य॒ज्ञे। मि॒न्वन्। सद्म॑। पु॒र। ए॒ति ॥ ५ ॥

---

१ स्वयन्तीत्यत्र न ये वि[1], °स्वयोः वि[3], 'अनयो वि[2] अ[1] २. गुन्त्रीरा° मूको
३ नास्ति मूको. ४ दीप्यत्य वि[1] ५. ज्वाला ••• मूको. ६ दीप्तिरश्मम् वि[2] अ, दीप्तरश्मिम् वि[1].
७. °शील्दन्तः वि[1] अ[1]. ८. मन्त्रोपल° मूको ९ पर्यन्तात् वि[2] अ[1], °न्तार् वि[1].

उद्गीथ० जुषत् सेवमान, भक्षयन्नित्यर्थः। हव्या हवींषि मानुषस्य यजमानमनुष्यस्य स्वभूते यज्ञ ऊर्ध्वं तस्थौ तिष्ठति ऊर्ध्वं ज्वलतीत्यर्थः।[१] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सेवमान[२] हवींषि मनुष्यस्य उत्तिष्ठति दीप्तेन तेजसा सह यज्ञे। परिच्छिन्दन् यज्ञगृह तस्य[३] पुरस्तात् उत्तरवेद्याम् एति ॥ ५ ॥

स हि क्षेमो॑ ह॒विर्य॒ज्ञः श्रु॒ष्टीद॑स्य गा॒तुरे॑ति । अ॒ग्निं दे॒वा वाशी॑मन्तम् ॥ ६ ॥

स । हि । क्षेम॑ । ह॒वि । य॒ज्ञ । श्रु॒ष्टी । इत् । अ॒स्य॒ । गा॒तु । ए॒ति । अ॒ग्निम् । दे॒वा । वाशी॑ऽमन्तम् ॥

वेङ्कट० स एव रक्षक हविष यज्ञ, तस्यैव गातु क्षिप्र देवान् एति स्तुतिशब्द, यस्मिन् यज्ञे अग्निम् स्तोतार स्तुतिमन्तम्[४] कुर्वन्ति ॥ ६ ॥

[५]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये द्वितीयो वर्ग[५] ॥

य॒ज्ञा॒सा॒हं दुव॑ इषे॒ऽग्निं पूर्व॑स्य॒ शेव॑स्य । अद्रेः॑ सू॒नुमा॒युमा॑हुः ॥ ७ ॥

य॒ज्ञ॒ऽसह॑म् । दुव॑ । इ॒षे॒ । अ॒ग्निम् । पूर्व॑स्य । शेव॑स्य । अद्रे॑ । सू॒नुम् । आ॒युम् । आ॒हु॒ ॥ ७ ॥

वेङ्कट० महत्तया यज्ञस्य अभिभवितृ[६] धनम्[७] इच्छामि। अग्निम् पूरकस्य सुखस्य अश्मन[८] जातम् गन्तव्यम् आहु। अग्नि सुखार्थम् उपगन्तव्य[९] इति ॥ ७ ॥

नरो॒ ये के चा॒स्मदा विश्वेत् ते वा॒म आ स्युः॑ । अ॒ग्निं ह॒विषा॒ वर्ध॑न्तः ॥ ८ ॥

नर॑ । ये । के । च॒ । अ॒स्मत् । आ । विश्वा॑ । इत् । ते । वा॒मे । आ । स्यु॒रिति॑ स्यु । अ॒ग्निम् । ह॒विषा॑ । वर्ध॑न्त ॥

वेङ्कट० ये केचन मनुष्या अस्मत्त आ[१०] जाता, सर्वे [११]एव ते[११] धने आ भवेयु[१२] अग्निम् हविषा वर्धन्त[१३] ॥ ८ ॥

कृ॒ष्णः श्वे॒तो॑ऽरु॒षो यामो॑ अस्य ब्र॒ध्न ऋ॒ज्र उ॒त शोणो॒ यश॑स्वान् ।
हिर॑ण्यरूपं॒ जनि॑ता जजान ॥ ९ ॥

कृ॒ष्ण । श्वे॒त । अ॒रु॒ष । याम॑ । अ॒स्य । ब्र॒ध्न । ऋ॒ज्र । उ॒त । शोण॑ । यश॑स्वान् ।
हिर॑ण्यऽरूपम् । जनि॑ता । ज॒जा॒न॒ ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अस्य रश्मि बहुवर्ण। अय महान् अश्ववान्[१४] ऋजुगामी। तम् इम हिरण्यवर्ण जनयिता जनयामास अग्निम् ॥ ९ ॥

---

१ इत परम् २०तमसूक्तस्यावशिष्टभाग २१तमसूक्तञ्च लुप्त द्र० मूको १२ इव॰ वि॰ अ॰. २ भासे॰ वि॰ अ॰ ३ नास्ति वि॰ ४ स्तुमन्त वि॰ अ॰ ५-५ नास्ति मूको ६ अभिमन वि॰ अ॰ ७ सनम् वि॰ अ॰. ८. आत्मन वि॰. ९ °न्यम् वि॰ अ॰. १० नास्ति वि॰ अ॰ ११-११. एते मूको १२ इव॰ वि॰ अ॰. १३ वर्धयन्तु वि॰ अ॰ १४ मन्नवान् मूको

एवा ते अग्ने विमदो मनीषामूर्जो नपादमृतेभिः सजोषाः ।
गिर आ वक्षत् सुमतीरियान इषमूर्जं सुक्षितिं विश्वमाभाः ॥ १० ॥

एव । ते । अग्ने । विऽमदः । मनीषाम् । ऊर्जः । नपात् । अमृतेभिः । सऽजोषाः ।
गिरः । आ । वक्षत् । सुऽमतीः । इयानः । इषम् । ऊर्जम् । सुऽक्षितिम् । विश्वम् । आ । अभारित्यभाः ॥ १० ॥

वेङ्कट० एवम् ते अग्ने । विमदः स्तुतिम् हे अन्नस्य[1] पुत्र! हविर्भिः सङ्गतः करोति । तदेवाऽऽह— स्तुतीः[2] आ वहति त्वदीयाः सुमतीः अभिगच्छन् । तथा सति त्वम्[3] अन्नम् रसम् शोभन-निवासम् च गृहम् सर्वम् च [4]अन्यदपि आ हर[4] ॥ १० ॥

[5]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये तृतीयो वर्गः[5] ॥

[२१]

[6]ऐन्द्रः प्राजापत्यो वा विमदः, वासुक्रो वसुकृद् वा ऋषिः । अग्निर्देवता । आस्तारपङ्क्तिश्छन्दः[6] ।

आग्निं न स्ववृक्तिभिर्होतारं त्वा वृणीमहे ।
यज्ञाय स्तीर्णबर्हिषे वि वो मदे शीरं पावकशोचिषं विवक्षसे ॥ १ ॥

आ । अग्निम् । न । स्ववृक्तिऽभिः । होतारम् । त्वा । वृणीमहे ।
यज्ञाय । स्तीर्णऽबर्हिषे । वि । वः । मदे । शीरम् । पावकऽशोचिषम् । विवक्षसे ॥ १ ॥

वेङ्कट० तत्र[1] स्वभूते विमदे मयि स्तुतिरियं[7] प्रवृत्ता इति सर्वथा[8] भिन्नम् इदं वाक्यम् 'वि वः मदे' इति । यद्वा युष्माकं विशेषेण[9] मदार्थम् अग्निं स्तौमि इति समीपस्थानाह । सर्वथा भिन्नं[10] वाक्यम् एव इति बोद्धव्यम् । [11]आ वृणीमहे[11] अग्निम् वयं सम्प्रति स्तुतिभि. होतारम् त्वाम् यज्ञाय स्तीर्णबर्हिषे अनुशायिनम् पावकदीप्तिम् । विवक्षसे इति च भिन्नं वाक्यम् । वहसि बोद्धव्यं त्वमिति । महन्नामधेयेषु[12] यास्कः पठति 'विवक्षसे' (निघ ३,३) इति[11] ॥ १ ॥

त्वामु ते स्वाभुवः शुम्भन्त्यश्वराधसः ।
वेति त्वामुपसेचनी वि वो मद ऋजीतिरग्न आहुतिर्विवक्षसे ॥ २ ॥

त्वाम् । ऊं इति । ते । सुऽआभुवः । शुम्भन्ति । अश्वऽराधसः ।
वेति । त्वाम् । उपऽसेचनी । वि । वः । मदे । ऋजीतिः । अग्ने । आऽहुतिः । विवक्षसे ॥ २ ॥

---

१. मन्दस्य वि[१] अ[१] २. °तिः वि[१] अ[१]. ३. त्वाम् वि[१]. ४-४. दव्याहरद वि[१] अ[१]. ५-५. नास्ति मूको. ६. नास्ति वि[१] अ[१]. ७. स्तुतिरियेद् वि[१] अ[१]. ८. सर्वोष्ठ वि[१]. ९. °पे वि[१] अ[१]. १०. °न मूको. ११. आइरमीमेरे वि[१]; आइरमिमेह अ[१]; आवृणीमहि वि[१]. १२. महनाम° मूको.

वेङ्कट० त्वाम् उ एव ते शोभनाऽऽभवना[1] [2]शोधयन्ति व्याप्तधना[2]। गच्छति उपसेचनी[3] ऋजुगमना[4] अग्ने! आहुति ॥ २ ॥

त्वे धर्माण आसते जुहूभिः सिञ्चतीरिव ।
कृष्णा रूपाण्यर्जुना वि वो मदे विश्वा अधि श्रियो धिषे विवक्षसे ॥ ३ ॥

त्वे इति । धर्माण । आसत । जुहूभि । सिञ्चती:ऽइव ।
कृष्णा । रूपाणि । अर्जुना । वि । व । मदे । विश्वा । अधि । श्रिय । धिषे । विवक्षसे ॥३॥

वेङ्कट० त्वयि धारका रश्मय निवसन्ति। जुहूभि सिच्यमाना इव आहुतय कृष्णानि अर्जुनानि च तव रूपाणि तथा विश्वा श्रिय स्वशिरसि धारयसि ॥ ३ ॥

यमग्ने मन्यसे रयिं सहसावन्नमर्त्य ।
तमा नो वाजसातये वि वो मदे यज्ञेषु चित्रमा भरा विवक्षसे ॥ ४ ॥

यम् । अग्ने । मन्यसे । रयिम् । सहसाऽवन् । अमर्त्य ।
तम् । आ । न । वाजऽसातये । वि । व । मदे । यज्ञेषु । चित्रम् । आ । भर । विवक्षसे ॥४॥

वेङ्कट० यम् अग्ने! मन्यसे श्रद्धासि रयिम् [5]बलवन्! अमर्त्य![5], तम्[6] आ हर अस्मभ्यम् सङ्ग्रामाय यज्ञेषु क्रियमाणेषु चित्रम् ॥ ४ ॥

अग्निर्जातो अथर्वणा विदद्विश्वानि काव्या ।
भुवद् दूतो विवस्वतो वि वो मदे प्रियो यमस्य काम्यो विवक्षसे ॥ ५ ॥

अग्नि । जात । अथर्वणा । विदत् । विश्वानि । काव्या ।
भुवत् । दूत । विवस्वत । वि । व । मदे । प्रिय । यमस्य । काम्य । विवक्षसे ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अग्नि जनित अथवणा वेत्ति विश्वानि कविकर्माणि, [6]भवति च दूत[6] यजमानस्य प्रिय नियन्तु हविषा कमनीय ॥ ५ ॥

[7]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याय चतुर्थो वर्ग[7] ॥

---

1 शोभना वि[२], शोभना अ[१]. 2-2 नास्ति वि[२] अ[१]. 3 अवसेचनी वि[२] अ[१] 4 ऊर्गमन वि[२] अ[१], उजगमना वि[१] 5-5 °व तमचमतम् वि[२] °व नमतमतम् अ[१] °व नमयनम् वि[१]. 6-6 भवगनि दू° वि[१] अ[१]. 7-7 नास्ति मूको

त्वां यज्ञेष्वीळतेऽग्ने प्रयत्यध्वरे ।
त्वं वसूनि काम्या वि वो मदे विश्वा दधासि दाशुषे विवक्षसे ॥ ६ ॥

त्वाम् । यज्ञेषु । ईळते । अग्ने । प्रऽयति । अध्वरे ।
त्वम् । वसूनि । काम्या । वि । वः । मदे । विश्वा । दधासि । दाशुषे । विवक्षसे ॥ ६ ॥

वेङ्कट० त्वाम् आसन्नेषु हविष्षु निष्टुवन्ति[1] अग्ने! वर्तमाने[2] अध्वरे। त्वम् वसूनि कमनीयानि विश्वानि दधासि[3] यजमानाय ॥ ६ ॥

त्वां यज्ञेष्वृत्विजं चारुमग्ने नि षेदिरे ।
घृतप्रतीकं मनुषो वि वो मदे शुक्रं चेतिष्ठमक्षभिर्विवक्षसे ॥ ७ ॥

त्वाम् । यज्ञेषु । ऋत्विजम् । चारुम् । अग्ने । नि । सेदिरे ।
घृतऽप्रतीकम् । मनुषः । वि । वः । मदे । शुक्रम् । चेतिष्ठम् । अक्षऽभिः । विवक्षसे ॥ ७ ॥

वेङ्कट० त्वाम् यज्ञेषु काले[4] यष्टारम् चारुम् अग्ने! स्थापयन्ति उपविशन्ति वा घृतपूर्णम् मनुष्याः ज्वलन्तम् अतिशयेन ज्ञातारं व्याप्तैः तेजोभिः ॥ ७ ॥

अग्ने शुक्रेण शोचिषोरु प्रथयसे बृहत् ।
अभिक्रन्दन् वृषायसे वि वो मदे गर्भं दधासि जामिषु विवक्षसे ॥ ८ ॥

अग्ने । शुक्रेण । शोचिषा । उरु । प्रथयसे । बृहत् ।
अभिऽक्रन्दन् । वृषऽयसे । वि । वः । मदे । गर्भम् । दधासि । जामिषु । विवक्षसे ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अग्ने! ज्वलता तेजसा[5] अत्यन्तम् विस्तीर्णो भवसि महान्। आभिमुख्येन शब्दं कुर्वन् वृष इवाऽऽचरसि। गर्भम् च दधासि ओषधीषु माध्यमिकः[6] ॥ ८ ॥

[7]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये पञ्चमो वर्गः[7] ॥

[२२]

[7]ऐन्द्रं प्राजापत्यो वा विमद, वासुको वसुकृद्वा ऋषिः। इन्द्रो देवता। पुरस्ताद्बृहती छन्दः, पञ्चमीसप्तमीनवम्योऽनुष्टुभः पञ्चदशी त्रिष्टुप्[7]।

कुह श्रुत इन्द्रः कस्मिन्नद्य जने मित्रो न श्रूयते ।
ऋषीणां वा यः क्षये गुहा वा चर्कृषे गिरा ॥ १ ॥

---

१. निष्टुवः मूको. २. °न वि॰ अ॰. ३ दधि वि॰ अ॰ ४ काल्येषु वि॰ ५-५. तेजसा ज्वलता वि॰ अ॰. ६ °क वि॰ अ॰ ७-७ नास्ति मूको

कुहं । श्रुतः । इन्द्रः । कस्मिन् । अद्य । जने । मित्रः । न । श्रूयते ।
ऋषीणाम् । वा । यः । क्षये । गुहां । वा । चर्कृषे । गिरा ॥ १ ॥

उद्गीथ० चर्कृषे प्रथमस्य स्थानेऽयं मध्यम. । करोतेः क्रियासामान्यवचनत्वात् करोतिश्चात्र स्तुतिक्रियायां वर्तते, अत्यर्थं स्तूयत इत्यर्थं, गिरा स्तुतिलक्षणया वाचा स इन्द्रः श्रुतः विख्यातः । कुह क स्थाने स्थितः अद्य श्रूयते । कस्मिन् वा यजमानजने इज्यत्वेन स्तुत्यत्वेन स्थितोऽद्य श्रूयते । किमिव । मित्रः न मित्र इव आदित्य इव, स्निग्ध इव वेत्यर्थ ॥ १ ॥

वेङ्कट० कुह श्रुत इन्द्रः[1] । एतदेवाऽऽह[2]— कस्मिन् अद्य जने 'सखा इव[3] श्रूयते । यः ऋषीणाम् वा निवासे गुहायाम् वा अरण्ये वा आकृष्यते स्तुत्या ॥ १ ॥

इह श्रुत इन्द्रों अस्मे अद्य स्तवे वज्यृचीषमः ।
मित्रो न यो जनेष्वा यशश्चक्रे असाम्या ॥ २ ॥

इह । श्रुत । इन्द्रः । अस्मे इति । अद्य । [4]स्तवे । वज्री । ऋचीषम[5] ।
मित्र. । न । य । जनेषु । आ । यशः । चक्रे । असामि । आ ॥ २ ॥

उद्गीथ० अत्रापि पूर्वोक्तेन न्यायेनोत्तरोऽर्धर्चः पूर्वं व्याख्येयः । यः इन्द्रः मित्र न आदित्य इव स्निग्ध इव वा यजमानजनेषु वा स्निग्धजनेषु 'यशः अन्न' कीर्तिं वा आ चक्रे आभिमुख्येन करोति । कीदृशं यश' । असामि आ मर्यादया असमाप्तम् अनन्तमित्यर्थ, सः इह अस्मदर्थे श्रुत विख्यात इन्द्र' अस्मे अस्माभि स्तवे अद्य स्तूयते वज्री वज्रायुध ऋचीषमः 'ऋच स्तुतौ' । ऋचा स्तुत्या सम । 'यद्याव इन्द्र ते शतं शतं भूमीरुत स्यु. । न त्वा वज्रिन्त्सहस्रं सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी' (ऋ ८, ७०, ५) इत्यादिकया स्तुत्यापि[6] समानगुण इत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० इह अद्य अस्मासु श्रूयते इन्द्र., स्तूयते च वज्री[7] स्तुत्या सम[8], सखा इव य स्तोतृषु अन्नम् करोति असाधारणम् ॥ २ ॥

महो यस्पतिः शवसो असाम्या महो नृम्णस्य तूतुजिः ।
भर्ता वज्रस्य धृष्णोः पिता पुत्रमिव प्रियम् ॥ ३ ॥

महः । यः । पतिः । शवसः । असामि । आ । महः । नृम्णस्य । तुतुजिः ।
भर्ता । वज्रस्य । धृष्णोः । पिता । पुत्रम्ऽइव । प्रियम् ॥ ३ ॥

---

१. °न्द्र मूको. २ देवाह वि[१] अ[१] ३-३. हरौ वि[१] अ[१]. ४ ४ या (६,२३) व्याख्यानमपि द्र. ५-५. यः मूको. ६. अतिस्तुत्या मूको. ७. °ज्रि मूको. ८. मम मूको.

उद्गीथ० य इन्द्र मह महत शवस बलस्य सेनाख्यस्य पति स्वामी। कीदृश। असामि आ मर्यादया असमात अनन्तगुण इत्यर्थ, मह महत नृम्णस्य शारीरस्य च बलस्य[1] ॥ ३ ॥

वेङ्कट० महत य बलस्य पति असाधारण्येन भवति महत च धनस्य[2] प्रेरक भर्ता वज्रस्य धर्षकस्य, सोऽस्मान् रक्षतु पिता पुत्रम् इव प्रियम् ॥ ३ ॥

युजानो अश्वा वातस्य धुनी देवो देवस्य वज्रिवः ।
स्यन्ता पथा विरुक्मता सृजानः स्तोष्यध्वनः ॥ ४ ॥

युजान । अश्वा । वातस्य । धुनी इति । देव । देवस्य । वज्रिऽव ।
स्यन्ता । पथा । विरुक्मता । सृजान । स्तोषि । अध्वन ॥ ४ ॥

उद्गीथ० हे वज्रिव । वज्रिन्। इन्द्र[1] यस्त्वम् देव, स त्वम् युजान स्वरथे युञ्जन्[3] अश्वा अश्वौ। कीदृशौ। वातस्य देवस्य धुनी बलेन[4] जवेन वा कम्पयितारौ अभिभवितारौ, वातादपि शीघ्रतरौ बलवत्तरौ वेत्यर्थ । स्यन्ता गच्छन्तौ पथा स्वर्गमार्गेण। कीदृशेन। विरुक्मता विरोचनवता विविधदीप्तियुक्तेन। सृजान अध्वन उत्पादयन् स्वरथनेम्या[5] रथमार्गान्। स्तोषि स्तूयसे सतत श्रेयोऽर्थिभि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० नियुञ्जन् अश्वौ रथे [6]वगेन वातस्य[6] प्रेरकौ देव दीप्तस्य वज्रिन्[7] गच्छन्तौ मार्गेण विरोचनवता स्तूयसे युद्धे गमनमार्गान् उत्पादयन् ॥ ४ ॥

त्वं त्या चिद्वातस्याश्वागा ऋज्रा त्मना वहध्यै ।
ययोर्देवो न मर्त्यो यन्ता नकिर्विदाय्यः ॥ ५ ॥

त्वम् । त्या । चित् । वातस्य । अश्वा । आ । अगा । ऋज्रा । त्मना । वहध्यै ।
ययो । देव । न । मर्त्य । यन्ता । नकि । विदाय्य ॥ ५ ॥

उद्गीथ० [8]यच्छब्दस्सम्बन्धादुत्तरोऽर्धर्च पूर्वं व्याख्यायते[8] । [9]ययो अश्वयो[9] यन्ता गन्तु प्रवृत्तयोर्नियन्ता निवारयिता न देव न अपि मर्त्य मनुष्य नकि न कश्चित् विदाय्य वेत्ता, बलस्य जवस्य वेति[10] शेष । त्वम् हे इन्द्र[1] त्या चित् तावपि तादृशावपीत्यर्थ, वातस्य[11], बलेन जवेन च युक्ताविति शेष, अश्वा आत्मीयावश्वौ ऋज्रा ऋजुगामिनौ आ अगा आ गच्छसि त्मना सारथिनिरपेक्ष इत्यर्थ । किमर्थम् आगच्छसि। उच्यते—वहध्यै वहनाय अभिप्रेतदेश प्रापणाय नियमनाय वेत्यर्थ ॥ ५ ॥

---

१. इत परं भाष्य लुप्तम्. २ °स धारक अ[1] ३ भयु जन् मूको ४. जलेन मूको. ५. °नना मूके. ६-६ वेगवातस्य वि[1], वेगवातस्य वि[1], वेगवतस्य अ[1]. ७-७ नास्ति वि[1] ८-८ यथोरर्थयो वि[1] अ[1]; ययोरश्वयो वि[1]. ९-९ अवन्तमिति मूको. १० तस्य मूको

वेङ्कट० त्वम् तौ वातस्य सम्बन्धिनौ अश्वौ अभिगच्छसि[1] ऋजुगामिनौ आत्मनैवात्मनो[2] वहनार्थम्। ययोः त्वत्तः अन्यः देवः मनुष्यः वा सारथिः ज्ञातुम् अशक्य । एतदेवोक्तम्—यन्ता न कश्चिद् विद्येय[3] इति ॥ ५ ॥

[4]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये षष्ठो वर्ग.[4] ॥

अध॒ ग्मन्तो॒शना॑ पृच्छते॒ वां॑ कद॑र्था॒ न॒ आ गृ॒हम् ।
आ ज॑ग्मथुः परा॒काद् दि॒वश्च॒ ग्मश्च॒ मर्त्य॑म् ॥ ६ ॥

अध॑ । ग्मन्ता॑ । उ॒शना॑ । पृ॒च्छ॒ते॒ । वा॒म् । कत्ऽअ॑र्था । न॒ । आ । गृ॒हम् ।
आ । ज॒ग्म॒थुः । प॒रा॒कात् । दि॒वः । च॒ । ग्म । च॒ । मर्त्य॑म् ॥ ६ ॥

उद्गीथ० यज्ञे निवृत्ते[5] अध अनन्तरम् ग्मन्ता स्वस्थानं प्रति गच्छन्तौ उशना द्वितीयार्थे प्रथमैषा, उशनसञ्च स्वत्सखं त्वां चेन्द्रम् वाम् युवां संवृत्तौ सन्तौ पृच्छते कृतार्थमात्मान मन्यमानः परितोषात् पृच्छति सर्वो यजमान—अनेनोच्यमानप्रकारेण[6] कदर्था किमर्थौ केनार्थेनार्थिनौ सन्तौ न. अस्माक स्वभूतम् आ गृहम् आङत्र प्रतीत्यस्यार्थे, गृह प्रति मर्त्यम् मर्त्यलोकं प्रति आ जग्मथु आगतवन्तौ स्थ पराकात् दूरात्[7]। कुतो दूरात्। दिवः च ग्म च द्युतश्च पृथिवीतश्चेत्यर्थ । युवयो. कृतार्थत्वाद् इहागमनम् अस्मदनुग्रहार्थमेव न स्वार्थमिति ब्रुवन् पृच्छतीत्यर्थ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अथ गच्छन्तौ उशना वाम् पृच्छते स—किंप्रयोजनाय अस्माकम् गृहम् आ जग्मथु दूरात् त्वम् च अग्नि. च। तदेवोक्तम्—द्यावापृथिव्यो सकाशात् किंप्रयोजनौ मर्त्यम् माम् आगमताम्[8] इति ॥ ६ ॥

आ न॑ इन्द्र पृक्षसे॒ऽस्माकं॑ ब्रह्मोद्य॑तम् ।
तत् त्वा॑ याचाम॒हेऽवः॒ शुष्णं॒ यद्धन्नमा॑नुषम् ॥ ७ ॥

आ । न॒. । इन्द्र॒ । पृ॒क्ष॒से॒ । अ॒स्माक॑म् । ब्रह्म॑ । उत्ऽय॑तम ।
तत् । त्वा॒ । या॒चा॒म॒हे॒ । अवः॑ । शुष्ण॑म् । यत् । हन् । अमा॑नुषम् ॥ ७ ॥

उद्गीथ० हे इन्द्र! आ पृक्षसे आङत्र मर्यादायाम्। मर्यादया[9], आ तृप्तेरित्यर्थः, सम्पर्चयाऽऽत्मना, भक्षयेत्यर्थ[10]। अस्माकम् स्वभूतम् ब्रह्म अन्न हविराख्यम् न[11] तृतीयार्थे षष्ठी चतुर्थी द्वितीया[11] वैषा। अस्माभिस्तुभ्य दातुम् उद्यतम्[12] उत्क्षिप्तं दत्तमित्यर्थ । भक्षितवन्त च सन्तं त्वाम् तत् याचामहे प्रार्थयामहे। अव. अन्नं रक्षण वा, यदुत्कृष्टमिति शेष, शुष्णम् बलञ्च

1. °च्छ वि[1]. 2 °नैवमनो वि[2] अ[1]. 3. विषय वि[1] अ[1]. 4-4 नास्ति मूको. 5. निर्वृत्ते वि[1]. 6. °च्यमानेन प्र° वि[1,2] अ 7. नास्ति वि[1,2] अ. 8. आगताम् मूको. 9 °दाया वि[1,2] अ. 10. पक्षेये° वि[1] अ 11. न उद्यतम् वि[1]. 12. °तीया वि[1,2]. 13. नास्ति वि[1].

याचामहे, यत् हन् हन्ति अमानुषम् मानुषादन्य राक्षसादिकम्। बलश्चोत्कृष्ट प्रार्थयामहे इत्यर्थ । अथवा न इत्येतद् अव इत्यनेन[1] सम्बध्यते। एव च योजना कर्तव्या — तत् त्वा याचामहे न अस्माकम् अव पालनम्। कीदृशम्। उच्यते — शुष्णम् शुष्णनामानम् यत् हन् हतवान् अमानुषम् मानुषादितरम् असुरमित्यर्थ । शुष्णमसुर हत्वा येन पालनेन त्रैलोक्य पालितवानसि, तत् पालनमस्माक त्वा याचामह इति वाक्यशेष ॥ ७ ॥

वेङ्कट० आ पृच्छस्व अस्मान् इन्द्र। । अस्माकम् हवि उद्यतम् । तत् त्वाम् वयम् रक्षणार्थम् याचामहे, शुष्णम् असुर यस्मात् त्वम् हतवानसि ॥ ७ ॥

अकुर्मा दस्युरभि नो अमन्तुरन्यव्रतो अमानुषः ।
त्वं तस्यामित्रहन् वधर्दासस्य दम्भय ॥ ८ ॥

अकर्मा । दस्युः । अभि । नः । अमन्तुः । अन्यऽव्रतः । अमानुषः ।
त्वम् । तस्य । अमित्रऽहन् । वधः । दासस्य । दम्भय ॥ ८ ॥

उद्गीथ० अकर्मा अविद्यमानकर्मा, निष्क्रिय इत्यर्थ, दस्यु न अस्माकम् अभि अमन्तु आभिमुख्येन स्वरूपत अज्ञाता। अथवा अवोपसर्गस्य वकारलोपोऽत्र द्रष्टव्य । अवमन्तु अवमन्ता परिभविता अन्यव्रत श्रुतिस्मृतिविहितकर्मणोऽन्यकर्मा प्रतिषिद्धकर्मा अमानुष मानुषादन्यो मनुष्यसव्यवहाराद् बाह्य, राक्षसवृत्तिरित्यर्थ । य ईदृश, तस्य दासस्य उपक्षपयितव्यस्य त्वम् हे अमित्रहन्! भक्तजनस्य शत्रूणा हन्त! वध हन्ता सन् दम्भय हिन्धि[2], तमिति शेष । अथवा 'वध' (निघ २,२०) इति वज्रनाम। तस्य वज्र दम्भय गमय, त वज्रेण जहीत्यर्थ ॥ ८ ॥

वेङ्कट० निष्क्रिय उपक्षपयिता[3] अभि[4] भवति अस्मान् अस्तुति "विजातीयकर्मा असुर[5]। त्वम् तस्य दासस्य अमित्राणां हन्त! आयुधम् "दम्भय। दम्भन[6] स्तम्भनम्"[7] ॥ ८ ॥

त्वं न इन्द्र शूर शूरैरुत त्वोतासो बर्हणा ।
पुरुत्रा ते वि पूर्तयो नवन्त क्षोणयो यथा ॥ ९ ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । शूर । शूरैः । उत । त्वाऽऊतासः । बर्हणा ।
पुरुऽत्रा । ते । वि । पूर्तयः । नवन्त । क्षोणयः । यथा ॥ ९ ॥

उद्गीथ० त्वम् न अस्मान् हे इन्द्र! शूर! शूरै मरुद्भि सह, सामर्थ्यात् पालयेति शेष। उत अपि च त्वोतास त्वया ऊता रक्षिता सन्तो वयम् बर्हणा परिवृद्धन ईप्सितार्थप्रदानेन

---

१ त्वत्वेनेन वि[१,२] अ २ भिन्धि वि[१,२] अ. ३ स्वत्[१] मूको ४ अदि वि[१,२]. ५-५ विजातीकर्मं सुर वि[१] अ[१], विजातीयकर्मं मु वि[१]. ६-६. दहय दंहन वि[१] अ[१], भयदमन वि[१]. ७ नास्ति वि[१].

त्वदीयेन तव [1]प्रसादेन, युक्ता[1] स्यामेति शेष । कस्मादेव ब्रूम । यस्मात् पुरुत्रा पुरुभ्यो बहुभ्य स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च दत्ताः सत्य ते तव स्वभूता पूर्तय ईप्सितार्थप्रदानानि वि नयन्त विविध स्तुवन्ति त्वा हेतुकर्तृत्वेन । किमिव[2] । क्षोणय यथा क्षोणिशब्दोऽत्र मनुष्य वचन । ऋत्विग्यजमानादिमनुष्या यथा त्वा [3]स्तुवन्ति, एवम्[3]। एतदुक्त भवति—त्वत्तो लब्धधना सन्तो वयं त्वया रक्ष्यमाणास्त्वां यज्ञेषु स्तुम, तस्मादस्मभ्य धन देहि रक्ष[4] चाऽस्मानिति ॥ ९ ॥

वेङ्कट० त्वम् अस्मान् इन्द्र शूर! शूरैः मरुद्भि सह आगच्छ। अपि च त्वया रक्षिता शत्रूणां परिबर्हणायां भवेम समर्थाः[5]। तव दानानि बहून् स्तोतॄन् विविधम् आप्नुवन्ति, यथा भूमय विविधान् मनुष्यान् रक्षन्त्यो व्याप्नुवन्ति ॥ ९ ॥

त्वं तान् वृ॒त्रहत्ये॑ चोदयो॒ नॄन् का॑र्पा॒णे शू॑र वज्रिवः ।
गुहा॒ यदी॑ कवी॒नां वि॒शां नक्ष॑त्रशवसाम् ॥ १० ॥

त्वम् । तान् । वृ॒त्रऽह॑त्ये । चो॒द॒य॒ । नॄन् । का॒र्पा॒णे । शू॒र॒ । व॒ज्रि॒ऽवः॒ ।
गुहा॑ । यदि॑ । क॒वी॒नाम् । वि॒शाम् । नक्ष॑त्रऽशवसाम् ॥ १० ॥

उद्गीथ० हे इन्द्र[1] त्वम् तान् नराकारान्[6] मरुदादिदेवान् मरुतो वा केवलान् चोदय चोदयसि प्रेरयसि सङ्ग्रामे[7] । किमर्थम् । वृत्रहत्ये वृत्रहननाय असुरवधाय[8] शत्रुवधायेत्यर्थ । कीदृशे सङ्ग्रामे । असि कृपाण, तेन निर्वृत्त सङ्ग्राम कार्पाण, तस्मिन् कार्पाणे सङ्ग्रामे। हे शूर! वज्रिव[1] वज्रिन्[1]। कदा चोदयसि[9]। उच्यते—गुहा गूढानि गुणै सवृतानि स्तोत्राणि यदि यदा, शृणोषि इति शेष, कवीनाम् मेधाविनाम् विशाम् शान्तष्यादिमनुष्याणाम्[10] नक्षत्रशवसाम् गुणग्रहणद्वारेण देवान् प्रति गन्तृस्तुतिबलानां स्वभूतानि स्तोत्राणि। नक्षत्रम् नक्षतेर्गतिकर्मण (तु या ३,२०)। ‘शव’ (निघ २,९) इति बलनाम ॥ १० ॥

वेङ्कट० त्वम् तान् अमित्रान् सङ्ग्रामे चोदयसि तव कृपाणस्य आस्ते शूर! वज्रिन्[1], गुहायाम् आवासस्थाने यदि[11] गच्छन्ति[12] स्तोतॄणा मनुष्याणाम् आत्मनोऽरक्षकबलानाम्। यद् बल [1] न क्षतात् त्रायते[13] तत् नक्षत्रम् इति ॥ १० ॥

[14]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये सप्तमो वर्ग.[14] ॥

म॒क्षू ता त॑ इन्द्र दा॒नाप्न॑स आक्षा॒णे शू॑र वज्रिवः ।
यद्ध॒ शुष्ण॑स्य द॒म्भयो॑ जा॒तं विश्वं॑ स॒याव॑भिः ॥ ११ ॥

१-१. °सादयु° वि[1 1]. २ किमिति मूको ३-३. °वन्ति वि[2] अ, °वन्ते वि[3]. ४ रक्षित मूको ५. समा वि[2] अ[1] समर्थ वि[1] ६ नरान् वि[1], नकारान् वि[1] अ ७ नास्ति मूको ८ असुराय मूको. ९. दयस वि[1], दयसि वि[1] अ १० सान्तष्या° मूको. ११ नास्ति वि[1]. १२. नास्ति वि[2] अ[1] १३ १३. नक्षत्रायते वि[1] अ[1]. १४-१४ नास्ति मूको

मक्षु । ता । ते । इन्द्र । दानऽअप्नस । आक्षाणे । शूर । वज्रिऽवः ।
यत् । ह । शुष्णस्य । दम्भयः । जातम् । विश्वम् । सयावऽभिः ॥ ११ ॥

उद्गीथ० हे इन्द्र! शूर! वज्रिव! आक्षाणे योद्धृन् व्याप्नुवति[2] तैर्व्याप्यमाने वा त्वयि असाधारणत्वेनाऽवस्थितानि मक्षु क्षिप्राणि अविलम्बितानि क्षिप्रकरणे युक्तानीत्यर्थः, ता तानि[3] सामर्थ्यात् कर्माणि ते तव स्वभूतानि। कीदृशस्य। दानाप्नस दानकर्मण स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च सततम् अभीप्सितार्थप्रदातुरित्यर्थः। कानि तानि। उच्यते—यत् ह हेति पदपूरण। शुष्णस्य असुरस्य जातम् अपत्यम् विश्वम् सर्वम् दम्भयः हिंसितवानसि क्षणेन सयावभिः सहयातृभिः सह। यान्येवमादीनि तव कर्माणि, तानि[3] सर्वाण्येव क्षिप्रकरणे युक्तानि इत्यर्थः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० शीघ्रम्[4] तानि कर्माणि तव इन्द्र! दानकर्मण युद्धे कथयन्ति शूर! वज्रिन्!—यत् खलु त्वम् शुष्णस्य दम्भितवानसि[5] प्रादुर्भूतं सर्वम् अपत्यम् मरुद्भिः[6] [7]सह। अपि वा शुष्णस्य दम्भितवानसि[7] सहायैः सह इति ॥ ११ ॥

माकुध्र्यगिन्द्र शूर वस्वीरस्मे भूवन्नभिष्टयः ।
वयंवयं त आसां सुम्ने स्याम वज्रिवः ॥ १२ ॥

मा । अकुध्र्यक् । इन्द्र । शूर । वस्वीः । अस्मे इति । भुवन् । अभिष्टयः ।
वयम्ऽवयम् । ते । आसाम् । सुम्ने । स्याम । वज्रिऽवः ॥ १२ ॥

उद्गीथ० हे इन्द्र! शूर! अस्मे अस्माकं स्वभूता अभिष्टय आभिमुख्येनेष्टय इज्या अथवा अभीच्छा ईप्सितार्थप्रार्थना वस्वी महत्य अकुध्र्यक्[8] सामर्थ्यात् कुत्सिता, विफला इत्यर्थः, मा भूवन्। किं तर्हि। वयम् वयम् द्विर्वचनमिह स्वराप्रदर्शनार्थम्। ते तव प्रसादात् आसाम् इज्यानां प्रार्थनानां वा जन्यत्वेन सम्बन्धिनि सुम्ने सुखेऽवस्थिता शीघ्रं वयम् स्याम। अभिष्टिजन्येन[9] दृष्टादृष्टसुखेन संयुक्ता शीघ्रं वयं भवेमेत्याशास्महे इत्यर्थः, हे वज्रिव! ॥ १२ ॥

वेङ्कट० [10]मा कुत्सिताञ्चना[10] इन्द्र! शूर! प्रशस्ता अस्माकम् भवतु अभीज्या। वयमेव सर्वदा[11] तव स्वभूतानाम् आसाम् अभीष्टीनां सुखे स्याम वज्रिन्! ॥ १२ ॥

अस्मे ता त इन्द्र सन्तु सत्याहिंसन्तीरुपस्पृशः ।
विद्याम यासां भुजो धेनूनां न वज्रिवः ॥ १३ ॥

---

१ द्र. वैप १,६१८१। २ व्याप्नुवन्ति वि[1] अ[1]। ३ तानि तानि मूको। ४. इति शीघ्र वि[1] अ[1]। ५ अभित[0] वि[1]; अभिदित[0] अ[1]। ६ मनुष्यै अ[1]। ७-७ नास्ति वि[1] अ[1]। ८ द्र. वैप १,८८८ द्र. अकुध्र्यक् वि[1] अ[1]; कुध्यक् सा.। ९ जये मूको। १०-१० कुध्यतमा कुत्सिता मता वि[1] अ[1], मा कुत्सिताञ्चनो वि[1]। ११. नास्ति वि[1].

अस्मे इति । ता । ते । इन्द्र । सन्तु । सत्या । अहिंसन्ती । उपऽस्पृशः ।
विद्याम । यासाम् । भुजः । धेनूनाम् । न । वज्रिऽव ॥ १३ ॥

उद्गीथ० ता सत्या इत्युभयत्रापि प्रथमाबहुवचनस्य छान्दस आकारादेश सन्त्विति निर्देशविशेषणत्वात्[1]। अस्मे अस्माक स्वभूता ताः उपस्पृश उपगम्य स्पृशन्ति गृह्णन्ति देवतागुणान् इत्युपस्पृश स्तुतय । ते तव प्रसादात् हे इन्द्र! सन्तु सत्या तव सद्गुणग्राहिण्य इत्यर्थः। अहिंसन्ती त्वाम् आहिंसन्त्यश्च भवन्तु। अतिस्तुतित्वाद्[2] अनुद्वेजयन्त्यश्च भवन्त्वित्यर्थ । विद्याम लप्स्यामहे[3] वयम् यासाम् स्तुतीना जन्यत्वेन सम्बन्धिन भुज भोगान् दृष्टाऽदृष्टान्। किमिव। धेनूनाम् न गवा सम्बन्धिन क्षीरादिभोगान् कश्चित् गोपतिर्यथा लभेत, एवम्, हे वज्रिव ! ॥ १३ ॥

वेङ्कट० अस्मासु तानि तव इन्द्र! सन्तु सत्यानि कर्माणि, तथा अस्मान् आहिंसन्त्य उपस्पृश च त्वदीया सन्तु। लभेमहि यासाम् भोगान् धेनूनाम् इव वज्रिन्! ॥ १३ ॥

अहस्ता यदपदी वर्धत क्षाः शचीभिर्वेद्यानाम् ।
शुष्णं परि प्रदक्षिणिद् विश्वायवे नि शिश्नथः ॥ १४ ॥

अहस्ता । यत् । अपदी । वर्धत । क्षा । शचीभि । वेद्यानाम् ।
शुष्णम् । परि । प्रऽदक्षिणित् । विश्वऽआयवे । नि । शिश्नथ ॥ १४ ॥

उद्गीथ० अहस्ता हस्तवर्जिता अपदी पादवर्जिता अपुरुषविधा कर्मात्मलक्षणेत्यर्थ, क्षा पृथिवी यत् यदा वर्धत धनधान्यप्रजादिवृद्ध्या वृद्धा शचीभि कर्मभिर्वृष्ट्यादिभि वेद्यानाम् वेदितव्याना मध्यमस्थानदेवताना[4] स्वत्प्रभृतीना सम्बन्धिभि, तदा शुष्णम् शुष्णनामानम् असुरम् परि प्रदक्षिणित् परिवेष्ट्य[5] प्रदक्षिणम् विश्वायवे तादर्थ्ये चतुर्थ्येषा, सर्वत्राऽप्रतिहतगामिन चक्रवर्तिन औवशेयस्य[6] राज्ञोऽर्थाय नि शिश्नथ निगृह्य ताडितवानसि त्व हे इन्द्र! ॥ १४ ॥

वेङ्कट० यत् शुष्णस्य छादनार्थं हस्तपादवर्जिता काचित् पृथिवी कर्मभि असुराणा वेदितव्याना मायारूपै[7] शुष्णम् असुर परिप्रदक्षिण यदा वर्धत, तदानीं ता पृथिवीं मायया उत्पादिताम् विश्वायवे मरुद्गणाय तत्र प्रवेशार्थम् नि शिश्नथ ॥ १४ ॥

पिबापिबेदिन्द्र शूर सोमं मा रिषण्यो वसवान् वसुः सन् ।
उत त्रायस्व गृणतो मघोनो महश्च रायो रेवतस्कृधी नः ॥ १५ ॥

पिबऽपिब । इत् । इन्द्र । शूर । सोमम् । मा । रिषण्य । वसुवान् । वसु । सन् ।
उत । त्रायस्व । गृणत । मघोन । मह । च । राय । रेवत । कृधि । न ॥ १५ ॥

---

१. स्तुतिनिर्देशविशेषत्वात् मूको २ सन्तु° वि° शोध ३ लेभिष्यामहे मूको ४ मध्यम मगस्थान वि° अ ५. परिवेश्य वि° अ. ६ अवशे° मूको ७. °पै वि° अ°

उद्गीथ० पिब पिब 'यागकालाऽतिपातभयादतित्वरितस्य' द्विर्वचनमेतत्। इत् इति पदपूरण । हे इन्द्र! शूर! त्वद्यागकालातिपातो यावन्न भवति तावच्छीघ्रं पिब सोमम् इत्यर्थ । मा रिषण्य यागकालमतिपातयन् तज्जनितदोषेण मा हिंसी अस्मान् हे वसवान! वसुना धनेन वसुभिर्वा देवैस्तद्वन्[2] वसु सन्। प्रशस्तस्य [3]तव सत[3] कर्मवैगुण्यकरणेन हिंसितुमयुक्तमित्यर्थः। उत त्रायस्व अपि च प्रमादजनितकर्मवैगुण्यदोषात् पालयास्मान्[3], गृणत स्तुवत मघोन हविर्धनेन धनवत कृधि कुरु न अस्मान्॥ १५॥

वेङ्कट० पिब एव इन्द्र! शूर! सोमम्। मा हिंसी हे वसूनाम् आनेत[4] वासयिता सन्। अपि च त्रायस्व स्तुवत[5] हविष्मत[6]। महान्ति च धनानि पशुमन्ति कुरु अस्माकम् इति॥ १५॥

[7]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये अष्टमो वर्गः[7]॥

[२३]

[8]ऐन्द्र प्राजापत्यो वा विमद, वासुक्रो वसुकृद्वा ऋषि । इन्द्रो देवता।
जगती छन्द, प्रथमासप्तम्यौ त्रिष्टुभौ, पञ्चमी अभिसारिणी[8]।

यजा॑मह॒ इन्द्रं॒ वज्र॑दक्षिणं॒ हरी॑णा र॒थ्यं१॒॑ विव्र॑तानाम्।
प्र श्मश्रु॒ दोधु॑वदू॒र्ध्वथा॑ भू॒द् वि सेना॑भि॒र्दय॑मानो॒ वि राध॑सा॥ १॥

यजा॑महे। इन्द्र॑म्। वज्र॑ऽदक्षिणम्। हरी॑णाम्। र॒थ्य॑म्। विऽव्र॑तानाम्।
प्र। श्मश्रु॑। दोधु॑वत्। ऊ॒र्ध्वऽथा॑। भु॒त्। वि। सेना॑भि। दय॑मान। वि। राध॑सा॥ १॥

उद्गीथ० यजामह इत्येन्द्र सप्तर्चं विमद एव ददर्श। यजामहे वयम् इन्द्रम्। कीदृशम्। वज्रदक्षिणम् सततं शत्रुवधाय वज्रो दक्षिणे हस्ते यस्य त वज्रेणोत्साहिन वा। हरीणाम् हरिसंज्ञानाम् विव्रतानाम् रथवहनमेघहननादिविविधकर्मणा[8], स्वामिनमिति शेष । रथ्यम् रथस्य[9] नेतारमित्यर्थ । अथवा हरीणा विव्रताना रथ्य रहयितारम् यत्रेष्टं तत्र गमयितारमित्यर्थ । य इन्द्र श्मश्रु[10] प्र दोधुवत् प्रकम्पयति अत्यन्ताभिरुच्या सोम पिबन् प्रचालयतीत्यर्थ । य इन्द्र ऊर्ध्वथा भुत् ऊर्ध्वेति थाऽत्र प्रकारवचनाभावात् स्वार्थे उपमार्थे वा। 'तम् प्रत्नथा' (ऋ ५,४४,१) इति यथा। तत्प्रत्यवेक्षणार्थम्[11] ऊर्ध्वश्च भवति, अथवा यथा राजा कश्चिद् युद्धकाले योद्धृप्रत्यवेक्षणार्थम् ऊर्ध्वो भवति। कदा। सेनाभि मरुदादिस्वसेनाभि शत्रून् वि दयमान विविध हिंसन्। वि राधसा व्युपसर्गश्रुतिसामर्थ्याद् दयमान इति क्रियापदम् अनुषत्र्यम्। राधसेति द्वितीयार्थे तृतीया। राधो धन च स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च विदयमानो ददत् आदरेणोर्ध्वो भवति य इन्द्रः, त यजामह इति सम्बन्ध कार्य ॥ १॥

---

१ १. यागकालोऽतिपातः भयादपि मूको. २ २. वस १ मूको. ३. पालनयाज्ञान् वि[1] अ, पालयस्व वि[1]. ४. °तो वि[1] अ[1] ५ °त वि[1] अ[1]. ६ ६. नास्ति मूको. ७. नास्ति मूको ८ रथहन° वि[1], रथहनन° रि[1] अ ९ रथस्य च वि[11]. १० श्मश्रुपु वि[11] अ; श्मश्रुव वि[1]. ११ तं प्रत्यवे° मूको.

वेङ्कट० यजामहे इन्द्रम् वज्रयुक्तदक्षिणहस्तम्[1] अश्वानाम् नानाकर्मणाम् नेतारम्। सोऽयम् आत्मीयम् श्मश्रु धून्वान प्रादुरभवद्[2] ऊर्ध्वं विविध हिंसन् सेनाभि[3] धनेन च[4] शत्रून् ॥ १ ॥

हरी न्वस्य या वने विदे वस्विन्द्रो मघैर्मघवा वृत्रहा भुवत् ।
ऋभुर्वाज ऋभुक्षाः पत्यते शवोऽव क्ष्णौमि दासस्य नाम चित् ॥ २ ॥

हरी इति । नु । अस्य । या । वने । विदे । वसु । इन्द्रः । मघैः । मघऽवा । वृत्रऽहा । भुवत् ।
ऋभुः । वाजः । ऋभुक्षाः । पत्यते । शवः । अव । क्ष्णौमि । दासस्य । नाम । चित् ॥ २ ॥

उद्गीथ० अस्य इन्द्रस्य तौ यौ हरी अश्वौ नु क्षिप्रम् विदे 'विन्देते लभेते'[5] वसु धनम् ऋजीपलक्षणम्। क लभेते[6]। वने वन्यते सम्भज्यते उपजीव्यते सर्वेणेति वन यज्ञ अटवी वा, तत्र। यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्य । ताभ्या तादृशाभ्या हरिभ्या वृत्रहननसाधनभूताभ्याम् इन्द्र मघैः धनै मघवा धनवान् वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य मेघस्य वा हन्ता भुवत् भवति सदा। किञ्च ऋभु इन्द्र उरु भाति उरु भवति वा। 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव' (ऋ ६,४७,१८) इति वचनाद् इद व्याख्यातम्। ऋतेन चोदकेन भवति विद्युद्रूप, ऋतेन सह भवति वा। वाज च इन्द्र । कथम्। वाजेनान्नेन बलेन वा तद्वान् । वाजशब्दश्चान्तर्णीतमत्वर्थ । अथवा 'ऋभुमन्त वाजवन्तम्' (ऋ ३,५२,६) इति वचनाद् ऋभुमान् वाजवांश्चेत्यर्थ । ऋभुर्वाज इति सौधन्वनावुच्येते[7] (तु. या ११,१६)। ऋभुक्षा महांश्चेन्द्र[8] अथवा उरुक्षयण[9] उरावन्तरिक्षे क्षियति[10] निवसतीति। किञ्च पत्यते शव ईष्टे[11] चेन्द्रो महतो बलस्य। दासस्य शत्रो नाम चित् नमत्यनेनेति नाम शिर तदपि अव क्ष्णौमि निर्णाशयामि, किमुतान्यदङ्गम्[12]। अथवा नामापि निर्णाशयामि इति किमुत शत्रुम्। अथवा अव क्ष्णौमि इत्यत्र पुरुषव्यत्यय कार्य । य ईदृश इन्द्र, सोऽवक्ष्णौति दासस्य नामापीति पूर्ववद्योज्यम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० अश्वौ यौ अस्य सम्भजनाय भवतो वसुनो लाभाय, ताभ्या हरिभ्याम् मघै मघवा इन्द्र वृत्रहा भवतु। दीप्त बलवान् महान् इन्द्र शत्रूणा बल प्रति पतति[13]। तस्मादहम् तेन सहायेन "अव हन्मि"[14] शत्रो शरीरम् अपि इति ॥ २ ॥

यदा वज्रं हिरण्यमिदथा रथं हरी यमस्य वहतो वि सूरिभिः ।
आ तिष्ठति मघवा सनश्रुत इन्द्रो वाजस्य दीर्घश्रवसस्पतिः ॥ ३ ॥

यदा । वज्रम् । हिरण्यम् । इत् । अथ । रथम् । हरी इति । यम् । अस्य । वहतः । वि । सूरिऽभिः ।
आ । तिष्ठति । मघऽवा । सनऽश्रुतः । इन्द्रः । वाजस्य । दीर्घऽश्रवसः । पतिः ॥ ३ ॥

---

१. °कद° वि[2] अ[1]　२ प्रादुम° मूको　३ °मि न वि[3].　४ नास्ति वि[3].　५-५. विन्दते लभते वि[2] अ　६. लभते वि[2] अ　७ °धन्वनावुच्ये° (°च्य° वि[2] अ) मूको　८. मह° वि[1,3], महं° वि[2] अ　९ °क्षयं न वि[2] अ　१०. क्षयति वि[3]　११ ईंधे वि[1,2] अ　१२. °मुदान अन्यद्° वि[3].　१३ चकति वि[2] अ[3]　१४-१४ आहमि वि[2] अ[3], वहमि वि[3].

उद्गीथ० यदा यस्मिन् काले वज्रम् हिरण्यम् हिरण्मयम्[1] हिरण्यमण्डित वेत्यर्थं, शत्रुप्राणानां हर्तारं वा, शत्रुवधाय गृह्णाति इति शेष.। इत् इति पदपूरण। अथ तदा रथम्। कीदृशम्। हरी अश्वौ यम् रथम् अस्य इन्द्रस्य स्वभूतम् वि वहत यत्रेष्ट गन्तुं तत्र विशेषेण[2] प्रापयत, त रथम् सूरिभि स्तोतृभि कुत्सादिभि सह आ तिष्ठति आरोहति मघवान् धनवान् सनश्रुत चिरप्रख्यात, निसर्गत एव जगति विदित इत्यर्थं, इन्द्र वाजस्य अन्नस्य बलस्य सौधन्वनस्य वा दीर्घश्रवस महाकीर्ते पति पति[3] स्वामी[4] वा ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यदा आयुधम् हिरण्मयम् अपि च रथम् इच्छन्ति स्तोतार शत्रुभिरभिभूता, यम्[5] रथम् अस्य स्वभूतम्[6] अश्वौ वि वहत स्तोतॄन् उद्दिश्य, तदा वज्रमादाय त रथम् आ तिष्ठति मघवा सनातनश्रुत इन्द्र अन्नस्य दीर्घश्रवणस्य[7] स्वामी ॥ ३ ॥

सो चिन्नु वृष्टिर्यूथ्या३ स्वा सचाँ इन्द्रः श्मश्रूणि हरिताभि प्रुष्णुते ।
अव वेति सुक्षयं सुते मधूदिद् धूनोति वातो यथा वनम् ॥ ४ ॥

सो इति । चित् । नु । वृष्टि । यूथ्या । स्वा । सचा । इन्द्र । श्मश्रूणि । हरिता । अभि । प्रुष्णुते ।
अव । वेति । सुऽक्षयम् । सुते । मधु । उत् । इत् । धूनोति । वात । यथा । वनम् ॥ ४ ॥

उद्गीथ० सो शब्द साशब्दपर्याय । 'चित् इत्युपमार्थे। नु इति क्षिप्रार्थे। तच्छब्दश्रुतेयाग्यार्थयुक्तो यच्छब्दोऽध्याहार्य'। या महावृष्टि सा यथा क्षिप्र सर्वं युगपत् सिञ्चति, एवम् यूथ्या यूथानि वृन्दानि मरुदादिदेवगणलक्षणानि स्वा स्वानि सचा सह इन्द्र श्मश्रूणि च स्वानि हरिता हरितवर्णेन सोमेन अभि प्रुष्णुते आभिमुख्यन स्थित्वा क्षिप्र सिञ्चति। सोम पाययति पिबति चेत्यर्थ[8]। किञ्च अव वेति अभिगच्छति सुक्षयम् शोभन यज्ञगृहम्। गत्वा च सुत अभिषुते सति सोमे मधु सोमलक्षण, पीत्वा मत्त सन्निति शेष। उत् इत् उत् धूनोति उत्कम्पयति। किम्। सामर्थ्याच्छरीरम्। किमिव। वात यथा वनम् वृक्षसङ्घातम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सा वृष्टि सोमस्य यज्ञभागस्य स्वभूता सहायभूता इन्द्रस्य भवति। सोमवृष्टि सखा अस्य भवति। इन्द्र श्मश्रूणि हरितवर्णानि अभि कम्पयति। अव[9][10] गच्छति सुनिवासम् सुते सति सोममयम् मधु, अथ तत्पीत्वा श्मश्रूणि उत् कम्पयति यथा वात वनम् ॥ ४ ॥

यो वाचा विवाचो मृध्रवाचः पुरू सहस्राशिवा जघान ।
तत्तदिदस्य पौंस्यं गृणीमसि पितेव यस्तविषीं वावृधे शवः ॥ ५ ॥

य । वाचा । विऽवाच । मृध्रऽवाच । पुरु । सहस्रा । अशिवा । जघान ।
तत्ऽतत् । इत् । अस्य । पौंस्यम् । गृणीमसि । पिताऽइव । य । तविषीम् । ववृधे । शव ॥५॥

---

१ हिरण्मयम् वि[1]. २ °षेण तत्र वि[2] अ ३. वा मूको ४ तत्त्वा° वि[2] अ ५ य मूको ६. स्वभूत वि[1], स्वभूत अ[2]. ७ दिवन्तस्य वि[1] अ[1]. ८ अय भागो द्वि पठितः वि[2] अ ९ वे° मूको. १० अपि वि[1], अप वि[2] अ[2].

उद्गीथ० य इन्द्र वाचा वाङ्मात्रेण हुङ्कारमात्रेणेत्यर्थ, विवाच प्रनष्टवाच, कृत्वेति शेष, मृध्रवाच मृदुवाचश्च शत्रून्, कृत्वेति शेषः, पुरु बहूनि सहस्रा सहस्राणि अशिवा असुखानि सर्वस्याऽसुखकराणीत्यर्थं, जघान हन्ति। य चेन्द्र पिता इव। उत्तर पाद पूर्वं व्याख्यायते। यथा पिता पुत्रस्य तविषीम् बल वर्धयति अन्नपानप्रदानेन, एव वृष्टिप्रदानद्वारेण सर्वस्य जगत शव बलम् वावृधे वर्धयति। तस्य अस्य इन्द्रस्य स्वभूतम् तत्तत् पौंस्यम् बलम्, येनयेन बलेन शत्रून् हन्ति तत्तत् बलमित्यर्थ, गृणीमसि स्तुमो वयम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० य. वाचा एव विविधवाच हिंसकवाचः च शत्रून् पुरूणि सहस्राणि अशिवानि हन्ति। पिता इव य· तविषीम् सेनाम् आत्मीयां वर्धयति बलेन[१]। तत्तत् इद् अस्य पौंस्यम् वय स्तुमः ॥ ५ ॥

स्तोमं॑ त इन्द्र विम॒दा अ॑जीजन॒न्नपू॑र्व्यं पुरु॒तमं॑ सु॒दान॑वे ।
वि॒द्मा ह्य॑स्य॒ भोज॑नमि॒नस्य॒ यदा प॒शुं न गो॒पाः क॑रामहे ॥ ६ ॥

स्तोम॑म् । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । वि॒ऽम॒दाः । अ॒जी॒ज॒न॒न् । अपू॑र्व्यम् । पु॒रु॒ऽतम॑म् । सु॒ऽदान॑वे ।
वि॒द्म । हि । अ॒स्य॒ । भोज॑नम् । इ॒नस्य॑ । यत् । आ । प॒शुम् । न । गो॒पाः । क॒रा॒म॒हे॒ ॥ ६ ॥

उद्गीथ० स्तोमम् स्तुतिविशेषम्। कीदृशम्। अपूर्व्यम् अपूर्वम् अन्यैरकृतपूर्वम् उत्कृष्टमित्यर्थ, पुरुतमम् बहुतमम् अतिशयेन बहुप्रकारयुक्तञ्चेत्यर्थ। हे इन्द्र! ते तुभ्यम् सुदानवे शोभनदानार्थाय विमदा अजीजनन्। पूर्वोत्तरवाक्ययोरेकवाक्यतायै पुरुषव्यत्ययोऽत्र कर्तव्य। विमदनामानो[२] वय जनितवन्त कृतवन्त इत्यर्थ। कस्मात्[३] कृतवन्त। उच्यते—विद्मा हि हि यस्मात् हे इन्द्र[४] इनस्य ईश्वरस्य अस्य तव यत् भोजनम् धनम् अस्ति, तद् वयम् विद्म जानीम। तस्मात् त्वदीय तद् धन प्रार्थयमाना वयम् त्वाम् आ करामहे अस्मदभिमुख कुर्म। इन्द्र धन प्रार्थयमाना अस्मदभिमुख कुर्म[४] इत्यर्थ। [५]कथ कुर्म[५]। पशुम् न गोपा यथा पशु सामर्थ्याद् गोधेनु गोपा गोपालो दोहार्थम् आह्वयन् अभिमुख करोति, एवम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० स्तोमम् ते इन्द्र! अमी विमदा अजीजनन् अपूर्व्यम् नूतनम् बहुतमम् च सुदानाय। जानीम हि यत्[६] वयम्[७] अस्य तव ईश्वरस्य महद्धनम्, तद् वय धनम् अस्मदभिमुख कुर्म पशुम् इव गोपाल ॥ ६ ॥

माकि॑र्न ए॒ना स॒ख्या वि यौ॑षु॒स्तव॑ चेन्द्र विम॒दस्य॑ च॒ ऋषेः॑ ।
वि॒द्मा हि ते॒ प्रम॑तिं देव जामि॒वद॒स्मे ते॑ सन्तु स॒ख्या शि॒वानि॑ ॥ ७ ॥

माकिः॑ । नः॒ । ए॒ना । स॒ख्या । वि । यौ॒षुः॒ । तव॑ । च॒ । इ॒न्द्र॒ । वि॒ऽम॒दस्य॑ । च॒ । ऋषेः॑ ।
वि॒द्म । हि । ते॒ । प्रऽम॑तिम् । दे॒व॒ । जा॒मि॒ऽवत् । अ॒स्मे इति॑ । ते॒ । स॒न्तु॒ । स॒ख्या । शि॒वानि॑ ॥

१. नास्ति वि[१]. २. विमदमाना अ, विवदमाना वि, विमदसानो वि[११]. ३. तस्मात् वि[११].
४-४. ॰वत ह्रिमे॰ इन्द्र धन प्रार्थ॰ कुर्म मूको, पूर्ति सायणानुसारिणी द्र. ५-५. नास्ति वि[१] अ.
६. नास्ति वि[१] अ[१] ७ त्वयम् वि[१] अ[१].

उद्गीथ० माकि मा केचिदीर्ष्यालव न अस्माकम्। 'अस्मदो द्वयोश्च' (पा १,२,५९) इति अत्र द्वयोर्बहु वचनम्। हे इन्द्र! तव मम च विमदस्य ऋषे आवयो *एना एनानि* सख्या सख्यानि स्तुत्यस्तोतृत्वेज्यत्वयष्टृत्वलक्षणानि वि यौषु विमिश्रयेयु वियोजयेयु । तव च मम च भेद कुर्वन्त सन्तो धनदानव्याघातकारणद्वारेण सख्यानि माऽपनयन्त्वित्यर्थ । हि यस्मात विद्म जानीमो वयम् ते तव प्रमतिम् प्रकृष्टा मतिम् अनुग्राहिका बुद्धिम्। किमिव। जामिवत् 'जाम्यतिरिक्तनाम। बालिशस्य वा। समानजातीयस्य वा' (या ४,२०) इति वचनादत्र जामिशब्देन समानजातीय उच्यते। यथा समानाद् एकस्माज्जातस्य भ्रातुर्भगिन्यामिव प्रकृष्टा बुद्धिं स्नेहयुक्ता जानाति कश्चित्, एवम्। कस्मात्। यस्माद् हे देव! अस्मे अस्माक च ते तव च सन्तु भवन्तु सख्यानि शिवानि सुखानि अनपायानीत्यर्थ ॥ ७ ॥

वेङ्कट० मा केचित् अस्माकम् एतानि सख्यानि[1] विश्लिष्टानि कुर्वन्तु तव च इन्द्र! विमदस्य च ऋषे मम। जानीम हि तव प्रमतिम् हे देव! पित्रादेरिव। तथा सति अस्मे ते सन्तु सख्यानि शिवानि इति ॥ ७ ॥

[6]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये नवमो वर्ग [6] ॥

[२४]

[1]ऐन्द्र प्राजापत्यो वा विमद, वासुक्रो वसुकृद् वा ऋषि । इन्द्रो देवता, अन्त्यानां तिसृणामश्विनौ। आस्तारपङ्क्तिश्छन्द, अन्त्यास्तिस्रोऽनुष्टुभ [1]।

इन्द्र सोममिमं पिब मधुमन्तं चमू सुतम् ।
अस्मे रयिं नि धारय वि वो मदे सहस्रिणं पुरूवसो विवक्षसे ॥ १ ॥

इन्द्र । सोमम् । इमम् । पिब । मधुऽमन्तम् । चमू इति । सुतम् ।
अस्मे इति । रयिम् । नि । धारय । वि । व । मदे । सहस्रिणम् । पुरुवसो इति पुरुऽवसो । विवक्षसे ॥१॥

उद्गीथ० उत्तराणि च त्रीणि विमद एव ददर्श । अस्याद्यस्तृच ऐन्द्र, उत्तर आश्विन । हे इन्द्र! सोमम् इमम् अस्मत्प्रत्तम् पिब मधुमन्तम् मधुस्वादोपेतम् चमू सप्तमीद्विवचनस्य लुगत्र द्रष्टव्य । चम्वो चमनसाधनयोरधिषवणफलकयोरित्यर्थ, सुतम् अभिषुतम्। पीत्वा च सोमम् अस्मे अस्मासु रयिम् धनविशेषम्। कादृशम्। सहस्रिणम् सहस्रसङ्ख्यायुक्तम्, प्रभूतमित्यर्थः, नि धारय नियमेन स्थापय। किं निमित्तम्। वि व मदे युष्माक सर्वेषामेव देवानां विविधे सोमजन्यमदे निमित्ते। त्वद्दत्तेन धनेन यस्माद् वय युष्मदर्थं सोमयाग पुनरपि कुर्म, तस्माद् अस्मभ्यम् महान्त धन देहीत्यर्थ । हे पुरुवसो! बहुधन[*]। कस्मादेवमुच्यते[7]। यस्माद् विवक्षसे महान् भवसि त्वम् ॥ १ ॥

---

१. नास्ति मूको. २-२ एता एतानि मूको ३. भद वि[1]. ४. ज यनि वि[1] ५. नास्ति वि[1] अ[1]. ६-६ नास्ति मूको. ७. °च्यते वि[1] अ.

वेङ्कट० इन्द्र! सोमम् इमम् पिब मधुरसम् अधिषवणफलकयोः सुतम्। अस्मासु रयिम् स्थापय[1] बहुसहस्रम्[2]। विशेषेण युष्माकं मादके विमदे स्तुतिरियं प्रवृत्ता इति ॥ १ ॥

त्वा युज्ञेभिरुक्थैरुप हुव्येभिरीमहे।
शचीपते शचीनां वि वो मदे श्रेष्ठं नो धेहि वार्यं विवक्षसे ॥ २ ॥

त्वाम्। युज्ञेभिः। उक्थैः। उप। हुव्येभिः। ईमहे।
शचीऽपते। शचीनाम्। वि। वः। मदे। श्रेष्ठम्। नः। धेहि। वार्यम्। विवक्षसे ॥ २ ॥

उद्गीथ० त्वाम् इन्द्रम् यज्ञेभिः सोमयागैः[3] उक्थैः शस्त्रादिभिः[4] स्तुतिभिश्चेत्यर्थः, हव्येभिः हविर्यज्ञैश्चेत्यर्थः, उप ईमहे तृतीयाश्रुतेरुपोपसर्गश्रुतेश्च उपाराध्य धनं याचामह इत्यर्थः। याचितश्च सन् त्वं हे शचीपते! शचीनाम् यागकर्मणा वाचा वा स्तुतिलक्षणाना फलत्वेन[5] सम्बन्धिनम्[6] श्रेष्ठम् अतिशयेन प्रशस्तं गोहिरण्यादिकं दृष्टम् वार्यम् वरणीयं स्वर्गापवर्गादिकम् अदृष्टञ्च नः अस्मभ्यम् धेहि देहि। कदा ददानि। उच्यते— वि वः मदे युष्माकं सर्वेषामेव देवाना विविधे विशिष्टे वा सोमजन्यमदे सति। कस्मादेवमुच्यसे[7]। यस्माद् विवक्षसे महान् भवसि त्वम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० त्वाम् यज्ञैः[8] स्तुतिभिः च उप याचामहे अभिलषितं हविर्भिश्च। हे शचीनाम् शचीपते! श्रेष्ठम् अस्मभ्यम् धेहि धनम् ॥ २ ॥

यस्पतिर्वार्याणामसि रध्रस्य चोदिता।
इन्द्र स्तोतॄणामविता वि वो मदे द्विषो नः पाह्यंहसो विवक्षसे ॥ ३ ॥

यः। पतिः। वार्याणाम्। असि। रध्रस्य। चोदिता।
इन्द्र। स्तोतॄणाम्। अविता। वि। वः। मदे। द्विषः। नः। पाहि। अंहसः। विवक्षसे ॥ ३ ॥

उद्गीथ० हे इन्द्र! यः त्वम् पतिः स्वामी वार्याणाम् वरणीयाना धनानाम् असि भवसि, रध्रस्य ससिद्धस्य सम्यक्कारिणो यजमानस्य कर्मसु चोदिता चोदयिता धनदानेन नियोक्ता भवसि, स्तोतॄणाम् च अविता सर्वतो रक्षिता भवसि, स त्वम् वि वः मदे युष्माकं सर्वेषामेव देवाना विविधे विशिष्टे वा सोमजन्यमदे सति द्विषः द्वेष्टुः सकाशात् नः अस्मान् पाहि रक्ष, अंहसः पापाच्च पाहि। कस्मादेवमुच्यसे। यस्मात् विवक्षसे महान् भवसि त्वम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यः त्वं धनानाम् पतिः स्वामी भवसि, राधकस्य चोदिता इन्द्र!, स्तोतॄणाम् रक्षकः, सोऽस्मान् शत्रोः आहन्तुः परिरक्ष[9] ॥ ३ ॥

---

१ स्थापक वि᳚ अ᳚. २ °सहस्रम् मूको. ३ °यागाद्यैः वि᳚ अ. ४. °दि वि᳚
५ विफल° मूको. ६ सम्बन्धिते सम्ब° वि᳚ अ. ७ °च्यते वि᳚ अ. ८ यज्ञेभिः वि᳚; °ज्ञैः वि᳚
९ °रक्षतु वि᳚ अ᳚, °रक्षन् वि᳚.

युवं शक्रा मायाविना समीची निरमन्थतम् ।
विमदेन यदीळिता नासत्या निरमन्थतम् ॥ ४ ॥

युवम् । शक्रा । मायाऽविना । समीची इति सम्ऽईची । नि । अमन्थतम् ।
विऽमदेन । यत् । ईळिता । नासत्या । निःऽअमन्थतम् ॥ ४ ॥

उद्गीथ० युवम् युवा हे शक्रा! शक्तौ[1] समर्थौ[1] शत्रुवधादिकर्मकरणाय मायाविना प्रज्ञावन्तौ च शत्रुवञ्चनकुशलौ वा समीची सङ्गते परस्परेण संयुक्ते अरणी नि अमन्थतम् निर्मथितवन्तौ। 'अश्विनावध्वर्यू' (ऐब्रा १,१८) इति ब्राह्मणेनोक्तत्वात् । कदा निर्मथितवन्तौ युवाम् । उच्यते— विमदेन मया यत् यदा ईळिता स्तुतौ नासत्या! नासत्यनामानौ युवाम्, तदा[1] निरमन्थतम् निर्मथितवन्तौ स्थो युवाम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तृच आश्विनोऽयम् । हे शक्तौ[1] प्रज्ञावन्तौ सङ्गते अरणी[1] नि अमन्थतम् । एतदेवोक्तम्— विमदेन मया यदा स्तुतौ नासत्यौ[1] ममाग्निम् निरमन्थतम्, तदानीं सङ्गतौ निरमन्थतम् इति ॥ ४ ॥

विश्वे देवा अकृपन्त समीच्योर्निष्पतन्त्योः ।
नासत्यावब्रुवन् देवाः पुनरा वहतादिति ॥ ५ ॥

विश्वे । देवाः । अकृपन्त । सम्ऽईच्योः । निःऽपतन्त्योः ।
नासत्यौ । अब्रुवन् । देवाः । पुनः । आ । वहतात् । इति ॥ ५ ॥

उद्गीथ० विश्वे देवाः सर्वे देवा इन्द्रादयः अकृपन्त[2] युवामश्विनौ स्तुतवन्त[3] । कदा । उच्यते— समीच्योः निष्पतन्त्योः 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' (पा २,३,३७) इत्येषा सप्तमी । सङ्गतयोः अग्निनिर्मन्थनकाले परस्परेण संयुक्तयोररण्योः अग्निचूर्णरूपेण नीचैर्निष्पतन्त्योः[4] अरण्योः । निष्पतनक्रियया स्तुतिक्रिया लक्ष्यते । यदा युवाम् अरणीभ्याम् अग्निं निर्मथितवन्तौ, तदा विश्वे देवा युवां स्तुतवन्त इत्यर्थः । किञ्च नासत्यौ युवाम् अब्रुवन् उक्तवन्तः देवाः । किमिति । पुनः आ वहतात् इति पुनः पुनरीदृशानि कर्माणि जगत्स्थितिहेतुभूतकर्माणि आभिमुख्येन स्थित्वा वहतम् अन्तं प्रापयत निर्वर्तयत कुरुतमित्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सर्वे देवाः अस्तुवन् सङ्गतयोः अरण्योः आभ्यां प्रेर्यमाणयोः निष्पतन्त्योः सत्योः । नासत्यौ अब्रुवन् देवाः — पुनः धायम् अग्निम् आ वहतान् इव्यम् इति ॥ ५ ॥

मधुमन्मे परायणं मधुमत् पुनरायनम् ।
ता नो देवा देवतया युवं मधुमतस्कृतम् ॥ ६ ॥

---

1 नास्ति मूको. 2 रुपी मूको. 3 अकृतवन्त वि[1] अ. 4. स्तुवन्तः मूको 5. °चैर्निर्- ष्पतन्त्योः मूको.

मर्धुऽमत् । मे । पराऽअयनम् । मर्धुऽमत् । पुनः । आऽअयनम् ।
ता । नः । देवा । देवतया । युवम् । मधुऽमत. । कृतम् ॥ ६ ॥

उद्गीथ० मधुमत् मध्विति अत्र रसविशेष उच्यते तेन, धात्र सद्रता प्रीतिर्लक्ष्यते । युवयो प्रसादान्मधुमद्, अस्त्विति शेष । प्रीतियुक्तमस्त्वित्यर्थ । मे मम परायणम् परागमनम्, योगक्षेमार्थं गृहाद् बहिर्गमनमित्यर्थ । मधुमत् प्रीतियुक्तमेवास्तु पुन आयनम् गृहान्[1] प्रति आगमनमपि । किञ्च ता तौ युवम् युवां सदा भक्तानामनुग्रहीतारौ हे देवा! देवौ[1] न अस्मान् मधुमत सदा प्रीतियुक्तान्[2] कृतम् कुरुतम् । केन । देवतया देवत्वेन, अणिमादि-देवतैश्वर्ययोगादित्यर्थ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० मधुमत् मे यत्[3] परायणम् अस्तु । तथा मधुमत् पुनः आयनम् । यत्र गच्छामि यत्र चाऽऽगच्छामि तदुभय मधुमद् भवतु । तौ अस्मान्[4] देवौ[1] देवत्वेन युवाम् मधुमत कुरुतम् ॥ ६ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये दशमो वर्ग[5] ॥

[२५]

[6]ऐन्द्र प्राजापत्यो वा विमद॰, वासुक्रो वसुकृद् वा ऋषि । सोमो देवता । आस्तारपङ्क्तिश्छन्द[5] ।

भद्रं नो अपि वातय मनो दक्षमुत क्रतुम् ।
अधा ते सख्ये अन्धसो वि वो मदे रणन् गावो न यवसे विवक्षसे ॥ १ ॥

भद्रम् । नः । अपि । वातय । मनः । दक्षम् । उत । क्रतुम् ।
अर्ध । ते । सख्ये । अन्धस । वि । वः । मदे । रणन् । गाव । न । यवसे । विऽवक्षसे ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तर सौम्यमेकादशर्चम् । हे सोम[1] भद्रम् कल्याण शुभसकल्पलक्षणम् न अस्माक संबन्धि मन[5] वातय गमय[7] प्रापय, शुभसकल्पमस्माक मन कुर्वित्यर्थं । अपि दक्षम् 'दक्ष वृद्धौ' अस्माकम् दक्ष वृद्ध सर्वव्यापिनमन्तरात्मानमपि भद्र शुभकारित्वलक्षण कुर्वित्यर्थ । उत क्रतुम् अस्माक बुद्धिमपि भद्र शुभाध्यवसायलक्षणं प्रापय, शुभाध्यवसायिन कुर्वित्यर्थ । एतस्मिन् यथोक्त सर्वस्मिन् कृते सति अथ त तव सोमस्य सम्बन्धिनि सख्ये[8] सखिकर्मणि स्तुत्यस्तोतृत्वेज्ययष्टृत्वलक्षणे[9] रणन् रमामहे, प्रीतिं कुर्म इत्यर्थ । किमिव । गाव न यवसे यथा गावो यवसे घासे रमन्ते प्रीतिं कुर्वन्ति, एवम् । किमर्थम् । स्वयागलक्षणे सख्ये अन्धस वि व मदे सोमाख्यस्यान्नस जन्यत्वेन सम्बन्धिनि युष्माक सर्वेषामेव

---

१. °द्वात् वि[2] अ २. °युक्तं वि[2] अ. ३. नास्ति वि[1], य वि[2]. ४. अस्मा वि[2] अ[1]; अस्माक वि[1]. ५-५ नास्ति मूको ६. न मूको. ७. गमनाय मूको. ८ स मूको. ९ °ज्यचयष्टृ° मूको.

देवाना विविधे मदे निमित्ते। कस्मात् एवमुच्यसे[1] । यस्मात् विवक्षसे[1] महान् भवसि। महान्तश्चाऽभ्यर्थिता शूरा भवन्ति ॥ १ ॥

वेङ्कट० भद्रम् अस्माकम् आगमय मन प्राणम् च अन्नम् च, अपि वा बल प्रज्ञान च। अथ तव सख्ये अद्यमानस्य स्तोतारो रमन्ताम्[3] गाव इव यवसपु[4] ॥ १ ॥

हृदिस्पृशस्त आसते विश्वेषु सोम धामसु ।
अधा कामा इमे मम वि वो मदे वि तिष्ठन्ते वसूयवो विवक्षसे ॥ २ ॥

हृदिऽस्पृश । ते । आसते । विश्वेषु । सोम । धामऽसु ।
अध । कामा । इमे । मम । वि । व । मदे । वि । तिष्ठन्ते । वसुऽयव । विवक्षसे ॥ २ ॥

उद्गीथ० हे सोम! ते तव हृदिस्पृश हृदयस्य बुद्धे स्तुतिभि स्प्रष्टार[5] सन्त आसते तिष्ठन्ति ऋत्विजः विश्वेषु सर्वेषु धामसु स्वेषु स्थानेषु, स्तुवन्तस्तिष्ठन्ति इत्यर्थ । तेषु स्वस्थानेषु स्थित्वा त्वा स्तुवत्सु[6] अध अथ कामा अभिलाषा इमे मम, हृदयादिति शेष, वि तिष्ठन्ते उत्तिष्ठन्ति । किंविशिष्टा । वसूयव वसुकामा[7] धनमिच्छन्त । किमर्थम् । वि व मद युष्माक सर्वेषामेव देवाना सोमजन्यविविधमद निमित्ते। सोमयागार्थमित्यर्थ । 'कस्मात् देवस्तुत्या[8] देवयागार्थं धन प्रार्थ्यते। यस्मात् विवक्षसे महान् त्व भवसि। महान्तश्च परेङ्गितज्ञा भवन्ति अभ्यर्थिता. शूराश्च ॥ २ ॥

वेङ्कट० हृदयस्पृश तव तिष्ठन्ति रसा विश्वेषु सोम[1] पात्रेषु। अथ कामा इमे मदीया निर्गच्छन्ति धनकामा धनभ्य[1] देवेभ्य सोम हुत्वा इद च लभेयेति ॥ २ ॥

उत व्रतानि सोम ते प्राहं मिनामि पाक्या ।
अधा पितेव सूनवे वि वो मदे मृळा नो अभि चिद्वधाद्विवक्षसे ॥ ३ ॥

उत । व्रतानि । सोम । ते । प्र । अहम् । मिनामि । पाक्या ।
अध । पिताऽइव । सूनवे । वि । व । मदे । मृळ । न । अभि । चित् । वधात् । विवक्षसे ॥ ३ ॥

उद्गीथ० उत अपि च व्रतानि यागादिकर्माणि हे सोम! ते त्वदर्थम् अहम् प्र मिनामि प्रहिनस्मि[10]प्रकर्षेण करोमि[10] सदा पाक्या परिपक्वया सर्वार्थदर्शिन्या प्रज्ञया। अथवा व्रतविशेषण मेतत्। पाक्यानि परिनिष्ठितानि। त्वमपि अध अथ त्वद्यागकरणानन्तर परितुष्ट सन् मृळ सुखाय भव न अस्माकम्। अभि चित् वधात् आभिमुख्यन स्थित्वा शास्त्रवादिवधाच्च, पालयास्मानिति शेष । किमिव। पिता इव सूनवे यथा पिता पुत्रस्यार्थाय तैस्तैरुपायै सुखो भवति पालयति च सर्वस्मात् पुत्रम्, एवम्। किमर्थं सुखयसि पालयसि[11] च त्वाम्। उच्यते— वि वः मदे युष्माक

---

१. °च्यसे वि[1] अ २. विवक्षत्व वि[1] अ ३ कमताम् वि[1]; मन्नाम् वि[3], कामताम् अ[1].
४ वसौ वि[3] अ[1]. ५ स्रष्टार मूको. ६ स्तुवन् वि[1], स्तुवन् सु वि[3] अ ७. धनु' मूको
८-८ कस्माद्देव देवस्या वि[1] अ ९ नास्ति वि[11]. १०-१० °र्षेण मि मूको ११. °यासि मूको

सर्वेषामेव देवानां विविधे सोमजन्यमदे पुनःपुनः कर्तव्यत्वेन निमित्तभूते, यस्मात्[1] त्वया सुसुष्यमानः सुपाल्यमानश्च पुनःपुनः सोमपानं युष्मदर्थं करोमि इति, तस्मात् कारणात् मां सुखय सर्वतः पालय चेत्यर्थः। कस्मादेवमुच्यसे[2]। यस्मात् विवक्षसे महान् भवसि त्वम्। महान्तश्च भक्तान् सुखयन्ति पालयन्ति च[3] ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अपि च कर्माणि सोम! त्वदीयानि प्र हिनस्मि अहम् बालः[4] पाकयज्ञः। अथापि त्वं महाम् [5]पिता इव[5] सूनवे भव, 'अपि च सुखय' अस्मान् शत्रोः ॥ ३ ॥

समु॒ प्र य॑न्ति धी॒तय॑: सर्गा॑सोऽव॒ताँइ॑व ।
क्रतुं॑ नः सोम जी॒वसे॒ वि वो॒ मदे॑ धा॒रया॑ चम॒साँइ॑व॒ विव॑क्षसे ॥ ४ ॥

सम् । ऊँ इति॑ । प्र । य॒न्ति॒ । धी॒तय॑: । सर्गा॑सः । अ॒व॒तान्ऽइ॑व ।
क्रतु॑म् । नः॒ । सो॒म॒ । जी॒वसे॑ । वि । वः॒ । मदे॑ । धा॒रय॑ । च॒म॒सान्ऽइ॑व । विव॑क्षसे ॥ ४ ॥

उद्गीथ० उ-कारः पदपूरणः। सम् प्र यन्ति सम्भूय प्रकृष्टया गत्या गच्छन्ति त्वां प्रति धीतयः अस्मदीया स्तुतयः। देवतागुणान् धारयन्ति गृह्णन्तीति धीतयः स्तुतयः। किमिव सम्प्रयन्ति। "सर्गासः अवतान् इव" विसृज्यन्ते उदकपानार्थम् आदानार्थं वेति सर्गाः गोसङ्घा घटिकासङ्घा वा। 'अवतः' (निघ ३,२३) इति कूपनाम। यथा सर्गा गोसङ्घा घटिकासङ्घा [वा] उदकपानार्थम् आदानार्थं वा अवतान् कूपान् प्रति सम्भूय प्रकृष्टया गत्या गच्छन्ति, एवम्। एतज्ज्ञात्वा क्रतुम् यागकर्म प्रज्ञां[8] वा कर्तारं वा कर्मणाम् आन्तरपुरुषम्[9] नः अस्माकम् जीवसे चिरजीवनाय हे सोम! धारय महताऽऽदरेण स्थापय मयि। किमिव। वि वः मदे चमसान् इव यथा युष्माकं सर्वेषामेव देवानां विविधसोमजन्यमदे कर्तव्यत्वेन निमित्तभूते चमसानध्वर्युर्हविर्धाने महता यत्नेन[10] धारयति, एवम्। कस्मादेवमुच्यसे। यस्माद् विवक्षसे महान् भवसि त्वम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सह एव प्र यन्ति अङ्गुलयः त्वां रज्जवः इव कूपान्[11]। स त्वं कर्म अस्माकम् जीवनाय धारय आपूरय चमसान् इव ॥ ४ ॥

तव॒ त्ये सो॑म॒ शक्ति॑भि॒र्निका॑मासो॒ व्यृ॑ण्विरे ।
गृत्स॑स्य॒ धीरा॑स्त॒वसो॒ वि वो॒ मदे॑ व्र॒जं गोम॑न्तम॒श्विनं॒ विव॑क्षसे ॥ ५ ॥

तव॑ । त्ये । सो॒म॒ । शक्ति॑ऽभिः । निऽका॑मासः । वि । ऋ॒ण्वि॒रे॒ ।
गृत्स॑स्य । धीरा॑: । त॒वस॑: । वि । वः॒ । मदे॑ । व्र॒जम् । गोऽम॑न्तम् । अ॒श्विन॑म् । विव॑क्षसे ॥ ५ ॥

---

१. तस्मात् वि[1] अ. २. °च्यते वि[1] अ. ३. नास्ति मूको. ४. बाल वि[1] अ[1]; बल. वि[3]. ५-५. अपि ते च वि[1] अ[2], पिते च वि[3]. ६-६. अभिषुखय वि[3]. ७-७. °सो वसन इव मूको. ८. प्रज्ञा मूको. ९ °पुरुषः मूको. १०. हस्तेन वि[1] अ. ११. कुपात् वि[1] अ[1]; कूपात् वि[3].

उद्गीथ० हे सोम! तव गृत्सस्य मेधाविन तवस महतोऽर्थाय ये मम यजमानस्य स्वभूता ऋत्विज निकामास दृष्टादृष्टफले नियतकामा धीरा मेधाविन, सम्यक्कारिण इत्यर्थ, 'त्ये ते' शक्तिभि यागकर्मभि सह वि ऋणिर विविधा स्तुतीर्गमयन्ति प्रेरयन्ति कुर्वन्तीत्यर्थ । एतज्ज्ञात्वा व्रजम् व्रजन्त्यत्रेति व्रजो' 'गोष्ठम्। मन्दुरा' चात्र सामर्थ्यादुच्यते, तम् गोमन्तम् गोसहितम् अश्विनम् अश्वसहित च अस्मभ्य देहि इति शेष । किमर्थम्। वि व मदे युष्माक सर्वेषामेव देवाना विविधे सोमजन्यमदे' पुन कर्तव्यत्वेन निमित्तभूते। कस्मादेवमुच्यसे। यस्मात् विवक्षसे महान् भवसि त्वम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तव अमी सोम! अङ्गुलिभि नितरा कमनीया रसा प्रेर्यन्ते। मेधाविन वृद्धस्य तव स्वभूतम् धीरा व्रजम् गोमन्तम् अश्ववन्तम् प्राप्नुवन्ति ॥ ५ ॥

"इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये एकादशो वर्ग:" ॥

पुशुं नः सोम रक्षसि पुरुत्रा विष्ठितं जगत् ।
समाकृणोषि जीवसे वि वो मदे विश्वा सुपश्यन् भुवना विवक्षसे ॥ ६ ॥

पुशुम् । नः । सोम् । रक्षसि । पुरुऽत्रा । विऽस्थितम् । जगत् ।
सम्ऽआकृणोषि । जीवसे । वि । वः । मदे । विश्वा । सम्ऽपश्यन् । भुवना । विवक्षसे ॥ ६ ॥

उद्गीथ० हे सोम! पशुम् देवयागार्थमुपाकृतम् न अस्माक स्वभूतम् रक्षसि सर्वत पालयसि त्वम्। न केवल पशुम्। किं तर्हि। पुरुत्रा बहुधा सुरनरतिर्यग्योन्यादिभावेन विष्ठितम् अवस्थितम् जगत् च पालय स सर्वत । किञ्च समाकृणोषि समाकरोषि जगतो वृत्तिञ्च विदधासीत्यर्थ । किमर्थम्। जीवसे जीवनाय। कथ वृत्तिं विदधासि। उच्यते—विश्वा सपश्यन् भुवना सर्वाणि भूतानि सम पश्यन् यथार्हं विदधासीत्यर्थ । किमर्थमेतत् सर्वं यथोक्त करोषि। उच्यते—वि व मदे युष्माक सर्वेषामेव देवाना विविधहविर्जन्यतृप्त्यर्थम्। उक्तञ्च—'इत-प्रदान देवा उप जीवन्ति ××× अमुत प्रदान मनुष्या' (तै ३,२,९,७) इति। विवक्षसे महान् भवसि त्वम्। उचितञ्च महतामेतत् यथोक्तम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पशुम् अस्माकम् सोम! रक्षसि बहुषु देशेषु स्थितम् अन्यच्च जङ्गमम्। स त्वम् आत्मनि समाकृणोषि जीवयितु' विश्वानि भूतानि सह पश्यन् ॥ ६ ॥

त्वं नः सोम विश्वतो गोपा अदाभ्यो भव ।
सेधं राजन्नप स्रिधो वि वो मदे मा नो दुःशंस ईशता विवक्षसे ॥ ७ ॥

त्वम् । नः । सोम् । विश्वतः । गोपाः । अदाभ्यः । भव ।
सेधं । राजन् । अप । स्रिधः । वि । वः । मदे । मा । नः । दुःऽशंसः । ईशत । विवक्षसे ॥ ७ ॥

१. त्येने मूको. २. व्रजं मूको. ३-३. °ष्ठमानिरा वि' अ', °ष्ठ मन्दिरा वि'. ४. °अन्दे न° 'व' भ. ५-५. नास्ति मूको. ६. जीविंतु वि' अ'.

उद्गीथ० हे सोम! यः त्वम् अदाभ्यः केनचिदप्यहिंस्यः स त्वम् नः अस्माकम् विश्वतः सर्वतः गोपाः रक्षिता भव । किञ्च हे राजन्! सर्वस्य स्वामिन्! अप सेध अपगमय अस्मत्तः अपजहि वा स्रिधः सेधितॄन् अस्माकमपक्षपयितॄन् हन्तॄन् वा । मा च नः अस्माकम् दुःशंसः दुश्चरितानां विद्यमानानामविद्यमानानाञ्च शंसिता प्रख्यापयिता ईशत ईशिता भूत्। तव प्रसादादस्माकमपवक्ता मा भूत् कश्चिदित्यर्थः। किमर्थमेतत् सर्वं प्रार्थ्यसे। वि वः मदे युष्माकं सर्वेषामेव देवानां विविधसोमजन्यतृप्त्यर्थम्। विवक्षसे महांश्च भवसि त्वम्। महत्त्वाच्च सर्वमर्घ्यसे विविधैर्हविर्भिस्तर्प्यसे चेत्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० त्वम् अस्माकम् सोम! सर्वतः गोपायिता[1] भव। अहिंसितः अप सेध राजन्! उपक्षपयितॄन्। मा अस्माकम्[2] दुःशंसः[3] ईशिष्ट ॥ ७ ॥

त्वं नः॑ सोम सु॒क्रतु॑र्वयो॒धेया॑य जागृहि ।
क्षे॒त्र॒वित्त॑रो॒ मनु॑षो॒ वि वो॒ मदे॑ द्रु॒हो नः॑ पा॒ह्यंह॑सो॒ विव॑क्षसे ॥ ८ ॥

त्वम् । नः॒ । सो॒म॒ । सु॒ऽक्रतुः॑ । व॒यः॒ऽधेया॑य । जा॒गृ॒हि॒ ।
क्षे॒त्र॒वित्ऽत॑रः । मनु॑षः । वि । वः॒ । मदे॑ । द्रु॒हः । नः॒ । पा॒हि॒ । अंह॑सः । विव॑क्षसे ॥ ८ ॥

उद्गीथ० हे सोम! यः त्वम् सुक्रतुः सुप्रज्ञानः[4] सुकर्मा वा क्षेत्रवित्तरः 'क्षि निवासगत्योः' इत्यस्य क्षेत्रम्। क्षेत्रस्य स्थित्युत्पत्तिप्रलयकालेषु जगतो निवासभूतस्य वा कारणात्मनोऽतिशयेन वेत्ता च। स त्वम् नः अस्मभ्यम् वयोधेयाय अन्नधेयाय जागृहि यतस्वेत्यर्थः। किञ्च मनुषः मनुष्यात्। कीदृशात्। द्रुहः द्रोग्धुः सकाशात् नः अस्मान् पाहि रक्ष। अंहसः पापाच्च रक्ष। किमर्थमेवं प्रार्थ्यसे। वि वः मदे युष्माकं सर्वेषामेव देवानां विविधसोमादिहविर्जन्यतृप्त्यर्थमित्यर्थः। विवक्षसे महांश्च भवसि ॥ ८ ॥

वेङ्कट० त्वम् अस्माकम् सोम! सुप्रज्ञः अन्नस्य दानार्थम्[5] जागृहि अत्यन्तं क्षेत्रस्य लम्भकः[6]। मनुष्यस्य शत्रोः अस्मान् रक्ष आहन्तुः[7] ॥ ८ ॥

त्वं नो॑ वृत्रहन्त॒मेन्द्र॑स्येन्दो शि॒वः सखा॑ ।
यत् सीं॒ हव॑न्ते समि॒थे वि वो॒ मदे॒ युध्य॑मानास्तो॒कसा॑तौ॒ विव॑क्षसे ॥ ९ ॥

त्वम् । नः॒ । वृ॒त्र॒ह॒न्ऽत॒म॒ । इन्द्र॑स्य । इन्दो॒ इति॑ । शि॒वः । सखा॑ ।
यत् । सी॒म् । हव॑न्ते । स॒म्ऽइ॒थे । वि । वः॒ । मदे॑ । युध्य॑मानाः । तो॒कऽसा॑तौ । विव॑क्षसे ॥ ९ ॥

उद्गीथ० हे इन्दो! सोम! वृत्रहन्तम! वृत्रस्य शत्रोरतिशयेन हन्तः! यः त्वम् इन्द्रस्य शिवः सुखकरः सखा, स त्वम् नः अस्माकम्, रक्षिता भवेति शेषः। कदा। यत् यदा सीम् सर्वतः हवन्ते आह्वयन्ति युद्धार्थमस्मान् शत्रवः युध्यमानाः सम्प्रहरन्तः सन्तः। क्व। समिथे सङ्ग्रामे

1. गोप॰ वि॰ अ॰. 2. °स्मान् वि॰. 3. दुर्गमः मूको. 4. सुप्रजनः वि॰ अ; सुप्रजाः वि॰. 5. °मार्थं मूको. 6. °म्भके वि॰ अ॰; °म्भकोऽन्नस्य वि॰. 7. °हन्तु मूको.

कीदृशे। तोकसातौ । 'तोकम्' (निघ २, २) इत्यपत्यनाम । 'षणु दाने' इत्यस्योत्तरम्। अपत्यमपि दीयते यत्र हितैरिति, तत्र, महतीत्यर्थं । तदा रक्षिता भव। कस्मिन्निमित्ते। वि व मदे युष्माकं सर्वेषामेव देवानां विविधहविर्जन्यहर्षलक्षणे[1] निमित्ते । रक्षिता सन्तो[2] यस्माद् युष्माकं यागं करिष्यामः, तस्मात् कारणात् अस्मान् रक्षेत्यर्थ । विवक्षसे महांश्च भवसि त्वम्। महता युक्त रक्षणं कर्तुं भक्तानाम्॥ ९॥

वेङ्कट० त्वम् अस्माकम् अतिशयेन वृत्रस्य हन्त ! इन्द्रस्य इन्दो[1] शिव. सखा यत् इन्द्र सर्वत्र हवन्ते युद्धे युध्यमाना· पुत्रस्य भजनार्थं शत्रुगृहीतं पुत्र रक्षितुम्॥ ९॥

अयं घ स तुरो मद इन्द्रस्य वर्धत प्रियः।
अयं कक्षीवतो महो वि वो मदे मतिं विप्रस्य वर्धयद्विवक्षसे ॥ १० ॥

अयम्। घ। सः। तुरः। मदः। इन्द्रस्य। वर्धत। प्रियः।
अयम्। कक्षीवतः। महः। वि। वः। मदे। मतिम्। विप्रस्य। वर्धयत्। विवक्षसे ॥१०॥

उद्गीथ० अत्र तच्छब्दश्रुतेरेकवाक्यतायै यच्छब्दोऽध्याहार्यः। यः सोमः इन्द्रस्य अर्थाय वर्धत मूजवत्पर्वतादिप्रदेशे[3] वृद्धः प्रियः च इन्द्रस्य, अयम् घ सः "अयमेव स"[4] सोमोऽस्माभिरभिषुत इन्द्रस्यार्थाय। कीदृशः। तुरः[5] सर्वकार्येषु त्वरणशील· क्षिप्रकारीत्यर्थ, मदः मदकरश्चाय सोमः। कक्षीवतः ऋषेः। कीदृशस्य। महः महतः विप्रस्य मेधाविनः मतिम् प्रज्ञाम् वर्धयत् वर्धितवान्। कस्मिन् सति। वि व मदे युष्माकं सर्वेषामेव देवानां विशिष्टे सोमजन्यमदे सति। य एवमतः अस्माकमपि मतिं वर्धयत्विति शेषः। उत्तरः प्रत्यक्षकृतत्वात् भिन्नं वाक्यम्। सोम[1] विवक्षसे महान् भवसि त्वम्॥ १०॥

वेङ्कट० अयम् खलु सः क्षिप्रः मदकरः इन्द्रस्य वृद्धोऽभवत् प्रियः। किं च अयम् कक्षीवतः महतः स्तुतिम् अवर्धयद्[6] मेधाविनः ॥ १०॥

अयं विप्राय दाशुषे वाजाँ इयर्ति गोमतः।
अयं सप्तभ्य आ वरं वि वो मदे प्रान्धं श्रोणं च तारिषद्विवक्षसे ॥ ११ ॥

अयम्। विप्राय। दाशुषे। वाजान्। इयर्ति। गोऽमतः।
अयम्। सप्तऽभ्यः। आ। वरम्। वि। वः। मदे। प्र। अन्धम्। श्रोणम्। च। तारिषत्। विवक्षसे ॥११॥

उद्गीथ० अयम् सोमः विप्राय मेधाविने दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय वाजान् गोमतः अन्नानि गोमद्दितानि इयर्ति गमयति ददातीत्यर्थ·। किञ्च अयम् एव सोमः सप्तभ्यः[7]

---

१. °जन्यरुष° मूको. २. सन्तो मूको. ३. मूजपर्व° वि[1], मुजवपर्व° वि[1] अ. ४ ४. °मेव सन्तो भ्यमेव वि[11]. ५. नास्ति वि[1] अ. ६. अवर्धय वि[1] अ[2], वर्धयन् वि[2]. ७. सप्त मूको.

ऋत्विग्भ्य आ वरम् आङुपसर्गश्रुतेर्हरतीति क्रियापदमध्याहार्यम्। आहरति वर यजमानस्यार्थाय। 'वराऽऽहरण दानम्, तस्य[1] च तद्भावे भावात्। किञ्च वि व मदे युष्माक सर्वेषामेव देवाना विशिष्ट-सोमजन्यमदे सति प्रीतः सन् अधम् चक्षुर्विकलमृषिं दीर्घतमसम् अन्यं वा श्रोणम् च बधिरञ्चेत्यर्थ, प्र तारिषत् सर्वप्रकारया वृद्ध्या प्रकर्षेण वर्धितवानित्यर्थ। प्रत्यक्षकृतत्वादेव पूर्ववदुत्तर भिन्न वाक्यम्। हे सोम! विवक्षसे महान् भवसि सर्वतस्त्वम् त्वदधीनत्वाज्जगत्स्थिते[2] ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अयम् मेधाविने यजमानाय अन्नानि प्रेरयति पशुमन्ति। अयम् सप्तभ्य होत्राभ्य आ प्रयच्छति धनम् प्र 'अतारीच अधम्[3] पङ्गुम्[4] च परावृजम् ऋषिम् ॥ ११ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये द्वादशो वर्ग[5] ॥

[२६]

[6]ऐन्द्र प्राजापत्यो वा विमद, वासुक्रो वसुकृद् वा ऋषि। पूषा देवता। अनुष्टुप् छन्द, प्रथमाचतुर्थ्यावुष्णिहौ[6]।

प्र ह्यच्छा॑ मनी॒षाः स्पा॒र्हा यन्ति॑ नि॒युतः॑ ।
प्र द॒स्रा नि॒युद्र॑थः पू॒षा अ॑विष्टु॒ माहि॑नः ॥ १ ॥

प्र । हि । अच्छ॑ । म॒नी॒षाः । स्पा॒र्हाः । यन्ति॑ । नि॒ऽयुतः॑ ।
प्र । द॒स्रा । नि॒युत्ऽर॑थः । पू॒षा । अ॒वि॒ष्टु॒ । माहि॑नः ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तर सूक्त नवर्चं पौष्णम् 'ऐन्द्रो विमदो वासुक्रो वा वसुकृद्' ददर्श। हि यस्मात् प्र यन्ति गच्छन्ति। किमर्थम्। अच्छ गुणग्रहणद्वारेण पूषणमाप्तुम्। मनीषा वाच स्तुतिलक्षणा। कीदृश्य। स्पार्हा सर्वगुणोपेतत्वात् स्पृहणीया। 'नियुत नियमनाद्वा नियोजनाद्वा' (या ५,२८)। अस्माभिर्नियता नियुक्ता वा, उच्चारिता इत्यर्थ। एतज्ज्ञात्वो-पकार प्रत्युपकारार्थम् दस्रा [7]'दसि दशनदर्शनयो'। दसितारौ कर्मणामुपक्षपयितारौ समापयितारौ पत्नीयजमानौ प्र अविष्टु प्रयत्नेन रक्षतु सवत पूषा। कीदृश। नियुद्रथ गमनाय सदा नियतरथो युक्तरथो वा माहिन महान्[8] ॥ १ ॥

वेङ्कट० वसुकृद् वासुक्र[8]। प्र हि अभि-गच्छन्ति स्तुतय पूषण स्पृहणीया अश्वा। प्रकर्षेण अवतु दर्शनीय अश्वयुक्तरथ[9] पूषा महान् अस्मान् इति ॥ १ ॥

यस्य॒ त्यन्म॑हि॒त्वं वा॒ताप्य॑म॒यं जनः॑ । विप्र॒ आ वं॑सद्धी॒तिभि॒श्चिके॑त सुष्टु॒तीना॑म् ॥२॥

यस्य॑ । त्यत् । म॒हि॒ऽत्वम् । वा॒ताप्य॑म् । अ॒यम् । जनः॑ ।
विप्रः॑ । आ । व॒स॒त् । धी॒तिऽभिः॑ । चिके॑त । सु॒ऽस्तु॒तीना॑म् ॥ २ ॥

१-१ वरहरणदानस्य मूको २ तदधी जगत्स्थिते मूको ३-३ तारिषत्वा धम् वि[1], अतरिष या धम् अ[1]. ४ पकम् वि[1] अ[1], पकम् वि[2]. ५-५ नास्ति मूको ६-६. [*]द्र पौष्णं वासुक्रो वसु[*] मूको. ७-७ दसीर्दसन वि[1] ८. [*]क वि[1] अ[1]. ९ [*]कं रथम् वि[1] अ[1].

प्रत्यर्धिर्यज्ञानामश्वहयो रथानाम् । ऋषिः स यो मनुर्हितो विप्रस्य यावयत्सखः ॥५॥

प्रतिऽअर्धि । यज्ञानाम् । अश्वऽहय । रथानाम् ।
ऋषि । स । य । मनुःऽहित । विप्रस्य । यवयत्ऽसख ॥ ५ ॥

उद्गीथ० प्रत्यर्धि 'ऋधु वृद्धौ' । प्रत्यर्धयिता धनदानेनार्धभागप्रतिपत्त्या[1] च संवर्धयिता यज्ञानाम्[2] । प्रत्यर्धोऽस्यास्तीति प्रत्यर्धि । अश्वहय हयतिर्गत्यर्थ । रथानाम् सम्बन्धिभिरश्वैर्गमनशील अश्वयुक्तेन रथेन सदा गन्तेत्यर्थ । ऋषि द्रष्टा च सर्वस्य लोकपालत्वात् प्रत्यवेक्षिता चेत्यर्थ । स पूषा, य । कीदृश । मनुर्हित मनुष्यहित विप्रस्य मेधाविनश्च होतु यावय सख यावयश्चासौ[3] सखा चेति । यावयिता[4] चापनेता उपद्रवाणा सखिभूतश्चेत्यर्थ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अर्धभाक यज्ञानाम् अश्वाना[5] प्रेरको भवति रथसम्बन्धिना द्रष्टा सर्वस्य स, य मनुष्येभ्यो हित[6] मेधाविन स्तोतु यवयत्सख शत्रूणा पृथक्कर्ता सखा ॥ ५ ॥

[7]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये त्रयोदशो वर्ग[7] ॥

आधीषमाणायाः पतिः शुचायाश्च शुचस्य च । वासोवायोऽवीनामा वासांसि मर्मृजत् ॥६॥

आऽधीषमाणाया । पति । शुचाया । च । शुचस्य । च ।
वासःऽवाय । अवीनाम् । आ । वासासि । मर्मृजत् ॥ ६ ॥

उद्गीथ० आधीषमाणाया पति स्वात्मन्याधीयमानाया स्तुतेराहुतेर्वा पति स्वामी शुचाया सर्वस्या दीप्ते च शुचस्य च दीप्तस्य च सर्वस्य पति पूषा वासोवाय अवीनाम् उरणाना सम्बन्धिना वाससा दशापवित्रादीनाञ्च वाता[8] च पूषा प्रकाशोष्णाभ्यामनुगृह्णन् वासांसि वस्त्राणि च रजकशोध्यानि आ ममृजत् मर्यादया शोधयति पूर्वोक्तेनैव न्यायेन ॥ ६ ॥

वेङ्कट० आत्मार्थम्[9] आधीषमाणाया अजाया[10] अजस्य च स्वामी । सोऽयम् अवीनाम् रोमभिर्देवाना सोमपवनार्थम् वासांसि वयति । अपि च तानि शोधयन् भवति मृदुकुशलहस्त ॥ ६ ॥

इनो वाजानां पतिरिनः पुष्टीनां सखा ।
प्र श्मश्रु हर्यतो दूधोद् वि वृथा यो अदाभ्यः ॥ ७ ॥

इन । वाजानाम् । पति । इन । पुष्टीनाम् । सखा ।
प्र । श्मश्रु । हर्यत । दूधोत् । वि । वृथा । य । अदाभ्य ॥ ७ ॥

---

१ °दानेनाहमावप्रति° मूको २ °नाम् अथवा यज्ञाना संवर्धयिन मूको ३ यवाश्चासौ मूको
४ यावयिता मूको ५ नास्ति वि॰. ६ अमितो वि[2] अ[1] अहितो वि[1] ७ ७ नास्ति मूको
८ वना मूको ९ आ माथ वि[2] अ[1] आ मरथन् वि[1] १० नास्ति वि[1]

उद्गीथ० य पूषा अदाभ्य अहिंस्य स इन ईश्वर सर्वस्य वाजानाम् च पति स्वामी इन ईश्वर पुष्टीनाम् सर्वेषां प्राणिनां पोषणानां करणे सखा सखीभूतश्च सर्वस्योपकारित्वात्। किञ्च हर्यत कामयमानस्य [1]भक्तत्वात् सुप्रतीकस्य यजमानस्य[1] षष्ठीश्रुते, स्वभूत सोम पिबञ्चितिशेष । श्मश्रु वि वृथा [2]प्र दूधोत्[2] अधूनोत् विविध प्रकर्षेण अयत्नेन[3] कम्पयति ॥ ७ ॥

वेङ्कट० स्वामी अन्नानाम् पति इन पुष्टीनाम् ओषधीनां पुष्यमाणानाम् सखा श्मश्रूणि वि प्र कम्पयति अनायासेन, [4]य अहिंस्य † परे[4] ॥ ७ ॥

आ ते रथस्य पूषन्नजा धुरं ववृत्युः । विश्वस्यार्थिनः सखा सनोजा अनपच्युतः ॥८॥

आ । ते । रथस्य । पूषन् । अजा । धुरम् । ववृत्यु ।
विश्वस्य । अर्थिन । सखा । सन ऽजा । अनपऽच्युत ॥ ८ ॥

उद्गीथ० हे[5] पूषन्। यस्त्वम् विश्वस्य अर्थिन याचकस्य सखा ईप्सितार्थप्रदातृत्वात् सखिभूत सनोजा चिरजातश्च अनपच्युत स्वाधिकाराद् अनपगतश्च, तस्य ते तव स्वभूतस्य रथस्य धुरम् हे पूषन्[5] अजजातियुक्ता अश्वा आ ववृत्यु आवर्तयन्ति वहन्तीत्यर्थ ॥ ८ ॥

वेङ्कट० आ वर्तयन्ति[6] तव रथस्य धुरम् अजा पूषन्[7]। स त्वम् विश्वस्य अर्थिन सखा पुराजात अनपच्युत[7] इति[8] ॥ ८ ॥

अस्माकमूर्जा रथं पूषा अविष्टु माहिनः । भुवद्वाजानां वृध इमं नः शृणवद्धवम् ॥९॥

अस्माकम् । ऊर्जा । रथम् । पूषा । अविष्टु । माहिन ।
भुवत् । वाजानाम् । वृध. । इमम् । न । शृणवत् । हवम् ॥ ९ ॥

उद्गीथ० अस्माकम् स्वभूतम् रथम् रहितार देवान्[9] प्रति परिसमाप्तिं वा गन्तार यज्ञम् हविर्धान-शकटयो ऊर्जा स्वबलेनान्नेन रसेन वा हविराख्येन लब्धव्यत्वेन भोक्तव्यत्वेन[10] निमित्तभूतेन पूषा अविष्टु अवतु रक्षतु माहिन महान्। भुवत् भवतु च वाजानाम् अन्नानाम् वृध वर्धयिता। तदर्थञ्च इमम् न अस्माकम् शृणवत् शृणोतु हवम् आह्वानम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अस्माकम् अन्नेन रथम् पूषा रक्षतु महान्। भवतु अन्नानां वर्धक[11]। इमम् अस्माक शृणोतु हवम् इति ॥ ९ ॥

[12]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये चतुर्दशो वर्ग[12] ॥

१-१ नास्ति वि[1]. २-२. नास्ति वि[2] अ[1], प्र धोन् वि[1]. ३. यत्नेन मूको. ४-४ नास्ति वि[1] † °रय वि[2] अ[1]. ५ आ ते रथस्य विश्वस्य हे मूको. ६ °ति मूको. ७ अनप° वि[2] अ[1], अपच्युत वि[1]. ८ नास्ति वि[123]. ९ देवा वि[1] अ. १० नास्ति वि[1]. ११ °धन वि[2] अ[1]. १२-१२ नास्ति मूको.

[२७]

[1]ऐन्द्रो वसुक्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[1] ।

असत् सु मे जरितः साभिवेगो यत् सुन्वते यजमानाय शिक्षम् ।
अनाशीर्दामहमस्मि प्रहन्ता सत्यध्वृतं वृजिनायन्तमाभुम् ॥ १ ॥

असत् । सु । मे । जरितरिति । सः । अभिऽवेगः । यत् । सुन्वते । यजमानाय । शिक्षम् ।
अनाशीःऽदाम । अहम् । अस्मि । प्रऽहन्ता । सत्यऽध्वृतम् । वृजिनऽयन्तम् । आभुम् ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तरं सूक्तम् 'असत् सु मे जरितः सः' इति चतुर्विंशत्यृचम् ऐन्द्रम् इन्द्रपुत्रो वसुक्रो ददर्श । वासुक्रेषु सूक्तेषु बाहुल्येनेन्द्रस्यास्ति[2] स्तुतिः । स्तोतुमभ्युद्यतं[3] स्वपुत्रमृषिं वसुक्रं सम्बोध्य स्वसामर्थ्यं कथयतीन्द्रः, विज्ञातदेवतास्वरूपो येन सुखं स्तोष्यतीति । अथवा कार्यकारणयोरेकत्वोपचारात् 'आत्मा वै पुत्रनामासि' (माश १४, ९, ४, २६) इति वचनाच्च इन्द्ररूपेणावस्थितो वसुक्र आत्मानं स्तौति क्वचित्, क्वचिद् इन्द्रं भेदेन । हे जरितः! स्तोतः! असत् अस्ति विद्यते ममेन्द्रस्य सु शोभन. आर्जितः[4] सः अभिवेगः 'ओविजी भयचलनयोः' । अर्थिनं प्रति मनसोऽभिचलनम् अभिगमनं वृत्तिविशेषः । यत् येन वेगेन मनोवृत्त्या सुन्वते मदर्थं सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय यज्वने शिक्षम् ददामि प्रार्थितमर्थम् । किञ्च अनाशीर्दाम् आशी प्रार्थनोच्यतेऽन्यत्र । इह तु सामर्थ्यात् प्रार्थितं हविरुच्यते । प्रार्थितहविर्मह्यमददतम् अधिकृतं पुरुषम् । अथवा आशीरिति सोमाभिश्रयणं[5] दध्युच्यते । तस्याऽदातारम् असोमयाजिनमित्यर्थः, अहम् अस्मि भवामि प्रहन्ता प्रकर्षेण हिंसिता । सत्यध्वृतम् ध्वरतिर्हिंसार्थः । सत्यस्य च हिंसितारम्, अनृतवादिनञ्चेत्यर्थः । वृजिनायन्तम् कुटिलं कर्तुमिच्छन्तम्, परवञ्चनपरञ्चेत्यर्थः, आभुम् महान्तमपि हिंसिताऽस्म्यहम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० 'वसुक्र ऐन्द्रः'[6] । इन्द्रः । भवति [7]मे सुष्ठु हे[7] सर्वेषां भूतानां जरयितः! इन्द्र! सः अभिवेगः, येन[8] अभिवेगेन इन्द्रार्थम् सोमम्[9] सुन्वते यजमानाय धनं प्रयच्छामि । किं च अहम् तव आशिरस्याप्रदातारं सत्यस्य [10]हिंसकम् वृजिनम्[10] आचरन्तम् आभवन्तम्[11] प्रहन्ता अस्मि प्रहन्मि तम् इति ॥ १ ॥

यदीदहं युधये संनयान्यदेवयून् तन्वा३ शूशुजानान् ।
अमा ते तुम्रं वृषभं पचानि तीव्रं सुतं पञ्चदशं नि षिञ्चम् ॥ २ ॥

यदि । इत् । अहम् । युधये । सम्ऽनयानि । अदेवऽयून् । तन्वा । शूशुजानान् ।
अमा । ते । तुम्रम् । वृषभम् । पचानि । तीव्रम् । सुतम् । पञ्चऽदशम् । नि । सिञ्चम् ॥२॥

१-१. नास्ति मूको. २ °न्द्रस्याम वि[2] अ; °न्द्रस्य वि[1]. ३. स्तोतुमुद्यतं वि[2]. ४. अर्जितः मूको. ५. सोमाधिभ° वि[1]. ६-६ °क्रमेणेन्द्र वि[2] अ[1]; °क्रमेणेन्द्रः वि[1] अ[1]. ७-७. नास्ति वि[2] अ[1]. ८. नः वि[2] अ[1]. ९. नास्ति वि[1,2]; सोम अ[1]. १०-१०. °कमनम् वि[2] अ[1]. ११. भाप्नु° वि[2]; प्राप्नु° अ[1].

उद्गीथ० इत् शब्द एवार्थं उत्तरार्धस्यादावद्शब्देन सह सम्बन्धयितव्य । यदि यदा अहम् युधये युद्धार्थम् सम्‌नयानि अदेवयून् देवान् यष्टुमनिच्छतो देवशत्रून् अयज्वन[1] तन्वा स्वशरीरेण शूशुजानान् शुचेश्चकारस्य जकारश्छान्दस । शोशुचानान् आत्मम्भरित्वात् पुष्टया दीप्त्या च युक्तान् पुष्टानित्यर्थं । तदा अहम् एव ३मा आत्मना हेतुकर्तृत्वेन यजमान वा अधिष्ठाय ते तव यजमानस्य स्वभूतम् तुम्रम् पीवानम् वृपभम् । 'धेनुर्वृपभ' इति श्रुते धनु गाम् पचानि मदर्थं 'पचामि । तीव्रम् बहुरसम्' सुतम् अभिपुतम् पञ्चदशम् सोमम् । पूर्वपक्षापरपक्षसम्बन्धिपञ्चदशसङ्ख्यायुक्ततिथिसम्बन्धेन पर्णवृद्धिह्रासयोगात्[2] पञ्चदश सोम, त च मदर्थमद नि सिञ्चम् दशापवित्रे द्रोणकलशे [3]चमसपात्रे वा सिञ्चामि[3] प्रक्षिपामीत्यर्थ ॥ २ ॥

वेङ्कट० यदि एव अहम्[4] मया सह युद्धार्थम् सम्‌नयानि[5] दूतै सङ्गमयानि अदेवकामान् शरीरेण वा [6]साधून् बाधमानान् । शुजि[6] हिंसाकर्मा । तदानीम् पुत्रादिभि[7] [8]सहित तुभ्यम् इन्द्र[8] प्रेरक बलिन पीवानम् वृपभम् पचानि तीव्ररसम् अभिपुतम् पञ्चदशम् कलशे सोम च[9] नि पिञ्चामि ॥ २ ॥

नाहं तं वेद य इति ब्रवीत्यदेवयून्त्समरणे जघन्वान् ।
यदावाख्यत् समरणमृघावदादिद्ध मे वृपभा प्र ब्रुवन्ति ॥ ३ ॥

न । अहम् । तम् । वेद । य । इति । ब्रवीति । अदेवऽयून् । सम्ऽअरणे । जघन्वान् ।
यदा । अवऽअख्यत् । समऽअरणम् । ऋघावत् । आत् । इत् । ह । मे । वृपभा । प्र । ब्रुवन्ति ॥ ३ ॥

उद्गीथ० मद्व्यतिरिक्त पुरुषम् अहम् न वेद न जानामि, य पुरुष इति एवम् ब्रवीति वक्ति— अदेवयून् दवानकामयमानान् देवद्विषोऽसुरादीन् समरणे सङ्ग्रामे जघन्वान् हतवान् अहमिति। मत्तोऽन्य सङ्ग्राम शत्रूणा हन्ता नास्तीत्यर्थ । किञ्च यदा यस्मिन् काल अवाख्यत् उत्तमस्य स्थाने प्रथम । यदा अत्राख्यम्[10] अवाकृत्य न्यक्कृत्य[11] मृसथत् पश्यामि समरणम् सङ्ग्रामम् । कीदृशम् । ऋघावत् । द्वितीयाया लुगत्र द्रष्टव्य । ऋघावन्त हिंसावन्त परस्परम् अतिक्रूरमित्यर्थ । आत् तदा । इत् ह इति पदपूरणौ । मे मम स्वभूतानि[12] वृपभा[13] वृपभकर्माणि दर्पितवृपभस्येव विक्रान्तानि शत्रुवधवन्ति निर्भय चेष्टितानि प्र ब्रुवन्ति प्रकथयन्ति विद्वत्सङ्घा वर्णयन्ति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० न अहम् तम् इन्द्र मम पितरम् वेद, य इत्थम् ब्रवीति । एतदेवाऽऽह[14]— अदेवकामान् युद्धे जघन्वान् । कथ मवीतीत्याह—अनन्तरमेव[15] तदीयौ ऋत्विजो मम वृपभौ भवौ प्र ब्रुवन्ति स्तुवन्ति इति ॥ ३ ॥

यदज्ञातेषु वृजनेष्वासं विश्वे सतो मघवानो म आसन् ।
जिनामि वेत् क्षेम आ सन्तमाभुं प्र तं क्षिणां पर्वते पादगृह्य ॥ ४ ॥

१-१. चमसेति प्रासङ्ग मूको. २ वर्ण॰ मूको ३-३. 'वैगापासि' वि॰ अ ४ मयम् वि॰. ५ नास्ति वि॰. ६-६. … वि॰ अ॰. ७. °भ्य वि॰ अ॰. ८-८. °णम् इन्द्र वि॰ अ॰. ९. नास्ति वि॰ अ॰. १०. °ख्यत् मूको ११ °कृत्य वि॰ अ. १२ °भूता मूको. १३ नास्ति मूको. १४. °ह॰ वि॰ अ॰.

यत् । अज्ञातेषु । वृजनेषु । आसम् । विश्वे । सत । मघऽवान । मे । आसन् ।
जिनामि । वा । इत् । क्षेमे । आ । सन्तम् । आभुम् । प्र । तम् । क्षिणाम् । पर्वते । पादऽगृह्य ॥ ४ ॥

उद्गीथ० यत् यदा शरीरशस्त्राखबलत[1] परिमाणतश्चाऽपरिज्ञातेषु वृजनेषु सङ्ग्रामेषु आसम् उपविशामि युद्धार्थमुपतिष्ठामीत्यर्थ, तदा विश्वे सर्वे मां प्रति आशा मघवान हविर्धनेन तपोधनेन च धनवन्त ऋषय सत मे ममेन्द्रस्य समीपे आसन् उपविशन्ति वीर्यवृद्ध्यर्थं मा स्तुवन्तस्ति ष्ठन्तीत्यर्थ । किञ्च जिनामि वा जयाम्येव[2], नात्र सशय । इत्[3] इति पदपूरण । क्षेमे जगत्पालननिमित्ते आ सन्तम् । आहन्त्राऽभीत्येतस्य[4] स्थाने । सर्वमभिभवन्तमित्यर्थ । आभुम् महान्त शत्रुम् । यस्तु [5]मत्तो न्यून, तम्[5] प्र क्षिणाम प्रहिनस्मि प्रक्षिपामि पर्वते गिरौ पादगृह्य पादे गृहीत्वा ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यदा अहम् अज्ञातेषु झटिति उपस्थितेषु शत्रुबलेषु आसम्, तदानीम् सन मम सर्व धनवन्त सहाया भवन्ति । हन्म्येव[6] च मम पालनीये राष्ट्रे भवन्तम् आभुम् [7]शत्रुम् आहन्तारम्†[7], प्र हन्मि घटमिव तम् शिलाया पादे गृहीत्वा ॥ ४ ॥

न वा उ मां वृजने वारयन्ते न पर्वतासो यदहं मनस्ये ।
मम स्वनात् कृधुकर्णो भयात एवेदनु द्यून् किरणः समेजात् ॥ ५ ॥

न । वै । ऊँ इति । माम् । वृजने । वारयन्ते । न । पर्वतास । यत् । अहम् । मनस्ये ।
मम । स्वनात् । कृधुऽकर्णः । भयाते । एव । इत् । अनु । द्यून् । किरणः । सम् । एजात् ॥ ५ ॥

उद्गीथ० न वै नैव माम् इन्द्रम् वृजने सङ्ग्रामे युद्धार्थमुपस्थित सन्तम् वारयन्त निवारयितु[8] शक्नुवन्ति शत्रव, न अपि पर्वतास हिमवदादयो गिरय अतिभारक्षमा[9]। यत् कर्म अहम् मनस्ये मनसा कर्तुमिच्छामि, तत् कर्म मनसापि [10]उद्वोढु चिन्तयितु[10] न शक्नुवन्तीत्यर्थ । किञ्च मम इन्द्रस्य स्वनात् स्तनितात् शब्दात् सङ्ग्रामकाले हुङ्कारशब्दाद् वा कृधुकर्ण नामाऽसुर अथवा कृधुकर्णो मन्दश्रवणेन्द्रियो बधिर स्थावरपिपीलिकपुत्तिकादिरपि भयाते बिभेति । किञ्च एव इत् एवमेव कृधुकर्णवत् मम भयात् अनु द्यून् प्रतिदिनमित्यर्थ, किरण अन्तर्णीतमत्वर्थम् एतत्पदम् । किरणवान् रश्मिवान् आदित्य सम् एजात् सम्यक कम्पते चलति [11]नियमन प्रयातीत्यर्थ[11] ॥ ५ ॥

वेङ्कट० न खलु माम् युद्धे त्वदाश्रय कचन वारयन्ते [12]गच्छन्तम्†, न अपि शिलोच्चया[12] गच्छन्त वारयन्ति शत्रून् प्रति, यदा अहम् मन इव आचरामि शीघ्र गच्छामि । किञ्च मम

---

१ °रशास्त्रास्त्र° मूको २. जानाम्येव वि[1] ३ नास्ति मूको ४ आड्ह्न्ताडीत्य° वि[2] अ[1], ५-५ महतो यूनता वि[2] अ[1], महतो न्यून तं वि[1] ६ हम्येव वि[2] अ[1], हस्वेव वि[2] ७-७ नास्ति वि[1] † आहर तारम् वि[2]. ८ निवारयन्त वि[2] अ, निवारयतु वि[1][1]. ९ °भाक्षमा वि[1] १०-१० उद्वोढुमिच° वि[2] अ, उद्वाढव्यन्तयि° वि[2]. ११-११ नियतेन प्रयमीत्यर्थ वि[2] अ १२-१२ नास्ति वि[1] अ[1]. † गच्छन् वि[2].

सिंहनादशब्दाद् ह्रस्वकर्णो मदीयः शत्रु बिभेति। एवमेव अय दीप्तान् शत्रून् प्रति किरणः 'सम् कम्पते' इति आत्मानम् आह ॥ ५ ॥

'इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये पञ्चदशो वर्ग ' ॥

दर्शन्न्वत्र शृतपाँ अनिन्द्रान् बाहुक्षदः शरवे पत्यमानान् ।
घृषुं वा ये निनिदुः सखायमध्यू न्वेषु पवयो ववृत्युः ॥ ६ ॥

दर्शन् । नु । अत्र । शृतऽपान् । अनिन्द्रान् । बाहुऽक्षदः । शरवे । पत्यमानान् ।
घृषुम् । वा । ये । निनिदुः । सखायम् । अधि । ऊँ इति । नु । एषु । पवयः । ववृत्युः ॥ ६ ॥

उद्गीथ० दर्शन्' अपश्यमह पुन दृष्टवानस्मीत्यर्थ, अत्र अस्मिञ्जगति शृतपान् शृतस्य पक्वस्य सोमादिकस्य हविष अपहृत्य पातॄन् अनिन्द्रान् इन्द्रेणेश्वरेण मया वर्जितान् अनीश्वरान् वा बाहुक्षद महाबलत्वाद् आयुधेन विना बाहुभ्यामेव हिंसितॄन् शरवे शर शर । तृतीयार्थे चतुर्थी। मदायेन शरेण नु क्षिप्रम् पत्यमानान् पात्यमानान्' असुरान्। किञ्च घृषुम् वा समुच्चयार्थोऽत्र वाशब्द । महान्तञ्च माम् ये 'असुरा निनिदु निन्दन्ति' सखायम् भक्तानां सखिवत् प्रियहितस्य कर्तारम्। अधि उ नु एषु अधीत्युपरिभावे। उ इति पदपूरण । नु इति क्षिप्रार्थे ववृत्य इत्यनेन सम्बन्धयितव्य । अधि एषाम् निन्दितॄणामुपरि पवयः 'पवि' (निघ २,२१) इति वज्रनाम। बहुवचनसामार्थ्याद् वज्रादीन्यायुधानीत्यर्थ । नु क्षिप्रम् ववृत्यु वर्तन्ते पतन्तीत्यर्थ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पश्यामि अहम् इन्द्रम् अनीजानान् स्वयश्रित पय पिबत बाहुभि साधून् शकलीकुर्वत हिंसार्थम् अभिपतत । तेषु अधि क्षिप्रम् मदीयानि आयुधानि वर्तन्ते। किञ्च अवघर्षणशील शत्रूणाम्, ये वा निन्दन्ति सखायम् इन्द्रम्, तेषु च इति ॥ ६ ॥

अभूर्वौक्षीर्व्यु१ आयुरानड् दर्षन्नु पूर्वो अपरो नु दर्षत् ।
द्वे पवस्ते परि तं न भूतो यो अस्य पारे रजसो विवेष ॥ ७ ॥

अभूः । ऊँ इति । औक्षीः । वि । ऊँ इति । आयुः । आनट् । दर्षत् । नु । पूर्वः । अपरः ।
नु । दर्षत् । द्वे इति । पवस्ते इति । परि । तम् । न । भूतः । यः । अस्य । पारे । रजसः । विवेष ॥ ७ ॥

उद्गीथ० मध्यमपुरुषेण प्रथमपुरुषेण च इन्द्रस्योच्यमानत्वादनर्थैन्द्र स्तौति वसुक्र । अभूः उ औक्षी'। उ इत्ययम् एवार्थे। औक्षीरित्युदात्तत्वान्नामपदमेतत्। हे इन्द्र' अभूः भवसि त्वमेव औक्षी" उक्षिता सेक्ता वृष्टे भरिता। वर्षिता त्वमेव भवसि, नान्य इत्यर्थ । किञ्च वि उ आयु आनट् मध्यमपुरुषेण प्रश्नान्तरवादेकवाक्यतायै युष्मच्छब्देन समानार्थो भवच्छब्द

---

१ १ सवम्पन मूको २ १. नास्ति मूको ३ वैतु वैप १,१०६५ n ४ पात्यमानान् वि'. ५५ °ता निन्द° वि' अ; °ानि निन्द° वि'. ६ नास्ति वि' अ ७. 'क्षि मूको.

सर्वत्र भानडित्याद्री परोक्षनिर्देशे प्रत्यक्षीकरणार्थमेवाध्याहर्तव्यः । वि इति वैविध्ये । उ इति चार्थे । आयुरिति जीवितमुच्यते । 'आनट्' (निघ २, १८) इति व्याप्तिकर्मा । विविधमायुर्भवानिन्द्र प्राप्नोति, भा महाभूतसम्बन्धाच्च जीवतीत्यर्थः । दर्षत् नु 'दॄ विदारणे' । 'बहुलं लेटि' (पा ३ १,३४) । नु इति क्षिप्रार्थे । शत्रु वज्रेण विदारयति च क्षिप्र भवानिन्द्र । पूर्वं जगत स्थितरिन्द्राधीनत्वात् सर्वस्माज्जगत पूर्वजातश्च भवानिन्द्र इत्यर्थः । अपर नु दर्षन् अपरशब्दोऽन्यवचन । नु इति प्रतिषेध । अन्यो न विदारयिता भवन्तम् इन्द्रम्, भवानेव सर्वं शत्रुजात हिनस्तीत्यर्थः । किञ्च य भवान् इन्द्र अस्य रजस त्रैलोक्यस्य पारे परत परमसूक्ष्मवायुरूपेण समष्टिव्यष्टिसृष्टिकारणात्मना, स्थितवति शप, विवेष व्याप्नोति सर्वत, तम् भवन्तमिन्द्रम् न परि भूत अभिभवितु न शक्नुत इत्यर्थः । अपि द्व । के । सामर्थ्याद् द्यावापृथिव्यौ । कीदृशौ । पवस्ते । 'पूङ् गतौ इत्यस्य धातोरौणादिक अतप्रत्यय परत ॥ ७ ॥

वेङ्कट० प्रादुर्भवसि एव, स्व काले सिञ्चसि च उदकेन पृथिवीम् । तदनन्तरम् अन्नम् च व्याप्त भवति । परोक्ष शेषः । 'सोऽयम्' 'इन्द्र पूर्व' मेघ विदारयति, तथा अपर सर्वदा विदारयति । द्वे रजसी' तम् महान्तम् न परि भवत य इन्द्र अस्य रजस पारे विवेष व्याप्तो भवति अन्तरिक्ष इति ॥ ७ ॥

गावो यवं प्रयुता अर्यो अक्षन् ता अपश्यं सहगोपाश्चरन्तीः ।
हवा इदर्यो अभितः समायन् कियदासु स्वपतिश्छन्दयाते ॥ ८ ॥

गावः । यवम् । प्रऽयुता । अर्यः । अक्षन् । ताः । अपश्यम् । सहऽगोपाः । चरन्तीः ।
हवाः । इत् । अर्यः । अभितः । सम् । आयन् । कियत् । आसु । स्वऽपतिः । छन्दयाते ॥ ८ ॥

उद्गीथ० 'पयसि हीदं सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न' (माश १४, ४, ३, ५) इति वचनात् सर्वस्य जगत स्थितिहेतुभूता या गाव 'प्रयुता परस्परेण सहभूता' अर्य स्वाधिकार प्रति गन्त्र्य यवम् मद्वृष्टिनिमित्तयवादिघासमित्यर्थः, अक्षन् अदन्ति भक्षयन्तीति, 'एवम्भूता ता गा सहगोपा गोपालकेन सहिता चरन्ती घास भक्षयन्ती अहम् अपश्यम् पश्यामि' परया प्रीत्या । दृश्यमानाश्च ता गाव हवा वाहमदोहनार्थमाह्वानाहा । इत् इति पदपूरण । 'अर्य स्वाधिकार' प्रत्यागन्त्र्य' अभित सर्वत सर्वाभ्यो दिग्भ्य इत्यर्थः, सम् आयन् समित्येकीभावे । एकीभूय यूथश आगच्छन्त्यहन्यहनि गृहान्' प्रति तृप्ता सत्य । आगतासु गोषु कियत् अपि क्षीर यथास्वरूपम्' स्वपति स्वासास्वासा गवा स्वामी छन्दयात दोग्धु कामयत मदर्थं दाग्धीत्यर्थः । इन्द्राय गाव आशिरं दुदुह्र वज्रिणे मधु । यत् सीमुपह्वरे विदत्' (ऋ ८,६९,६) इति वचनात् ।

'अथवा या गाव' स्वाधिकार प्रति गन्त्र्य प्रजा ब्राह्मणाद्या यव मद्वृष्टिजनित यवाद्यन्नम् प्रयुता प्रमिश्रिता परस्परेण सहभूता अक्षन् अदन्ति, ता गवाख्या अहम्

१-१ यम् वि[२] अ[१]. २ २ इन्द्र[२] वि[२] अ[१] ३ रजनी मूको ४ ४ नास्ति मूको, पूर्ति सायणानुसारिणी ५ ५ आर्यस्वाधि[°] मूको ६ प्रत्यगन्त्य वि[२] अ[१] प्रत्यगन्त्य वि[१] ७ प्रशान् वि[१] ८. यवाद्य[°] मूको ९ ९ अथवा या वि[२] अ[१], अथवा वि[१].

अयं सर्वस्य स्वामी अपश्यम्[1] परया प्रीत्या पश्यामि। सहगोपा प्रजापालकप्रजापतिना[2] सहिता चरन्ती मद्वृष्टिजनितयवाद्यन्नं भक्षयन्ती[3] मया परया प्रीत्या दृश्यमानाश्च गोसञ्ज्ञा प्रजा आह्लातव्या। मत्परिचर्यार्थं समर्पितत्वात्[4] जीवितस्य[5], मामेवेश्वरम् आराधयन्तीत्यर्थः। कियदपि स्तुतिजातं हविर्जातञ्च आसु प्रजासु स्थितः स्वपतिः आत्मीयं पतिं प्रजापतिं छन्दयाते कामयते। प्रार्थनया चात्र[6] तत्पूर्वको लाभो लक्ष्यते। अतिस्तोकं लभत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० गावः मदीयम् यवम्[7] विमुक्ताः शत्रोः[8] स्वभूताः अक्षन्। अहम् ताः[9] पश्यामि [10]गोपसहिताः, याः[10] चरन्ति रणेन शत्रूणा ह्वातव्याः सहायाः। तत्र प्रविष्टं माम् अभितः[11] सम् आयन्ति[12]। तदानीम् आसु गवाम् स्वपतिः स्वामी[13] मच्छत्रुः कियत् छन्दयाते किञ्चिदपि इच्छति[14] बलवान् भयमाजगाम इति गोप्वाशां विसृजति ॥ ८ ॥

स यद्वयं॑ यव॒साद्गो॒ जना॑नाम॒हं य॒वाद॑ उ॒र्वज्रे॑ अ॒न्तः ।
अत्रा॑ यु॒क्तो॑ऽवसा॒तार॑मिच्छा॒दथो॒ अयु॑क्तं युनजद्ववन्वान् ॥ ९ ॥

सम् । यत् । व॒यम् । य॒व॒स॒ऽअदः॑ । जना॑नाम् । अ॒हम् । य॒व॒ऽअदः॑ । उ॒रु॒ऽअज्रे॑ । अ॒न्तरिति॑ ।
अत्र॑ । यु॒क्तः । अ॒व॒ऽसा॒तार॑म् । इ॒च्छा॒त् । अथो॒ इति॑ । अयु॑क्तम् । यु॒न॒ज॒त् । व॒व॒न्वान् ॥ ९ ॥

उद्गीथ० 'पुरुष एवेदं सर्वम्' (ऋ १०,९०,२), 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' (छाउ ३,१४,१) इत्यादि-वचनात् कारणात्मनः सर्वात्मकत्वात् अहमेव सम्यग्ज्ञानयोगात् कारणात्मरूपेण [14]सर्वात्मको भूत्वा सर्वमन्न[15] स्थावरजङ्गमलक्षणं यद्यद् द्विपाच्चतुष्पादादिकञ्च सर्वमुत्पादयामि इति कारणात्मरूपेणात्मानमिन्द्रः स्तौति। जनानाम् सर्वप्राणिनाम् यत् अत्तव्यं यवसं यवाद्यन्नञ्च तस्य सर्वस्य यवसस्य यवाद्यन्नस्य च वयम् एव सम्यगत्तारः। द्विपदचतुष्पदादिना[16] कार्यरूपेण स्थितोऽहमेव कारणरूपेण स्थित्वा सर्वस्य यवादिकान्नस्यात्ता। क्व स्थितः सन् अत्ता त्वम्। उच्यते — उरु अज्रे अन्तः उरु विस्तारे[17]। 'अज गतिक्षेपणयोः'। अन्तरिति च मध्यवचनः[18]। विस्तीर्णस्य जङ्गमस्य[19] जगतो मध्ये, स्थितः सन् अत्ताऽस्मीत्यर्थः। 'अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्' (गी ६, ४५) इति वचनाद् मोक्षस्य दुष्प्रापत्वाद् अत्र अस्मिन्नेव जन्मनि अवसातारम् संसारान्तस्य कर्तारं मोक्षं गमयितारं मामेव इच्छात् आराधयितुम् इच्छति। कः। युक्तः योगी। योगीन्द्र एव संसारसागरादुद्धर्ता नान्य इति परया भक्त्या योऽयमाराधयति योगेन, तमहमस्मिन्नेव जन्मनि संसाराद् मोचयामीत्यर्थः। अथो अपि च अयुक्तम् अयोगिनम्[20] युनजत् उत्तमस्य[21] स्थाने प्रथमोऽयम्। युनज्म्यात्मना, संसाराद् मोचयामीत्यर्थः, ववन्वान् सम्भजन्, अहं यदि कामयेयमित्यर्थः ॥ ९ ॥

---

१ अवश्यं मूको २ प्रजायावनप्र° वि[1], प्रजाचापन प्र° वि[1] अ[1]. ३ भक्षयन्ति मूको ४ °थ मभिस्थाव मूको ५. प्रनिवस्य मूको ६ वात्र मूको ७ वयम् मूको ८. शत्रो मूको ९ ताम् वि[1] अ[1]. १० १०. °तायेन वि[1] अ[1], °तायेन वि[1] ११ अदित मूको १२ आपयति मूको १३ स्तानि मूको. १४ रति वि[1] अ[1] १५ १५. स्थित्वा वि[1]. १६ °दानीं मूको १७ विस्तारेण वि[1]. १८ सभिध्यत्र° मूको १९ जनम्य न मूको २० योगिने वि[1]. २१ उत्कपस्य मूको

वेङ्कट० सम् गच्छन्ते[1] यदा गोभि. सस्यम् खादयन्तः[2] जनानाम् स्वभूतम् अन्ये[3], अहम् च यवम् आदयन्[4] विस्तीर्णे क्षेत्रे[5] अन्त[6]। तत्र कश्चित् पशुरस्मदीयो विमोचकम् इच्छति। अथो अयुक्तम् सस्यानि भक्षयन्तम् आत्मीयपशुं बध्नाति ॥ ९ ॥

अत्रेदु मे मंससे सत्यमुक्तं द्विपाच्च यच्चतुष्पात् संसृजानि ।
स्त्रीभिर्यो अत्र वृषणं पृतन्यादयुद्धो अस्य वि भजानि वेदः ॥ १० ॥

अत्र । इत् । ऊँ इति । मे । मंससे । सत्यम् । उक्तम् । द्विऽपात् । च । यत् । चतुःऽपात् । सम्ऽसृजानि ।
स्त्रीभिः । यः । अत्र । वृषणम् । पृतन्यात् । अयुद्ध । अस्य । वि । भजानि । वेद. ॥ १० ॥

उद्गीथ० अत्र इच्छब्द[7] एवार्थः । सत्यशब्दाच्च परो द्रष्टव्य.[8] । उ इति पदपूरण । अत्र अस्मिन्[9] मे स्तोत्रे मंससे जानीहि त्वम् सत्यम् इत्[10] उक्तम् यथार्थमेव कथित मया, नार्थवादरूपेणाध्यारोपितगुणम् एतत् स्तोत्रमित्यर्थं । किन्तत्[11] । द्विपात् च मनुष्यजातिकम् चतु'पात् च गवादिकम् । सामर्थ्याद् अन्यदपि बहुपादेकपादादिकं स्थावरजङ्गमम् यत् तत्[12] सर्वम् अहमेव ससृजानि उत्पादयानीति जानीहि त्वम् । किञ्च स्त्रीभिः स्त्रीसदृशैः बलपौरुषनयवर्जितै' पुरुषै सह य पुरुष शूरम्मन्य अत्र अस्मिन् जगति वृषणम् उदकं वृष्टेरायुधवृष्टेर्वा वर्षितार माम्, परित्यज्येति शेष, पृतन्यात् पृतन्यति[13] पृतना सङ्ग्राम युद्धं कर्तुमिच्छति, तस्य अस्य ईदृशस्य पुरुषस्य स्वभूतम् वेद' धनम् अयुद्ध' युद्धवर्जित. तेन तादृशेन पुरुषेण सह अयोद्धा सन्नह बलादपहृत्य वि भजानि स्वसैनिकेभ्यः स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च ददामीत्यर्थं ॥ १० ॥

वेङ्कट० अस्मिन्नर्थे एव इन्द्र[1] मे त्वम् सत्यम् मन्यसे उक्तम्—यत् अह सिंहादीन् मनुष्यै' एकचारिण करोमि । किं च स्वस्त्रीभि.[14] सहायै य नरो मद्राष्ट्रे निवसन् पुमांस पृतन्यति[15], तस्य पुंसो युद्धम् अकुर्वन्नेव अह धनम् आदाय अभियोक्त्रे प्रयच्छामि ॥ १० ॥

[16]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये षोडशो वर्ग[16] ॥

यस्यानक्षा दुहिता जात्वास कस्तां विद्वाँ अभि मन्याते अन्धाम् ।
कतरो मेनिं प्रति तं मुचाते य ईं वहाते य ईं वा वरेयात् ॥ ११ ॥

यस्य । अनक्षा । दुहिता । जातु । आस । कः । ताम् । विद्वान् । अभि । मन्याते । अन्धाम् ।
कतर । मेनिम् । प्रति । तम् । मुचाते । य । ईम् । वहाते । य । ईम् । वा । वरेऽयात् ॥ ११ ॥

---

१. °च्छे वि, °च्छन्ते वि[2]. २. आदायम् मूको. ३ अन्यः मूको ४. आदायन् वि[2], आदाय अ[1]. ५. क्षेत्रम् वि[2] अ[1], क्षेत्रे क्षेत्रे वि[1]. ६. नास्ति वि[2] अ[1]. ७. इच्छन् मूको. ८. द्रष्टव्या वि[1,1]. ९. नास्ति मूको. १०. इति वि[2] अ ११. किञ्चित् मूको १२. यत्तत् वि[1,1]. १३. °न्यामिति मूको १४. स्वस्तिभि मूको. १५. प्रतन्य वि[2] अ[1], प्रतन्यति वि[1]. १६-१६. नास्ति मूको.

उद्गीथ० यस्य ममेन्द्रस्य कारणात्मरूपेणावस्थितस्य सत अनक्षा अक्षिवर्जिता दर्शनहीना अचेतनत्यर्थ, दुहिता प्रकृत्याख्या जातु आस सर्वमोक्षपक्षे महाप्रलये वा सामर्थ्याद् मय्येव लीना यदि भवति, तदा[३] क पुरुषो मत्तोऽन्य ताम् अन्धाम् मम दुहितर प्रकृत्याख्या मय्यव लीनाम् विद्वान् सर्वज्ञ इत्यर्थ, अभि मन्यात [१]आत्मन्याश्रयप्रदानेन को देवोऽभिपूजयति, यद्वा क्षीरोदकवद् मया सहैकीभूता तामाभिमुख्येन को जानाति, अहमेव सर्वज्ञ[२] आत्मन्याश्रयप्रदानेनाऽभिपूजयामि। क्षीरोदकवन्मया सहैकीभूता तत्त्वतो जानामि, नान्य इत्यभिप्राय। किञ्च कतर वा मत्तोऽन्य पुरुष मेनिम् वज्रम् तम् शत्रुम् प्रति मुचाते मुञ्चति। स्वयमेवमुत्थाप्यदानी प्रतिवक्ति — य पुरुष ईम् एन शत्रु प्रति वहाते प्रतिवहति प्राप्नोति धनार्थं गच्छति, य वा पुरुष ईम् एन शत्रुम् वरेयात् युद्धाय वरयितुमिच्छति, युद्ध प्रार्थयत इत्यर्थ, स चाहमेव, नान्य इत्यर्थ ॥ ११ ॥

वेङ्कट० यस्य अक्षिवर्जिता दुहिता जातु कदाचिद्[१] भवति जायते, स क ताम् विद्वान् अभि मन्यते "अन्धाम् इय मम अस्तु इति। कतर † वा तस्य अन्तर्मेनिरूपम् आत्मशरीर प्रति मुञ्चति। य एना वहति, य वा एना वरयितुम् इच्छति इत्यादिरयम् अधिहाय पार्थिव रसम् आददानम् इन्द्र स्तुवत इति" ॥ ११ ॥

कियती योषा मर्यतो वधूयोः परिप्रीता पन्यसा वार्येण ।
भद्रा वधूर्भवति यत् सुपेशाः स्वयं सा मित्रं वनुते जने चित् ॥ १२ ॥

कियती। योषा। मर्यत। वधुऽयो। परिऽप्रीता। पन्यसा। वार्येण।
भद्रा। वधू। भवति। यत्। सुऽपेशा। स्वयम्। सा। मित्रम्। वनुते। जने। चित् ॥१२॥

उद्गीथ० कियती किंपरिमाणा योषा स्त्रीनाति मर्यत मनुष्यधर्मान् सम्भोगादिधर्मान्[४] इच्छत पुरुषस्य वधूयो वधूकामस्य स्त्रीकामस्येत्यर्थ, परिप्रीता परितुष्टा अनुरक्ता वशवर्तिनीत्यर्थ, पन्यसा स्तोत्रेण वार्येण वरणीयेन शोभनेन सर्वगुणग्राहिणा, स्तुतस्यापि सत इति शेष, सर्वगुणोपेतस्यापि सत इत्यर्थ। मम पुनरीश्वरस्य सर्वात्मकस्य सर्वस्य नियन्तुरन्तर्यामिरूपेणावस्थितस्य 'इन्द्रस्य असात्येव स्त्री[५] प्रकृत्यात्मिका[७] परिप्रीता[८] अनुरक्ता[९] वशवर्तिनीत्यभिप्राय। किञ्च [१०]'भद्रा कल्याणी'[१०] सर्वगुणोपेता सुपेशा सुरूपा च भवति यत् या वधू स्त्री द्रौपदीदमयन्त्यादिका सा स्वयम् आत्मनैव यम् मित्रम् स्निग्ध पतिम् अर्जुननलादिकम्[११] वनुते स्वयवरधर्मेण प्रार्थयते जने चित् वरजनमध्ये स्थितम्, स च वियमाणो वरनरः अहमेवेत्यभिप्राय, 'रूपरूप प्रतिरूपो बभूव' (ऋ ६,४७,१८) इति मन्त्रलिङ्गात् सर्वात्मकत्वात् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० ताम् इमां वधूम् इच्छत मर्यत इन्द्रस्य सा योषा कियती। तयो मध्ये कियान्

---

१. नास्ति मूको २ २. नास्ति मूको; पूर्ति सायणानुसारिणी द्र ३. कस्यचित् मूको. ४-४ नास्ति वि॰. † करः मूको ५. धर्मम् मूको ६-६. सावेवस्त्री वि॰; सावेवतु वि॰ अ ७ °न्यादिका मूको. ८. परप्रीता वि॰ अ ९ अनुरक्ती मूको १०-१०. भद्राणी मूको. ११. °र्जुनेन नला° वि॰ अ, °र्जुन मना° वि॰

अन्तर इति अस्मिन्नर्थे क्रियतीति[1] दृष्टम् । सम्प्रीता स्तोतव्येन वरणीयेन[2] । तेन सा इयम् [3]वधूः सुरूपा यदा भजनीया भवति, तदा सा स्वयम् एव आत्मनः मित्रम् पतिं भजते अनेकस्मिन् अपि[†] जने अन्यस्मिन् स्थितं[‡] तं सर्वम् अपहाय[3] ॥ १२ ॥

पत्तो जंगार प्रत्यञ्चमत्ति शीर्ष्णा शिरः प्रति दधौ वरूथम् ।
आसीन ऊर्ध्वामुपसि क्षिणाति न्यङ्ङुत्तानामन्वेति भूमिम् ॥ १३ ॥

पत्तः । जगार । प्रत्यञ्चम् । अत्ति । शीर्ष्णा । शिरः । प्रति । दधौ । वरूथम् ।
आसीनः । ऊर्ध्वाम् । उपसि । क्षिणाति । न्यङ् । उत्तानाम् । अनु । एति । भूमिम् ॥ १३ ॥

उद्गीथ० अनया वसुक्रः[4] स्तौतीन्द्रम् । अत्र सामर्थ्याद् उदकनिर्देशप्रतिनिर्देशार्थौ द्वितीयान्तौ यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ[5] । यदुदकं भौमरसलक्षण मण्डले सम्भृतं परिपक्वं वा पत्तः पादैः रश्म्याख्यैः जगार जिगर्तिर्गिरतिकर्मा वा गृह्णातिकर्मा[6] वा (तु. या ६,८) । पृथिवीतो[7] मध्यस्थानम् इन्द्रं प्रति निगिरति गृह्णाति[8] वाऽऽदित्य[8], तदुदकम्[9] इन्द्रः प्रत्यञ्चम् आत्मानं प्रत्यञ्चितं गतम् अत्ति भक्षयति उपयुङ्क्ते स्वीकरोतीत्यर्थः । स्वीकृत्य च शीर्ष्णा अन्तरिक्षलोकस्य शिरोभूतेन विद्युदात्मना स्थित्वा पृथिवीनिवासिनो लोकस्य शिरः प्रति दधौ निदधाति प्रतिक्षिपति वरूथम् वरणीयं वृष्ट्युदकम् । न केवलं शिरः प्रतिनिदधाति । किं तर्हि । आसीनः उपविष्टः । क । उपसि उपस्थे (तु. या ६,६) स्वसमीपस्थानेऽन्तरिक्षे ऊर्ध्वाम् अपि वृष्टिम् क्षिणाति 'क्षि हिंसायाम्' । हिनस्ति क्षिपतीत्यर्थः । किञ्च न्यङ् [10]नीचैरञ्चितः सन्[10] वाय्वात्मना तिर्यग्गतिः सन्नित्यर्थः, उत्तानाम् अनु एति आनुपूर्व्येण गच्छति भूमिम् ।

अथवा [11]तेनेन्द्रेण उत्क्षिप्तञ्च[11] सत् तद् वृष्ट्युदकं न्यङ् लिङ्गव्यत्ययोऽत्र कर्तव्यः । [12]न्यक् नीचैरञ्चितं सत्[12] उत्तानामन्वेति यथा[13] निम्नामन्वेति अनुगच्छति भूमिम् । अथवा आदित्यात्मना इन्द्रः स्तूयते । तदंशत्वाद् आदित्यस्य पादैः रश्म्याख्यैः भौमरसलक्षणमुदकं गिरति गृह्णाति वाऽऽदित्यः । गृहीत्वा च प्रत्यञ्चमात्मानं प्रतिगतम् अत्ति भक्षयति स्वीकरोति मण्डले स्थापयतीत्यर्थः । अवस्थाप्य च परिपक्वः सन् वर्षासु मासासु शीर्ष्णा शिरस्थानीयेन रश्मिजालेन सर्वलोकस्य शिरः प्रति दधौ दधाति क्षिपतीत्यर्थः । वरूथम् वरणीयं वृष्ट्युदकम् । किञ्च आसीन उपविष्टः । क । उपसि उपस्थे (तु. या ६,६) स्वसमीपस्थाने मण्डले दिवि वा ऊर्ध्वाम् स्वदीप्तिं रश्मिजाललक्षणां क्षिणाति हिनस्ति आलोककरणाय व्याप्नोतीत्यर्थः । किञ्च न्यङ् रश्मिजालरूपेण नीचैरञ्चिता गन्ता सन् उत्तानां भूमिमन्वेति अनुगच्छति तिर्यगूर्ध्वमधश्च सर्वैरश्मिजालेनाऽऽलोककरणाय व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० पत्तः उदकम् उद्गिरति । अपि च प्रत्यञ्चम् अभिमुखम्[14] [15]ऊर्ध्वं रसम्[15] अत्ति । आत्मीयेन

---

१. नास्ति वि[2] अ[1]. २. विरथ[2] वि[2] अ[1]. ३-३. नास्ति वि[1]. † नास्ति वि[2] अ[1]. ‡ स्थिरे मूको ४. वासुक्र॰ मूको. ५. यत्तच्छब्दावध्या॰ वि[2] अ; यच्छब्दोध्या वि[1]. ६. गृह्णाति मूको. ७. पृथिवीपतिः मूको. ८ नास्ति मूको ९. तमुद॰ मूको. १०-१०. ॰ञ्चितास्सन् वि[2] अ. ११-११. तेनेन्द्रोत्क्षिप्त॰ मूको. १२-१२. न्यङ् नीचैरञ्चितास्सन् मूको १३. यथा मूको. १४. उदकम् वि[2] अ[1]. १५-१५. ऊर्ध्वरसम् वि[2] अ[1].

शीर्णा तेजसाम् अग्रेण तस्याः शिर प्रति सन्धत्ते वरणीयम् । आदित्यमण्डले आसीन कश्चिद् ऊर्ध्वं[1] तिष्ठति[2], कश्चिद्[3] उपस्थ स्पृशति, कश्चिद् रश्मिभि न्यङ् उत्तानाम् भूमिम् [4]अनु गच्छति[4] इति । पूर्वयो ऋचो[5] अनयो उत्तरम् उक्तम् इति ॥ १३ ॥

बृहन्नच्छायो अपलाशो अर्वा तस्थौ माता विषितो अत्ति गर्भः ।
अन्यस्या वत्सं रिहती मिमाय कया भुवा नि दधे धेनुरूधः ॥ १४ ॥

बृहन् । अच्छाय । अपलाश । अर्वा । तस्थौ । माता । विऽसित । अत्ति । गर्भ ।
अन्यस्या । वत्सम् । रिहती । मिमाय । कया । भुवा । नि । दधे । धेनु॰ । ऊधः ॥ १४ ॥

उद्गीथ० विद्युदात्मनेन्द्र स्तूयते । बृहन् महाविद्युद्वृक्षरूप इन्द्र अच्छाय छायारहित तमोवर्जित इत्यर्थ अपलाश पर्णरहितश्च । अथवा अपलाश पराशदनवर्जित[6] विनाशरहित इत्यर्थ । अर्वा अर्ता सर्वत्रगामी वेत्यर्थ, तस्थौ तिष्ठति विषित विमुक्त निरालम्बन इत्यर्थ, [7]माता वृष्टिप्रदानद्वारेण[7] सर्वस्य जगतो निर्माता च अत्ति भक्षयति च हवींषि । अथवाऽदनेन विनाशो[8] लक्ष्यते । दुष्कृतो विनाशयति । गर्भ[9] मेघस्य[10] गर्भभूतश्च । अनर्थाना गरिता वा । किञ्च अन्यस्या अदित्याख्याया देवमातु [11]वत्सम् अपत्यमिन्द्र[11] विद्युन्मयम् रिहती आस्वादयन्ती उपजीवयन्ती वर्धयन्ती[12] पूजयन्ती स्तुवती[13] वा मिमाय निर्मिमीते वर्षासु मेघजाति । कया भुवा [14]केनापि भावनाभिप्रायेण[14] भक्त्या भयेन वेत्यर्थ । नि दधे स्वोदरे निदधाति च धेनु 'धेनुर्धयतेर्वा धिनोतेर्वा' (या ११,४२)। सर्वस्य वृष्ट्युदक पाययित्री वृष्ट्युदकेन प्रीणयित्री वेत्यर्थ । ऊध उदकाधारत्वात्[15] उदकस्थानीयम् इन्द्र विद्युद्रूपम् ।

अथवा आदित्यात्मनेन्द्र स्तूयते तदंशत्वाद् आदित्यस्य । बृहन् महान् [16]आदित्यो वृक्ष[16] अच्छाय छायारहित तमोरहित इत्यर्थ [17]अपलाश पर्णरहितश्च[17] । अथवा पलाश पराशदनात् । [18]पराशदनरहितश्चेत्यर्थ[18] । अर्वा अर्ता सर्वत्रगामी द्युलोकगामी वेत्यर्थ, तस्थौ तिष्ठति च । कथम् । विषित विमुक्त निरालम्बन इत्यर्थ । माता निर्माता च सूर्यस्य वृष्टिद्वारेण । अत्ति भक्षयति च हवींषि । अथवाऽदनेनात्र विनाशो लक्ष्यते । दुष्कृतो[19] विनाशयतीत्यर्थ[20] । गर्भभूतश्च दिव त्रैलोक्यान्तर्वर्तित्वात् । अथवा [21]'गर्भो गृभगृणात्यर्थे[21] । गिरत्यनर्थानिति वा' (या १०, २३)। भौमान् रसान् रश्मिभि गृणाति[22] गिरति वेत्यर्थ । किञ्च अन्यस्या देवमातुरदित वत्सम् अपत्यम् आदित्य रिहन्ती आस्वादयन्ती उपजीवयन्ती स्तुवती[23] वा मिमाय निर्मिमीते, पूर्वस्या दिश्यहन्यहनि उत्पादयन्तीत्यर्थ । कया भुवा केनापि भावेन भक्त्या भयाद्वेत्यर्थ । नि दधे स्वोदरे

---

१. ऊर्ध्वां मूको २. °न्ति मूको. ३ काचिद मूको ४ ४ अधिगच्छति वि[1] अ[1], अनुगच्छति वि[2] ५ ऋचयो वि[2]. ६ वर्जित वि[2] अ ७ ७. महार्° मूको ८ विनाश मूको. ९ विभाग मूको १० मघस्य वि[1], मध्यस्य वि[2], मध्यमस्य अ ११-११ व प° वि[1], वाप° वि[2] अ १२-१२. °वर्धन्ती मूको १३ स्तुवन्ती मूको १४ १४ केनाविभावाभि° मूको १५ उदधा° वि[1,2] अ १६ १६ 'त्वा°' वि[1] अ १७ १७ अथवाशो वर्णो वि[1] अ १८-१८ परागमन° वि[1] अ १९ तद्दुष्कृ° वि[1] अ २० °प येरेत्य° वि[1] अ. २१ २१ गर्भो गृकत्यर्थे मूको २२. गृणाति मूको २३ स्तुवन्ती मूको.

निदधाति च धेनुरिव ऊध । अथवा धेनुस्थानीया द्यौरुदकस्याऽऽधारत्वात् क्षरितृत्वाद् ऊध स्थानीयम् आदित्यम् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० कस्याश्चित् पुत्र तस्या रसम् अत्ति । न स पृथिव्या[1] जातो वृक्ष, नापि गोर्जातो वत्स । स क इति पृच्छति बृहन् इति । मातु अपि महान् छायापलाशवर्जित गमनशील सदा[2] विमुक्त. कश्चित् गर्भ मातु पय अत्ति । माता च न कदाचित् सञ्चरति सर्वदा तिष्ठति । स इन्द्र इति उत्तरम् । किञ्च अन्यस्या पृथिव्या वत्सम् इमम्[3] अग्निम्, अपि वा स्थावरजङ्गम च वर्षजिह्वया लिहन्ती काचित् शब्दायने माध्यमिका वाक । सा धेनु केन मार्गेण आत्मीयम् ऊध तस्मिन् वत्स नि दधाति । तत्रोत्तरम् इन्द्रेण इति । तदुक्तम्—'ऋतस्य सा पयसाऽपिन्वतेळा' (ऋ ३,५५,१३) इति ॥ १४ ॥

सप्त वीरासो अधरादुदायन्नष्टोत्तरात्तात् समजग्मिरन् ते ।
नव पश्चातात् स्थिविमन्त आयन् दश प्राक् सानु वि तिरन्त्यश्नः ॥ १५ ॥

सप्त । वीरासः । अधरात् । उत् । आयन् । अष्ट । उत्तरात्तात् । सम् । अजग्मिरन् । ते ।
नव । पश्चातात् । स्थिविऽमन्तः । आयन् । दश । प्राक् । सानु । वि । तिरन्ति । अश्नः ॥१५॥

उद्गीथ० प्रजापत्यात्मनेन्द्र स्तूयते । सप्त ऋषयो विश्वामित्रादय वीरास प्रजापते पुत्रा अधरात् प्रजापतेरध कायात् उत् आयन् उत्पन्ना इत्यर्थ[4] । अष्ट ये वसव ते उत्तरात्तात् उत्तरात् प्रदेशात्[5] सम् अजग्मिरन् सञ्जज्ञिर इत्यर्थ । नव भृगव स्थिविमन्त 'स्थिवि हलजम्भा, तया चात्र[6] कर्षणम्[7] उपलक्ष्यते, कृषिमन्त इत्यर्थ । पश्चातात् पृष्ठत आयन् आगता[8] उत्पन्ना इत्यर्थ । दश अङ्गिरस प्राक अग्रत, उत्पन्ना. सन्त इति शेष, सानु समुच्छ्रित प्रदेशम् वि तिरन्ति विवर्धयन्ति अश्न अशनवतो द्युलोकस्य ॥ १५ ॥

वेङ्कट० सप्त वीरा[9] मरुत इन्द्रस्य दक्षिणार्धाद् उत् तिष्ठन्ति । अथ अष्ट उत्तरत सम् गच्छन्ते ते वीरा । अथ नव पश्चात्[10] स्थिविमन्त स्थानवन्त आगच्छन्ति । अथ दश अस्य[11] प्राक् स्थिता समुच्छ्रितम् उदकं तेजो वा वि तिरन्ति इति मरुतोऽस्य सावाग्य प्रतिदिशम् अव-स्थाय कुर्वन्ति । अपर आह—सप्तर्षय बालखिल्या अष्टौ नव भृगवो दश अङ्गिरस इति ॥ १५ ॥

[12]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये सप्तदशो वर्ग[12] ॥

दशानामेकं कपिलं समानं तं हिन्वन्ति क्रतवे पार्याय ।
गर्भं माता सुधितं वक्षणास्ववेनन्तं तुषयन्ती बिभर्ति ॥ १६ ॥

---

१ °स्या वि[1] अ[1] २ सदा नास्ति वि[1] ३ नास्ति वि[1] अ[1]. ४ इन्द्र इत्यर्थ मूको ५ प्रादेशात् वि[1]. ६ ६ स्थिविहल अभावात्र मूको. ७ कर्षण° वि[1][1] अ ८ आगा मूको ९ वीरास वि[1]. १०. °श्चात् दा वि[1] अ[1] ११. अस्य मूको १२ १२ नास्ति मूको

दशानाम् । एकम् । कपिलम् । समानम् । तम् । हिन्वन्ति । क्रतवे । पार्याय ।
गर्भम् । माता । सुऽधितम् । वक्षणासु । अवेनन्तम् । तुषयन्ती । बिभर्ति ॥ १६ ॥

उद्गीथ० दशानाम् अङ्गिरसा मध्ये एकम् प्रधानम् कपिलम् कपिलनामानम् ऋषिम् समानम् सामर्थ्येन तुल्यम् । केन । सामर्थ्यात् प्रजापतिना । अत्र हिन्वन्तिशब्दात् पूर्वो यच्छब्दोऽध्याहार्य[1], तच्छब्दश्च गर्भशब्दात् पूर्वो द्रष्टव्यः । यम् हिन्वन्ति गमयन्ति प्रेरयन्ति ते चाङ्गिरसोऽव शिष्टा । किमर्थम् । क्रतवे यज्ञादिजगत्प्रवर्तनकर्मणे प्रज्ञानाय वा सम्यग्ज्ञानलक्षणाय पार्याय पार प्रापणीयाय परिसमापयितव्याय यज्ञादिकर्मोपदेशनाय सम्यग्ज्ञानोपदेशनाय वेत्यर्थ । त प्रजापते गर्भम् माता प्रकृति सुधितम् सुहित सुस्थापित प्रजापतिना वक्षणासु 'वक्षणा' (निघ १,१३) इति नद्य उच्यन्ते । ताभिश्चात्र प्रकृतिस्था सूक्ष्मा आपो लक्ष्यन्ते । 'प्रकृतिस्थासु सूक्ष्मा-स्वप्स्वित्यर्थ[1] । अवेनन्तम् गर्भवासम् अकामयमानम् तुषयन्ती[2] सम्यक् ज्ञानादुपदेष्टुं योग्योऽयमिति प्रीता सती बिभर्ति धारयति प्रजापतिनियोगात् ॥ १६ ॥

वेङ्कट० दशानाम् दिशाम् एकम् कपिलम् समानम् पतिम् तम् प्रेरयन्ति ते मरुत. कर्मणे पारभवाय । सस्थाप्य अयतम् गर्भम् आत्मीयेन रसेन सुसवृत्तम्[3] माता माध्यमिका वाग् अन्तरिक्ष्यासु नदीषु स्थिता[4] सन्तुष्यन्ती[5] 'विभर्ति आत्मानम्[6] अकामयमानम्[7] इति ॥ १६ ॥

पीवानं मेषमपचन्त वीरा न्युप्ता अक्षा अनु दीव आसन् ।
द्वा धनुं बृहतीमप्स्व१न्तः पवित्रवन्ता चरतः पुनन्ता ॥ १७ ॥

पीवानम् । मेषम् । अपचन्त । वीरा. । निऽउप्ता । अक्षा । अनु । दीवे । आसन् ।
द्वा । धनुम् । बृहतीम् । अप्ऽसु । अन्तरिति । पवित्रऽवन्ता । चरत । पुनन्ता ॥ १७ ॥

उद्गीथ० पीवानम् स्थूल मेदोयुक्तम् मेषम् अपचन्त प्रजापतिरूपस्येन्द्रस्यार्थाय पक्ववन्त[8], पशुयाग कृतवन्त इत्यर्थ, वीरा प्रजापते पुत्रा अङ्गिरस । किञ्च दीवे देवने न्युप्ता निक्षिप्ता सन्त अक्षा 'द्वयोरेकतरस्यानुगता'[10] भवन्ति । एव प्रजापते अनु आसन् अनुगता भूता अङ्गिरस । किञ्च द्वा अङ्गिरसामेव मध्ये द्वौ कौचिद् अङ्गिरसौ धनुम् धनुश्शब्दोऽत्र धनु शब्दपर्याय । धनशब्दपर्यायो वा । धनुर्यथा वधसाधनम् एवमज्ञानादिवधसाधनम्, धनवत्प्रीतिसाधन वा, कपिलमित्यर्थ । बृहतीम् 'बृह वृद्धौ' । प्रजापत्यादेशात् वर्धयित्रीं प्रकृतिम् । क्व वर्धयित्रीम् । उच्यते—अप्सु अन्त. प्रकृतिस्थानां परमसूक्ष्माणाम् अपा मध्ये । पवित्रवन्ता मन्त्र पवित्रमुच्यते । ध्यानसाधनप्रणवमन्त्रवन्तौ चरत परिचरत प्रजापत्यादेशात् आराधयत पुनन्ता प्रणवध्यानेना ऽऽत्मान मस्कुर्वन्तौ ॥ १७ ॥

१-१ प्रकृतिस्थ सुपद्म सर स्वप्स्व° मूको. २ तुषं वृप्ति वि° अ°. ३. वाजन्तम् वि° अ°. ४ स्थि त्रि°; नास्ति वि°; स्थिता अ°. ५ तुष्य‍न्ति वि° अ°. ६-६ विभून्मान वि° अ°, बमयामानं वि°. ७. पायमयमानम् मूको. ८ पचम न° मूको ९. नास्ति मूको १० °रेकस्यानुरागता वि°°° अ

वेङ्कट० 'ते वीरा तस्मै'[1] इन्द्राय पीवानम् मेषम् अपचन्त। अथ परोक्षम् आह[2]—केचन अक्षाः देवनस्थान प्रति निक्षिप्ता आसन् इति। अन्तरिक्षे अपि ततो मरुत आह। अथ द्वौ देवौ तै 'सन्तर्पितौ अन्तरिक्षे'[3] स्थिता काञ्चन धनुम् 'केन शोधकेन'[4] रश्मिना युक्तौ पुनन्तौ चरत इति इन्द्रवायू वदति[5] माध्यमिका वाच शोधयन्तौ ॥ १७ ॥

नि क्रोशनासो विष्वंञ्च आयन् पचाति नेमो नहि पक्षदर्धः ।
अयं मे देवः संविता तदाह द्र्वन्न इद्वनवत् सर्पिरन्नः ॥ १८ ॥

वि । क्रोशनासः । विष्वञ्चः । आयन् । पचाति । नेमः । नहि । पक्षत् । अर्धः ।
अयम् । मे । देवः । सविता । तत् । आह । द्रुऽअन्नः । इत् । वनवत् । सर्पिःऽअन्नः ॥ १८ ॥

उद्गीथ० वि क्रोशनास प्रजापतिं पितर विविधमाह्वयन्त विष्वञ्च नानागतय नानापूजना वा आयन् आगता, प्रजापते सकाशादुत्पन्ना इत्यर्थ । के। अङ्गिरस सर्वा प्रजा वा। उत्पद्य पचाति प्रजापत्यर्थं यज्ञेषु हवींषि पचति नम अङ्गिरसा सर्वप्रजाना वा अर्ध । नहि पक्षत् न पचति अर्ध । तदेतत्सर्वं केन तत्र कथितमिति चत्, उच्यते—अयम् देव सविता सर्वस्य प्रसविताऽऽदित्य प्रजापतिर्वा मे मम तत् एतत् सर्वं यथोक्तम् आह कथित वान्। किञ्च द्रवन्न इत् दार्वन्न सार्पिरन्न[6] च अग्निरपि वनवत् हविर्वहनद्वारेण प्रजापति वनति सम्भजते ॥ १८ ॥

वेङ्कट० ते क्रोशन्त नानादिक्का[7] वि[8] गच्छन्ति। क इत्याह पचाति इति। कश्चित् अर्ध इन्द्राय पक्तव्य पचति। नहि पचति अन्य[9] अर्धेषु[10] वीरेषु अन्येषु वा मनुष्येषु। तदिदम् उक्तम्[11]—'सप्त वीरास' (ऋ १०,२७,१५) इत्यादिकम्। मह्यम् अयम् देव सविता आह। तथा दार्वन्न[12] च घृतान्नोऽग्नि[13] तत् कर्म भजत पचत् पक्तव्यम् तदपि सविता एव आह इति ॥ १८ ॥

अपश्यं ग्रामं वहमानमारादचक्रया स्वधया वर्तमानम् ।
सिषक्त्यर्यः प्र युगा जनानां सद्यः शिश्ना प्रमिनानो नवीयान् ॥ १९ ॥

अपश्यम् । ग्रामम् । वहमानम् । आरात् । अचक्रया । स्वधया । वर्तमानम् ।
सिसक्ति । अर्यः । प्र । युगा । जनानाम् । सद्यः । शिश्ना । प्रऽमिनानः । नवीयान् ॥ १९ ॥

उद्गीथ० अपश्यम् आगमेनार्षेण वा ज्ञानेन साक्षाद्वा दृष्टवान् अहमस्मि वमुक प्रजापतिरूपमिन्द्रम्। किं कुर्वन्त दृष्टवानस्मि — उच्यते। ग्रामम् भूतसङ्घातम् वहमानम् प्रापयन्तम् सृजन्तमित्यर्थ।

---

१ १. नास्ति वि[1]. २ आहं वि[1], आव वि[1] ३ ३ °तोऽन्तरिक्षे वि[1] अ[1]. ४ ४ केनरगाधकेन वि[1] अ[1]. ५ एति वि[1] अ[1] ६ सर्पिरन्न सर्पि[1] मूको ७ नानाग्नि[?]का मूको ८ वि वि[1] अ[1], विगच्छन्ति वि[1] ९ अन्ये वि[1] अ[1]. १० नास्ति वि[1] अ[1]. ११ मग्म् वि[1] अ[1]. १२ °न्न मूको. १३ घृतानो° वि[1] अ[1] घृतेनो° वि[1].

कुतः। आरात् उपादानकारणात् प्रकृतितः इत्यर्थः। किञ्चान्यत् कुर्वन्तमपश्यम्। अचक्रया स्वधया अन्नेन वर्तमानम् आत्मस्थितिञ्च कुर्वन्तम् अपश्यम् तम्। उक्तञ्च मन्त्रान्तरे 'आनीदवातं स्वधया तदेकम्' (ऋ १०, १२९, २) इति। किञ्च प्र सिषक्ति प्रकर्षेण सेवते अर्यः सर्वस्येश्वरः[1] प्रजापतिः युगा युगानि यागकालान् यजमानजनानां कार्यत्वेन सम्बन्धिनः। किञ्च सद्यः समानेऽहनि शिश्ना शिश्नानि 'शिश्नम् श्नथतेः' (या ४,१९) इति वचनात् श्नथितॄणि ताडयितॄणि हिंसितॄणि असुररक्षआदिशत्रुवृन्दानि प्रमिनानः प्रकर्षेण हिंसन् नवीयान् शरीरेण बलपौरुषनयादिभिश्च नवतरः, भवतीति शेषः ॥ १९ ॥

वेङ्कट० 'अपश्यम् वीराणां सङ्घम् गच्छन्तम् अहम् आरात् चक्ररहितया रथिवर्जितया रथम् आत्मानो† धारयन्त्या सेनया ‡प्रत्यक्षं मारुतम्‡ आगच्छन्तम्। प्र सेवते जनानाम् स्वामी मरुद्गणः अहोरात्राणि सद्यः एव श्नथयितव्यानि प्र-हिंसन् § नवतरः[2] ॥ १९ ॥

एतौ मे गावौ प्रमरस्य युक्तौ मो षु प्र सेधीर्मुहुरिन्ममन्धि ।
आपश्चिदस्य वि नशन्त्यर्थं सूरश्च मर्क उपरो बभूवान् ॥ २० ॥

एतौ। मे। गावौ। प्रऽमरस्य। युक्तौ। मो इति। सु। प्र। सेधीः। मुहुः। इत्। ममन्धि।
आपः। चित्। अस्य। वि। नशन्ति। अर्थम्। सूरः। च। मर्कः। उपरः। बभूवान् ॥२०॥

उद्गीथ० कार्यकारणयोरेकत्वोपचारात् 'आत्मा वै पुत्रनामासि' (माश १४,९,४,२६) इति वचनाच्चेन्द्ररूपेणाऽवस्थितस्य मे मम प्रमरस्य प्रकर्षेण शत्रूणां मारयितुः स्वभूतौ गावौ शत्रून् यज्ञांश्च प्रति गन्तारौ हरी युक्तौ स्वगृहं प्रति गमनाय[3] नियुक्तौ सु[4] सुष्ठु अभिपूजितौ मो प्र सेधीः स्तुत्युपसंहारकरणेन[5] अस्मद्यज्ञान् माऽपगमय। किं तर्हि। मुहुः इत ममन्धि पुनःपुनरपीन्द्रं स्तुहि हे मम अन्तरात्मन्नित्यर्थः। यतः आपः चित् आप एव वृष्टिलक्षणाः अस्य इन्द्रस्य वि नशन्ति अनेकार्थत्वाद्धातूनां नशतिरत्र प्राप्त्यर्थं। प्राप्नुवन्ति अर्थम् गतिम्। सूरः च सूर्यश्च प्राप्नोति इति। 'कीदृशः। मर्कः 'मृजू शुद्धौ' मार्जयिता[6] शोधयिता सर्वस्य उपरः बभूवान् उपरसदृशो [7]भवन् मेघ इव[7] शीघ्रगतिः सन्नित्यर्थः। यस्माद् गच्छन् दुरापः, तस्माद् यावन्नाऽपैति[8] यज्ञात् तावच्छीघ्रं पुनरपि स्तुहीत्यर्थः ॥ २० ॥

वेङ्कट० एतौ मम अश्वौ शत्रूणां प्रमारयितु ते[9] नियुक्तौ रथे। तत्र त्वम् [10]इन्द्र! मेव[10] प्र सेधीः। साहाय्यार्थं मुहुर्मुहुः[11] मदीयेन स्तोत्रेण[12] मुदितो भव। आपः अपि देव्यः अस्य

---

१. असेश्वरः मूको. २-२. नास्ति वि॑ अ॑. † °त्मनां मूको. ‡-‡ प्रत्यक्ष मारुतैः मूको. § प्रहिन् मूको. ३ °मना मूको. ४. नास्ति मूको. ५ प्रत्युपसं° मूको. ६-६. ···जयिता वि॑ अ. ७-७ भवनमेव वि॑ अ; भवनमेव वि॑. ८. °आप्नोति मूको. ९. त वि॑ अ॑; नास्ति वि॑. १०-१०. इन्द्रमेव मूको. ११. °मुहुः वि॑ अ॑. १२. स्तोत्रे वि॑.

मम साहाय्यार्थं वि आप्नुवन्ति, सूर्यश्च शोधयिता मेघो भवन्। सूर्यस्य हि तेजांसि भवन्ति मेघाः ॥ २० ॥

[1]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये अष्टादशो वर्गः[1] ॥

अयं यो वज्रः पुरुधा विवृत्तोऽवः सूर्यस्य बृहतः पुरीषात् ।
श्रव इदेना परो अन्यदस्ति तदव्यथी जरिमाणस्तरन्ति ॥ २१ ॥

अयम् । यः । वज्रः । पुरुधा । विऽवृत्तः । अवः । सूर्यस्य । बृहतः । पुरीषात् ।
श्रवः । इत् । एना । परः । अन्यत् । अस्ति । तत् । अव्यथी । जरिमाणः । तरन्ति ॥ २१ ॥

उद्गीथ० यः अयम् इन्द्रस्य स्वभूतः वज्रः पुरुधा बहुधा अनेकप्रकारम् अग्रतः पृष्ठतः पार्श्वतो मध्यतः अधस्तादुपरिष्टाच्च वृष्ट्युदकप्रतिबन्धकाऽसुरमेघादिशत्रुशरीरेषु[2] विवृत्त. पतितः बृहतः पुरीषात् अवः अन्तरिक्षलोकस्य परस्तादादित्यमण्डले श्रवः इत् 'श्रवः' (निघ २, ७) इत्यन्ननाम। अन्नहेतुत्वाच्चात्र आदित्यमण्डलस्थम् उदकमुच्यते। इच्छब्दोऽप्यर्थे। तच्छब्दश्रुतेर्य-च्छब्दोऽध्याहार्यः। यदप्युदकं मेघोदरगतादुदकात् एना परः अन्यत् अस्ति तत् अपि अव्यथी व्यथारहिताः जरिमाणः 'प्रहर भगवो जहि वीरयस्व' (ऐब्रा ३, २०) इति इन्द्रस्य स्तोतारो मध्यमस्थाना देवगणा मरुदादयः तरन्ति तरतिरत्रान्तर्णीतण्यर्थो[3] द्रष्टव्यः। वज्रघातमन्तरेणेन्द्रस्य प्रतापेनैवान्तरिक्षलोकं प्रति रश्मिभिरवतारयन्तीत्यर्थः। अथवा जरिमाणः तमसां भौमानां च रसानां जरितारो रश्मयो वर्षांस्यवतारयन्ति। एतदुक्तं भवति—मेघोदरगतमुदकं तत्प्रतिबन्धकान् शत्रून् वज्रेण हत्वा भूमौ पातयतीन्द्रः[4] आदित्यमण्डलस्थमुदकं वज्रमन्तरेणाऽऽज्ञयैव केवलया अन्तरिक्षलोकं प्रति रश्मिभिरवतारयतीति[5] ॥ २१ ॥

वेङ्कट० अयम् यः इन्द्रस्य वज्रः बहुधा इतस्ततः विच्छिन्नः मेघेषु इन्द्रधनुः अवस्तात् सूर्यस्य स्वभूतात् महतः पूरकात्[6] मण्डलाद् अस्य परस्तात् श्रवणीयम् [7]अन्यत् अन्नम्[7] अस्ति, तत् अन्नं व्यथारहिता. स्तोतारः तरन्ति, जयन्ति आत्मीयं कुर्वन्ति इति। यद्वा[8] श्रवणीयम् इन्द्राख्यम् अन्यत् तेजो विद्यते[9], तत्तेजो व्यथारहिता गरितारो दक्षिणाया माध्यमिका देवगणाः तरन्ति ॥ २१ ॥

वृक्षेवृक्षे नियता मीमयद्गौस्ततो वयः प्र पतान् पूरुषादः ।
अथेदं विश्वं भुवनं भयात इन्द्राय सुन्वदृषये च शिक्षत् ॥ २२ ॥

वृक्षेऽवृक्षे । निऽयता । मीमयत् । गौः । ततः । वयः । प्र । पतान् । पुरुषऽअदः ।
अर्ध । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । भयाते । इन्द्राय । सुन्वत् । ऋषये । च । शिक्षत् ॥ २२ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. °दकप्रव° मूको. ३. °र्णीतमत्यर्थो मूको. ४. पातयन्तीन्द्रः वि[1]. ५. °रयन्तीति वि[1]. ६. °रका वि[1] अ[1]. ७-७. अन्नाद्यम् वि[1]; अन्नम अ[1] ८. यदा वि[1] अ[1]. ९. नास्ति वि[1].

उद्गीथ० वृक्षेवृक्षे। 'अथापि ताद्धितेन कृत्स्नवन्निगमा भवन्ति' (या २, ५) इति वृक्षविकारो धनुरत्र वृक्ष इत्युच्यते। ऐश्वर्ययोगादिन्द्रस्य सङ्ग्रामकाले बहुबाहुत्वानेकधनुष्ट्वे सति वीप्सावचनमुपपद्यते। वृक्षेवृक्षे वृक्षविकारे धनुषिधनुषीन्द्रस्य स्वभूते नियता 'यमु बन्धने' निबद्धा आरोपिता सती मीमयत् 'मीमयतिः शब्दकर्मा' (या २,६)। शब्दं करोत्याकृष्यमाणा सती गौः 'अथापि ताद्धितेन कृत्स्नवन्निगमा भवन्ति'। गव्या गोविकारस्नायुमयी ज्या गमयित्री वा शराणाम्। ततः च ज्यातः ततो वा शब्दकरणाद् अनन्तरम् वयः पक्षिसदृशाः गन्तारो वा इषवः प्र पतान् प्रपतन्ति शत्रून् प्रति। कीदृशाः। पुरुषादः शत्रुपुरुषाणामत्तारो मारयितार इत्यर्थः। अथ एतस्माच्च कारणात् इदम् विश्वम् सर्वम् भुवनम् भूतजातम् भयाते इन्द्रात् बिभेति इन्द्राय इन्द्रार्थम् सुन्वत् सोमाभिषवं कुर्वदपि ऋषये च शिक्षत् ऋषिर्द्रष्टा कर्मणाम् ऋत्विक् तस्मै च दक्षिणां ददपि सोमयागं कुर्वदपि किमुतान्यदित्यर्थः॥ २२॥

वेङ्कट० आत्मधनुष इयं स्तुतिः। इन्द्रधनुष इति अपरे। वृक्षमयेवृक्षमये[1] धनुषि सम्बद्धा गौ[2] गव्या ज्या शब्दं करोति। तस्मात् धनुषः पुरुषाणाम् अत्तारः पक्षिणः [3]पतन्ति इषवः। एतस्मात्[3] कारणात् सर्वम् इदम्[4] भूतजातं बिभेति। बिभ्यत्[5] च इन्द्राय सोमं सुनोति, मह्यम् च धनं प्रयच्छति इति[6]॥ २२॥

दे॒वानां॒ माने॑ प्रथ॒मा अ॑तिष्ठन् कृ॒न्तत्रा॑देषा॒मुप॑रा॒ उदा॑यन्।
त्रय॑स्तपन्ति पृथि॒वीम॑नू॒पा द्वा बृबू॑कं वहतः॒ पुरी॑षम्॥ २३॥[7]

दे॒वाना॑म्। माने॑। प्र॒थ॒माः। अ॒ति॒ष्ठ॒न्। कृ॒न्तत्रा॑त्। ए॒षा॒म्। उप॑राः। उत्। आ॒य॒न्।
त्रयः॑। त॒प॒न्ति॒। पृ॒थि॒वीम्। अ॒नु॒पाः। द्वा। बृबू॑कम्। व॒ह॒तः॒। पुरी॑षम्॥ २३॥

उद्गीथ० देवानाम् माने प्रथमाः अतिष्ठन् जगत्स्थितिहेतुभूतोदकाधारभूतत्वात् 'सर्वस्मात् पूर्वं तावदेवैते[8] सृष्टा इत्यर्थ। क एते। मेघाः। कुत एतदवगम्यते। परस्मिन् पादे तेषामन्वादेशात्, भाष्ये च 'मेघा एव माध्यमिका देवगणाः' (तु. या. स्क च) इत्युक्तत्वात्[8]। सृष्टानाञ्च सतामेषां मेघानां कृन्तत्रात् इन्द्रवज्रेण विकर्तनात् छेदनात् उपरा उत् आयन् उपरा मेघाः। तात्स्थ्यादत्र तच्छब्देन आप उच्यन्ते। मेघस्था आप उत्पन्नाः वृष्टिभावेन भूमौ पतिता इत्यर्थः। पतितासु च तास्वप्सु इन्द्रादेशात् पर्जन्यो वायुरादित्य इत्येते त्रयः वर्षशीतोष्णैः तपन्ति सन्तापयन्ति पाचयन्तीत्यर्थः। पृथिवीम् अत्र तात्स्थ्यात् ताच्छब्द्यम्, पृथिवीस्था ओषधीरित्यर्थ, अनूपाः[10] आनुपूर्व्येण वप्तारः प्रकरितार[11] प्रक्षेप्तार इत्यर्थः। पाचितासु चौषधीषु द्वा द्वौ वाय्वादित्यौ बृबूकम् भूमिस्थमुदकम् वहतः आदित्यमण्डलं प्रति वाहयतः। वायुः शोषयन् आदित्यो रश्मिभिराददानः। कीदृशमुदकम्। पुरीषम् प्रीणयितृ पूरयितृ वा सर्वस्य, वह्नित्यर्थः।

---

१. वनुवृक्षमये वि[1] अ[1]. २. गोः मूको. ३-३. पतन्ति⋯तस्मात् वि[1] अ[1]. ४. इमं वि[1] अ[1]. ५. बिभ्रत् वि[1] अ[1]. ६. नास्ति वि[1]. ७. या. (२,२२) व्याख्यातचरेयम् ऋग् द्र. ८-८. सर्वस्मादेव ते मूको. ९. रश्युक्ता मूको. १०. नास्ति मूको. ११. प्रहरितारः मूको.

अथवा देवानामिति निर्द्धारणे षष्ठी । निर्माणमपि[1] वृष्टेर्गृह्यते[2] । प्रथमशब्दोऽपि प्रधानवचन । तिष्ठतिरपि व्यापारार्थ । 'राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धव' (हितोपदेश १,७३) इति यथा । देवाना मध्ये ये प्रथमा उत्कृष्टा मध्यमा देवगणा इन्द्रस्य स्वभूता मरुदादय' ते माने वृष्टिनिर्माणे वृष्टिजनने[3] अतिष्ठन् व्याप्रियन्त इत्यर्थः । व्याप्रियमाणेषु तेषु कृन्तत्रात् एषाम् 'कर्तृकर्मणो कृति' (पा २,३,६५) इत्येवमेषा कर्तरि षष्ठी । एभिर्माध्यमिकै देवगणैर्यत् कृत कृन्तत्र विकर्त्तन मेघाना छेदन तस्मात् 'हतो, यस्मादेतैर्विकृत्ता[4]' तस्मात् कारणादित्यर्थ । उपरा मेघा । एतिरत्रान्तर्णीतण्यर्थ । उद्भमयन्ति जनयन्ति । किम् । सामर्थ्याद् वृष्टिलक्षणमुदकम् । जनिते च तस्मिन् उदके त्रयस्तपन्तीत्यादिरर्थश्चे आरभ्या- तार्थ ॥ २३ ॥

वेङ्कट० रश्मीनाम् परिच्छेदके अन्तरिक्षे माध्यमिका देवगणा तिष्ठन्ति । तेषा देवाना कृन्तनीयान्[5] अन्तरिक्षात् । कृत हीदम् अन्तरिक्षम् तै देवै । उपरा मेघा[6] उत् तिष्ठन्ति । त्रय देवा पृथिवीम् तपन्ति अग्नि वायु सूर्यश्च क्रमेण अवस्थिता । द्वौ उदकम् वहत. पूरकम् पर्जन्य इन्द्र च । निरुक्तम् (२,२०) च द्रष्टव्यम् इति ॥ २३ ॥

सा ते॑ जी॒वातु॑रु॒त तस्य॑ विद्धि॒ मा स्मै॒तादृगप॑ गूहः सम॒र्ये ।
आ॒विः स्वः॑ कृणु॒ते गूह॑ते बु॒सं स पा॒दुर॑स्य नि॒र्णिजो॒ न मु॑च्यते ॥ २४ ॥

सा । ते॒ । जी॒वातु॑ । उ॒त । तस्य॑ । वि॒द्धि॒ । मा । स्म॒ । ए॒तादृक् । अप॑ । गू॒ह॒ । स॒ऽम॒र्ये॑ ।
आ॒विः । स्व१॒रिति॑ स्वः॑ । कृ॒णु॒ते । गूह॑ते । बु॒सम् । सः । पा॒दुः । अ॒स्य॒ । नि॒ऽनिर्जः॑ । न । मु॒च्य॒ते॒ ॥

उद्गीथ० अनयर्चाऽऽदित्यात्मनेन्द्र स्तूयत । सेति तच्छब्दश्रुतेरेकवाक्यतार्थ यच्छब्द उत्तरस्मिन्नर्ध- चेऽध्याहार्य । यच्छब्दसम्बन्धाच्च स एव पूर्व व्याख्येय । यद्रश्मिरूपेण गत्वा आव कृणुत प्रकटीकरोति स्व सर्वं त्रैलोक्यम् आदित्य गूहते संवृणोति च, आदत्त चेत्यर्थ, बुसम् उदक भौमरसाख्यम् । स पादु पदनम्[8] एतस्मै प्रयोजनद्वयाय रश्मिद्वारेण गमनमित्यर्थ, अस्य निर्णिज सर्वस्य शोधयितुरादित्यस्य 'स्वभूतेनादित्येन न[9] कदाचिदपि मुच्यते निर्वेदात् श्रमेण वा परित्यज्यते । सा ते तव ममान्तरात्मन जीवातु जीविका, जीवनहेतु- रित्यर्थ, यत एवमत ते तस्य विद्धि तस्यास्याऽऽदित्यस्य उपकर्तुर्जानीहि स्तुत्या यागेन च प्रत्युपकारम् । मा च स्म[10] अस्य आदित्यस्य स्वभूतम् एतादृक् तादृशम् उपकृतम् अप गूह अपसंवृतमपनीत मा कार्षीरित्यर्थ, समर्ये मृत्युना सह सङ्ग्रामे वर्तमाने । प्राणिना हि सर्वदैव मृत्युना सह सङ्ग्राम जीवस्येष्टत्वान्मृत्योश्च[11] तदपहाराय सर्वदा प्रवर्तमानत्वात् ॥ २४ ॥

---

१ निर्धारण° वि[1] अ २ वृष्टे° गृ° वि[2] अ; मु° वि[1,2]. ३ जनने मूको. ४ ४. हेतुर्यस्माद्दे- वैर्विकृत्ता वि[1], °स्माद्देवैर्विकृत्ता वि[2] अ ५ कृन्ततीयात् वि[1] अ[1]; कृन्तनीयात् वि[2]. ६. मेघाः मूको. ७ ७ या. (५,१९) निर्वचन व्याख्यानञ्च द्र. ८ नदनम् वि[1], वदनम् वि[2] अ[1] ९-९ स्वभूतान्नाने- नादित्येन वि[1]; स्वभूतेनानेनादित्येन वि[2] अ १० अस्मै मूको. ११. जीवत्वस्येष्ट° वि[1], जीवस्ये° वि[2], जीवनस्यस्येष्ट वि[2] अ.

वेङ्कट० तदुदकम् तव स्वभूत जीवकम् मनुष्याणाम् अपि[1]। तद् अस्मभ्य प्रयच्छ। मा खलु एतादृक्[2] जीवकम् उदकम्[3] अप गूह· समनुष्ये अस्मिन् लोक। अथ परोक्षम् आह—सोऽयं सर्वम् आविष्करोति, गूहते उदकम्। [4]स पाद[4] अस्य निर्णेक्तु सम्प्रति न मुच्यत इति। अत्र[5] निरुक्त (५ १९) गूढ सूक्त निरूपणीयम् इति ॥ २४ ॥

[6]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये एकोनविंशो वर्ग[6] ॥

[२८]

[1]१ इन्द्रस्नुषा वसुक्रपत्नी ऋषिका, २,६,८,१०,१२ इन्द्र ऋषि; ३,४,५,७,९,११ ऐन्द्रो वसुक्र ऋषि। २,६,८,१०,१२ ऐन्द्रो वसुक्रो देवता, १,३,४,५,७,९,११ इन्द्रो देवता। त्रिष्टुप् छन्द[1]

विश्वो ह्य१॒॑न्यो अ॒रिरा॑ज॒गाम॒ ममेदह॒ श्वशु॑रो॒ ना ज॑गाम ।
ज॒क्षीयाद्धा॒ना उ॒त सोमं॑ पपीया॒त् स्वा॑शितः॒ पुन॒रस्तं॑ जगायात् ॥ १ ॥

विश्वः॑ । हि । अ॒न्यः । अ॒रिः । आ॒ऽज॒गाम॑ । मम॑ । इत् । अह॑ । श्वशु॑रः । न । आ । ज॒गा॒म॒ ।
ज॒क्षी॒यात् । धा॒नाः । उ॒त । सोम॑म् । प॒पी॒यात् । सुऽआ॑शितः । पुनः॑ । अस्त॑म् । ज॒गा॒या॒त् ॥१॥

उद्गीथ० उत्तर सूक्तम् 'विश्वो ह्यन्य' इति द्वादशर्चमैन्द्र वसुक्र एव ददर्श। स्वयज्ञ[7] प्रति शीघ्रमनागच्छति वायौ[8] वसुक्र इन्द्राय [9]सोपालम्भ कथयति[9]। हे इन्द्र! तुभ्य कथयाम्यहम्—विश्व हि अस्य अन्य अरि आजगाम सर्व एवान्य ईश्वर कर्माङ्ग देवलक्षण आजगाम यज्ञमागत। कस्तर्हि नागत। उच्यते—मम इत् अह श्वशुर न आ जगाम ममैव वसुक्रस्य श्वशुरो वायु नागत। यद्यागच्छत्, जक्षीयात् भक्षयेत्[10] धाना, उत अपि च सोमम् पपीयात् पिबेत् स्वाशित सुभोजित्त पिबत्। स्वाशित सुतृप्त पुन भूय अस्तम् स्वगृहम् जगायात् गच्छेत्। त्वञ्च सर्वेश्वरः तस्मात्तव कथित भयेतीन्द्रस्य स्तुतिरेव जायते ॥ १ ॥

वेङ्कट० [11]विश्व हि अन्य[11] निर्गन्ता आजगाम। मम एव श्वशुर कश्चित् न आ जगाम। स क इति वृद्धस्य एव[12] अवगन्तव्यम्। यदि तु स्नुषाया वचनम्, इन्द्र· श्वशुरो भवति[13]। सर्वेषूपस्थितेषु इन्द्रो भक्षयतु धाना, अपि च सोमम् पिबतु। स्वाशित च सन्[14] पुन स्वगृह गच्छतु ॥ १ ॥

स रोरु॑वद् वृष॒भस्ति॒ग्मशृ॑ङ्गो॒ वर्ष्म॑न् तस्थौ॒ वरि॑म॒न्ना पृ॑थि॒व्याः ।
विश्वे॑ष्वेनं वृ॒जने॑षु पामि॒ यो मे॑ कु॒क्षी सु॒तसो॑मः पृ॒णाति॑ ॥ २ ॥

---

१ अपि च वि[2] अ. २. तादृक् वि[1] ३. नास्ति वि[1] ४-४. सवाद मूको ५. आदि कन् वि[1] अ[1]. ६ ६ नास्ति मूको ७ स यज्ञ मूको ८. वायो मूको. ९ ९. सोपलम्भ कथयति मूको १० भक्ष° वि[2] अ ११-११. नास्ति अ[1]. १२. नास्ति वि[1,2] १३ °न्ति इन्द्रं ये वि[1]; °न्ति इन्द्रं धनन् अ[1]. १५. तन् वि[1] अ[1]; सत् वि[2].

स । रोरुवत् । वृषभ । तिग्मऽशृङ्ग । वर्ष्मन् । तस्थौ । वरिमन् । आ । पृथिव्या ।
विश्वेषु । एनम् । वृजनेषु । पामि । य । मे । कुक्षी इति । सुतऽसोम । पृणाति ॥ २ ॥

उद्गीथ० स यजमान रोरुवत् अत्यर्थं रुवन् ऋग्यजुस्सामलक्षण शब्द कुर्वन्नित्यर्थ । किमिव । वृषभ तिग्मशृङ्ग । लुप्तोपममेतत् । यथा गोवृष[1] तीक्ष्णशृङ्ग दर्पितो रुवन् नर्दन् तिष्ठति, एवम् । अथवा उपमार्थीयशब्दाभावादेतत्पदद्वय यजमानविशेषणम् । वृषभो वर्षिता यज्ञद्वारेणेति । तिग्मशृङ्ग 'तग्मम्[2] तजतेरुत्साहकर्मण' (या १०, ६)। उत्साहशृङ्ग सस्तुतर्त्विग्गणैर्वा[3] वर्ष्मन् वर्षिणि[4] मृदुतरे महति । कस्मिन् । सामर्थ्याद् यज्ञे सोमयागलक्षणे । वरिमन् 'वरिमणि विस्तीर्णे'[5] उरुतरे वेदिस्थाने पृथिव्या अवयवभूते आ तस्थौ मर्यादया तिष्ठति । मत्प्रसादात् सवत्सरे सोमयाजी ईश्वरभवतीत्यर्थ । किञ्च विश्वेषु सर्वेषु सङ्ग्रामेष्वापत्सु पामि रक्षामि एनम् यजमानम् । कीदृशम् । य यजमान मे ममेन्द्रस्य स्वभूतौ कुक्षी सुतसोम कृतसोमाभिषव सन् पृणाति सोमेन पूरयति ॥ २ ॥

वेङ्कट० स इन्द्र शब्दायमान वर्षिता तीक्ष्णरश्मि[7] वर्ष्मन्[8] तिष्ठति विस्तीर्ण स्थान अन्तरिक्षस्य । वर्ष्मन् शब्द[9] उन्नतवचन स्थिरवचनो वा । सर्वेषु एनम् उपद्रवेषु रक्षामि, य मे कुक्षी सुतसोम[10] पूरयति इति मन्यमान । यदा स्थितिमद् इन्द्रवचनम् तदानीम् तस्थौ[11] इत्युत्तमपुरुष ॥ २ ॥

अद्रिणा ते मन्दिन इन्द्र तूयान्त्सुन्वन्ति सोमान् पिबसि त्वमेषाम् ।
पचन्ति ते वृषभाँ अत्सि तेषां पृक्षेण यन्मघवन् हूयमानः ॥ ३ ॥

अद्रिणा । ते । मन्दिन । इन्द्र । तूयान् । सुन्वन्ति । सोमान् । पिबसि । त्वम् । एषाम् ।
पचन्ति । ते । वृषभान् । अत्सि । तेषाम् । पृक्षेण । यत् । मघऽवन् । हूयमान ॥ ३ ॥

उद्गीथ० अद्रिणा अभिषवग्राव्णा ते तवेन्द्रस्य मन्दिन स्तुत्यस्यार्थाय हे इन्द्र । तूयान् क्षिप्रान् अविलम्बितान् कर्मवैगुण्यजनितेन प्रायश्चित्तेनाऽनन्तरितान् दशापवित्राद्धोमपात्राद्वा "क्षिप्रप्रक्षारिण इत्यर्थ"[12], सोमान् सुन्वन्ति परया भक्त्याऽभिषुण्वन्ति य यजमाना, तेषाम् एषाम् अस्मदादीना स्वभूतान् सोमान् पिबसि त्वम्, नतरेषाम् । य च यजमाना त[13] त्वदर्थं परया भक्त्या पचन्ति वृषभान् तथा स्वभूतान् वृषभान् हविर्भूतान् अत्सि भक्षयसि त्वम्, नेतरेषाम् । कदा पिबसि, अत्सि । उच्यते— यत् यदा हे मघवन्[1] पृक्षेण अन्नेन होतव्यत्वन[14] निमित्तभूतेन हूयमान भूतले आहूतो भवसि त्वम्, तदेत्यर्थ ॥ ३ ॥

---

१. गोवृष त्रि[1] अ २ तिग्मवत्क त्रि[1] अ ३ °तर्त्विग्गणैर्वा वि[1] अ ४ °णी मूको
५-५ वरिविणिपत्तरे (वि[1]) वरिवणि पत त (त्रि[1] अ) मूको ६ तिष्ठामि त्रि[1] ७ °श्मि° वि[1] अ[1].
८. वर्षे मूको ९ वर्षे मूको १०. °म वि[1] अ[1] °मम् वि[2] ११ स्थम् वि[1] अ[1]; °स्थिम् वि[1].
१२-१२ °रिण्योर्थे° वि[1], °रिण्यो ये° वि[1] अ. १३ तेद्र्थेन वि[1] अ. १४ °त्व वे मूको.

वेङ्कट० ग्राव्णा ते मादयितॄन् इन्द्र![1] क्षिप्रान् सुन्वन्ति[2] सोमान्। त्वम् च पिबसि तान्। पचन्ति च ते वृषभान्। असि ताश्च त्वम्, अन्नार्थं यदा मघवन्! यजमानै हूयसे ॥ ३ ॥

इदं सु मे जरितरा चिकिद्धि प्रतीपं शापं नद्यो वहन्ति ।
लोपाशः सिंहं प्रत्यञ्चमत्साः क्रोष्टा वराहं निरतक्त कक्षात् ॥ ४ ॥

इदम् । सु । मे । जरित । आ । चिकिद्धि । प्रतिऽईपम् । शापम्[3] । नद्यः । वहन्ति ।
[4]लोपाशः । सिंहम् । प्रत्यञ्चम् । अत्साःरिति[4] । क्रोष्टा । वराहम् । निः । अतक्त । कक्षात् ॥४॥

उद्गीथ० इदम् सामर्थ्यम् सु शोभनम् अभिपूजितम् अतिशयितवदित्यर्थः[5], मे मम स्वभूत हे जरित ! स्व स्तोत[1] आ चिकिद्धि मर्यादया जानीहि। कतमदिदं सामर्थ्यम्। उच्यते—यदि इच्छाम्यहम्, प्रतीपम् प्रतिकूलमित्यर्थः, शापम् उदकम् नद्यः गङ्गायाः वहन्ति। किञ्च लोपाश रङ्कु सिंहम् प्रत्यञ्चम् आत्मानं प्रतिगतम् अत्सा गच्छति वधाय। क्रोष्टा शृगालश्च वराहम् अतिशूर बलवन्त च सन्तम् नि अतक्त निर्गमयति बलान्निष्कालयति कक्षात् गहनदेशात्[6] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० 'जरिता गरिता दक्षिणाया' इति यास्कः (तु या १,७)। इदम् सुष्ठु मे जरित! आ चिकिद्धि इन्द्र![7]—प्रतीपम् उदकम् नद्यः वहन्ति तव पुत्रे मयि इच्छति, लोपाश मृग लुप्यमानतृणम् अश्नाति इति[4]। सोऽपि अभिमुखम् आगच्छन्तम् सिंहम् अभितो गच्छति, क्रोष्टा च मया प्रेरित प्रबलम् वराहम् कक्षे शयानम् नि गमयति ॥ ४ ॥

कथा त एतदहमा चिकेतं गृत्सस्य पाकस्तवसो मनीषाम् ।
त्वं नो विद्वाँ ऋतुथा वि वोचो यमर्धं ते मघवन् क्षेम्या धूः ॥ ५ ॥

कथा । ते । एतत् । अहम् । आ । चिकेतम् । गृत्सस्य । पाकः । तवसः । मनीषाम् ।
त्वम् । नः । विद्वान् । ऋऽतुथा । वि । वोचः । यम् । अर्धम् । ते । मघऽवन् । क्षेम्या । धूः ॥५॥

उद्गीथ० कथा कथं केन प्रकारेण ते तवेन्द्रस्य स्वभूतम् एतत् सामर्थ्यम् अहम् आ चिकेतम् मर्यादया जानामि गृत्सस्य मेधाविनः सर्वज्ञस्य पाकः अविपक्वप्रज्ञः[8] तवसः तवसस्य वृद्धस्य महत इत्यर्थः, मनीषाम् च स्तुतिञ्च, कर्तुमिति शेषः। त्वम् एव नः अस्मभ्यम् विद्वान् सर्वज्ञः ऋतुथा ऋतावृतौ यथाकालम् क्रमेणेत्यर्थः, वि वोचः विविधं स्पष्टं विशेषेण[9] वा पुनरपि ब्रूहि, यतो हे मघवन्! यम्[10] ते तव "अर्धम् स्तुत्यवयव[11] कुर्मः। अस्माकम् क्षेम्या क्षेमे भवा क्लेशरहिता वोढुं शक्या स्तुति धूः[11], तस्मात्तव स्तुत्यवयवदनेव वय क्लेशेन कर्तुं शक्नुमः मन्दबुद्धित्वात्। तस्मात् त्वमेवास्मभ्यं स्वसामर्थ्यं स्तुतिप्रकारञ्च पुनरपि कथयेत्यर्थः ॥ ५ ॥

---

१ नास्ति वि[1] अ[1]. २ °न्ति मूको. ३. वैप १,२०९४ h द्र. ४-४ या (५,३) निगम द्र. ५ अतिशयितव[1] वि[1]. ६ गहनं देशात् मूको. ७ नास्ति वि[1]. ८. अविपक्व[1] मूको. ९ ९ स्पष्टवि[1] वि[1] अ. १०. वय वि[1] अ. ११-११. स्तुत्यर्थमवयव मूको.

वेङ्कट० एतत् इति क्रियाविशेषणम्। कथम् तव[1] इदम् आ जानामि मेधाविन वृद्धस्य[1] पक्षस्यप्रश्नः अहम् बुद्धिम्। त्वम् एव अस्माकम् विद्वान् काले वि ब्रूहि, जगत यम् अर्थम् ते प्रतिभवति मयि पुत्रे निहिता धूः मघवन्। इति॥ ५॥

एवा हि मां तवसं वर्धयन्ति दिवश्चिन्मे बृहत उत्तरा धूः।
पुरू सहस्रा नि शिशामि साकमशत्रुं हि मा जनिता जजान ॥ ६ ॥

एव। हि। माम्। तवसम्। वर्धयन्ति। दिवः। चित्। मे। बृहतः। उत्ऽतरा। धूः।
पुरु। सहस्रा। नि। शिशामि। साकम्। अशत्रुम्। हि। मा। जनिता। जजान ॥ ६ ॥

उद्गीथ० एव एवम् [2]अनेनोक्तेन प्रकारेण[2] हि यस्मात् माम् इन्द्रम् तवसम् महान्त स्तुतिभि स्तुवन्त. स्तोतार वर्धयन्ति, तस्मात् कारणात् दिवः चित् दिवोऽपि उत्तरा अधिका पराध्या मे ममेन्द्रस्य बृहत महत "धू उत्साहधू अथवा महती स्तुति उत्साहो" वा महान् रथो वा महानित्यर्थः। किञ्च पुरु पुरूणि च बहूनि सहस्रा शत्रूणा सहस्राणि नि शिशामि तनूकरोमि हिनस्मीत्यर्थ, साकम् सह युगपदित्यर्थ। कस्मात्। हि यस्मात् अशत्रुम् अविद्यमानशत्रुं मामिन्द्रम् जनिता सर्वस्य जनयिता प्रजापतिः जजान जनितवान्॥ ६॥

वेङ्कट० वृद्धम् वर्धयन्ति वन्दिनो द्युलोकादपि महतो मम धूः उद्गततरा इति[4]। बहूनि च शत्रूणा सहस्राणि सह हिनस्मि[5]। अशत्रुम् हि माम् जनिता जजान इति भाव[6]॥ ६॥

[7]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये विंशो वर्ग[7]॥

एवा हि मां तवसं जज्ञुरुग्रं कर्मन्कर्मन् वृषणमिन्द्र देवाः।
वधीं वृत्रं वज्रेण मन्दसानोऽप व्रजं महिना दाशुषे वम् ॥ ७ ॥

एव। हि। माम्। तवसम्। जज्ञुः। उग्रम्। कर्मन्ऽकर्मन्। वृषणम्। इन्द्र। देवाः।
वधीम्। वृत्रम्। वज्रेण। मन्दसानः। अप। व्रजम्। महिना। दाशुषे। वम् ॥ ७ ॥

उद्गीथ० [8]यस्मादेवमनेनोक्तेन प्रकारेण[8] माम् त्वत्पुत्र वसुक्र त्वद्रूपेणावस्थित सन्तम् तवसम् महान्तम् जज्ञु जानन्ति जनयन्ति वा उग्रम् क्रूरम् असह्य वा कर्मन्-कर्मन् कर्मणि-कर्मणि अग्निहोत्रादौ वृत्रवधादौ वा वृषणम् वर्षितार हे इन्द्र। देवा हविषां दातारः ऋत्विग्यजमानाः मरुदादयो वा देवगणा। अत [10]मन्दसान अहम् वज्रेण[10] वधीम्[11] हन्मि वृत्रम् असुर मेघ[11] वा, दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय। [10]किञ्च महिना महत्त्वेन व्रजम् मेघसमूहम् अप वम् अपावम् अपवृणोमि[10]॥ ७॥

वेङ्कट० एव हि माम् च वृद्धम्[12] जनितवन्तः उद्गूर्णम् सर्वस्मिन् कर्मणि वर्षितारम् इन्द्र। देवा,

१ तदेव मूको २. नास्ति वि[1] ३ ३. 'नोक्तप्रका' वि[1] अ ४-४ पूरुत्साहधूरथवा महती स्तुतिरुत्साहो मूको ५ नास्ति वि[1]. ६. "नति वि[2] अ[1]; "नि वि[1]. ७ नास्ति वि[1]. ८-८. नास्ति मूको. ९ 'नोक्तप्रका वि[1] अ १०-१० नास्ति मूको, सा अनु स्यामो द्र (तु. वे.) ११ नास्ति मूको. १२. नास्ति मूको. १३ अम् वि[1] अ[1]; नास्ति वि[1].

सोऽहं हन्मि मेघम् वज्रेण मोदमानः अप आवृणोमि[1] च महत्त्वेन गवाम् व्रजम् तव प्रयच्छते यजमानाय ॥ ७ ॥

देवास॑ आयन् प॒रशूँर॑बिभ्र॒न् वना॑ वृ॒श्चन्तो॑ अ॒भि वि॒ड्भिरा॑यन् ।
नि सु॒द्र्वं१॒॑ दध॑तो व॒क्षणा॑सु यत्रा॒ कृपी॑ट॒मनु॒ तद्द॑हन्ति ॥ ८ ॥

दे॒वास॑: । आ॒य॒न् । प॒र॒शून् । अ॒बि॒भ्र॒न् । वना॑ । वृ॒श्चन्त॑: । अ॒भि । वि॒ट्ऽभि॑: । आ॒य॒न् ।
नि । सु॒ऽद्र्व॑म् । दध॑तः । व॒क्षणा॑सु । यत्र॑ । कृपी॑टम् । अनु॑ । तत् । द॒ह॒न्ति॒ ॥ ८ ॥

उद्गीथ० देवेन्द्रेण चोदिताः सन्तः देवासः मरुतो देवाः आयन् गच्छन्ति मेघवधाय, परशून् वज्रान् अबिभ्रन् धारयन्ति च । मदादेशात् गत्वा धृत्वा च वना लुप्तोपममेतत् पदम्। वनानीव[2] यथा वृक्षान् परशुभिः वृश्चन्तः केचित् गच्छन्ति, एवम् [3]मेघं वज्रैः[3] वृश्चन्तः विड्भिः[4] मरुदादिमाध्यमिका[5] देवगणाः मनुष्यैः सह अभि आयन् मेघान् प्रति गच्छन्ति । किञ्च [6]सुद्र्वम् सुष्ठु द्रवितृ[6] गन्तृ वृष्ट्युदकम् वक्षणासु नदीषु नि[7] दधत निधारयन्तः नियमेन स्थापयन्तः यत्र यस्मिन् मेघजाते कृपीटम् उदकम् (तु. निघ १,१२) अनु गच्छन्ति उपलभन्ते, [8]तत् मेघजातम्[8] दहन्ति भस्मीकुर्वन्ति, वज्रघातैश्चूर्णयन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० देवा गच्छन्ति, परशून् च धारयन्ति । उदकानि वृश्चन्तः अभि गच्छन्ति[9] मरुद्भिः नियमेन स्थापयन्तः शोभनद्रवणम् उदकम् नदीषु । ते इमे यस्मिन् वृत्रे निगूढम् उदकं तिष्ठति, तत् रश्मिभिः[10] दहन्ति उदकस्य निर्गमनार्थम् इति ॥ ८ ॥

श॒शः क्षु॒रं प्र॒त्यञ्चं॑ जगा॒राद्रिं॑ लो॒गेन॒ व्य॑भेदमा॒रात् ।
बृ॒हन्तं॑ चिदृह॒ते र॑न्धयानि॒ वय॑द्व॒त्सो वृ॑ष॒भं शूशु॑वानः ॥ ९ ॥

श॒शः । क्षु॒रम् । प्र॒त्यञ्च॑म् । ज॒गा॒र॒ । अद्रि॑म् । लो॒गेन॑ । वि । अ॒भे॒द॒म् । आ॒रात् ।
बृ॒हन्त॑म् । चि॒त् । ऋ॒ह॒ते । र॒न्ध॒या॒नि॒ । वय॑त् । व॒त्सः । वृ॒ष॒भम् । शूशु॑वानः ॥ ९ ॥

उद्गीथ० शशः क्षुरम् लुप्तमत्वर्थतद्धितम्[11] एतत्पदम् । क्षुरवन्तं दृढदीर्घतीक्ष्णनखं सिंहव्याघ्रर्क्षादिकम्[12], परश्वरम्रक्षुरमृगमित्यर्थः[13] । प्रत्यञ्चम् वधायाऽऽत्मानं प्रतिगतम् जगार गिरति गृह्णाति वा मारणाय । किञ्च अद्रिम् पर्वतं हिमवदादिकम् लोगेन लोष्टेन मृत्पिण्डेन वि अभेदम् विविधं भिनद्मि विदारयामि आरात् [14]दूरेऽपि स्थितमित्यर्थः[14] । किञ्च बृहन्तम् चित् महान्तमपि हस्त्यादिकं ऋहते [15]ह्रस्वकाय अल्पकाय[15] (तु॰ निघ ३,२) रन्धयानि ससाधयानि वशं गमयानि, यदीच्छानि । मत्प्रसादाच्च वयत् गच्छति वत्स युद्धाय वृषभम् प्रति शूशुवानः ॥ ९ ॥

---

१. °णोसि अ[1]; °नि वि[1]. २. वनानि वि[1]. ३-३. मेघप्रे (°प्र वि[1].) ज्ञे. मूको. ४. वृद्धिचः वि[1] अ; वद्धिः वि[2,3]. ५. रुद्रादि° मूको. ६-६. नास्ति वि[1] अ. ७ नास्ति मूको. ८-८. तन्मेघास्त वि[2,3], तन्मेघानं वि[1] अ. ९. °च्छनि मूको. १०. रश्मिः वि[1] अ[1]. ११. °त्वर्थं तद्धि° वि[1] अ. १२. °मर्गादि° वि[2,3]; °घादि° वि[1] अ. १३. °मूर्र मृग° वि[1] अ. १४-१४. दूरे प्रस्थि° मूको. १५. ह्लस्वकाश्यपाकाय वि[1] अ; ह्रस्वकाल्पकाय वि[2,3].

वेङ्कट० मद्राष्ट्रे वर्तमानः[1] शशः व्याधेन विसृष्टम् क्षुरम् अभिमुखम् आगच्छन्तम् अत्ति । तथा इच्छन्नहं लोष्टेन शिलोच्चयम् वि भिनद्मि[2] दूरे स्थितम् । बृहन्तम् अपि पुरुषादिकं[3] ह्रस्वाय[4] वशं नयानि । गच्छति वत्सः वृषभम् वर्धमानवेगः[5] ॥ ९ ॥

सुपर्ण इत्था नखमा सिषायावरुद्धः परिपदं न सिंहः ।
निरुद्धश्चिन्महिषस्तर्ष्यावान् गोधा तस्मा अयथं कर्षदेतत् ॥ १० ॥

सुऽपर्णः । इत्था । नखम् । आ । सिसाय । अवऽरुद्धः । परिऽपदम् । न । सिंहः ।
निऽरुद्धः । चित् । महिषः । तर्ष्याऽवान् । गोधा । तस्मै । अयथम् । कर्षत् । एतत् ॥ १० ॥

उद्गीथ० सुपर्णः पक्षिराट् इत्था अमुत्र दिवि नखम् आत्मीयम् आ सिसाय आऽबध्नात् आबद्धवान्, इन्द्रार्थं सोमाहरणकाले दिवि पदम् इन्द्रप्रसादाद् न्यस्तवानित्यर्थः । किमिव । अवरुद्धः पञ्जरेण[6] वृतः परिवेष्टितः सिंहः परिपदम् न परिपदमिव यथा "पञ्जरस्य परि" सर्वतः पादमाबध्नाति न्यस्यति, एवम् । किञ्च निरुद्धः चित् चिदित्युपमार्थे (तु. या १,४)। यथा 'पादे बद्ध्वा' केनापि निरुद्धो महिषः उदकाभावे तर्ष्यावान् भवति, एवमिन्द्रः सोमाभावे तृषावानभूत् । प्राक् सोमहरणात् तृषिताय चेन्द्राय तस्मै तादर्थ्यचतुर्थ्येषा । तृषितस्य तस्येन्द्रस्यार्थाय गोधा गमयति वर्णानिति गौर्वागिन्द्रियम्, तत्र निहिता गोधा वाग् गायत्र्याख्या अयथम् अयत्नेन अनायासेन लीलया कर्षत् आकृष्टवती दिवः सकाशाद् आहृतवतीत्यर्थः[7], एतत् सोमजातं मधु वा सोमलक्षणम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० सुपर्णः अमुत्र अन्तरिक्षे वर्तमानः नखम् आत्मीय भक्षस्य जन्तोः हिंसायां प्रवृत्तम्[10] आ बध्नाति, संहरति । अपि [11]च अवरुद्धः[11] सिंह.[12] आत्मनः समीपे परिपद्यमानं[13] द्विपादि न हिनस्ति । निरुद्धः च भवति महिषः तर्ष्यावान् तृष्णावान हिंसारुचिः । कथम् इत्याह— गोधा महिषस्य बाधिका नखैः तस्मै महिषाय एतत् तर्पणम् अयथम् करोति यथा न[14] तथाऽनुतिष्ठेत्, तथा अग्रतः प्रादुर्भवति इति ॥ १० ॥

तेभ्यो गोधा अयथं कर्षदेतद्ये ब्रह्मणः प्रतिपीयन्त्यन्नैः ।
सिम उक्ष्णोऽवसृष्टाँ अदन्ति स्वयं बलानि तन्वः शृणानाः ॥ ११ ॥

तेभ्यः । गोधाः । अयथम् । कर्षत् । एतत् । ये । ब्रह्मणः । प्रतिऽपीयन्ति । अन्नैः ।
सिमः । उक्ष्णः । अवऽसृष्टान् । अदन्ति । स्वयम् । बलानि । तन्वः । शृणानाः ॥ ११ ॥

---

१. वर्धमा° वि' अ'. २. भिद्मि वि'; भिन्नंमि वि' अ'. ३. °षात्मकं वि' अ'; °षादिकं वि'. ४. वास्वाय वि' अ'; ह्रस्वा वि'. ५. °गम् वि' अ'. ६. अवरुञ्ज° वि'''; मरञ्ज° वि' अ. ७-७. परञ्ज° वि'''; °ञ्जरस्योपरि वि' अ. ८-८ पादेन बद्धा वि'''; पादेन ब° वि' अ. ९. आकृष्टव° वि'. १०. °दम् वि' अ'. ११-११. नावाव° वि' अ'. १२. निहः वि'; सदि वि' अ १३. °रिवर्धमान वि' अ'; °रिपद्यमानः वि'. १४. नु वि' अ'.

उद्गीथ० तेभ्य[1] तेषां च देवानामृषीणां चार्थाय गोधा वाक् गायत्र्याख्या इन्द्रस्यार्थे देशात् अयथम् कर्षत् एतत्[2] इति व्याख्यातार्थम्[3]। ये देवा ऋषयश्च ब्रह्मण परिवृढस्य परिवृढस्य स्वभूतैः अन्नैः सोमाख्यैः, तृप्ताः सन्तः इति शेषः, प्रतिपीयन्ति प्रतिहिंसन्तीन्द्रेणाऽभ्यनुज्ञाताः। किञ्च सिमः सर्वान् उक्ष्णः वृषकान्[4] अवसृष्टान् इन्द्रेण निसृष्टान् दत्तान् हविर्भूतान् यज्ञेषु अदन्ति भक्षयन्ति च स्वयम् आत्मनैव शत्रूणाम् बलानि सेनालक्षणानि वा तन्वः शरीराणि च शृणानाः हिंसन्तः सोमे आहुते सति ॥ ११ ॥

वेङ्कट० तेभ्य च गोधा तत्कर्म अयथम् करोति। ये अमून्[5] ब्राह्मणान् प्रतिहिंसन्ति दन्तैः अदनैः वा। गूढत्वात् अर्थस्य गोधाशब्दात् सकारः पदकारेण अस्याम् ऋचि न लुप्तः। सीमया अन्तः अवसृष्टान्[6] शत्रूणाम् उक्ष्णः तेषां सेनाबलानि स्वयम् एव हिंसन्तः तत्रत्याः तत्र क्षुद्राः मृगाः अदन्ति ॥ ११ ॥

एते शमीभिः सुशमी अभूवन् ये हिन्विरे तन्वः सोम उक्थैः।
नृवद्वदन्नुप नो माहि वाजान् दिवि श्रवो दधिषे नाम वीरः ॥ १२ ॥

एते। शमीभिः। सुऽशमी। अभूवन्। ये। हिन्विरे। तन्वः। सोमे। उक्थैः।
नृऽवत्। वदन्। उप। नः। माहि। वाजान्। दिवि। श्रवः। दधिषे। नाम। वीर ॥ १२ ॥

उद्गीथ० एते देवर्ष्यादयः शमीभिः सोमयागकर्मभिः सुशमी सुकर्माणः अभूवन् भूताः, ये हिन्विरे सन्नमयन्ति समर्चयन्ति वा तन्वः स्वशरीराणि सोमे सोमयागे उक्थैः शस्त्रैः। यस्त्वमीदृशः स त्वम् नृवत् मनुष्यवत् वदन् इदं मया युष्मभ्यं दत्तमिति व्यक्तां वाचमुच्चारयन् न अस्मभ्यम् उप माहि उपगम्य देहीत्यर्थः, वाजान् अन्नानि बलानि। कस्मादेवमुच्यसे। यस्मात् दिवि द्युलोके श्रवः दानपतिरिन्द्र इति कीर्तिम् दधिषे धारयसि, नाम च धारयसि वीर दानशूर इति ॥ १२ ॥

वेङ्कट० एते कर्मभिः[7] सुकर्माणः अभूवन्[8], ये प्रेरयन्ति त्वदीयानि शरीराणि सोमे स्तुतिभिः। मनुष्यवत् प्रियम् वदन् उप कुरु अस्मभ्यम् अन्नानि। त्वं हि दिवि धारयसि श्रवणीयम् उदकम् वीर ॥ १२ ॥

[9]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये एकविंशो वर्गः[9] ॥

[२९]

[9]ऐन्द्रो वसुक्र ऋषिः। इन्द्रो देवता। त्रिष्टुप् छन्दः[9]।

नू चिन्न वा यो न्यधायि चाकन्शुचिर्वां स्तोमो भुरणावजीगः।
यस्येदिन्द्रः पुरुदिनेषु होता नृणां नर्यो नृतमः क्षपावान् ॥ १ ॥

---

१ तेभ्यो गोभ्य वि[1] अ. २ नास्ति मूको. ३ व्याख्यार्थम् मूको. ४ पृषकान् वि[1] अ. ५ अमुत्रा वि[1] अ[1], मृग् वि[1]. ६. °सृष्टा मूको. ७ सत्क° वि[1]. ८. अभू° अ[1]. ९-९ नास्ति मूको

वने॑ । न । वा॒ । यः । नि । अ॒धा॒यि॒ । चा॒कन् । शुचिः॑ । वा॒म् । स्तोमः॑ । भु॒र॒णौ॒ । अ॒जी॒ग॒रि॒ति॒ ।
यस्य॑ । इत् । इन्द्रः॑ । पु॒रु॒ऽदिने॑षु । होता॑ । नृ॒णाम् । नर्यः॑ । नृऽत॑मः । क्ष॒पाऽवा॑न् ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तरं सूक्तम् 'वने न वा यः' इति अष्टर्चमैन्द्रम्। वसुक्र एव तद्[1] ददर्श। वने न वा यः चाकन्नित्याख्यातपदमेतत्[2], 'अग्निर्वेत्थं मम तस्य चाकन्' (ऋ १,१४८,२) इति यथा। यच्छब्दसम्बन्धाच्च तच्छब्द उत्तरे पादे अध्याहार्यः[3]। यच्छब्देनात्र सामर्थ्यात् सोमो निर्दिश्यते। यः सोमः चाकन् इन्द्रेणात्मन. पानं कामयते। यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः। स सोमो वने न वा नशब्दः सम्प्रत्यर्थे। वने वनविकारे वृक्षावयवे पात्रे द्रोणकलशादौ च ध्रुवस्थाल्यादौ वा मृन्मये नि अधायि निहितः इन्द्रार्थम् अस्माभिः स्थापितः। किञ्च शुचिः शुद्धः सर्वदोषरहितः वाम् युवयोः पत्नीयजमानयोः स्वभूतः स्तोमः स्तुतिविशेषः हे भुरणौ! यज्ञेन सर्वस्य जगतः भर्त्तारौ! स्वर्गन्तारौ![4] वा कर्मानुष्ठानेन[5] अजीगः इन्द्रस्य गुणानशेषान् गृह्णाति। यस्य स्तोमस्य। इत् शब्दोऽनर्थकः। इन्द्रः पुरुदिनेषु बहुष्वहस्सु होता। 'ह्वयति' (निघ ३,१४) इत्यर्चतिकर्मा। स्तोता नास्तीदृश[6] स्तोम[7] इति प्रशंसितेत्यर्थः, मां प्रति अयमागच्छतु मा गादन्यत इत्याह्वाता वा। स इन्द्रस्य गुणानशेषान् गृह्णातीति 'सम्बन्धः कार्यः[8]। कीदृशः। नर्यः नृभ्यो हितः[9] नृणाम् मनुष्याणाम् नृतमः प्रकृष्टमनुष्यश्च क्षपावान् अतिरात्रे क्रतौ यागानां स्तोतॄणाञ्चाङ्गभूतया विशिष्टया रात्र्या तद्वांश्चेत्यर्थः। एवं शाकल्यपदाविरोधेनायमर्थः स्थापितः।

इदानीं यास्कपदविधिनार्थ[10] उच्यते (या ६,२८)—वृक्षे यथा वायः वेः पुत्रः पक्षी। पुत्रः क.। अनुपजातपक्षकः। नि अधायि मात्रा निहितः स्थापितः। तां चरित्वा आगच्छन्तीं निरीक्षते तदागमनं कामयते। एवम् [11]इन्द्रः श्रोतुमागच्छतीतीन्द्रागमनम्[11] चाकन्[12] चायन् पश्यन् कामयमानो वा[3] शुचिः शुद्धः सर्वदोषरहितः वाम् युवयोः स्वभूतः स्तोमः हे भुरणौ! अजीगः गुणग्रहणद्वारेणेन्द्रम् आगच्छन्तमेव[13] गृह्णाति। उत्तरोऽर्धर्चः[14] समानार्थः पूर्वेण ॥ १ ॥

वेङ्कट० वृक्षे[15] इव गच्छन् पक्षी निहितः इन्द्रं कामयमानः सोमः[16] पात्रेषु[17] [18]शुचिः च वाम्[†][18] स्तोमः हे भरणशीलौ! इन्द्रकुत्सौ! निर्गमयति। यस्य एव इन्द्रः पानेन बहुषु दिनेषु शत्रूणाम् आह्वाता नृणाम् नृतम. निहितक्षपणवान्[19] भवति हिनस्ति शत्रून् इति। यास्क (६,२८) तु वायः इति पदम् एकं मन्यते, यदाह—'वन इव। वायो वेः पुत्रः'। चायन्निति वा। कामयमान इति वा। वेति च य इति च चकार शाकल्यः। उदात्तं त्वेवम् आख्यातमभविष्यत्। असुसमाप्तश्चार्थः' इति ॥ १ ॥

---

१. तं त्रि[1,2] अ. २. °कन्नित्यप° वि[1] अ[1]; °कन्नित्यतप° त्रि[1]; 'कन्निपातप° वि[1]. ३. नास्ति मूको. ४. स्वग° मूको. ५. °ष्ठाने या मूको. ६. तादृशः त्रि[1,1]. ७. सोम मूको. ८-८. चेत्तः मा कार्यः वि[1] अ. ९. हितं मूको. १०. 'पदविधिना त्रि[1,1]. ११-११. इन्द्रश्रोत्रमागच्छमीन्द्रागमनं मूको. १२. चाचकन् मूको. १३ °च्छन्त° मूको. १४. °रार्ध° मूको. १५. वृक्षम वि[1] अ[1]. १६. सोमम् त्रि[1] अ[1] १७. नास्ति त्रि[1]. १८-१८. नास्ति वि[1] अ[1]. † वा वि[1] १९. °भवान् वि[1] अ[1].

प्र ते अस्या उषसः प्रापरस्या नृतौ स्याम नृतमस्य नृणाम् ।
अनु त्रिशोकः शतमावहन्नॄन् कुत्सेन रथो यो असत् ससवान् ॥ २ ॥

प्र । ते । अस्याः । उषसः । प्र । अपरस्याः । नृतौ । स्याम । नृऽतमस्य । नृणाम् ।
अनु । त्रिऽशोकः । शतम् । आ । अवहत । नॄन् । कुत्सेन । रथः । यः । असत् । ससऽवान् ॥ २ ॥

उद्गीथ० अस्या वर्तमानाया उषस अपरस्या आगामिन्याश्च वा उषस नृतौ 'नृ नयने'। उदय-काले इत्यर्थ, ते इन्द्रस्य स्तुत्या यागेन चाऽऽराधने प्र स्याम प्रकर्षेण भवेमेत्येतद्[१] आशास्महे वयम्। कीदृशस्य। नृणाम् मध्ये नृतमस्य प्रकृष्टमनुष्यस्य। कस्मात् कारणात् स्तुत्या यागेन च तवाऽऽराधनम् आशास्महे। यस्मात्त्वामिन्द्रमाराध्य तव प्रसादात् स रथ [२]लब्ध इति शेष। य[२] रथ असत् भवति ससवान् तव कुत्सस्य च सनिता सम्भक्ता सह वहनद्वारेण ससेविता। उक्तश्चाऽयमथा मन्त्रान्तर—'यासि कुत्सेन सरथमवस्यु' (ऋ ४,१६,११) इति ॥ २ ॥

वेङ्कट० प्रकर्षेण स्याम[३] तव अस्या उषस प्र च परस्या नयने नृणाम् नृतमस्य सर्वेषु अहस्सु तव प्रणयने प्रभवेम। अनु आ अवहत् तेन रथेन त्रिशोक ऋषि आत्मीयान् बहून् ऋषीन्[४] स्वर्गं लोकम्, कुत्सेन ऋषिणा युक्त य रथ अभूत् अन्नवान् इति ॥ २ ॥

कस्ते मद इन्द्र रन्त्यो भूद् दुरो गिरो अभ्युग्रो वि धाव ।
कद्वाहो अर्वागुप मा मनीषा आ त्वा शक्यामुपमं राधो अन्नैः ॥ ३ ॥

कः । ते । मदः । इन्द्र । रन्त्यः । भूत् । दुरः । गिरः । अभि । उग्रः । वि । धाव ।
कत् । वाहः । अर्वाक् । उप । मा । मनीषा । आ । त्वा । शक्याम् । उपऽमम् । राधः । अन्नैः ॥ ३ ॥

उद्गीथ० हे इन्द्र! ते तव र य रमयिता प्रीतिकर क मद कतम सोमजन्यो मद भूत् भवति। किं तावद् ईषन्मदस्तव प्रीतिजनको भवति, उत मध्यम, उत वा उत्तम, येन मदेन मत्त[५] सन् त्वम् दुर यज्ञगृहद्वाराणि च गिर [६]स्तुती च अभि[६] प्रति उग्र क्रूरः अप्रसह्यो वा[७] वि धाव लडर्थेऽय लोट्। यज्ञगृह गन्तु स्तुती श्रोतु च [८]विविधं धावसि। तादृशमद योग्यसोमदानाभिप्रायेणाय[८] प्रश्न। किंच कत् वाह अवाक् कदिति कदाशब्दपर्याय। वाह [९]इत्येतेन नपुंसकवाचिना[९] शब्देन इन्द्र प्रत्युह्यत इति सोम उच्यते। अर्वाक् इति तद्विशेषणम्। कदा सोम त्वत्प्रसादात् फलदानायास्मदभिमुख[१०], भविष्यति इति शेष। किंच कदा वा तव प्रसादात् उप मा मनीषा उपगमिष्यति[११] मा सर्वार्थदर्शिनी प्रज्ञा

१ भवामेत्ये° वि[१] अ २-२ नास्ति वि[१,३]. ३ 'मनु त्रि' अ[१]. ४. नॄन् वि'. ५ सतम —क्ता ६-६. स्तुभिरभि च अभि वि[१,१], स्तुतिरभि वि[१] अ ७ वा स्वं मूको ८-८ विविध तादृश° वि[१] अ, विविधयामसि तादृश° वि[१,३]. ९ ९ इत्यनन पुसक वि[१,३], इत्यन्तेन पुमक° वि[१] अ १०. फल-दानाय सत्वमुखो वि[१], मञ्भासनायास्मत्मुखा [१,२] अ. ११. गमिष्य दिता वि[१]; गमिष्यति इद वि[१] अ.

स्तुतिर्वा सर्वगुणग्राहिणी । किञ्च आ त्वा आङुपसर्गश्रुते तद्योग्यक्रियापदाध्याहार[1] । कदा वा आराध्य त्वाम् शक्याम् शकिरत्र गत्यर्थे । अन्तर्णीतण्यर्थ । गमयेयम् उपमम् मदन्तिकम्[2] । किम् । राध धनम् अन्नै ॥ ३ ॥

वेङ्कट० क ते मद इन्द्र! रमयिता भवति। यज्ञद्वाराणि स्तुती च अभि गच्छ उद्गूर्ण । कदा[3] त्वा त्वदीयोऽश्व[4] मा प्रति "उप हरति"[5] अभिमुख स्तुत्यर्थम् । शक्नुयाम् अह त्वाम् आ गमयामि अन्तिकम् धनार्थम्[6] अन्नार्थम् च ॥ ३ ॥

कदु॑ द्यु॒म्नमि॑न्द्र॒ त्वाव॑तो॒ नॄन् कया॑ धि॒या क॑रसे॒ कन्न॒ आग॑न् ।
मि॒त्रो न स॒त्य उ॑रुगाय भृ॒त्या अन्ने॑ समस्य॒ यदस॑न् मनी॒षाः ॥ ४ ॥

कत् । ऊँ इति॑ । द्यु॒म्नम् । इ॒न्द्र॒ । त्वाऽव॑तः । नॄन् । कया॑ । धि॒या । क॒र॒से॒ । कत् । नः॒ । आ । अ॒ग॒न् ।
मि॒त्रः । न । स॒त्यः । उ॒रु॒ऽगा॒य॒ । भृ॒त्यै । अन्ने॑ । स॒म॒स्य॒ । यत् । अस॑न् । म॒नी॒षाः ॥ ४ ॥

उद्गीथ० कत् उ कदा वा द्युम्नम् अन्न हविर्लक्षणम् अस्मदीयम्, अस्तीति[7] शेष । हे इन्द्र! त्वावत त्वत्सदृशान् नॄन् मनुष्यान् अस्मान्[8] कया धिया कया अनुग्रहबुद्ध्या करसे करिष्यसि । कत् कदा वा न अस्मान् प्रति आ अगन् आगमिष्यसीत्यर्थ । हे उरुगाय! बहुगते[9] बहूना भक्तानां[10] गतिभूत[9] इत्यर्थ, विस्तीर्णगते[9] वा, सर्वगतीनां मध्ये महागते[9] वत्यर्थ । किमिव किमर्थश्च । उच्यते — मित्र न सत्य मूल्यै यथा कश्चित् स्निग्ध अविसवादी भरणीययोगक्षेमवहनाय[10] आपद्यागच्छेत् परया प्रीत्या, एवम् । कस्मादेवमुच्यस कदा मा प्रत्यागमिष्यसि भरणायेति । यत् यस्मात् अन्ने आहारे शरीरस्थितिनिमित्ते समस्य सर्वस्याऽस्मदादिकस्य प्राणिन असन् भवन्ति मनीषा प्रज्ञा अन्नाभिलाषलक्षणा[11] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० किम् अन्नम् इन्द्र! त्वत्सदृशान् मनुष्यान् "आ गमयति[12]" । कन कर्मणा करोषि त्वम् अभिलषितम् अस्माकम् । कदा वा अस्मान् आ गमिष्यसि । सखा इव सत्यकर्मा त्वम् उरुकीर्ते[9] भरणाय भवसि, अन्ने सर्वस्य स्तोतु यदा भवन्ति बुद्धय[13] इति ॥ ४ ॥

प्रेर॑य॒ सूरो॒ अर्थं॒ न पा॒रं ये अ॑स्य॒ कामं॑ जनि॒धाइ॑व॒ ग्मन् ।
गिर॑श्च॒ ये ते॑ तुविजात पू॒र्वीर्नर॑ इन्द्र प्रति॒शिक्ष॒न्त्यन्नैः॑ ॥ ५ ॥

प्र । ई॒र॒य॒ । सूरः॑ । अर्थ॑म् । न । पा॒रम् । ये । अ॒स्य॒ । काम॑म् । ज॒नि॒धाःऽइ॑व । ग्मन् ।
गिरः॑ । च॒ । ये । ते॒ । तु॒वि॒ऽजा॒त॒ । पू॒र्वीः । नरः॑ । इ॒न्द्र॒ । प्र॒ति॒ऽशिक्ष॑न्ति । अन्नैः॑ ॥ ५ ॥

---

१ 'क्रियावध्याहार्यं वि' अ, ॰पदाध्याहार्यं वि', 'क्रियापदोध्याहार्ये त्रि' २ तदन्तिकमिव मूको ३ तदा वि' अ' ४ त्वदीयो वि' अ', त्वदीयो यो वि' ५-५ अवहति वि' अ'; उपहति वि', ६ दना' त्रि' अ'. ७ 'मस्तिति वि'[11] अ ८. तस्मात् मूको ९ दशना वि' १० आहरणाय त्रि' अ; हरणाय वि' ११. अन्नाभिलाष' त्रि[11] अन्नादल वि' अ'. १२-१२ 'न्ति त्रि' अ'; आगमयति वि', १३. बुधय वि' अ'.

उद्गीथ० यच्छन्दसम्बन्धाद् द्वितीये पादे आरम्भः[1] । ये यजमाना अस्मदादयः अस्य तवेन्द्रस्य कामम् सोमपानेच्छाम् ग्मन् गमिरत्र शुद्धोऽपि विपूर्वो[2] द्रष्टव्यः, अन्तर्णीतण्यर्थश्च द्रष्टव्यः । विगमयन्ति प्रभूतसोमप्रदानेनापनयन्ति । किमिव । जनिधाः इव जनीनां जायानां सम्भोगकाले शय्यासु धारयितारः पतयो यथा प्रभूतसम्भोगप्रदानेन मैथुनेच्छाम् अपनयन्ति, एवम् । गिरः च स्तुती. पूर्वीः अनादिकालप्रवृत्ता. [3]अन्नैः पुरोडाशाद्यन्नैः[3] सह ये नरः मनुष्याः अस्मदादयो यजमाना. ते तुभ्यमिन्द्राय[4] प्रतिशिक्षन्ति प्रतिकालं ददति. तान् सर्वान् अस्मदादीन् यजमानान हे इन्द्र! तुविजात! बहुभूत! 'रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव' (ऋ ६,४७,१८) इति वचनात सर्वात्मक! त्वम् प्र ईरय प्रगमय पारम् संसारस्यान्त गन्तारं प्रगमय । किमिव । सूरः अर्थम् न यथा सूर्यः अर्थमर्त्तारं संसारस्यान्तं गन्तारं योगिनम् अनुगृह्णन् अपवर्गं गमयति, एवम् । दृष्टान्तगतोऽयमर्थ उक्त एव उपनिषत्सु — 'सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा' (मुंउ १,११) इत्येवमाद्यासु ॥ ५ ॥

वेङ्कट० गमय पारम् तेषां माम्, यथा सूर्यो ⋯⋯ धिकं[5] गन्तव्यं देशं गमयति । अस्य ये मम अभिलाषम् प्रजापश्वादयः गच्छन्ति, यथा जायानां भर्तारो युवानः ताः आ गच्छन्ति । तद्वत् स्तुती च ये ते बहुजनन! बह्वीः मनुष्याः इन्द्र! प्रतिप्रयच्छन्ति[6] हविर्भिः सह, तांश्च पारं गमय इति ॥ ५ ॥

[7]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये द्वाविंशो वर्गः[7] ॥

मात्रे नु ते सुमिते इन्द्र पूर्वी द्यौर्मज्मना पृथिवी काव्येन ।
वराय ते घृतवन्तः सुतासः स्वाद्मन् भवन्तु पीतये मधूनि ॥ ६ ॥

मात्रे इति । नु । ते । सुमिते इति सुऽमिते । इन्द्र । पूर्वी इति । द्यौः । मज्मना । पृथिवी । काव्येन ।
वराय । ते । घृतऽवन्तः । सुतासः । स्वाद्मन् । भवन्तु । पीतये । मधूनि ॥ ६ ॥

उद्गीथ० मात्रे सर्वस्य निर्मात्र्यौ द्यावापृथिव्यौ पूर्वी अनादिकालप्रवृत्ते हे इन्द्र! ते तव स्वभूते[8] नु क्षिप्रम् सुमिते सुनिर्मिते । केन मम स्वभूते[9] क्षिप्रं सुमिते । उच्यते — द्यौः मज्मना बलेन, पृथिवी काव्येन कविकर्मणा मेधाविचेष्टितेन प्रज्ञयेत्यर्थ । यस्मादीदृशेन महत्त्वेन युक्तः त्वम्, तस्मात् वराय श्रेष्ठाय ते तुभ्यमिन्द्राय घृतवन्तः अग्निमुखं त्वां प्रति क्षरणवन्तो दीप्तिमन्तो वा संस्कृतत्वादाज्यसंयुक्ता वा सुतास अभिषुताः सोमाः स्वाद्मन्[10] स्वशब्द आत्मवचनः । अग्नेरपत्यनाम[11] देवानां स्वमद्म हविर्भागलक्षणं यस्मिन् [12]स स्वाद्मा[12] यज्ञः तस्मिन् स्वाद्मनि[13] यज्ञे । अथवा स्वादुशब्दस्य उकारलोपो द्रष्टव्य । स्वादुमनि[14] मृष्टान्ने यज्ञे अस्मदीये [15]भवन्तु अस्माभिर्दत्ताः[15] । किमर्थम् । पीतये पानाय । मधूनि मधुररसान्यन्नानि अपि हवींषि अदनाय[16] दत्तानि भवन्तु[17] ॥ ६ ॥

---

1. आरम्भे वि[11] अ. 2. पूर्वो मूको. 3-3. 'डाशोधनेत्रं मूको 4. तुभ्य विप्राय वि[1] अ.
5. विनिकं वि[1]. 6. °प्रगच्छन्ति वि[1] अ[1]. 7-7. नास्ति मूको. 8 स्वभूतौ वि[11], स्वभूता वि[1] अ.
9. स्वभूतौ मूको. 10. स्वामन् मूको. 11. भात्मेरय° मूको. 12-12. स्वस्वाद्मा वि[1]; स्वस्वाद्या वि[1] अ.
13. स्वदमनि वि[1] अ; स्वादुनि वि[1]. 14. स्वादुनि मूको. 15-15. भवन्त्वमस्मा' मूको. 16. अदना मूको. 17. भरतः मूको.

वेङ्कट० निर्मान्त्यौ द्वे क्षिप्र त्वयेन्द्रेण सुष्ठु निर्मिते प्रजे। तदेनाऽऽह—द्यावापृथिव्यौ तव शत्रूणां मज्जकेन[1] कर्मणा निर्मिते[2] इति। वरणीयाय तुभ्यम् वसतीवरीभि युक्ता अभिषुता[3] स्वदनार्थम् भवन्तु, पानाय तानि सुतानि, पानाय मधूनि इति ॥ ६ ॥

आ मध्वो अस्मा असिचन्नमत्रमिन्द्राय पूर्णं स हि सत्यराधाः ।
स वावृधे वरिमन्ना पृथिव्या अभि क्रत्वा नर्यः पौंस्यैश्च ॥ ७ ॥

आ । मध्वः । अस्मै । असिचन् । अमत्रम् । इन्द्राय । पूर्णम् । सः । हि । सत्यऽराधाः ।
सः । वृवृधे । वरिमन् । आ । पृथिव्याः । अभि । क्रत्वा । नर्यः । पौंस्यैः । च ॥ ७ ॥

उद्गीथ० अस्मै इन्द्राय अस्येन्द्रस्यार्थम्[4] आ असिचन् आभिमुख्येन स्थित्वा परया भक्त्या सिक्तवन्त अग्नौ प्रक्षिप्तवन्त[5] ऋत्विज मध्व मधुररसस्य[6] सोमस्य पूर्णम् अमत्रम् ग्रहचमसादिकम्। कस्मात्[7] सिक्तवन्त। हि यस्मात् स इन्द्र सत्यराधा सत्यधन यजमानेभ्यो दातव्यत्वेनाऽवि सवादिधन इत्यर्थं। तेन च पात्रेणाग्नौ सिक्तेन तृप्त सन् स इन्द्र नर्य नृभ्य हित ववृधे वृद्धवान् वरिमन् वरिम्णा शरीरस्योरुत्वेन आ मर्यादया प्रमाणेनेत्यर्थं। कस्य। पृथिव्या। अभि वृद्धवान् क्रत्वा कर्मणा च रसानुप्रदानवृत्रवधादिकेन[8] प्रज्ञया वा पौंस्यै च बलै श्चेत्यर्थं ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सोमस्य पूर्णम् अमत्रम् आ असिचन् अस्मै इन्द्राय। स हि सत्यधन। स अभि वर्धते विस्तीर्णे स्थाने अन्तरिक्षस्य प्रज्ञानेन नृहित[1] वीर्यैं च युक्त ॥ ७ ॥

व्यानळिन्द्रः पृतनाः स्वोजा आस्मै यतन्ते सख्याय पूर्वीः ।
आ स्मा रथं न पृतनासु तिष्ठ यं भद्रया सुमत्या चोदयासे ॥ ८ ॥

वि । आनट् । इन्द्रः । पृतनाः । सुऽओजाः । आ । अस्मै । यतन्ते । सख्याय । पूर्वीः ।
आ । स्म । रथम् । न । पृतनासु । तिष्ठ । यम् । भद्रया । सुऽमत्या । चोदयासे ॥ ८ ॥

उद्गीथ० सर्वप्रकारया वृद्धया वृद्धश्च सन् इन्द्र स्वोजा सुबल वि आनट् व्याप्नोति पृतना सङ्ग्रामान्। अप्रतिहन्यमान सङ्ग्रामेषु शत्रु जयतीत्यर्थं। किञ्च पूर्वी पूर्वशब्दोऽत्र उत्कृष्टवाची। उत्कृष्टा शत्रुसेना अप्रभवन्त्य अस्मै अस्येन्द्रस्य सख्याय सखिभावाय सखित्वलक्षणाय आ यतन्त सन्धि कर्तुमिच्छन्तीत्यर्थं। उत्तरार्धंच प्रत्यक्षकृतत्वाद् भिन्न वाक्यम्। स्म इति पदपूरण। न शब्द पुरस्तात्[10] प्रयुक्तोऽपि पृतनाशब्दस्य सामर्थ्यादुप-मार्थीय। अस्मदीय प्रत्यागम्तु त्व स्वरथम् आ तिष्ठ महतादरेण। च। पृतनासु न। यथा सङ्ग्रामे

1. मज्जकेन वि[1,1], मज्जेन अ[1] 2 त मूको 3 °ता मूको 4 अस्मै इन्द्राय वि[3] अ; अस्मै इन्द्रस्याय वि[1], 5 प्रक्षिपन्त मूको. 6 मधुरस्य वि[1,1] 7 अस्मात् मूको. 8. °नुप्रदानेन वृत्र° वि[1]. 9 नि° वि[3] अ[1] 10 परस्तात् मूको

[illegible] ॥ ८ ॥

वेङ्कट० [illegible] ॥ ८ ॥

[1]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये त्रयोविंशो वर्गः.[2] ॥

[३०]

[3]कवष ऐलूष ऋषिः । आपोऽपां नपाद् वा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः.[3] ।

प्र देवत्रा ब्रह्मणे गातुरेत्वपो अच्छा मनसो न प्रयुक्ति ।
महीं मित्रस्य वरुणस्य धासिं पृथुज्रयसे रीरधा सुवृक्तिम् ॥ १ ॥

प्र । देवऽत्रा । ब्रह्मणे । गातुः । एतु । अपः । अच्छ । मनसः । न । प्रऽयुक्ति ।
महीम् । मित्रस्य । वरुणस्य । धासिम् । पृथुऽज्रयसे । रीरध । सुऽवृक्तिम् ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तरं सूक्तम् 'प्र देवत्रा' इति यच्चत्वारिंशदृचम्, अब्दैवत्यम् ऐलूषः कवषो ददर्श । प्र इत्युपसर्ग एतिना सम्बध्यते । देवत्रा इति क्रियाविशेषणम्.[4] । ब्रह्मणे इति तृतीयार्थे चतुर्थी । गातुः इति गमनशीलः सोमः 'प्र एतु' प्रगच्छतु । देवत्रा देवीः अपः वसतीवर्येकधनालक्षणाः अच्छ 'अभि आप्तुम्'[5] । कथमेव "वेगेन प्रगच्छतु"[6] । मनसः न[7] मनस इव प्रयुक्ति प्रयुक्त्या प्रयोगेण वेगेनेत्यर्थः । अथ[8] प्रतिगते च सोमे त्वमपि हे [illegible]! अध्वर्यो! वा महीं धासिम् महदन्नं सोमलक्षणम् मित्रस्य वरुणस्य चार्थाय पृथुज्रयसे विस्तीर्णजवाय महागतेरिन्द्रस्य चार्थायेत्यर्थे, रीरध संसाधय संस्कुरु [illegible] सुवृक्तिम् सुष्ठु दोषैर्विवर्जितां स्तुतिं च ॥ १ ॥

वेङ्कट० कवष ऐलूषः । प्र गच्छतु[10] देवानां मध्ये ब्रह्मणे महते देवाय स्तुतिः । तदेवाऽऽह — अपः[11] अभि गच्छतु स्तुतिः[12] शीघ्रम् यथा मनसः प्रयोग उद्योग.[13] । महतीम् मित्रावरुणयोः धारयित्रीम् अहोरात्रयोः स्तोतुः अमरणहेतुम्[14] उरुवेगाय महते स्तोतः! संसाधय स्तुतिम् ॥ १ ॥

अध्वर्यवो हविष्मन्तो हि भूताच्छाप इतोशतीरुशन्तः ।
अव याश्चष्टे अरुणः सुपर्णस्तमास्यध्वमूर्मिमद्या सुहस्ताः ॥ २ ॥

---

१. इन्द्र वि[1]. २. २४ मूको. ३-३. नास्ति मूको. ४. अविशे° मूको. ५-५. प्रे मूको. ६-६. अभिप्राप्तुम् वि[1] अ. ७-७. °गेनाग° वि[1][1]; °गेनावग° वि[1] अ. ८. नास्ति मूको. ९. अपः मूको. १०. °न्तु वि[1] अ[1]. ११. आपः अ[1]. १२. °तीः वि[1] अ[1]. १३. °गे वि[1] अ[1]. १४. मरण° वि[1] अ[1].

अध्वर्यव । हविष्मन्त । हि । भूत । अच्छ । अप । इत । उशती । उशन्त ।
अव । या । चष्टे । अरुण । सुऽपर्ण । तम् । आ । अस्यध्वम् । ऊर्मिम् । अद्य । सुऽहस्ता ॥२॥

उद्गीथ० हि इति पदपूरण । हे अध्वर्यव ! हविष्मन्त अभिषोतव्येन सोमलक्षणेन हविषा तद्वन्तो यूयम् भूत भवत, सोममभिषुणुतेत्यर्थ । तदर्थञ्च [1]अच्छ आप्तु ग्रहीतुम्[1] अप सोमाभिषवाङ्गभूता [2] एकधनालक्षणा इत गच्छत उशती सोमाभिषवाङ्गभाव[3] कामयमाना हे उशन्त ! सोमाभिषव कर्तुं कामयमाना [3]। अप आप्तु गच्छतेति सम्बन्ध कार्य । [4]या मेघस्था अप अव[4] चष्टे पश्यति अरुण रक्तवर्ण सुपर्ण सुपतन सोम । ताभि[5] सहाभिषुत च सन्तम् तम् ऊर्मिम् सोमसङ्घातम् [6]अद्य आ सम्प्रति आभिमुख्येन अस्यध्वम् दशापवित्र प्रक्षिपत हे सुहस्ता ![6] शोभनकर्मकारित्वाद्वा सुवर्णेनाऽलङ्कृतत्वाद्वा शोभना हस्ता यथा ते सुहस्ता अध्वर्यव । तेषामिद सम्बोधनम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० हे अध्वर्यव ! हविष्मन्त हि भवत । [7]ता एव[7] अभि गच्छत अप[8] कामयमाना [9] हे उशन्त !, अव पश्यति[10] या अरुणवर्ण सुपतन सोम[11], तम् ऊर्मिम् आभिमुख्येन प्रक्षिपत पात्रेषु अद्य हे सुहस्ता !। ऊर्मिसामानाधिकरण्याल्लिङ्गवचनभेद [12] ॥ २ ॥

अध्वर्यवोऽप इता समुद्रमपां नपातं हविषा यजध्वम् ।
स वो ददूर्मिमद्या सुपूतं तस्मै सोमं मधुमन्तं सुनोत ॥ ३ ॥

अध्वर्यव । अप । इत । समुद्रम् । अपाम् । नपातम् । हविषा । यजध्वम् ।
स । व । ददत् । ऊर्मिम् । अद्य । सुऽपूतम् । तस्मै । सोमम् । मधुऽमन्तम् । सुनोत ॥ ३ ॥

उद्गीथ० हे अध्वर्यव ! अप एकधनालक्षणा, आहर्तुमिति शेष, इत गच्छत यूयम् समुद्रम् समुद्रस्थानीयम् अक्षीणदक जलाशयम् । इदानीमुत्तरोऽर्धो व्याख्यायते । पश्चात् द्वितीय पादो व्याख्येय । अर्थोऽय क्रम । जलाशय प्रति गतेभ्य व युष्मभ्यम्[13], यस्यार्थाय सोम पूयत[14] स अपा नपात् ददत् ददातु ऊर्मिम् अप्समूहम् अद्य सम्प्रति सुपूतम् सुशुद्धम् । तेन चाऽप्समूहेन सह तस्मै तदर्थम् अपान्नप्त्रर्थमित्यर्थ [15], सोमम् मधुमन्तम् मधुस्वादोपेतम् सुनोत अभिषुणुत यूयम् । अभिषुत्य च तत सोमाख्येन हविषा अप्सु हितेन[16] अपाम् नपातम् मध्यम वृष्टिकर्मण्यधिकृत देवम् यजध्वम् यूय हे अध्वर्यव ! ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अध्वर्यव ! अप प्रति गच्छत, अपाम् आवासम् अपाम् नपातम् च हविषा यजध्वम् ।

---

१ १. अगच्छ आप्त गृहीत मूको. २ °मभिषवमूताङ्गभूता मूको. ३ °पवाङ्गभूताव मूको. ४ या अव त्रि[१११]; या अप वि[१] अ. ५ अभि वि[११]; आभि त्रि[१] अ. ६-६ नास्ति मूको पूर्ति सायणानुसारिणा द्र. ७-७ तदेव त्रि[१] अ[१], देव त्रि[२]. ८ अव मूको. ९ °न वि[१] अ[१]. १०. °न्ति वि[१] अ[१]. ११. सोमम् वि[१] अ[१]; सेन वि[१]. १२ ऊर्मि समानाधिकरण° वि[१] अ[१], समानाधिकरण्या° वि[१] १३ युष्माकम् मूको. १४. पूयते मूको. १५ अपोनप्त्रमित्यर्थ मूको १६. हितेन वि[१].

स युष्मभ्यम् प्रयच्छतु अद्य सुपूतम् हविष्यम् ऊर्मिम् । तथा सति तस्मै देवाय सोमम् रसवन्तम् सुनुत ॥ ३ ॥

यो अ॑नि॒ध्मो दी॒दय॑द॒प्स्व१॒॑न्तर्यं विप्रा॑स॒ ईळ॑ते अध्व॒रेषु॑ ।
अपां॑ नपा॒न्मधु॑मतीर॒पो दा॒ याभि॒रिन्द्रो॑ वावृ॒धे वी॒र्या॑य ॥ ४ ॥

य । अ॒नि॒ध्म । दी॒दय॑त् । अ॒प्ऽसु । अ॒न्त । यम् । विप्रा॑स । ईळ॑ते । अ॒ध्व॒रेषु॑ ।
अपा॑म् । न॒पा॒त् । मधु॑ऽमती । अ॒प । दा॒ । याभि॑ । इन्द्र॑ । व॒वृ॒धे । वी॒र्या॑य ॥ ४ ॥[1]

उद्गीथ० उत्तरार्धस्य प्रत्यक्षकृतत्वाद् एकवाक्यतायै युष्मच्छब्देन समानार्थो भवच्छब्द प्रथमेऽर्धर्चेऽध्याहार्य । य भवान् अपा नपात् अनिध्म अनिन्धन दीदयत् दीप्यते अप्सु अन्त मेघस्थानामपा मध्ये, यम् च भवन्तम् अपां नपातम् विप्रास मधाविन ऋत्विग्यजमाना ईळते स्तुवन्ति अध्वरेषु यज्ञेषु स त्व हे अपाम् नपात्। मधुमती मधुस्वादयुक्ता अप वृष्टिलक्षणा दा देहि अस्मभ्यम्, याभि अद्भि वसतीवर्यैकधनारूपाभि सोमन मिश्रिताभि इन्द्र ववृधे वर्धते वीर्याय वीरकमण, वृत्रवधादिकार्यं कर्तुमित्यर्थ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० य अग्नि काष्ठवर्जित दीप्यत उदकेषु, यम् च मेधाविन स्तुवन्ति यज्ञेषु, स त्वम् अपाम् नपात्। रसवती अप प्रयच्छ, याभि इन्द्र वर्धते वीरकर्मकरणार्थम् ॥ ४ ॥

याभि॒ः सोमो॒ मोद॑ते॒ हर्ष॑ते च कल्या॒णीभि॑र्युव॒तिभि॒र्न मर्य॑ः ।
ता अ॑ध्वर्यो अ॒पो अच्छा॒ परे॑हि॒ यदा॑सि॒ञ्चा ओष॑धीभिः पुनीतात् ॥ ५ ॥

याभि॑ । सोम॑ । मोद॑ते । हर्ष॑ते । च॒ । क॒ल्याणीभि॑ । यु॒व॒तिऽभि॑ । न । मर्य॑ ।
ता । अध्व॒र्यो इति॑ । अ॒प । अच्छ॑ । परा॑ । इ॒हि॒ । यत् । आ॒ऽसि॒ञ्चा । ओष॑धीभि । पु॒नी॒ता॒त् ॥

उद्गीथ० चतुर्थ पाद पूर्वं व्याख्येय पश्चात् यथाक्रम त्रय पादा व्याख्येया । यत् यदा आ सिञ्चा मर्यादया सिञ्चसि अधिषवणचर्मस्थितस्य[3] सोमस्याऽभिपूयमाणस्योपरि प्रक्षिपसि अप, यदा च ओषधीभि पुनीतात् । ओषधिरत्र सोम उच्यते । बहुवचन चाऽवयवापेक्षम् । यदा च सामन सह दशापवित्रे पुनासि अप, तदा[4] याभि अद्भि वसतीवर्यैकधनारूपाभि सह सोम मोदते हृष्यति हर्षते च पुनरुक्तपरिजिहीर्षया अन्तर्णीतभृशार्थोऽत्र हृष्यतिर्द्रष्टव्य । अत्यर्थं हृष्यति च । किमिव । कल्याणाभि युवतिभि न मर्य यथा कमनीयाभि यौवनान्विताभि स्त्रीभि सह मनुष्य कश्चित्[5] अत्यर्थं मोदत, एवम् । ता अप अच्छ आप्तुम् आहतुम् परा इहि जलाशय गच्छ त्व ह अध्वर्यो। ॥ ५ ॥

वेङ्कट० याभि सोम मुदितो[6] भवति हृष्यति च कल्याणीभि युवतिभि[7] इव मनुष्य ता

---

१ या (१०,१९) व्याख्याता द्र २ बत्र° मूको ३ °चर्मस स्य वि°, °चमसास्य वि°, °चमस स वि° अ ४ का मूको ५. किञ्चिद मूको ६ मु नता वि° अ°, मुनो वि° ७ °तीभि वि°

अध्वर्यो! अपः प्राप्तुम् परा इहि। यदा आसिञ्चसि ओषधीः आभिः, तदा त्वम् ओषधीभिः सह अभिषुताभिः अपश्च दशापवित्रे पुनीहि इति ॥ ५ ॥

[1]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये चतुर्विंशो वर्गः[1] ॥

एवेद्यूने युवतयो नमन्त यदीमुशन्नुशतीरेत्यच्छ ।
सं जानते मनसा सं चिकित्रेऽध्वर्यवो धिषणापश्च देवीः ॥ ६ ॥

एव । इत् । यूने । युवतयः । नमन्त । यत् । ईम् । उशन् । उशतीः । एति । अच्छ ।
सम् । जानते । मनसा । सम् । चिकित्रे । अध्वर्यवः । धिषणा । आपः । च । देवीः ॥ ६ ॥

उद्गीथ० एव शब्दो नमन्त शब्दात् परो द्रष्टव्यः । इत् शब्दोऽत्र पदपूरणः । यूने अभिषवादिकर्मणाम् आत्मना सह मिश्रयित्रे कर्त्रेऽध्वर्यवे युवतयः सोमेन सह आत्मनो मिश्रयित्र्यो यौवनान्विता वा आपो वसतीवर्यैकधनालक्षणाः नमन्त एव प्रह्वीभवन्त्येव उपनमन्त्येवेत्यर्थः । कदा । उच्यते — यत् यदा ईम् एनाः अपः[2] उशन् सोमाऽभिषवादिकर्म कर्तुं कामयमानोऽध्वर्युः उशतीः सोमेन सह मिश्रीभावम् अभिषवादिकम् अङ्गभावञ्च कामयमानाः[3] अच्छ आप्तुम् आहर्तुम् एति गच्छति, तदा[4] । कस्मात् कारणाद् उपनमन्ते । यस्मात् सम् जानते सम्यक् जानन्ति [5]मनसा विशिष्टया प्रज्ञया[5], सम् चिक्रित्रे सम्यक् पश्यन्ति च विशिष्टेन चक्षुषा स्वंस्वम् अधिकारं परस्परोपकारं च अध्वर्यवः धिषणा वाक् स्तुतिलक्षणा आपः च देवीः देव्यः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० एवम् एव सोमाय आपः[6] प्रह्वीभवन्ति, यदा एताः कामयमानः कामयमानाः[7] अभिगच्छति[8] । अधिषवणफलकायाम् अभिषवणप्रवृत्ताः अध्वर्यवः आपः च देव्यः सम् जानते । संज्ञानम् इतरेतरावगमः । अन्योन्यम् अवगच्छन्ति अन्योऽन्यं ज्ञापयन्ते च ॥ ६ ॥

यो वो वृताभ्यो अकृणोदु लोकं यो वो मह्या अभिशस्तेरमुञ्चत् ।
तस्मा इन्द्राय मधुमन्तमूर्मिं देवमादनं प्र हिणोतनापः ॥ ७ ॥

यः । वः । वृताभ्यः । अकृणोत् । ऊँ इति । लोकम् । यः । वः । मह्याः । अभिऽशस्तेः । अमुञ्चत् ।
तस्मै । इन्द्राय । मधुऽमन्तम् । ऊर्मिम् । देवऽमादनम् । प्र । हिनोतन । आपः ॥ ७ ॥

उद्गीथ० यः इन्द्रः वः युष्मभ्यम् अद्भ्यः वृताभ्यः मेघेनाऽऽवृताभ्यः वेष्टिताभ्यः । तादर्थ्ये चतुर्थ्येषा । युष्माकम् अपां मेघेन वेष्टितानामर्थायेत्यर्थः । अकृणोत् कृतवान् । उ इति पदपूरणः । लोकम् स्थानं मेघोदरान्निर्गमनमार्गम्[9] । यः च वः युष्मान् मह्याः महत्याः अभिशस्तेः मेघवेष्टनाऽभिहिंसात[10] अमुञ्चत् मोचितवान्, तस्मै इन्द्राय मधुमन्तम् मधुस्वादुयुक्तम् ऊर्मिम्

1-1. नास्ति मूको. 2. आपः मूको. 3. °नान मूको. 4 तदा मूको. 5-5. मानमविशिष्टया ऐज्ञया वि' अ. 6 आप· मूको. 7. अकामयमाना वि' अ'. 8. 'न्ति वि' अ'. 9 मेघोद मूको 10. °नाभि· हिंसातः मूको.

अप्सङ्घातम् देवमादनम् इन्द्रादिदेवाना सोमेन[1] सह मिश्रीभूय तर्पयितारम् प्र हिणोतन प्रगमयत अस्मद्यज्ञ प्रत्यङ्गभावाय प्रस्थापयत यूय हे आप ! ॥ ७ ॥

वेङ्कट० य युष्मभ्यम् मेघेन परिवृताभ्य अकरोत् निर्गमनमार्गम्, य च युष्मान्[2] महत्या[3] अभिशस्ते[4] ब्रह्महत्याया अमुञ्चत् । 'शुचं सिन्धूरभिशस्तेरयशात्' (ऐब्रा २,९) इत्युक्तम् । तस्मै इन्द्राय मधुमन्तम् ऊर्मिम् देवस्य इन्द्रस्य मादनम् प्र गमयत हे आप ! ॥ ७ ॥

प्रास्मै हिनोत मधुमन्तमूर्मिं गर्भो यो वः सिन्धवो मध्व उत्सः ।
घृतपृष्ठमीड्यमध्वरेष्वापो रेवतीः शृणुता हवं मे ॥ ८ ॥

प्र । अस्मै । हिनोत । मधुऽमन्तम् । ऊर्मिम् । गर्भः । यः । वः । सिन्धवः । मध्वः । उत्सः ।
घृतऽपृष्ठम् । ईड्यम् । अध्वरेषु । आपः । रेवतीः । शृणुत । हवम् । मे ॥ ८ ॥

उद्गीथ० [5]यच्छब्दसम्बन्धाद् द्वितीयः पाद[5] पूर्वं व्याख्येय । गर्भ सार यः व युष्माक स्वभूत हे सिन्धव ! स्यन्दनशीला[6] मध्व मधुन मिष्टरसस्य उत्स उत्स्यन्दन[6] उत्सर्ता[7] । यच्छब्दसम्बन्धात् 'तच्छब्दोऽध्याहार्य । त गर्भम्[8] मधुमन्तम् मधुस्वादोपेतम् ऊर्मिम् अप्सङ्घातम् घृतपृष्ठम् घृतेनाज्येन स्पृष्टम् ईड्यम् स्तुत्यम् अध्वरेषु यज्ञेषु ईदृश सार युस्मत्सम्बन्धिनम् अस्मै अस्यन्द्रस्यार्थाय प्र हिनोत प्रगमयत प्रस्थापयत अस्मद्यज्ञ प्रत्यङ्गभावाय । हे आप ! रेवती ![9] अस्मभ्य युष्माभि दातव्यधनेन[10] दृष्टाऽदृष्टफललक्षणेन तद्वत्य ! शृणुत हवम् आह्वानवचनमेत दित्यर्थ, मे मम स्वभूतम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० प्र हिणुत इन्द्राय अस्मै मधुमन्तम् ऊर्मिम्[11] । गर्भभूत य युष्माकम् सिन्धव ! उदकस्य उत्सभूत[12], तम् उदकपृष्ठम्[13] स्तोतव्यम् यज्ञेषु[14], कुरुत इति शेष । हे आप ! पशुमत्य ! शृणुत हवम् मदीयम् । यद्वा गर्भ [15]य व[15] मधुररसस्य उत्स तम् उदकपृष्ठम् अध्वरेषु स्तोतव्यम् ऊर्मिम् प्र हिणुत इति ॥ ८ ॥

तं सिन्धवो मत्सरमिन्द्रपानमूर्मिं प्र हेत य उभे इयर्ति ।
मदच्युतमौशानं नभोजां परि त्रितन्तुं विचरन्तमुत्सम् ॥ ९ ॥

तम् । सिन्धवः । मत्सरम् । इन्द्रऽपानम् । ऊर्मिम् । प्र । हेत । यः । उभे इति । इयर्ति ।
मदऽच्युतम् । औशानम् । नभःऽजाम् । परि । त्रिऽतन्तुम् । विऽचरन्तम् । उत्सम् ॥ ९ ॥

उद्गीथ० हे सिन्धव ! स्यन्दनशीला आप ! य उभे दृष्टाऽदृष्टफल अस्मभ्य दातुम् इयर्ति

---

१ नास्ति मूको. २ शुष्मा वि[२], युष्माक अ[१]. ३ महामा वि[२] अ[१]. ४ °स्ते मूको. ५-५ प्रास्मै हिनो इत्यन्दमन्वधात् द्वितये पादे मूको. ६ उत्स्यन्दिन मूको. ७ उत्सिपिता वि[१,३], उत्स पिता वि[२] अ. ८-८ गर्भ मूको. ९ नास्ति मूको. १०. दानन मूको. ११ इन्द्र वि[२] अ[१]. १२ उदमुत वि[२] अ[१]. १३ °वृष्ट वि[२], °वृष्ट मेघस्य अ[१]. १४ यज्ञे वि[२] अ[१]. १५-१५ यमो म वि[२] अ[१]

गच्छति कर्माङ्गभावं प्रतिपद्यते, तम् मत्सरम् मदयितारम् इन्द्रादिदेवाना तर्पयितारम् इन्द्रस्य पान प्राधान्येनेन्द्रेण पातव्यम् ऊर्मिम् उदकसङ्घातम् प्र हेत प्रगमयत प्रेपयतास्मद्यज्ञ प्रत्यङ्गभावाय मदच्युतम् मदस्य च्योतयितारम् उत्पादयितारमित्यर्थं, औशनम् सोमेन सह मिश्रीभवितु कामयमानम् नभोजाम् नभसि आकाशे अन्तरिक्षे वृष्टिरूपेण जातम् परि सर्वत त्रितन्तुम् त्रयाणां सवनाना तनितार विस्तारयितारम् विचरन्तम् विविध यज्ञपात्रेषु गच्छन्तम् उत्सम् उत्स्यन्दनम् उत्सर्प्तारं[1] देवान् प्रत्यूर्ध्वं गन्तारमित्यर्थ ॥ ९ ॥

वेङ्कट० तम् हे सिन्धव ! मदकरम् इन्द्रस्य पातव्यम् ऊर्मिम् प्र हिणुत । य उभे द्यावापृथिव्यौ प्रेरयति[2], तस्मा इन्द्राय अपि त शत्रुमदस्य च्यावकम् कामयमानाना हितम् उदकात् जातम् परि प्रेरयत[3] त्रयाणा लोकाना तनितारम् विचरन्तम्[4] उदकानाम् उत्सम् ॥ ९ ॥

आवर्वृततीरध नु द्विधारा गोषुयुधो न नियवं चरन्तीः ।
ऋषे जनित्रीर्भुवनस्य पत्नीरपो वन्दस्व सवृधः सयोनीः ॥ १० ॥

आऽवर्वृततीः । अध । नु । द्विऽधाराः । गोषुऽयुधः । न । निऽयवम् । चरन्तीः ।
ऋषे । जनित्रीः । भुवनस्य । पत्नीः । अपः । वन्दस्व । सऽवृधः । सऽयोनीः ॥ १० ॥

उद्गीथ० आवर्वृतती आवृत्ता[5] अस्मदभिमुखीभूता अध अथानन्तरम् नु क्षिप्रम् द्विधारा द्विशब्दोऽत्र अनेकत्वमात्रवचन । अनेकधारा इत्यर्थ । किमिव । गोषुयुध न गोषु वृष्टिलक्षणासु अप्सु निमित्तभूतासु मेघेन सह युध्यत इति गोषुयुद्[6] इन्द्र । तस्य यथा वृष्टिलक्षणा आप अपर्यन्तधारा, एवम् । नियवम् निश्चयेन मिश्रणीय[7] सोम प्रति चरन्ती गच्छन्ती । अथवा नियवशब्देन यवलूनपादमुच्यते । लुप्तोपम चैतत् पदम् । चरतिरपि भक्षणार्थं । यथा यवलूनपाद गाश्चरन्ती चन्दते कश्चित्, एव यवलूनपादस्थानीय सोम चरन्ती हेतुभावन सञ्चूर्णयन्ती एकधना अप वन्दस्व प्रणम स्तुहि वा त्वम् हे ऋषे। कर्मणा द्रष्ट[1] यजमान[1] । कीदृशीरप । उच्यते—जनित्री जनयित्री । कस्य । भुवनस्य सर्वस्य लोकस्य । पत्नी पालयित्रीश्च सवृध सह सोमस्य वर्धयित्री[8] सयोनी सोमेन सह समानस्थाना[9] ॥ १० ॥

वेङ्कट० आवर्तमाना अपि च द्वयोर्लोकयो धारयित्री[10] गोनिमित्तम् युध्यमाना इव सेना अभिमुख सञ्चरन्ती त्वम् ऋषे ![11] [12]जनयित्री † इव[12] भुवनस्य पालयित्री सहवृद्धा सस्थाना वन्दस्व अप ॥ १० ॥

[13]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये पञ्चविंशो वर्ग[13] ॥

---

१ उत्सर्पेतारं मूको　२ °न्ति मूको　३ °पीजय° मूको　४ अपि स° वि° अ°　५ आवर्तीः मूको　६ गोषुयुद् मूको　७. मिश्रयणीय मूको　८ वर्धयितु मूको　९ समानस्तान मूको　१०. °त्री वि° अ° °त्रि वि°.　११ ऋषे वि° अ°.　१२ १२ नास्ति वि.　† °त्री वि° अ°.
१३ १३. नास्ति मूको.

हिनोता नो अध्वरं देवयज्या हिनोत ब्रह्म सनये धनानाम् ।
ऋतस्य योगे वि ष्यध्वमूधः श्रुष्टीवरीर्भूतनास्मभ्यमापः ॥ ११ ॥

हिनोत । नः । अध्वरम् । देवऽयज्या । हिनोत । ब्रह्म । सनये । धनानाम् ।
ऋतस्य । योगे । वि । स्यध्वम् । ऊधः । श्रुष्टीऽवरीः । भूतन । अस्मभ्यम् । आपः ॥ ११ ॥[1]

उद्गीथ० हिनोत समाप्तिं गमयत वर्धयत वा नः अस्माकम् अध्वरम् यज्ञम् देवयज्या देवयज्यायै देवयागार्थमित्यर्थः । हिनोत गमयत च परिसमाप्तिम् वर्धयत वा ब्रह्म स्तुत्याख्यम् सनये लाभाय धनानाम् दृष्टाऽदृष्टफलप्राप्त्यर्थमित्यर्थः । किञ्च[2] ऋतस्य यज्ञस्य योगे सम्बन्धे वर्तते यदिदम् ऊधः[3] ऊधःस्थानीयम् अधिषवणचर्म तदेतत्[4] प्रति वि स्यध्वम् विमुञ्चतात्मानम्, सोम-रसेन सह मिश्रीभूतेन रसेन[5] पूरयतैतदित्यर्थः । अथवा अनुडुद्भ्यां युज्यत इति योगो हविर्धानशकटम् । सामीपिकं चेदमधिकरणम्, 'गङ्गायां गावश्चरन्ति' इति यथा । यज्ञस्य सर्वस्य हविर्धानशकटे सामीपिकाधिकरणभूते यदिदम् ऊधःस्थानीयम् अधिषवणचर्म तदेतत् प्रति विमुञ्चतात्मानमित्यादि पूर्ववद्योज्यम् । एतच्च कुर्वत्यः श्रुष्टीवरी सुखवत्यः सुखकर्यः भूतन भवत यूयम् अस्मभ्यम् हे आपः ! ॥ ११ ॥

वेङ्कट० प्रेरयत अस्माकम् यज्ञम्[6] देवयागार्थम् । अप्सु हि यज्ञः[7] श्रितः । तदेवाऽऽह — प्रेरयत कर्म लाभाय धनानाम् । यज्ञेन युक्ता यूयम् आत्मीयम् ऊधः वि स्यध्वम् । सुखवत्यः[8] भवत अस्मभ्यम् हे आपः ! ॥ ११ ॥

आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्वः क्रतुं च भद्रं बिभृथामृतं च ।
रायश्च स्थ स्वपत्यस्य पत्नीः सरस्वती तद् गृणते वयो धात् ॥ १२ ॥

आपः । रेवतीः । क्षयथ । हि । वस्वः । क्रतुम् । च । भद्रम् । बिभृथ । अमृतम् । च ।
रायः । च । स्थ । सुऽअपत्यस्य । पत्नीः । सरस्वती । तत् । गृणते । वयः । धात् ॥ १२ ॥

उद्गीथ० हे आपः ! रेवतीः ! धनवत्यः ! क्षयथ[9] ईशिध्वम् वस्वः वसुनः धनस्य । क्रतुम् च कर्म च भद्रम् कल्याणं सोमयागलक्षणम् बिभृथ धारयथ पुष्णीथ वा [10]अमृतम् अमरणधर्माणम्[10] इन्द्रादिदेवम् च । रायः धनस्य चास्मदीयस्य । कीदृशस्य । स्वपत्यस्य शोभनपुत्रसहितस्य[11] । पत्नी पालयित्र्यः स्थ भवथ यूयम् । तस्मात् कारणात् सरस्वती वाक् स्तुतिलक्षणा तत् वयः यदन्नम्[12] उत्कृष्टं तत् धात् ददातु[13] गृणते स्तुवते मह्यम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० [14]हे आपः ![14] पशुमत्यः ! ईशिध्वे हि धनस्य[15] । कर्म च भजनीयम् धारयथ अमृतम् च ।

---

१ या (८,२२) व्याख्यातेयमृग् द्र. २ नास्ति वि[1] ३ नास्ति मूको, ४. तदेव वि[1,2]. ५ रसेन सह वि[2] अ ६ यज्ञं वि[1]. ७ °ज्ञ मूको. ८. °यत्ये वि[2] अ[1], °यथौ वि[1]. ९ क्षयत वि[2] अ १०-१०. अमृतत्वामरणधर्मणे मूको ११. पुत्रस्य सहि° मूको. १२. तद° मूको. १३ दधातु वि[2]. १४-१४ नास्ति वि[1]. १५. °स्य च वि[1].

धनस्य [1]च सुपुत्रस्य[1] भवथ पालयित्र्यः। सरस्वती तत् इदं सर्वम् गृणते मह्यम् अन्नम् प्रयच्छतु नदी इति[2] ॥ १२ ॥

प्रति॒ यदापो॒ अदृ॑श्रमाय॒तीर्घृ॒तं पयां॑सि॒ बिभ्र॑ती॒र्मधू॑नि ।
अ॒ध्व॒र्युभि॒र्मन॑सा संविदा॒ना इन्द्रा॑य॒ सोमं॑ सुषु॒तं भर॑न्तीः ॥ १३ ॥

प्रति॑ । यत् । आपः॑ । अदृ॑श्रम् । आ॒ऽय॒तीः । घृ॒तम् । पयां॑सि । बिभ्र॑तीः । मधू॑नि ।
अ॒ध्व॒र्युऽभिः॑ । मन॑सा । स॒म्ऽवि॒दा॒नाः । इन्द्रा॑य । सोम॑म् । सु॒ऽसु॑तम् । भर॑न्तीः ॥ १३ ॥

उद्गीथ० हे आपः! यत् 'सुपां सुलुक्' (पा ७,१,३९) इति द्वितीयाबहुवचनस्याऽत्र लुक्। याः युष्मान् प्रति अदृश्रम् अभिमुखं दृष्टवानस्म्यहम् आयतीः अस्मयज्ञं प्रत्यागच्छन्तीः अङ्गभावाय घृतम् आज्यं सोमसंसृष्टम्[3] पयांसि उदकानि स्वावयवभूतानि मधूनि मधुरस्वादूनि मृष्टरसानि बिभ्रतीः धारयन्तीः अध्वर्युभिः सह मनसा अन्तःकरणेन संविदानाः सम्भाषमाणाः इन्द्राय इन्द्रार्थम् सोमम् सुषुतम् सुष्ठु सुतम् भरन्तीः हरन्तीः हेतुकर्तृत्वेनास्मद्यज्ञं प्रतिपादयन्तीः, ताः युष्मान् स्तौमि[4] प्रणमामि चेति शेषः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० प्रति पश्यामि यदा मत्समीपम् आगच्छन्तीः[5] सरस्वत्याः घृतम् पयांसि मधूनि च धारयन्तीः[6]। तद्धि[7] सर्वं सरस्वत्या विद्यते। तदुक्तम्— 'घृतं पयो दुदुहे नाहुषाय' (ऋ ७,९५,२) इति। अध्वर्युभिः[8] मनसा सङ्गच्छमानाः इन्द्राय सुषुतम् सोमम् भरन्तीः, तदानीं सरस्वती[9] वयोऽधात्[10] इति ॥ १३ ॥

एमा अ॑ग्मन् रे॒वती॑र्जी॒वध॑न्या॒ अध्व॑र्यवः सा॒दय॑ता सखायः ।
नि ब॒र्हिषि॑ धत्तन सोम्यासो॒ऽपां नप्त्रा॑ संविदा॒नास॑ एनाः ॥ १४ ॥

आ । इ॒माः । अ॒ग्म॒न् । रे॒वतीः॑ । जी॒वऽध॑न्याः । अध्व॑र्यवः । सा॒दय॑त । सखा॑यः ।
नि । ब॒र्हिषि॑ । ध॒त्त॒न॒ । सो॒म्या॒सः॒ । अ॒पाम् । नप्त्रा॑ । स॒म्ऽवि॒दा॒नासः॑ । ए॒नाः॒ ॥ १४ ॥

उद्गीथ० इमाः वसतीवर्येकधनारूपाः आपः रेवतीः धनवत्यः जीवधन्याः जीवनस्य जीवानां वा वर्धयित्र्यः प्रीणयित्र्यो वा आ अग्मन् आगताः अस्मद्यज्ञं प्रति अङ्गभावाय। एतज्ज्ञात्वा हे अध्वर्यवः! सादयत स्थापयत हे सखायः! सखिभूताः! समानाख्यानाः! वा तुल्यकर्मविषयविज्ञानाः! वेत्यर्थः। क्व सादयाम। उच्यते— बर्हिषि वेदिस्तरणे नि धत्तन नियमेन धारयत

1-1. पशुपुत्रस्य वि[1]; च पुत्रस्य च वि[2] अ[1]. 2. नास्ति वि[1,2]. 3. होमसृष्टं मूको. 4. नौमि वि[1] अ 5. °न्ति मूको. 6. °न्ती मूको. 7. °एतद्धि वि[1]. 8-8. इत्यध्व° मूको. 9. सरस्वती मूको. 10. पयोधा° वि[1] अ[1]; पयोयाम् वि[2].

स्थापयत हे सोम्यासः! सोमसम्पादिनः! अपाम् नप्त्रा देवेन वृष्ट्यधिकारिणा सह संविदानाः सम्मन्त्रयमाणा [१]एनाः अपः[१] ॥ १४ ॥

वेङ्कट० आगताः इमाः पशुमत्यः जीवधन्याः जीवन्तः सर्वं एव धनार्हां यागां तथोक्ताः। हे अध्वर्यवः! सखायः! [२]ताः सादयत[२]। तदेवाऽऽह— बर्हिषि नि धत्त हे सोमसम्पादिनः! अपाम् नप्त्रा संवादं कुर्वती. एताः ॥ १४ ॥

आग्मन्नाप॑ उश॒तीर्ब॒र्हिरेदं न्य॑ध्व॒रे अ॑सदन् देव॒यन्तीः ।
अध्व॑र्यवः सुनु॒तेन्द्रा॑य॒ सोम॒मभू॑दु वः सु॒शका॑ देव॒यज्या ॥ १५ ॥

आ । अग्म॑न् । आप॑ः । उ॒श॒तीः । ब॒र्हिः । आ । इ॒दम् । नि । अ॒ध्व॒रे । अ॒स॒द॒न् । दे॒व॒ऽयन्तीः ।
अध्व॑र्यवः । सु॒नु॒त । इन्द्रा॑य । सोम॑म् । अभू॑त् । ॐ इति॑ । व॒ः । सु॒ऽशका॑ । दे॒व॒ऽय॒ज्या ॥ १५ ॥

उद्गीथ० आ अग्मन् आगतवत्यः आपः वसतीवर्यैकधनाख्याः उशतीः कामयमानाः। किम्। बर्हिः[३] इदम् वेदिस्तरणम्। आगत्य [४]याः अध्वरे[४] यज्ञे आ नि असदन् मर्यादया निषण्णा उपविष्टाः देवयन्तीः देवान् कामयमानाः तर्पयितुमिच्छन्त्य इत्यर्थः। एतज्ज्ञात्वा हे अध्वर्यवः! सुनुत अभिषुणुत इन्द्राय इन्द्रार्थम् सोमम्। इदानीम् अपां प्रसादात् अभूत् भूता संवृत्ता वा युष्माकम् सुशका सुष्ठु शकनीया अयत्नसाध्या देवयज्या सोमेनेन्द्रादिदेवयाग इत्यर्थः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० आगताः आपः कामयमाना. इदम् [५]बर्हिः। आगताश्च[५] नि असीदन् देवकामाः यज्ञे। हे अध्वर्यवः! सुनुत इन्द्राय सोमम्। आसीत् हि युष्माकम् कर्तुं सुशक्य.[६] देवयज्ञः[७] ॥ १५ ॥

[८]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये षड्विंशो वर्गः[८] ॥

[३१]

[८]ऐलूषः कवष ऋषिः। विश्वे देवा देवता। त्रिष्टुप् छन्दः[८]।

आ नो॑ दे॒वाना॒मुप॑ वे॒तु शंसो॒ विश्वे॑भिस्तु॒रैरव॑से॒ यज॑त्रः ।
तेभि॑र्व॒यं सु॑ष॒खायो॑ भवेम॒ तर॑न्तो॒ विश्वा॑ दु॒रि॒ता स्या॑म ॥ १ ॥

आ । न॒ः । दे॒वाना॑म् । उप॑ । वे॒तु॒ । शंस॑ः । विश्वे॑भिः । तु॒रैः । अव॑से । यज॑त्रः ।
तेभि॑ः । व॒यम् । सु॒ऽस॒खाय॑ः । भ॒वे॒म॒ । तर॑न्तः । विश्वा॑ । दुः॒ऽइ॒ता । स्या॒म॒ ॥ १ ॥

१-१. नो आपः मूको. २-२. नास्ति वि[१]. ३. बर्हिरेव वि[२] अ. ४-४. याध्वरे मूको. ५-५. बर्हिरश्च गताश्च वि[१] अ[१]. ६. शक्या मूको. ७. [१]यजाः वि[१] अ[१]; [१]यजा वि[३]. ८-८. नास्ति मूको.

उद्गीथ० उत्तरं सूक्तम् 'आ नो देवानाम्' इत्येकादशर्चं वैश्वदेवम् ऐलूषो ददर्श । नः उप आ एतु अस्मान् उपागच्छतु 'सम्प्राप्नोतु । किम्[1] । देवानाम् विश्वेषां सम्बन्धी शंसः शंस इति कान्तिकर्मा । शंसः कान्तिरिच्छा अभिप्रायः, अनुग्रहबुद्धिरित्यर्थः । कथमागच्छतु[2] । विश्वेभिः तुरैः सर्वैः त्वरणैः शीघ्रमित्यर्थः । किमर्थमागच्छतु । अवसे अस्माकं रक्षणार्थम् । कीदृशः शंसः । यजत्रः यष्टव्यः पूजयितव्यः । किञ्च तेभिः तैर्देवैः सखिभिः वयम् सुसखायः शोभनसखायः भवेम इत्याशास्महे । तत्प्रसादाच्च तरन्तः अतिगच्छन्तः[3] विश्वा सर्वाणि[4] दुरिता पापानि स्याम इत्येतदाशास्महे वयम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० उप आ गच्छतु अस्मान् स्तोतॄणाम् स्तोतव्य इन्द्रः विश्वेभिः क्षिप्रैः मरुद्भिः सह रक्षणार्थम् अस्माकं यष्टव्यः । तैः वयम् शोभनसखायः भवेम[5] । विश्वानि च[6] दुरितानि तरन्तः च स्याम ॥ १ ॥

परि॑ चि॒न्मर्तो॒ द्रवि॑णं ममन्यादृ॒तस्य॑ प॒था नम॒सा वि॑वासेत् ।
उ॒त स्वेन॒ क्रतु॑ना॒ सं व॑देत॒ श्रेयां॑सं॒ दक्षं॒ मन॑सा जगृभ्यात् ॥ २ ॥

परि॑ । चि॒त् । मर्तः॑ । द्रवि॑णम् । म॒म॒न्या॒त् । ऋ॒तस्य॑ । प॒था । नम॑सा । आ । वि॒वा॒से॒त् ।
उ॒त । स्वेन॑ । क्रतु॑ना । सम् । व॒दे॒त॒ । श्रेयां॑सम् । दक्ष॑म् । मन॑सा । ज॒गृ॒भ्या॒त् ॥ २ ॥

उद्गीथ० विश्वेषां देवानां यागार्थम् परि चित् अप्रतिनिषिद्धान्[7] सर्वतः मर्तः मनुष्योऽधिकृतः द्रविणम् धनम् ममन्यात् मन्यतिः कान्तिकर्मा । कामयेत लब्धुमिच्छेत् । लब्ध्वा च धनम् ऋतस्य यज्ञस्य पथा यथोक्तेन मार्गेण विधिना नमसा हविरन्नेन आ विवासेत् परिचरेत्[8] । परिचरणकाले च उत अपि स्वेन क्रतुना आत्मीयेन विज्ञानेन मनसेत्यर्थः, सम् वदेत संवादोऽत्र सामर्थ्यात् ध्यानमुच्यते । हविर्गृहीत्वा वषट्करिष्यन् विश्वान् देवान् मनसा ध्यायेदित्यर्थः । विश्वेदेवानां[9] यागानन्तरञ्च तत्प्रसादात् श्रेयांसम् प्रशस्यतरम् दक्षम् वृद्धं सर्वव्यापिनम् मनसा ध्यानसाधनेनाऽन्तःकरणेन जगृभ्यात् अत्यर्थं गृह्णीयाद् ध्यायेत्, चलितञ्च तत्त्वचिन्तयाऽऽत्मन्येव[10] समादध्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अयं मनुष्यः देवानां प्रसादेन धनम् परि ममन्यात् आत्मीयबुद्धिं धने करोतु । यज्ञस्य मार्गेण गच्छन् अन्नेन देवांश्च परिचरतु[11] । अपि च आत्मीयेन प्रज्ञानेन शुश्रूषमाणैः [12]अन्यैः सम्भाषणं[12] करोतु । श्रेयांसम् प्रवृद्धतपस्कं[13] च अतिथिम्[14] मनसा गृह्णातु ॥ २ ॥

अधा॑यि धी॒तिरस॑सृग्र॒मंशा॑स्ती॒र्थे न द॒स्ममुप॑ य॒न्त्यूमाः॑ ।
अ॒भ्या॑नश्म सुवि॒तस्य॑ शू॒षं नवे॑दसो अ॒मृता॑नामभूम ॥ ३ ॥

१-१. °प्राप्नोतुकं वि'; °प्राप्तोदकं वि'; प्राप्नोतुर्त अ'. २. °गच्छत वि' अ. ३. अभिग° मूको.
४. सर्वा मूको. ५. °महि वि' अ'. ६. नास्ति वि'. ७. अभिप्रति° वि' अ. ८. परिचरत मूको.
९. विश्वेदेवा मूको. १०. वतवि° मूको. ११. °चर त्वम् वि' अ'; °चरन्तु वि'. १२-१२. अन्यसं° वि' अ'. १३. संप्र° वि'. १४. °थि वि' अ'.

अधायि । धीतिः । असंसृग्रम् । अंशाः । तीर्थे । न । दस्मम् । उप । यन्ति । ऊर्माः ।
अभि । आनश्म । सुवितस्य । शूषम् । नवेदसः । अमृतानाम् । अभूम ॥ २ ॥

उद्गीथ० अधायि निहिता स्थापिता प्रवर्तिताऽस्माकम् धीतिः देवयागक्रिया[1]। इदानीम् असंसृग्रम् असमानसृष्टिम् उत्कृष्टजन्मानमित्यर्थः। यम्[2]। विश्वदेवसद्धम्। अंशाः हविर्भागा तीर्थेन[3](?) तीर्थदेशेन दस्मम् शत्रूणामुपक्षपयितार दर्शनीय वा उप यन्ति लोडर्थेऽत्र लट् [4]लेट् वा[4]। उपयन्तु उपगच्छन्तु स्वीभवन्त ऊमाः अवितारः तर्पयितार। कृते च सति सर्वदेवगणे तत्प्रसादाद् वयम् अभि आनश्म व्याप्नुयाम प्राप्नुयामेत्याशास्महे सुवितस्य सु इतस्य[5] सुगतस्य स्वर्गादिकस्य सुतस्य वा प्रजाया सम्बन्धि शूषम् बलं सुखलक्षण स्वर्गादिसुखम् अपत्यसुख वेत्यर्थ। किं च[6] नवेदस अमृतानाम् अभूम न न वेत्ति वेत्त्येवेतस्मिन्नर्थे नवेदश्शब्द वैयाकरणा निपातयन्ति 'नभ्राण्नपान्नवेदानासत्या' (पा ६,३,७५) इति। न न वेत्तारो वेत्तार एव स्वरूपतो ज्ञातार एव वयम् अमृतानाम् अभूम भवेमेत्येतदाशास्महे ॥ २ ॥

वेङ्कट० पिपासिते मयि देवै बुद्धि[7] निहिता[8]। विसृष्टा च अस्मदीया अपाम् अशाः[9]। तीर्थे इव दर्शनीयम् माम् उप गच्छन्ति आपोऽस्मिन्य[10]। अभिप्राप्ता कल्याणस्य कर्मण [11]सुखम्। ज्ञातार[11] च देवानाम् अभूम। 'नवेदा' (निघ ३,१५) इति मेधाविनामसु पठितम् इति ॥२॥

नित्यश्चाकन्यात् स्वपतिर्दमूना यस्मा उ देवः सविता जजान ।
भगो वा गोभिरर्यमेमनज्यात् सो अस्मै चारुश्छदयदुत स्यात् ॥ ४ ॥

नित्यः । चाकन्यात् । स्वऽपतिः । दमूनाः । यस्मै । ऊँ इति । देवः । सविता । जजान ।
भगः । वा । गोभिः । अर्यमा । ईम् । अनज्यात् । सः । अस्मै । चारुः । छदयत् । उत । स्यात् ॥ ४ ॥

उद्गीथ० नित्यः कल्पावस्थायी प्रजापतिः चाकन्यात्[12] कामयताम्। किम्। सामर्थ्यात् दृष्टाऽदृष्टफलम्। तस्मै दातुम् स्वपतिः स्वासा[13] प्रजाना स्वामी दमूना दममना वा दान्तमना वा (तु० या ४,४)। कस्मै। यस्मै यजमानाय मह्यम् देव सविता जजान जनितवान्। दृष्टाऽदृष्टफलं च दातुम् छदयत् कामयतामित्येतदाशास्महे वयम् ॥ ४ ॥[14]

वेङ्कट० अजस्र[15] कामयताम् अस्मान् धनपति दममना अग्नि। यस्य होमार्थं प्रात देव सविता प्रादुर्भवति, [16]तम् ईम् इमम् अग्निम्[16] भग अर्यमा वा[17] गोभि अनक्ति रश्मिभि। [18]स अग्नि[18] कल्याण अस्मै मह्य छन्दयतु उपच्छन्दयतु[19] माम्, अपि च भवतु मद्गृह इति ॥ ४ ॥

---

१. °गवया मूको. २. किम् मूको ३ तदर्थेन मूको ४-४ लोड् वा वि¹, वोच्चा वि² अ. ५ इत्यस्य मूको. ६ किम् मूको. ७. °द्धिम् मूको ८. °ताश्च वि² अ² ९ अपाम् वि¹'² १०. °विरूस्य वि² अ¹, °विन्य वि¹ ११-११. सुखवितार वि² अ² १२ चकयात् मूको. १३. स्नसा मूको. १४. मूको उत्तरार्धस्य व्याख्यानम् अपूर्णं द्र १५ °स्रम् वि² अ¹. १६-१६. तमिममग्निम् वि¹ अ¹, तमिमग्नि वि¹. १७. नास्ति वि¹. १८-१८. नास्ति वि¹. १९ नास्ति वि¹ अ¹.

इयं सा भूया उपसामिव क्षा यद्ध क्षुमन्तः शवसा समायन् ।
अस्य स्तुतिं जरितुर्भिक्षमाणा आ नः शग्मास उप यन्तु वाजाः ॥ ५ ॥

इयम् । सा । भूया । उपसाम्ऽइव । क्षा । यत् । ह । क्षुऽमन्तः । शवसा । सम्ऽआयन् ।
अस्य । स्तुतिम् । जरितुः । भिक्षमाणा । आ । नः । शग्मासः । उप । यन्तु । वाजाः ॥५॥

उद्गीथ० यत् 'सुपां सुलुक्' (पा ७,१,३९) इति द्वितीयैकवचनस्य लुक्। ह इति पदपूरणः। हविरन्नेनान्नवन्तः वा स्तुतिं यागक्रियां वा क्षुमन्तः क्षुदन्नेनाद्यमुच्यते शब्दो वा। शब्दवन्तो वा, स्तुतिमन्तः कीर्तिमन्तो वेत्यर्थः। के। देवाः सर्वे शवसा सर्वेण बलेन समायन् समागताः सम्प्राप्ताः। सा इयम् अस्मदीया स्तुतिः यागक्रिया वा भूया पुरुषव्यत्ययः कार्यः। भूयात्[1] भवतु। किम्। सामर्थ्यात् देवानां व्याप्त्या। किमिव। उपसाम् इव क्षा यथोपसां द्यावापृथिवी। एवं देवप्रसादात् सगुणा भवतु, सगुणत्वाच्च देवाः परया प्रीत्या श्रद्धाभावमुपगच्छन्त्वित्यर्थः। अस्य मम जरितुः स्वभूताम् स्तुतिम् भिक्षमाणाः याचमाना श्रोतुमिच्छन्त इत्यर्थः, नः अस्मान् आ उप यन्तु मर्यादयोपगच्छन्तु विशेषेण वाजाः सुधन्वनः पुत्राणयोऽपि ऋभुः विभ्वा वाज इत्युच्यते। कीदृशाः। शग्मासः 'शग्मम्' (निघ ३,६) इति सुखनाम। सुखाः सुखकराः सुखसेव्या वेत्यर्थः[2] ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सा इयम् स्तुतिः मम च[3] भवतु निवसताम् इव मनुष्याणां पृथिवी, यदा[4] खलु स्तुतिमन्तो देवा वेगेन मयि समागच्छन्ति। अस्य मम स्तुतिम् स्तोतुः याचमाना अस्मान् 'उप आ गच्छन्तु[5] शक्ताः[6] सुखकरा वाजाः सौधन्वनाः ॥ ५ ॥

[7]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये सप्तविंशो वर्गः[7] ॥

अस्येदेषा सुमतिः पप्रथानाभवत् पूर्व्या भूमना गौः ।
अस्य सनीळा असुरस्य योनौ समान आ भरणे बिभ्रमाणाः ॥ ६ ॥

अस्य । इत् । एषा । सुऽमतिः । पप्रथाना । अभवत् । पूर्व्या । भूमना । गौः ।
अस्य । सऽनीळाः । असुरस्य । योनौ । समाने । आ । भरणे । बिभ्रमाणाः ॥ ६ ॥

उद्गीथ० अस्य इत् इच्छब्दोऽत्र उपमार्थे, पूर्व्याशब्दाच्च[8] परो द्रष्टव्यः। अस्य यजमानस्य स्वभूता एषा सुमतिः सुस्तुतिः पप्रथाना विस्तार्यमाणा अस्माभिः क्रियमाणेत्यर्थः, अभवद् भूता सञ्जाता पूर्व्या इत् पूर्वकालीनेव। पूर्वस्मिन् काले यादृशी उत्कृष्टा स्तुतिरासीत् तादृशी इदानीमपि सञ्जातेत्यर्थः। भूमना भूम्ना बहुत्वेन च, युक्तेति शेषः, गौः सर्वान् देवान् प्रति गन्त्री च सम्वृत्तेत्यर्थः। सर्वदेवसम्बन्धित्वात् बह्वीव सञ्जातेत्यर्थः, गौः सर्वान् देवान् प्रति गन्त्री च सम्वृत्तेत्यर्थः। अस्य मम यजमानस्य असुरस्य प्रज्ञावतः एतज्ज्ञात्वा सर्वे देवाः सनीळाः समानस्थाना

---

१ भूया मूको. २-२ नास्ति वि[१]. ३ नास्ति वि[१]. ४ यदा अ[१]. ५-५ 'न्त वि[१] अ[१], उगच्छ तु वि[१]. ६ शक्ता मूको. ७-७ नास्ति मूको. ८ पूवश[१] मूको.

स्वभूते योनौ स्थाने यज्ञाख्ये वेद्याख्ये वा समाने सर्वदेवसाधारणे[1] भरणे[1] सर्वस्य जगतो धारणसमर्थे पोषणसमर्थे च। आ इत्युपसर्गश्रुते गच्छन्त्विति[1] शेष। कथम्भूता आगच्छन्तु। उच्यते—बिभ्रमाणा दृष्टादृष्टफलम् अस्मभ्य धारयन्तः, गृहीत्वेत्यर्थ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अस्य एव इन्द्रस्य एषा सुमति पप्रथाना भवति, यद् अभूत् प्रथा पृथिवी भूम्रा युक्ता। 'अप्रथयत इन्द्र पृथिवीम्' (तु. माश ६,१,१,१५,) इति। अपि च अस्य स्थाने बलवत सनीळा सर्वेषां साधारणे धारके भ्रममाणा भवन्ति मरुत अन्तरिक्षे ॥ ६ ॥

किं स्विद्वनं क उ स वृक्ष आस यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः ।
संतस्थाने अजरे इतऊती अहानि पूर्वीरुषसो जरन्त ॥ ७ ॥

किम्। स्वित्। वनम्। कः। ऊँ इति। स। वृक्ष। आस। यतः। द्यावापृथिवी इति। निः ऽततक्षु।
सन्तस्थाने इति सम्ऽतस्थाने। अजरे इति। इतऊती इतीत ऽऊती। अहानि। पूर्वी। उषस। जरन्त ॥

उद्गीथ० किम् स्वित् वनम् किम् पुन तदुपादानकाष्ठ मृत्पिण्डस्थानीयम्। अस्य प्रश्नस्य [2]प्रतिवचनम् सामर्थ्यात्[3] प्रधानमिति द्रष्टव्यम्, तस्योपादानकारणत्वात्। क उ स वृक्ष आस कश्च पुन स मूलकारण वृक्षः पृथिवीस्थानीय [4], यस्यावयव प्रधानम् उपादानकारणम्। अस्य प्रतिवचनं[4] सामर्थ्यात् परमात्मा, तस्य मूलकारणत्वात्। यत उपादानकारणाद् मूलकारणाच्च द्यावापृथिवी निष्टतक्षु। तक्षति करोतिकर्मा निष्कृष्य कृतवन्तो देवा विश्वसृज। कीदृश्यौ द्यावापृथिव्यौ। सन्तस्थाने सम्भूय स्थिते सुप्रतिष्ठिते[6] वेत्यर्थ, अजरे जरावर्जिते इतऊती इत एभ्य प्रकृतेभ्यो देवेभ्य ऊति [7] अवन रक्षण ययोस्ते इतऊती 'देवरक्षिते इत्यर्थ [8]। अथवा इतश्चेतश्च गतिर्वृद्धि-र्वा ययोस्ते इतऊती सर्वतो गते वृद्धे वेत्यर्थ। अहानि पूर्वी अनादिकालप्रवृत्ता उषस च निष्टतक्षु देवा। य एव सामर्थ्ययुक्ता देवा, तान् सर्वे स्तोतार जरन्त स्तुवन्तीत्यर्थ ॥ ७ ॥

वेङ्कट० किम् स्वित् अरण्यम्, क वा वृक्ष स आस, यस्मिन्नरण्य स वृक्ष जात, यस्माद् वृक्षाद् इमे द्यावापृथिव्यौ निष्टतक्षु। ते इमे द्यावापृथिव्यौ सह तिष्ठन्त्यौ जरावर्जिते इतऊती। अस्माद् रक्षण ययो वृक्षात् ते तथोक्ते। अहानि बह्वी च उषस। ते द्यावापृथिव्यौ स्तुवन्ति स्तोतार। ते कुरुत प्रादुर्भूत इति ॥ ७ ॥

नैतावदेना परो अन्यदस्त्युक्षा स द्यावापृथिवी बिभर्ति ।
त्वचं पवित्रं कृणुत स्वधावान् यदीं सूर्यं न हरितो वहन्ति ॥ ८ ॥

---

१ 'देवासा' मूको २. भरण भरणे वि[1] अ[1] ३. आग[1] मूको. ४ ४. 'वचनसाम' मूको.
५. 'स्थाय वि' अ, 'स्थान वि' ६ 'वचनमानसभूवस्थिते। सुप्रतिष्ठिते वा इत्यय। अजरे जरावर्जिते। इतऊती इतएभ्य प्रकृतेभ्यो देवेभ्य ऊतीरवन रक्षण ययोस्ते इतऊती मूको ७ नास्ति मूको. ८ ऊती मूको.
९ ९ वेरक्षिते वेत्यर्थः मूको.

न । एतावत् । एना । पुरः । अन्यत् । अस्ति । उक्षा । सः । द्यावापृथिवी इति । बिभर्ति ।
त्वचम् । पवित्रम् । कृणुत । स्वधाऽवान् । यत् । ईम् । सूर्यम् । न । हरितः । वहन्ति ॥ ८ ॥

उद्गीथ० न एतावत् नैतावद्[1] देवजातं सामर्थ्ययुक्तम् । किन्तर्हि । एना एभ्यो देवेभ्यः परः उत्कृष्टः अन्यत् अन्यः हिरण्यगर्भः अस्ति उक्षा सेक्ता प्रजानां स्रष्टेत्यर्थः । सः हिरण्यगर्भः परमसूक्ष्मो वायुरूपो लिङ्गात्मा अन्तरनुप्रविश्य द्यावापृथिवी बिभर्ति धारयति । किञ्च त्वचम् पवित्रम् मन्त्रं तन्मयीमात्मीयां त्वचं तनुमित्यर्थः, दीप्तं वा मन्त्रम् कृणुत करोति स्वधावान् । कदा करोति । यत् यदा ईम् इमाम्[2] त्वचम् सूर्यम् हरितः अश्वाः न वहन्ति, तदा [3]देवसृष्टेः प्रागित्यर्थः[3] ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अस्य परस्तात् एतावत् प्रमाणम् अन्यत् भूतम् न अस्ति । सः सेक्ता द्यावापृथिव्यौ धारयति । सोऽयम् त्वचम् आत्मीयां दीप्तिम् पवित्रम् करोति [4]बलवान्, यत् एनाम् हरयः[4] वहन्ति सूर्यम् इव तदीया अश्वाः ॥ ८ ॥

स्तेगो न क्षामत्येति पृथ्वीं मिहं न वातो वि ह वाति भूम ।
मित्रो यत्र वरुणो अज्यमानोऽग्निर्वने न व्यसृष्ट शोकम् ॥ ९ ॥

स्तेगः । न । क्षाम् । अति । एति । पृथ्वीम् । मिहम् । न । वातः । वि । ह । वाति । भूम ।
मित्रः । यत्र । वरुणः । अज्यमानः । अग्निः । वने । न । वि । असृष्ट । शोकम् ॥ ९ ॥

उद्गीथ० स्तेगः 'स्त्यै ष्ट्यै शब्दसङ्घातयोः' । रश्मिसङ्घात आदित्यः क्षाम्[5] पृथिवीम् पृथ्वीम् विस्तीर्णाम् न अति एति नातिगच्छति[6] तेजसा समस्तां न व्याप्नोति । पृथिवी स्तूयते । मिहम् सर्वस्य सेक्त्रीं[7] वृष्टिम् वातः मध्यस्थानो देवो वृष्टिकर्मण्यधिकृतः न ह नैव वि वाति वातिरत्रान्तर्णी-तण्यर्थो द्रष्टव्यः । विविधं गमयति भूम भूम्ना बहुत्वेन । सर्वां वृष्टिं न पातयत्यसामर्थ्यात्, सावशेषामेव पातयतीत्येवं वृष्टिः स्तूयते । अथवा स्तेगो 'रश्मिसङ्घातरूप आदित्यः पृथिवीं नात्येति इति आदित्यः स्तूयते । एवं वातो वृष्टिं न विविधं[8] गमयति भूमिं प्रति सावशेष-मेव वर्षतीति वातः स्तूयते । यत्र प्रजापतौ मित्रः च वरुणः च ······ ॥ ९ ॥

वेङ्कट० स्तेगः[9] नाम मण्डूकवद् वर्षासु प्रादुर्भवति । सः स्तेगः न विस्तीर्णाम् भूमिम् इतस्ततः अति[10] गच्छति । वृष्टिम्[11] च वातः न मध्ये गच्छति महतीम् । मित्रावरुणौ तेजोभिः अज्यमानः दवाग्निः[12] अरण्ये इव वि सृजतः[13] [14]स्वं रश्मिं[14] यस्मिन्काले ग्रीष्मवसन्तयोः ॥ ९ ॥

१-१. °ताव मूको.　२. इमः मूको.　३-३. देवसृष्टेः प्रतीत्येत्यर्थं. वि[1] अ[1].　४-४. °वान्न॰
येन ह° वि[2] अ[1]; °नान्यस्य ह° वि[1].　५. क्ष्मां वि[2] अ[1].　६. नाग° मूको.　७. सेक्ति मूको.　८. °रूप-
मविवि° वि[2] अ[1]; °रूपमवि° वि[1,2].　९. स्तोको वि[2] अ[1].　१०. अभि वि[2] अ[1].　११. वृष्टिः मूको.
१२. देवा° मूको.　१३. °तम् वि[2] अ[1]; °त वि[1].　१४-१४. स रश्मीन् वि[2] अ[1].

स्तरीर्यत् सूते सद्यो अज्यमाना व्यथिरव्यथीः कृणुत स्वगोपा ।
पुत्रो यत् पूर्वः पित्रोर्जनिष्ट शम्यां गौर्जगार यद्ध पृच्छान् ॥ १० ॥

स्तरी । यत् । सूते । सद्य । अज्यमाना । व्यथि । अव्यथी । कृणुत । स्वऽगोपा ।
पुत्र । यत् । पूर्व । पित्रो । जनिष्ट । शम्याम् । गौ । जगार । यत् । ह । पृच्छान् ॥ १० ॥

वेङ्कट० निवृत्तप्रसवा यदा पुत्र सूते, तदानीम् एव निषिच्यमानरेतस्का सा शत्रूणां व्यथयित्री स्वभूतरक्षणा व्यथारहिता करोति प्रजा इति शमीम् आह। अथ जनयित्रो पुत्र यदा प्रथम अग्नि अरण्या जायते, तदानीम् इय पृथिवी काञ्चित् शम्याम् उद्गिरति। शम्या शम्याम् उद्गिरति। [1]शम्या शमी[2]। [3]इमाम् शमीं[3] पृच्छन्ति[4] विपश्चित । शम्यागर्भाद् अश्वत्थाद् अरण्यो आहरणम् इति ॥ १० ॥

उत कण्वं नृषदः पुत्रमाहुरुत श्यावो धनमादत्त वाजी ।
प्र कृष्णाय रुशदपिन्वतोधर्ऋतमत्र नकिरस्मा अपीपेत् ॥ ११ ॥

उत । कण्वम् । नृऽसद । पुत्रम् । आहु । उत । श्याव । धनम् । आ । अदत्त । वाजी ।
प्र । कृष्णाय । रुशत् । अपिन्वत । ऊध । ऋतम् । अत्र । नकि । अस्मै । अपीपेत् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अपि च कण्वम् ऋषिम् नृषद पुत्रम् आहु । स श्याववर्णः सन् अस्मात्[5] अग्ने हविष्मान् धनम् आ अदत्त। अपि च अस्य अग्ने ऊध[6] कृष्णवर्णाय नार्षदाय कण्वाय श्वेत रूपम् [7]प्र अपिन्वत[7]। तद्व्यतिरिक्तोऽयो न अस्मै कण्वाय इत्थ यज्ञम् अवर्धयत्। 'युव श्यावाय रुशतीमदत्तम्' (ऋ १,११७,८) इत्युक्तम् ॥ ११ ॥

[8]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये अष्टाविंशो वर्ग[8] ॥

[३२]

[1]कवष ऐलूष ऋषि । इन्द्रो देवता । जगती छन्द , अन्त्याश्चतस्रस्त्रिष्टुभ[1] ।

प्र सु ग्मन्ता धियसानस्य सक्षणि वरेभिर्वराँ अभि षु प्रसीदतः ।
अस्माकमिन्द्र उभयं जुजोषति यत् सोम्यस्यान्धसो बुबोधति ॥ १ ॥

प्र । सु । ग्मन्ता । धियसानस्य । सक्षणि । वरेभि । वरान् । अभि । सु । प्रऽसीदत ।
अस्माकम् । इन्द्र । उभयम् । जुजोषति । यत् । सोम्यस्य । अन्धस । बुबोधति ॥ १ ॥

---

१ यथा वि[1] अ[1] २-२ शमी शमी वि[1] अ[1]. ३-३ यामशरी वि[1] यामशरीरं अ[1] ४. शम वि[1] ४ प्रयच्छन्ति वि[1] अ[1] ५ सन् मूको ६ त्रुटितम् वि[1] अ[1], कम वि[1] ७-७ प्राविवन वि[1] अ[1], प्रपिन्वत मूको ८-८ नास्ति मूको

वेङ्कट० प्र नयति मम सुष्ठु [मम परा[1]? सङ्गच्छमानौ वधूवरौ[2] चिन्तयतः सचनार्थम्[3]। अभि नयति च सुष्ठु प्रसीदतः कन्याप्रदातुः वरान् अस्मदीयैः वरैः। अस्माकम् इन्द्रः उभयम् सेवते मानार्थं[4] कुलम्, यदि सोममयम् अन्नम् सेवत इति ॥ १ ॥

वीन्द्र यासि दिव्यानि रोचना वि पार्थिवानि रजसा पुरुष्टुत ।
ये त्वा वहन्ति मुहुरध्वराँ उप ते सु वन्वन्तु वग्वनाँ अराधसः ॥ २ ॥

वि । इन्द्र । यासि । दिव्यानि । रोचना । वि । पार्थिवानि । रजसा । पुरुऽस्तुत ।
ये । त्वा । वहन्ति । मुहुः । अध्वरान् । उप । ते । सु । वन्वन्तु । वग्वनान् । अराधसः ॥ २ ॥

वेङ्कट० वि यासि इन्द्र! दिव्यान् लोकान्, अपि च पार्थिवान् लोकान् बहुभिः स्तुत!। ये त्वाम्[5] 'उप आ वहन्ति[6]' मुहुः अध्वरान् प्रति, ते सुष्ठु भजन्ताम्[7] वाचा 'भजमानान् अधनान्[8] अस्मान् धनप्रदानार्थम् इति ॥ २ ॥

तदिन्मे छन्त्सद्वपुषो वपुष्टरं पुत्रो यज्जानं पित्रोरधीयति ।
जाया पतिं वहति वग्नुना सुमत् पुंस इद् भद्रो वहतुः परिष्कृतः ॥ ३ ॥

तत् । इत् । मे । छन्त्सत् । वपुषः । वपुःऽतरम् । पुत्रः । यत् । जानम् । पित्रोः । अधिऽइयति ।
जाया । पतिम् । वहति । वग्नुना । सुऽमत् । पुंसः । इत् । भद्रः । वहतुः । परिऽकृतः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तत्[9] एव[10] मह्यम् इच्छतु वपुष्मतो वपुष्मत्तरम् अत्यन्तं सुरूपम्, पुत्रः यत् जननादागतं धनम् पित्रोः सकाशात् अधिगच्छति। जाया पतिम् आत्मसमीपं प्रापयति शब्देन[11] कल्याणेन। पुंसः एव भजनीयः अर्थः संस्कृतः प्रदातव्यः जायायै। तदुक्तम्—'सुभद्रमर्यं भोजनं बिभर्षि' (ऋ ८,१,२४) इति ॥ ३ ॥

तदित् सधस्थमभि चारु दीधय गावो यच्छासन् वहतुं न धेनवः ।
माता यन्मन्तुर्यूथस्य पूर्व्याभि वाणस्य सप्तधातुरिज्जनः ॥ ४ ॥

तत् । इत् । सधऽस्थम् । अभि । चारु । दीधय । गावः । यत् । शासन् । वहतुम् । न । धेनवः ।
माता । यत् । मन्तुः । यूथस्य । पूर्व्या । अभि । वाणस्य । सप्तऽधातुः । इत् । जनः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तत् एव सधस्थम् कल्याणम् अभि धारय अस्माकम्। यस्मिन् स्थाने धेनवः गावः

---

१. परा वि² अ¹. २. पत्नीव° वि¹. ३. सपानार्थम् वि¹. ४. सन्धानार्थम् वि¹. ५. त्वा वि¹.
६-६. उपाह्वयन्ति अ¹; नास्ति वि¹. ७. °ता मूको. ८-८. भजमाना धनान् वि² अ¹; भजमानानां ध° भजमानानधनन् वि¹. ९. तत् तत् वि¹. १०. एवं वि² अ¹. ११. शब्द वि² अ¹; शब्दे वि¹.

वहतुम् इदानीम् अनुशासति । [1]येन उह्यते पुरुषः स वहतु । अन्नं पयो दधि घृतम् इत्यादिकमिदानीं भोक्तव्यम् इति प्रस्थयन्ति इत्यर्थः । यस्मिन् च पुत्रसमूहस्य मुख्या सम्मन्तव्या माता अभि गच्छति, यथा †वाणस्य अभिगच्छति† सप्तधातुः ‡जायमान स्वरः‡[1] ॥ ४ ॥

प्र वोऽच्छा रिरिचे देवयुष्पदमेको रुद्रेभिर्याति तुर्वणिः ।
जरा वा येष्वमृतेषु दावने परि व ऊमेभ्यः सिञ्चता मधु ॥ ५ ॥

प्र । वः । अच्छ । रिरिचे । देवऽयुः । पदम् । एकः । रुद्रेभिः । याति । तुर्वणिः ।
जरा । वा । येषु । अमृतेषु । दावने । परि । वः । ऊमेभ्यः । सिञ्चत । मधु ॥ ५ ॥

वेङ्कट० [2]प्र रिरिचे युष्माकं स्थानं प्रति[2] देवकामः होता । इन्द्रः च एकः मरुद्भिः सह याति क्षिप्रः । स्तुतिः अपि येषु अमृतेषु धनप्रदानाय भवति, तेभ्यो रक्षितृभ्यः परि सिञ्चत[3] यूयं सोमम् इति ॥ ५ ॥

[4]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये एकोनत्रिंशो वर्गः[4] ॥

निधीयमानमपगूळ्हमप्सु प्र मे देवानां व्रतपा उवाच ।
इन्द्रो विद्वाँ अनु हि त्वा चचक्ष तेनाहमग्ने अनुशिष्ट आगाम् ॥ ६ ॥

निऽधीयमानम् । अपऽगूळ्हम् । अप्ऽसु । प्र । मे । देवानाम् । व्रतऽपाः । उवाच ।
इन्द्रः । विद्वान् । अनु । हि । त्वा । चचक्ष । तेन । अहम् । अग्ने । अनुऽशिष्टः । आ । अगाम् ॥

वेङ्कट० अस्मिन् यज्ञे निधीयमानम् त्वाम् अप्सु[5] अपगूळ्हम्[6] तासु[7] अपरोक्ष वर्तमानम् प्र उवाच मे देवानाम् कर्मणो रक्षक । तदेवाऽऽह—इन्द्र जानन् अग्ने! अनु हि त्वा चचक्ष । तेन अनुशिष्ट अहम् अग्ने! अत्र आ अगाम् इति कुरुश्रवणस्य यज्ञे निधीयमानम् अग्निम् आह इति ॥ ६ ॥

अक्षेत्रवित् क्षेत्रविदं ह्यप्राट् स प्रैति क्षेत्रविदानुशिष्टः ।
एतद्वै भद्रमनुशासनस्योत स्रुतिं विन्दत्यञ्जसीनाम् ॥ ७ ॥

अक्षेत्रऽवित् । क्षेत्रऽविदम् । हि । अप्राट् । सः । प्र । एति । क्षेत्रऽविदा । अनुऽशिष्टः ।
एतत् । वै । भद्रम् । अनुऽशासनस्य । उत । स्रुतिम् । विन्दति । अञ्जसीनाम् ॥ ७ ॥

उद्गीथ० कल्याण कमनीय सामर्थ्यम् अनुशासनस्य मार्गोपदेशस्य, उत[8] अपि च स्रुतिम् मार्गं विन्दति लभते ॥ ७ ॥

१-१. नास्ति वि[1]. †† °स्य • भिग° वि[1] अ[1]. ‡-‡ °मान स्वर वि[2] अ[1]. २-२. नास्ति वि[1]. ३ °ञ्च मूको. ४-४ नास्ति मूको ५ अस्वइ मु वि[1,3]. ६. °गूढम् वि[2] अ[1]. ७ तासि वि[2] अ[1]. ८ °त अत मूको.

वेङ्कट० सेयम् अनुशासनस्तुति प्रासङ्गिकी । अक्षेत्रज्ञ क्षेत्रज्ञम्[१] हि[२] पृच्छति । स च वदति गन्तव्यम् अनेन पथेति । स च तेन अनुशिष्ट प्र एति । तत् एतत् अनुशासनस्य भद्रत्वम् । अपि च अपसीनाम् अपा[३] मार्गम्[४] पिपासित अनुशिष्टः लभते ॥ ७ ॥

अधेदु प्राणीदममन्निमाहापीवृतो अधयन्मातुरूर्धः ।
एमेनमाप जरिमा युवानमहेळन् वसुः सुमना बभूव ॥ ८ ॥

अध । इत् । ऊँ इति । प्र । आनीत् । अमन् । इमा । अहा । अपिऽवृत । अधयत् । मातु । ऊर्ध ।
आ । ईम् । एनम् । आप । जरिमा । युवानम् । अहेळन् । वसु । सुऽमना । बभूव ॥ ८ ॥

उद्गीथ० महाभाग्ययोगात् सर्वात्मभावात् तद्धर्मत्वमापन्न इन्द्र स्तूयते । अध इत् अद्यैव । उ इति पदपूरण । प्र आनीत् प्राणिति जीवति । स्वमायया कनचित् प्राणिरूपेणाद्यैव जात सन् अद्यैव जीवित्वा स्वेच्छया श्वोमरणेन[५] युज्यत[६] इत्यर्थ । अधग्रहणञ्च प्रदर्शनार्थम् । गर्भस्रावे तत्क्षण जीवति । हिरण्यगर्भात्मा आ महाप्रलयाज्जीवति । एव सर्वत्र यथाकाल योज्यम् । किञ्च न नीवनमेव केवल मरण वा काला कुर्वन्ति सर्वभूतात्मकस्य इन्द्रस्य । किन्तर्हि । अममन् 'अम रोगे' । रोगञ्च कुर्वन्ति इमा इमानि अहा अहानि काला इत्यर्थ । किञ्च अपीवृत वाय्वादिसन्निरोधार्थं वस्त्रेणाच्छादित[७] शिशुरूप इन्द्र अधयत पिबति स्वस्या मातु देवमनुष्यादिसर्वजातिस्थाया स्वभूतम् ऊध ऊधस्थम् स्तन्यमित्यर्थ[८] । किञ्च आ ईम् एनम् आप । ईमिति पदपूरण । एनमिन्द्र मर्यादया व्याप्नोति जरिमा जराभाव जरत्यर्थे युवानम् तरुण सन्तम् । किञ्च अहेळन् अक्रुध्यन् वसु[९] प्रशस्त[१०] सुमना शोभनबुद्धि प्रसन्नचित्तश्च बभूव भवति । देवादिभावे स्थित[११] महाभाग्ययोगाद्[१२] इन्द्रो यद्यद्रूप कामयत, तद् भवति [१३]तद्धर्मा वेति[१३] समस्तार्थः । ८ ॥

वेङ्कट० अद्य एव अयम् अग्नि प्र आनीत् मथित । तदानीम् एव इमानि सौमिकानि अहानि मन्यत नेतुम् । अपि च तजोभि परिवृत पिबति पृथिव्या सारम् । आप्नोति च एनम् स्तुति युवानम् । अक्रुध्यन् वासयिता अग्नि सुमना बभूव इति ॥ ८ ॥

एतानि भद्रा कलश क्रियाम कुरुश्रवण ददतो मघानि ।
दान इद्वो मघवानः सो अस्त्वयं च सोमो हृदि यं बिभर्मि ॥ ९ ॥

एतानि । भद्रा । कलश । क्रियाम । कुरुऽश्रवण । ददत । मघानि ।
दान । इत् । व । मघऽवान । स । अस्तु । अयम् । च । सोम । हृदि । यम् । बिभर्मि ॥९॥

---

१ क्षेत्रविद वि[१] २ नास्ति वि[१] ३ अपा मूको ४ र्गं वि[२] अ[१] ५ श्वमरणन वि[२] अ ६ इच्यते वि[१]. ७ वस्त्रेणाच्छा° मूको. ८. स्तनमि° मूको ९ प्रवसु: वि[१], प्रवसु वि[२] अ १० प्रशस्य वि[२] अ ११ स्थितम् वि[२] अ १२ °योगम् वि[२] अ १३-१३ तद्धर्मोंवति वि[२?]

उद्गीथ० एतानि भद्रा भद्राणि कल्याणानि शोभनानि स्तोत्राणि हवींषि च हे कलश! कलाशयन[1] सर्वकालाधार[1] परिपूर्ण[1] अथवा कलशसदृश[1] कलशवदुदकाधार! इत्यर्थः । अथवाऽन्तर्णीत मत्वर्थमेतत् पदम्। द्रोणकलशवन्! इन्द्र[1] क्रियाम कृतवन्तो वयम् हे कुरुश्रवण! कुरव ऋत्विजः । कुरूणामृत्विजां स्वभूतानां स्तुतीनां श्रोतः[1]। कलशार्थाय कृतवन्तो वयम्। ददत मघानि स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च धनानि यच्छत सर्वेन्द्रस्यार्थाय[1]। एतज्ज्ञात्वा प्रत्युपकारार्थम् दान इत् दातैव[2] अस्मभ्यम् ईप्सितार्थानाम् व मघवान । इत्युभयत्र व्यत्ययेन बहुवचनम्। व[3]तव स्वभूताना[3] हे मघवान[3] मघवन्! धनवन्[3] इन्द्र! । स[4] इति तच्छब्दे यच्छब्दोऽध्याहार्य । यो दाता प्रियो वा आत्मा स अस्तु भवतु। अयम् च सोम दाता, हदि तवेन्द्रस्य हृदये यम् सोमम् हेतुकर्तृत्वेनाहम्[5] बिभर्मि धारयामि ॥ ९ ॥

इति वनवासीविनिर्गताचार्योद्गीथस्य[6] कृता ऋग्वेदभाष्ये पञ्चपञ्चाशोऽध्याय ।

कालहा शूलधृक् पातु शङ्कर यास्कायन ? ॥

वेङ्कट० एतानि भजनीयानि कर्माणि हे कलशकुलजात[7] क्रियाम राजन्[7] कुरुश्रवण! प्रयच्छत धनानि ऋत्विग्भ्य । हे धनवन्त[8] युष्माकं सर्वदा अस्तु "दाता इन्द्र", तथा[8] अयम् च सोम, हृदये यम् पीतम् अहम् बिभर्मि इति ॥ ९ ॥

[9]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये त्रिंशो वर्ग[9] ॥

सप्तमस्याष्टकस्येत्थ माधव सुन्दरीसुत ।
व्याख्यत् सप्तममध्यायम् इम श्रीवेङ्कटात्मज ॥ १ ॥

इति वेङ्कटाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने सप्तमाष्टके सप्तमोऽध्याय ॥

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये सप्तमाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

१. °त्यार्थं वि[1]. २ ददैव मूको. ३ ३ तव स्वभूत वि[2] अ ४ नास्ति मूको ५ °तुकमर्तृ° वि[2]. ६ °वासिविनिर्गतोतावार्योद्गीथस्य मूको ७-७. तथातेन्द्र वि[2] अ[1] ८ तदा वि[1] अ[1]. ९ ९ नास्ति मूको

अथ अष्टमोऽध्यायः।

पेङ्क८० 'प्र मा युयुज्रे प्रयुजः' व्याचिख्यासति माधवः।
यदात्मविषये वाच्यं तदादौ संप्रदर्शयन् ॥ १ ॥

एक एव महानात्मा बहुधाभूय तिष्ठति।
यथा सोभरिरेकः सन् बहुधा योगतोऽभवत् ॥ २ ॥

बहुधांऽशावतारेषु यथा वा भगवानभूत्।
इन्द्रो वाऽभूद्[1] यथा सव्यो[2] धीरो वैकुण्ठ एव च ॥ ३ ॥

अत्र ब्राह्मणानि—'प्रजापति सविता भूत्वा प्रजा असृजत। ता[3] विश्वकर्मा भूत्वा व्यमार्दयत्। तस्मिन् प्रजापतिर्वायुर्भूत्वाऽचरत्' (तु. तैत्रा १,६,४,१) इति।

तदेतद्[4] दीर्घतमसा विस्पष्टमृषिणेरितम्।
वदती(ति 'इ)न्द्रं मित्रम्'[5] इति 'सुपर्णम्'[6] इति ऋक्तथा[7] ॥ ४ ॥

जगद्व्यापारकरण तत्तद्रूपपरिग्रहात्।
'विश्वतश्चक्षुरि(क्षु.[8] इ)त्याद्यास्तस्मादात्मपरा इति ॥ ५ ॥

तत्र चोपनिषत्सूक्ता परस्य ब्रह्मणो गुणा।
सर्वथा संभवे नेया ब्रह्मद्वारेति निश्चय ॥ ६ ॥

ब्रह्मैव विश्वकर्माक्त विश्वस्य करणादिति।
ब्रुवन्ति कवयः केचिद् ऐश्वर्यादिन्द्रमेव च ॥ ७ ॥

'इन्द्रो मायाभिरि(भि[9] इ)त्यत्र न तथेच्छति शौनकः।
नैव कात्यायनोऽप्याह तस्मान्नात्मपरा इति ॥ ८ ॥

'युक्ता ह्यस्ये(स्य[9] इ)ति चेन्द्रस्य[10] हरय परिकीर्तिता।
न सन्ति ब्रह्मणस्तेऽश्वा नान्वादेश तदर्हति ॥ ९ ॥

निश्चरन्ति यथा लोहपिण्डात्तप्तात् स्फुलिङ्गका।
सकाशान्महतस्तद्वद् आत्मानोऽन्ये विनिर्गता ॥ १० ॥

स एष बहुधाभावो महतोऽस्माभिरीरित।
अणवो जीवसंज्ञास्ते नानाकर्मफलैर्युता ॥ ११ ॥

---

१. वाडुद वि[1,2], भवद् अ[1]. २. सव्वो वि[1,2]. ३ तां वि[1,1] अ. ४. °त वि[2] अ[1]; °दत वि[1]. ५. ऋ १,१६४,४६. ६. ऋ १०,१०४,५. ७ चर्तथा ऋ अ ८. ऋ १०,८१,३. ९. ऋ ६,४७,१८. १० वेन्द्र वि[1]

व्याप्य वायुर्यथा प्राणांस्तिष्ठत्येको बहूनिह ।
तथा महानिमान् जीवान् [एकः सन्][1] व्याप्य तिष्ठति ॥ १२ ॥

पयसीव घृतं गूढम् अरण्योरिव पावकम् ।
व्याप्तं नापन्नकरणास्ते पश्यन्तीव मानवाः ॥ १३ ॥

ततो विनिर्गता जीवा यदैकीभावयन्त्यमी ।
अग्निनाऽग्निमिवात्मानं जानन्त्यन्येन्द्रियैरपि ॥ १४ ॥

योगेश्वरेण तदिदं याज्ञवल्क्येन भाषितम् ।
योगी मुक्तश्च सर्वासां[2] ज्ञानं त्वाप्नोति[3] वेदनाम्[4] ॥ १५ ॥

ब्रह्मैव नित्यमस्माकं ततः सर्वमभूदिदम् ।
तदेव प्रलयेऽभ्येति समुद्रमिव निम्नगा ॥ १६ ॥

अत्र महोपनिषत्—'महानव्यक्ते विलीयते[5] । अव्यक्तमक्षरे विलीयते[5] । अक्षरं तमसि विलीयते[5] । तमः परे देव एकीभवति' (सुबाउ २, २) इति ।

यतः सर्वमिदं भूत्वा महानात्मा व्यवस्थितः ।
तस्मादग्न्यादिविषयो वेदस्तत्र प्रतिष्ठितः[6] ॥ १७ ॥

अनित्यत्ववादा[7] इह जीवप्रकृतिगोचराः ।
आ महाप्रलयावस्थानात् ते भाक्ता[8] इति निश्चयः ॥ १८ ॥

'पुरुषं प्रकृतिं चैव विद्ध्यनादी उभावपि[9]' ।
इति ब्रूते विशेषेण [10]भगवानिह नित्यताम् ॥ १९ ॥

'सदेव सोम्येदमग्र आसीद् †' इति च दृश्यते ।
ततः प्रकृतिनित्यत्वं‡ कविभिः कैश्चिदीरितम् ॥ २० ॥

अथैतदिति पृच्छामि किमग्नी रूपमात्मनः ।
'यथाग्निरग्नौ प्रक्षिप्तः' इत्युक्तेरुत वा जलम् ॥ २१ ॥

व्याप्य वाऽवस्थितो¶ वायुर्यद्वाऽऽकाशो भवेदिति[10] ।
तं वयं न विजानीमः कथं ब्रूते विनिश्चितम् ॥ २२ ॥

---

१ स त्रि[११] अ. २. सर्वाणां वि[२] अ[१]. ३. आप्नो° त्रि[१]. ४. वेदनाम् त्रि[१]. ५. °ली° मूको. ६. °त वि[१]; °तम् त्रि[२] अ[१]. ७. नित्यत्ववा° वि[११] अ[१]. ८ भक्ता त्रि[११] अ[१]. ९. भगी १३,१९. १०-१०. नास्ति त्रि[१]. † छाउ ६,२,१. ‡ °कृत्यनित्य° वि[११] अ[१]. ¶ वादस्थि वि[११] अ[१].

¹नानाभ्युपाया यद्वच्च प्रदिष्टा
महर्षिभिस्तस्य †महात्मनो तु† ।
तेष्वाशु यत्न क्रियतां भवद्भि
र्न हेतुवादैर्भविताऽऽत्मलाभ² ॥ २३ ॥

[३३]

¹कवष ऐलूष ऋषि.। १ विश्वे देवा देवता, २, ३ इन्द्र, ४,५ कुरुश्रवण-
स्त्रासदस्यव, ६-९ उपमश्रवा मित्रातिथि । प्रथमा त्रिष्टुप्, द्वितीयातृतीये
प्रगाथ (= २ बृहती, ३ सतोबृहती), शिष्टा गायत्र्य² ।

प्र मा॑ युयुज्रे प्र॒युजो॒ जना॑नां॒ वहा॑मि स्म पू॒षण॒मन्त॑रेण ।
विश्वे॑ दे॒वासो॒ अध॒ माम॑रक्षन् दुः॒शासु॑रा॒गादिति॒ घोष॑ आसीत् ॥ १ ॥

प्र । मा॒ । यु॒यु॒ज्रे॒ । प्र॒ऽयुज॑ । जना॑नाम् । वहा॑मि । स्म॒ । पू॒षण॑म् । अन्त॑रेण ।
विश्वे॑ । दे॒वास॑ । अध॑ । माम् । अ॒र॒क्ष॒न् । दुः॒ऽशासु॑ । आ । अ॒गा॒त् । इति॑ । घोष॑ । आ॒सी॒त् ॥

उद्गीथ० उत्तर सूक्त 'प्रमा, इति नवर्च³ वैश्वदेव कवषो ददर्श । मा माम् कवषम् प्र युयुज्रे दवयागकर्मणि प्रयुक्तवन्तो विश्वे देवा । कीदृशा । प्रयुन जगति ⁴स्थित्यर्थं यागकर्मणि⁴ धनदानेन प्रयोक्तार । केषाम्⁵ । जनानाम्⁵ यजमानानाम् । तैश्च देवयागकर्मणि प्रयुक्त सन् अहम् वहामि स्म 'स्मोत्तरे लङ् च' (पा ३,३,१७६) इति स्मशब्दयोगात् भूते लट् । ऊढवानस्मि प्रापितवानस्मि स्तुतीर्हवींषि च पूषणम् आदित्य प्रति । क्व स्थितो वहामि स्म । उच्यते— अन्तरेण मध्येन । कस्य । सामर्थ्याद् अग्नीना देवाना द्यावापृथिव्योर्वा । देवयागकर्मणि प्रयुज्य च विश्वे देवास सर्वे देवा अध अथ माम् यजमान कवपाख्यम् अरक्षन् रक्षितवन्त । रक्षितॄणा च तेषा देवानाम् घोष 'जहि कुत' इत्यादिशब्द आ अगात सर्वस्य लोकस्य कर्णपथमागत सर्वेण श्रूयत इति एतत् आसीत् अभूद्वचनम् । एवमतीते काले मे सप्रसादा आसु ॥ १ ॥

वेङ्कट० कवष⁶ । कात्यायन (ऋअ २,१०,२३)—'प्र माया वैश्वदेव्यैन्द्र प्रगाथ परा गायत्र्यो द्वे कुरुश्रवणस्य त्रासदस्यवस्य दानस्तुति पराभिर्मृत मित्रातिथौ राज्ञि तत्स्नेहादुपमश्रवण पुत्रमस्य व्यशोकयत्' इति । मा प्रयुक्तवन्त कुरुश्रवण प्रति सर्वेषाम् जनानाम् प्रयोक्तारो देवा । वहामि स्म अहम् पूषणम् मार्गे अध्वना पतिं सखायम् । 'ऐन्द्राममेकादशकपाल निर्वपेत्

१ १ नास्ति वि¹ † † महामनो न त्रि¹ अ¹. २ २. नास्ति मूको. ३ पञ्चर्चम् मूको.
४ ४. °त्यर्थयेग° वि¹¹¹, °त्यर्थयो° अ ५ तेषां मूको ६ नास्ति मूको.

जनतामेध्यग्निन्द्राग्नी' इत्युक्त्वा आह—'पौष्णं चरुमनु निर्वपेत्' (तै २,२,१,४) इति। विश्वे देवाः अथ माम् अध्वनि अरक्षन्। शासितुम् अदाभ्यः अयम् ऋषिः[1] आ गच्छति इति घोषः च अध्वनि अभूत्[2] ॥ १ ॥

सं मा॑ तपन्त्य॒भित॑ः स॒पत्नी॑रिव॒ पर्श॑वः ।
नि बा॑धते॒ अम॑तिर्न॒ग्नता॒ जसु॒र्वेर्न वे॑वीयते म॒तिः ॥ २ ॥

[3]सम् । मा॒ । त॒प॒न्ति॒ । अ॒भित॑ः । स॒पत्नी॑ःऽइव । पर्श॑वः[3] ।
नि । बा॒ध॒ते॒ । अम॑तिः । न॒ग्नता॑ । जसु॑ः । वेः । न । वे॒वी॒य॒ते॒ । म॒तिः ॥ २ ॥

उद्गीथ० इदानीं तु देवेष्वप्रसन्नेषु देवप्रसादाद् अपेतम् मा सम् तपन्ति अन्नाभावाद् आबल्यात्[4] कुशशयनाच्च दुःखयन्तीत्यर्थः, अभितः उभयतः उभयोरपि पार्श्वयोरित्यर्थः, पर्शवः। किमिव सन्तापयन्ति। सपत्नीः इव यथा सपत्न्यः समानभर्तृका स्त्रियो भर्त्तारं परस्परं वा सन्तापयन्ति, एवम्। किञ्च नि बाधते सम्पीडयति अमतिः अज्ञानं सर्वार्थेषु सम्मोहः। नग्नता च निबाधते। नग्नतया चाऽत्र निर्धनत्वं लक्ष्यते। दारिद्र्यं च मां सम्पीडयतीत्यर्थः, जसुः 'जसु ताडने'। शत्रुताडनां च निबाधते। किञ्च वेः न पक्षिण इव यथा पक्षिणो मनः कम्पते शाकुनिकव्याधादिभयात्[5], एवं [6]मे मतिः[6] मनः वेवीयते वेपते शत्रुभयात् ॥ २ ॥

वेङ्कट० माम् अभितः सम् तपन्ति अनशनात्[7], सपत्न्य[8] इव सपत्नीः[9], पर्शवः। नि बाधते च दारिद्र्याद्[10] आगता दुर्मतिः, वस्त्राभावाद् आगता नग्नता, अशनाभावात् आगतश्च उपक्षय.। पक्षी इव च कम्पते बुद्धिः ॥ २ ॥

मूषो॒ न शि॒श्ना व्य॑दन्ति मा॒ध्य॑ः स्तो॒तारं॑ ते शतक्रतो ।
स॒कृत् सु नो॑ मघवन्निन्द्र मृळ॒याधा॑ पि॒तेव॑ नो भव ॥ ३ ॥

[3]मूष॑ः । न । शि॒श्ना । वि । अ॒द॒न्ति॒ । मा॒ । आ॒ऽध्य॑ः । स्तो॒तार॑म् । ते॒ । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो ।[3]
स॒कृत् । सु । नः॒ । म॒घ॒ऽव॒न् । इ॒न्द्र॒ । मृ॒ळ॒य॒ । अध॑ । पि॒ताऽइ॑व । नः॒ । भ॒व॒ ॥ ३ ॥

उद्गीथ० [11]मूषो न शिश्ना स्नायतेः स्नातेर्वा 'घञर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम्' (पावा ३,३,५८) इति क.[11] प्रत्ययः। छान्दसत्वात् सकारस्य शकारः। 'द्विर्वचनप्रकरणे कृञादीना के' (पावा ६,१,१२) इति द्विर्वचनम्। 'बहुलं छन्दसि' (पा ७,४,७८) इति अभ्यासस्य इत्वम्। कोऽस्यार्थः। [12]शिश्ना शिश्नानि सामर्थ्याद्[12] वायितानि[13] सूत्राणि। तानि हि अन्नलिप्तत्वात् शौचार्हाणि वेष्टि-

१. ऋषिम् मूको. २. आभूत् वि[2] अ[1]. ३-३. या (४,६) व्याख्यानं द्र. ४. आबाल्यात् मूको. ५. °व्याधादि° वि[1,3]. ६-६. प्रमति मूको. ७. अन्यदर्शनात् वि[2] अ[1]. ८. °त्न वि[2] अ[1]; °त्न्य वि[1]. ९. सुवर्ति वि[2] अ[1], धपत्नीः वि[1]. १०. °द्यम् वि[2] अ[1]. ११-११. शिश्नापरो शिश्नोतेः कः वि[1]; स्नापवशिश्नेति कः वि[2] अ[1]. १२-१२. नास्ति मूको. १३. पायीता° वि[2] अ.

तानि च सन्तुशयन्त्रे। अथवा लोके शिश्नम्[१] प्रजनन प्रसिद्धम्। तस्मादयाद्याग्र पुच्छ शिश्नमुच्यते। यथा मूषिका पायितानि[२] सूत्राणि अधगन्धित्वात् स्वानि वा पुच्छानि तैलभाण्डके घृतभाण्डके वा प्रक्षिप्योत्तार्य च विविध भक्षयन्ति, एवम् मा माम् असम्पद्यमाना[३] आध्य आधयो यागभोगकामा वि विविधम् अदन्ति दु खयन्ति स्तोतारम् सन्तम् ते तव हे शतक्रतो! बहुकर्मन्[४]! एतज्ज्ञात्वा सकृत् सततम् न अस्मान् हे मघवन्! धनवन्! इन्द्र! सु मृळय ईप्सितार्थप्रदानेन सुष्ठु सुखय। अध अथ पिता इव प्रियहितयो न अस्माकम् भव ॥ ३ ॥

वेङ्कट० माम्[४] आध्यः विविधम् अदन्ति, यथा सूत्राणि मूषिका अश्नाति, स्तोतारम् ते शतक्रतो!। तथा सति सकृत् सुष्ठु धनवन्! इन्द्र! अस्मान् सुखय। अध पिता इव च अस्माकम् भव इति ॥ ३ ॥

कुरुश्रवणमावृणि राजानं त्रासदस्यवम्। मंहिष्ठं वाघतामृषिः ॥ ४ ॥

कुरुऽश्रवणम्। आऽवृणि। राजानम्। त्रासदस्यवम्। मंहिष्ठम्। वाघताम्। ऋषिः ॥ ४ ॥

उद्गीथ० इन्द्रादिदेवाभ्यनुज्ञया कुरुश्रवणम् कुरव ऋत्विज उच्यन्ते कर्मणां कर्तृत्वात्। तेषा स्तुतीना श्रोतारम्, सततयाजिनम् एतन्नामान वेत्यर्थ, आवृणि मर्यादया वृणोमि प्रार्थये राजानम् त्रासदस्यवम् त्रसदस्यो पुत्रम् महिष्ठम् अतिशयेन महित[५] दातार देवयागार्थं धनम्। केषामर्थाय। वाघताम् वाघत ऋत्विज उच्यन्ते। तेषामर्थाय ऋषि कवष ॥ ४ ॥ धनानाम्।

वेङ्कट० 'कुरुश्रवणम् आभिमुख्येन' प्रार्थितवान् अस्मि धनम् राजानम् त्रसदस्यो पुत्रम् अतिशयेन दातारम् ऋत्विजाम् ऋषि अहमिति ॥ ४ ॥

यस्य मा हरितो रथे तिस्रो वहन्ति साधुया। स्तवै सहस्रदक्षिणे ॥ ५ ॥

यस्य। मा। हरितः। रथे। तिस्रः। वहन्ति। साधुऽया। स्तवै। सहस्रऽदक्षिणे ॥ ५ ॥

उद्गीथ० लब्ध्वा राजतो धनम् अनन्तर किं करोषीति चेत्। उच्यते—यस्य इत्यादित्य निर्दिश्यते हरित्सम्बन्धात्[७]। यस्यादित्यस्य स्वभूता हरित तिस्र हरित्सञ्ज्ञका 'अश्वा त्रयो मध्यमा[८] रथे नियुक्ता सन्त मा मा कवष यजमान प्रति वहति प्रापयन्त्यादित्यम्। कथ वहन्ति। साधुया प्रथमैकवचनस्य च्छान्दस या। क्रियाविशेषण चैतत्। साधु शोभनम्। स्तवै स्तौमि सहस्रदक्षिणे बहुदक्षिणे यज्ञे वाजपेयादौ ॥ ५ ॥ अत पर 'यस्य' इति सूक्तशेषे मृते मित्रातिथौ नृपे उपमश्रवस स्नेहाद् ऋषि शोकमपानुदत्[९]।

---

१ शस्तिग्ध मूको. २ पायि° वि[१] अ ३ असम्पा° मूको. ४ मम वि[१] अ[१]. ५ महितां वि[१] अ[१] ६ ६ नास्ति वि[१]. ७ हरिस° मूको ८ ८ °श्वा तयोर्म° मूको. ९ °पनु° मूको

वेङ्कट० यस्य स्वभूता तिस्र अश्वा रथे स्थितम् माम् वहन्ति सुष्टुतम्। अहम् स्तवै कुरुश्रवण बहुदक्षिणे अस्मिन् यज्ञे। इति प्रष्टिवाहिनं रथ परिगृह्याऽऽस्ते॥ ५ ॥

इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये प्रथमो वर्गः ॥

यस्य॑ प्र॒स्वा॒दसो॒ गिर॑ उप॒मश्र॑वसः पि॒तुः। क्षेत्रं॒ न र॒ण्वमू॒चुषे॑ ॥ ६ ॥

यस्य॑। प्र॒ऽस्वा॒दसः॑। गिरः॑। उ॒प॒मऽश्र॑वसः। पि॒तुः। क्षेत्र॑म्। न। र॒ण्वम्। ऊ॒चुषे॑ ॥ ६ ॥

उद्गीथ० 'यस्य प्रस्वादसो गिर' इत्यनेन सूक्तशेषभूतेन चतुर्ऋचेन वर्गेण मृते देहान्तर गते सति मित्रातिथिनाम्नि नृप राजनि उपमश्रवोनाम्नः मित्रातिथे राज्ञ पुत्रस्य शोक स्नेहादेवापानुदद् अपनीतवानृषि कवष। यस्य ऊचुषे इत्यनयो सामानाधिकरण्याद् ऊचुषे इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। लिड चात्र वर्तमाने 'छन्दसि लुङ्लङ्लिट' (पा ३,४,६) इति। यस्य मित्रातिथिनाम्नो राज्ञ उपमश्रवस तव पितु ऊचुषे ब्रुवत भाषमाणस्य प्रस्वादस प्रकर्षेणास्वाद्या मधुरा गिर वाच दृष्टान्तेन तुल्यत्वसामर्थ्यात रण्वा रमणीया चित्तप्रीतिकरा इत्यर्थ। किमिव। क्षेत्रम् न रण्वम् यथा क्षेत्र व्रीह्यादिसस्यसम्पन्न रण्व रमणीय चित्तप्रीतिकरम्, एवम्। वाक्यार्थस्यापरिसमाप्तत्वाद् उत्तरया एकवाक्यता योज्या ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यस्य प्रकर्षेण स्वादयित्र्य गिर उपमश्रवस पितु मित्रातिथे, यथा रमणीयम् क्षेत्रम् दानार्थं सम्पन्नसस्य सेवमानाय दरिद्राय। स्वादस इत्युत्तरत्र सम्बन्ध ॥ ६ ॥

अधि॑ पु॒त्रोप॑मश्रवो॒ नपा॑न्मित्रातिथेरि॒हि। पि॒तुष्टे॑ अस्मि वन्दि॒ता ॥ ७ ॥

अधि॑। पु॒त्र। उ॒प॒म॒ऽश्र॒व॒। नपा॑त्। मि॒त्र॒ऽअ॒ति॒थे॒। इ॒हि। पि॒तुः। ते॒। अ॒स्मि॒। व॒न्दि॒ता ॥ ७ ॥

उद्गीथ० पुत्रेति प्रियवचनेन सम्बोध्य उपमश्रवसम् ऋषिराह कवष। हे पुत्र! उपमश्रव! हे नपात् पुत्रक मित्रातिथे मित्रातिथिनाम्नो राज्ञ अधि इहि अवगच्छ अवजानीहि। किम्। उच्यते—पितु ते अस्मि वन्दिता। पूर्वस्यामृचि यस्येति श्रुते तस्येत्यध्याहार्यम्। तस्य पितु ते तव उपमश्रवस सम्बन्धिन अस्मि भवामि वन्दिता स्तोता पुरोहित ऋत्विग् इत्यर्थ। एव सति त्व चाह च तुल्यशोकौ। एतज्ज्ञात्वा मा शोक कार्षी। अह तव पितृस्थानीयो जीवामीत्यभिप्राय ॥ ७ ॥

वेङ्कट० हे पुत्र! उपमश्रव! मित्रातिथ नपात्! अपातयित माम् अधि गच्छ मत्समीपम् आगच्छ। पितु तव अहम् अस्मि स्तोता। मह्य धन प्रयच्छ इति ॥ ७ ॥

---

१ पृष्टि° मूको २ प्रतिगृ° वि. ३ ३ नास्ति मूको. ४ °स्वाद्य मूको ५. रण्व मूको. ६ स्व° मूको ७ गिर मूको ८ सवणसस्य वि अ, सपन्नसस्य वि ९ प्रियवच° वि. १० १० °ध्योपमश्रव मूको ११. °पात् इत् प्राणात्क वि. १२ १२ त्वाच्चा° मूको १३. °त मूको १४. नास्ति वि अ. १५ °च्छति वि अ, °च्छत वि

यदीशीयामृतानामुत वा मर्त्यानाम् । जीवेदिन्मघवा मम ॥ ८ ॥

यत् । ईशीय । अमृतानाम् । उत । वा । मर्त्यानाम् । जीवेत् । इत् । मघऽवा । मम ॥ ८ ॥

उद्गीथ० किञ्च यदि ईशीय ईश्वरोऽहं स्याम् अमृतानाम् देवानाम् उत वा मर्त्यानाम् मनुष्याणाम् । देवमनुष्यादिकस्य सर्वस्य मरणहेतोः निर्धारणे यद्यहं समर्थः स्यामित्यर्थः । ततः किम् । उच्यते—जीवेत् इत् प्राणान् धारयेदेव न म्रियेत एवेत्यर्थः, मघवा धनवानीश्वरो राजा मित्रातिथिः मम कवषस्य पुरोहितभूतस्य, याज्य इति शेषः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० 'यदि अहम् ईश्वर:† स्याम् अमारकाणाम् अपि च मारकाणाम्‡, जीवितोऽ§ भवेत्¶ धनवान् राजा मम† अर्थाय' ॥ ८ ॥

न देवानामति व्रतं शतात्मा चन जीवति । तथा युजा वि वावृते ॥ ९ ॥

न । देवानाम् । अति । व्रतम् । शतऽआत्मा । चन । जीवति । तथा । युजा । वि । ववृते ॥ ९ ॥

उद्गीथ० अन्यच्च 'कवषः कथयति' । देवानाम् ब्रह्मादीनाम् व्रतम् कर्म मर्यादाकरणलक्षणम्[3] अति अतीत्य, 'शतायुर्वै पुरुषः' (तैत्रा १,७,६,४) इति[4] देवैर्या मर्यादा[5] कृता, तां स्वकर्मानुरूपां च अतीत्य, 'उल्लङ्घ्येत्यर्थः'[6], शतात्मा चन बहुशरीरवीर्यमतिरपीत्यर्थः, वृत्ररावणादिकः न जीवति । कस्मात् । यस्मात् तथा तेन प्रकारेण शतं वर्षाणि पुरुषो जीवतीति स्वकर्मानुरूपञ्चेत्यनेन प्रकारेणेत्यर्थः । उत्पत्तिस्थितिप्रलयकारणेन युज्यते इति युक् प्रजापतिः, तेन युजा प्रजापतिना "वि ववृते" विवर्तितं निर्मितम् जगदित्यर्थः । एतद् ज्ञात्वा मा शोकं कार्षीः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० 'न देवानाम् अति क्रम्यते कर्म । शतसंवत्सरश्च† कश्चित् जीवति अन्यः । तथा युजा सहायादिना‡ वि वर्तते वियुक्तो भवति मृत इति' ॥ ९ ॥

'इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये द्वितीयो वर्गः' ॥

[३४]

'कवष ऐलूष, अक्षो मौजवान् वा ऋषिः । १,७,९,१२ अक्षाः देवता, १३ कृषिः, २-६,८, १०,११,१४ अक्ष-कितव-निन्दा । त्रिष्टुप् छन्दः, सप्तमी जगती' ॥

प्रावेपा मा बृहतो मादयन्ति प्रवातेजा इरिणे वर्वृतानाः ।
सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो विभीदको जागृविर्मह्यमच्छान् ॥ १ ॥

* ∗स्वर वि[1]. ‡ °णाम् अपि च मारकाणाम् वि[1]. § जीवे वि[1]. ¶ मव वि[1]. † नामम वि[1]. † °तयंव°, वि[1]. ‡ °यान् दिना वि[1].

१-१ नास्ति वि[2] अ[1]. २-२. कवषकरथ्यत मूको. ३. °दाकारलक्षणम् मूको. ४. नास्ति मूको. ५. °दया मूको. ६-६. °ङ्घय्यतेत्यर्थः वि[1,2,3], °ङ्घयतेत्यर्थः वि[2] अ. ७-७ विवृते मूको. ८-८. नास्ति वि[2] अ[1]. ९-९. नास्ति मूको.

प्रा॒वे॒पा । मा॒ । बृ॒ह॒त । मा॒द॒य॒न्ति॒ । प्र॒वा॒ते॒ऽजा । इरि॑णे । वर्वृ॑ताना ।
सोम॑स्यऽइव । मौ॒ज॒ऽव॒तस्य॑ । भ॒क्ष । वि॒ऽभीद॑कः । जागृ॑विः । मह्य॑म् । अ॒च्छा॒न् ॥ १ ॥[1]

उद्गीथ० प्रावेपा प्रवेपिन प्रकम्पनशीला अक्षाः मा माम् बृहत महत विभीतकस्य सम्बन्धिन फलत्वेन, फलानीत्यर्थं, मादयन्ति हर्षयन्ति प्रवातेजा प्रवरवात काले वर्षासु प्रवणे वा प्रदेशे जाता इरिणे आस्फारे[2] वर्वृताना वर्तमाना । न च मनाग् मादयन्ति । किं तर्हि । सोमस्य इव यथा सोमस्य मौजवतस्य मूजवत्पर्वते जातस्य भक्ष पान यजमानादीन् [3]अत्यर्थं मादयति[3], एवम् विभीदक विभीदकविकार[4] जागृवि विजयपराजययो हर्षशोकाभ्या जागरणस्य कर्ता मह्यम् द्वितीयार्थे चतुर्थी । माम् अच्छान् अन्तर्णीतभृशार्थमेतद् द्रष्टव्यम् । अथच्छदद् अत्यर्थं मादयति[5] । केन । सामर्थ्यात् हर्षेण ॥ १ ॥

वेङ्कट० [6]कात्यायन (२,१०,३४)—'मौजवान् वाऽक्षोऽक्षकृषिप्रशंसा चाक्षकितवनिन्दा च' इति । प्रवेपिण †[6] माम् महत विभीतकस्य फलानि मादयन्ति प्रवणे देशे जाता इरिणे वर्तमाना । इरिणो नूनम् अधिदेवन भवति । सोमस्य इव मूजवति पर्वते जातस्य भक्ष[7] । तत्र हि उत्तम सोमो[8] जायते । विभीतक जागरणस्य कर्ता कितवस्य मह्यम् उपच्छन्दन करोति इति । प्रशसति एनान् अनया, निन्दति उत्तराभि । यद्वा प्रवातेजा[9] प्रकृष्टवाते देशे स्थितै आक्षिकै युज्यमाना[10] ॥ १ ॥

न मा॑ मिमेथ॒ न जि॑हीळ ए॒षा शि॒वा सखि॑भ्य उ॒त मह्य॑मासीत् ।
अ॒क्षस्या॒हमे॑कप॒रस्य॑ हे॒तोरनु॑व्रता॒मप॑ जा॒याम॑रोधम् ॥ २ ॥

न । मा॒ । मि॒मे॒थ॒ । न । जि॒ही॒ळे॒ । ए॒षा । शि॒वा । सखि॑ऽभ्यः । उ॒त । मह्य॑म् । आ॒सी॒त् ।
अ॒क्षस्य॑ । अ॒हम् । ए॒क॒ऽप॒रस्य॑ । हे॒तोः । अनु॑ऽव्रताम् । अप॑ । जा॒याम् । अ॒रो॒ध॒म् ॥ २ ॥

उद्गीथ० मा माम् न मिमेथ नाऽऽक्रुष्टवती सुशीलात्वात्[11], न जिहीळे नापि लज्जापितवती सुचरितात्वात्, अथवा न चुक्रोध एषा मम जाया किञ्च शिवा सुखा आसनप्रदानपादप्रक्षालनादियथार्हं प्रतिपत्त्या सुखकरीत्यर्थं, सखिभ्य सखिभूतेभ्य कितवादिभ्य[12] । न केवल मम सखिभ्य एव सुखा, उत अपि मह्यम् आसीत् सुखा । एव गुणविशिष्टा सतीम् अक्षस्य एकपरस्य एक पर प्रधानो यस्य स एकपर तस्य एकपरस्य पराजयप्रधानस्येत्यर्थं, अथवा एकपरस्य एककृतायप्रधानस्य हेतो कारणाद् अक्षकृतद्यूतन[13] निमित्तेनेत्यर्थं, अनुव्रताम् अनुगतकर्माणम् अनुकूलामित्यर्थं, जायाम् भार्याम् अहम् अप[14] अरोधम् अपरोधितवान्[15] अस्मि, वित्तनाशेन दुःखिता कृतवानित्यर्थं ॥ २ ॥

---

१ इयमृग् मा (९,८) व्याख्याता द्र २ आस्फरे वि[1] [1] अ भ्स्फर वि[2] ३ ३ ॰रयथमुद॰ वि[1] ॰र्थं मद॰ वि[1] अ ४ ॰दक वि[1] मूको ५ छादयति वि[1] अ ६ ६ नास्ति वि[2] अ[2] † प्रविवदिण वि[1] ७. पक्ष वि[2] अ भक्षन् वि[1] ८ सोम सोम वि[1] अ[1]. ९ प्रवावजाना वि[1] अ[2] १० युज्यमानान् वि[1] अ[1], न्युपमाना वि[1] ११ सुशीलावत्वात् मूको. १२ कितवेभ्य वि[1] १३. अक्षनित॰ मूको १४ भव वि[1][2] अ, एव वि[1] १५ उपरो॰ मूको

वेङ्कट० न माम् आक्रुष्टवती, न चुक्रोध[1] एषा, शिवा मदीयेभ्यः सखिभ्यः मह्यम् च प्राक्
आसीत्। अक्षस्य अहम् एकपरस्य यः[2] परपुरुषं[3] तत् प्रवणं करोति स तथोक्तः, तस्य
हेतोः [4]इत्थम् अनुव्रताम्[4] जायाम् अहम् अप अरोधम् अक्षव्यासक्तः परित्यक्तवान् ॥ २ ॥

द्वेष्टि॑ श्व॒श्रूरप॑ जा॒या रु॑णद्धि॒ न ना॑थि॒तो वि॑न्दते मर्डि॒तार॑म् ।
अश्व॑स्येव॒ जर॑तो॒ वस्न्य॑स्य॒ नाहं वि॑न्दामि कित॒वस्य॒ भोग॑म् ॥ ३ ॥

द्वेष्टि॑ । श्व॒श्रूः । अप॑ । जा॒या । रु॒ण॒द्धि॒ । न । ना॒थि॒तः । वि॒न्द॒ते॒ । म॒र्डि॒तार॑म् ।
अश्व॑स्यऽइव । जर॑तः । वस्न्य॑स्य । न । अ॒हम् । वि॒न्दा॒मि॒ । कि॒त॒वस्य॑ । भोग॑म् ॥ ३ ॥

उद्गीथ० श्वश्रूः अयोग्यत्वात् कितवं जामातरमपि सन्तम् द्वेष्टि निन्दतीत्यर्थः। जाया च अप रुणद्धि
गृहे निरुणद्धि लोकलज्जया अर्थहान्या भयाच्च। किञ्च नाथितः ऋणमोक्षार्थं वृत्त्यर्थं च
धनं याचमानः उपतप्तो वा क्षुधा कितवैर्वा सम्पीडित इत्यर्थः, न विन्दते न लभते मर्डितारम्
धनदानेन सुखयितारम्। किंच अश्वस्य इव यथा अश्वस्य जरतः वृद्धस्य वस्न्यस्य वस्नं[5] मूल्यं
तदर्हस्य वाहनभोगं दौर्बल्यभयात् न लभते स्वामी, एवम् अहम् न विन्दामि नोपलभे न
पश्यामीत्यर्थः, कितवस्य द्यूतकरस्य भोगम् कुटुम्बभरणभोगम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० द्वेष्टि मां गृहगतम् श्वश्रूः। अप रुणद्धि जाया च। न याचमानः लभते सुखयितारम्।
अश्वस्य इव वृद्धस्य विक्रेतव्यस्य[6] वस्नं[7] मूल्यम् तदर्हस्य, न अहम् लभे कितवस्य भोगम्
बुद्ध्या विमृशन्निति ॥ ३ ॥

अ॒न्ये जा॒यां परि॑ मृशन्त्यस्य॒ यस्या॑गृध॒द्वेद॑ने वा॒ज्य१॒॑क्षः ।
पि॒ता मा॒ता भ्रात॑र एनमाहु॒र्न जा॑नीमो॒ नय॑ता ब॒द्धमे॒तम् ॥ ४ ॥

अ॒न्ये । जा॒याम् । परि॑ । मृ॒श॒न्ति॒ । अ॒स्य॒ । यस्य॑ । अगृ॑धत् । वेद॑ने । वा॒जी । अ॒क्षः ।
पि॒ता । मा॒ता । भ्रात॑रः । ए॒न॒म् । आ॒हुः॒ । न । जा॒नी॒मः॒ । नय॑त । ब॒द्धम् । ए॒तम् ॥ ४ ॥

उद्गीथ० अन्ये कितवाख्याः पुरुषाः जायाम् भार्याम् परि मृशन्ति संस्पृशन्ति, हस्तवस्त्रगलकेशान्
गृहीत्वा आकर्षन्तीत्यर्थः, द्रौपदीमिव दुश्शासनः, अस्य मदादिकस्य कितवस्य स्वभूताम्।
यस्य कितवस्य मदादिकस्य, स्वभूत धनम् इति शेषः, अगृधत् अभिकाङ्क्षति[8] इच्छति[8],
जेतुमिति शेषः। केच्छति जेतुम्। वेदने विदिर्लाभे। विन्दते लभते धनमस्मिन् कितवः
इति वेदनम् आस्फारकम्[9], तस्मिन् वेदने धनलम्भने आस्फारे। [10]वाजी वेजनवान् वेगवान्[10]

---

१. चुक्रोध वि² अ¹.　२. यम् वि² अ¹.　३. पुरुषं वि¹.　४-४. इत्थमाप्रताम् वि² अ¹.
५. वसुमूलस्याहस्य वस्नं मूको.　६. विक्रेतुः यस्य वि² अ¹; विक्रेतव्यस्य वि³.　७° वरत्न मूको.　८. °ते
मूको.　९. आस्व° मूको.　१०-१०. वाजिवेजिवेनवान् वि² अ¹; वाजिवेर्निवेगवान् वि³.

लुण्ठनशील इत्यर्थः, अक्षः देवनसाधनः । किंचान्यत् । कितवस्य पिता माता भ्रातर च अत्यन्तासा अपि सन्त एनम् कितव मदादिकम् न जानीम वयम् बध्वाप्यय सम्बन्धीति आहु' ब्रुवन्ति । धनापहारकत्वात् निर्विण्णाः सन्तो नायम् अस्मदीयः इति वदन्तीत्यर्थः । नयत हे कितवाः' 'यथेष्ट तत्र' प्रापयत यूय रज्ज्वा बद्धम् सन्तम् एतम् कितवम् इत्येवमाहुः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अन्ये[2] जायाम् अस्य कितवस्य परि मृशन्ति[3], यस्य धने यत्वान् अक्ष देव अभिकाङ्क्षा करोति । पित्रादय च एनम् वदन्ति—न वयम् एनम् अस्मदीयम् जानीम, स्वगृहम् नयत[4] बद्धम् एतम् इति ॥ ४ ॥

यदादीध्ये न दविषाण्येभिः परायद्भ्योऽव हीये सखिभ्यः ।
न्युप्ताश्च बभ्रवो वाचमक्रतँ एमीदेषां निष्कृतं जारिणीव ॥ ५ ॥

यत् । आऽदीध्ये । न । दविषाणि । एभिः । परायत्ऽभ्यः । अव । हीये । सखिऽभ्यः ।
निऽउप्ताः । च । बभ्रवः । वाचम् । अक्रत । एमि । इत् । एषाम् । निःऽकृतम् । जारिणीऽइव ॥

उद्गीथ० यत् यदा अक्षै पराजित हृतसर्वस्व सर्वैर्निन्द्य[1] आदीध्ये आभिमुख्येन ध्यायामि इत्यर्थ —न दविषाणि पुनर्न देविष्यामि[2] एभि अक्षै इति, तदा परायद्भ्य आस्फारं[3] प्रति पराङ्मुख गच्छद्भ्य अव हीये अवगच्छामि[4] अपसर्पामीत्यर्थः, सखिभ्य सखिभूतेभ्य । किंच न्युप्ता च यदित्यनुवर्तते । यदा च आस्फारे[10] कितवै प्रक्षिप्ता सन्त बभ्रव बभ्रुवर्णा अक्षा वाचम् भूम्यभिघातपरस्पराभिघातलक्षण शब्दम् अक्रत कुर्वन्ति, तदा तस्य शब्द श्रुत्वा व्यसनेनाभिभूयमान सङ्कल्प परित्यज्य एमि इत् गच्छाम्येव एषाम् अक्षाणा सम्बन्धिनम् आस्फारप्रदेशम्[8] निष्कृतम् सन्तम् । किमिव सङ्कल्प परित्यज्य गच्छामि । जारिणी इव यथा जारिणी जारवती व्यभिचारिणी काचित् स्त्री व्यसनेनाभिभूयमाना स्वचारित्रमविगणय्य सङ्केतस्थान गच्छति, एवम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यदा अहम् आभिमुख्येन क्रीड, तदानीम् न दूषये[11] अक्षै न परितपामि । स्वयमेव परागच्छद्भ्य सखिभ्य अहम् अव हित[12] भवामि, नाह प्रथमम् अक्षान् विसृजामि । पित्रादिभ्य अवधानम् । न्युप्ता[13] च अक्षा वाचम् कुर्वन्ति । तेषाम् अक्षाणाम्[14] निष्कृतम् स्थानम् अहम् आगच्छामि[15] एव जारिणी इव सङ्केतस्थानम् ॥ ५ ॥

[16]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याय तृतीयो वर्ग[16] ॥

---

१ १ यत्रेष्टं तत्र मूको २. नास्ति वि[1२]. ३ °न्ती मूको. ४. °ते वि[1] अ[1], णयत वि[1] ५ ५ निगम एष या (१२,७) द्र ६ 'र्निन्दम् मूको ७ दवि° मूको ८. आस्व' मूको ९. अवसा न° वि[1], असो न° वि[1] अ १० आस्ने वि[1], आसरे वि[1] अ ११. दूय वि[1]. १२ अवमहित वि[1] अ[1], अवम् भ्दीन वि[1] १३ उप्ता वि[1] अ[1] १४ °क्षान् वि[1] अ[1] १५. ग° वि[1] १६ १६. नास्ति मूको

सभामेति कितवः पृच्छमानो जेष्यामीति तन्वा३ शूशुजानः ।
अक्षासो अस्य वि तिरन्ति कामं प्रतिदीव्ने दधत आ कृतानि ॥ ६ ॥

सभाम् । एति । कितव । पृच्छमान । जेष्यामि । इति । तन्वा । शूशुजान ।
अक्षास । अस्य । वि । तिरन्ति । कामम् । प्रतिऽदीव्ने । दधत । आ । कृतानि ॥ ६ ॥

उद्गीथ० कितवसम्बन्धिनीम् सभाम् एति गच्छति कितव । किं कुर्वन् एति । पृच्छमान हे कितव[1] अस्ति [2]परिपणितव्यमिति पृच्छन्नित्यर्थ[1] । केन अभिप्रायेण । अवश्यम् अद्याऽहम् जेष्यामि इति अनेनाभि प्रायेण । तन्वा शरीरेण शशुजान शुचरव चकारस्याय नकार छान्दस । शोशुचान दीप्यमानश्चेत्यर्थ । कितवस्य सभा गतस्य अभास अक्षा अस्य कितवस्य । वितिरन्ति विविध हिंसन्ति कामम् देवनेच्छाम्[2] । किं कुर्वन्त । प्रतिदीव्ने प्रतिदेवित्रे प्रतिकितवाय आ दधत आभिमुख्येन मर्यादया वा दधत धारयन्त इत्यर्थ । किं धारयन्त[3] । कृतानि पराजयहेतून् कृतद्वापरादीन् इत्यर्थ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० "सभाम् एति कितव[4] पृच्छन् किमत्र अस्ति शक्त इति जेष्यामि इति शरीरेण दीप्यमान । तत्र अक्षा अस्य कामम् वर्धयन्ति कितवाय प्रतिदविन्त्रे[5] तज्जयार्थम् आभिमुख्येन कृतानि दधत । कृतेषु ह्यानिहितेषु भवति जय ॥ ६ ॥

अक्षास इदङ्कुशिनो नितोदिनो निकृत्वानस्तपनास्तापयिष्णवः ।
कुमारदेष्णा जयतः पुनर्हणो मध्वा सम्पृक्ताः कितवस्य बर्हणा ॥ ७ ॥

अक्षास । इत् । अङ्कुशिन । निऽतोदिन । निऽकृत्वान । तपना । तापयिष्णव ।
कुमारऽदेष्णा । जयत । पुनःऽहन । मध्वा । सम्ऽपृक्ता । कितवस्य । बर्हणा ॥ ७ ॥

उद्गीथ० अक्षा एव अङ्कुशिन अङ्कुशवन्त, अङ्कुशवन्तो यथा पुष्करफलहस्तिशिर प्रभृतीनाम्[6] आक्रष्टार दु खयितारश्चेत्यर्थ, आक्रष्टारो[7] दु खयितारश्च भवन्ति एव द्यूतकारिणाम् नितोदिन 'तुद व्यथने' । हेतुकर्तृत्वेन नियमेन व्यथयितार[8] हस्तलगुडादिना ताडयितारश्च इत्यर्थ, निकृत्वान 'कृती छेदने' । नियमेन खड्गादिशस्त्रेण छेत्तारश्चेत्यर्थ, तपना परान्येन सन्तापयितारश्च तापयिष्णव सर्वस्वहारकत्वेन सर्वस्य कुटुम्बजनस्य सन्तापनशीलाश्चेत्यर्थ, कुमारदेष्णा धनदानद्वारेण कन्या लम्भयन्त कुमाराणा दातारश्च । अथवा कुमार इव देवनीया क्रीडनीया[9] इत्यर्थ । किञ्च जयत धनाना जेतु कितवस्य पुनर्हण पुन पश्चात् हन्तारश्च । केन । बर्हणा परिबर्हिणा परिवृद्धेन वधेन सर्वस्वहरणलक्षणेन । कथम्भूता पुनर्हन्तार । मध्वा मधुना क्षौद्रेण विभीदकप्रभवेन[10] सपृक्ता संसृष्टा प्रतिकितवेन देवनवेलायां प्रकाश संक्षिप्ता इत्यर्थ । एतत् परमरहस्यप्रकाशनीय कथितम् ॥ ७ ॥

१-१ "तव्यति पृच्छन्नित्यर्थ त्रि[1], "तव्यति पृणीन वि[2] अ[1] २ देवनेच्छाना मूको ३ ३ किं वातयम् मूको ४-४ नास्ति त्रि[1,2] ५ प्रतिनीव्ने मूको ६ 'स्तिमिरप्र' मूको ७ आकृ° वि[2] अ; किं त्वया वि[1] ८ व्यथिता° मूको ९ क्रीणीया वि[2] अ, निनीया वि[1] १०. विभीतक° वि[2] अ.

वेङ्कट० तीक्ष्णाग्रः अङ्कुशः । पिण्डिताग्रो नितोदः । अक्षाः एव अङ्कुशिनः नितोदिनः[1] इति । पुरुषस्य आकर्षणात् आह — निकर्तनशीलाः, पराजये आत्मनः तपनाः, विजये[2] परेषाम् तापयिष्णवः । कुमारदेष्णाः हर्षकर्मा । हर्षदानाः[3], जयतः अपि पुनर्हन्तारः, मधुना सम्पृक्ताः चेत् प्रतिकितवस्य परिबर्हणार्थं[4] भवन्ति[5] ॥ ७ ॥

त्रिपञ्चाशः क्रीळति व्रातं एषां देवइव सविता सत्यधर्मा ।
उग्रस्य चिन्मन्यवे ना नमन्ते राजा चिदेभ्यो नम इत् कृणोति ॥ ८ ॥

त्रिऽपञ्चाशः । क्रीळति । व्रातः । एषाम् । देवःऽइव । सविता । सत्यऽधर्मा ।
उग्रस्य । चित् । मन्यवे । न । नमन्ते । राजा । चित् । एभ्यः । नमः । इत् । कृणोति ॥ ८ ॥

उद्गीथ० त्रिपञ्चाशः त्र्यधिकपञ्चाशत्संख्योपेतः क्रीळति क्रीडति आस्फारे[6] व्रातः सङ्घातः स्तुत्य "एषाम् अक्षाणां" सम्बन्धी[7] । किमिव विहरति । देव. इव सविता सत्यधर्मा यथा देवः सविता सत्यकर्मा दिवि विहरति, एवम् अक्षसम्बन्धिसङ्घातः । स्तुत्या चाक्षा एवात्र[8] स्तूयन्ते । किञ्च उग्रस्य चित् क्रूरस्यापि[9] मन्यवे पञ्चम्यर्थे चतुर्थीयम् । मन्योः क्रोधात्[10] न आ(?) नमन्ते आभिमुख्येन मर्यादया वा न प्रह्वीभवन्ति न वशे वर्तन्ते अक्षाः । किञ्च राजा चित् सर्वलोकनम्यो राजा एभ्यः अक्षेभ्यः नम. इत् कृणोति देवनवेलायां नमस्कारमेव करोति, नावमन्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० एषाम् अक्षाणाम् त्रिपञ्चाशः व्रातः जगति सञ्चरति । तावद्भिः[12] अक्षैराक्षिका दीव्यन्ति । [13]देव. इव[13] सविता सत्यधर्मा । ते अमी उग्रस्य अपि पुरुषस्य मन्यवे न नमन्ति । तमपि जयन्ति । राजा अपि[14] एभ्यः नमस्कारमेव करोति, न युद्धम् इति ॥ ८ ॥

नीचा वर्तन्त उपरि स्फुरन्त्यहस्तासो हस्तवन्तं सहन्ते ।
दिव्या अङ्गारा इरिणे न्युप्ताः शीताः सन्तो हृदयं निर्दहन्ति ॥ ९ ॥

नीचा । वर्तन्ते । उपरि । स्फुरन्ति । अहस्तासः । हस्तऽवन्तम् । सहन्ते ।
दिव्याः । अङ्गाराः । इरिणे । निऽउप्ताः । शीताः । सन्तः । हृदयम् । निः । दहन्ति ॥ ९ ॥

उद्गीथ० [15]नीचा वर्तन्ते देवनकाले[15] क्षिप्ताः भूमौ नीचैर्वर्तमानाः लुठन्तः सन्त इत्यर्थः । उपरि स्फुरन्ति पराजयात् भीतानां द्यूतकराणां हृदयस्योपरि स्फुरन्तीव चलन्तीवेत्यर्थः । किंच अहस्तासः हस्तरहिता अपि सन्तः हस्तवन्तम् द्यूतकरम् सहन्ते पराजयकरणेन अभिभवन्त्यक्षाः। किञ्च दिव्याः दिविभवाः, अप्राकृता इत्यर्थः, अङ्गाराः अक्षलक्षणाः इरिणे आस्फारे[16] समिन्धनरहिते न्युप्ताः कितवैः प्रक्षिप्ताः शीताः सन्तः हिमस्पर्शा अपि सन्तः कितवानां हृदयं पराजयजनितदुःखेन निः दहन्ति नियमेन भस्मीकुर्वन्ति इव[17] ॥ ९ ॥

---

१. दिनः वि[2] अ[2]; नीतोदिन. वि[1]. २. जये वि[2]. ३. हर्षका…वि[2] अ[2]. ४. °णावै वि[2] अ[2]. ५. भवत वि[2] अ[2]; भवन्तः वि[1]. ६. आस्वरे मूको. ७-७. यथा समक्षाणा मूको. ८. सम्बन्धि मूको. ९. एवा मूको. १०. °पि वा मूको. ११. क्रोधा मूको. १२ °द्भिः निम् वि[2] अ[2]; स्तुनम् वि[1]. १३-१३. नास्ति वि[1]. १४. हि वि[1] १५-१५. वन° मूको. १६. आस्वरे मूको. १७. नास्ति वि[1] अ.

निधातो । ते अमी वेङ्कट० स्थले नीचीना वर्तन्ते, उपरि च[1] स्फुरन्ति आक्षिकस्य हस्त आ हस्तवर्जिता हस्तवन्तम् अभिभवन्ति[2] अयुद्धेन । केचन अन्तरिक्ष्या अङ्गारा इरिणे देवने इति परोक्षम् अक्षान् आह ॥ ९ ॥ न्युप्यमाना शीता[3] सन्त कस्यचिद् हृदयम् नि दहन्ति

जाया तप्यते कितवस्य हीना माता पुत्रस्य चरतः क्व स्वित् ।
ऋणावा बिभ्यद्धनमिच्छमानोऽन्येषामस्तमुप नक्तमेति ॥ १० ॥

जाया । तप्यते । कितवस्य । हीना । माता । पुत्रस्य । चरतः । क्व । स्वित् ।
ऋणऽवा । बिभ्यत् । धनम् । इच्छमानः । अन्येषाम् । अस्तम् । उप । नक्तम् । एति ॥ १० ॥

उद्गीथ० जाया भार्या तप्यते वियोगजसन्तापम् अनुभवति[4] कितवस्य सम्बन्धिनी 'हीना 'ओहाक्[5] त्यागे'। त्यक्ता सती । माता च सन्तप्यते पुत्रस्य कितवाख्यस्य[6] चरत क्व स्वित् अक्षपरिद्यूतस्य निर्वेदात् क्वापि गच्छत सम्बन्धिनी । किञ्च ऋणवा अक्षपराजयजनितर्णवान् सर्वत बिभ्यत् धनम् स्तेयजनितम् इच्छमान॰ कामयमान अन्येषाम् ब्राह्मणादीनाम् अस्तम् गृहम् उप एति गच्छति नक्तम् रात्रौ ॥ १० ॥

वेङ्कट० जाया तप्यते कितवस्य परित्यक्ता, माता च तप्यते क्व चित् चरत पुत्रस्य । यद्वा माता च अन्यत्र भवति । अपि [7]च ऋणवान्[7] उत्तमर्णात् बिभ्यत् निर्धन धनम् इच्छन्[8] अन्येषाम् गृहम् उप एति रात्रौ ॥ १० ॥

[9]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये चतुर्थो वर्ग[9] ॥

स्त्रियं दृष्ट्वाय कितवं तताप्रान्येषां जायां सुकृतं च योनिम् ।
पूर्वाह्णे अश्वान् युयुजे हि बभ्रून्त्सो अग्नेरन्ते वृषलः पपाद ॥ ११ ॥

स्त्रियम् । दृष्ट्वाय । कितवम् । तताप । अन्येषाम् । जायाम् । सुऽकृतम् । च । योनिम् ।
पूर्वाह्णे । अश्वान् । युयुजे । हि । बभ्रून् । सः । अग्नेः । अन्ते । वृषलः । पपाद ॥ ११ ॥

उद्गीथ० स्त्रियम् अन्येषाम् मनुष्याणाम् जायाम् जायाभूताम् दृष्ट्वाय सामर्थ्यात् सुखिता दृष्ट्वा मज्जाया[10] दुःखिता गृहं चासस्कृतमिति कितवम् सुकृतम् च सुसस्कृतं च योनिम् गृहं दृष्ट्वा तताप कितवस्तप्यते इति । अत्र[11] प्रथमाऽर्थे द्वितीया[12] । वर्तमाने च लिट् । किञ्च पूर्वाह्णे आदित्योदयानन्तरमेवत्यर्थ , अश्वान् अश्वसदृशान् अश्वान् द्यूतकर्मवोढॄन्[13] इत्यर्थ , व्याप्तॄन्[14] वा अक्षान् युयुजे युङ्क्त द्यूतकर्मणि । हि इति पदपूरण । बभ्रून् बभ्रुवर्णान् अक्षान् । युक्त्वा चतुर्थम् अह्न[15] च अग्ने अग्निसदृशस्याह्न अन्त अवसाने अस्ते आदित्ये स वृषल वृषलसदृश

---

१ नास्ति वि॰　२ °भितपन्ति वि॰　३ शिना मूको　४ °वन्ती मूको　५-५ ना हो वि॰, ओहाङ वि॰ अ　६ कितवस्य वि॰　७-७. वर्षणवान् वि॰, च ऋतुवान् वि॰; ऋतवान् अ॰. ८ इच्छमान वि॰　९-९ नास्ति मूको.　१०. जाया वि॰.　११ मन मूको.　१२. द्वितीयार्थे मूको　१३ °कमाणो° मूको.　१४. वाहकत पितॄन् वि॰, वापितॄन् वि॰ अ　१५. अह मूको.

शास्त्रातिक्रमात् शूद्रसमः कितव पश्चाद् तृट्क्षुत्पिपासार्दितः[1] भग्नपृष्ठकटिग्रीवस्कन्धदृष्टि रधोमुख जित शोकार्णवे निमग्न शयनार्थं भूमौ पतति। अथवा स वृषल शीतार्दित सन् रात्रावग्ने समीपे पतति शयनार्थम्॥ ११॥

वेङ्कट० स्त्रियम् दृष्ट्वा कितवम् तपति अक्ष अन्येषाम् जायाम् सस्कृतम्[2] च गृहम्। असमान कर्तृकतायाम्[3] अपि क्त्वाप्रत्यय। प्रात काले "अश्वान् अभियुनक्ति बभ्रुवर्णान्"[4]। स अग्ने अन्ते वृषल रात्रौ गच्छति॥ ११॥

यो वः सेनानीर्महतो गणस्य राजा व्रातस्य प्रथमो बभूव।
तस्मै कृणोमि न धना रुणध्मि दशाहं प्राचीस्तदृतं वदामि॥ १२॥

य। व। सेनाऽनी। महत। गणस्य। राजा। व्रातस्य। प्रथम। बभूव।
तस्मै। कृणोमि। न। धना। रुणध्मि। दश। अहम्। प्राची। तत्। ऋतम्। वदामि॥ १२॥

उद्गीथ० य अक्ष व युष्माकमक्षाणाम् सेनानी। कस्य। महत गणस्य महाप्रभावस्य अक्षसङ्घातस्य। राजा स्वामी च व्रातस्य तदीयसङ्घातस्य प्रथम पूर्वं बभूव भवति। तस्मै अक्षाय कृणोमि करोमि, पूजामिति शेष। न धना रुणध्मि नापि धनानि धारयामि, यदि भवन्ति तत्प्रभावात्, अतो ददामीत्यर्थ। दश प्राची दशवारान्[5] दशकृत्व इत्यर्थ। तत् [6]तादर्थ्ये चतुर्थ्या लुगत्र[6] द्रष्टव्य। तस्मै तदर्थम् तदाराधनार्थमित्यर्थ, ऋतम् सत्यम् अहम् वदामि महदेतत् तप द्यूतकराणा यत् सत्यवचनम्। एतज्ज्ञात्वा मम प्रसीदतु जयस्य कर्ता भवतु उक्तगुणोऽक्ष इत्यभिप्राय॥ १२॥

वेङ्कट० य युष्माकम् अक्षाणाम्[7] महत गणस्य सेनानी बभूव, राजा च[8] व्रातस्य[9] मुख्य। गणव्रातयो अल्पो भेद, तस्मै अह करोमि अञ्जलिम्। अत ऊर्ध्वं न अहम् धनानि अक्षार्थम् रुणध्मि। तदेवाऽऽह — दश अहम् प्राची अङ्गुली करोमि। तत् इदम् अह सत्यमेव ब्रवीमि इति॥ १२॥

अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित् कृषस्व वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः।
तत्र गावः कितव तत्र जाया तन्मे वि चष्टे सवितायमर्यः॥ १३॥

अक्षै। मा। दीव्य। कृषिम्। इत्। कृषस्व। वित्ते। रमस्व। बहु। मन्यमान।
तत्र। गाव। कितव। तत्र। जाया। तत्। मे। वि। चष्टे। सविता। अयम्। अर्य॥ १३॥

उद्गीथ० ऋषिरात्मानम् अन्तरात्मकर्मात्मरूपेण[10] द्विधा विभज्य कर्मात्मान निवर्तयन् आह — हे कितव! मम कर्मात्मन्[1] बहुप्रत्यवायदर्शनात् अक्षै मा दीव्य मा देवी। कृषिम् इत्

१. क्षुत्पि° वि², कृत्क्षुत्पिपासार्दित वि³ अ २ सुस वि'. ३ असमान° वि³ अ'; समानकर्तृकतया° वि². ४ ४ स्वामिग्रनक्तिबभ्रू° वि³ अ' ५ दशवान् मूको ६ ६. °थ्यौर लुगत्र वि', °र्थ्येलुगत्र वि³ अ ७. नास्ति वि' ८. व वि³ अ', प वि² ९. प्रातस्य वि', व्रातस वि², धौतस्य अ'. १०. अन्तरात्मरूपेण मूको

कृषस्व कृषिमेव कुरु। वित्ते धने न्यायोपात्ते रमस्व रतिं कुरु सन्तोषं भावय, न कितवान्यायोपात्ते द्यूतार्जिते, बहु मन्यमानः। कस्मात् कारणात् कृषिमित् कृषस्वेति ब्रवीमि। यस्मात् तत्र कृषौ कृष्यमाणायां सत्याम् गावः, भवन्तीति शेषः। तत्र एव जाया भवति। तत् मे वि चष्टे, तदेव[1] मह्यं विविधम् आख्यातवान् [2]श्रुतिस्मृत्यागमसम्प्रदायकरणः सर्वात्मा[2] सविता [3]आदित्य इत्यर्थः[3], अयम् [4]नभसि दर्शनगोचरतामापन्नः[4] नः अर्यः सर्वस्येश्वरः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० [5]अक्षैः मा[5] दीव्यः। कृषिम् एव कृषस्व। आत्मीये धने रमस्व तदेव बहु मन्यमानः। तत्र कृष्याम् गावः कितव![6] सन्ति, तत्र जाया। तत् मे वि चष्टे सविता अयम् ईश्वरः ॥ १३ ॥

मि॒त्रं कृ॑णुध्वं॒ खलु॑ मृ॒ळता॑ नो॒ मा नो॑ घो॒रेण॑ चरता॒भि धृ॒ष्णु ।
नि वो॒ नु म॒न्युर्वि॑शता॒मरा॑तिर॒न्यो ब॑भ्रू॒णां प्रसि॑तौ॒ न्व॑स्तु ॥ १४ ॥

मि॒त्रम्। कृ॒णु॒ध्व॒म्। खलु॑। मृ॒ळत॑। नः॒। मा। नः॒। घो॒रेण॑। च॒र॒त॒। अ॒भि। धृ॒ष्णु। नि। वः॒। नु। म॒न्युः। वि॒श॒ता॒म्। अरा॑तिः। अ॒न्यः। ब॒भ्रू॒णाम्। प्रऽसि॑तौ। नु। अ॒स्तु ॥ १४ ॥

उद्गीथ० मित्रम् स्निग्धम् कृणुध्वम् यूयम् अभि धृष्णु तृतीयार्थे प्रथमैषा। अभिधृष्णुना(?) सर्वार्थापहारित्वाद्[7] घोरम् सर्वार्थानामभिभवित्रा, अपहारिणेत्यर्थः। [8]मा नः घोरेण चरत[8] अक्षव्यसनम् अस्माकं [9]मा कार्ष्टेत्यर्थः[9]। किं तर्हि करवाम। [10]उच्यते। नः मृळत कुरुत सुखमस्मभ्यमित्यर्थः[10]। [7]वः मन्युः नु नि विशताम्[7]। क्रुद्धेषु च युष्मासु अस्मत्तः अन्यः अरातिः अस्मच्छत्रुः बभ्रूणाम् बभ्रुवर्णानां युष्माकम् अक्षाणां सम्बन्धिन्यां[11] प्रसितौ प्रबन्धने [12]व्यसनलक्षणे नु[12] क्षिप्रम् अस्तु भवतु। अन्यस्य अस्मच्छत्रोः अक्षव्यसनमस्तु, माऽस्माकमित्यर्थः[13] ॥ १४ ॥

वेङ्कट० मैत्रीम् अस्मासु कृणुध्वम्। सुखयत अस्मान्। [14]मा अस्मान्[14] घोरेण अमैत्र्या अभि चरत। अन्यः बभ्रुवर्णानां[16] प्रबन्धने[17] धृष्टः[15] शत्रुभूतो युष्माकम् मन्युः नि विशताम् विरमतु। भवतु ॥ १४ ॥

[7]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये पञ्चमो वर्गः[7] ॥

[३५]

[1]लुशो धानाक ऋषिः। विश्वे देवा देवता। जगती छन्दः, त्रयोदशीचतुर्दश्यौ त्रिष्टुभौ[1]।

अबु॑ध्रमु॒ त्य इन्द्र॑वन्तो अ॒ग्नयो॒ ज्योति॒र्भर॑न्त उ॒षसो॒ व्यु॑ष्टिषु ।
म॒ही द्यावा॑पृथि॒वी चे॑तता॒मपो॒ऽद्या दे॒वाना॒मव॒ आ वृ॑णीमहे ॥ १ ॥

१. तद्देव मूको. २-२. °सम्प्रदानकरणसर्वात्मा मूको. ३-३. °दित्यर्थः मूको. ४-४. न भवसि दर्शनगोचरतावन्नः मूको. ५-५. नास्ति वि[1]. ६. कित वि[2] अ[1]; कितवः वि[1]. ७-७. नास्ति मूको. ८. °प्रहारत्वात् मूको. ९-९ मार्ष्टेत्य° मूको. १०-१०. उच्यामे सम्यमित्यर्थः मूको. ११. °न्यान् मूको. १२-१२. °क्षणेन मूको. १३. °र्थः। इत्यृग्वेदभाष्ये उद्गीथाचार्यकृतौ प्रमेति सूक्तं समाप्तम् वि[2] अ. १४-१४. नास्ति वि[1]. १५. सृष्ट वि[2] अ[1]; धृष्ट वि[1]. १६. बभ्रू° मूको. १७. ब° मूको.

अबुध्रम् । ऊँ इति । त्ये । इन्द्रऽवन्त । अग्नय । ज्योति । भरन्त । उषस । विऽउष्टिषु ।
मही इति । द्यावापृथिवी इति । चेतताम् । अप. । अद्य । देवानाम् । अव । आ । वृणीमहे ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तर सूक्तम् अबुध्रम्' इति चतुर्दशर्चं वैश्वदेवम् धनाकस्य[1] पुत्रो धानाको लुशो[2] ददर्श। अबुध्रम् उ त्ये। अबुध्रम् 'झोऽन्त' (पा ७,१,३) इति 'झ इत्यस्यान्तादेशो' नकारस्य छान्दसो मकार । अबुध्रन् बुध्यन्ते स्वमधिकार हविर्वहनादिक कर्तृत्वेनावगच्छन्ति। उ इति पदपूरण । त्ये ते यजमानस्य, अभ्युदयनि श्रेयसहेतव[4] इत्यध्याहार्यम्, इन्द्रवन्त यष्टव्येन इन्द्रादित्यादिदेवगणेन[5] तद्वन्त इत्यर्थः, अग्नयः आहवनीयादय अस्मदीया ज्योति स्वदीप्तिं ज्वालालक्षणाम् भरन्त ऊर्ध्वं हरन्त नयन्त इत्यर्थ, 'आकारो इति दोप[6]'। [7]कदा। उषस व्युष्टिषु व्युच्छनेषु तमसा विवासनकालेषु। किञ्च मही महत्यौ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ चेतताम् जानीताम्[7]। किम्। अप कर्म अस्मत्कर्माङ्गभावादिस्वाधिकारयुक्तम्[8]। वयमपि च अद्य अस्मिन्नहनि देवानाम् अस्मत्कर्माङ्गभूतानां[9] प्रसन्नाना सता सम्बन्धि[10] अव रक्षण स्वर्गतिं तर्पण वा आ वृणीमहे आभिमुख्येन मर्यादया वा प्रार्थयामहे देवान् ॥ १ ॥

वेङ्कट० [11]लुशो धानाक[11]। प्रबुद्धा [12]आसन् अमी[12] इन्द्रवन्त अग्नय ज्योति धारयन्त उषस व्युच्छनेषु। महत्यौ द्यावापृथिव्यौ जानीताम् कर्म। अद्य देवानाम् रक्षणम् वयम् आ वृणीमहे ॥ १ ॥

दिवस्पृथिव्योरव आ वृणीमहे मातॄन्त्सिन्धून्पर्वताञ्छर्यणावतः ।
अनागास्त्वं सूर्यमुषासमीमहे भद्रं सोमः सुवानो अद्या कृणोतु नः ॥ २ ॥

दिव पृथिव्यो । अव । आ । वृणीमहे । मातॄन् । सिन्धून् । पर्वतान् । शर्यणाऽवत ।
अनागा ऽत्वम् । सूर्यम् । उषसम् । ईमहे । भद्रम् । सोम । सुवान । अद्य । कृणोतु । न ॥ २ ॥

उद्गीथ० दिवस्पृथिव्यो द्यावापृथिव्यो सम्बन्धि अव रक्षण तर्पण वा आ वृणीमहे आभिमुख्येन मर्यादया वा प्रार्थयामहे। मातॄन् सर्वस्य मातॄन् सिन्धून् स्यन्दितॄन् नदान् पर्वतान् च हिमवदादीन् शैलान् मघवत्त्वात्[13]। कीदृशान्। शर्यणावत[14] [15]सर्वस्य सारभूतानित्यर्थ[15]। अव आ वृणीमहे इत्यनुवर्तत। किंच अनागास्त्वम् कर्मवैगुण्यजनितापराधवर्जितत्वम् सूर्यम् उषसम् च ईमहे वयम्। किंच भद्रम् कल्याणम् सोम सुवान अभिषूयमाण अद्य अस्मिन् अहनि कृणोतु करोतु न अस्माकम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० द्यावापृथिव्यो पालनम् आ वृणीमह लोकस्य निर्मातॄन् सिन्धून् शिलोच्चयाश्च शर्यणावत

---

१ लुशस मूको २ नास्ति मूको ३ ३. इत्यस्यान्ता° मूको. ४ °दयिनिनिश्रेय° मूको. ५ °द्रादिदेव° वि¹, °द्रादित्येदव° वि² अ ६ ६. वान्शाव मूको ७ ७ नास्ति मूको पूर्त्ति सायणानुसारिणी द्र ८ °मावान् स्वाधिका° वि² अ, °मावत् इति स्वाधिका° वि¹. ९. °मांशभू° मूको १०. सम्बन्धी मूको ११ ११ लुशो धोनाक वि¹ अ¹, लुशो धनाक वि². १२ १२ °मि वि¹ अ¹, आसमी वि² १३ मेघत्वात् मूको १४ अर्थेन्दावत वि¹ अरवाम्बावत वि², अप्यम्बावत अ १५ १५ सर्वस्यासारभू° मूको

सरसः समीपवर्तिनः। तथा सूर्यम् उषसम् च अनागास्त्वम् याचामहे। भद्रम् सोमः च सूयमानः अद्य[1] कृणोतु अस्माकम्[2] ॥ २ ॥

द्यावा॑ नो अ॒द्य पृ॑थि॒वी अना॑गसो म॒ही त्रा॑येतां सु॒वि॒ताय॑ मा॒तरा॑ ।
उ॒षा उ॒च्छन्त्यप॑ बाधताम॒घं स्व॒स्त्य१॒॑ग्निं स॑मि॒धान॑मीमहे ॥ ३ ॥

द्यावा॑ । नः॒ । अ॒द्य । पृ॒थि॒वी इति॑ । अना॑गसः । म॒ही इति॑ । त्रा॒येता॑म् । सु॒वि॒ताय॑ । मा॒तरा॑ ।
उ॒षाः । उ॒च्छन्ती॑ । अप॑ । बा॒ध॒ता॒म् । अ॒घम् । स्व॒स्ति । अ॒ग्निम् । स॒म्ऽइ॒धान॑म् । ई॒म॒हे॒ ॥ ३ ॥

उद्गीथ० द्यावा पृथिवी इति व्यवहितयोः सम्बन्धः। द्यावापृथिव्यौ नः अस्मान् अनागसः कर्मवैगुण्यजनितापराधवर्जितान् मही महत्यौ त्रायेताम् सर्वतः पालयेताम् सुविताय सुगताय स्वर्गप्राप्त्यर्थमित्यर्थः, मातरा मातरौ सर्वस्य मातृभूते। किंच उषाः उच्छन्ती तमांसि विवासयन्ती अप बाधताम् कर्माङ्गभावं प्रतिपद्यमाना अपनयत्वस्माकम् अघम् पापम्। किञ्च स्वस्ति सर्वप्रकारमविनाशम् अग्निम् आहवनीयादिकम् समिधानम् कर्मार्थम् सम्यग् दीप्यमानम्[3] ईमहे याचामहे वयम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० द्यावापृथिव्यौ अस्मान् अद्य अपापान्[4] महत्यौ रक्षेताम् सुखार्थम्[5] मातरौ। तथा उषाः[6] अपि उच्छन्ती अप बाधताम् पापम्। अविनाशम् अग्निम् समिधानम् याचामहे ॥ ३ ॥

इ॒यं न॑ उ॒स्रा प्र॑थ॒मा सु॒दे॒व्यं॑ रे॒वत् स॒निभ्यो॑ रे॒वती॒ व्यु॑च्छतु ।
आ॒रे म॒न्युं दु॒र्वि॒दत्र॑स्य धीमहि स्व॒स्त्य१॒॑ग्निं स॑मि॒धान॑मीमहे ॥ ४ ॥

इ॒यम् । नः॒ । उ॒स्रा । प्र॒थ॒मा । सु॒ऽदे॒व्य॑म् । रे॒वत् । स॒निऽभ्यः॑ । रे॒वती॑ । वि । उ॒च्छ॒तु॒ ।
इ॒यम् । नः॒ । उ॒स्रा । प्र॒थ॒मा । सु॒ऽदे॒व्य॑म् । रे॒वत् । स॒निऽभ्यः॑ । रे॒वती॑ । वि । उ॒च्छ॒तु॒ ॥

उद्गीथ० इयम् उस्रा यजमानभोगानाम् अवश्यायानां देवयागानां च उत्स्राविणी[7], कर्माङ्गभावप्रतिपत्त्या कर्त्रीत्यर्थः, प्रथमा देवयागकाङ्क्षिणां पूर्वा सुदेव्यम् शोभनं देवयोग्यं च रेवत् दृष्टादृष्टफललक्षणेन अस्मभ्यं दातव्येन धनेन तद्वत्। किं तत्। सामर्थ्याद् हि[8] प्रधानयागकालत्वम्। रेवती धनवती वि उच्छतु तमांसि विवासयतु उषाः। किञ्च आरे अस्मत्तो दूरे मन्युम् क्रोधम् दुर्विदत्रस्य [9]दुर्धनस्य पुरुषस्य धीमहि[9]। व्याख्यातार्थोऽयं पादः। आदरार्थं च पुनः पुनर्वचनम् ॥ ४ ॥

१. आ मूको. २. इति अ[1]. ३. °नमग्निम् मूको. ४. अवाचान् वि[2] अ[1]; अपापात् वि[1]. ५. सुखा° वि[1,2]. ६. उषा मूको. ७. उस्रा° मूको. ८. नास्ति वि[1]. ९-९. नास्ति मूको.

वेङ्कट० इयम् अस्मभ्यम् उषा मुख्या सुदेवानामर्हम्[1] वि उच्छतु धनयुक्तम् च भजमानेभ्यो धनवती। दूरं क्रोधम्[2] दुर्धनस्य नि धीमहि इति ॥ ४ ॥

प्र याः सिस्रते सूर्यस्य रश्मिभिर्ज्योतिर्भरन्तीरुषसो व्युष्टिषु ।
भद्रा नो अद्य श्रवसे व्युच्छत स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ५ ॥

प्र । याः । सिस्रते । सूर्यस्य । रश्मिऽभिः । ज्योतिः । भरन्तीः । उषसः । विऽउष्टिषु ।
भद्राः । नः । अद्य । श्रवसे । वि । उच्छत । स्वस्ति । अग्निम् । सम्ऽइधानम् । ईमहे ॥ ५ ॥

उद्गीथ० याः उषसः प्र सिस्रते 'प्र इत्येतत्[3] सम् इत्येतस्य स्थाने[4]। सङ्गच्छन्ते सूर्यस्य रश्मिभिः सह ज्योतिः दीप्तिम् आत्मीयाम्[5] भरन्ती भरन्त्यो 'विक्षिपन्त्य इत्यर्थः', व्युष्टिषु तमसां विवासनवेलासु, ताः उषसः भद्राः न कल्याण्यः[6] अस्माकम् अद्य प्रधानयागाहनि श्रवसे कीर्त्यर्थम् अन्नार्थं वा वि उच्छत परोक्षरूपेण प्रक्रान्तत्वादत्र प्रथमस्य स्थाने मध्यमः। व्युच्छन्तु तमांसि विवासयन्तु। वयमपि उषसः प्रसादात् अद्य लब्धकीर्तयो लब्धधना वा सन्तः स्वस्ति अग्निम् समिधानम् ईमहे ॥ ५ ॥

वेङ्कट० प्र सिस्रते याः[7] सूर्यस्य रश्मिभिः सह ज्योतिः भरन्ती उषसः आत्मनो व्युच्छनेषु, ताः यूयं भजनीयाः अस्माकम् अद्य अन्नाय वि उच्छत ॥ ५ ॥

'इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये षष्ठो वर्गः[8]॥

अनमीवा उषस आ चरन्तु न उदग्नयो जिहतां ज्योतिषा बृहत् ।
आयुक्षातामश्विना तूतुजिं रथं स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ६ ॥

अनमीवाः । उषसः । आ । चरन्तु । नः । उत् । अग्नयः । जिहताम् । ज्योतिषा । बृहत् ।
अयुक्षाताम् । अश्विना । तूतुजिम् । रथम् । स्वस्ति । अग्निम् । सम्ऽइधानम् । ईमहे ॥ ६ ॥

उद्गीथ० अनमीवाः अरोगाः उषसः आ चरन्तु आगच्छन्तु नः अस्माकम्, कर्मार्थमिति शेषः। अग्नयः च आहवनीयादयः उत् जिहताम् उद्गच्छन्तु ज्योतिषा ज्वालालक्षणेन बृहत् तृतीयार्थे प्रथमैषा। लुग् वा तृतीयायाः। बृहता। देवयागार्थमुज्ज्वलितेषु वह्निषु आ (?) अयुक्षाताम्[9] आङुपसर्गश्रुतः (?) योग्यक्रियापदाध्याहारः कार्यः। अस्मद्यज्ञम् आगन्तुं[10] युवाम् अश्विनौ तूतुजिम् क्षिप्रं शीघ्रगमनम्[12] रथम् रासभाभ्याम्। देवयागे सन्निवृत्ते स्वस्ति अग्निम् समिधानम् ईमहे ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अरोगाः उषसः आ चरन्तु अस्मान्। उत् गच्छन्तु च अग्नयः[13] ज्योतिषा युक्ताः। अश्विनौ च क्षिप्रम् रथम् अयुक्षाताम् युक्तवन्तौ[14] ॥ ६ ॥

---

१ °वानार्हम् वि[1] °वानाय अ[1] °वानार्हो वि[2] २ क्रोध मूको ३-३ प्रेरयेव मूको ४ स्थानेन मूको ५ °त्मीयात मूको ६-६ °न्त्यर्थः वि[1][2] °न्त्य अ. ७ कल्याणा मूको. ८ या मूको ९-९ नास्ति मूको १० दयु° वि[2] अ ११ °गच्छन्तु मूको १२ शीघ्रमाग° मूको १३ आग्नेय मूको १४ युक्ताम् वि[1] यु ताम वि[2], युक्तिमम् अ[1]

श्रेष्ठं नो अद्य सवितर्वरेण्यं भागमा सुव स हि रत्नधा असि ।
रायो जनित्रीं धिषणामुप ब्रुवे स्वस्त्य१ग्निं समिधानमीमहे ॥ ७ ॥

श्रेष्ठम् । नः । अद्य । सवितः । वरेण्यम् । भागम् । आ । सुव । सः । हि । रत्नऽधाः । असि ।
रायः । जनित्रीम् । धिषणाम् । उप । ब्रुवे । स्वस्ति । अग्निम् । सम्ऽइधानम् । ईमहे ॥ ७ ॥

उद्गीथ० श्रेष्ठम् प्रशस्यतमम् नः अस्मदर्थम् अद्य हे सवितः! वरेण्यम् वरणीयं च भागम् भजनीयं च देवमनुष्याद्युपभोगार्हं धनम् आ सुव अभ्यनुजानीहि, देहीत्यर्थः । कस्मादेवमुच्यते[1] । यस्त्वम्[2] अस्माभिरर्थितः, सः त्वम् हि यस्मात् रत्नधाः असि धनानां दाता संविभक्ता भवसि सर्वस्मै । उक्तं च मन्त्रान्तरे 'विभक्तारं हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः । सवितारं नृचक्षसम्' (ऋ १,२२,७) इति । इममेव मन्त्रमधिकृत्य ब्राह्मणमपि भवति अस्मिन्नेवार्थे—'तदेप[3] सविता विभक्ताभ्यः प्रजाभ्यो विभजत्यप्योषधिभ्योऽपि वनस्पतिभ्यः' (माश १०,२,६,५) इत्यादिकम् । रायः धनस्य जनित्रीम् जनयित्रीम् उत्पादयित्रीम्[4] धिषणाम् सर्वदेवस्तुतिलक्षणां वाचम् उप ब्रुवे उपगम्य ब्रवीमि, धनम् उक्तलक्षणम् अस्मभ्यं देहीति । किञ्च स्वस्ति अग्निम् समिधानम् ईमहे ॥ ७ ॥

वेङ्कट० [5]श्रेष्ठम् अस्मभ्यम्[5] अद्य सवितः! वरणीयम् भागम् आ सुव । सः हि त्वम् रत्नधाः भवसि । धनस्य जनयित्रीम् धिषणाम् देवीम् उप स्तौमि ॥ ७ ॥

पिपर्तु मा तदृतस्य प्रवाचनं देवानां यन्मनुष्या३ अमन्महि ।
विश्वा इदुस्राः स्पळुदेति सूर्यः स्वस्त्य१ग्निं समिधानमीमहे ॥ ८ ॥

पिपर्तु । मा । तत् । ऋतस्य । प्रऽवाचनम् । देवानाम् । यत् । मनुष्याः । अमन्महि ।
पिपर्तु । मा । तत् । ऋतस्य । प्रऽवाचनम् । देवानाम् । यत् । मनुष्याः । अमन्महि ।
विश्वाः । इत् । उस्राः । स्पट् । उत् । एति । सूर्यः । स्वस्ति । अग्निम् । सम्ऽइधानम् । ईमहे ॥

उद्गीथ० पिपर्तु ईप्सितार्थसम्प्रदानेन[6] पालयतु मा माम् तत् ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा यथाभूतस्य गुणगणस्य सम्बन्धि प्रवाचनम् प्रकर्षेणोच्यन्ते देवतागुणाः अनेनेति प्रवाचनं स्तोत्रम् देवानाम् स्वभूतार्थाय वा यत् स्तोत्रम् मनुष्याः यजमानमनुष्या वयम् अमन्महि कर्तुं ज्ञातवन्तः कृतवन्त इत्यर्थः । विश्वाः इत् सर्वा 'उस्राः रश्मीन् भोगानाम् उत्स्राविणीः[7] वा स्तुतीः आत्मनि स्पट् 'स्पश बन्धने' इत्यस्य वा 'स्पश ग्रहणश्लेषणयोः' इत्यस्य 'वा क्विबन्तस्यैतद्रूपम्[8] । बध्नन् गृह्णन् श्लेषयन् वा उत् एति उद्गच्छति सूर्यः । स च माम् ईप्सितार्थसम्प्रदानेन पालयतु इति योज्यम् । स्वस्ति अग्निम् समिधानम् ईमहे ॥ ८ ॥

वेङ्कट० पालयतु[9] [10]माम् तत् सत्यस्य[10] प्रवचनम्[11] देवानाम्, यत् मनुष्याः ब्रूमः । सर्वाः एव उषसः स्पृशन् अवगच्छन् वा उत् एति सूर्यः । तत इदम् अमृतम् इति ॥ ८ ॥

---

१. °च्यते वि'　२. हि य° मूको.　३. तदेव मूको　४. उत्पाद° मूको.　५-५. नास्ति वि'.
६. रचिताथ° मूको.　७-७. ग्रोः रश्मिम् भोगानां उत्स्रावि° मूको.　८-८. वाह् क्विबोगियन्येतद्रूपम् मूको.
९. पारयतु मा पारयतु वि' अ'; पारय° वि'.　१०-१०. स्व वि'.　११. °न वि' अ'.

अद्वेषो अद्य बर्हिषः स्तरीमणि ग्राव्णां योगे मन्मनः साध ईमहे ।
आदित्यानां शर्मणि स्था भुरण्यसि स्वस्त्य१ग्निं समिधानमीमहे ॥ ९ ॥

अद्वेषः । अद्य । बर्हिषः । स्तरीमणि । ग्राव्णाम् । योगे । मन्मनः । साधे । ईमहे ।
आदित्यानाम् । शर्मणि । स्थाः । भुरण्यसि । स्वस्ति । अग्निम् । समऽइधानम् । ईमहे ॥ ९ ॥

उद्गीथ० अद्वेषः अद्वेष्टारः प्रीता वयं देवानाम् अत्यन्तभक्ताः सन्त इत्यर्थः, अद्य बर्हिषः वेदिस्तरणस्य स्तरीमणि स्तरणे सति ग्राव्णाम् च योगे[1] अभिषवार्थं सोमेन[2] सह संयोगे सति मन्मनः मननीयस्य साधे साधने करणे च सति ईमहे ईप्सितमर्थं याचामहे देवान्[3] । किञ्च आदित्यानाम् स्वभूते शर्मणि गृहे मण्डलाख्ये विमानाख्ये वा स्थाः तद्भावापत्त्या "स्थाता सन्" त्वम् हे मदीयान्तरात्मन्! भुरण्यसि भुरण्यतिर्गतिकर्मा (तु. निघ २, १४) । लोडर्थेऽत्र लट्। भुरण्य[4] स्तुतिभिरुपगच्छ आदित्यान् स्तुहीत्यर्थः । किञ्च स्वस्ति अग्निम् समिधानम् ईमहे ॥ ९ ॥

वेङ्कट० द्वेषवर्जितान् अद्य बर्हिषः स्तरणे ग्राव्णाम् च योगे अभिलषितस्य[5] साधके याचामहे आदित्यान्[6] । तेषाम् आदित्यानाम् सुखे तिष्ठन् कर्तव्यान् बिभर्षि गच्छसि वा स्तोतः! इति ॥ ९ ॥

आ नो बर्हिः सधमादे बृहद्दिवि देवाँ ईळे सादया सप्त होतॄन् ।
इन्द्रं मित्रं वरुणं सातये भगं स्वस्त्य१ग्निं समिधानमीमहे ॥ १० ॥

आ । नः । बर्हिः । सधऽमादे । बृहत् । दिवि । देवान् । ईळे । सादय । सप्त । होतॄन् ।
इन्द्रम् । मित्रम् । वरुणम् । सातये । भगम् । स्वस्ति । अग्निम् । समऽइधानम् । ईमहे ॥ १० ॥

उद्गीथ० आ इत्युपसर्गः सादयेत्यनेन क्रियापदेन सह सम्बन्धयितव्यः । नः[8] अस्माकं स्वभूतं वेदिस्तरणम् बर्हिः बृहत् 'देवान् आ सादय' त्वं हे अग्ने! । कुत एतत् । 'इहाय दैव्यं जनं बर्हिरा सादया वसो' (ऋ १,४५,९) इत्येवमादिष्वाग्नेयेषु मन्त्रेषु अग्नेरुच्यमानत्वात् । किमर्थम्[9] आसादयानि । सधमादे सहमादनाय सहभूतानां हर्षाय तर्पणायेत्यर्थः । दिवि दीप्ते च बर्हिषि त्वयाऽऽसादितांश्च देवान् अहम् ईळे स्तौमि सप्त सप्तसङ्ख्याकान् होतॄन् च स्वपुरुषान् आसादय । इन्द्रम् मित्रम् वरुणम् भगम् च आसादय । किमर्थं चासादयानि[11] । सातये सर्वार्थलाभाय । किञ्च स्वस्ति अग्निम् समिधानम् ईमहे ॥ १० ॥

वेङ्कट० आभिमुख्येन स्तौमि अस्माकं यज्ञे, बर्हिः इति यज्ञनाम, सह यत्र मदन्ति, बृहति

---

१. °गेउ मूको. २. सोमो मूको. ३. वयं देवान् मूको. ४-४. स्त स्थाता स मूको. ५. तुरस मूको. ६. अभिवर्षि° वि°, अद्विषि° वि°; अद्विषतस्य अ°. ७. °त्यानाम मूको ८. नास्ति मूको. ९. देवाना सा° मूको. १०. किमुत्थम मूको. ११. °दयन्ति किमर्थम् मूको.

दीप्ते देवान्। सादय तत्र सप्त वषट्कर्तॄन्। इन्द्रादींश्च स्तौमि धनलाभाय इति ॥ १० ॥

[1]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये सप्तमो वर्गः[1] ॥

त आ॑दि॒त्या आ ग॑ता स॒र्वता॑तये वृ॒धे नो॑ य॒ज्ञम॑वता सजोषसः ।
बृह॒स्पतिं॑ पू॒षण॑म॒श्विना॒ भगं॑ स्व॒स्त्य१॒॑ग्निं स॑मिधा॒नमी॑महे ॥ ११ ॥

ते । आ॒दि॒त्याः । आ । ग॒त॒ । स॒र्वऽता॑तये । वृ॒धे । नः॒ । य॒ज्ञम् । अ॒व॒त॒ । स॒ऽजो॒ष॒सः॒ ।
बृह॒स्पति॑म् । पू॒षण॑म् । अ॒श्विना॑ । भग॑म् । स्व॒स्ति । अ॒ग्निम् । स॒म्ऽइ॒धा॒नम् । ई॒म॒हे॒ ॥ ११ ॥

उद्गीथ० ते आदित्याः! आ गत आगच्छत। किमर्थम्। सर्वतातये 'सर्वदेवात्तातिल्' (पा ४,४,१४२) इत्येवमयं[2] स्वार्थिकः तातिल् प्रत्ययः। सर्वस्मै, अस्मभ्यं यज्ञाङ्गभावाय। अथवा तनोते तातिशब्दः[3] यज्ञसन्ततिवचनः[4]। सर्वयज्ञसन्तानाय विस्ताराय निर्विघ्नेन निर्वर्तनायेत्यर्थः[5]। आगत्य च सर्वप्रकारया वृद्ध्या वर्धनाय नः अस्माकम् यज्ञम् अवत रक्षत यूयम् हे सजोषसः समानप्रीतयः! समानसेवनाः[6]। बृहस्पतिम् पूषणम् अश्विना भगम् च देवम्, ब्रूम इति शेषः। किञ्च स्वस्ति अग्निम् समिधानम् ईमहे ॥ ११ ॥

वेङ्कट० ते[6] आदित्याः! आ गच्छत यज्ञार्थम्। वर्धनाय अस्माकम् यज्ञम् प्रति गच्छत हे सङ्गताः!। बृहस्पत्यादींश्च अविनाशं[7] याचामहे ॥ ११ ॥

तन्नो॑ देवा यच्छत सुप्रवाच॒नं छ॒र्दिरा॑दित्याः सु॒भरं॑ नृ॒पाय्य॑म् ।
पश्वे॑ तो॒काय॒ तन॑याय जी॒वसे॑ स्व॒स्त्य१॒॑ग्निं स॑मिधा॒नमी॑महे ॥ १२ ॥

तत् । नः॒ । दे॒वाः॒ । य॒च्छ॒त॒ । सु॒ऽप्र॒वा॒च॒नम् । छ॒र्दिः । आ॒दि॒त्याः॒ । सु॒ऽभर॑म् । नृ॒ऽपाय्य॑म् ।
पश्वे॑ । तो॒काय॑ । तन॑याय । जी॒वसे॑ । स्व॒स्ति । अ॒ग्निम् । स॒म्ऽइ॒धा॒नम् । ई॒म॒हे॒ ॥ १२ ॥

उद्गीथ० तत् नः अस्मभ्यं हे देवाः! यच्छत दत्त सुप्रवाचनम् सुष्ठु शोभनं प्रवचनार्हम्, अत्यन्तशोभनमित्यर्थः, छर्दिः गृहं हे आदित्याः! सुभरम् सुष्ठु धारयितृ सुखनिवासं[8] सुसमृद्धं वेत्यर्थः, नृपाय्यम् नृणां पातृ रक्षितृ सुसङ्गुप्तं चेत्यर्थः। किमर्थम्। पश्वे तोकाय तनयाय सर्वत्र[9] षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। पशूनां पुत्रस्य पौत्रस्य अपत्यस्य च सर्वस्य अस्मदादिकस्य जीवसे सुखजीवनाय। किंच स्वस्ति अग्निम् समिधानम् ईमहे ॥ १२ ॥

वेङ्कट० [10]तत्! न देवाः![10] प्र यच्छत सुप्रवाचनम् छर्दिः गृहम् आदित्याः! सुपूर्णम्[11] नृणां रक्षकम् पश्वे पुत्राय पौत्राय च जीवनार्थमिति ॥ १२ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. इति इवमय मूको. ३. °शब्दः वि[1] अ[1]. ४. °वचन वि[1] अ[1]. ५. निवर्तना° मूको ६. नास्ति वि[1] अ[1]; तत्र वि[1]. ७. विनाश मूको. ८. सुखानि वर्ष मूको. ९. नास्ति वि[1]. १०-१०. नास्ति वि[1]. † ते वि[1] अ[1] ११ सुपर्णं वि[1] अ[1], सम्पूर्णं वि[1].

विश्वे॑ अ॒द्य म॒रुतो॒ विश्व॑ ऊ॒ती विश्वे॑ भवन्त्व॒ग्नयः॒ समि॑द्धाः ।
विश्वे॑ नो दे॒वा अव॒सा ग॑मन्तु॒ विश्व॑मस्तु॒ द्रवि॑णं॒ वाजो॑ अ॒स्मे ॥ १३ ॥

विश्वे॑ । अ॒द्य । म॒रुतः॑ । विश्वे॑ । ऊ॒ती । विश्वे॑ । भ॒व॒न्तु॒ । अ॒ग्नयः॑ । सम्ऽइ॑द्धाः ।
विश्वे॑ । नः॒ । दे॒वाः । अव॑सा । आ । ग॒म॒न्तु॒ । विश्व॑म् । अ॒स्तु॒ । द्रवि॑णम् । वाजः॑ । अ॒स्मे इति॑ ॥

उद्गीथ० विश्वे सर्वे अद्य अस्मिन् प्रधानयागदिवसे मरुतः विश्वे सर्वे मरुद्गणसहिताः[1] देवगणाः रुद्रादयः ऊती ऊत्या भवनेन[2] रक्षणेन निमित्तेन विश्वे देवाः नः अस्माकम् अवसा रक्षणेन निमित्तेन आ गमन्तु आगच्छन्तु दृष्टादृष्टभयात् अस्माकं संरक्षणार्थम्। आगतेषु च देवेषु विश्वे सर्वे अग्नयः आहवनीयादयः समिद्धाः सन्दीप्ताः भवन्तु कर्मार्थम्। अग्निषु देवयागे च निर्वृत्ते देवप्रसादात् विश्वम् सर्वम् अस्तु भवतु द्रविणम् धनम् वाजः अन्नं च अस्मे अस्मासु ॥ १३ ॥

वेङ्कट० 'सर्वे अद्य' मरुतः व्याप्ताः रक्षणाय भवन्तु। विश्वे भवन्तु अग्नयः च समिद्धाः। सर्वे अस्मान् देवाः रक्षणेन आ गच्छन्तु। विश्वम् अस्तु धनम् अन्नम् च अस्मासु ॥ १३ ॥

यं दे॑वा॒सोऽव॑थ॒ वाज॑सातौ॒ यं त्राय॑ध्वे॒ यं पि॑पृ॒थात्यंहः॑ ।
यो वो॑ गोपी॒थे न भ॒यस्य॒ वेद॒ ते स्या॑म दे॒ववी॑तये तु॒रासः॑ ॥ १४ ॥

यम् । दे॒वा॒सः॒ । अव॑थ । वाज॑ऽसातौ । यम् । त्राय॑ध्वे । यम् । पि॒पृ॒थ । अति॑ । अंहः॑ ।
यः । वः॒ । गो॒ऽपी॒थे । न । भ॒यस्य॑ । वेद॑ । ते । स्या॒म॒ । दे॒वऽवी॑तये । तु॒रासः॑ ॥ १४ ॥

उद्गीथ० यम् यजमानं मनुष्यम् हे देवासः। अवथ रक्षथ वाजसातौ सङ्ग्रामे, यम् च मनुष्यम् त्रायध्वे आधिव्याधिक्षुत्पिपासादिभयात् पालयथ, यम् च मनुष्यम् पिपृथ कामैः पूरयथ अति अंहः अतिनीय पापम्, यः च यजमानो मनुष्यः वः युष्माकं सम्बन्धिनि गोपीथे सोमपाने, युष्मत्पीतावशिष्टं सोमं पीत्वेत्यर्थः, न भयस्य वेद षष्ठीश्रुतेः संसारभयस्य स्तोकमपि न जानातीत्यर्थः, 'ते स्याम देववीतये तुरासः !'[3] ॥ १४ ॥

वेङ्कट० यम् हे देवाः[4] रक्षथ[5] सङ्ग्रामे, यम् शत्रोः त्रायध्वे, यम् अति पारयथ अंहसः, यः वः[6] रक्षणे न भयं[7] वेत्ति, वयं च ते स्याम यज्ञार्थम् हे क्षिप्राः[4] ॥ १४ ॥

[8]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये अष्टमो वर्गः[8] ॥

[३६]

[1]लुशो धानाक ऋषिः । विश्वे देवा देवता। जगती छन्दः, अन्त्ये त्रिष्टुभौ[1]।

उ॒षासा॒नक्ता॑ बृह॒ती सु॒पेश॑सा॒ द्यावा॒क्षामा॒ वरु॑णो मि॒त्रो अ॑र्य॒मा ।
इन्द्रं॑ हुवे म॒रुतः॒ पर्व॑ताँ अ॒प आ॑दि॒त्यान् द्यावा॑पृथि॒वी अ॒पः स्वः॑ ॥ १ ॥

---

१. मरुद्गणा सदा मूको. २. अनेन मूको. ३-३. पुनरुक्तम् वि[1]. ४-४. इति अश्न्नमिति सूक्तम् वि[1] अ. ५. *क्षत वि[2]. ६. वा वि[3] अ[1]. ७. भव वि[1] अ[1]. ८-८. नास्ति मूको.

उपसानक्ता । बृहती इति । सुऽपेशसा । द्यावाक्षामा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।
इन्द्रम् । हुवे । मरुतः । पर्वतान् । अपः । आदित्यान् । द्यावापृथिवी इति । अपः । स्वः रिति स्वः ॥१॥

उद्गीथ० उत्तरं सूक्तम् 'उपासानक्ता' इति चतुर्दशर्चं धानाको लुशो ददर्श। उपासानक्ता राज्युषसौ बृहती बृहत्यौ सुपेशसा सुरूपे द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ च वरुणः मित्रः अर्यमा च, अस्मभ्यं यज्ञाङ्गभावाय आगच्छन्त्विति शेषः। किञ्च इन्द्रम् हुवे आह्वयामि मरुतः पर्वतान् च अपः च पयांसि[1] आदित्यान् च। द्यावापृथिवी आदरार्थं पुनर्वचनम्। महताऽऽदरेण द्यावापृथिव्यौ चं आह्वयामि। अपः यागकर्म प्रति स्वः [2]सर्वान् अन्यांश्च[2] देवान् ॥ १ ॥

वेङ्कट० नक्तोषासौ बृहत्यौ सुरूपे[3] द्यावापृथिव्यौ मित्रावरुणौ अर्यमा च तान् इमान् इन्द्रम् च ह्वयामि, मरुतः पर्वतान् अपः च, तथा आदित्यान् द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षम् सर्वं च इति। पुनः द्यावापृथिव्योः ग्रहणं पूरणार्थम् इति ॥ १ ॥

द्यौश्च नः पृथिवी च प्रचेतस ऋतावरी रक्षतामंहसो रिषः ।
मा दुर्विदत्रा निर्ऋतिर्न ईशत तद् देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ २ ॥

द्यौः । च । नः । पृथिवी । च । प्रऽचेतसा । ऋतवरी इत्यृतऽवरी । रक्षताम् । अंहसः । रिषः ।
मा । दुःऽविदत्रा । निःऽऋतिः । नः । ईशत । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ २ ॥

उद्गीथ० द्यौः च पृथिवी च प्रचेतसा "प्रवृद्धप्रज्ञाने ऋतावरी" सत्यवत्यौ उदकवत्यौ वा नः अस्मान् रक्षताम् पालयताम् "अंहसः पापात्" रिषः हिंसितुश्च सकाशात्। किंच दुर्विदत्रा कुत्सितज्ञाना क्रूरा निर्ऋतिः निर्ऋतिर्मृत्युदेवता नः अस्माकम् मा ईशत ईश्वरी मा भूत्। किंच "यत् असाधारणम्" तत् अवः रक्षणम् अन्नं वा देवानाम् देवतानां स्वभूतम् अद्य अस्मिन् प्रधानयागाहनि वृणीमहे प्रार्थयामहे देवान् ॥ २ ॥

वेङ्कट० द्यौः च अस्मान् पृथिवी च सुमती यज्ञवत्यौ रक्षताम् आहन्तुः शत्रोः। मा च कुत्सितज्ञाना दुर्बुद्धिः निर्ऋति." इति (?)[8] अस्माकम् ईशिष्ट। तत् देवानाम् रक्षणम् अद्य वृणीमहे ॥ २ ॥

विश्वस्मान्नो अदितिः पात्वंहसो माता मित्रस्य वरुणस्य रेवतः ।
स्वर्वज्ज्योतिरवृकं नशीमहि तद् देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ३ ॥

विश्वस्मात् । नः । अदितिः । पातु । अंहसः । माता । मित्रस्य । वरुणस्य । रेवतः ।
स्वःऽवत् । ज्योतिः । अवृकम् । नशीमहि । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ ३ ॥

---

१. पयन् वि'; पतद् वि' अ'. २-२. सर्वानथ इव मूको. ३. सुहंरे वि' अ'. ४-४. ° ज्ञानेनमदः परी वि' अ. ५-५ अंमम्द वावन् मूको. ६-६. याद् साधाले मूको. ७ तद् नि' वि', मारित वि' अ'. ८. इनि मा अ'; इनि म् वि''.

उद्गीथ० विश्वस्मात् सर्वस्मात् नः अस्मान् अदितिः पातु रक्षतु अंहसः पापात् माता जनयित्री[1]। कस्य। मित्रस्य वरुणस्य रेवतः धनवतः, सामर्थ्याद् अन्यस्य च देवगणस्य माता। मित्रावरुणयोः मातृत्वव्यपदेशोऽदितेः[2] योग्यत्वप्रियत्ववादिना केनापि सम्बन्धेनेति द्रष्टव्यम्। [3]अदित्या देव्या[3] पालिताश्च सन्तो वयम् स्वर्वत् स्वरित्यत्र द्यौरुच्यते। द्युमत् द्युस्थानमित्यर्थः, ज्योतिः आदित्याख्यम् अवृकम् 'वृक वृक आदाने'। निजेन निरतिशयेन ऐश्वर्येण युक्तत्वाद् अन्यतः कस्यचिदर्थस्य अनादानात् नशीमहि 'नश पलायने' पलायनं च [4]शीघ्रं पराङ्मुखगमनम्[4]। पराङ्मुखा गच्छेमेत्याशास्महे। किञ्च तत् देवानाम् अवः अद्य वृणीमहे। आदरार्थं पुनर्वचनम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० विश्वस्मात् अस्मान् अदितिः[5] रक्षतु पापात्[6] माता मित्रावरुणयोः धनवतोः। सर्वज्योतिः वृकरहितम् प्राप्नुमः ॥ ३ ॥

ग्रावा॒ वद॒न्नप॒ रक्षां॑सि सेधतु दु॒ष्ष्वप्न्यं॒ निर्ऋ॑तिं॒ विश्व॑म॒त्रिण॑म् ।
आ॒दि॒त्यं शर्म॑ म॒रुता॑मशीमहि॒ तद् दे॒वाना॒मवो॑ अ॒द्या वृ॑णीमहे ॥ ४ ॥

ग्रावा॑ । वद॑न् । अप॑ । रक्षां॑सि । से॒ध॒तु॒ । दुः॒ऽस्वप्न्य॑म् । निःऽऋ॑तिम् । विश्व॑म् । अ॒त्रिण॑म् ।
आ॒दि॒त्यम् । शर्म॑ । म॒रुता॑म् । अ॒शी॒म॒हि॒ । तत् । दे॒वाना॑म् । अवः॑ । अ॒द्य । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥ ४ ॥

उद्गीथ० ग्रावा अभिषवग्रावा वदन् सोमाभिषवशब्दं कुर्वन् अप सेधतु अपगमयतु रक्षांसि यज्ञविध्वंसकानि, दुःस्वप्न्यम्[7] दुःस्वप्ने भवम् [8]अनिष्टं च[8] अपगमयतु, निर्ऋतिम् मृत्युदेवतां च विश्वम् सर्वं च अत्रिणम् अदनशीलं सरीसृपश्वापदप्रेतपिशाचादिकम् अपगमयतु। ग्राव्णा अपनीतेषु च तेषु निर्विघ्नेन निर्वृत्ते यज्ञे आदित्यम् आदित्यानां स्वभूतम् शर्म गृहं विमानाख्यम्[9] मरुताम् च स्वभूतम् अशीमहि प्राप्नुयामेत्याशास्महे। किञ्च तत् इत्यादि व्याख्यातार्थम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० ग्रावा अभिषवशब्दं कुर्वन् अप सेधतु रक्षांसि दुःस्वप्ननिमित्तम् निर्ऋतिम् विश्वम् च अदनशीलम्। आदित्यानां स्वभूतं सुखम् मरुताम् च अशीमहि ॥ ४ ॥

एन्द्रो॑ ब॒र्हिः सीद॑तु॒ पिन्व॑तामि॒ळा बृह॒स्पतिः॒ साम॑भिर्ऋ॒क्वो अ॑र्चतु ।
सु॒प्र॒के॒तं जी॒वसे॒ मन्म॑ धीमहि॒ तद् दे॒वाना॒मवो॑ अ॒द्या वृ॑णीमहे ॥ ५ ॥

आ । इन्द्रः॑ । ब॒र्हिः । सीद॑तु । पिन्व॑ताम् । इळा॑ । बृह॒स्पतिः॑ । साम॑ऽभिः । ऋ॒क्वः । अ॒र्च॒तु॒ ।
सु॒ऽप्र॒के॒तम् । जी॒वसे॑ । मन्म॑ । धी॒म॒हि॒ । तत् । दे॒वाना॑म् । अवः॑ । अ॒द्य । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥ ५ ॥

उद्गीथ० इन्द्रः अस्मदीयं वेदिस्तरणम् बर्हिः आ सीदतु कर्माङ्गभावाय आगच्छतु। तच्च इन्द्रेण आसादितम्[10] बर्हिः पिन्वताम् वृष्ट्या सिञ्चतु इळा माध्यमिका वाक् स्तनयित्नुलक्षणा। बृहस्पतिः

---

१. जनयितृ वि[1], जननीयित्री वि[2] अ. २. °देशोतादित्येः मूको. ३-३. आदित्या वदः मूको. ४-४ नास्ति मूको. ५. °ति मूको. ६. वाचाम् वि[2] अ[1]. ७. दुःस्वप्नदुःस्वप्न्यं मूको. ८-८. अनिन्व मूको. ९. पीवानाख्यम् वि[1]; पीवनाख्यम् वि[2] अ[1]. १०. धनम् मूको.

गीयमाने तद्वन्तम्[1] इन्द्र;
च इन्द्रस्य पुरोहित ऋक्र स्तुतिमान् प्रस्तोता वा सामभि वयमपि सुप्रक्तम् सुप्रज्ञानम्
तत्रोपविष्ट सर्वत्र वा पूजयतु[2] प्रस्तोत्रात्मना स्थित सन्। मम मननीय स्तुति
अक्लिष्टत्वात् सुप्रबोधम् जीवसे अस्माकम् इह परत्र च सुखजीवनाय स्तुम इत्यर्थ। किंच
जातम् धीमहि इन्द्रस्य बुद्धौ निधीमहि स्थापयाम, इन्द्र अद्य अस्मिन् प्रधानयागाहनि
यद् असाधारणम् तत् अव रक्षणम् अन्नं वा देवानाम् स्वभूतम्
वृणीमहे प्रार्थयामहे ॥ ५ ॥

वेङ्कट० आ सीदतु इद्र बर्हि। पिबताम् इळा धन दुग्धाम्। बृहस्पति सामभि गीयमाने[1] पूजयतु
अस्मान् स्तुतिमान्। सुप्रज्ञानम् जीवनार्थम् मननीयम् धनम् नि धीमहि ॥ ५ ॥

[3]इति सप्तमाष्टक अष्टमाध्याये नवमो वर्ग[3] ॥

दिविस्पृशं यज्ञमस्माकमश्विना जीराध्वरं कृणुतं सुम्नमिष्टये ।
प्राचीनरश्मिमाहुतं घृतेन तद् देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ६ ॥

दिविऽस्पृशम्। यज्ञम्। अस्माकम्। अश्विना। जीरऽअध्वरम्। कृणुतम्। सुम्नम्। इष्टये।
प्राचीनऽरश्मिम्। आऽहुतम्। घृतेन। तत्। देवानाम्। अवः। अद्य। वृणीमहे ॥ ६ ॥

उद्गीथ० दिविस्पृशम् दिवि स्प्रष्टार दिव प्रति गन्तारमित्यर्थ, यज्ञम् अस्माकम् स्वभूत हे अश्विनौ[1]
जीराध्वरम् जीरमिति क्षिप्रनाम (तु निघ २,१५)। अध्वरमिति ध्वरति हिंसाकर्मा। नञ्
प्रतिषिद्धौ[4]। क्षिप्र[5] रक्षोभि अहिंसित चेत्यर्थ, कृणुतम् कुरुतम् सुम्नम् सुखम् इह परत्र च
सुखसाधनमित्यर्थ। किमर्थं कुरुतम्। इष्टये देवयागार्थम्। प्राचीनरश्मिम् देवान् प्रति गतान्
प्रत्यङ्गरश्मिम्[7] देवाभिमुखम्[8] इत्यर्थ, आहुतम् मर्यादया यावदर्थं हुतम् घृतेन आज्येन। किंच
तत् देवानाम् अव अद्य वृणीमहे ॥ ६ ॥

वेङ्कट० दिवि स्प्रष्टारम् यज्ञम् अस्माकम् अश्विनौ[1] कुरुतम्[9]। तथा क्षिप्र यन्तम् कृणुतम् सुखम्
च अभिलषितसिद्ध्यर्थम्। प्राचीनरश्मिम् च अग्निम् आहुतम्[10] कृणुतम् घृतेन ॥ ६ ॥

उप ह्वये सुहवं मारुतं गणं पावकमृष्वं सख्याय शंभुवम् ।
रायस्पोषं सौश्रवसाय धीमहि तद् देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ७ ॥

उप। ह्वये। सुऽहवम्। मारुतम्। गणम्। पावकम्। ऋष्वम्। सख्याय। शम्ऽभुवम्।
रायः। पोषम्। सौश्रवसाय। धीमहि। तत्। देवानाम्। अवः। अद्य। वृणीमहे ॥ ७ ॥

उद्गीथ० उप ह्वये उपगम्याह्वयामि अस्मान् प्रति सुहवम् स्वाह्वानम् मारुतम् गणम् मरुतां

---

१. तद्वद्भिः वि[1] २ [°]पु ना मूको. ३. पूज[°] वि[1] अ[1]. ४-४. नास्ति मूको ५. [°]क्षिप्र वि[1] अ[1]. ६. क्षिप्र मूको ७ प्रतिमहनाङ्ग[°] मूको ८ देवगुणप वि[1]; देवमुख ९ [°]त वि[1] अ[1].
१०. आहु वि[1] अ[1]

समूहम् पावकम् शोधयितारम् ऋभ्वम् महान्तम्। किमर्थम्। सत्याय स्तुत्यस्वस्तोतृत्वेज्यत्व-यष्टृत्वलक्षणाय सत्तिभावाय। शम्भुवम् स्वर्गादिसुखस्य भावयितारम् राय धनस्य पोषम् पोष्टारम्। आगत च सन्तम् सौश्रवसाय शोभन श्रवो यस्य स सुश्रवा सुकीर्ति स्वन्नो वा, तस्य भाव सौश्रवसम्, तस्मै सौश्रवसाय सुकीर्तित्वाय स्वन्नत्वाय वेत्यर्थ, धीमहि आ[1] कर्मपरिसमाप्ते धारयाम। किञ्च तत् देवानाम् इति व्याख्यातार्थं ॥ ७ ॥

वेङ्कट० [2]'उप हये[2] स्वाह्वानम् मारुतम् गणम् शोधकम् दर्शनीयम् सत्यसिद्ध्यर्थम् सुखस्य भावयितारम्। धनस्य च[3] पोषम् "सौश्रवसाय वयम्† धीमहि"। सौश्रवस कीर्ति ॥ ७ ॥

अ॒पां पेरुं॑ जी॒वध॑न्यं भरामहे देवा॒व्यं॑ सु॒हव॑मध्व॒रश्रिय॑म् ।
सु॒र॒श्मिं सोम॑मिन्द्रि॒यं य॑मीमहि॒ तद् दे॒वाना॒मवो॑ अ॒द्या वृ॑णीमहे ॥ ८ ॥

अ॒पाम् । पेरु॑म् । जी॒वऽध॑न्यम् । भ॒रा॒म॒हे॒ । दे॒व॒ऽअ॒व्य॑म् । सु॒ऽहव॑म् । अ॒ध्व॒रऽश्रिय॑म् ।
सु॒ऽर॒श्मिम् । सोम॑म् । इ॒न्द्रि॒यम् । य॒मी॒म॒हि॒ । तत् । दे॒वाना॑म् । अवः॑ । अ॒द्य । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥ ८ ॥

उद्गीथ० अपाम्[4] उदकाना[4] वसतीवर्यैकधनारूपाणा वा अपाम् पेरुम् पातार पालयितार पूरयितारं वा जीवधन्यम् जीवाना वर्धयितार प्रीणयितार वा भरामहे हराम पत्नीशालातो हविर्धान प्रति प्रापयाम सुतो वा अस्मयज्ञ प्रति प्रापयाम देवाव्यम् देवान् प्रति आहारत्वेन[5] गन्तार देवाना प्रिय तर्पयितार वा सुहवम् स्वाह्वान सुस्तुतिं वा अध्वरश्रियम् यज्ञस्य विभूतिभूतम् अङ्गभावप्रतिपत्त्याऽऽश्रयितार[6] वा सुरश्मिम् शोभनांशुम् सोमम् ओषधिरूप देवतारूप च इन्द्रियम् वीर्यवन्तमित्यर्थ। प्रापित च सन्तम् यमामहि 'यमु बन्धने'। कर्मणि आत्मनि वा निबध्नीम धारयाम इत्यर्थ। किञ्च तत् देवानाम् इत्यादि ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अपाम् रक्षकम् जीवधन्यम् धन्या यस्मिन् जीवा तम् भरामहे देवानां तर्पयितारम् सुहवम् यज्ञश्रियम्। सुरश्मिम् सोमम् याचामहे इन्द्रियम् ॥ ८ ॥

स॒नेम॒ तत् सु॑स॒नि॒ता स॒नि॒त्वभि॑र्व॒यं जी॒वा जी॒वपु॑त्रा॒ अना॑गसः ।
ब्र॒ह्म॒द्वि॒षो॒ विष्व॒गेनो॑ भरेर॒त तद् दे॒वाना॒मवो॑ अ॒द्या वृ॑णीमहे ॥ ९ ॥

स॒नेम॑ । तत् । सु॒ऽस॒नि॒ता । स॒नि॒त्वऽभि॑ । व॒यम् । जी॒वाः । जी॒वऽपु॑त्राः । अना॑गसः ।
ब्र॒ह्म॒ऽद्विषः॑ । विष्व॑क् । एनः॑ । भ॒रे॒र॒त॒ । तत् । दे॒वाना॑म् । अवः॑ । अ॒द्य । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥ ९ ॥

उद्गीथ० सनेम स्तुत्या यागेन च सम्भजेमहि तत् देवजातम् सुसनिता शोभनेन सम्भजनेन परया भक्त्या इत्यर्थ, सनित्वभि ऋत्विक्पुत्रपौत्रादिभि सह वयम् जीवा सुख जीवन्त

---

१. नास्ति मूको. २-२. नास्ति वि[1]. ३. नास्ति वि[2] अ[1]. ४-४ नास्ति वि[1]. † वयवम् वि[2] अ[1]. ५ आह मूको. ६ °शयिता° वि[2] अ.

इत्यर्थः, जीवपुत्राः सुखं जीवत्पुत्राश्चेत्यर्थः, अनागसः कर्मवैगुण्यजनितापराधवर्जिताश्चेत्यर्थः। किञ्च ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणानाम् अस्माकं देवयागप्रवृत्तानां द्वेष्टारः अयज्वानः विष्वक् विषुशब्दो 'नानावाची। अञ्चतिरत्र गत्यर्थः'[1]। नानाऽञ्चित् अनेकधा विसृतं इत्यर्थः, एनः पापम् भरेरत 'डुभृञ् धारणपोषणयोः'। आत्मनि धारयन्तु पुष्णन्तु चेत्येतद् आशास्महे वयम्। किञ्च तत् देवानाम् इत्यादि ॥ ९ ॥

वेङ्कट० भजेमहि तत् शोभनेन भजनेन सनित्वभिः सम्भक्तृभिः[2] पुत्रपौत्रैः सह वयम् जीवन्तः जीवपुत्राः च अपापाः[3]। ये ब्राह्मणान् द्विषन्ति ते नानाञ्चनम्[4] एनः धारयन्तु। वय रक्षणं सनेम इति ॥ ९ ॥

ये स्था मनो॑र्य॒ज्ञिया॒स्ते शृ॑णोतन॒ यद्वो॑ देवा॒ ईम॑हे॒ तद्द॑दातन ।
जैत्रं॒ क्रतुं॑ रयि॒मद्वी॒रव॒द्यश॒स्तद् दे॒वाना॒मवो॑ अ॒द्या वृ॑णीमहे ॥ १० ॥

ये । स्थ । मनोः॑ । य॒ज्ञियाः॑ । ते । शृ॒णो॒त॒न॒ । यत् । वः॒ । दे॒वाः॒ । ईम॑हे॒ । तत् । द॒दा॒त॒न॒ ।
जैत्र॑म् । क्रतु॑म् । र॒यि॒मत् । वी॒रऽव॑त् । यशः॑ । तत् । दे॒वाना॑म् । अवः॑ । अ॒द्य । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥ १० ॥

उद्गीथ० ये यूयम् स्थ भवथ मनोः मनुष्यस्य यज्ञियाः यज्ञार्हाः[5] यज्ञसम्पादिनो वा, ते यूयम् शृणोतन शृणुत अस्मदीयां स्तुतिम्, हवींषि च भक्षयत सामर्थ्यात्। श्रुत्वा भक्षयित्वा च यत् सुखसाधनं स्वर्गादिकं च वः युष्मान् हे देवाः! ईमहे याचामहे, तत् सुखसाधनम् अस्मभ्यम् ददातन[6] दत्त यूयम्। किञ्च जैत्रम् सर्वार्थानां जेतारम् क्रतुम् कर्म श्रौतं स्मार्तं च प्रज्ञां वा रयिमत् धनसंयुक्तम् वीरवत् अपत्यसहितं च यशः, दत्तेत्यनुवर्त्यम्। किञ्च तत् देवानाम् इत्यादि ॥ १० ॥

वेङ्कट० ये भवथ मनुष्यस्य "यज्ञियाः, ते" शृणुत। यत् वः देवाः! याचामहे, तत् प्रयच्छत जयशीलम् प्रज्ञानम्[8] धनपुत्रयुक्तम् च यशः ॥ १० ॥

'इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये दशमो वर्गः' ॥

म॒हद॒द्य म॑ह॒तामा वृ॑णीम॒हेऽवो॑ दे॒वानां॑ बृह॒ताम॑न॒र्वणा॑म् ।
यथा॒ वसु॑ वी॒रजा॑तं॒ नशा॑महै॒ तद् दे॒वाना॒मवो॑ अ॒द्या वृ॑णीमहे ॥ ११ ॥

म॒हत् । अ॒द्य । म॒ह॒ताम् । आ । वृ॒णी॒म॒हे॒ । अवः॑ । दे॒वाना॑म् । बृ॒ह॒ताम् । अ॒न॒र्वणा॑म् ।
यथा॑ । वसु॑ । वी॒रऽजा॑तम् । नशा॑महै । तत् । दे॒वाना॑म् । अवः॑ । अ॒द्य । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥ ११ ॥

उद्गीथ० महत् अपरिमितम् अद्य अस्मिन्नहनि महताम् अपरिमितगुणानां रक्षणम् आ वृणीमहे

---

१. नानाशब्दार्थः मूको. २. °तृभिः मूको. ३. अपाः वि' अ'. ४. °ञ्चनम् वि' अ'. ५. यज्ञार्हाः मूको. ६. ददातन वि' अ'. ७-७. नास्ति वि'. ८. °त्' वि' अ'. ९-९. नास्ति मूको.

मर्यादया यावदर्थं प्रार्थयामहे अवः रक्षणम् अन्नं वा देवानाम् महताम् वयसा वृद्धानां सृष्टिकाले[1] उत्पन्नत्वात् अनर्वणाम् [2]अप्रयुतानाम् आश्रिततया[2] अन्य प्रति अगतानां स्वतन्त्राणामित्यर्थः। यथा वसु धनम् वीरजातम् अपत्यजातं च प्रति नशामहे शीघ्र प्राप्नुयाम, तथा च देवाः कुर्वन्तु[3] इति शेषः। किञ्च तद् देवानाम् इत्यादि ॥ ११ ॥

वेङ्कट० महताम् आ वृणीमहे महत् रक्षणम् देवानाम् वृंहितानाम् अप्रयुतानाम्, यथा धनम् अपत्यजातम् च नशामहै ॥ ११ ॥

म॒हो अ॒ग्नेः स॑मिधा॒नस्य॒ शर्म॒ण्यना॑गा मि॒त्रे वरु॑णे स्व॒स्तये॑ ।
श्रेष्ठे॑ स्याम सवि॒तुः सवी॑मनि॒ तद् दे॒वाना॒मवो॑ अ॒द्या वृ॑णीमहे ॥ १२ ॥

म॒हः । अ॒ग्नेः । स॒म्ऽइ॒धान॑स्य । शर्म॑णि । अना॑गाः । मि॒त्रे । वरु॑णे । स्व॒स्तये॑ ।
श्रेष्ठे॑ । स्या॒म॒ । स॒वि॒तुः । सवी॑मनि । तत् । दे॒वाना॑म् । अवः॑ । अ॒द्य । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥ १२ ॥

उद्गीथ० महः महतः अग्नेः समिधानस्य [4]सम्यग् दीप्यमानस्य[4] स्वभूते शर्मणि गृहे विमानाख्ये श्रेष्ठे अतिशयेन प्रशस्ये स्याम भवेमेत्याशास्महे। अनागाः स्यामेत्यनेन सामानाधिकरण्याद् वचनव्यत्ययः[5]। अनागसः कर्मवैगुण्यजनितापराधवर्जिता वयम् मित्रे वरुणे षष्ठ्यर्थे सप्तमी उभयत्र। मित्रस्य वरुणस्य [6]च शर्मणि श्रेष्ठे स्याम। किमर्थम्[6] स्वस्तये कल्पान्तावस्थायित्वलक्षणाय[7] अविनाशित्वाय। सवितुः सवीमनि प्रसवे अभ्यनुज्ञायां सत्यां देवेन सवित्राऽभ्यनुज्ञाता सन्तो वयमित्यर्थः। किञ्च तत् देवानाम् इत्यादि ॥ १२ ॥

वेङ्कट० महतः अग्नेः समिध्यमानस्य सुखे स्याम, अनागसश्च मित्रावरुणयोः अविनाशार्थम्, श्रेष्ठे स्याम सवितुः च प्रसवे ॥ १२ ॥

ये स॑वि॒तुः स॒त्यस॑वस्य॒ विश्वे॑ मि॒त्रस्य॑ व्र॒ते वरु॑णस्य दे॒वाः ।
ते सौभ॑गं वी॒रव॒द्गोम॒दप्नो॒ दधा॑तन॒ द्रवि॑णं चि॒त्रम॒स्मे ॥ १३ ॥

ये । स॒वि॒तुः । स॒त्यऽस॑वस्य । विश्वे॑ । मि॒त्रस्य॑ । व्र॒ते । वरु॑णस्य । दे॒वाः ।
ते । सौभ॑गम् । वी॒रऽव॑त् । गोऽम॑त् । अप्नः॑ । दधा॑तन । द्रवि॑णम् । चि॒त्रम् । अ॒स्मे इति॑ ॥ १३ ॥

उद्गीथ० ये भवन्तः विश्वे देवाः सवितुः सत्यसवस्य अविसंवाद्यभ्यनुज्ञानस्य[8] मित्रस्य वरुणस्य च व्रते कर्मणि अभ्यनुज्ञानलक्षणे, वर्तन्त इति शेषः, ते यूयं हे देवाः! एतैः सवित्रादिभिः अभ्यनुज्ञाता सन्त, सौभगम् सुभगत्वम्[9] वीरवत् पुत्रादिमनुष्यसहितम्[10] गोमत् गोसहितं च अप्नः कर्म च यज्ञरूपं वा दधातन धत्त, द्रविणम् धनं च चित्रम् अस्मे अस्मभ्यम् ॥ १३ ॥

---

१. सृष्टि° मूको २-२. अप्रयुतानायामाश्रिततया वि[२] अ[१]; °नाश्रित्यमया वि[१]. ३. कुर्वन्ति मूको. ४-४. ष्टदीप्य° वि[१], ··· दीप्य वि[२] अ[१]. ५ यपोनव्य° मूको. ६-६ चर्मणि श्रेष्ठस्यामर्कमर्थम् मूको. ७. कल्पाकल्पाव° मूको. ८-८. अविसंवाद्य° मूको ९. °गत्वे मूको. १०. पूनादिमनुष्यादि° मूको.

वेङ्कट० ये सवितु सत्यप्रसवस्य विश्वे मित्रावरुणयोश्च कर्मणि भवन्ति देवा, ते यूय सौभाग्यम्[1] वीरयुक्तम् पशुयुक्तम् च कर्म प्रयच्छत, द्रविणम् च पूजनीयम् अस्मभ्यम् ॥ १३ ॥

स॒वि॒ता प॒श्चाता॑त् सवि॒ता पु॒रस्ता॑त् सवि॒तोत्त॒रात्ता॑त् सवि॒ताध॒रात्ता॑त् ।
स॒वि॒ता नः॑ सुवतु स॒र्वता॑तिं सवि॒ता नो॑ रासतां दी॒र्घमायुः॑ ॥ १४ ॥

स॒वि॒ता । प॒श्चाता॑त् । स॒वि॒ता । पु॒रस्ता॑त् । स॒वि॒ता । उ॒त्त॒रात्ता॑त् । स॒वि॒ता । अ॒ध॒रात्ता॑त् ।
स॒वि॒ता । न॒ । सु॒व॒तु॒ । स॒र्वऽता॑तिम् । स॒वि॒ता । न॒ । रा॒स॒ता॒म् । दी॒र्घम् । आयु॑ ॥ १४ ॥

उद्गीथ० सविता देव आदित्यानाम् अन्यतम पश्चातात् अस्माक पश्चिमत, स्थित इति शेष । सविता एव पुरस्तात् पूर्वतश्च स्थित । सविता एव उत्तरात्तात् उत्तरतश्च स्थित । सविता एव अधरात्तात् अधरतश्च स्थित । एवम् उपरिष्टात् दक्षिणतश्च स्थित । सविता न अस्माकम् सुवतु अभ्यनुजानातु । किम् । सर्वतातिम् । सविता न अस्मभ्यम् रासताम् ददातु दीर्घम् आयु ॥ १४ ॥

वेङ्कट० सर्वाभ्यो दिग्भ्य सविता अस्माकम् सर्वम् प्रसौतु । सविता न प्रयच्छतात् दीर्घम् आयु इति[2] ॥ १४ ॥

[3]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये एकादशो वर्ग[3] ॥

[३७]

[1]सौर्योऽभितपा ऋषि । सूर्यो देवता । जगती छन्द, दशमी त्रिष्टुप्[1] ।

नमो॑ मि॒त्रस्य॒ वरु॑णस्य॒ चक्ष॑से म॒हो दे॒वाय॒ तदृ॒तं स॑पर्यत ।
दू॒रे॒दृशे॑ दे॒वजा॑ताय के॒तवे॑ दि॒वस्पु॒त्राय॒ सूर्या॑य शंसत ॥ १ ॥

नम॑ । मि॒त्रस्य॑ । वरु॑णस्य । चक्ष॑से । म॒ह । दे॒वाय॑ । तत् । ऋ॒तम् । स॒प॒र्य॒त॒ ।
दू॒रे॒ऽदृशे॑ । दे॒वऽजा॑ताय । के॒तवे॑ । दि॒व । पु॒त्राय॑ । सूर्या॑य । श॒स॒त॒ ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तर सूक्तम् 'नमो मित्रस्य' इति द्वादशर्चं सौर्यं सौर्योऽभितपा ददर्श। 'नम मित्रस्य' इति वचनाद् अत्र कृत्वेत्यध्याहार्यम्। नमः कृत्वा। कस्मै। 'समानकर्तृकयो पूर्वकाले' (पा ३ ४,२१) इति वचनाद् अत्र कृत्वेत्यध्याहार्यम्। सामर्थ्यात् सूर्याय। उत्तराश्च सर्वा तादर्थ्यचतुर्थ्य सपर्यत शससतेत्येताभ्या क्रियापदाभ्या सम्बन्धयितव्या । मित्रस्य वरुणस्य चक्षस स्नेहमयेन चक्षुषा द्रष्टे देवाय देवाय द्योतनात्म काय, वृष्ट्यादिदानाद्वा। दूरेदृशे दूरे दृश्यमानाय देवजाताय देवात् प्रजापते सकाशाद् उत्पन्नाय केतवे प्रज्ञानसत्वाय दिवस्पुत्राय दिवि अहन्यहनि जायमानत्वात् दिवस्पुत्रभूताय सूर्याय सूर्याख्याय[4] मह[5] तत् ऋतम् सपर्यत[6] महःशब्दोऽत्र महत्त्ववचन । सच्छन्दश्रुते यच्छब्दोऽध्याहार्यं ।

---

1. 'यय वि' अ'. 2 नास्ति वि'. 3-3. नास्ति मूको. 4 सूर्यायैव मूको 5. महत मूको. 6. सपर्यतमत्र मूको

ऋतशब्दश्चात्र यज्ञवचनः । सपर्यतिरपि परिचरणकर्मा । परिचरणेन चात्रानुष्ठानं लक्ष्यते । यो महान् अपरिमितगुणो यज्ञः तम् अनुतिष्ठत यूयं हे ऋत्विजः । इत्यर्थः । शस्त्राणि च शंसत । नमस्कारपूर्वकं यागं स्तुतिं च सूर्यस्य कुरुतेत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० अभितपा सौर्यः[१] । नमः मित्रावरुणयोः द्रष्ट्रे[२] महते देवाय । तत् ऋतम् कर्म पूजयत । दूरे सन्तमपि पश्यते देवेषु जाताय प्रज्ञापकाय दिवः पुत्राय सूर्याय शंसत स्तुतिम् ॥ १ ॥

सा मा॑ स॒त्योक्ति॑ः॒ परि॑ पातु वि॒श्वतो॒ द्यावा॑ च॒ यत्र॑ त॒तन॒न्नहा॑नि च ।
विश्व॑म॒न्यन्नि वि॑श॒ते यदेज॑ति वि॒श्वाहापो॑ वि॒श्वाहोदे॑ति॒ सूर्यः॑ ॥ २ ॥

सा । मा॒ । स॒त्यऽउ॑क्तिः । परि॑ । पा॒तु॒ । वि॒श्वतः॑ । द्यावा॑ । च॒ । यत्र॑ । त॒तन॑न् । अहा॑नि । च॒ ।
विश्व॑म् । अ॒न्यत् । नि । वि॒श॒ते । यत् । एज॑ति । वि॒श्वाहा॑ । आपः॑ । वि॒श्वाहा॑ । उत् । ए॒ति॒ । सूर्यः॑ ॥ २ ॥

उद्गीथ० सा, सूर्यस्य तनुरित्यध्याहार्यम्[१] स्त्रीलिङ्गनिर्देशसामर्थ्यात्[२] । मा माम् सत्योक्तिः उच्यन्ते देवतागुणा अनया इत्युक्तिः स्तुतिः । सा सत्या अविसंवादिनी यस्याः सा सत्योक्तिः यथाभूतगुणग्राहिस्तुतिरित्यर्थः, परि पातु संरक्षतु विश्वतः सर्वत्र[३], द्यावा च रश्मिलक्षणा दीप्तिश्च अहानि च यत्र यस्यां सूर्यमूर्त्तौ ततनन् ततानि[४] च विस्तीर्यावस्थितानि[५] इत्यर्थः । स्तुतिरेव केवला उत्तरार्धर्चे उपेता, नाशीः । विश्वम् सर्वम्[६] अयन् अन्यद् भूतजातम् नि विशते विश्रमार्थम् उपविशति स्वपिति चेत्यर्थः, यत् भूतजातम् एजति गच्छति परिस्पन्दते । विश्वाहा सर्वदा आपः सूर्यमण्डलस्था सर्वस्य व्यासारो वा रश्मयः उद्यन्ति । विश्वाहा सर्वदैव उत् एति ऊर्ध्वं गच्छति सूर्यः श्रमाभावात् । आपश्च सूर्यश्च विश्रमार्थं न निविशन्त[९] इत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० सा[१०] मा सत्योक्तिः[११] परि रक्षतु सर्वतः । द्यावापृथिव्यौ अहोरात्राणि च यस्मिन् देशे विततानि, तत्र स्थितं[१२] सर्वम् अन्यत् अस्तमिते सूर्ये नि विशते, यत् कम्पते सर्वदा । आपः गच्छन्ति सर्वदा । उत् एति सूर्यः । तदिदं सत्यवचनम् इति ॥ २ ॥

न ते॒ अदे॑वः प्र॒दिवो॒ नि वा॑सते॒ यदे॑त॒शेभिः॑ पत॒रै र॑थ॒र्यसि॑ ।
प्रा॒चीन॑म॒न्यदनु॑ वर्तते॒ रज॒ उद॒न्येन॒ ज्योति॑षा यासि सूर्य ॥ ३ ॥

न । ते॒ । अदे॑वः । प्र॒ऽदिवः॑ । नि । वा॒स॒ते॒ । यत् । ए॒त॒शेभिः॑ । प॒त॒रैः । र॒थ॒र्यसि॑ ।
प्रा॒चीन॑म् । अ॒न्यत् । अनु॑ । व॒र्त॒ते॒ । रजः॑ । उत् । अ॒न्येन॑ । ज्योति॑षा । या॒सि॒ । सूर्य॑ ॥ ३ ॥

उद्गीथ० ते तव सूर्यस्य, समीपे इति शेषः, अदेवः देवादन्योऽसुरराक्षसादिः । कीदृशः[१३] । प्रदिवः

---

१. °यस्य मूको. २. नास्ति वि[२] अ[१], द्रष्टे वि[१]. ३. °ध्याहार्यं मूको ४. °लिङ्गदेश° मूको ५. यतः मूको ६. गतानि मूको ७. विस्तारि अवा° मूको ८. सर्वे सर्वम् मूको ९-९. निविशन्ते वि[२] अ[१], निनिविशन्ते वि[१]. १०. स मूको. ११. सत्यस्योक्ति वि[१] १२. °ति वि[२] अ[१]. १३. किं मूको.

न नि वासते न निवसति[1]
पुराणः चिरन्तनोऽपि आदिसर्गजः प्राजापत्योऽपि सन्नित्यर्थः । आत्मीयैः हरित्संज्ञकैः[2]
मरणभयात् न तिष्ठतीत्यर्थः । कदा । यत् यदा एतशेभिः अश्वैः 'रथर्यतीति सिद्धस्तत्प्रेप्सुः ।
पतरैः पतनशीलैः सह रथर्यसि अनवगतसंस्कारमेतत्पदम् । रथं हर्यसि
रथं कामयत इति वा' (या ६,२८) इति प्रच्छन्नावगमप्रदर्शनवाक्यम् । प्राचीनम् प्रागञ्चितम्।
रथीयसि इति वाऽवगम', रथमिच्छसि योक्तुमित्यर्थः । किंचान्यत् च[3] अन्यत् रजः[4] ज्योती
प्राक्शब्दश्चात्र सामर्थ्यात् तिर्यगधोवचनः । तिर्यगधोमुखमित्यर्थः । गच्छति । अन्येन ज्योतिषा
रश्मिलक्षणं तव स्वभूतम् अनु वर्तते प्रदीपार्चिर्वत् आनुपूर्वी कदम्बगोलकवत् तव मण्डलस्य अवस्था-
रश्मिलक्षणेन उत् यासि ऊर्ध्वं गच्छसि त्वं हे सूर्य! ।
नात् तिर्यगूर्ध्वमधश्च स्वरश्मिजालेन व्याप्नोषीत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० न ते असुरो राक्षसो वा प्रत्नः कश्चित् समीपे नि वसति, यदा त्वम् एतशैः अश्वैः गमनं कामयसे । प्राचीनम् अन्यत् ज्योतिः उदकम् अनु वर्तते, अन्येन ज्योतिषा यासि सूर्य! । यद्वा प्राचीनम् अन्यद् अनुवर्तते[5] 'चन्द्राख्यं ज्योतिः'[6], ततः त्वम् अन्येन सह उदेषीति ॥ ३ ॥

येन॑ सूर्य॒ ज्योति॑षा॒ बाध॑से॒ तमो॒ जग॑च्च॒ विश्व॑मुदि॒यर्षि॑ भा॒नुना॑ ।
तेना॒स्मद्विश्वा॒मनि॑रा॒मना॑हुति॒मपामी॑वा॒मप॑ दु॒ष्ष्वप्न्यं॑ सुव ॥ ४ ॥

येन॑ । सू॒र्य॒ । ज्योति॑षा । बाध॑से । तम॑ः । जग॑त् । च॒ । विश्व॑म् । उ॒त्ऽइ॒यर्षि॑ । भा॒नुना॑ ।
तेन॑ । अ॒स्मत् । विश्वा॑म् । अनि॑राम् । अना॑हुतिम् । अप॑ । अमी॑वाम् । अप॑ । दुः॒ऽस्वप्न्य॑म् । सु॒व॒ ॥ ४ ॥

बाधसे अभिभवसि तमः शार्वरं तिमिरम्,
उद्गीथ० हे सूर्य! येन ज्योतिषा बाधसे रश्मिलक्षणेन तेन ज्योतिषा अस्मत्
जगत् च संसारमण्डलं च विश्वम् सर्वं प्रति उदियर्षि उद्गच्छसि भानुना, अत्यन्ताप्रीति-
अस्मत्तः विश्वाम् सर्वप्रकाराम् अनिराम् अनिरमणाम्[7] अविद्यमानरतिम् अमीवाम् रोगजातिम्
करीम् अनाहुतिम् अविद्यमानजाठराग्न्याहुतिं विशोषणकरीमित्यर्थः[8], दुःस्वप्न्यम् दुःस्वप्नभव च दोषम्
अप सुव 'षू प्रेरणे' । अपप्रेरय अपगमय अपनाशयेत्यर्थः ।
अपसुव ॥ ४ ॥

सर्वं स्वप्नप्रस्तम् उद्गमयसि भानुना,
वेङ्कट० येन सूर्य! ज्योतिषा तमः बाधसे, येन च जङ्गमम् अप गमय इति ॥ ४ ॥
तेन अस्मत्तः[9] सर्वम् अन्नाभावम् अहोमम् रोगम् दुःस्वप्न्यम् च

विश्व॑स्य॒ हि प्रेषि॑तो॒ रक्ष॑सि व्र॒तमहे॑ळयन्नु॒च्चर॑सि स्व॒धा अनु॑ ।
यद॒द्य त्वा॑ सूर्योपब्र॒वाम॑है॒ तं नो॑ दे॒वा अनु॑ मंसीरत॒ क्रतु॑म् ॥ ५ ॥

---

१. यवसति मूको. २. हरिसं° मूको. ३. व मूको. ४. रजश् मूको. ५. °मपवनु° वि[1] अ[1]. ५-६ °स्य ··· वि[1] अ[1]; °न्द्राख्या ज्यो° वि[1]. ७. अनि रमाणां मूको. ८. विशेषणकरी
९. अस्मत्त् वि[1].

विश्वस्य । हि । प्रऽईषित । रक्षसि । व्रतम् । अहेळयन् । उत्ऽचरसि । स्वधा । अनु ।
यत् । अद्य । त्वा । सूर्य । उपऽब्रवामहै । तम् । नः । देवाः । अनु । मंसीरत । क्रतुम् ॥ ५ ॥

उद्गीथ० विश्वस्य सर्वस्य यजमानस्य हि यस्मात् प्रेषित. अभ्यर्थित इत्यर्थः, रक्षसि यज्ञ विध्वंसकेभ्य सकाशात् पालयसि । व्रतम् अहेळयन् अक्रुध्यन् उच्चरसि च स्वधाः अनु प्रातर्होमाना पश्चात्, प्रातर्होमे निर्वृत्त इत्यर्थः । यत् यस्माच्च अद्य यागदिवसे त्वा त्वाम् हे सूर्य! उपब्रवामहे उपगम्य ब्रूम. अभ्यर्थयामहे इत्यर्थः, तस्मात् अस्माकमपि[1] यज्ञ प्रातर्होमं च रक्षेत्यर्थ[2]। तम् च क्रतुम् रक्ष । अथ[3] मन च अस्माक यज्ञस्य प्रातर्होमस्य च सम्बन्धि त्वया क्रियमाणम् देवा सर्वे अनु मंसीरत त्वत्प्रसादात् अनुमन्यन्ताम् अव्याघातेन वर्तन्तामित्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सर्वस्य हि स्तुतिभि प्रेषित त्वम् रक्षसि कर्म । अक्रोधयन् च उद्गच्छसि हवींषि अनु[4] । तथा सति [5]यत् अद्य[5] त्वाम् सूर्य! उपब्रूमो याचामहे, तम् अस्माकम् देवा अनुमन्यन्ताम् क्रतुम् कर्मेति ॥ ५ ॥

तं नो द्यावापृथिवी तन्न आप इन्द्रः शृण्वन्तु मरुतो हवं वचः ।
मा शूने भूम सूर्यस्य संदृशि भद्रं जीवन्तो जरणामशीमहि ॥ ६ ॥

तम् । नः । द्यावापृथिवी इति । तत् । नः । आपः । इन्द्रः । शृण्वन्तु । मरुतः । हवम् । वचः ।
मा । शूने । भूम । सूर्यस्य । सम्ऽदृशि । भद्रम् । जीवन्तः । जरणाम् । अशीमहि ॥ ६ ॥

उद्गीथ० तम् नः अस्माकं स्वभूतम् हवम् आह्वानम् तत् च न वच स्तुतिलक्षण द्यावापृथिव्यौ आप च इन्द्र च मरुत च शृण्वन्तु सूर्येणाभ्यनुज्ञाता । किंच मा भूम वयम् । क । शूने 'टुओश्वि गतिवृद्ध्यो'। वृद्धे महति सामर्थ्यात् पापे दु खे वा तत्कार्ये । सूर्यस्य संदृशि सदृष्टौ अनुग्रहबुद्धौ वर्तमाना इत्यर्थः । किं तर्हि । भद्रम् कल्याण धर्मं सुख वा तत्कार्यम् जीवन्तः वर्षशत प्राणान् धारयन्त जरणाम् जरा च अशीमहि प्राप्नुयामेत्याशास्महे ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तम् अस्माकम् हवम् तत् च स्तुतिवच द्युप्रभृतय शृण्वन्तु । मा उपद्रवाय निर्धनत्वाय[6] भवेम । सूर्यस्य सन्दर्शने कल्याणम् जीवन्त चिरं जराम् अशीमहि अमृता भवेम इति ॥ ६ ॥

[7]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये द्वादशो वर्ग[7] ॥

विश्वाहा त्वा सुमनसः सुचक्षसः प्रजावन्तो अनमीवा अनागसः ।
उद्यन्तं त्वा मित्रमहो दिवेदिवे ज्योग्जीवाः प्रति पश्येम सूर्य ॥ ७ ॥

---

१. तस्मात् कमपि मूको. २. रक्ष्ये रक्षत्यर्थः मूको. ३ अथ वि[1] अ, अर्थ वि[2]. ४. तु वि[2]. ५-५. यत् वि[1] अ[1], अ यत् वि[2]. ६. निवन्धनत्वाया वि[1] अ[1], निर्धनत्वाया वि[2]. ७-७. नास्ति मूको.

विश्वाहा । त्वा । सुऽमनस । सुऽचक्षस । प्रजाऽवन्त । अनमीवा । अनागस ।
उत्ऽयन्तम् । त्वा । मित्रऽमह । दिवेऽदिवे । ज्योक् । जीवा । प्रति । पश्येम । सूर्य ॥ ७ ॥

उद्गीथ० विश्वाहा सर्वदा त्वा त्वाम् यजेम वयमिति शेष । कीदृशा सन्त । सुमनस प्रीतियुक्तमनस्का सुचक्षस सुशोभनचक्षुष प्रजावन्त पुत्रादिप्रजासहिताश्च अनमीवा अरोगाश्च अनागस कर्मवैगुण्यजनितापराधवर्जिताश्च[1] सन्त । किञ्च दिवदिवे अहन्यहनि उद्यन्तम् उद्गच्छन्तम् त्वा त्वा हे मित्रमह ! मित्राणा यज्वना पूजयित ![2] ज्योक चिरम् जीवा जीवन्त वयम् प्रति पश्यम प्रतिदिन पश्येमेत्याशास्महे वय हे सूर्य ! ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सर्वदा त्वाम् सुमनस सुदर्शना प्रजावन्त अरोगा अपापा उद्यन्तम् त्वा हे मित्राणा पूजयित ! अन्वह चिरम् जीवन्त प्रति पश्यम सूर्य ![3] ॥ ७ ॥

मह्रि ज्योतिर्बिभ्रतं त्वा विचक्षण भास्वन्तं चक्षुषेचक्षुषे मयः ।
आरोहन्तं बृहतः पाजसस्परि वयं जीवाः प्रति पश्येम सूर्य ॥ ८ ॥

महि । ज्योति । बिभ्रतम् । त्वा । विऽचक्षण । भास्वन्तम् । चक्षुषेऽचक्षुषे । मय ।
आऽरोहन्तम् । बृहत । पाजस । परि । वयम् । जीवा । प्रति । पश्येम । सूर्य ॥ ८ ॥

उद्गीथ० [4]महि महत् ज्योति[4] रश्मिजाललक्षणम् बिभ्रतम् त्वा त्वा हे विचक्षण ! सर्वस्य विशेषद्रष्ट ! चक्षुषेचक्षुषे मय मयस्कर सर्वस्य प्राणिजनस्य भास्वन्तम् रश्मिमत्या[5] दीप्त्या दीप्तिमन्त सर्वस्य प्राणिजनस्य सर्वार्थप्रकाशनद्वारेण सुखकरमित्यर्थ[6], आरोहन्तम् बृहत महत पाजस पाजस्विन[7] बलवत परि समुद्रस्योपरि[8] वयम् जीवा चिर जीवन्त प्रति प्रतिदिनम् पश्येम हे सूर्य ! ॥ ८ ॥

वेङ्कट० महत् तेजो धारयन्तम् त्वाम् विद्रष्ट ![9] दीप्तिमन्त सर्वेभ्य पश्यद्भ्य सुखकरम् आरोहन्तम्[10] महत समुद्रोदकाद् बलवत वयम् जीवन्त प्रति पश्येम सूर्य ![11] ॥ ८ ॥

यस्य ते विश्वा भुवनानि केतुना प्र चेरते नि च विशन्ते अक्तुभिः ।
अनागास्त्वेन हरिकेश सूर्याह्नाह्ना नो वस्यसावस्यसोदिहि ॥ ९ ॥

यस्य । ते । विश्वा । भुवनानि । केतुना । प्र । च । ईरते । नि । च । विशन्ते । अक्तुऽभि ।
अनागाऽस्त्वेन । हरिऽकेश । सूर्य । अह्नाऽअह्ना । न । वस्यसाऽवस्यसा । उत् । इहि ॥ ९ ॥

उद्गीथ० यस्य तव[12] स्वभूतेन केतुना 'केतु' (निघ ३,९) इति [13]प्रज्ञानाम । तेन[13] चात्र तत्कारणमुपलक्ष्यते । सप्तम्यर्थे तृतीया । सर्वार्थप्रज्ञानऽहनीत्यर्थ । विश्वा विश्वानि भुवनानि भूतजातानि[14] प्र च ईरते

१ °जनिताश्च मूको २ पूजयित मन्तं मूको ३ °येम् वि¹ अ², °म वि¹ ४ ४ महिमज्योतिः मूको. ५ रश्मिमता मूको ६ नयस्कर° वि¹ नमस्कर° वि¹ अ ७ पाजस्विन वि¹ अ ८ सर्वस्योपरि मूको ९ °ष्ट मूको १० °हयन्तो वि¹ अ¹ ११ सूर्येम् वि¹ अ²; °म वि¹. १२ तव मूको १३ १३ °ज्ञानमनेन मूको १४ भूतानि वि¹ अ

प्रचरन्ति स्वकर्मसु प्रवर्तन्ते, नि विशन्ते च विश्रामार्थम् स्वपन्ति चेत्यर्थः, अक्तुभिः अत्रापि सप्तम्यर्थे तृतीया। अक्तुषु स्वस्वकार्यासु रात्रिष्वित्यर्थः। स त्वम् अनागास्त्वेन अस्माक कर्मवैगुण्यजनितापराधवर्जितत्वेन हेतुना ह हरिकेश! भौमरसहरणभ्वरश्मिकेश! या हे सूर्य! अह्नाऽह्ना वस्यसा-वस्यसा दिवसेन वसुमत्तरेण, अस्मभ्य दातव्येन धनेन अतिशयेन तद्वत्ताद्वता दिवसेन उपलक्षित सन् न अस्मभ्यम्, अतिशयेन धन दातुमिति शेष, उत् इहि उद्गच्छ। अहन्यहनि उद्गच्छ, सम्यक्कारिभ्योऽस्मभ्यम् अहन्यहनि अतिशयेन धन देहीत्यर्थः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० यस्य ते सर्वाणि भुवनानि प्रज्ञानेन प्र च[१] गच्छन्ति अह्नि[२], 'न विशन्ते[३] च रात्रिभि[४]', स[५] त्वम् अनागास्त्वेन हरिकेश! सूर्य! 'अह्नाऽह्ना च[६] वस्यसा-वस्यसा श्रेयस्करेण अस्माकम् उत् इहि ॥ ९ ॥

शं नो॑ भव॒ चक्ष॑सा॒ शं नो॒ अह्ना॒ शं भा॒नुना॒ शं हि॒मा शं घृ॒णेन॑ ।
यथा॒ शम॑ध्व॒ञ्छमस॑द् दुरो॒णे तत् सू॑र्य॒ द्रवि॑णं धेहि चि॒त्रम् ॥ १० ॥

शम् । न॒ । भ॒व॒ । चक्ष॑सा । शम् । न॒ । अह्ना॑ । शम् । भा॒नुना॑ । शम् । हि॒मा । शम् । घृ॒णेन॑ ।
यथा॑ । शम् । अध्व॑न् । शम् । अस॑त् । दु॒रो॒णे । तत् । सू॒र्य॒ । द्रवि॑णम् । धे॒हि॒ । चि॒त्रम् ॥ १० ॥

उद्गीथ० शम् सुखम् न अस्माकम् भव त्व कुरु इत्यर्थः। केन। चक्षसा दर्शनेन। शम् न अह्ना भवति सर्वत्रानुवर्त्यम्। सुखमस्माक कुरु दिवसेन चेत्यर्थः। शम् नो भव भानुना रश्मिलक्षणेन दीप्त्या। शम् नो भव हिमा रात्र्या उदकेन चेत्यर्थः। शम् नो भव घृणेन "च हिमक्षरणेन" च इत्यर्थः। किञ्च यथा प्रातिपदिकार्थेऽत्र प्रकारवचन प्रत्यय। यत् शम् सुखम् अध्वन् अध्वनि वर्तमानानाम् अस्माकम्, सुखमेवम् दुरोणे गृहेऽपि वर्तमानानाम् अस्माकम् असत् भवति। तत् हे सूर्य! द्रविणम् धनम् चित्रम् विचित्रम् नानाजातिहस्त्यश्वरथपदाति गोहिरण्यवस्त्रधान्यादिकम् धेहि देह्यस्मभ्यम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० शङ्कर अस्माकम् भव तेजसा, शम् न दिवसेन, शम् च रश्मिना, शम् च शैत्येन, शम् औष्ण्येन। यथा शम् मार्गे, शम् भवति गृहे, तत् सूर्य! धनम् देहि चित्रम् ॥ १० ॥

अ॒स्माकं॑ देवा उ॒भया॑य॒ जन्म॑ने॒ शर्म॑ यच्छत द्वि॒पदे॒ चतु॑ष्पदे ।
अ॒दत् पिब॑दू॒र्जय॑मान॒माशि॑तं॒ तद॒स्मे शं योर॑र॒पो द॑धातन ॥ ११ ॥

अ॒स्माक॑म् । दे॒वाः॒ । उ॒भया॑य । जन्म॑ने । शर्म॑ । य॒च्छ॒त॒ । द्वि॒ऽपदे॑ । चतुः॑ऽपदे ।
अ॒दत् । पिब॑त् । ऊ॒र्जय॑मानम् । आशि॑तम् । तत् । अ॒स्मे इति॑ । शम् । योः । अ॒र॒पः । द॒धा॒त॒न॒ ॥

उद्गीथ० हे देवा! अस्माकम् स्वभूताय उभयाय द्विप्रकाराय जन्मने अन्तर्णीतमत्वर्थमेतत्। जन्मग्रहण चतरेषामपि प्राणिधर्माणा प्रदर्शनार्थम्। जन्मजरामरणादिद्व खनिमित्तप्राणिधर्मवते शर्म

---

१ च मूको २. अह्नि वि[१] अ[१]. ३ ३ हि वि[१] वि[१], निविशन्ति वि[१] ४ रात्री॰ वि[१]. ५ सम वि[२] अ[१]. ६ ६ अभा च वि[२], भास्व अ[१], 'हा नाम वि[१]. ७ ७ सहिम रक्षणे मूको

सुख व्याध्याद्यनिष्टासयोगलक्षण च सूर्येण अनुज्ञाता सन्तो दत्त यूयम् द्विपदे चतुष्पदे मनुष्यगवादिलक्षणाय । किञ्च 'अदत् मोदकादि कठिनं[1] भक्षयत्, क्षीरोदकादि द्रव्य चान्वह[2] पिबत्, ऊर्जयमानम् 'ऊर्ज बलप्राणनयो'। बलवन्तमिवात्मानमाचरत्[3] आशितम् [4]दध्योदनादि अभिमतम्[4], आदितवच्च तत् द्विपाच्चतुष्पाच्च कुरुतेति शेष । किञ्च अस्मे अस्मभ्यम् शम्[5] शमनम् उत्पन्नाना रोगाणामुपशमन चेत्यर्थं, यो यावन[6] च पृथग्भाव च उत्पत्स्यमाने भये असम्बन्ध चेत्यर्थं (तु या ४,२१), अरप अपापत्व च दधातन दत्त[7] यूयम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अस्माकम् देवा ! उभयाय भूतजाताय सुखम् यच्छत, द्विपदे चतुष्पदे च । अदत् पिबत् ऊर्जयमानम्[8] सुहितं च पुत्रादिक यथा भवति, तथा शम् च यो च अपापम् प्रयच्छत ॥ ११ ॥

यद्वो॑ देवाश्चकृ॒म जि॒ह्वया॑ गु॒रु मन॑सो वा॒ प्रयु॑ती देव॒हेळ॑नम् ।
अरा॑वा॒ यो नो॑ अ॒भि दु॑च्छुना॒यते॒ तस्मि॒न् तदेनो॑ वसवो॒ नि धे॑तन ॥ १२ ॥

यत् । वः । देवाः । चकृम । जिह्वया॑ । गुरु । मन॑सः । वा । प्रऽयु॑ती । देवऽहेळ॑नम् ।
अरा॑वा । यः । नः । अभि । दुच्छुनऽयते॑ । तस्मि॑न् । तत् । एन॑ः । वसवः । नि । धेतन ॥१२॥

उद्गीथ० हे देवा ! यत् एतत्[9] देवहेळनम् व युष्माक देवाना हेडन क्रोधनम् चकृम कृतवन्तो वयम् । केन । जिह्वया जिह्वेन्द्रियेण वाकसहितेनेत्यर्थ । अदनवदनव्यापारयो उभयव्यापार त्वात् गुरु महत् अभक्ष्यभक्षणानृतवदनादि[0] वाचिककर्मजनितम् मनस वा प्रयुती मनस प्रयुत्या वा प्रमिश्रणेन वा परद्रव्याभिध्यानानिष्टचिन्तावितथाभिनिवेशलक्षणेन[11] मानसेन वा कर्मणा यत् एन कृतवन्तो वयम् । अरावा अरणवान्[12] अर्ता वा अस्माकम् अभिभवनार्थम् अस्मान् प्रति गमनवान् गन्ता वा भूत्वा य अस्मच्छत्रु न अस्मान् अभि दुच्छुनायते उद्वजयतीत्यर्थं, तस्मिन् अस्मच्छत्रौ तत् एन यदुक्तलक्षण पाप हे वसव ! भक्तान् अभीप्सितार्थैं आच्छादयितार ! नि धेतन निधत्त स्थापयत यूयम् । सूर्येण अनुज्ञाता सन्त सञ्चारयतेत्यर्थ ॥ १२ ॥

वेङ्कट० यत् युष्मान् हे देवा ! कृतवन्त वाचा महत् पापम् मनस वा प्रयोगण देवक्रोधनम् अप्रयच्छन्, य अस्मान् अभि दुच्छुनायते पापानि अस्मासु आचरति[13], तस्मिन् अस्माभि कृतम् तत् एन हे वासयितार ! देवा ! नि धेतन इति सूर्ये सन्निविष्टाना देवाना स्तुति ॥ १२ ॥

[14]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये त्रयोदशो वर्ग[14] ॥

[३८]

[15]मुष्कवानिन्द्र ऋषि । इन्द्रो देवता । जगती छन्द[15] ॥

अ॒स्मिन् न॑ इन्द्र पृत्सु॒तौ यश॑स्वति॒ शिमी॑वति॒ क्रन्द॑सि॒ प्राव॑ सा॒तये॑ ।
यत्र॒ गोषा॑ता धृषि॒तेषु॑ खा॒दिषु॒ विष्व॒क् पत॑न्ति दि॒द्यवो॑ नृ॒षाह्ये॑ ॥ १ ॥

१-१. मादद्मोद' मूको २ वान्दं मूको ३ °त्मानमिवाचरन् मूको ४-४. दध्योदनोभिमतम् वि' अ, दध्यादनाभिमतम् वि'. ५ नास्ति मूको ६ यावन मूको ७ धत्त वि' अ'. ८. उर्जयमान वि' अ'; उजयमानम् वि' ९ एनान् मूको १० भमक्ष्णा' मूको ११. °चि"तावितथा° वि'. १२ मघवान् मूको. १३ °न्ति वि' अ'. १४-१४ नास्ति मूको

अस्मिन् । न । इन्द्र । पृत्सुतौ । यशस्वति । शिमीऽवति । क्रन्दसि । प्र । अव । सातये ।
यत्र । गोऽसाता । धृषितेषु । खादिषु । विष्वक् । पतन्ति । दिद्यवः । नृऽसह्ये ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तर सूक्तम् 'अस्मिन्न इन्द्र' इति पञ्चर्चमैन्द्रं मुष्कवानिन्द्रो ददर्श। हे इन्द्र! अस्मिन् पृत्सुतौ सङ्ग्रामे। कीदृशे। यशस्वति यशो धन कीर्तिर्वा। हस्त्यश्वादिधनवति शूरयोद्धादिसम्पन्नत्वात् कीर्तिमति वा शिमीवति परस्परप्रहरणकर्मवति क्रन्दसि अन्तर्हितमत्वर्थमेतत्[1]। क्रन्दस्वतीति[2] परस्पराह्वानवति रोदनवति[3] वा न अस्मान् "प्र अव यत्नेन" रक्ष। किमर्थम्। सातये लाभाय सम्भजनाय वा, अस्माक धर्मार्थकामप्राप्तय इत्यर्थ। यत्र यस्मिन् सङ्ग्रामे गोषाता गवा[4] सातये लाभायेत्यर्थ, धृषितेषु प्रगल्भेषु अभिभवितृषु खादिषु परस्पर भक्षयितृषु च योद्धृषु विष्वक् सर्वत पतन्ति दिद्यव वज्रपट्टाद्यायुधानि। किमर्थं पतन्ति। नृषाह्ये नृणा योद्धृमनुष्याणाम् अभिभवनाय। तस्मिंस्तस्मिन् सङ्ग्रामे प्रावेति[5] सम्बन्धः कार्यः ॥ १ ॥

वेङ्कट० ताण्ड्यकाच्छाट्यायनकात् (तु. ताब्रा ९,२,२२, जैब्रा १,२२८) च अस्य सूक्तस्य मुष्कवान् इन्द्रो देवता, लुश ऋषिरिति प्रतिभाति। सूक्तस्थानि च अक्षराणि तथैव समीचीनानि। यत्तु इद कात्यायनेन उक्तम्—'मुष्कवान् इन्द्र ऋषिः केवल इन्द्रो देवता' (तु ऋअ २,१०,३८) इति तस्याभिप्रायो वृद्धेभ्योऽवगन्तव्य ।

अस्मिन् न इन्द्र[1] सङ्ग्रामे कीर्तिमति कर्मवति सिंहनादं करोषि, प्र रक्षसि च धनलाभाय, यस्मिन् लब्धपशुक धृष्टेषु शत्रूणा खादकेषु योद्धृषु इतस्तत पतन्ति आयुधानि नृणाम् अभिभावुके ॥ १ ॥

स नः क्षुमन्तं सदने व्यूर्णुहि गोअर्णसं रयिमिन्द्र श्रवाय्यम् ।
स्याम ते जयतः शक्र मेदिनो यथा वयमुश्मसि तद्वसो कृधि ॥ २ ॥

स । नः । क्षुऽमन्तम् । सदने । वि । ऊर्णुहि । गोऽअर्णसम् । रयिम् । इन्द्र । श्रवाय्यम् ।
स्याम । ते । जयतः । शक्र । मेदिनः । यथा । वयम् । उश्मसि । तत् । वसो इति । कृधि ॥ २ ॥

उद्गीथ० यस्त्वं भक्तानामनुग्राहक स त्व हे इन्द्र! सदने स्वगृहे, स्थितेभ्य इति शेष, क्षुमन्तम् अन्नवन्त शब्दवन्त वा गोअर्णसम् गाव अर्ण उदकमिव प्रवृद्धा यस्मिन् तम् श्रवाय्यम् श्रवणीयम् रयिम् धनम् वि ऊर्णुहि विविधम् आच्छादय, अनेकार्थत्वाद्धातूना विविध देहीत्यर्थ। किञ्च स्याम भवेम वयम् मेदिन बलवन्त त तवेन्द्रस्य शत्रुम् जयत प्रसादात्। अथवा मेदिन स्नेहवन्तो भक्तियुक्ता सदा वय तवोपरि भवेमेति आशास्महे। कि बहुनोक्तेन। यथा प्रातिपदिकार्थे प्रकारवचन प्रत्यय। यत् वयम् उश्मसि कामयामहे, तत् त्व हे वसो! वसुमन्[1] प्रशस्त! वा कृधि कुरु, देह्यस्मभ्यमित्यर्थ ॥ २ ॥

वेङ्कट० स न शब्दवन्तम् आवासे आनीय अत्रीवृध यस्मिन् गाव उदकम् इव प्रवृद्धा[7] तम् रयिम्

1 अन्तर्णीत° वि[2] अ 2 क्रन्दसीति वि[1], क्रन्दस्वतेति वि[2] अ. 3. तरादन° मूको. 4-4. प्रायत्नेन मूको 5 न मूको 6. भवेनि वि[1]; प्रवेनि वि[2] अ[2] 7 °द्धम् मूको.

इन्द्र! श्रवणीयम्। स्याम[१] तव शत्रुम् जयत स्वभूता मेदसा युक्ता। [२]यथा वयम्[२] कामयामहे, तत् थामयित[३] अस्माकं कुरु ॥ २ ॥

यो नो दास आर्यो वा पुरुष्टुतादेव इन्द्र युधये चिकेतति ।
अस्माभिष्टे सुषहाः सन्तु शत्रवस्त्वया वयं तान् वनुयाम संगमे ॥ ३ ॥

य । नः । दासः । आर्यः । वा । पुरुऽस्तुत । अदेवः । इन्द्र । युधये । चिकेतति ।
अस्माभिः । ते । सुऽसहाः । सन्तु । शत्रवः । त्वया । वयम् । तान् । वनुयाम । सम्ऽगमे ॥३॥

उद्गीथ० य दास अकुलीन इत्यर्थ, आर्य वा कुलीनो वेत्यर्थ, अदेव देवादन्यो वा पिशाचासुरराक्षसादिक हे पुरुष्टुत! बहुस्तुत! इन्द्र! न अस्मान् युधये युद्धाय, योग[४] कर्तुमिति शेष, चिकेतति जानाति इच्छतीत्यर्थ। ते सर्वे शत्रव अस्माभि सुषहा[४] सन्तु तव प्रसादात् सुखाभिभवा भवन्तु। सुखेनाभिभूय च त्वया सहिता वयम् तान् शत्रून् उक्तलक्षणान् वनुयाम अनुहन्याम सङ्गमे सङ्ग्राम ॥ ३ ॥

वेङ्कट० य अस्मान् दास[५] कर्मकर शूद्र त्रैवर्णिक वा अदेव वा[६] असुर[७] इन्द्र! योत्स्य[८] इति बुध्यते। सर्वे शत्रव ते स्वभूतै अस्माभि स्वभिभवा भवन्तु। त्वया वयम् सहायेन तान्[९] हन्याम सङ्ग्रामे ॥ ३ ॥

यो दभ्रेभिर्हव्यो यश्च भूरिभिर्यो अभीके वरिवोविन्नृषाह्ये ।
तं विखादे सस्निमद्य श्रुतं नरमर्वाञ्चमिन्द्रमवसे करामहे ॥ ४ ॥

य । दभ्रेभिः । हव्यः । य । च । भूरिऽभिः । य । अभीके । वरिवःऽवित् । नृऽसह्ये ।
तम् । विऽखादे । सस्निम् । अद्य । श्रुतम् । नरम् । अर्वाञ्चम् । इन्द्रम् । अवसे । करामहे ॥ ४ ॥

उद्गीथ० य इन्द्र दभ्रेभि अल्पै योद्धृभि हव्य आह्वानार्ह, य च इन्द्र भूरिभि बहुभिरपि योद्धृभिराह्वातव्य। किमर्थम्। नृषाह्ये नृणामभिभवनाय। य च इन्द्र अभीके सङ्ग्रामे शत्रुसमीपे वा वरिवोवित् शत्रुधनाना लब्धा परानित्य स्वीकर्ता, तम् इन्द्रम् सस्निम् स्नानसशुद्ध[१०] सञ्चेष्टयितार वा शत्रूणामायुधै अथवा सशोधयितार सञ्चेष्टयितार वा वृष्ट्या सर्वस्य पृथिव्याद श्रुतम् विख्यातम् नरम् नराकारम् अद्य अस्मिन् शत्रुभि सह युद्धदिवसे अर्वाञ्चम् करामहे अस्मदभिमुख कुर्म। किमर्थम्। [११]विखादे विविधखादे[११] [१२]सङ्ग्राम अवसे[१२] अस्माक रक्षणार्थम् ॥ ४ ॥

---

१. थाम वि[१] अ[१]. २-२ नास्ति वि[१]. ३ य वि[२] अ. ४. सहा वि[१], षहा वि[१] अ ५ नास्ति वि[१२]. ६ नास्ति वि[१] ७ [०]रश मूको. ८. योत्स्यानि वि[१], योत्स्यामि अ[१], योष्यामि वि[२] ९ त्वाम् वि[२] अ[१]. १० सास्नान सशुद्धे वि[१] वि[२] अ. ११-११ विधाखादेद मूको १२-१२ अवसे सग्रामे मूको

वेङ्कट० यः स्वल्पैः ह्वातव्यः, यः च बहुभिः, [1]यः च[1] सङ्ग्रामे [2]नृणाम् अभिभावुके धनस्य लम्भकः, तम् शत्रूणां विशेषेण भक्षके सङ्ग्रामे[2] शुचिम् अद्य विश्रुतम् नेतारम् अभिमुखम् इन्द्रम् रक्षणाय कुर्मः ॥ ४ ॥

स्वृवृजं हि त्वामहमिन्द्र शुश्रवांनानुदं वृषभ रध्रचोदनम् ।
प्र मुंञ्चस्व परि कुत्सादिहा गंहि किमु त्वावांन् मुष्कयोर्बद्ध आसते ॥ ५ ॥

स्वऽवृजम् । हि । त्वाम् । अहम् । इन्द्र । शुश्रव । अनुनुऽदम् । वृषभ । रध्रऽचोदनम् ।
प्र । मुञ्चस्व । परि । कुत्सात् । इह । आ । गहि । किम् । ऊँ इति । त्वाऽवान् । मुष्कयोः । बद्धः । आसते ॥

उद्गीथ० अत्रेतिहासः छन्दोगब्राह्मणे पठ्यते । कुत्सश्च लुशश्च युगपदिन्द्रम् आहूतवन्तौ स्वंस्वं यज्ञं प्रत्यङ्गभावाय । ऋषित्वादिन्द्रः कुत्सं प्रति जगाम । तं तत्र गतं वशित्वात् कुत्सो वार्ध्रीशतेनाण्डयोर बध्नात्[3] तमिन्द्रं बद्धं सेर्घ्यं "सदयं नाहान् अपनयंश्चाह" (तु. तांब्रा ९,२,२२; जैब्रा १,२२८)।

इन्द्र! वृषभ! वर्षितः! स्ववृजम् वर्जयितारं मोचयितारम् आत्मनो बन्धनेभ्यः हि यस्मात् त्वाम् अहम् शुश्रव श्रुतवानस्मि अनानुदम् आभिमुख्येन मर्यादया वा नोदनं[5] कर्तुं प्रेरयितुं युद्धाद् अपनेतुमशक्यं च रध्रचोदनम् रध्रस्य राधयितव्यस्य[6] चोदयितारं वशमानेतारं च, तस्माद् आत्मानम् अण्डयोर्बद्धम् प्र मुञ्चस्व विमुञ्च परि सर्वतः कुत्सात्, इह अस्मद्यज्ञे आ गहि आगच्छ । किं वा त्वावान् त्वत्सदृशोऽन्यः कश्चन मुष्कयोः वार्ध्रीशतेन[7] बद्ध आसते वचनव्यत्ययः । आस्ते तिष्ठति । कश्चिदन्य ईदृशोऽस्ति त्वत्तो हीनसत्त्वो निर्लज्जश्चेत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० स्वयमेव छेत्तारम् हि त्वाम् अहम् इन्द्र! अश्रौषम् अनपेक्षितबलानुप्रदानं हे वृषभ! राधकस्य चोदकम् । स त्वम् आत्मानम् प्र मुञ्चस्व, अथ कुत्सात् इह आ गच्छ । किम् उ त्वत्सदृशः कश्चित् मुष्कयो बद्धः[8] आस्ते ।

अत्र शाट्यायनकम् "कुत्सश्च लुशश्चेन्द्रं व्यह्वयेताम् । स कुत्सस्य हवम् आगच्छत् । तं शतेन वार्ध्रीभिराण्डयोरबध्नात्[9] । स लुशोऽभ्यवदत्—'स्ववृजं हि त्वामहमिन्द्र शुश्रवानानुदं वृषभ रध्रचोदनम् । प्र मुञ्चस्व परि कुत्सादिहागहि किमु त्वावान् मुष्कयोर्बद्ध आसते' इति ताः सर्वा॰ संलुप्य लुशम् अभि प्राद्रवत्" (जैब्रा १,२८८) इति ॥ ५ ॥

[10]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये चतुर्दशो वर्गः[10] ॥

[२९]

[10]काक्षीवती घोषा ऋषिः । अश्विनौ देवता । जगती छन्दः, चतुर्दशी त्रिष्टुप्[10] ।

यो वां परिज्मा सुवृदश्विना रथो दोषामुषासो हव्यो हविष्मता ।
शश्वत्तमासस्तमु वामिदं वयं पितुर्न नाम सुहवं हवामहे ॥ १ ॥

१-१. नास्ति वि[1]. २-२. नास्ति अ[1]. ३. बभश॰ मूको. ४-४. सदीय नाहानयच्चाह मूको. ५. नो मूको. ६. भारयि॰ मूको. ७. वृद्दश॰ मूको. ८. बन्धः मूको. ९. वार्धि॰ मूको. १०-१०. नास्ति मूको.

य । वाम् । परिऽज्मा । सुऽवृत् । अश्विना । रथ । दोषाम् । उषस । हव्य । हविष्मता ।
शश्वत्ऽतमास । तम् । ऊँ इति । वाम् । इदम् । वयम् । पितु । न । नाम । सुऽहवम् । हवामह ॥१॥

उद्गीथ० उत्तर सूक्तम् 'यो वा परिज्मा' इति चतुर्दशर्चं घोषा नाम ब्रह्मवादिनी कक्षीवतो दुहिता ददर्श । हे अश्विना ! अश्विनौ[1] य रथ वाम् युवयो स्वभूत । कीदृश । परिज्मा सर्वतोगामी सुवृत् शोभन वर्तिता गन्ता वा दोषाम् रात्रिं प्रति उषस च, रात्रावह्नि चेत्यर्थ[2], हव्य आह्वातव्य । कन[3] । हविष्मता यजमानेन । तम् उ वाम् उ इति पदपूरण । स रथ युवयो स्वभूतम् सुहवम् स्वाह्वानम् शश्वत्तमास अतिशयन नित्या चिरन्तना स्तोतार यष्टारश्च वयम् हवामह अस्मान्[4] प्रत्याह्वयाम । किमिव । इदम् पितु न नाम यथा लके प्रसिद्धमिद पितु[5] नाम वशमर्वादिक (?) गृहीत्वा सुहवम् स्वाह्वान पितरम् आह्वयति कश्चित्, एवम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० घोषा काक्षीवती । य वाम् "परितो गन्ता"[5] सुवर्तन अश्विनौ[1] रथ अहोरात्रयो आह्वातव्य यजमानेन, चिरन्तना वयम् तम् एव युवयो रथम् पितु इव नाम स्वाह्वानम् इदम् हवामहे ॥ १ ॥

चोदयतं सूनृताः पिन्वतं धिय उत् पुरंधीरीरयत् तदुश्मसि ।
यशसं भागं कृणुतं नो अश्विना सोमं न चारुं मघवत्सु नस्कृतम् ॥ २ ॥

चोदयतम् । सूनृता । पिन्वतम् । धिय । उत् । पुरम्ऽधी । ईरयतम् । तत् । उश्मसि ।
यशसम् । भागम् । कृणुतम् । न । अश्विना । सोमम् । न । चारुम् । मघवत्ऽसु । न । कृतम् ॥ २ ॥

उद्गीथ० चोदयतम् युवाम् सूनृता उषस कर्माङ्गभावाय । उषस उद्गमयतम् इत्यर्थ । पिन्वतम् प्रवर्तयतम्[6] इत्यर्थ, धिय सिञ्चत प्रक्षरत स्वयागकालकरणन कर्माङ्गभावाय प्रतिपत्त्या च उत् ईरयतम् उद्गमयतम् देवयागकर्माणि । पुरन्धी पुरुधी बह्वी प्रज्ञाश्च अस्माक सत्यरमणाय उत् ईरयतम् उद्गमयतम् उत्पादयतम् दत्तमित्यर्थ । तत् एतत् त्रय यथोक्त युष्मत्तो वयम्[7] उश्मसि कामयामहे । किञ्च यशसम् यशस्विन दत्तभुक्तफलत्वात् धनस्य, दानभोगजनितकीर्तिमन्तमित्यर्थ[8], भागम धनम्[9] अस्मदनुरूप कुरुत दत्तमित्यर्थ, न अस्मभ्य हे अश्विनौ[1] । किञ्च सोमम् न चारुम् यथा सोम देवतारूपम् ओषधिरूप च चारु शोभन प्रजापति मघवत्सु ईश्वरेषु कृतवान्, एव सौ न अस्माक देवेषु कृतम् कुरुत युवाम्, स्वर्गं नयतमित्यर्थ ॥ २ ॥

वेङ्कट० प्रेरयतम् वाच[10] । पूरयतम् कर्माणि । उत् ईरयतम् च प्रज्ञा । तत् वय कामयामहे । सोमम् इव कल्याणम् धनवत्सु अस्मान् कृणुतम् यशस्विनम् भागम् कृणुतम् अस्माकम् अश्विनौ[1] । श्रद्धेयान् ॥ २ ॥

---

१ वरयथ मूको २ तन मूको ३ अस्म मूको ४ पितुन मूका ५ ५ परिगन्ता वि[1]
६ प्रवयतम् वि[1], प्रवयतयतम् वि[2] अ ७ वरम् मूको ८ धनमो[0] अ ९ धन वद् मूको
१० वाचम् वि[2] अ[1]

अमाजुरश्चिद्भवथो युवं भगोऽनाशोश्चिदवितारापमस्य चित् ।
अन्धस्य चिन्नासत्या कृशस्य चिद्युवामिदाहुर्भिषजा रुतस्य चित् ॥ ३ ॥

अमाऽजुर । चित् । भवथ । युवम् । भर्ग । अनाशो । चित् । अवितारा । अपमस्य । चित् ।
अन्धस्य । चित् । नासत्या । कृशस्य । चित् । युवाम् । इत् । आहु । भिषजा । रुतस्य । चित् ॥ ३ ॥

उद्गीथ० अत्रेतिहासमाचक्षत — घोषा किल दुर्भगत्वात् पत्या परित्यक्ता पितु कक्षीवत गृहे जरा गता सती सौभाग्यमश्विनौ ययाचे। तस्या अश्विनौ च तुष्टौ स्वयमेव भगत्व गतौ पतिदानायेति । तदेतत् कक्षीवताऽप्युक्तम्—'घोषायै चित् पितृषदे दुरोणे पतिं जूर्यन्त्या अश्विनावदत्तम्' (ऋ १,११७,७)। तदेतदिह प्रथमे पादे कथ्यते 'अमाजुरश्चिद् भवथो युवं भग' इति[1]। अमाजुर 'अमा' (निघ ३,४) इति गृहनाम। 'जृ वयोहानौ'। चित्-छन्दोऽप्यर्थे। पितृगृहे जीर्णाया अपि सत्या मम घोषाया युवम् युवाम् अश्विनौ! स्वयमेव भग भवथ। भूवे लट्। शोभन भगरूपेण आत्मान विपरिणमय्य मे पतिं दत्तवन्तौ स्थ" इत्यर्थ। किञ्च अनाशो चित् अवितारा अनुष्ठानेनातीमत्रापि अक्षिप्रकारिणोऽपि रक्षितारौ युवा स्थ। अपमस्य निकृष्टस्य जात्यादिहीनस्यापि। अवितारावित्यनुवर्तते सर्वत्र। अन्धस्य इत् चक्षुर्विकलस्य च सर्वस्य। हे नासत्यौ! कृशस्य चित् दुर्बलस्य च सर्वस्य। किञ्च युवाम् चित् युवामेव अश्विनौ! आहु वदन्ति विद्वास वेदागमा वा भिषजा भिषजौ भेषजस्य कर्तारौ रुतस्य चित् रोगेण आर्तस्यापि, सर्वानुकम्पिनौ युवाम् इत्यर्थ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पितृगृहे सह[2] जीर्यन्त्या घोषाया दुर्भगाया युवाम् भग भवथ[3]। 'घोषायै चित् पितृषदे दुरोणे (ऋ १,११७,७) इत्युक्तम्। अनशनस्य रक्षकौ अपमीयमानस्य च। अन्धस्य चित् नासत्यौ![4] कृशस्य च युवाम् एव आहु भिषजौ रोगाद् रुदतश्च[5] ॥ ३ ॥

युवं च्यवानं सनयं यथा रथं पुनर्युवानं चरथाय तक्षथुः ।
निष्टौग्र्यमूहथुरद्भ्यस्परि विश्वेत् ता वां सवनेषु प्रवाच्या ॥ ४ ॥

युवम् । च्यवानम् । सनयम् । यथा । रथम् । पुन । युवानम् । चरथाय । तक्षथु ।[6]
नि । तौग्र्यम् । ऊहथु । अतऽभ्य । परि । विश्वा । इत् । ता । वाम् । सवनेषु । प्रऽवाच्या ॥

उद्गीथ० युवम् युवाम् अश्विनौ[1] च्यवानम् च्यवनमृषिम् सनयम् पुराण चिरन्तन जीर्णं सन्तम्, यथा रथम् कश्चित् पुन नव करोति, एव पुन युवानम् तरुणम् चरथाय चरणाय उपगमनाय सुकन्याया तक्षथु कृतवन्तौ स्थ। अत्र चेतिहास शतपथे सुकन्याब्राह्मणे (माश ४,१,५) पठ्यते। किं च तौग्र्यम् तुग्रस्य पुत्र भुज्यु नाम समुद्रमध्य विपन्नत्वात् सखिभि परित्यक्तम् नि ऊहथु निरूढवन्तौ स्थ, उत्तारितवन्तौ इत्यर्थ, अद्भ्य सामुद्रीभ्य परि सर्वत। अयमपि इतिहास ऋग्वेदे पठ्यते—'उत त्य भुज्युमश्विना सखायो मध्ये जहुर्दुरेवास समुद्रे।

---

१ त्रुटितम् मूको. २ नास्ति वि॰. ३ नास्ति मूको ४. °वा वि॰ ५ रुतश्च वि॰ अ॰, रुदतस्व वि॰ ६-६ था (४,१९) व्याख्यातोऽयमर्धर्चः द्र

निर्ी पर्पदावा यो युवाकु' (ऋ ७,६८,७) इत्येवमादिषु मन्त्रान्तरेषु। अथवा 'तुग्र्या'[१] (निघ १,१२) इत्युदकनाम। तत्समुद्र तौग्र्यम्। तद् निरूहथु मेघाभिर्हतवन्तौ[२] स्थ इत्यर्थ, अद्भ्यः परि अपां विचरन्तीनाम्[३] उपरि अक्षीणायामेव पूर्ववृष्ट्याम् इत्यर्थ। विश्वा इत् ता वाम् यान्येवमादीनि कर्माणि सर्वाण्येव तानि युवयो कर्माणि सवनेषु यज्ञेषु प्रवाच्या प्रकर्षेण वचनार्हाणि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० युवम् च्यवानम् ऋषिं प्रत्नम् रथम् इव जीर्णम् पुन युवानम् चरणार्थम्[४] तक्षथुः तक्षति करोतिकर्मा (या ४, १९)। नि ऊहथु च तुग्रपुत्र भुज्यु समुद्रे[५]। विश्वानि एव तानि युवयोः सवनेषु प्रवाच्यानि ॥ ४ ॥

पु॒रा॒णा वां॑ वी॒र्या॒३॑ प्र ब्र॑वा॒ जने॒ऽथो॑ हासथुर्भि॒षजा॑ मयो॒भुवा॑ ।
ता वां॒ नु नव्या॒वव॑से करामहे॒ऽयं ना॑सत्या॒ श्रद॒रिर्यथा॒ दध॑त् ॥ ५ ॥

पु॒रा॒णा । वा॒म् । वी॒र्या॑ । प्र । ब्र॒व॒ । जने॑ । अथो॒ इति॑ । ह॒ । आ॒स॒थुः॒ । भि॒षजा॑ । म॒यः॒ऽभुवा॑ ।
ता । वा॒म् । नु । नव्यौ॑ । अव॑से । क॒रा॒म॒हे॒ । अ॒यम् । ना॒स॒त्या॒ । श्रत् । अ॒रिः । यथा॑ । दध॑त् ॥

उद्गीथ० पुराणा पुराणानि चिरन्तनानि आदिसर्गादारभ्य प्रवृत्तानीत्यर्थ, वाम् युवयो वीर्या वीर्याणि प्र ब्रव प्रकर्षेण ब्रवीमि जने लोके। अथो ह आसथु स्वजन्मानन्तरमेव[६] बभूवथु भिषजा देवाना भिषजौ मयोभुवा शत्रुषु[७] प्रहरणद्वारेण सुखस्य भावयितारौ। ययोर्युवयो अह वीर्याणि प्रख्यापयामि ता वाम् तौ युवाम् नव्यौ स्तुत्यौ अवसे हविषा युवयो तर्पणाय नु क्षिप्रम् करामहे[८] आह्वानेन अस्मदभिमुखौ कुर्मः[९]। कृत्वा हे नासत्यौ! यत् हवि श्रत् सत्य यथाचोदित हविषा च स्तुत्या च करणम् अयम्[९] अरि[७] ईश्वरो यजमान यथा येन प्रकारेण सम्यक् परया भक्त्या दधत् ददाति, तथा वयमपि[१०] दध्मो युवाभ्यामित्यर्थ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० प्रत्नानि युवयो वीर्याणि प्र ब्रवीमि जने। अथो बभूवथु[११] पुनर्युवा[१२] भिषजौ सुखस्य भावयितारौ। तौ वाम्[१३] स्तुत्यौ रक्षणाय कुर्म, अयम् नासत्यौ! अरि गन्ता पति यथा श्रत् दध्याद् इति ॥ ५ ॥

[१४]इति सप्तमाष्टक अष्टमाध्याये पञ्चदशो वर्ग[१४] ॥

इ॒यं वा॑मह्वे शृणु॒त मे॑ अश्विना पु॒त्राये॑व पि॒तरा॒ मह्यं॑ शिक्षतम् ।
अना॑पिरज्ञा असजा॒त्याम॑तिः पु॒रा तस्या॑ अ॒भिश॑स्ते॒रव॑ स्पृतम् ॥ ६ ॥

---

१ तुग्र्य मूको २. मघानिहत° मूको ३. 'रत°' मूको ४. चरक्षणा° वि°. ५. °द्र वि° अ', °द्रा वि' ६ °मान्तरमे मूको ७ नास्ति मूको. ८ करवामहे मूको. ९ कर्म मूको. १०. यमपि मूको. ११ बभूव मूको १२ °युवथु वि' अ'. १३. वा मूको १४-१४. नास्ति मूको.

इयम् । वाम् । अह्वे । शृणुतम् । मे । अश्विना । पुत्रायऽइव । पितरा । मह्यम् । शिक्षतम् ।
अनापि । अज्ञा । असजात्या । अमति । पुरा । तस्याः । अभिऽशस्तेः । अव । स्पृतम् ॥ ६ ॥

उद्गीथ० इयम् अहं घोषा वाम् युवाम् अश्विनौ अह्वे आह्वयामि । आहूयमानौ च युवाम् शृणुतम् मे ममाह्वानं हे अश्विना[1] अश्विनौ! । श्रुत्वा च मह्यम् घोषायै शिक्षतम् दत्तम् ईप्सितमर्थम् । किमिव । पुत्राय इव मातापितरौ ईप्सितमर्थं दत्त । अनापि[1] अज्ञाति 'अज्ञा अकृतज्ञेत्यर्थः'[1] । असजात्या असमानजातीया अमति अप्रज्ञा मन्दबुद्धिरित्यर्थः । अथवा अमति अन्याऽभिमानिनीत्यर्थः । तस्याः शत्रुजाते भ्यभूताया[2] तत्कर्तृकाया[3] इत्यर्थः, 'अभिशस्ते अभिहिंसाया[4] पुरा पूर्वम् अव स्पृतम् अभयप्रदानाच्छादनेन आच्छादयतम्, मा पालयतमित्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० इयम् अहम् वाम् ह्वयामि । शृणुतम् मदीयम् अश्विनौ! । पुत्राय इव पितरौ धनम् मह्यम् दत्तम् । अबन्धु अज्ञाति असजात्या अश्रद्धेया च अभिशस्ति[4] यदा अस्मान् आगच्छति, प्रागेव तस्याः 'अव पारयतम्'[5] इति ॥ ६ ॥

युवं रथेन विमदाय शुन्ध्युवं न्यूहथुः पुरुमित्रस्य योषणाम् ।
युवं हवं वध्रिमत्या अगच्छतं युवं सुषुतिं चक्रथुः पुरंधये ॥ ७ ॥

युवम् । रथेन । विऽमदाय । शुन्ध्युवम् । नि । ऊहथुः । पुरुऽमित्रस्य । योषणाम् ।
युवम् । हवम् । वध्रिऽमत्याः । अगच्छतम् । युवम् । सुऽसुतिम् । चक्रथुः । पुरम्ऽधये ॥ ७ ॥

उद्गीथ० अत्रेतिहासमाचक्षते — ऋषिर्विमद परिणीय महत्या विभूत्या[6] युक्तो भार्यां स्वगृहं नेतुमिच्छन् अश्विनौ तुष्टाव । तस्य भार्यामश्विनौ आगत्य स्वसेनापरिवृतेन रथेन नीतवन्तौ, गाश्चास्मै[7] प्रभूता दत्तवन्ताविति । तदेतत् कुत्सेनोक्तम् 'याभि पत्नीर्विमदाय न्यूहथुरा घ वा याभिररुणीरशिक्षतम्' (ऋ १,११२,१९) इति । युवम् युवाम् अश्विनौ स्वसेनापरिवृतेन रथेन, आगत्येति शेष । विमदाय षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । विमदस्य शुन्ध्युवम् नाम भार्याम् 'नि ऊहथु न्यूढवन्तौ'[8] विमदस्य गृह प्रापितवन्तौ स्थ । पुरुमित्रस्य मित्रशब्दोऽत्र प्रदर्शनार्थं । बहुमित्रस्वजनस्येत्यर्थं । योषणाम् स्त्रिय स्त्रीगुणोपेतामित्यर्थं । किञ्च 'युवम् हवम्' अत्रेतिहास — वध्रिमती नाम 'स्वय योद्ध्री' स्त्री । सा सङ्ग्रामे शत्रुभि छिन्नहस्ता अश्विनौ आजुहाव तुष्टाव । तस्या अश्विनौ हिरण्मय हस्तं ददतुरिति । तदेतत् कक्षीवता विस्तरेणोक्तम् — 'अनोहवीश्नासत्या करा वां महे यामन् पुरुभुजा पुरंधि । श्रुत तच्छासुरिव वध्रिमत्या हिरण्यहस्तमश्विनावदत्तम्' (ऋ १,११६,१३) इति । कक्षीवतो[9] दुहिता घोषा सक्षिप्याह — युवम् युवामेव अश्विनौ! हवम् आह्वानं सामर्थ्यात्

1-1. अज्ञानी अज्ञेत्यर्थं मूको. 2. °ताय मूको 3. °र्तृकाया मूको. 4-4. अभिगतेसरभिर्हि° मूको 5-5. अपारयम् वि° अ°. 6. नास्ति मूको. 7. नौश्चास्मै मूको. 8-8. निरूहथुः निरूढ° मूको. 9-9. स्वयोभी मूको.

स्तुतिं च वध्रिमत्याः । वध्रिमती नाम कन्या । शत्रुभिः सङ्ग्रामे [1]छिन्नहस्तायाः स्त्रियाः[1] स्वभूताम् श्रुतवन्ताविति शेषः । अगच्छतम् प्रतिगतवन्तौ युवां हिरण्मयहस्तं तस्यै दत्तवन्तौ स्थः । किञ्च युवम् युवामेव सुषुतिम् [2]सुप्रसवम् शोभनमैश्वर्यम्[2] चक्रथुः कृतवन्तौ स्थः, दत्तवन्तावित्यर्थः, पुरन्धये बहुप्रज्ञायै वध्रिमत्यै ॥ ७ ॥

वेङ्कट० युवम् रथेन विमदाय ऋषये शुन्ध्युवम् नाम[3] नि ऊहथुः पुरुमित्रस्य दुहितरम्। 'यावमगाय विमदाय जायाम्' (ऋ १,११६,१) इत्युक्तम्। युवम् हवम् वध्रिमत्याः च अगच्छतम्। 'अजोहवीन्नासत्या करा वाम्' (ऋ १,११६,१३) इत्युक्तम्। युवां सुप्रसवम्[4] चक्रथुः पुरन्धये वध्रिमत्यै ॥ ७ ॥

युवं विप्रस्य जरणामुपेयुषः पुनः कलेरकृणुतं युवद्वयः ।
युवं वन्दनमृश्यदादुदूपथुर्युवं सद्यो विश्पलामेतवे कृथः ॥ ८ ॥

युवम् । विप्रस्य । जरणाम् । उपऽईयुषः । पुनरिति । कलेः । अकृणुतम् । युवत् । वयः ।
युवम् । वन्दनम् । ऋश्यऽदात् । उत् । ऊपथुः । युवम् । सद्यः । विश्पलाम् । एतवे । कृथः ॥

वेङ्कट० युवम् विप्रस्य जरणाम् उपगतवतः पुनः च कलिनाम्नः अकृणुतम् युवत्वयुक्तम् वयः । युवम् वन्दनम् [5]कूपे पतितं[5] तस्मात् कूपात् उत् ऐरयतम् । युवाम् विश्पलाम् छिन्नजङ्घाम् सद्यः गमनाय कृथः[6] ॥ ८ ॥[7]

युवं ह रेभं वृषणा गुहा हितमुदैरयतं ममृवांसमश्विना ।
युवमृबीसमुत तप्तमत्रय ओमन्वन्तं चक्रथुः सप्तवध्रये ॥ ९ ॥

युवम् । ह । रेभम् । वृषणा । गुहा । हितम् । उत् । ऐरयतम् । ममृऽवांसम् । अश्विना ।
युवम् । ऋबीसम् । उत । तप्तम् । अत्रये । ओमन्ऽवन्तम् । चक्रथुः । सप्तऽवध्रये ॥ ९ ॥

उद्गीथ० ......अग्निकूटम्[8] तप्तम् महता सन्तापेन युक्तम् अत्रये अत्रेरर्थाय ओमन्वन्तम् अवनवन्त रक्षणवन्तं वृष्ट्या निशमय्य[9] शीतम् चक्रथुः कृतवन्तौ स्थः[7], सप्तवध्रये च । अत्रेतिहासमाचक्षते — अश्वमेधो नाम भारतो[10] राजा केनचिदपराधेन अपराद्धं सप्तवध्रिम् ऋषिं रात्रौ काष्ठमय्यां मञ्जूषायां न्यधापयत् । स तत्र गर्भवद् दुःखं वसन्निर्विण्णः ततो गन्तुमिच्छन् अश्विनौ तुष्टाव । तमश्विनौ मञ्जूषाम् उद्घाट्य[11] ततोऽपनीय मञ्जूषां पूर्ववद्घटितवन्तौ[12] च, यथाऽश्वमेधो राजा न जानाति (तु॰ बृदे ५,८३-८६) ॥ ९ ॥

१-१. ये स्त्रियः मूको. २-२. सुप्रसवं च मूको ३. नास्ति वि[1]. ४. प्रस॰ वि[2] अ[1]. ५-५. कूपेनित वि[2]; कूपमेतीनितं अ[1]; कूपेवति वि[1]. ६. अकृथः मूको. ७. तु. ऋ १,११२,५;११६,१५. ८. अनीकूटं वि[2] अ; अरिकूटं वि[1]. ९. निनिश॰ वि[2] अ[2]; निविश॰ वि[1]. १०. भत्तो वि[2]. ११. उद्घा मूको. १२. घुषे उद्घाटि॰ वि[1]; अद्घाटि॰ वि[2] अ.

वेङ्कट० युवम् ह रेभम् ऋषिं वृषणौ! असुरैः गुहायाम् निहितम् उत् ऐरयतम् म्रियमाणम् अश्विनौ!। 'दश रात्रीरशिवेन' (ऋ १,११६,२४) इत्युक्तम्। युवाम् आचीसम्[1] अपि च[2] ततम् अग्नेः अवनवन्तम् चक्रथुः सप्तवध्रये च। 'हिमेनाग्निं घ्रंसम्' (ऋ १,११६,८) इत्युक्तम्, 'वि जिहीष्व वनस्पते' (ऋ ५,७८,५) इति च ॥ ९ ॥

युवं श्वेतं पेदवेऽश्विनाश्वं नवभिर्वाजैर्नवती चं वाजिनंम् ।
चर्कृत्यं ददथुर्द्रावयत्सखं भगं न नृभ्यो हव्यं मयोभुवम् ॥ १० ॥

युवम् । श्वेतम् । पेदवे । अश्विना । अश्वम् । नवऽभिः । वाजैः । नवती । च । वाजिनम् ।
चर्कृत्यम् । ददथुः । द्रवयत्ऽसखम् । भगम् । न । नृऽभ्यः । हव्यम् । मयःऽभुवम् ॥ १० ॥

उद्गीथ० युवम् युवाम् श्वेतम् शुक्लम् पेदवे राज्ञे हे अश्विनौ! अश्वम् नवभिः नवसङ्ख्याकैः वाजैः अन्नैः व्रीहियवादिभिः सारभूतैः सहिता नवती द्वितीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णश्च। नवतिशब्दश्च सङ्ख्येयवचनः वाजिशब्देन सम्बन्धयितव्यः। वाजिनम् इति बहुवचनस्य स्थाने एकवचनं भवति। नवतिं वाजिनश्च नवतिसङ्ख्यायुक्तान्, [3]वाजिना नवतिमित्यर्थः[3], चर्कृत्यम् अत्यर्थं सङ्ग्रामाणां कर्तारं छेत्तारं शत्रूणां खुरदन्ताद्यङ्गैः ददथुः दत्तवन्तौ स्थः द्रवयत्सखम् शत्रुसखीनां विद्रावयितारं शत्रुसेनानां स्फोटयितारमित्यर्थः, हव्यम् हवः सङ्ग्रामो ह्वानमाह्वानं[4] वा तदर्हम्, मयोभुवम् शत्रुजयजनितसुखस्य भावयितारम्। किमिव ददथुः। भगम् न नृभ्यः धनं यथा परिचारकमनुष्येभ्यः कश्चिद् ईश्वरो ददाति, एवम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० युवम् श्वेतवर्णम् पेदवे राज्ञे अश्विनौ! अश्वम् नवभिः अश्वैः नवत्या च सहितं बलिनम् युद्धे पुनःपुनः कर्तव्यम् ददथुः द्रावयत्सखायम्। प्रतियोद्धारः सखायः। भाग्यमिव मनुष्येभ्यः ह्वातव्यम् सुखस्य भावयितारम् ॥ १० ॥

[5]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये षोडशो वर्गः[5] ॥

न तं राजानावदिते कुतश्चन नांहो अश्नोति दुरितं नकिर्भयम् ।
यमश्विना सुहवा रुद्रवर्तनी पुरोरथं कृणुथः पत्न्या सह ॥ ११ ॥

न । तम् । राजानौ । अदिते । कुतः । चन । न । अंहः । अश्नोति । दुःऽइतम् । नकिः । भयम् ।
यम् । अश्विना । सुऽहवा । रुद्रवर्तनी इति रुद्रऽवर्तनी । पुरःऽरथम् । कृणुथः । पत्न्या । सह ॥

उद्गीथ० तम् स्तोतृजनं यष्टृजनं हे राजानौ! सर्वस्येश्वरौ! दीप्तौ! वा अदिते! वचनव्यत्ययेनेदम् अश्विनोः सम्बोधनम्। हे अदिती! अदीनौ! अदीनाकारौ! अनुपक्षीणौ! कुतः चन कुतश्चिदपि स्वसम्बन्धिनश्चेत्यर्थः, कुतश्चन अंहः पापम् न अश्नोति न व्याप्नोति। किञ्च दुरितम्

---

१. ऋधसम् वि[1] अ[1], ऋजीसम् वि[1]. २. नास्ति वि[2] अ[1]. ३-३. नान्यानवीत्यर्थं मूको. ४. दानं वहाना वि[1], दानं वहन्न वि[2] अ. ५-५. नास्ति मूको.

कुतश्चन-नाश्नोति शब्देन[1] सह सम्बन्धनीयम्। नहि भयम् दुरितपापाभावादेव न[1] संसार-भयम् आप्नोति। यम् स्तोतृजन यष्टृजन हे अश्विनौ[1] सुहवा[1] स्वाह्वानौ[1] सुष्टुती[1] वा रुद्रवर्तनी शब्दयद्वर्त्मवन्तौ![1] पुरोरथम् अग्रतोरथम्। रथग्रहणमत्र प्रदर्शनार्थम् ऐश्वर्यस्य। इत्ययश्वरथादि-धनवन्तम्, ईश्वरमित्यर्थ, कृणुथ कुरुथो युवाम् प या सह पत्नीसहित यजमानमित्यर्थ। अथवा पत्न्या सहेत्येतद्वचनम् अश्विविषयम्, पत्नी चाश्विनोरुषा। यागकालत्वेन अश्विनो सम्भोगसामान्यात्[४] इतरथा वा। रथशब्देन च हविर्धानशकटमुच्यते। य मनुष्य हविर्धानलक्षण पुरोरथ कुरुथ। केन सह। उपसा पत्न्या सह ॥ ११ ॥

वेङ्कट० न तम् हे राजानौ! अदित! कुत चित् अह प्राप्नोति। तद्वाऽऽह—[५]न अह[५] व्याप्नोति, न दुरितम् न च भयम्, यम् अश्विनौ![६] स्वाह्वानौ[1] स्तोतृयुक्तमार्गौ![७] पुरस्तात् गच्छद्रथम्[८] कृणुथ[९] पत्न्या[१०] सह स्वयवरे[११] इति ॥ ११ ॥

आ तेन॑ यात॒ं मन॑सो॒ जवी॑यसा॒ रथ॑ं॒ यं वा॑मृ॒भव॑श्च॒क्रुर॑श्विना ।
यस्य॒ योगे॑ दुहि॒ता जाय॑ते दि॒व उ॒भे अह॑नी सु॒दिने॑ वि॒वस्व॑तः ॥ १२ ॥

आ। तेन॑। या॒त॒म्। मन॑स। जवी॑यसा। रथ॑म्। यम्। वा॒म्। ऋ॒भव॑। च॒क्रु। अ॒श्वि॒ना।
यस्य॑। योगे॑। दु॒हि॒ता। जाय॑ते। दि॒व। उ॒भे इति॑। अह॑नी॒ इति॑। सु॒दि॒ने इति॑ सुऽदि॒ने। वि॒वस्व॑त ॥

उद्गीथ० आ यातम् आगच्छत युवाम् तेन रथेन मनस अपि सकाशात् नवीयसा जववत्तरेण वेगवत्तरेण, रथम् यम् वाम युवयो[१२]रथ यम् ऋभव[१२] ऋभुर्विभ्वा वाज इत्येते त्रय सुधन्वन पुत्रा रथकारा चक्रु कृतवन्त हे अश्विनौ[1]। यस्य च रथस्य[१३]योगे सयोग[१३] यज्ञेन सह समागमे सति दिव दुहिता उषा जायते उत्पद्यते, विवस्वत आदित्यस्य सकाशात् उभे च अहनी अहोरात्र। कीदृशे। सुदिने शोभनप्रधानयागदिवसलक्षणे। यस्य रथस्य सहयोग सति जाते विवस्वत सकाशात्। तन[१४] रथेन आयातम् अस्मान् प्रति इति सम्बन्ध कार्य ॥ १२ ॥

वेङ्कट० आ यातम तेन मनस अपि वेगवत्तरेण, रथम यम युवयो ऋभव चक्रु अश्विनौ[1], यस्य च[१५] रथस्य योगे दिव दुहिता उषा प्रादुर्भवति, यस्य च योगे विवस्वत अहोरात्रे शोभन जायेत इति ॥ १२ ॥

ता व॒र्तिर्या॑तं ज॒युषा॒ वि पर्व॑तमपि॑न्वतं श॒यवे॑ धे॒नुम॑श्विना ।
वृक॑स्य चि॒द्वर्ति॑काम॒न्तरा॒स्या॑द्यु॒वं शची॑भिर्ग्र॒सि॒ताम॑मुञ्चतम् ॥ १३ ॥

ता। व॒र्ति। या॒त॒म्। ज॒युषा॑। वि। पर्व॑तम। अपि॑न्वतम। श॒यवे॑। धनुम्। अ॒श्वि॒ना।
वृक॑स्य। चि॒त्। वर्ति॑काम्। अ॒न्त। आ॒स्यात्। यु॒वम्। शची॑भि। ग्रसि॒ताम्। अ॒मु॒ञ्च॒त॒म् ॥

---

१ घनशब्दन मूको २ नास्ति मूको ३ शब्दवद् भवति मूको ४ सभोगमान्वात् मूका ५-५ नाहोर्थं मूको ६ °ना वि° ७ °कौ मार्गौ वि° अ° ८ °च्छ त र° मूको. ९ °त वि°, °थ अ° १० पत्या मूको ११ स्वयं परम् वि° अ° १२-१२ रथाय ऋषयो भूव मूका १३-१३ योगो सभोगो मूको १४ कृतन वि° अ १५ नास्ति वि° अ°

उद्गीथ० ता यथोक्तगुणौ तौ युवाम् 'यति इति' तृतीयार्थे प्रथमा। यस्यां वर्तन्या रथमार्गेण वि यातम् लडर्थे अत्र लोट्। विविध गच्छथः[1]। कथम्। यर्यांसु जयुषा शत्रूणा जेत्रा[2] रथेन पर्वतम् मेघ प्रति वृष्ट्यर्थम्। किञ्च अपिन्वतम् इत्यादि। अत्रेतिहासमाचक्षते—शयुर्नाम राजा ऋषिर्वा। सोऽश्विनौ परिचरणेन तुष्टावुवाच मम गौः अधेनु निवृत्तप्रसवा प्रवयाश्च[4]। ता मे धेनु कुरुतमिति। तामस्मै धेनुमश्विनौ चक्रतुरिति। तदेतत् कक्षीवतोक्तम्—'युव धेनु शयवे नाधितायापिन्वतमश्विना पूर्व्याय' (ऋ १,११८,८), 'अधेनु दस्रा स्तर्यं विषक्तामपिन्वत शयवे अश्विना गाम्' (ऋ १,११७,२०) इति च। तदेतदिहोच्यत—अपिन्वतम् सेचितवन्तौ स्थ 'युवा गाम्' क्षारितवन्तौ स्थ इत्यर्थ, शयव धेनुम् शयोरर्थाय अधेनु[5] निवृत्तप्रसवा च गा धेनुं कृत्वा पयस प्रभूतदोग्ध्रीं कृतवन्तौ स्थ इत्यर्थ, हे अश्विनौ[6]। किञ्च वृकस्य[7] चित् इत्यादि। अत्रेतिहासमाचक्षते—वर्तिका नाम चटका शीघ्रा श्रमरहिता च, चवट्टो[8] इत्यपभ्रंशेन या प्रसिद्धा लोके। यस्या गच्छन्त्या समुद्रमध्येऽपि 'महान् शब्द[9]' श्रूयत इति नाविका आचक्षते। ताम् शीघ्रगतित्वात् श्रमरहितत्वाच्च केचिदपय प्रेषयाञ्चक्रु[10]। तां गच्छन्तीं वृको जग्राह। साऽश्विनावजुहाव[11]। अथ तामश्विनौ मोचयाञ्चक्रतुरिति। तदेतत् कक्षीवतोक्तम् 'अजोहवीदश्विना वर्तिका वामास्नो यत् सीममुञ्चतं वृकस्य' (ऋ १,११७,१६) इति। [13]वृकस्य च अन्त आस्यात् मुखात् प्रसिताम् वर्तिकाम्[14] अमुञ्चतम् मोचितवन्तौ युवम् युवाम्। केन मोचितवन्तौ। शचीभि स्वाभि असाधारणाभि प्रज्ञाभि कर्मभि ॥ १३ ॥

वेङ्कट० तौ मार्गम् वि यातम् जयशीलेन रथेन पर्वतम् प्रति। 'वि जयुषा रथ्या यातमद्रिम्' (ऋ ६,६२,७) इत्युक्तम्। अपिन्वतम् च शयव धेनुम् अश्विनौ[1]। तदुक्तम्—'युव धेनु शयवे' (ऋ १,११८,८) इति। वृकस्य च वर्तिकाम्[13] अन्त। आस्यात् युवम् प्रज्ञाभि प्रसिताम्[14] अमुञ्चतम् ॥ १३ ॥

एतं वां स्तोममश्विनावकर्मातक्षाम भृगवो न रथम् ।
न्यमृक्षाम योषणां न मर्ये नित्यं न सूनुं तनयं दधानाः ॥ १४ ॥

एतम् । वाम् । स्तोमम् । अश्विनौ । अकर्म । अतक्षाम । भृगवः । न । रथम् ।
नि । अमृक्षाम । योषणाम् । न । मर्ये । नित्यम् । न । सूनुम् । तनयम् । दधानाः ॥ १४ ॥

उद्गीथ० एतम यथोक्तम् स्तोमम् स्तुतिम् वाम युवयो हे अश्विनौ। अकर्म कृतवन्तो वयम्। यथाकथञ्चित् अतक्षाम तक्षिरत्र सामर्थ्यात् सत्कारार्थे। सम्यक कृतवन्त इत्यर्थ। भृगव न रथम यथा भृगव ऋषय सस्कृत्य [15]रथम् ईरितार[15] देवान् प्रति गन्तार स्तोम सम्यक कुर्वन्ति, एवम्। सस्कृत्य च नि अमृक्षाम[16] नियमन शोधितवन्त, ततोऽप्यधिक पुनरपि सस्कृतवन्त

1 1 वर्जित मूको 2 गच्छत मूको 3 जता वि[1], जयता वि[3] अ 4 प्रसवा मूको. 5 5 युव य वि[3] अ, युव या वि[1] 6 धदि वि[1] देहि वि[3] अ 7 वृद्धस्य मूको 8 पट्टा वि[3] अ[1] 9 9 महच्छब्द मूको 10 °करिति मूको 11 सोऽश्विनावजुहतावताम् मूको 12 12 नास्ति मूको 13 °म् अस्य वि[3] 14 ग्रसि° वि[3] अ[1] प्रसितम् वि[3] 15-15 रथ ईहिता° वि[3] अ[1], रथ वि[3] 16 अमपाम मूको.

इत्यर्थे । किमिव । योषणाम् न मर्ये यथा केचित् अभ्यङ्गोद्वर्तनस्नापनानुलेपनादिसत्कारै. मर्त्यस्य महताऽऽदरेण सत्कुर्वन्ति स्त्रियं जायादिकाम् राज्यादिकाम्[1] मर्ये षष्ठ्यर्थे सप्तम्येषा । मर्यस्य मनुष्यस्य, एवम् । किं कुर्वन्त. सन्तो वयं सत्कृतवन्तः । उच्यते — नित्यम् न सूनुम् तनयम् दधानाः यथा नित्य शाश्वतम् औरसं सूनुं पुत्र तनयं तनितारम् ऋणत्रयस्य विस्तारयितारम् अनुष्ठातारं याचित् स्त्री स्वोदरे धारयति, एवं स्वहृदये स्तोम दधानाः धारयन्तो महताऽऽदरेण पर्यालोचयन्तः सन्त इत्यर्थः ॥ १४ ॥

वेङ्कट० एतम्[2] युवयोः स्तोमम् अश्विनौ! कृतवन्तः। तदेवाऽऽह— कृतवन्त भृगव इव रथम्। ऋभव कर्मयोगात् भृगव[3] उच्यन्ते, यद्वा रथकारा भृगव । निमृष्टवन्त[4] स्तुति युवयोः। जायाम् इव मनुष्ये, नित्यम् इव सूनुम् तनयम् औरसं पुत्र पितुरङ्के, स्तोत्र युवयो. निदधानाः ॥ १४ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये सप्तदशो वर्ग.[5] ॥

[४०]

[5]काक्षीवती घोषा ऋषि.। अश्विनौ देवता। जगती छन्द.[5]।

रथं॒ यान्तं॒ कुह॒ को ह॑ वां नरा॒ प्रति॑ द्यु॒मन्तं॑ सुवि॒ताय॑ भूषति ।
प्रा॒त॒र्यावा॑णं वि॒भ्वं॑ वि॒शेवि॑शे॒ वस्तो॑र्वस्तो॒र्वह॑मानं धि॒या शमि॑ ॥ १ ॥

रथ॑म् । यान्त॑म् । कुह॑ । कः । ह॒ । वा॒म् । न॒रा॒ । प्रति॑ । द्यु॒ऽमन्त॑म् । सु॒वि॒ताय॑ । भू॒ष॒ति॒ । प्रा॒त॒ऽयावा॑नम् । वि॒ऽभ्व॑म् । वि॒शेऽवि॑शे । वस्तो॑ऽवस्तो । वह॑मानम् । धि॒या । शमि॑ ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तरं सूक्तम् 'रथ यान्तम्' इति चतुर्दशर्चम् आश्विन घोषैव ददर्श । रथम् यान्तम् चिरागतावश्विनौ सोपालम्भमाह—हे नरा! नराकारौ! अश्विनौ! शूरौ! वा वाम् युवयो. स्वभूत रथम् याग यान्तम् इति सम्बन्ध कार्य । अस्मदीय यज्ञम् प्रति गच्छन्तम् कुह क्व यज्ञे क ह हेति पदपूरण । कोऽन्यो यजमान द्युमन्तम् दीप्तिमन्तम् सुविताय सुगताय स्वर्गप्राप्त्यर्थ-मित्यर्थ । भूषति अलङ्करोति मण्डयति, स्तुतिभिर्हविर्भिश्च पूजयतीत्यर्थ । धिया प्रज्ञया विशिष्टया, युक्त इति शेष, प्रातर्यावाणम् प्रात.प्रात यातार यज्ञ प्रति गन्तारम् विभ्वम् विभु व्यापिनम् विशे-विशे मनुष्यस्यमनुष्यस्यार्थाय वस्तोर्-वस्तो. अहन्यहनि वहमानम् प्रापयन्तम् यत्र इष्ट तत्र युवा नेतारमित्यर्थ । रथपूजाद्वारेण रथवत एवात्र पूजोच्यत । एतदुक्त भवति — कस्मिन् यज्ञे क अन्य यजमानो युवा स्तुतिभि हविभिश्च पूजितवान्, येन अस्मद्यज्ञ चिरादागतौ स्थ इति शेष. ॥ १ ॥

वेङ्कट० रथम् यान्तम् कस्मिन् देशे क खलु युवयो नरौ! प्रति भूषयति अलङ्करोति दीप्तिमन्तम्

---

१. राजादिकाम् मूको. २. एवम् वि[2] अ[1]. ३. ऋभव वि[2] अ[1]. ४ निमृ[2] मूको.
५-५. नास्ति मूको.

अभ्युदयार्थम् प्रातयावाणम् सर्वेषु मनुष्येषु गन्तारम् अन्वह धन[1] प्रापयन्तम् क. कर्मणा स्तोत्रेण कर्मणिकर्मणि यज्ञे प्रतिभूषयति[1] ॥ १ ॥

कुह स्विद् दोषा कुह वस्तोरश्विना कुहाभिपित्वं करतः कुहोषतुः ।
को वां शयुत्रा विधवेव देवरं मर्यं न योषा कृणुते सधस्थ आ ॥ २ ॥

कुह । स्वित् । दोषा । कुह । वस्तो । अश्विना । कुह । अभिऽपित्वम् । करत । कुह । ऊषतु ।
क । वाम् । शयुऽत्रा । विधवाऽइव । देवरम् । मर्यम् । न । योषा । कृणुते । सधऽस्थे । आ ॥ २ ॥[1]

उद्गीथ० कुह स्वित् दोषा रात्रौ, भवथ इत्यध्याहार्यम् । कुह वस्तो॰ क्व वा दिवा भवथ युवा हे अश्विनौ[1] । कुह क्व वा अभिपित्वम् अभिप्राप्तिम् करत. कुरुथ । कुह ऊषतु॰ क्व वा वसथ । क यजमान वाम् युवाम्, शयुत्रा शयने विधवा इव देवरम् यथा मृतभर्तृका स्त्री पत्यु भ्रातरम्, मर्यम् न योषा यथा च सर्वमेव[4] मनुष्य सर्वा स्त्री सम्भोगकाले आ कृणुते सम्भोगार्थम् आत्माभिमुख करोति, एवम् सधस्थे सहस्थाने यज्ञे वेद्याख्ये परिचरणार्थम् आत्माभिमुख करोति परिचरतीत्यर्थ ॥ २ ॥

वेङ्कट० क्व स्वित्[5] रात्रौ भवथ[6], क्व दिवा अश्विनौ[1] । क अभिप्राप्तिं कुरुथ[7] । क्व वसथ[8] । क वाम्, शयने विधवा इव देवरम् (तु. या ३,१५), मनुष्यम् इव च योषा, आ-कुरुते सहस्थाने ॥ २ ॥

प्रातर्जरेथे जरणेव कापया वस्तोर्वस्तोर्यजता गच्छथो गृहम् ।
कस्य ध्वस्रा भवथः कस्य वा नरा राजपुत्रेव सवनाव गच्छथः ॥ ३ ॥

प्रात । जरेथे इति । जरणाऽइव । कापया । वस्तो ऽवस्तो । यजता । गच्छथ । गृहम् ।
कस्य । ध्वस्रा । भवथ । कस्य । वा । नरा । राजपुत्राऽइव । सवना । अव । गच्छथ ॥ ३ ॥

उद्गीथ० प्रात उष काल जरेथे युवा स्तूयेथे यज्वभि । किमिव । जरणा इव कापया कापा इति वन्दिन वाणी कथ्यते । यथा जरणौ जीर्णौ ऐश्वर्येण वृद्धौ ईश्वरौ राजानौ प्रातस्तथा पकस्य वन्दिन कापया वाचा स्तूयेते, एवम् । किञ्च वस्तोर्वस्तो अहन्यहनि 'यजता यष्टव्यौ' यज्ञगृहम् गच्छथ यागनिर्वृत्त्यर्थम् । किञ्च हे नरा ! शूरौ[1] नराकारौ[1] वा अश्विनौ[1] कस्य यज्वन सम्बन्धिन अशुभस्य ध्वस्रा ध्वसयितारौ विनाशयितारौ अद्य भवथ युवाम् । कस्य वा यज्वन सवना सवन यज्ञम् अव गच्छथ प्रतिगच्छथ युवाम् अद्य । दृष्टान्तसामर्थ्यात् शोभमानौ ऐश्वर्येण युक्ताविति शेष । किमिव । राजपुत्रा इव ॥ ३ ॥

वेङ्कट० प्रात स्तूयेथे कुब्जजीर्णयेव[10] कपिकुलजातया । अन्वह यष्टव्यौ गच्छथ गृहम् । तौ युवाम्

---

१. नास्ति वि[2] अ[1] २. °भूर्सति वि[1]. ३ या (३,१५) व्याख्यातेयमृग् द्र. ४ सर्वदेव मूको. ५ चित् वि[1], सिव वि[2] अ[1] ६ °त वि[2] अ[1], °त वि[1] ७. °त वि[2] अ[1]; °त वि[1] ८. °त वि[2] अ[1], °त वि[1] ९ ९ जायतो यष्टु मूको. १०. कुब्जाजी° वि[2] अ[2], कुब्जजी° वि[1].

कस्य ध्वंसकौ भवथः। कस्य वा हे नेतारौ! राजपुत्रौ इव शोभमानौ सवनानि प्रति गच्छथः ॥ ३ ॥

युवां मृगेव वारणा मृगण्यवो दोषा वस्तोर्हविषा नि ह्वयामहे ।
युवं होत्रामृतुथा जुह्वते नरेषं जनाय वहथः शुभस्पती ॥ ४ ॥

युवाम् । मृगाऽइव । वारणा । मृगण्यवः । दोषा । वस्तोः । हविषा । नि । ह्वयामहे ।
युवम् । होत्राम् । ऋतुऽथा । जुह्वते । नरा । इषम् । जनाय । वहथः । शुभः । पती इति ॥ ४ ॥

उद्गीथ० युवाम् अश्विनौ दोषा रात्रौ वस्तोः अहनि च हविषा निमित्तेन हविर्भोक्तुमित्यर्थः, नि ह्वयामहे नियमेन आह्वयामहे। किमिव। मृगा इव यथा मृगौ 'वारणा वारणौ' हस्तिनौ मृगण्यव हस्तिमार्गणशीलाः कवलग्राहका. कवलग्रहणार्थं नियमेन आह्वयन्ति, एवम्। कस्मात् कारणात् हविर्भोक्तुं नियमेन 'आहूयेथे युवाम्'। उच्यते—यस्मात् युवम् युवाम् होत्राम् आहुतिम् ऋतुथा ऋतावृतौ यथाकालम् जुह्वते युवयोरर्थायाग्नौ प्रक्षिपते जनाय यजमानाय हे नरौ! शूरौ! इषम् अन्नम् वहथ. दातु प्रापयथ, दत्थ[3] इत्यर्थ, हे शुभ. पती! शुभस्य वृष्ट्युदकस्य शोभनस्य वा स्वामिनौ! ॥ ४ ॥

वेङ्कट० युवाम् शार्दूलौ इव चारकौ मृगयवः रात्रौ अहनि च अभिमुखम् ह्वयामहे[4] हविषा। युवाम् आहुतिम् कालेकाले[5] जुह्वते हे नरौ! अन्नम् जनाय वहथः उदकस्य पती! ॥ ४ ॥

युवां ह घोषा पर्यश्विना यती राज्ञ ऊचे दुहिता पृच्छे वां नरा ।
भूतं मे अह्न उत भूतमक्तवेऽश्वावते रथिने शक्तमर्वते ॥ ५ ॥

युवाम् । ह । घोषा । परि । अश्विना । यती । राज्ञः । ऊचे । दुहिता । पृच्छे । वाम् । नरा ।
भूतम् । मे । अह्ने । उत । भूतम् । अक्तवे । अश्वऽवते । रथिने । शक्तम् । अर्वते ॥ ५ ॥

उद्गीथ० हे अश्विनौ! युवाम् ह युवामेव परि यती हविर्भि अवगच्छन्ती परिचरन्ती सतीत्यर्थः, अहम् घोषा राज्ञ दीप्तस्य तपसेद्धस्य कक्षीवत दुहिता। अथवा लुप्तोपममेतत् पदम्। राज्ञो दुहितेव प्रगल्भा ऊचे स्तुतिभि उक्त-उपमानसामर्थ्याच्च साधारणगुणाध्याहारः कार्यः। राज्ञो दुहितेव प्रगल्भा ऊचे स्तुतिभि उक्तवत्यस्मि स्तुतवतीत्यर्थ। स्तुत्वा[6] च पृच्छे पृच्छामि वाम् युवाम् नरा! शूरौ[7]। प्रश्नेनात्र प्रार्थना लक्ष्यते प्रश्नपूर्वकत्वात्[8] प्रार्थनाया। 'प्रार्थय इत्यर्थ[8]। किं तद्यदिदानीं प्रार्थयते—भूतम् मे अह्ने उत भूतम् अक्तवे अहरक्तुशब्देनात्र अहोरात्रनिर्वर्त्यं यागकर्म कथ्यते 'तादर्थ्यात् ताच्छब्द्येन। तादर्थ्ये-चतुर्थी[9] चोभयत्र। भूतम् भवतम् युवाम् मे मम अह्ने अहर्निर्वर्त्ययागकर्मण· अङ्गभावायेत्यर्थ·।

1-1. रवाणां मूको. 2-2. आहयेथे यूयम् मूको. 3. ददथ मूको. 4. ह्वयमाने वि° अ°. 5. काले वि° अ°, लोकाले त्रि°. 6. स्तुना मूको 7. प्रयत्नाू° मूको. 8-8. पार्थनाय मूको. 9-9. ताथ्यी· तच्छब्देन चातुर्थ्य चतुर्थी मूको.

अपि भूतं भवतम् अक्तवे। अक्तुरिति रात्रिनाम। रात्रिनिर्वर्त्यस्य च कर्मणः अङ्गभावायेत्यर्थः। अङ्गभावप्रतिपत्त्या च निर्वृत्ते यागे ततः [1]स्वर्गः। अश्ववते[1] रथिने अश्वरथवद्दृष्टफलयुक्तायेत्यर्थः। अर्वते स्वर्गाति गन्त्रे मह्यं स्तोत्रे शक्तम् दातुं शक्नुतम् दत्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० युवाम् खलु घोषा अहम्[2] अश्विनौ! परितो गच्छन्ती राज्ञः कक्षीवतः दुहिता ऊचे यदाऽसीभ्यः[3] सन्निहितेभ्य, पृच्छामि च[4] वाम्[5] नरौ! यूयान् मत्सन्निहितान् कीदृशौ अश्विनौ इति। तथा सति भूतम् मे दिवसाय। अपि च भूतम् रात्र्यै। तथा अश्ववते रथवते च अर्वते भ्रातृव्याय शक्तौ भवतम् निरसने इति ॥ ५ ॥

[6]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये अष्टादशो वर्गः[6] ॥

युवं क॒वी ष्ठः पर्य॑श्विना॒ रथं॒ वि॒शो न कुत्सो॑ जरि॒तुर्न॑शायथः ।
यु॒वोर्ह॒ मक्षा॒ पर्य॑श्विना॒ मध्वा॒सा भ॑रत नि॒ष्कृ॒तं न योष॑णा ॥ ६ ॥

यु॒वम्। क॒वी इति॑। स्थः। परि॑। अ॒श्वि॒ना॒। रथ॑म्। विशः॑। न। कुत्सः॑। ज॒रि॒तुः। न॒शा॒य॒थः॥
यु॒वोः। ह॒। मक्षा॑। परि॑। अ॒श्वि॒ना॒। मधु॑। आ॒सा। भ॒र॒त॒। निः॒ऽकृ॒त॒म्। न। योष॑णा ॥ ६ ॥

उद्गीथ० हे अश्विनौ! युवम् युवाम् कवी मेधाविनौ प्रज्ञावन्तौ स्थः भवथः परि सर्वतः, [7]सर्वस्मात् मेधाविनावित्यर्थः[7]। अत एव च कारणात् विशः मनुष्यस्य जरितुः स्तोतुः[8] यज्ञ प्रति गमनाय रथम् स्वरथम् नशायथः नशतिः व्याप्तिकर्मा (तु. निघ २,१८)। व्याप्नुथः[9]। अधितिष्ठथो[10] युवामित्यर्थः। किमिव। न कुत्सः न शब्दोऽत्र पुरस्तादुपचारोऽपि सामर्थ्यात् उपमार्थः। कुत्स इव। कुत्सग्रहणाच्च साहचर्यादिन्द्रोऽपि गृह्यते। यथा इन्द्रः कुत्सश्च स्वरथमधितिष्ठतः, एवम्। उक्तं च मन्त्रान्तरे कुत्सस्य चेन्द्रस्य सरथगमनम्—'यासि कुत्सेन सरथमवस्युः' (ऋ ४,१६,११) इति। किञ्च हे अश्विनौ! युवोः युवयोः अर्थाय उपदेशे वा मक्षा मक्षिका मधुकरी मधु आसा आस्येन मुखेन परि भरत सर्वतो हरति, सर्वौषधिरसभूतमेकत्रोपसंहरतीत्यर्थः। किमिव। निष्कृतम् न योषणा यथा संस्कृतम्[11] आहारं स्वयंहारिका स्त्री काचिद् एकत्र उपसंहरति, एवम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० युवम्[12] कवी [13]परितः भवथः[13] रथम् अश्विनौ!। अथ जरितुः च सकाशं तं रथं प्रापयथ, कुत्सः न [14]यथा कुत्स इन्द्रस्य[14] रथं मनुष्यान् प्रापयामास। युवयोः स्वभूतं खलु मक्षिका जातिः मधु आस्येन परि अभरत्, यथा निष्कृतम् मधु युवती बिभर्ति आस्येन। 'उत स्या वां मधुमन्मक्षिकाऽरपत्' (ऋ १,११९,९) इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

१-१. तत्स्वर्गं अर्वने मूको, अर्वते अत्र मूको. २ अगम् वि[2] अ[1]; नास्ति वि[1]. ३. °मौ वि[2] अ[1]. ४. स्यात् वि[2] अ[1]. ५. वा मूको. ६-६. नास्ति मूको. ७-७. सर्वास्मो मेधाविनामित्यर्थ. मूको. ८. स्तोतुस्स्तुनयो मूको. ९. व्याप्नुतः मूको. १०. °ष्ठतो मूको. ११. स्तुनम् मूको. १२. युवाम् वि[1]. १३-१३. परित पवः वि[2] अ[1]; परिभवतथा वि[1]. १४-१४. नास्ति वि[1].

युवं ह॑ भुज्युं यु॒वम॑श्विना॒ वशं॑ यु॒वं शि॒ञ्जार॑मु॒शना॒मुपा॑रथुः ।
यु॒वो ररा॑वा॒ परि॑ स॒ख्यमा॑सते यु॒वोर॒हमव॑सा सु॒म्नमा च॑के ॥ ७ ॥

यु॒वम् । ह॒ । भु॒ज्युम् । यु॒वम् । अ॒श्वि॒ना॒ । वश॑म् । यु॒वम् । शि॒ञ्जार॑म् । उ॒शना॑म् । उप॑ । आ॒र॒थुः॒ ।
यु॒वो । ररा॑वा । परि॑ । स॒ख्यम् । आ॒स॒ते॒ । यु॒वोः । अ॒हम् । अव॑सा । सु॒म्नम् । आ । च॒के॒ ॥७॥

उद्गीथ० हे अश्विनौ! युवम् ह युवामेव भुज्युम् भुज्युनामानं तुग्रपुत्र समुद्र निपतनात्तं सखिभि त्यक्तम् उत्तारयितुम्, युवम् वशम् युवामेव वश च राजान हस्तिचक्रेण शत्रुभि परानीयमान साहाय्य कर्तुं स्तुत्याऽऽहूतवन्त[1] प्रति तस्मिन्नेवाहनि, युवम् शिञ्जारम् अत्रि शिञ्जार, 'अत्रिम् शिञ्जारम्' (ऋ ८,५,२५) इति मन्त्रान्तरे दर्शनात। युवामेव शिञ्जारम् अत्रिम् अग्निकूटाद् उत्तारयितुम्, उशनाम् 'वश कान्तौ'। कमनीया स्तुति[2] च श्रोतुम्, उप आरथु उपगतवन्तौ स्थ। अय च इतिहास[3] तत्प्रकारोऽपि[4] पुरस्तात् कुत्सेन (ऋ १,११२) कक्षीवता (ऋ १,११६) च प्रोक्त[5]। एवम् च युवो युवयो सम्बन्धि सख्यम् सखित्वं स्तुत्यस्तोतृत्वे-ज्यत्वयष्टृत्वलक्षणम् ररावा आसत इत्यनेन सामानाधिकरण्याद् अत्र[6] बहुवचनस्य स्थाने व्यत्ययेन एकवचनम्। अत्यर्थं रातार स्तोतारश्च परि आसते अनुतिष्ठन्ति कुर्वन्तीत्यर्थं। अत उक्तगुणयोगात् अहम् घोषा युवयो देयत्वेन सम्बन्धि सुम्नम् दृष्टादृष्टसुखम् अवसा हविरन्नेन प्रार्थनहेतुना आ चके कामये प्रार्थये ॥ ७ ॥

वेङ्कट० युवाम् ह[7] भुज्युम्[8] वशम् च रक्षणार्थम् उप गतवन्तौ शिञ्जारम् उशनस[9] च। युवोः दाता यजमान परि उपास्ते अन्नेन[10] सख्यम् युवयो। अहम् रक्षणेन सुखम् कामये[11] ॥ ७ ॥

यु॒वं ह॑ कृ॒शं यु॒वम॑श्विना श॒युं यु॒वं वि॒धन्तं॑ वि॒धवा॑मुरुष्यथः ।
यु॒वं स॒निभ्यः॑ स्त॒नय॑न्तमश्वि॒नाप॑ व्र॒जमू॑र्णुथः स॒प्तास्य॑म् ॥ ८ ॥

यु॒वम् । ह॒ । कृ॒शम् । यु॒वम् । अ॒श्वि॒ना॒ । श॒युम् । यु॒वम् । वि॒धन्त॑म् । वि॒धवा॑म् । उ॒रु॒ष्य॒थः॒ ।
यु॒वम् । स॒निऽभ्यः॑ । स्त॒नय॑न्तम् । अ॒श्वि॒ना॒ । अप॑ । व्र॒जम् । ऊ॒र्णु॒थः॒ । स॒प्तऽआ॑स्यम् ॥ ८ ॥

उद्गीथ० युवम् ह युवामेव कृशम दुर्बलम् व्याधित व्याधिमुक्तिकरणेन[12], युवम युवामेव हे अश्विनौ! शयुम् नाम [13]राजान निवृत्तप्रसवाया[13] गो धेनुत्वकरणेन[14], युवामेव विधन्तम् परिचरन्त सर्वमेव मनुष्यादिकम् विधवाम् च वध्रिमतीं नाम योद्ध्रीं स्त्रिय सङ्ग्रामे शत्रुभिश्छिन्नहस्ताम् अनपत्या च हिरण्मयहस्तप्रदानेन पुत्रदानेन च उरुष्यथ उरुष्यतीति रक्षार्थं। भूते च लट्। युवम् युवामेव सनिभ्य तादर्थ्ये चतुर्थ्येषा। ईप्सितार्थसम्प्रदानेन परिरक्षितवन्तौ स्थ इत्यर्थं।

---

१ स्तुत्याहूतवन्तं मूको २. स्तोत्र स्तुतिं मूको ३ °हासश्च मूको ४ तत्प्रका° वि[1] अ[1] ५ प्रोक्तम् मूको ६ अस्य मूको ७ नास्ति वि[1] अ[1] ८ युवशम् वि[2] अ[1], शम् वि[1]. ९. उशनस वि[2], अनुशासनम अ[1], उशम वि[1]. १० °न्नोन मूको ११. नास्ति वि[1]. १२. व्याधियुक्तौ वि[1], व्याधिमुक्तकम् वि[2] अ[1] १३-१३ राजा तान्नि° मूको १४. धेनुकरणत्वेन मूको.

अपि भूतं भवतम् अक्तवे । अक्तुरिति रात्रिनाम । रात्रिनिर्वर्त्यस्य च कर्मणः अङ्गभावायेत्यर्थः । अङ्गभावप्रतिपत्त्या च निर्वृत्ते यागे तत. [1]स्वर्गं । अर्ववने[1] रथिने अश्ववरथवद्दृष्टफलयुक्तायेत्यर्थः । अर्वते स्वर्गति गन्त्रे मह्यं स्तोत्रे शक्मम् दातुं शक्नुतम् दत्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० युवाम् खलु घोषा अहम्[2] अश्विनौ! परितो गच्छन्ती राज्ञः कक्षीवतः दुहिता ऊचे यदाऽमीभ्यः[3] सन्निहितेभ्य, पृच्छामि च[4] वाम्[4] नरौ! वृद्धान् सन्निहितान् कीदृशौ अश्विनौ इति। तथा सति भूतम् मे दिवसाय । अपि च भूतम् रात्र्यै । तथा अश्ववते रथवते च अर्वते भ्रातृव्याय शक्तौ भवतम् निरसने इति ॥ ५ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये अष्टादशो वर्गः[5] ॥

युवं कुवी ष्ठः पर्यश्विना रथं विशो न कुत्सो जरितुर्नशायथः ।
युवोर्ह मक्षा पर्यश्विना मध्वासा भरत निष्कृतं न योषणा ॥ ६ ॥

युवम् । कवी इति । स्थः । परि । अश्विना । रथम् । विशः । न । कुत्सः । जरितुः । नशायथः ।
युवोः । ह । मक्षा । परि । अश्विना । मधु । आसा । भरत । निःऽकृतम् । न । योषणा ॥ ६ ॥

उद्गीथ० हे अश्विनौ! युवम् युवाम् कवी मेधाविनौ प्रज्ञानन्तौ स्थः भवथः परि सर्वतः, [6]सर्वस्मात् मेधाविनावित्यर्थः.[6] । अत एव च कारणात् विशः मनुष्यस्य जरितुः स्तोतुः[7] यज्ञं प्रति गमनाय रथम् स्वरथम् नशायथः नशतिः व्याप्तिकर्मा (तु. निघ २,१८) । व्याप्नुथः[9] । अधितिष्ठथो[10] युवामित्यर्थः । किमिव । न कुत्सः न शब्दोऽत्र पुरस्तादुपचारोऽपि सामर्थ्यात् उपमार्थः । कुत्स इव । कुत्सग्रहणाच्च साहचर्यादिन्द्रोऽपि गृह्यते । यथा इन्द्रः कुत्सश्च स्वरथमधितिष्ठत, एवम्। उक्तं च मन्त्रान्तरे कुत्सस्य चेन्द्रस्य सरथगमनम्—'यासि कुत्सेन सरथमवस्युः' (ऋ ४,१६,११) इति । किञ्च हे अश्विनौ! युवो युवयोः अर्थाय उपदेशे वा मक्षा मक्षिका मधुकरी मधु आसा आस्येन मुखेन परि भरत सर्वतो हरति, सर्वौषधिरसभूतमेकत्रो-पसंहरतीत्यर्थः । किमिव । निष्कृतम् न योषणा यथा संस्कृतम्[11] आहारं स्वयंहारिका स्त्री काचिद् एकत्र उपसहरति, एवम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० युवम्[12] कवी [13]परित भवथः[13] रथम् अश्विनौ! । अथ जरितुः च सकाशं तं रथं प्रापयथ, कुत्स न [14]यथा कुत्स इन्द्रस्य[14] रथ मनुष्यान् प्रापयामास । युवयोः स्वभूतं खलु मक्षिका जातिः मधु आस्येन परि अभरत्, यथा निष्कृतम् मधु युवती बिभर्ति आस्येन । 'उत स्या वां मधुमन्मक्षिकाऽरपत्' (ऋ १,११९,९) इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

१-१ तास्वर्ग अर्वने मूको, अर्वते अत्र मूको. २ अगम् वि[1] अ[1]; नास्ति वि[1]. ३. °मो वि[1] अ[1]. ४. स्वाव वि[1] अ[1]. ५. वा मूको ६-६. नास्ति मूको. ७ ७. सर्वस्मो मेधाविनामित्यर्थ. मूको. ८. स्तोतुरस्तुनयो मूको. ९. व्याप्नुतः मूको. १०. °ष्ठो मूको. ११. स्तुतम् मूको. १२. युवाम् वि[1]. १३-१३. परित पवः वि[1] अ[1]; परिभवतथा वि[1]. १४-१४. नास्ति वि[1].

युवं ह भुज्युं युवमश्विना वशं युवं शिञ्जारमुशनामुपारथुः ।
युवो ररावा परि सख्यमासते युवोरहमवसा सुम्नमा चके ॥ ७ ॥

युवम् । ह । भुज्युम् । युवम् । अश्विना । वशम् । युवम् । शिञ्जारम् । उशनाम् । उप । आरथु ।
युवो । ररावा । परि । सख्यम् । आसते । युवो । अहम् । अवसा । सुम्नम् । आ । चके ॥७॥

तुग्रपुत्र समुद्रे विपन्नार्तं सखिभि
उद्गीथ० हे अश्विनौ! युवम् ह युवामेव भुज्युम् भुज्युनामान तुग्रपुत्र समुद्रे विपन्नार्तं सखिभि परानीयमान
स्यन्नम् उत्तारयितुम्, युवम् वशम् युवामेव वश च राजान हस्तिबलेन शत्रुभि परानीयमान
साहाय्य कर्तुं स्तुत्याऽऽहूतवन्त[1] प्रति तस्मिन्नेवाहनि, युवम् शिञ्जारम् अत्रि शिञ्जार,
'अत्रिम् शिञ्जारम्' (ऋ ८,५,२५) इति मन्त्रान्तरे दर्शनात्। युवामेव शिञ्जारम् अत्रिम्
अग्निकुण्डाद् उत्तारयितुम्, उशनाम् 'वश कान्तौ'। कमनीया स्तुति[2] च श्रोतुम्, उप आरथु उपग-
तवन्तौ स्थ। अय च इतिहास[3] तत्प्रकारोऽपि[4] पुरस्तात् कुत्सेन (ऋ १,११२) कक्षीवता
(ऋ १,११६) च प्रोक्त[5]। एवम् च युवो युवयो सम्बन्धि सख्यम् सखित्वं स्तुत्यत्वस्तोतृत्वे-
ज्यत्वयष्टृत्वलक्षणम् ररावा आसत इत्यनेन सामानाधिकरण्याद् अत्र[6] बहुवचनस्य स्थाने व्यत्ययेन
एकवचनम्। अत्यर्थं रातार स्तोतारश्च परि आसत अनुतिष्ठन्ति कुर्वन्तीत्यर्थं। अत उक्तगुणयोगात्
अहम् घोषा युवयो देयत्वेन सम्बन्धि सुम्नम् दृष्टादृष्टसुखम् अवसा हविरन्नेन प्रार्थनहेतुना
आ चके कामये प्रार्थये ॥ ७ ॥

उपगतवन्तौ शिञ्जारम् उशनस[9] च। युवो दाता
वेङ्कट० युवाम् ह[7] भुज्युम्[8] वशम् च रक्षणार्थम् उप गतवन्तौ शिञ्जारम् उशनस[9] च। युवो दाता
यजमान परि उपास्ते अन्नेन[10] सख्यम् युवयो। अहम् रक्षणेन सुखम् कामये[11] ॥ ७ ॥

युवं ह कृशं युवमश्विना शयुं युवं विधन्तं विधवामुरुष्यथः ।
युवं सनिभ्यः स्तनयन्तमश्विनाप व्रजमूर्णुथः सप्तास्यम् ॥ ८ ॥

युवम् । ह । कृशम् । युवम् । अश्विना । शयुम् । युवम् । विधन्तम् । विधवाम् । उरुष्यथ ।
युवम् । सनिऽभ्य । स्तनयन्तम् । अश्विना । अप । व्रजम् । ऊर्णुथ । सप्तऽआस्यम् ॥ ८ ॥

व्याधिमुक्तिकरणेन[12], युवम् युवामेव हे अश्विनौ!
उद्गीथ० युवम् ह युवामेव कृशम् दुर्बलम् व्याधित व्याधिमुक्तिकरणेन[12], युवामेव विध तम् परिचरन्त सर्वमव
शयुम् नाम [13]राजान निवृत्तप्रसवाया[13] गो धेनुत्वकरणेन[14], युवामेव विध तम् परिचरन्त सर्वमव
मनुष्यादिकम् विधवाम् च वध्रिमतीं नाम योद्ध्रीं स्त्रिय सङ्ग्रामे शत्रुभिश्छिन्नहस्ताम्
अनपत्या च हिरण्मयहस्तप्रदानेन पुत्रदानेन च उरुष्यथ उरुष्यतीति रक्षार्थं। भूते च लट्।
ईप्सितार्थसम्प्रदानेन परिरक्षितवन्तौ स्थ इत्यर्थं। युवम् युवामेव सनिभ्य तादर्थ्ये चतुर्थ्येषा।

४ तप प्रका[०] वि[१] अ[१]
१ स्तुत्याहूतव त मूको २ स्तोत्र स्तुति मूको ३ [०]हासश्च मूको ४ तप प्रका[०] वि[१] अ[१] ८ युवशम् वि[१] अ[१], शम् वि[१]. ९. उश
५ प्रोक्तम् मूको ६ अत्र मूको ७ नास्ति वि[१] अ[१] ११. नास्ति वि[१]. १२. व्याधियुक्तौ
सनस वि[१], अनुशासनम अ[१], उशम वि[१]. १० [०]न्नेन मूको १४. धेनुकरणत्वेन मूको.
वि[१], व्याधिमुक्तकम् वि[१] अ[१] १३-१३ राजा तान्नि[०] मूको

सम्भक्षतृणामर्थाय स्तनयन्तम् गच्छन्त हे अश्विनौ! व्रजम् मेघम् अप ऊर्णुथ. अपाच्छादितवन्तौ स्थः, वृष्टिप्रदानाय विवृतद्वार कृतवन्तौ स्थ इत्यर्थः, शतास्यम् सप्तमुखं बहुद्वार चेत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० युवाम् खलु कर्शितशरीरम् अपि वा कृशनामानम्, युवम् अश्विना! शयुम् ऋषिम् युवाम् परिचरन्तम्, युवाम् अपतिकां योषां च उदप्यथ । युवम् धनार्थम् शब्दयन्तम् अश्विनौ! मेघम् अप ऊर्णुथ सर्पणशीलद्वारम् ॥ ८ ॥

जनिष्ट योषा पतयत् कनीनको वि चारुहन् वीरुधो दंसना अनु ।
आस्मै रीयन्ते निवनेव सिन्धवोऽस्मा अह्ने भवति तत् पतित्वनम् ॥ ९ ॥

जनिष्ट । योषा । पतयत् । कनीनकः । वि । च । अरुहन् । वीरुधः । दंसनाः । अनु ।
आ । अस्मै । रीयन्ते । निवनाऽइव । सिन्धवः । अस्मै । अह्ने । भवति । तत् । पतिऽत्वनम् ॥९॥

उद्गीथ० जनिष्ट योषा युष्मत्प्रसादात् अहं योषा स्त्री जाता स्त्रीगुणोपेता संवृत्ता सुभगा भूतेत्यर्थः, यतः पतयत् पतति सम्भोगार्थं मत्सकाशं गच्छति कनीनकः कन्याकामो मम कन्यायाः कामयिता मत्पतिः[१]। किञ्च युष्मत्प्रसादादेव वि च अरुहन् विरोहन्ति च उद्गच्छन्ति चेत्यर्थः, वीरुधः ओषधयः। कीदृश्यः। दंसनाः 'दसि दंशनदर्शनयोः'। उपयोगेन अपक्षपणीयाः[२] दर्शनीया वा अनु पश्चात्[३]। कस्य। सामर्थ्याद् युष्मज्जनितवृष्टिकर्मणः। अथवा दंसना इति कर्माणि 'वृष्टिलक्षणानि अनु लक्षीकृत्य। किञ्च अस्मै सिन्धवः[४] आपः आ रीयन्ते आगच्छन्ति[५]। किमिव। निवना इव यथा निवनेन[६] निम्नेन प्रदेशेन समुद्रं प्रति शीघ्रम् आगच्छन्ति नद्युदकानि, एवम्। किञ्च युष्मत्प्रसादादेव अस्मै अह्ने अह्न इति सप्तम्यर्थे चतुर्थी। अस्मिन् अहनि, वर्तमाने काल इत्यर्थः, यन्मया प्रार्थितम् पतित्वनम् पतिरव पतिकर्म सम्भोगलक्षणम्, तत् भवति यादृश एव मया प्रार्थितं, तादृश एवेदानीं सम्भोगो भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० जायताम् इयं घोषा योषा युवतिः। पततु[७] च तस्याः[८] समीपं कन्याकामः पतिः। तस्मै कनीनकाय युवयोः कर्माणि लक्षीकृत्य वि[९] च रोहन्तु वीरुधः। प्रवणनं इव उदकानि अस्मै कनीनकाय ताः वीरुधो गच्छन्तु च[१०], अमुं च भजन्ताम्[१२]। अपि च अस्मै अहन्त्वयाय[११] भवतु तत् यौवनम् इति ॥ ९ ॥

जीवं रुदन्ति वि मयन्ते अध्वरे दीर्घामनु प्रसितिं दीधियुर्नरः ।
वामं पितृभ्यो य इदं समेरिरे मयः पतिभ्यो जनयः परिष्वजे ॥ १० ॥

जीवम् । रुदन्ति । वि । मयन्ते । अध्वरे । दीर्घाम् । अनु । प्रऽसितिम् । दीधियुः । नरः ।
वामम् । पितृऽभ्यः । ये । इदम् । सम्ऽएरिरे । मयः । पतिऽभ्यः । जनयः । परिऽस्वजे ॥ १० ॥

---

१ त्मन् पति मूको २. उपेक्षमपेक्षमपणीया मूको ३ पश्चाम मूको ४-४. वृष्टिलक्षणानि आप मूको ५. नास्ति मूको ६ वनानिव° मूको. ७ पतन वि॰ अ॰. ८ तस्मात् वि॰ अ॰. ९ पि मूको १० व वि॰ अ॰. ११. °तम् वि॰ अ॰. १२. आद° मूको

उद्गीथ० युष्मत्प्रसादादेव केचित् सङ्ग्रामे अन्यत्र जीवम् प्राणान् धारयन्तम् अतिबलमपि शत्रुम् रुदन्ति रोदयन्ति दुःखयन्तीत्यर्थः । अन्ये वि मय ते निर्वर्तयन्ति[1] कर्माणि अध्वरे यज्ञे । अन्ये दीर्घाम् अतिमहतीम् प्रसितिम् जगत्स्थित्युत्पत्तिप्रलयानां प्रबन्धनकारणम् आत्माख्यम् अनु दीधियुः अनुपूर्वं शास्त्रोक्तेन क्रमेण ध्यायन्ति चिन्तयन्ति सततम् नरः मनुष्याः । ये तु वामम् वननीयम् इदम् कव्यम् पितृभ्यः समेरिरे सम्प्रेरयन्ति सम्प्रापयन्तीत्यर्थः, तान् मयः सम्भोगसुखः पतिभ्यः प्रयच्छन्त्यः सत्यः जनयः जायाः स्वर्गनारीलक्षणाः परिष्वजे प्रथमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने उत्तमपुरुषैकवचनमेतत् । परिष्वजन्ते । सम्भोगकाले ते पितृलोकसुखस्त्रीसम्भोगजनितादिकम् अनन्तरम् अनुभवन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० [2]जीवम् आशासते† जायानाम् । निवेशयन्ति‡ ता यज्ञे । अपि च तासु[3] दीर्घाम् प्रसितिम् भुजयोः प्रबन्धनम् अनु दधति[4] पतयः । वननीयम् अपत्यम् पितृभ्यः ये इदम् सम्प्रेरयन्ति, तेभ्यः पतिभ्यः जायाः[5] परिष्वङ्गार्थम् सुखं कुर्वन्ति ॥ १० ॥

[5]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये एकोनविंशो वर्गः[5] ॥

न तस्यं विद्म तदु षु प्र वोचत युवा ह यद्युवत्याः क्षेति योनिषु ।
प्रियोस्रियस्य वृषभस्य रेतिनो गृहं गमेमाश्विना तदुश्मसि ॥ ११ ॥

न । तस्य । विद्म । तत् । ऊँ इति । सु । प्र । वोचत । युवा । ह । यत् । युवत्याः । क्षेति । योनिषु ।
प्रियऽउस्रियस्य । वृषभस्य । रेतिनः । गृहम् । गमेम । अश्विना । तत् । उश्मसि ॥ ११ ॥

उद्गीथ० तस्य द्वितीये पादे वक्ष्यमाणस्य वस्तुनः स्वरूपम् अतिप्रियत्वात् सत्यम् उतासत्यम्[6] इति तत्त्वम् न विद्म न जानीमो वयम् । तत् उ सु प्र वोचत उ सु इति पदपूरणौ । प्रवोचतेति च द्विवचनस्य स्थाने बहुवचनम् । तत् तद्वस्तुतत्त्वं सत्यम् उत मिथ्येति युवामेव प्रब्रूतम् । हे अश्विनौ! अहं तावद् अतिप्रणयात्[7] दुःखप्रत्ययत्वाद् एवमेतद् इति न श्रद्दधे इत्यभिप्रायः । किं तद्वस्तु यस्य स्वरूपं वयं तत्त्वतो न जानीमः । उच्यते—युवा ह यत् युवत्याः क्षेति 'यदेतद् युवत्या[8] यौवनान्विताया योनिषु ह इति पदपूरणः । युवा यौवनान्वितः तरुणो मत्पतिः मम सम्भोगार्थं निवसति गच्छति वेति । मम स्वभूतेषु गृहेषु क्षेति 'क्षि निवासगत्योः' । किमनेन सन्दिग्धेन वस्तुना स्फुटं कुर्मो वयमेतत् । कथम् । उच्यते—प्रियोस्रियस्य प्रिया उस्रिया सम्भोगानाम् उत्स्राविणी दात्री यस्याः तस्य प्रियोस्रियस्य मम पत्युः वृषभस्य मपि रेतसो वर्षितुः सेक्तुः रेतिनः । इनिरत्र भूमार्थे द्रष्टव्यः । बहुरेतस इत्यर्थः । गृहम् गृहमेव गमेम गच्छामो वयं भोगार्थम् । हे अश्विनौ! तत् सहगमनम् उश्मसि कामयामहे वयम् । येन सम्भोगप्रयोजनम् अवश्यं सिध्यति । अथवा प्रियोस्रियस्येति लुप्तोपममेतत्

---

१ निर्मथन्ते मूको. २-२. जीवन्तं प्रति भर्तारं रुदन्ति जायाऽपि प्रयच्छति च यज्ञे दयानि पत्नयस्तासाम् वि[1]. † °त वि[2] अ[1]. ‡ °यति वि[1] अ[1]. ३ धारयन्ति च वि[1]. ४ जायाम् वि[2] अ[1]. ५-५. नास्ति मूको. ६. सत्यमृतद्वन्न्वम् मूको. ७ °प्रयाणान् मूको. ८-८. तदेवत्याव° मूको.

पदम्। प्रियोस्रियस्येव प्रिया इष्टा 'उस्रिया गौरस्पतिता यस्य स प्रियोस्रियो वृष', तस्य वृषभस्य रेतिनः प्रभूतरेतस समीपं यथा गौरस्पतिता सम्भोगार्थं गच्छति, एवं पतिगृहं स्वयमेव गच्छामो वयम्। तदेव स्वयं पतिगृहगमनं कामयामहे वयम् अवश्यम् सम्भोगकारणत्वादित्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० न तत् सुखं वयं जानीम। तत् यूयं सुष्ठु प्र बोधत। युवा हि यत् युवत्या[1] प्रतिवसति[1] गृहेषु। प्रिययुवत वृषभस्य रेतस्विनः गृहम् गच्छेम हे अश्विनौ!। तत् वयं कामयामहे गृहम् इति ॥ ११ ॥

आ वा॑मगन्त्सुम॒तिर्वा॑जिनीवसू॒ न्य॑श्विना हृ॒त्सु कामा॑ अयंसत।
अभू॑तं गो॒पा मि॑थु॒ना शु॑भस्पती प्रि॒या अ॑र्य॒म्णो दुर्याँ॑ अशीमहि ॥ १२ ॥

आ। वा॒म्। अ॒ग॒न्। सु॒ऽम॒तिः। वा॒जि॒नी॒व॒सू॒ इति॑ वाजिनीऽवसू। नि। अ॒श्वि॒ना॒। हृ॒त्ऽसु। कामाः॑। अ॒यं॒स॒त॒। अभू॑तम्। गो॒पा। मि॒थु॒ना। शु॒भः॒। प॒ती॒ इति॑। प्रि॒याः। अ॒र्य॒म्णः। दुर्या॑न्। अ॒शी॒म॒हि॒ ॥

उद्गीथ० आ वाम् अगन् वाम् युवाम् अश्विनौ[1] आगच्छम् आगता शरणमुपगता अहं घोषा सुमतिः सुस्तुतिः सती, शोभनया स्तुत्या स्तुवती सतीत्यर्थः, हे वाजिनीवसू! वाजम् अन्न हविराख्यं तद्वती स्तुतिः वाजिनी, सा वसु धनं ययोः तौ वाजिनीवसू हविःस्तुतिधनावित्यर्थः, हे अश्विनौ[1]। कस्मात् कारणाद् अहं युवां शरणम् उपगतवती। यस्माद् मम हृत्सु हृदयेषु कामाः पतिसम्भोगेच्छा 'नि अयसत निबद्धाः[2], अवस्थिताः इत्यर्थः। एतद् ज्ञात्वा अभूतम् भवतम् गोपा गोपितारौ मम हृदयदहनकामाग्निशमनं प्रति। सम्भोगकरणेन मां रक्षतमित्यर्थः, मिथुना मिथुनौ परस्परेण मिश्रितौ सहितावित्यर्थः, हे शुभः पती! वृष्ट्युदकस्य शोभनस्य वा स्वामिनौ[1]। किञ्च युष्मत्प्रसादात् प्रियाः पत्युरिष्टाः सत्यो वयम् अर्यम्णः अर्यमन् शब्द[2] श्वशुरवचन यम वरणमिति च वेद[2]। यथा अर्यम्णः श्वशुरस्य कामशत्रोः नियन्तुः वा मम पत्युः स्वभूतान् दुर्यान् अशीमहि शीघ्रं प्राप्नुयामेत्याशास्महे ॥ १२ ॥

वेङ्कट० आ गच्छतु वाम् सुमतिः हे अन्नवसू[1]। नि यम्यन्ताम् च अस्मदीयेषु[2] हृदयेषु कामाः अश्विनौ[1]। भवतम् गोपायितारौ मिथुनौ उदकपती[1]। *प्रियाः सत्यः वयं प्रदातुः पत्युः गृहान्[2] अशीमहि* ॥ १२ ॥

ता म॑न्द॒साना॒ मनु॑षो दुरो॒ण आ ध॒त्तं र॒यिं स॒हवी॑रं वच॒स्यवे॑।
कृ॒तं ती॒र्थं सु॑प्रपा॒णं शु॑भस्पती स्था॒णुं प॑थे॒ष्ठामप॑ दुर्म॒तिं ह॑तम् ॥ १३ ॥

ता। म॒न्द॒साना॑। मनु॑षः। दु॒रो॒णे। आ। ध॒त्त॒म्। र॒यिम्। स॒हऽवी॑रम्। व॒च॒स्यवे॑। कृ॒तम्। ती॒र्थम्। सु॒ऽप्र॒पा॒नम्। शु॒भः॒। प॒ती॒ इति॑। स्था॒णुम्। प॒थे॒ऽस्थाम्। अप॑। दुः॒ऽम॒तिम्। ह॒त॒म् ॥

---

१ १ उस्रियायोग उत्पत्तिका वृषोपयागस्य मूको. २. °त्या वि° अ° °त्याम् वि° ३ अश्विणौति वि°. ४ ४ नि अयं सत्त निबन्धा मूको ५ अयमन् मूको ६ वदि मूको. ७ °षु यज्ञेषु अ° ८ नास्ति वि° ९ ९ प्रदातु प्रत्युग्रदान् मूको.

उद्गीथ० यौ युवां मया सौभाग्यं प्रार्थितौ, तौ युवाम् मन्दमाना वन्द्यमानौ मया स्तूयमानौ मनुषः मनुष्यस्य नरपतेः स्वभूते दुरोणे गृहे आ[१] धत्तम् स्थापयतम् रयिम् सद्वीरम् धनसदृशीं सपुत्रां माम्, घोषामित्यर्थः, आधाय[२] वचस्यवे षष्ठ्यर्थे चतुर्थीयम्, वचस्योः वच इच्छतः[३] युष्मद्वचनकारिणो नरपतेः इत्यर्थः, कृतम् कुरुतम्, माम् उपभोग्यामिति शेषः। किमिव। तीर्थम् इव सुप्रपाणम् लुप्तोपममेतत्। सुखेन प्रपीयते उपभुज्यते अस्मिन् उदकमिति सुप्रपाणम् उपभोग्यम्, एवं हे शुभः पती! युष्मद्वचनकारिणो नरपतेः उपभोग्यां मां कुरुतमिति सम्बन्धः कार्यः। किञ्च स्थाणुम् इव पथेष्ठाम् लुप्तोपममेतदपि। यथा स्थाणुं वृक्षं सामर्थ्यात् शुष्कं पथेष्ठां पथि स्थितम् अपहन्ति अपहिनस्ति अपगमयति वा कश्चित्, एवम् दुर्मतिम् सततम् असम्भोगेच्छालक्षणां[४] कुत्सितां नरपत्युः बुद्धिम् अप हतम् अपगमयतम्, मम सम्भोक्तारं कुरुतमित्यर्थः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० तौ मोदमानौ[५] मनुष्यगृहे[६] आ धत्तम् रयिम् वीरसहितम् स्तुतिमिच्छन्त्यै मह्यम्। कुरुतम् च गच्छन्त्याः तीर्थम् पानाय सुप्रपाणम् शुभः पती।। स्थाणुम् च मार्गस्थम् अप हतम् दुर्बुद्धिम् च परिपन्थिनम्[७] ॥ १३ ॥

क्वं स्विदद्य कृतमास्वृश्विना विक्षु दुस्रा मादयेते शुभस्पती ।
क ईं नि येमे कतुमस्यं जग्मतुर्विप्रस्य वा यजमानस्य वा गृहम् ॥ १४ ॥

क्वं । स्वित् । अद्य । कृतमासुं । अश्विना । विक्षु । दुस्रा । मादयेते इति । शुभः । पती इति ।
कः । ईम् । नि । येमे । कृतमस्यं । जग्मतुः । विप्रस्य । वा । यजमानस्य । वा । गृहम् ॥ १४॥

उद्गीथ० स्तुत्वा आहूतयोः अश्विनोः विलम्बमानयोः घोषा पृच्छति—क्व स्वित् वा स्थाने अश्विनौ अद्य, अवस्थिताविति शेषः, कतमासु वा विक्षु मनुष्यजातिषु ब्राह्मणादित्रिवर्णलक्षणासु अवस्थितावद्य दस्रा दस्रौ शत्रूणाम् उपक्षपयितारौ दस्रनामानौ वा मादयेते हविर्भिः आत्मानं तर्पयेते शुभः पती शोभनस्य उदकस्य वा स्वामिनौ। कः ईम् नि येमे को नियच्छति एतावश्विनौ विधारयति। कतमस्य विप्रस्य वा विप्रो मेधावी। सामर्थ्याद् अत्र स्तोतोच्यते। स्तोतुः वा यजमानस्य वा जग्मतुः गतवन्तौ ॥ १४ ॥

वेङ्कट० कस्मिन् जनपदे अद्य कतमासु च अश्विनौ प्रजासु दर्शनीयौ मादयेते स्वामिनौ उदकस्य। कः एतौ नि यच्छति[८]। कतमस्य[९] जग्मतु.[१०] स्तोतु[११] वा यजमानस्य वा गृहम् ॥ १४ ॥

[१२]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये विंशो वर्ग.[१२] ॥

[४१]

[१३]सुहस्त्यो घौषेय ऋषिः। अश्विनौ देवता। जगती छन्दः[१३]।

समानमु त्यं पुंरुहूतमुक्थ्यं१ रथं त्रिचक्रं सवंना गनिंग्मतम् ।
परिज्मानं विदथ्यं सुवृक्तिभिर्वयं व्युष्टा उषसो हवामहे ॥ १ ॥

---

१. नास्ति मूको. २. अथाय मूको. ३. च्छन्तः मूको. ४. सतत संभा° वि[१] अ. ५. °ना मूको. ६. °हम् वि[२] अ[१]. ७. परिवर्धिनम् वि[२] अ[१]. ८. °तु वि[२] अ[१]. ९. °स्य वा वि[१][१]. १०. जगृहतुः वि[२] अ[१]; जगृतुः वि[२]. ११. नास्ति वि[१]. १२-१२. नास्ति मूको.

समानम् । ऊँ इति । त्यम् । पुरुऽहूतम् । उक्थ्यम् । रथम् । त्रिऽचक्रम् । सवना । गनिग्मतम् । परिऽज्मानम् । विदथ्यम् । सुवृक्तिऽभिः । वयम् । विऽउष्टौ । उषसः । हवामहे ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तर सूक्त 'समानमु त्यम्' इति तृचं घोषेय सुहस्त्यो ददर्श । हे अश्विनौ! युवयो साधारणो[1] रथ । 'त्यम् तम्' समानम् साधारणम् । उ इति पदपूरण । पुरुहूतम् बहुभि यज्वभिराहूतम् उक्थ्यम् प्रशस्यम् त्रिचक्रम् सवना 'सवनम्' (निघ ३,१७) इति यज्ञनाम । सर्व-यजमानाना यज्ञ प्रति गनिग्मतम् अत्यन्तम् गतवन्तम् परिज्मानम् सर्वतोगामिनम् विदथ्यम् विदथे यज्ञे भवम् रथम् सुवृक्तिभि सुष्ठु दोषै वर्जिताभि स्तुतिभि , स्तुत्वेति शेष , वयम् हवामहे आह्वयामोऽस्मद्यज्ञ प्रति । कस्मिन् काले । व्युष्टौ उषस तमसा व्युच्छनवेलायाम्, उदयकाल इत्यर्थ ॥ १ ॥

वेङ्कट० सुहस्त्यो घोषेय[3] । समानम् एव तम् बहुभिराहूतम् प्रशस्यम् रथम् त्रिचक्रम् सवनानि प्रति गच्छन्त परितो गन्तारम् यज्ञहितम् स्तुतिभि वयम् उषस व्युष्टौ हवामहे ॥ १ ॥

प्रातर्युजं नासत्याधि तिष्ठथः प्रातर्यावाणं मधुवाहनं रथम् ।
विशो येन गच्छथो यज्वरीर्नरा कीरेश्चिद्यज्ञं होतृमन्तमश्विना ॥ २ ॥

प्रातःऽयुजम् । नासत्या । अधि । तिष्ठथः । प्रातःऽयावानम् । मधुऽवाहनम् । रथम् । विशः । येन । गच्छथः । यज्वरीः । नरा । कीरेः । चित् । यज्ञम् । होतृमन्तम् । अश्विना ॥

उद्गीथ० एवद् ज्ञात्वा प्रातर्युजम् प्रात उष काले अश्वैरात्मनो योक्तार[4] हे नासत्यौ[1] अधि तिष्ठथ लोडर्थेऽत्र लट्, अधितिष्ठतम् आरोहतम् रथम् प्रातर्यावाणम् प्रातरेव यातार यज्ञान् प्रति गन्तार मधुवाहनम् मधुनो देवपानस्य अमृताख्यस्य वोढारम् । कुत एतत् । 'यो ह वा मधुनो दृतिराहितो रथचर्षणे । तत पिबतमश्विना' (ऋ ८५,१९) इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् । आरुह्य च विश मनुष्यजाती यज्वरी यजनशीला प्रति येन रथेन गच्छथ युवा हे नरौ शूरौ[1] नराकारौ[1] वा, तेनैव रथेन कीरे चित् स्तोतु मम सुहस्त्यस्यापि[5] यज्ञम् होतृमन्तम् प्रशस्तया मतुबयम् । 'प्रशस्तहोतृत्विक्सम्पन्नमित्यर्थ[6] । अथवा होमकार्यध्वर्युमन्तम्[7], प्रातयागकालमित्यर्थ । अथवा होतृशब्दन एतत्कार्यो होम उच्यते । होतृमन्त होमवन्त प्रातयागकालमित्येतदवोक्त भवति । गच्छतम् हे अश्विनौ[1] ॥ २ ॥

वेङ्कट० प्रातर्युज्यमानम् नासत्यौ[1] अधि तिष्ठथ प्रातर्गन्तारम् मधुनो वाहनम् रथम् । प्रजा येन गच्छथ[8] यजनशीला नेतारौ[1] स्तोतु च यज्ञम् ऋत्विग्भिः युक्तम् अश्विनौ[1] ॥ २ ॥

---

१ °णयो वि[1] २ २ भवन्त मूको. ३ घोषेय वि[1] घोषेय वि[1] अ[1] ४ यो वतार मूको. ५ मनुष्यस्यापि वि[1] ६ ६ 'प्रातृवि' मूको. ७. °कार्यमध्वम न मूको. ८. °च्छत मूको

अध्वर्युं वा मधुपाणिं सुहस्त्यमग्निधं वा धृतदक्षं दमूनसम् ।
विप्रस्य वा यत् सवनानि गच्छथोऽत आ यातं मधुपेयमश्विना ॥ ३ ॥

अध्वर्युम् । वा । मधुऽपाणिम् । सुऽहस्त्यम् । अग्निधम् । वा । धृतऽदक्षम् । दमूनसम् ।
विप्रस्य । वा । यत् । सवनानि । गच्छथ । अतः । आ । यातम् । मधुऽपेयम् । अश्विना ॥३॥

उद्गीथ० अध्वर्युम् वा अन्ययजमानाध्वर्युं वा मधुपाणिम् दानायोद्यतसोमहस्तम्। सुहस्त्यम् इत्येतत् आयातम् इत्यनेन सह सम्बध्यते। अग्निधम् वा ऋत्विग्विशेषम्। कीदृशम्। धृतदक्षम् आहितस्वकर्मोत्साहम्[1] दमूनसम् दममनस वा दान्तमनस वा विप्रस्य वा मेधाविनो वा सर्वस्य यजमानस्य सवनानि यज्ञान् प्रति यत् यदि गच्छथः भूते लट्। गतवन्तौ स्थो युवाम्, अत सर्वत सुहस्त्यम् मां प्रति आ यातम् आगच्छत युवाम्। किमर्थम्। मधुपेयम् मध्विति सोम उच्यते, सोमं पातुमित्यर्थ। अथवा 'सोम पानार्हम्', पातुमिति शेष, हे अश्विनौ[!] ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अध्वर्युम् वा सोमपाणिम्[2] माम्[3] सुहस्त्यम् अग्निधम् वा धृतबलम् दममनसम् आ यातम्। तदेवाऽऽह—यद्यपि अन्यस्य विप्रस्य सवनानि गच्छथ[4], ततोऽस्माकं पेयमधु[5] आगच्छतम् इति ॥ ३ ॥

[6]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये एकविंशो वर्ग[6] ॥

[४२]

[6]कृष्ण आङ्गिरस ऋषि । इन्द्रो देवता। त्रिष्टुप् छन्द[6] ।

अस्तेव सु प्रतरं लायमस्यन् भूषन्निव प्र भरा स्तोममस्मै ।
वाचा विप्रास्तरत वाचमर्यो नि रामय जरितः सोम इन्द्रम् ॥ १ ॥

अस्ताऽइव । सु । प्रऽतरम् । लायम् । अस्यन् । भूषन्ऽइव । प्र । भर । स्तोमम् । अस्मै ।
वाचा । विप्राः । तरत । वाचम् । अर्यः । नि । रमय । जरितरिति । सोमे । इन्द्रम् ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तराणि त्रीणि सूक्तानि 'अस्तेव सु प्रतरम्' 'अच्छा म इन्द्रम्' 'आ यात्विन्द्र' इत्यादीनि एकादशर्चानि ऐन्द्राणि कृष्ण आङ्गिरसो ददर्श । अस्तेव अस्ता इव यथा अस्ता क्षेप्ता अस्यन्[7] धानुष्क सु प्रतरम् सुष्ठु प्रवृद्धतरम् लायम्[8] हृदयानुप्रवेशिन शर च भूषन् इव स्तोमम् अल-ङ्कारस्थानीय[9] च स्तोमम् अस्मै अस्येन्द्रस्य अर्थाय प्र भर[10] प्रहर प्रापय त्व[11] हे ममान्तरात्मन्!। यूयमपि हे विप्रा ! मेधाविन ! ऋत्विज ! वाचा स्तोत्रलक्षणया सह वाचम् शस्त्रलक्षणाम्

1 °त्स्वर्गकर्मो° वि[1]; °स्वन् कर्म°° वि[2] अ. 2 सोमपा° मूको. 3 सापणम् वि[3] अ, सोमपानि वि[1]. 4 °म् वा वि[1]. 5 वेद° मूको. 6-6 नास्ति मूको. 7. अस्य मूको. 8. नास्ति मूको. 9. चालाकार° मूको. 10. चर मूको. 11. त्वा मूको.

तरत[1] तरतिरत्र सामर्थ्याद् उच्चारणार्थः । उच्चारयत अस्येन्द्रस्यार्थाय । कस्मादेवं ब्रवीमि । यस्मात् सर्वस्तुतीनाम् इन्द्रः अर्यः स्वामी । त्वमपि हे जरितः! स्तोतः! अध्वर्यो! मम अन्तरात्मन्! वा नि रमय संस्कृतप्रभूतसोमप्रदाने[2] नियमेन रतिं कारय इन्द्रम् । क्व । सोमे सोमपाने इत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० कृष्णः । इषुं धनुषा संश्लिष्य शीघ्रम् सुष्ठु अस्यन् योद्धा इव अलङ्कुर्वन् इव अलङ्कारम् प्र भर स्तोमम् इन्द्राय । वाचा आत्मीयया विप्राः! तरत वाचम् शत्रोः, अभि रमय[3] स्तोत.! यज्ञे इन्द्रम् ॥ १ ॥

दोहेन गामुप शिक्षा सखायं प्र बोधय जरितर्जारमिन्द्रम् ।
कोशं न पूर्णं वसुना न्यृष्टमा च्यावय मघदेयाय शूरम् ॥ २ ॥

दोहेन । गाम् । उप । शिक्ष । सखायम् । प्र । बोधय । जरितः । जारम् । इन्द्रम् ।
कोशम् । न । पूर्णम् । वसुना । निऽऋष्टम् । आ । च्यवय । मघऽदेयाय । शूरम् ॥ २ ॥

उद्गीथ० द्वितीये पादे व्याख्यारम्भः क्रियते सुखार्थप्रतिपत्त्यर्थम् । हे जरितः! स्तोतः! मम कर्मात्मन्! वा[4] प्र बोधय अवगमय स्तुतीः, स्तुहीत्यर्थः । कम् । इन्द्रम् । कीदृशम् । जारम् अहल्याया 'जारं वा'[4], जरयितारं वा उपभोगानाम् उपभोक्तारमित्यर्थः । स्तुत्वा च दोहेन प्रपूरणेन च पयःप्रचारणेन परीक्ष्य बहुक्षीराम् गाम् उप शिक्ष शिक्षतिर्दानार्थः । अन्तर्णीतण्यर्थश्चात्र द्रष्टव्यः । उपशिक्षय प्रदापय मह्यम् अन्तरात्मरूपाय स्तोत्रे सखायम् सखिभूतम् इन्द्रम् । किञ्च कोशम् न यथा कोशं धनाधारताम्रकलशमञ्जूषापद्मवेरादिकम् पूर्णम् वसुना सुवर्णरत्नादिधनेन न्यृष्टम् 'ऋ गतौ' । नीचैर्गतम् अधोमुखम् आच्यावयति प्रत्यावयति[5] विरेचयति कश्चित्, एवम् शूरम् दानशूरम् इन्द्रम् आ च्यावय विरेचय भाण्डागारम् । किमर्थम् । मघदेयाय मह्यं धनदानाय, प्रभूतं मह्यं दापयेत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० दोहनार्थम्[6] उप शिक्ष वशं नय सखायम् गाम् इति[7] इन्द्रम् आह । स्तुतिभिः प्र बोधय स्तोतः! इन्द्रम् भूतानाम् जरयितारम्[8] । पात्रम् इव उदकेन पूर्णम् वीचिभिः धनेन न्यृष्टम्[9] अभिमुखं कुरु धनदानार्थम् शूरम् इन्द्रम् ॥ २ ॥

किमङ्ग त्वा मघवन् भोजमाहुः शिशीहि मा शिशयं त्वा शृणोमि ।
अप्नस्वती मम धीरस्तु शक्र वसुविदं भगमिन्द्रा भरा नः ॥ ३ ॥

किम् । अङ्ग । त्वा । मघऽवन् । भोजम् । आहुः । शिशीहि । मा । शिशयम् । त्वा । शृणोमि ।
अप्नस्वती । मम । धीः । अस्तु । शक्र । वसुऽविदम् । भगम् । इन्द्र । आ । भर । नः ॥ ३ ॥

उद्गीथ० अङ्गेति सामान्याऽऽह्वानमुच्यते । अङ्ग! मघवन्! हे धनवन्! इन्द्र! [10]किम् त्वा[10] भोजम् आहुः

---

१. नास्ति मूको. २. संस्तुप्रभू° वि१. ३. 'मतरत वि१ अ१. ४-४ जाराया मूको. ५. प्राच्याव° मूको. ६. दोहार्थम् वि१. ७. इति मूको. ८. जर्नयि° वि१ अ१. ९. घुष्ट° वि२; न्युष्ट° वि१; यष्ट° अ१. १०-१०. किञ्च मूको.

किमर्थं त्वां दातार वदन्ति श्रुतिस्मृतय विद्वांसो वा, यदि न ददासीत्यध्याहार्यम् । किञ्च शिशयम् त्वा शृणोमि तस्मात् शिशीहि धनदानेन संस्कुरु माम्, धनं मे देहीत्यर्थः । अत त्वत्प्रसादान्नित्यमेव नित्यमेव च सत्कारकमहं त्वां शृणोमि आबालवृद्धजनेभ्य[1] । अस्तु अप्नस्वती[2] सत्कारवतीत्यर्थः, यागकर्मवती वा देवयागवतीत्यर्थः, मम धी प्रज्ञा अस्तु भवतु । अथवा अप्नस्वती[3] रूपवती सगुणेत्यर्थः । मम धीः यागकर्म अस्तु हे शक्र! । किञ्च वसुविदम् विदिर्लाभे । धनस्य लब्धारं लम्भयितारं वा प्रसवितार विसर्पिणमित्यर्थः[4], भगम् धनं गवादिकं हे इन्द्र! आ भर आहर न अस्मभ्यम् दातुमिति शेष, देहीत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सर्वे कथयन्ति त्वा स्तोतॄणां भोजकम् इन्द्र! मघवन्! । किम् इति प्रश्नार्थीयम् आहुरेवेत्यस्मिन्नर्थे पर्यवस्यति । प्रागपि दृष्टम्—'किमङ्ग वां प्रत्यवर्तिङ्गमिष्ठा' (ऋ १,११८,३) इति । तथा सति तीक्ष्णीकुरु माम्[5] । शिशयम् हि त्वा शृणोमि स्तोतॄणा सत्कर्तारम् । कर्मवती मम बुद्धि अस्तु शक्र! । शत्रुधनस्य लम्भकम् भागम् इन्द्र! आ हर[6] अस्माकम्[7] ॥ ३ ॥

त्वां जना ममसत्येष्विन्द्र संतस्थाना वि ह्वयन्ते समीके ।
अत्रा युजं कृणुते यो हविष्मान् नासुन्वता सख्यं वष्टि शूरः ॥ ४ ॥

त्वाम् । जनाः । ममऽसत्येषु । इन्द्र । सम्ऽतस्थानाः । वि । ह्वयन्ते । सम्ऽईके ।
अत्र । युजम् । कृणुते । यः । हविष्मान् । न । असुन्वता । सख्यम् । वष्टि । शूरः ॥ ४ ॥

उद्गीथ० हे इन्द्र! त्वाम् योद्धृजना ममसत्येषु सङ्ग्रामेषु स तस्थाना प्रत्यवतिष्ठमाना वि ह्वयन्ते विविधम् आह्वयन्ति सहायार्थम् समीके सङ्ग्रामे । स[8] अत्र अस्मिन् आह्वातृजनमध्ये सङ्ग्रामे वा युजम् सहायम् इन्द्रम् कृणुते करोति, य हविष्मान् यजमान इत्यर्थ । कस्मात् । यस्मात् असुन्वता तदर्थं सोमाभिषवम् अकुर्वता सह सख्यम् सखित्वम्, कर्तुमिति शेष न वष्टि न कामयते नेच्छति भवान् शूर इन्द्र ॥ ४ ॥

वेङ्कट० त्वाम् जना ममसत्येषु युद्धेषु इन्द्र! वि ह्वयन्ते । तदेवाऽऽह[9] —सह तिष्ठन्त विह्वयन्ते युद्ध इति । अस्मिन्नाह्वाने सति इन्द्र त सखायम् कुरुते, य हविष्मान् भवति । न असुन्वता सख्यम् कामयते शूर ॥ ४ ॥

धनं न स्पन्द्रं बहुलं यो अस्मै तीव्रान्त्सोमाँ आसुनोति प्रयस्वान् ।
तस्मै शत्रून्त्सुतुकान् प्रातरह्नो नि स्वष्ट्रान् युवति हन्ति वृत्रम् ॥ ५ ॥

धनम् । न । स्पन्द्रम् । बहुलम् । यः । अस्मै । तीव्रान् । सोमान् । आऽसुनोति । प्रयस्वान् ।
तस्मै । शत्रून् । सुऽतुकान् । प्रातः । अह्नः । नि । सुऽअष्ट्रान् । युवति । हन्ति । वृत्रम् ॥५॥

१. आबालवृद्धजनेभ्य मूको २. अवनी मूको ३ अप्नप्नस्वती मूको. ४ विसर्प° मूको ५ त्वमान् वि° अ° ६ भर वि° ७ °कम् इति अ°. ८. नास्ति मूको. ९ सदे° मूको.

उद्गीथ० धनम् न धनमिव यथा धनं सुवर्णरजतादिकम् स्यन्द्रम् स्पृहणीयं प्रार्थनीयम् बहुलम् प्रभूतम् यः कश्चिदीश्वरः कस्मैचित् महाब्राह्मणादिकाय अर्हते[1] दातुं संस्करोति, एवं स्पृहणीयान् प्रभूतांश्च यो यजमानः[2] अस्मै इन्द्राय दातुम् तीव्रान् तीव्ररसान्[3] सोमान् आसुनोति मर्यादयाऽभिषुणोति संस्करोति प्रयस्वान् हविरन्नवान् सुत्वा[4] सवनीयपुरोडाशादिहविरन्नवानित्यर्थः[5], तस्मै तदर्थं तस्य वा शत्रून्। कीदृशान्। सुतुकान् शोभनपुत्रसहितान् स्वष्ट्रान् अष्ट्रा प्रतोद उच्यते। तेन चात्र आयुधाग्रं लक्ष्यते। स्वष्ट्रान् सुप्रतोदान् शोभनायुधाग्रान् अपि सत इत्यर्थः। नि युवति निमिश्रयति पृथक्करोतीत्यर्थः। पृथक्कृत्य च हन्ति हिनस्ति वृत्रम् शत्रुजातम्। कस्मिन् काले एतदुभयं करोति। प्रातः अह्नः[6] प्रत्युषसि, दिवसस्य सम्बन्धिनि पूर्वाह्ण एव, [7]नाह्व इत्यर्थः[7] ॥ ५ ॥

वेङ्कट० धनम् इव स्पन्दनशीलं गवाश्वात्मकं[8] दरिद्राय बहुलम् यः अस्मै इन्द्राय तीव्ररसान्[9] सोमान् आसुनोति हविष्मान्, तस्मै प्रातः एव अह्नः शत्रून् सुप्रेरणान् नि युवति शोभनाष्ट्रायुधान्, हन्ति च उपद्रवं तदीयम् इति ॥ ५ ॥

[10]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये द्वाविंशो वर्गः[10] ॥

यस्मि॑न् व॒यं द॑धि॒मा शंस॒मिन्द्रे॒ यः शि॒श्राय॑ म॒घवा॒ काम॑म॒स्मे ।
आ॒राच्चि॒त् सन् भ॑यताम॒स्य॒ शत्रु॒र्न्य॑स्मै द्यु॒म्ना जन्या॑ नमन्ताम् ॥ ६ ॥

यस्मि॑न्। व॒यम्। द॒धि॒म। शंस॑म्। इन्द्रे॑। यः। शि॒श्राय॑। म॒घऽवा॑। काम॑म्। अ॒स्मे इति॑।
आ॒रात्। चि॒त्। सन्। भ॒य॒ता॒म्। अ॒स्य॒। शत्रुः॑। नि। अ॒स्मै॒। द्यु॒म्ना। जन्या॑। न॒म॒न्ता॒म् ॥

उद्गीथ० यस्मिन् इन्द्रे वयम् दधिम धारयाम, अवस्थापयामः शंसम् स्तुतिं धनप्रार्थनाभिप्रायं वा, यः च मघवा इन्द्रः शिश्राय 'श्रिञ् सेवायाम्'। सेवते परया प्रीत्या गुणैरित्यर्थः, कामम् कमनीयं धनदानेन धनप्रार्थनाभिप्रायं वा अस्मे अस्माकं सम्बन्धिनम्, तस्य अस्य इन्द्रस्य प्रसादात् आरात् चित् सन् दूरेऽपि सन् भयताम् बिभेतु शत्रुः अस्मच्छत्रुः अस्मत्तः। किञ्च तस्मै अस्मै इन्द्राय द्युम्ना द्युम्नानि हविरन्नानि जन्या जन्यानि अस्मज्जने भवानि अस्मदीयानीत्यर्थः, नि नमन्ताम् भोज्यत्वेन प्रह्वीभवन्तु प्रियभोज्यानि भवन्त्वित्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यस्मिन् वयम् निदधीमहि स्तुतिम् इन्द्रे, यः च श्रयति धनवान् अभिलषितम् अस्मासु, अस्य शत्रुः दूर एव तिष्ठन् बिभेतु, नि नमन्ताम् अस्मै इन्द्राय शत्रुजनपदभवानि अन्नानि ॥ ६ ॥

आ॒राच्छत्रु॒मप॑ बाधस्व दू॒रमु॒ग्रो यः शम्बः॑ पुरुहूत॒ तेन॑ ।
अ॒स्मे धे॑हि॒ यव॑म॒द्गोम॑दिन्द्र कृ॒धी धियं॑ जरि॒त्रे वाज॑रत्नाम् ॥ ७ ॥

---

1. अर्हते मूको. 2. यच्छमानः मूको. 3. तीव्रावसरान् मूको. 4 कृत्वा मूको. 5. हविरन्नसद्दशानित्यर्थः मूको. 6. अद्रः मूको 7-7 निराह्वावित्यर्थः मूको. 8. गवाश्वादियुक्तम् अ[1]. 9. ॰सात मूको. 10-10. नास्ति मूको

आरात् । शत्रुम् । अप । बाधस्व । दूरम् । उग्रः । यः । शम्बः । पुरुऽहूत । तेन ।
अस्मे इति । धेहि । यवंऽमत् । गोऽमत् । इन्द्र । कृधि । धियम् । जरित्रे । वाजऽरत्नाम् ॥७॥

उद्गीथ० आरात् अस्मत्समीपात् शत्रुम् मदीयम् अप बाधस्व अपगमय दूरम् । केन[1] । उग्रः क्रूरः असह्यो वा यः तव स्वभूतः शम्बः वज्रः कुन्तो वा तेन हे पुरुहूत! । किंच अस्मे अस्मभ्यम् धेहि देहि यवमत् यवसहितम्[2] गोमत् गोसहितं च । किम् । सामर्थ्यात् अन्नम्[3] । तच्च दधत् हे इन्द्र! कृधि कुरु धियम् वाजरत्नाम्[4] इदं यज्ञकर्म अन्नेन[5] रमणीयम् जरित्रे स्तोतुः ममार्थाय ॥ ७ ॥

वेङ्कट० समीपात् शत्रुम् अप बाधस्व दूरम् । अत्र यास्कः (५,२४) —'शम्ब इति वज्रनाम । शमयतेर्वा शातयतेर्वा' इति । उद्गूर्णः यः वज्रः पुरुहूत! तेन । अस्मासु नि-धेहि गोमत् यवमत् च धनम् इन्द्र! । कुरु कर्म स्तोत्रे रमणीयान्नम् ॥ ७ ॥

प्र यमन्तर्वृषसवासो अग्मन् तीव्राः सोमा बहुलान्तास इन्द्रम् ।
नाह दामानं मघवा नि यंसन्नि सुन्वते वहति भूरि वामम् ॥ ८ ॥

प्र । यम् । अन्तः । वृषऽसवासः । अग्मन् । तीव्राः । सोमाः । बहुलऽअन्तासः । इन्द्रम् ।
न । अह । दामानम् । मघऽवा । नि । यंसत् । नि । सुन्वते । वहति । भूरि । वामम् ॥ ८ ॥

उद्गीथ० यम् इन्द्रम् अन्तः मध्यतः प्र अग्मन् प्रकर्षेण गच्छन्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । के । सोमाः । कीदृशाः । वृषमवासः अग्नौ सोमस्य वर्षितृभिः अध्वर्युभिः अभिषुताः 'तीव्राः तीव्ररसाः'[6] बहुलान्ताः, बहुलादानम् अन्ते येभ्यः सकाशात् ते बहुलान्ताः, बहुलान्तासः 'आज्जसेरसुक्' (पा ७,१,५०), स: मघवा इन्द्रः न अह नैव दामानम् इह परत्र च दृष्टफलस्य अनन्तस्य दातार इत्यर्थः । सः मघवा इन्द्रः न अह नैव दामानम् यजमानाय धनदानम् नि यंसत् नियच्छति विधारयति । किं तर्हि करोति । उच्यते । सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय नि वहति नियमेन प्रापयति ददातीत्यर्थः, भूरि बहु वामम् वननीयं धनम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० प्र गच्छन्ति यम् इन्द्रम् जठरे वृषाभिषुताः[7] तीव्राः सोमाः बहुलाग्राः प्रवेशवेलायाम्, सः मघवा दातारं यजमानम् न एव नि यच्छति, नि वहति सुन्वते बहु धनमिति ॥ ८ ॥

उत प्रहामतिदीव्या जयाति कृतं यच्छ्वघ्नी विचिनोति काले ।
यो देवकामो न धना रुणद्धि समित् तं राया सृजति स्वधावान् ॥ ९ ॥

उत । प्रऽहाम् । अतिऽदीव्य । जयाति । कृतम् । 'यत् । श्वऽघ्नी । विऽचिनोति । काले[8] ।
यः । देवऽकामः । न । धना । रुणद्धि । सम् । इत् । तम् । राया । सृजति । स्वधाऽवान् ॥९॥

---

१. के मूको. २. यवसन्निहितम् वि[2] अ[1]. ३. किम् । मन्नम् वि[1]. ४. वाजरत्ना…वि[1] अ[1].
५. अनेन मूको. ६-६. वा रसाः त्रि[1]; व रसाः त्रि[2] अ. ७. वृष्णमभि° वि[2] अ[1]; वृष्णामभि° वि[1].
८-८. तु. ऋ १०,४३,५.

उद्गीथ० किमन्यम् उपकारं करोति इन्द्रः यजमानस्य । उच्यते—उत अपि प्रहाम् प्रपूर्वस्य हन्तेर्विटि[1] अनुनासिकस्यात्वे कृते द्वितीयैकवचनान्तस्यैतद्रूपम् । प्रकर्षेण हन्त्रीम् इषुम् अशनिं शक्तिं वा आत्मीयाम् अतिदीव्य दीव्यतिरत्र गत्यर्थः । अतिरभिपूजितार्थे । अभिपूजितं गमयित्वा, दृढं प्रहृत्येत्यर्थः[2], जयाति 'यजमानस्य शत्रुं जयतीन्द्र'[3] । किंच कृतम् यत् श्वघ्नी विचिनोति गृह्णाति काले । यदित्यत्र प्रकारवचनप्रत्ययो लुप्तो द्रष्टव्यः । यथा 'कृतम् अयानां' मध्ये श्वघ्नी कितवः विचिनोति परीक्ष्य गृह्णातीत्यर्थः । एवमिन्द्रो युद्धकाले बलवन्तं शत्रुं परीक्ष्य गृह्णाति यथार्थम् । किञ्च य मनुष्य देवकामः देवान् स्तोतुं यष्टुं च कामयते, तस्मै अर्थाय धना स्वधनानि न रुणद्धि नावृणोति न धारयतीत्यर्थः । तम् इत् तम् राया सृजति स्वधावान् । इत् इति पदपूरणः । एवार्थे वा । त देवकामम् मनुष्यम् राया धनेन संसृजत्येव संयोजयत्येवेत्यर्थः, स्वधावान् हविरन्नवान् इन्द्रः । अथवा अन्नवत्तया अर्यमर्थं लक्ष्यते । ईश्वर इत्यर्थः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अपि च प्रहन्तारं प्रतिकितवम् अतिदीव्य[4] जयति[5] । कृतम् 'यत् द्यूतकाले[6]' विचिनोति श्वघ्नी[7] कितवः हस्तस्थेष्वक्षेषु प्रागेव निधानात् कृतत्वम् अक्षाणां जानाति । तद्वद् इन्द्रश्च बलवान् सम् सृजति एव तम् धनेन अव्यभिचारेण, यः यजमानः देवकामः न धनानि रुणद्धि ॥ ९ ॥

गोभिष्टरेमामतिं दुरेवां यवेन क्षुधं पुरुहूत विश्वाम् ।
वयं राजभिः प्रथमा धनान्यस्माकेन वृजनेना जयेम ॥ १० ॥

गोभिः । तरेम । अमतिम् । दुःऽएवाम् । यवेन । क्षुधम् । पुरुऽहूत । विश्वाम् ।
वयम् । राजऽभिः । प्रथमा । धनानि । अस्माकेन । वृजनेन । जयेम ॥ १० ॥

उद्गीथ० हे पुरुहूत ! इन्द्र[1] तव प्रसादात् गोभिः । 'अथाप्यस्यां ताद्धितेन कृत्स्नवन्निगमा भवन्ति' (या २,५) इति गोविकारे रसे गोशब्दोऽत्र वर्तते । गोभिः क्षीरादिगोरसैरित्यर्थः, उदकैर्वा वृष्टिलक्षणैः तरेम अतिगच्छेम अपनयेमेत्यर्थः, अमतिम् अविद्यमानमतिं प्रज्ञापहारिणीं तृषमित्यर्थः, दुरेवाम् दुरवगमाम् यवेन क्षुधम् बुभुक्षाम् विश्वाम् विश्वां सर्वप्रकारामन्नविषया मित्यर्थः । किंच वयम् राजभिः सह प्रथमा प्रधानानि धनानि अस्माकेन अस्मदीयेन च वृजनेन बलेन जयेम प्राप्नुयाम ॥ १० ॥

वेङ्कट० पशुभिः तरेम दुष्टागमनां दारिद्र्यादागतां दुर्बुद्धिम्, यवेन[8] च क्षुधम् पुरुहूत ! व्याप्ताम्[10] । वयम् राजभिः मुख्यानि धनानि लभेमहि । आस्माकीनेन बलेन जयेम शत्रून् इति ॥ १० ॥

---

१ हन्तेर्हि वि[1], हन्तर्वि वि[2] अ[1]. २. प्रभृत्ये° मूको ३-३ जायमानस्य शत्रु जयाति इन्द्र मूको. ४ ४. ब्रतमायासा मूको. ५. आदीव्य वि[1] अ[1], अनिदीव्य वि[1]. ६ जनयति मूको ७ ७ यदिस्युत्नकाले वि[1] अ[1]; यद्यतकाले वि[1] ८. विश्वघ्नी वि[2] अ[1], श्वघ्न वि[1] ९ लवे° वि[1] अ[1], ज° वि[1] १० °प्ता मूको

बृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादघायोः ।
इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः कृणोतु ॥ ११ ॥

बृहस्पतिः । नः । परि । पातु । पश्चात् । उत । उत्ऽतरस्मात् । अधरात् । अघऽयोः ।
बृहस्पतिः । नः । परि । पातु । पश्चात् । उत । उत्ऽतरस्मात् । अधरात् । अघऽयोः ।
इन्द्रः । पुरस्तात् । उत । मध्यतः । नः । सखा । सखिऽभ्यः । वरिवः । कृणोतु ॥ ११ ॥

उद्गीथ० बृहस्पतिः बृहतो महतः पतिः इन्द्रः नः अस्मान् परि पातु परिरक्षतु पश्चात् अस्माकं पृष्ठतः स्थितादित्यर्थः, उत अपि उत्तरस्मात् अधरात् पुरस्तात् मध्यतः समीपतश्च स्थितादित्यर्थः, अघायोः अघं पापं वधादिलक्षणम् अस्माकं कर्तुं कामयमानादित्यर्थः । परिरक्ष्य च नः अस्माकम् सखा इन्द्रः सखिभ्यः सखिभूतेभ्यः अस्मभ्यम् वरिवः धनम् कृणोतु[1] करोतु, ददात्वित्यर्थः[2] ॥ ११ ॥

वेङ्कट० सर्वाभ्यो दिग्भ्यो योऽघायुरागच्छति, ततोऽस्मान् इन्द्राबृहस्पती परि पाताम् । अपि च सखा इन्द्रः[3] सखिभ्यः अस्मभ्यम् धनम् कृणोतु ॥ ११ ॥

[4]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये त्रयोविंशो वर्गः[4] ॥

[४३]

[5]कृष्ण आङ्गिरस ऋषिः । इन्द्रो देवता । जगती छन्दः, अन्त्ये त्रिष्टुभौ[5] ।

अच्छा म इन्द्रं मतयः स्वर्विदः सध्रीचीर्विश्वा उशतीरनूषत ।
परि ष्वजन्ते जनयो यथा पतिं मर्यं न शुन्ध्युं मघवानमूतये ॥ १ ॥

अच्छ । मे । इन्द्रम् । मतयः । स्वःऽविदः । सध्रीचीः । विश्वाः । उशतीः । अनूषत ।
परि । स्वजन्ते । जनयः । यथा । पतिम् । मर्यम् । न । शुन्ध्युम् । मघऽवानम् । ऊतये ॥ १ ॥

उद्गीथ० अच्छशब्दोऽत्र अभ्यर्थे अनूषतेत्यनेन च सम्बध्यते । अच्छ अनूषत अभिष्टुवन्ति इन्द्रम् मे मम स्वभूताः मतयः । कीदृश्यः । स्वर्विदः स्वः-शब्दोऽत्र सर्वपर्यायः । सर्वगुणावेदिन्यः[5] प्रख्यापयित्र्य इत्यर्थः सध्रीचीः सहाञ्चनाः सहगमनाः[6] सहपूजा वा विश्वाः सर्वप्रकाराः उशतीः इन्द्रं कामयमानाः । अभिष्टुत्य[7] च परि स्वजन्ते ऊतये अवतिरत्र प्रीत्यर्थः । प्रीतये प्रीतिजननार्थमित्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० अभिष्टुवन्ति मम इन्द्रम् स्तुतयः सर्वस्य लम्भयित्र्यः सङ्गताः व्याप्ताः कामयमानाः । परि स्वजन्ते, जायाः यथा[8] पतिम्[9], मर्यम् न मनुष्यम् इव च शुद्धम्, मघवानम् रक्षणायाऽऽढ्यम् ॥ १ ॥[10]

न घा त्वद्रिगप वेति मे मनस्त्वे इत् कामं पुरुहूत शिश्रय ।
राजेव दस्म नि षदोऽधि बर्हिष्यस्मिन्त्सु सोमेऽवपानमस्तु ते ॥ २ ॥

3. इन्द्र मूको. 4-4. नास्ति मूको. 5. °गुणावेद्यः मूको.
1. करोति वि[1] अ. 2. ददानीत्यर्थः मूको. 9. पतिः मूको. 10. उत्तरार्धर्चस्य कृते
6. सहनाः मूको. 7. °स्तुत्वा° मूको. 8. नास्ति वि[1].
तु. ऋ १,६२,११;१८६,७.

न । घ । त्वद्रिक् । अप । वेति । मे । मनः । त्वे इति । इत् । कामम् । पुरुऽहूत । शिश्रय ।
राजाऽइव । दस्म । नि । सदः । अधि । बर्हिषि । अस्मिन् । सु । सोमे । अवऽपानम् । अस्तु । ते ॥

उद्गीथ० घ इति पदपूरणः । त्वद्रिक् त्वदञ्चि त्वया अञ्चता कारणद्वारेण त्वां प्रत्याराधनाय गमनशीलमित्यर्थः, न अप वेति न कदाचिदपि अपगच्छति त्वत्तः मे मनः । किंच त्वे इत् त्वय्येव कामम् सोमप्रदानेच्छां धनेच्छां च हे पुरुहूत । 'शिश्रय स्थापयामीत्यर्थः'[1]। एतद् ज्ञात्वा राजा इव यथा राजा सिंहासने निषीदति, एवं त्वं हे दस्म! शत्रूणाम् उपक्षपयितः! दर्शनीय! वा इन्द्र! नि षीद उपविश अधि बर्हिषि वेदिस्तरणबर्हिषि । उपरि निषण्णस्य च [2]सतः ते[2] तव इन्द्रस्य अस्मिन् अस्मदीये सु सोमे सुसंस्कृते[3] सोमे [4]'अवपानम् अवकल्पनात्'[4] श्रद्धाऽप्रतिहननात् सोमपानम् अस्तु भवतु ॥ २ ॥

वेङ्कट० न खलु त्वदभिमुखम् त्वत्तः अप[5] गच्छति मे मनः । त्वयि एव अभिलषितम् पुरुहूत! अहं स्थापयामि । [6]'राजा इव[6] दर्शनीयः![7] अभि निषीद बर्हिषि । अस्मिन् सोमे सुष्ठु अवपानम्[8] अस्तु ते ॥ २ ॥

विषूवृदिन्द्रो अमतेरुत क्षुधः स इद्रायो मघवा वस्व ईशते ।
तस्येदिमे प्रवणे सप्त सिन्धवो वयो वर्धन्ति वृषभस्य शुष्मिणः ॥ ३ ॥

विषुऽवृत् । इन्द्रः । अमतेः । उत । क्षुधः । सः । इत् । रायः । मघऽवा । वस्वः । ईशते ।
तस्य । इत् । इमे । प्रवणे । सप्त । सिन्धवः । वयः । वर्धन्ति । वृषभस्य । शुष्मिणः ॥ ३ ॥

उद्गीथ० [9]'भक्ताभक्तयोः विषुवृत् इन्द्रः'[9]। किञ्च मघवा अमतेः अविद्यमानमतेः प्रज्ञापहारिण्याः क्षुधः पिपासायाः रायः धनस्य स्थावरलक्षणस्य वस्वः वसुनो धनस्य जङ्गमलक्षणस्य ईशते व्यत्ययेनेदं बहुवचनमेकवचनस्य स्थाने । ईष्टे । किंच तस्य इत् तस्यैवेन्द्रस्य वृषभस्य वर्षितुः शुष्मिणः बलवतः प्रसादात्[10] स्वभूता वा इमे सप्त सप्तसङ्ख्याकाः सिन्धवः नद्यः गङ्गाद्याः प्रधानभूताः अम्बाचलेत्येवमाद्या वा अन्तरिक्ष्याः[11] प्रवणे निम्ने प्रदेशे स्थिताः सत्यः वयः[12] उदकं[13] उदककर्म वा अन्नम् व्रीह्यादिकम् वर्धन्ति जातस्य अर्थाय ॥ ३ ॥

वेङ्कट० विश्वप्रवर्तकः इन्द्रः अस्माकम् अमतेः[14] अपि च क्षुधः । सः एव[15] रायः धनवान् वासयितुः ईष्टे । तस्य एव इमे प्रवणे सप्त सिन्धवः नद्यः अन्नम् वर्धयन्ति वृषभस्य बलवतः ॥ ३ ॥

वयो न वृक्षं सुपलाशमासदन्त्सोमास इन्द्रं मन्दिनश्चमूषदः ।
प्रैषामनीकं शवसा दविद्युतद्विदत्स्वर्मनवे ज्योतिरार्यम् ॥ ४ ॥

१-१. शिश्रयेत्यर्थः मूको. २-२. तत्ते मूको. ३. सुसंस्तुत वि[1]. ४-४. अपानशामकल्कनात् मूको. ५. अभि मूको. ६-६. नास्ति वि[1]. ७. °नीयः मूको ८. पवमानम् वि[2] अ[1]. ९-९. भक्षाभक्ष्ययोर्विषुभिरिन्द्रः वि[1]; °षुभिरिन्द्रः वि[2] अ. १०. स्वप्रभा° मूको. ११. अन्तरिक्ष्याः वि[1]; आन्त° वि[2] अ[1]. १२. पयः मूको. १३. उदकमोदकं वि[2] अ; उदकं मदकरं वि[1]. १४. अपि मतेः वि[2] अ[1] १५. [illegible]

वयं । न । वृक्षम् । सुऽपलाशम् । आ । असदन् । सोमास । इन्द्रम् । मन्दिन । चमूऽसदं ।
प्र । एषाम् । अनीकम् । शवसा । दविद्युतत् । विदत् । स्वं । मनवे । ज्योतिं । आर्यम् ॥ ४ ॥

उद्गीथ० वृक्षम् वय [1]न वय इव[1] यथा वय पक्षिण वृक्षम् सुपलाशम् शोभनपर्णम् आसीदन्ति[2], एवम् सोमास सोमा मन्दिन तर्पयितार चमूषद अधिषवणचर्मणि चमसपात्रेषु [3]वा सत्तार स्थातार[3] इन्द्रम् आ असदन् आसीदन्ति अधितिष्ठन्ति पीता सन्त । अधिष्ठितवत[4] च सताम् एषाम् अस्मत् सोमानाम् अनीकम् समूह[5] शवसा इन्द्रस्य बलेन शरीरवीर्यबुद्धिलक्षणेन उपलक्षित, बलरूपेण विपरिणत सन्नित्यर्थ, प्र दविद्युतत् प्रकर्षेण दीप्यते । इन्द्र बलरूपेण प्रदीप्तश्च सन् विदत् वेत्ति दातुं जानाति, ददातीत्यर्थ, स्व स्वर्गम् मनवे यजमानमनुष्यायेत्यर्थ । ज्योति कार्यकारणयो एकत्वोपचारात् अत्र कारणशब्देन कार्यमुच्यते । ज्योति तेजश्च ददाति आर्यम् आर्यस्य सर्वस्य जगत स्वामिन इन्द्रस्य स्वभूतमिन्द्रत्व च प्रापयतीत्यर्थ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० पक्षिण इव वृक्षम् सुपर्णम् आ असीदन् सोमा इन्द्रम् मदकरा चमससादिन । प्र द्योतते एषाम् सोमानाम् अग्रम् बलेन युक्तम् । प्रयच्छतु इन्द्र आदित्याख्यम् ज्योति आत्मना[6] प्रेर्यम् मनुष्येभ्य ॥ ४ ॥

कृतं न श्वघ्नी वि चिनोति देवने संवर्गं यन्मघवा सूर्यं जयत् ।
न तत् ते अन्यो अनु वीर्यं शकन्न पुराणो मघवन् नोत नूतनः ॥ ५ ॥

[7]कृतम् । न । श्वऽघ्नी । वि । चिनोति । देवने[7] । सम्ऽवर्गम् । यत् । मघऽवा । सूर्यम् । जयत् ।
न । तत् । ते । अन्य । अनु । वीर्यम् । शकत् । न । पुराण । मघऽवन् । न । उत । नूतन ॥

उद्गीथ० कृतम् न कृतमिव यथा कृत नाम अयम्[8] अयाना मध्ये श्वघ्नी कितव वि चिनोति परीक्ष्य[9] गृह्णातीत्यर्थ, देवने आस्फारे[10] । एव भवानिन्द्र[9] सवर्गम्[11] सम्यगपा वृष्टिलक्षणाना वर्जयितार मेघम् अन्तरिक्षे सर्वमेघाना मध्य परीक्ष्य गृह्णाति । कदा । उच्यते—यत् यदा, मघवा भवानिन्द्र सूर्यम् आदित्य सर्तार वा मेघम् [12]अन्तरिक्षे स्थित[12] क्षारयतीत्यर्थ, जयत् जयति तदीयरसापहरणद्वारेण च वर्षास्वित्यर्थ । तत् ते तव स्वभूतम् वीर्यम् वीरकर्म आदित्यमेघनरलक्षण त्वत्त अन्य भविष्यत्कालीन न अनु शकत् त्वाम् अनुकर्तुं न शक्ष्यति, न पुराण नापि चिरन्तन अतीतकालीन अशकत् हे मघवन्! इन्द्र[1], न उत नापि नूतन नव वर्तमानकालीन शक्नोति ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यथा देवने परस्वस्य हन्ता कितव कृतम् वि चिनोति, तथा त मृगयते सूर्यम्, यदा[13]

१-१ गव इव मूको २ °दति मूको ३-३ वा सत्तार स्था तारा मूको ४ °धितिष्ठवता ५ समूहम् मूको ६ आ यावना वि[1]. ७-७ अत्र या (५ २२) द्र ८. अय मूको. ९ अयाना मध्य परी° वि[1]. १० आस्ते मूको ११ नास्ति मूको १२-१२ त नट मूको १३ यदा वि[1], तथा म.

सञ्छेत्तारम् मघवा सूर्यम् अजयत्[1]। "एतदेव प्रत्यक्षम्"—न तत् त्वदीयम् वीर्यम् अन्य अनुकर्तुं शक्नोति, न प्रत्न, न अपि नूतनः ॥ ५ ॥

[3]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये चतुर्विंशो वर्गः[3] ॥

विशंविशं मघवा पर्यशायत जनानां धेना अवचाकशद्वृषा ।
यस्याह शक्रः सवनेषु रण्यति स तीव्रैः सोमैः सहते पृतन्यतः ॥ ६ ॥

विशम्ऽविशम् । मघऽवा । परि । अशायत । जनानाम् । धेनाः । अवऽचाकशत् । वृषा ।
यस्य । अह । शक्रः । सवनेषु । रण्यति । सः । तीव्रैः । सोमैः । सहते । पृतन्यतः ॥ ६ ॥

उद्गीथ० विश विशम् मघवा इन्द्र सर्वान् जनान् परि अशायत पर्याप्नोति प्रतिगच्छतीत्यर्थः । गत्वा च जनानाम् यजमानजनानां स्वभूता धेना[4] आहुती[5] [6]अवचाकशत् सत्येनाभिपश्यति हूयमानलक्षणा[6] "ततस्ता अग्नौ इष्ट्वा चाभिमुखेन" प्रतीच्छतीत्यर्थः । अथवा धेनेति वाङ्नाम । दर्शनेन चात्र श्रवणमुच्यते । वाच स्तुती शृणोतीत्यर्थः, वृषा वर्षिता इन्द्र । किञ्च यस्य अह यस्यैव यजमानस्य स्वभूतेषु सवनेषु तृषित[8] शक्र इन्द्र रण्यति तृप्तिनिमित्ता प्रीतिं करोति, स यजमान तीव्रै पटुरसै सोमै इन्द्रस्य तृप्तिनिमित्ता प्रीतिमुत्पाद्य तत्प्रसादात् सहते अभिभवति पृत यत सङ्ग्राम कर्तुमिच्छत स्वशत्रून् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सर्वान् मनुष्यान् मघवा परि शेते जनानाम् [9]स्तुती अवदीपयन्[9] वृषा । यस्य एव दाम सवनेषु रमते, स तीव्रे प्रदीयमाने[10] सोमे अभिभवति शत्रून् ॥ ६ ॥

आपो न सिन्धुमभि यत् समक्षरन्त्सोमास इन्द्रं कुल्या इव ह्रदम् ।
वर्धन्ति विप्रा महो अस्य सादने यवं न वृष्टिर्दिव्येन दानुना ॥ ७ ॥

आपः । न । सिन्धुम् । अभि । यत् । सम्ऽअक्षरन् । सोमासः । इन्द्रम् । कुल्याःऽइव । ह्रदम् ।
वर्धन्ति । विप्राः । महः । अस्य । सदने । यवम् । न । वृष्टिः । दिव्येन । दानुना ॥ ७ ॥

उद्गीथ० आप न यथा आपो वृष्टिलक्षणा भूमौ पतिता सत्य. सिन्धुम् नदीं प्रति गच्छन्ति, कुल्या इव ह्रदम् यथा च कुल्या शब्दकारिण प्रह्लादिन वा समुद्र प्रति गच्छन्ति, एवम् यत्[11] इन्द्रम् लिङ्गव्यत्यय कार्य । यम् इन्द्रम् अभि समक्षरन् आभिमुख्येन सम्यक् क्षरन्ति गच्छन्ति सोमास सोमा । तस्य अस्य इन्द्रस्यार्थाय वर्धन्ति वर्धयन्ति[12] विप्रा मेधाविन ऋत्विग्यजमाना । किम् । मह महत् पूजित वा हविर्जातं च सदने स्थाने वेद्याख्ये, स्थिता इति शेष । किमिव

१. अजनयत् वि[१] अ[१]. २-२. एतदेव प्रथान वि[१] अ[१] ३-३. नास्ति मूको ४ धेनाद्वा मूको ५ आहुति मूको ६-६ अपचाकशत् स येनाभिपश्यति हूयमान वन्द मूको ७-७ ततस्ता अनाद् दृष्ट्वा चाभिमु' मूको ८ तृषिता मूको ९-९ स्तुतिं रवदीरयन् वि[१] अ[१], स्तुतिरपदीपयन् वि[१]. १० दी° वि[१]. ११ यम् मूको. १२ नास्ति मूको.

वर्धयन्ति। उच्यते—यवम् न वृष्टिः यथा यवं यवादि[1] सस्यं[1] वृष्टिः। कर्तरि कृत्। वर्षिता पर्जन्यः[1] दिव्येन दिविभवेन दानुना दानार्हेण वृष्ट्यादिकेन वर्धयति, एवम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० आपः इव समुद्रम् अभि[२] संक्षरन्ति यदा सोमाः इन्द्रम् कुल्याः इव च ह्रदम्[३], तदानीम् अस्य इन्द्रस्य वर्धयन्ति मेधाविनः महत्त्वम् यज्ञे यवम्[१] इव वृष्टिः दिवि भवेन दानेन वर्षणेनेति ॥ ७ ॥

वृषा न क्रुद्धः पतयद्रजःस्वा यो अर्यपत्नीरकृणोदिमा अपः ।
स सुन्वते मघवा जीरदानवेऽविन्दज्ज्योतिर्मनवे हविष्मते ॥ ८ ॥

वृषा । न । क्रुद्धः । पतयत् । रजःऽसु । आ । यः । अर्यऽपत्नीः । अकृणोत् । इमाः । अपः ।
सः । सुन्वते । मघऽवा । जीरऽदानवे । अविन्दत् । ज्योतिः । मनवे । हविष्मते ॥ ८ ॥

उद्गीथ० यच्छब्दो वाक्यद्वयेनापि सम्बन्धयितव्यः। वृषा न यथा गोवृषः ईर्ष्यालुत्वात् क्रुद्धः गोयूथेषु गच्छति प्रतिवृषभवधाय, एवम् यः इन्द्रः विद्युद्रयः क्रुद्धः पतयत् पतति गच्छति रजःसु उदकेषु मेघोदरगतेषु मेघवधाय। यश्चेन्द्रो मेघं हत्वा आ अकृणोत् अर्वाक्करोति इमं लोकं प्रति प्रक्षिपति अर्यपत्नीः अर्यस्य सर्वस्य जगतः स्वामिन इन्द्रस्य पालयितव्या इमा वृष्टिलक्षणा अपः, सः मघवा इन्द्रः सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते जीरदानवे प्रायश्चित्ताध्यवसानेन क्षिप्रं हविषां दात्रे अविन्दत् लभते। लाभेनात्र तद्धेतुदानं लक्ष्यते। ददातीत्यर्थः। किं ददाति। ज्योतिः तेजो देवत्वलक्षणम्। मनवे मनुष्याय हविष्मते यजमानाय ॥ ८ ॥

वेङ्कट० वृषभः इव क्रुद्धः पतति लोकेषु। यः देवपत्नीः आ अकृणोत् इमाः अपः दासपत्नीः, सः सुन्वते मघवा क्षिप्रदानाय प्रायच्छत् ज्योतिः मनुष्याय हविष्मते इति ॥ ८ ॥

उज्जायतां परशुर्ज्योतिषा सह भूया ऋतस्य सुदुघा पुराणवत् ।
वि रोचतामरुषो भानुना शुचिः स्व१र्ण शुक्रं शुशुचीत सत्पतिः ॥ ९ ॥

उत् । जायताम् । परशुः । ज्योतिषा । सह । भूयाः । ऋतस्य । सुऽदुघा । पुराणऽवत् ।
वि । रोचताम् । अरुषः । भानुना । शुचिः । स्वः । न । शुक्रम् । शुशुचीत । सत्ऽपतिः ॥ ९ ॥

उद्गीथ० भूयाः इति मध्यमपुरुषवचनश्रुतेः[७] प्रत्यक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य सम्बोधनपदम् अध्याहार्यम्। हे इन्द्र! तव परशुः वज्रः उत् जायताम् उत्साही भवतु, अस्मच्छत्रुवधे मेघवधे वा तव प्रसादाद् व्याप्रियतामित्यर्थः। केन सह। ज्योतिषा सह विद्युज्ज्योतीरूपेण त्वया सहेत्यर्थः। त्वमपि हे इन्द्र! भूयाः भव ऋतस्य उदकस्य वृष्टिलक्षणस्य सुदुघा सुष्ठु दोग्धा, अस्मदर्थं वर्षितेत्यर्थः। कथम्। पुराणवत् चिरन्तनवत्। अतीतकाले यथा अस्मदर्थं सुष्ठु वर्षिता अभूः त्वम्, एवम् इदानीमपि वर्षिता भवेरित्यर्थः। अथवा पुराणवत् पुराणानामिव यथा

१. यवादिं वि[१] अ[१]. २ सम्यक् मूको. ३. वज्रो मूको. ४. नास्ति वि[२] अ[१]. ५ मूदम् वि[१]; मूनम् अ[१]; भ्रदम् वि[१]. ६ यद्वयम् वि[१] अ[१]. ७. °वनशब्दश्रु° वि[१] अ[१].

चिरन्तनानाम् अस्मत्पित्रादीनाम् अर्थाय यर्धिता अभू त्वम्, एवम् अस्माकमपि वर्धिता भूया । किंच वि रोचताम् सुष्ठु प्रिय.[1] तव भवत्वित्यर्थ, [2]अरुच † अरुचति ‡ आरोचनवर्णविषयवचन[2] गत्यर्थे वा[3]। आरोचनवर्ण देवान् प्रति गत्वा वा अस्मत्सोम भानुना मदीप्त्या, शुभ इति शेष, शुचि शुद्ध सुसस्कृत इत्यर्थ । किञ्च त्व न यथा आदित्य शुभ्रम् शोचिष्मद् दीप्तिमत् शुशुचीत 'शोशुच्यते अत्यर्थ'[4] दीप्यत इत्यर्थ । एवमस्य[5] सोमस्य पीत्वा अत्यर्थ दीप्यता भवानिन्द्र सत्पति सता पाता रक्षिता ॥ ९ ॥ 'गोभिष्टरेम' इत्यादिमन्त्रद्वय व्याख्यातार्थम् ।

वेङ्कट० उत् जायताम् इन्द्रस्य वज्र ज्योतिषा सह । अथ तस्य भूयात् सत्यभूतस्य सुदुघा माध्यमिका वाक् 'प्रस्र इव' काले । वि रोचताम् आरोचमान भानुना ज्वलन् आदित्य इव । ज्वलन् अत्यन्तदीप्तो भवतु सतां पति ॥ ९ ॥

गोभिष्टरेमामतिं दुरेवां यवेन क्षुधं पुरुहूत विश्वाम् ।
वयं राजभिः प्रथमा धनान्यस्माकेन वृजनेना जयेम ॥ १० ॥

गोभि । तरेम । अमतिम् । दुःऽएवाम् । यवेन । क्षुधम् । पुरुऽहूत । विश्वाम् ।
वयम् । राजऽभि । प्रथमा । धनानि । अस्माकेन । वृजनेन । जयेम ॥ १० ॥

[पूर्वं (ऋ १०,४२,१०) व्याख्याता ।]

बृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादघायोः ।
इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः कृणोतु ॥ ११ ॥

बृहस्पति । न । परि । पातु । पश्चात् । उत । उतऽतरस्मात् । अधरात् । अघऽयो ।
इन्द्र । पुरस्तात् । उत । मध्यत । न । सखा । सखिऽभ्य । वरिव । कृणोतु ॥ ११ ॥

[पूर्वं (ऋ १०,४२,११) व्याख्याता ।]

[6]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये पञ्चविंशो वर्ग [6] ॥

[४४]

[7]कृष्ण आङ्गिरस ऋषि । इन्द्रो देवता । जगती छन्द, आद्यास्तिस्रोऽन्त्ये च त्रिष्टुभ[7] ।

आ यात्विन्द्रः स्वपतिर्मदाय यो धर्मणा तूतुजानस्तुविष्मान् ।
प्रत्वक्षाणो अति विश्वा सहांस्यपारेण महता वृष्ण्येन ॥ १ ॥

---

1 प्रीतय वि[1] २ २ भयुद अरुतिरारोच' वि[1] अ[1] † °चि वि[1]. ‡ नास्ति वि[1] ३. नास्ति मूको. ४ ४ शोच्यते दीप्यते अत्यर्थं वि[1], शोच्यते वि[1] अ[1]. ५. अवमस्य मूको ६-६. प्र नव वि[1] अ[1]. ७-७. नास्ति मूको

आ । यातु । इन्द्रः । स्वऽपतिः । मदाय । यः । धर्मणा । तूतुजानः । तुविष्मान् ।
प्रऽत्वक्षाणः । अति । विश्वा । सहांसि । अपारेण । महता । वृष्ण्येन ॥ १ ॥

उद्गीथ० यः इन्द्रः स्वपतिः स्वभक्तानां पालयिता तुविष्मान् बलनाम्नां प्रदर्शनार्थत्वाद् अर्थाविरोधाच्च बलवानित्यर्थः । अथवा 'तु वृद्धौ' इत्यस्य किसि प्रत्यये परतः गुणे प्रतिषिद्धे उवङादेशे[1] कृते तुविरिति भवति रूपम् । तुवि प्रातिपदिकान्मतुप् । तुविष्मान् सर्वप्रकारवृद्धिमान् इत्यर्थः । अथवा तुविरिति बहुनाम. तुविशब्दस्यापि[2] ईषद्धिकृतः पर्यायवचनो दंसशब्दस्य कर्मनाम्नो दंसःशब्दवत्[3] । तुविष्मान् बहुमान् बलपौरुषप्रज्ञानीत्यैश्वर्यात् सर्वस्तुतिविषयबहुत्ववान् वेत्यर्थः । मदाय अति आ यातु सर्वान् आगमनप्रतिबन्धान् अतीत्यास्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छतु । कथम् । तूतुजानः क्षिप्रनामैतत् । क्षिप्रः त्वरमाण इत्यर्थः । केनायातु । धर्मणा धारयित्रा रथेन । किं कुर्वन्नायातु । प्रत्वक्षाणः प्रकर्षेण तनूकुर्वन् उपक्षपयन्नित्यर्थः । विश्वा सर्वाणि सहांसि शत्रुबलानि । केन प्रत्वक्षाणः । अपारेण अनन्तेन शरीरेण महता च सेनालक्षणेन वृष्ण्येन सामर्थ्यादत्र बलनामैतत् । बलेनेत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० आ यातु इन्द्रः धनपतिः मदार्थम्, यः धारकेण त्वरमाणः वृद्धः प्रकर्षेण तनूकुर्वन् अति[4] गच्छति विश्वानि बलानि पारवर्जितेन[5] महता बलेन ॥ १ ॥

सुष्ठामा रथः सुयमा हरी ते मिम्यक्ष वज्रो नृपते गभस्तौ ।
शुभ्रं राजन्त्सुपथा याह्यर्वाङ् वर्धाम ते पपुषो वृष्ण्यानि ॥ २ ॥

सुऽस्थामा । रथः । सुऽयमा । हरी इति । ते । मिम्यक्ष । वज्रः । नृऽपते । गभस्तौ ।
शुभ्रम् । राजन् । सुऽपथा । आ । याहि । अर्वाङ् । वर्धाम । ते । पपुषः । वृष्ण्यानि ॥ २ ॥

उद्गीथ० हे इन्द्र! सुष्ठामा शोभनस्थामा सुगमन इत्यर्थः, रथः तव स्वभूतः सुयमा सुयमौ, बद्धावित्यर्थः, हरी अश्वौ च ते तवैव स्वभूतौ । किञ्च नृपते! त्रैलोक्यस्य राजन्![6] मनुष्यादिप्रजानां पातः! वा तव गभस्तौ 'गभस्तिः' (निघ २,४) इति बाहुनाम । बाहुसम्बन्धाच्चात्र हस्तो लक्ष्यते, बाहुसम्बद्धे हस्त इत्यर्थः । मिम्यक्ष गच्छति (तु. निघ २,१४) सदा [7]वज्रः च[7] त्वदीयः । एतैः स्तुतिभिः कारणैः शुभ्रम् शीघ्रं शत्रुवधाय तिष्ठतीत्यर्थः, आ याहि आगच्छ अर्वाङ् अस्मदभिमुखम् । हे राजन्! सर्वेश्वर! सुपथा शोभनेन स्वर्गमार्गेण सोमं पीतवतः सम्बन्धीनि वृष्ण्यानि बलानि शरीरवीर्यशौर्यबुद्धि-वृद्धिलक्षणानि वर्धाम स्तुतिभिः वर्धयाम इत्यर्थः ॥ २ ॥ आगतस्य च सतः ते तव पपुषः

वेङ्कट० शोभनावस्थानः तव रथः, सुयमौ च अश्वौ[8] । संहतो भवति नृपते! तव[9] बाहौ वज्रः ।

---

१. उवर्णादेशे मूको. २. °शब्दोऽपि मूको. ३. दंसश° मूको. ४. अभि वि[२] अ[१]; इति वि[१]. ५. परिव° मूको. ६. राज मूको. ७-७. वज्राश्वौ वि[१]; वज्राश्व वि[२] अ[१]. ८. वाश्वौ वि[१]. ९. त्रुटितम् वि[२] अ[१].

तथा सति शीघ्रम् राजन् ! सुपथा आ याहि अभिमुखम् रथेन । वर्धयाम तव सोमं पीतवत[1] बलानि ॥ २ ॥

एन्द्रवाहो॑ नृपतिं॒ वज्र॑बाहुमु॒ग्रमु॒ग्रास॑स्तवि॒षास॑ एनम् ।
प्रत्व॑क्षसं वृ॒षभं॑ स॒त्यशु॑ष्म॒मेम॑स्म॒त्रा स॑ध॒मादो॑ वहन्तु ॥ ३ ॥

आ । इ॒न्द्र॒ऽवाहः॑ । नृ॒ऽपति॑म् । वज्र॑ऽबाहुम् । उ॒ग्रम् । उ॒ग्रासः॑ । त॒वि॒षासः॑ । ए॒न॒म् ।
प्रऽत्व॑क्षसम् । वृ॒ष॒भम् । स॒त्यऽशु॑ष्मम् । आ । ई॒म् । अ॒स्म॒ऽत्रा । स॒ध॒ऽमादः॑ । व॒ह॒न्तु ॥ ३ ॥

उद्गीथ० आ इन्द्रवाहः इन्द्रस्य वोढारः यज्ञं प्रत्याहर्तारः अस्मदृत्विजः इत्यर्थः, नृपतिम् यजमानमनुष्याणां पातारम् वज्रबाहुम् शत्रुवधाय सदा गृहीतवज्रहस्तम् उग्रम् शूरम् अप्रसह्यम् उग्रासः [2]अन्ययजमानर्त्विग्भिः सम्यक्कर्मानुष्ठानविज्ञानेन[2] अप्रसह्याः तविषासः [3]ज्ञानकर्मसमुच्चयकारित्वाद् दिव्यसर्वगुणोपेतत्वाच्च[3] महान्तः एनम् इन्द्रम् प्रत्वक्षसम् प्रकर्षेण शत्रुबलानां तनूकर्तारम् वृषभम् वर्षितारम् सत्यशुष्मम् अविसंवादिबलम् ईम् अस्मत्रा । ईमिति पदपूरणः । अस्मत्रा अस्मान् प्रति सधमादः स्तुतिभिः हविर्भिश्च सहतर्पयितारः आ वहन्तु यागार्थम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० आ वहन्तु[4] इन्द्रस्य वोढारः नृपतिम् वज्रबाहुम् उद्गूर्णम् उग्राः प्रवृद्धाः एतम् प्रकर्षेण तनूकर्तारम् वृषभम् सत्यबलम् अस्मासु सहमादयन्तः ॥ ३ ॥

ए॒वा पतिं॑ द्रोण॒साचं॒ सचे॑तसमू॒र्जः स्क॒म्भं ध॒रुण॒ आ वृ॑षायसे ।
ओजः॑ कृष्व॒ सं गृ॑भाय॒ त्वे अप्य॑सो॒ यथा॑ केनि॒पाना॑मि॒नो वृ॒धे ॥ ४ ॥

ए॒व । पति॑म् । द्रो॒ण॒ऽसाच॑म् । सऽचे॑तसम् । ऊ॒र्जः । स्क॒म्भम् । ध॒रुणे॑ । आ । वृ॒ष॒ऽय॒से ।
ओजः॑ । कृ॒ष्व॒ । सम् । गृ॒भा॒य॒ । त्वे इति॑ । अपि॑ । असः॑ । यथा॑ । के॒ऽनि॒पाना॑म् । इ॒नः । वृ॒धे ॥

उद्गीथ० एव एवम् उक्तेन प्रकारेण पतिम् सर्वस्य स्वामिनम् इन्द्रम् द्रोणसाचम् द्रुममयसोमपात्राणां सवितारम् सचेतसम् सप्रज्ञं सर्वज्ञमित्यर्थः, ऊर्जः स्कम्भम् 'ऊर्जे बलप्राणनयोः'। बलस्य प्राणस्य वा जीवनस्य स्कम्भभूतम् आधारमित्यर्थः, धरुणे सर्वस्य जगतो धारयितरि यज्ञे आ वृषायसे । रोडर्थेऽत्र लट् । हविर्भिर्मर्यादया [5]सेक्तुमिच्छ तर्पय[5] हे अध्वर्यो ! । तर्पयित्वा च ओजः कृष्व बलम् इन्द्रस्य कुरु । सम् गृभाय पुनरपि यागार्थं सद्गृहाण त्वे अपि[6] त्वमपि हे इन्द्र ! । यस्त्वम्[7] इनः सर्वस्येश्वरः स त्वम् केनिपानाम् मेधाविनाम् ऋत्विजाम् (द्र निघ ३,२५) यथा यथावत् सर्वप्रकारया बुद्ध्या वृधे वर्धनाय [8]असः भव[8] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० एवम् पतिम्[9] द्रोणकलशस्य सेवितारम् सर्वप्रज्ञम्[10] बलस्य धारकम् धरुणे[11] आ सिञ्चसे जठरे ।

---

१ 'वन्तो वि[1] अ[1]. २-२ अय यजमानर्त्विग्भि कर्मा° वि[1], अन्यो यजमानर्त्विग्भि सम्यक् कर्मा° वि[2] अ ३ ३ °समुच्चयकारित्वादिव सर्व° मूको. ४ °हतु मूको ५ ५ मिच्छत वयम् मूको. ६ अपि अस मूको. ७ यस्तम् मूको ८ ८ असमव मूको. ९. वदन्ति वि[2] अ[1], वनि वि[1]. १०. सर्वज्ञम वि[1] अ[1], सप्रज्ञ वि[2] ११. कर्मसि मूको.

स इव बलम् कुरुष्व। सम् गृहाण चास्मानपि त्वयि, भवसि यथा त्व मेधाविनाम् अस्माक स्वामी वर्धनाय। 'केनिप'[1] (निघ ३,१५) इति मेधाविनामसु पठितम्[1] इति ॥ ४ ॥

गमन्नस्मे वसून्या हि शंसिषं स्वाशिषं भरमा याहि सोमिनः ।
त्वमीशिषे सास्मिन्ना सत्सि बर्हिष्यनाधृष्या तव पात्राणि धर्मणा ॥ ५ ॥

गमन् । अस्मे इति । वसूनि । आ । हि । शंसिषम् । सुऽआशिषम् । भरम् । आ । याहि । सोमिनः ।
त्वम् । ईशिषे । सः । अस्मिन् । आ । सत्सि । बर्हिषि । अनाधृष्या । तव । पात्राणि । धर्मणा ॥ ५ ॥

उद्गीथ० हे इन्द्र[1] त्वद्देयानि वसूनि धनानि अस्मे अस्मान् प्रति आ गमन् आगच्छन्तु[3], अस्मभ्य धनानि देहीत्यर्थ । किञ्च हि यस्मात् अहम् शंसिषम् त्वा स्तौमि, तस्मात् स्वाशिषम् शोभना आशिषो यस्मिन् स स्वाशी, त स्वाशिषम् शोभनधनप्रार्थनायुक्तमित्यर्थ, भरम् सर्वस्य जगतो भर्तारं यज्ञ मम सोमिन सोमसम्पादिन स्वभूतम् आ याहि आगच्छ। आगत्य च य त्वम् ईशिषे सर्वस्य, सः त्वम् अस्मिन् अस्मदीय वेदिस्तरण बर्हिषि आ सत्सि आसीद उपविश। उपविश्य च अनाधृष्या असुररक्षोभि अभिभवितुमशक्यानि तव स्वभूतानि पात्राणि सोमपात्राणि धर्मणा पानकर्मणा, योजयेति शेष, पीत्वेत्यर्थ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० गच्छन्तु मयि धनानि। आ शंसिषम् हि त्वाम् अहम् स्वाशिषम्। यज्ञम् आ याहि सोमिन[4]। त्वम्[5] ईशिषे धनस्य। स त्वम् आ सीद अस्मिन् बर्हिषि। तव सोमपात्राणि आधर्षयितुम् अशक्यानि कर्मणा[6] ॥ ५ ॥

"इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये षड्विंशो वर्ग"[7] ॥

पृथक् प्रायन् प्रथमा देवहूतयोऽकृण्वत श्रवस्यानि दुष्टरा ।
न ये शेकुर्यज्ञियां नावमारुहमीर्मैव ते न्यविशन्त केपयः ॥ ६ ॥

पृथक् । प्र । आयन् । प्रथमा । देवऽहूतय । अकृण्वत । श्रवस्यानि । दुस्तरा ।
न । ये । शेकु । यज्ञियाम् । नावम् । आऽरुहम् । ईर्मा । एव । ते । नि । अविशन्त । कपय ॥

उद्गीथ० हे इन्द्र! तव प्रसादात् पृथक् पृथग्भूता[8] अन्यै सुकृतिभि सहेत्यर्थ, प्र आयन् प्रकृष्टया गत्या गता स्वर्गं प्राप्ता इत्यर्थ, प्रथमा 'पूर्वे तव' देवहूतय कर्तरि कृत्। देवाना यागार्थम्[10] आह्वयितार यष्टार इत्यर्थ। किञ्च अकृण्वत कृतवन्तश्च श्रवस्यानि श्रवणार्हाणि दुष्टरा दुरनुकराणि[11] अन्यै सुकृतिभि दुष्प्रापाणीत्यर्थ। किञ्च य न शकु नाऽशक्नु वन् यज्ञियाम् यज्ञमयीम् नावम् आरुहम् आरोढुम् यज्ञमनुष्ठातुमित्यर्थ, ते अयज्वान

1 केनिपात वि[1] अ[1], कनपा वि[1]. 2 तु कात्यित्क निघ मूको. 3. आगातु मूको. 4 स्वामिनम् वि[1] अ[1], तर्सोमिनि वि[1] 5 नास्ति वि[1] अ[1]. 6 °णाम् वि[1] अ[1], °ण वि[1]. 7 नास्ति मूको. 8 स्तुत वि[1] 9-9 पूर्वेव मूको 10. योगा° मूको 11 तु या ५,२५, °नुमरा° मूको

तव क्रोधात् ईर्मा एव ईरणेनैव[1] अधोगमनेनैव नि अविशन्त नीचैरविशन्त अधोगतिं गता इत्यर्थः, केपय कपूया दुष्पूया वा अपकर्माण इत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पृथक [2]प्र गच्छन्ति[2] देवलोकान् प्रथना देवहूतय[3] ये देवानाह्वयन्ति। अकुर्वत श्रवणीयानि यशांसि दुस्तराणि अन्यै, ये शक्नुवन्ति यज्ञियाम् नावम् आरोढुम्। 'अथ ये नाशक्नुवन् यज्ञियां नावमारोढुम्, ईर्मैव ते न्यविशन्त, इहैव ते न्यविशन्त, ऋणेनैव ते न्यविशन्त, अस्मिन्नेव[4] लोक इति वा' (या ५,२५)। केपय कुत्सितपूया शोधनीयकर्माण ॥ ६ ॥

एवैवापागपरे सन्तु दूढ्योऽश्वा येषां दुर्युज आयुयुज्रे ।
इत्था ये प्रागुपरे सन्ति दावने पुरूणि यत्र वयुनानि भोजना ॥ ७ ॥

एव । एव । अपाक् । अपरे । सन्तु । दुःऽध्यः । अश्वाः । येषाम् । दुःऽयुजः । आऽयुयुज्रे ।
इत्था । ये । प्राक् । उपरे । सन्ति । दावने । पुरूणि । यत्र । वयुनानि । भोजना ॥ ७ ॥

उद्गीथ० एव एव एवमेव यथोक्तप्रकारेण 'न ये शेकुः' (ऋ १०,४४,६) इत्यादिनैव प्रकारेणेत्यर्थः, [5]अपाक वचनस्य[5] व्यत्ययोऽत्र कर्तव्य । अपाञ्च[6] अधोगतय इत्यर्थः, सन्तु तव क्रोधात् भवन्तु अपर वर्तमानकालीना अपीत्यर्थः। के। दूढ्य दुर्धिय देवयाग प्रति कुत्सितमतय अयज्वाना इत्यथ । ये कीदृशा । येषाम् अयज्वना [7]स्वभूता अश्वा[7] दुर्युज बलवत्त्वात् दुर्योजना अपि सन्त आ युयुज्रे आभिमुख्येन युज्यन्ते रथेषु भृत्यै । ये ईश्वरा अपि सन्तो न यजन्ते तवेत्यर्थः । किञ्च इत्था अमुना पूर्वोक्तेन प्रकारेण 'पृथक् प्रायन्' (ऋ १०,४४,६) इत्यादिनैव प्रकारेणेत्यर्थः, ये उपरे तेऽपि, अपरे वर्तमानकालीना इत्यर्थः । प्राक सन्ति । प्रागित्यत्र पूर्ववत् लिङ्गवचनव्यत्यय कार्यं । सन्ति इत्यपि[8] लोडर्थे लट्। प्राञ्च सन्तु प्रकृष्टगतयो भवन्तु। तव प्रसादात् स्वर्गगामिनो भवन्त्वित्यर्थः। के। यत्र येषु पुरूणि बहूनि वयुनानि भोजना प्रज्ञानानि धनानि च दावने दानाय देवेभ्यो हविर्दानार्थमवस्थितानि न भोगार्थमेवेत्यर्थः[9]। येऽपि वर्तमानकालीना देवयाजिन अस्मदादय, तेऽपि तव प्रसादात् स्वर्गगामिनो भवन्त्वित्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० एवम् एव अपाचीना[10] [11]सन्तु अपरे, अस्मान् प्रति ये[11] दुर्बुद्धय, अश्वा येषाम् दुयाजा प्रबला रथेष्वायुज्यन्ते । अथ अमुत्र स्वर्गे भवन्ति, ये प्राक मरणाद् दवाना दानाय भवन्ति उपरे अस्मिन् लोके, बहूनि यत्र कान्तानि भोजनानि विद्यन्ते ॥ ७ ॥

गिरीँरज्रान् रेजमानाँ अधारयद् द्यौः क्रन्ददन्तरिक्षाणि कोपयत् ।
समीचीने धिषणे वि ष्कभायति वृष्णः पीत्वा मद उक्थानि शंसति ॥ ८ ॥

---

१ ईरक्षणेनैव वि[1], इक्षणेनैव वि[1], ईरक्षरनैव अ. २-२ नास्ति वि[3] अ[1], प्रयच्छन्ति वि[1] ३ °वभूत° मूको ४ °व ते मूको ५-५ अपात गवच° मूको ६ अश्वाच वि[1]. ७-७. °तान् अश्वान् मूको ८ वि मूको ९ भोगतार्थं° मूको १० अवा° वि[3] अ[1]. ११-११. सन्तमस्मत्क प्रतिमा वि[3] अ[1], °प्रनिदद्दा वि[3]

गि॒रीन् । अज्रा॑न् । रेज॑मानान् । अ॒धा॒र॒य॒त् । द्यौः । क्र॒न्द॒त् । अ॒न्तरि॑क्षाणि । को॒प॒य॒त् ।
स॒मी॒ची॒ने इति॑ स॒म्ऽई॒ची॒ने । धि॒षणे॒ इति॑ । वि । स्क॒भा॒य॒ति॒ । वृष्णः॑ । पी॒त्वा । मदे॑ । उ॒क्थानि॑ । शं॒स॒ति॒ ॥

उद्गीथ० गिरीन् हिमवदादीन् मेघान् वा। कीदृशान्। अज्रान् अजनान्[1] आकाशगामिन इत्यर्थः, रेजमानान् पक्षच्छेदभयात् भीतान् कम्पमानान् वा अधारयत् धारितवान् इन्द्रः पृथिव्याम् अन्तरिक्षे वा निश्चलान् कृतवानित्यर्थः। द्यौः द्युलोकः तन्निवासी वा जनः क्रन्दत् असुरराक्षसेभ्यो भीतः सन् आह्वयति इन्द्रम् आत्मनः परित्राणार्थम्। अन्तरिक्षाणि अनाक्रम्यानपि अन्तरिक्षलोकान् कोपयत् कोपयति सङ्क्षोभयतीत्यर्थः। समीचीने परस्परं सङ्गते धिषणे द्यावापृथिव्यौ वि स्कभायति स्तभ्नाति अन्तरिक्षेण। किञ्च वृष्णः वर्षितुः स्वोदकस्य सेक्तॄन् सोमान् पीत्वा मदे सति 'मत्तः सन्नित्यर्थः,[2] उक्थानि शस्त्राणि शंसति हेतुकर्मकर्तृत्वेन शंसयति वा होतारम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० मेघान् गमनशीलान् कम्पमानान् यः अधारयत्[3]। द्यौः भीता क्रन्दति। तथा[4] अन्तरिक्षाणि कोपयत्। समीचीने द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षेण[5] वि स्कभ्नाति[5]। सोमम् पीत्वा मदे सति प्रशस्यानि[6] वचनानि[7] ब्रवीति ॥ ८ ॥

इ॒मं बि॑भर्मि॒ सुकृ॑तं ते अङ्कु॒शं येना॑रु॒जासि॑ मघवञ्छफा॒रुजः॑ ।
अ॒स्मिन्त्सु ते॒ सव॑ने अस्त्वो॒क्यं॑ सु॒त इ॒ष्टौ म॑घवन्बो॒ध्याभ॑गः ॥ ९ ॥

इ॒मम् । बि॒भ॒र्मि॒ । सु॒ऽकृ॑तम् । ते॒ । अ॒ङ्कु॒शम् । येन॑ । आ॒ऽरु॒जासि॑ । म॒घ॒ऽव॒न् । श॒फ॒ऽआ॒रुजः॑ ।
अ॒स्मिन् । सु । ते॒ । सव॑ने । अ॒स्तु॒ । ओ॒क्य॑म् । सु॒ते । इ॒ष्टौ । म॒घ॒ऽव॒न् । बो॒धि॒ । आऽभ॑गः ॥

उद्गीथ० हे मघवन्! येन अङ्कुशेन आरुजासि आङ् ईषदर्थे। 'वशीकरणार्थम् ईषत् पीडयसीत्यर्थः',[8] शफारुजः शफैः आभिमुख्येन रोदॄन् परबलानां हन्तॄन् ऐरावतादीन् हस्तिनः, इमम्[9] अङ्कुशम् सुकृतम् सुसंस्कृतम् ते तव स्वभूतम् अहम् बिभर्मि मदभिमुखं धारयामि यागार्थं त्वामाह्वयन्नात्माभिमुखं करोमि। अधिष्ठितैरावतं गृहीताङ्कुशं च त्वाम् अहं यागार्थम् आह्वयामीत्यर्थः। एतद् ज्ञात्वा आगच्छ। आगतस्य च सतः[10] ते तव इन्द्रस्य अस्मिन् अस्मदीये सु सवने शोभने यज्ञे माध्यन्दिने वा सवने त्वद्भुक्ते अस्तु भवतु ओक्यम् ओक एव ओक्यम्। स्वार्थे यत्। ओको निवासः वेदिलक्षणः। आगत्य वेद्याम् उपविशेत्यर्थः। उपविश्य च सुते अभिषुते सोमे इष्टौ तव सोमेन यागे च सति हे मघवन्! बोधि बुध्यस्व स्तुतीरस्मदीयाः शृण्वित्यर्थः। श्रुत्वा च आभगः आभक्ता भवान् अस्माकं धनं दाने[11] आभिमुख्येन साधिता[12] भव इत्यर्थः ॥ ९ ॥ 'गोभिष्टरेम' इत्यादिमन्त्रद्वयं व्याख्यातार्थम्।

---

१. अजाताम् मूको. २-२. मत्तानित्यसन्नित्यर्थः वि[1]; मत्तानित्यसन्नित्यर्थः वि[2] अ. ३. °यन् मूको. ४. यथा अ[1]. ५-५. विष्टभा° अ[1]. ६. प्रविश° वि[1]. ७ वचांसि अ[1]. ८-८. °वरणत्वमीषद् क्षोडयसी° यर्थः मूको. ९. नास्ति मूको. १०. सतः वि[1]. ११. दाने दानेन मूको १२. बोधिता वि[1]; सेधिता वि[2].

वेङ्कट० इमम् बिभर्मि सुकृतम् ते अङ्कुशाम् इति स्तुतिमाह। येन आभिमुख्येन रुजसि स्तुत मघवन्! [1]परेषाम् अश्वान् शफैर्ये आरुजसि[1]। अग्निम् अपि मे[2] सवने भवतु तव निधाम। सुतसोमे यज्ञे मघवन्! युष्मस्व स्तुती आभजनीयः[3] ॥ ९ ॥

गोभिष्टरेमामतिं दुरेवां यवेन क्षुधं पुरुहूत विश्वाम्।
वयं राजभिः प्रथमा धनान्यस्माकेन वृजनेना जयेम ॥ १० ॥

गोभिः। तरेम। अमतिम्। दुःऽएवाम्। यवेन। क्षुधम्। पुरुऽहूत। विश्वाम्।
वयम्। राजऽभिः। प्रथमा। धनानि। अस्माकेन। वृजनेन। जयेम ॥ १० ॥

[पूर्वं (ऋ १०,४२,१०) व्याख्याता]

बृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादघायोः।
इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः कृणोतु ॥ ११ ॥

बृहस्पतिः। नः। परि। पातु। पश्चात्। उत। उत्ऽतरस्मात्। अधरात्। अघऽयोः।
इन्द्रः। पुरस्तात्। उत। मध्यतः। नः। सखा। सखिऽभ्यः। वरिवः। कृणोतु ॥ ११ ॥

[पूर्वं (ऋ १०,४२,११) व्याख्याता]

[4]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये सप्तविंशो वर्गः[4] ॥

[४५]

[5]वत्सप्रिर्भालन्दन ऋषिः। अग्निर्देवता। त्रिष्टुप् छन्दः[5]।

दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद् द्वितीयं परि जातवेदाः।
तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रमिन्धान एनं जरते स्वाधीः ॥ १ ॥

दिवः। परि। प्रथमम्। जज्ञे। अग्निः। अस्मत्। द्वितीयम्। परि। जातऽवेदाः।
तृतीयम्। अप्ऽसु। नृऽमनाः। अजस्रम्। इन्धानः। एनम्। जरते। सुऽआधीः ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तरं सूक्तम् 'दिवस्परि' इति द्वादशर्चम् आग्नेयं भालन्दनः वत्सप्रिः[6] ददर्श। दिवः परि प्रथमम्[7] द्युलोकस्योपरि पूर्वम्[7] जज्ञे जातः अग्निः आदित्यात्मना। अस्मत् परि अस्माकमुपरि द्वितीयम् जातः पार्थिवात्मना जातवेदाः उत्पन्नप्रज्ञानोऽग्निः। तृतीयम् अप्सु 'आपः' (निघ १,)

१-१ °मश्वा वैयं रुजति वि[1] अ[2], °मश्व छदैय भरजन्त वि[2]. २ सुते मूको ३ °य मूको. ४-४. नास्ति मूको ५ °भी वि[1]. ६ नास्ति वि[1] अ[2]. ७ प्रथम पूर्वं वि[1] अ

इत्यन्तरिक्षनाम अन्तरिक्षे विद्युदात्मना जातोऽसि नृमणा नृषु मनुष्येषु अनुग्राहकत्वेन[1] आसक्तचित्तः। पूर्वरूपम् एनम् अग्निम् इन्धान· हविर्भि· दीपयन् जरते स्तौति स्वाधी· सुप्रज्ञ, नेतर दुर्बुद्धिः ॥ १ ॥

वेङ्कट० वत्सप्रिर्भालन्दन·। अत्र वाजसनेयकम्—" 'दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्नि' इति। प्राणो वै दिवः प्राणाद् वा एष प्रथममजायत 'अस्मद् द्वितीयं परि जातवेदा' इति यदेनमदो द्वितीयं पुरुषविधो अजनयत् 'तृतीयमप्सु' इति यदेनमदस्तृतीयमद्भ्योऽजनयद् 'नृमणा अजस्रम्' इति प्रजापतिर्वै नृमणा अग्निरजस्र 'इन्धान एनं जरते स्वाधी·' इति यो वा एनमिन्धे स एनं जनयते स्वाधी" (माश ६, ७,४,३) इति ॥ १ ॥

वि॒द्मा ते॑ अग्ने त्रे॒धा त्र॒याणि॑ वि॒द्मा ते॒ धाम॒ विभृ॑ता पुरु॒त्रा ।
वि॒द्मा ते॒ नाम॑ पर॒मं गुहा॒ यद्वि॒द्मा तमु॒त्सं यत॑ आज॒गन्थ॑ ॥ २ ॥

वि॒द्म । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । त्रे॒धा । त्र॒याणि॑ । वि॒द्म । ते॒ । धाम॑ । विऽभृ॑ता । पु॒रु॒ऽत्रा ।
वि॒द्म । ते॒ । नाम॑ । प॒र॒मम् । गुहा॑ । यत् । वि॒द्म । तम् । उ॒त्सम् । यतः॑ । आ॒ऽज॒गन्थ॑ ॥ २ ॥

उद्गीथ० अग्ने! विद्म जानीमः वयम् ते तव स्वभूतानि त्रेधा त्रिषु स्थानेषु पृथिव्याम् अन्तरिक्षे दिवि च स्थितानि त्रयाणि त्रीणि रूपाणि अग्निवाय्वादित्याख्यानि। विद्म जानीमश्च वयम् ते तव धाम धामानि स्थानानि विभृता विभृतानि पुरुत्रा बहुधा बहूनि वा गार्हपत्याहवनीयान्वाहार्यपचनानि शामित्राग्नीध्रीयधिष्ण्याख्यानि। विद्म जानीमश्च वयम् ते तव नाम परमम् प्रकृष्टं प्रधानम् गुहा गूढ संवृतम् अनिर्ज्ञातम् अवेदविद्भि[2] यविष्ठ इत्यादिकम् यत् वेदे प्रसिद्धम्। विद्म जानीमश्च वयम् तम् उत्सम् उत्स्यन्दयितारम् उत्पादयितार विकाराणाम् कारणात्मानम्, यतः आजगन्थ आगतवानसि त्वम् उत्पन्नवानसीत्यर्थ। 'श्रुतिवचनाद् अप्सादिति[3] केचित् ॥ २ ॥

वेङ्कट० अत्र वाजसनेयकम्—" 'विद्मा ते अग्ने त्रेधा त्रयाणि' इति। अग्निर्वायुरादित्य एतानि ह्यस्य तानि त्रेधा त्रयाणि 'विद्मा ते धाम विभृता पुरुत्रा' इति यदिदं बहुधा विह्रियते 'विद्मा ते नाम परमं गुहा यद्' इति यविष्ठ इति वा अस्य तन्नाम परमं गुहा 'विद्मा तमुत्सं यत आजगन्थ' इत्यापो वा उत्सोऽद्भ्यो वा एष प्रथममाजगाम" (माश ६,७,४,४) इति ॥ २ ॥

स॒मु॒द्रे त्वा॑ नृ॒मणा॑ अ॒प्स्व१॒॑न्तर्नृ॒चक्षा॑ ईधे दि॒वो अ॑ग्न॒ ऊध॑न् ।
तृ॒तीये॑ त्वा॒ रज॑सि तस्थि॒वांस॑म॒पामु॒पस्थे॑ महि॒षा अ॑वर्धन् ॥ ३ ॥

स॒मु॒द्रे । त्वा॒ । नृ॒ऽमनाः॑ । अ॒प्ऽसु । अ॒न्तः । नृ॒ऽचक्षाः॑ । ई॒धे॒ । दि॒वः । अ॒ग्ने॒ । ऊध॑न् ।
तृ॒तीये॑ । त्वा॒ । रज॑सि । त॒स्थि॒ऽवांस॑म् । अ॒पाम् । उ॒पऽस्थे॑ । म॒हि॒षाः । अ॒व॒र्ध॒न् ॥ ३ ॥

१. अनुग्राह॰ मूको. २. वेद॰ मूको. ३-३. ॰नाद्ग्डादिति वि॰ भ; ॰द्ङनिति वि॰.

उद्गीथ० समुद्रे महोदधौ त्वा त्वाम् अन्तर्गतम्[1] अग्निम् नृमणाः नृषु मनुष्येषु अनुग्राह्येषु अनुग्राहकत्वेनाऽऽसक्तमना वरुण अप्सु अन्त अपां मध्ये ईधे सन्दीपितवान् वाडवात्मना स्थितम्। किञ्च हे अग्ने! त्वाम् नृचक्षा नृणां कृताकृतप्रत्यवेक्षणार्थं द्रष्टा आदित्यश्च ईधे सन्दीपितवान्। क्व। दिव सम्बन्धिनि[2] ऊधन् ऊधनि रसाधारत्वाद् ऊध स्थानीये आदित्यमण्डले यत्ने वा। किञ्च तृतीये त्रयाणां पूरणे रजसि लोके अपाम् वृष्टिलक्षणानाम् उपस्थे उपगम्य आसनस्थाने अन्तरिक्षे त्वा त्वामग्निम् तस्थिवांसम् स्थितवन्त विद्युद्रूपम् महिषा[3] महान्त. स्तोतार माध्यमिका देवगणा मरुदादय अवर्धन् अवर्धयन्त[4] स्तुतिभि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अत्र वाजसनेयकम्—"'समुद्रे त्वा नृमणा अप्स्वन्त' इति प्रजापतिर्वै नृमणा अप्सु त्वा[5] प्रजापतिरित्येतद् 'नृचक्षा' ईधे दिवो अग्न ऊधन्' इति प्रजापतिर्वै नृचक्षा आपो दिव ऊध 'तृतीय त्वा रजसि तस्थिवांसम्' इति द्यौर्वै तृतीय रज 'अपामुपस्थे महिषा अवर्धन्' इति प्राणा वै[6] महिषा दिवि त्वा प्राणा अवर्धन्नित्येतत्" (माश ६,७,४,५) इति ॥ ३ ॥

अक्र॑न्दद॒ग्निः स्त॒नय॑न्निव॒ द्यौः क्षामा॒ रेरि॑हद्वी॒रुधः॑ सम॒ञ्जन् ।
स॒द्यो ज॑ज्ञा॒नो वि ही॒मि॒द्धो अख्य॒दा रोद॑सी भा॒नुना॑ भात्य॒न्तः ॥ ४ ॥

अक्र॑न्दत् । अ॒ग्निः । स्त॒नय॑न्ऽइव । द्यौः । क्षाम॑ । रेरि॑हत् । वी॒रुधः॑ । स॒म्ऽअ॒ञ्जन् ।
स॒द्यः । ज॒ज्ञा॒नः । वि । हि । ई॒म् । इ॒द्धः । अख्य॑त् । आ । रोद॑सी॒ इति॑ । भा॒नुना॑ । भा॒ति॒ । अ॒न्तरिति॑ ॥ ४ ॥

उद्गीथ० दावरूप स्तूयते। अक्रन्दत् क्रन्दनेन आह्वानेन अत्र शब्दमहत्त्व लक्ष्यते[7]। क्रन्दति महान्त शब्द करोतीत्यर्थ, अग्नि दावरूप[8]। किमिव। स्तनयन् इव द्यौ यथा स्तनयन् द्यौ दीप्तो विद्युद्रूप पर्जन्य महान्त शब्द करोति, एवम्। किमन्यत् कुर्वन् तद् करोति। उच्यते—क्षाम क्षामायां पृथिव्याम् अटव्यामित्यर्थ, रेरिहत् आस्वादयन् वीरुध ओषधी समञ्जन् प्रदेशान्तरेण सङ्गच्छमानश्च, इतश्चेतश्च धावश्चेत्यर्थं। अथवा क्षामाम् आस्वादयन् सन्तर्पयन्नित्यर्थ, वीरुधश्च [10]सम्प्रक्षयन् सन्तापयन्नित्यर्थं[10]। किञ्च सद्य समाने काले एकेन क्षणेनेत्यर्थं[11], जज्ञान जायमान इद्ध दीप्त वि अख्यत् दग्धव्य वस्तु विविध पश्यतीत्यर्थं। ईम् हि इति पदपूरणौ। किञ्च रोदसी अन्त: द्यावापृथिव्यौ अन्तरेण भानुना स्वदीप्त्या आ भाति मर्यादया दीप्यते ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अत्र[12] वाजसनेयकम्—"'अक्रन्ददग्नि स्तनयन्निव द्यौ' इति क्रन्दतीव[13] हि पर्जन्य स्तनयन्[14] 'क्षामा रेरिहद् वीरुध समञ्जन्' इति क्षामा[15] वै पर्जन्यो रेरिह्यमाणो[16] वीरुध समनक्ति 'सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्धो अख्यद्' इति सद्यो वा एष जज्ञान इद सर्वं विख्यापयति 'आ रोदसी भानुना भात्यन्त'

---

१ अन्तम् मूको २ सम्बन्धीनि मूको ३ हविषा मूको. ४. °यन्ति मूको ५ तदा मूको. ६ नृच क्षुश वि[२] अ[१] ७ वैव मूको. ८. वक्ष्यते मूको ९. देवरूप मूको. १० १० सम्प्रक्षपयन् सन्तर्प° मूको. ११ लक्षणेने° मूको १२ नास्ति वि[१]. १३ क्रन्दवती वि[१] अ[१], क्रन्दतीम वि[२]. १४ १४ °यन्निव द्यौ मूको. १५. क्षाम मूको १६ रेरु° मूको

इतीमे वै द्यावापृथिवी रोदसी ते एव भानुनाऽऽभाति" (माश ६,७,३,२) इति वैद्युतस्य स्तुति, यद्वेय द्वावाग्ने.[1] स्तुतिरिति ॥ ४ ॥

श्रीणामुदारो धरुणो रयीणां मनीषाणां प्रार्पणः सोमगोपाः ।
वसुः सूनुः सहसो अप्सु राजा वि भात्यग्र उषसामिधानः ॥ ५ ॥

श्रीणाम् । उत्ऽआर । धरुणं । रयीणाम् । मनीषाणाम् । प्रऽअर्पण । सोमऽगोपा ।
वसु । सूनु । सहसः । अप्ऽसु । राजा । वि । भाति । अग्रे । उषसाम् । इधानः ॥ ५ ॥

उद्गीथ० श्रीणाम् विभूतीनाम् उदारः उद्गमयिता दातेत्यर्थं । अथवा श्रीणा सेवनीयानां देवाना मध्ये उदारो दाता धनानाम् । आरेति प्रतोदाग्रे निखातं तुदनसाधनं लोहमयमुच्यते । उद्धृता आरास्थानीया प्रार्थना यत. स उदार. परेङ्गित ज्ञात्वा अप्रार्थित एव दाता । श्रयणीयाना देवाना मध्ये पराभिप्रायं ज्ञात्वा अप्रार्थित एव धनाना दाता अग्निरित्यर्थं । धरुणः धारयिता च रयीणाम्, धनानाम्[2] ईश्वरश्चेत्यर्थं । न च[3] स्वाभिमताना धनाना दाता । किं तर्हि । मनीषाणाम् मनसा अभीप्सितानाम् अर्थानाम् प्रार्पण प्रापयिता सोमगोपा सोमस्य [4]गोपायिता रक्ष[4] आदित्य[5] । किञ्च वसु धनम् अग्नि धनवदुपभोग्य इत्यर्थं । प्रशस्तो वा । आच्छादयिता वा सर्वस्य स्वतेजसा । सूनु. सहस बलस्य पुत्र बलेन मथ्यमानो जायते यस्मात् । अप्सु राजा अपा मध्ये दीपिता विद्युदात्मना । किञ्च वि भाति विविध दीप्यते अग्रे उपरीत्यर्थं । कस्य । उषसाम् । इधान इध्यमानोऽग्निहोत्रार्थे ॥ ५ ॥

वेङ्कट० श्रीणाम् उद्गमयिता धारक रयीणाम्[6] अभिलषिताना प्रापक सोमगोप्तृकः वासयिता सहस सूनु "अप्सु स्थित" राजा "वि भाति" उषसाम् अग्रे समिध्यमान ॥ ५ ॥

विश्वस्य केतुर्भुवनस्य गर्भ आ रोदसी अपृणाज्जायमानः ।
वीळुं चिदद्रिमभिनत् परायञ्जना यदग्निमयजन्त पञ्च ॥ ६ ॥

विश्वस्य । केतु । भुवनस्य । गर्भ । आ । रोदसी इति । अपृणात् । जायमानः ।
वीळुम् । चित् । अद्रिम् । अभिनत् । पराऽयन् । जना । यत् । अग्निम् । अयजन्त । पञ्च ॥ ६ ॥

उद्गीथ० यच्छन्दसम्बन्धात् चतुर्थे पादे व्याख्यानारम्भ कार्य । पञ्च जना निषादपञ्चमा[9] वर्णा यत् यदा अग्निम् अयजन्त स्तुतिभि हविर्भिश्च पूजयन्ति कर्मणा [10]"कुर्वन्ति वा[10]", तदा विश्वस्य सर्वस्य यज्ञस्य केतु कर्ता पताकास्थानीयो वा प्रज्ञाभूतो वा सर्वस्य अग्नि[11] भुवनस्य भूतजातस्य गर्भ गर्भभूतश्च अन्तर्वर्तित्वात् रोदसी द्यावापृथिव्यौ[12] आ अपृणात् आपूरयति स्वतेजसा

---

१. देवा° मूको. २. जनानाम् मूको. ३. व मूको. ४-४ गोपयिता अश्व मूको. ५. आदि-त्य. मूको. ६. रमणीयाम् वि°, रमणीयम् अ°. ७-७. नास्ति वि° अ°. ८-८. विभा° वि° अ°, विभर्ति वि°. ९. पञ्चमा मूको. १०-१० कुर्वन्ति मूको. ११. अग्नि मूको. १२. °व्यौ मूको.

जायमान ज्वालारूपो भवन्नित्यर्थः । किञ्च वीळुम् चित् दृढमपि अद्रिम् मेघं पर्वतं वा अभिनत् भिनत्ति वेगेन परायन् हविरादाय देवान् प्रति गच्छन् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० विश्वस्य प्रज्ञापक उदकस्य गर्भः आ पूरयति द्यावापृथिव्यौ जायमान, दृढम् अपि मेघम् भिनत्ति परायन् परागच्छन्, यदा एनम् अग्निम् पञ्च जनाः यजन्ते[१] ॥ ६ ॥

'इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये अष्टाविंशो वर्गः' ॥

उ॒शिक् पा॑व॒को अ॑र॒तिः सु॑मे॒धा मर्ते॑ष्व॒ग्निर॒मृतो॒ नि धा॑यि ।
इय॑र्ति धू॒मम॑रु॒षं भरि॑भ्र॒दुच्छु॒क्रेण॑ शो॒चिषा॒ द्यामिन॑क्षन् ॥ ७ ॥

उ॒शिक् । पा॒व॒क । अ॒र॒ति । सु॒ऽमे॒धा । मर्ते॑षु । अ॒ग्नि । अ॒मृत॑ । नि । धा॒यि॒ ।
इय॑र्ति । धू॒मम् । अ॒रु॒षम् । भरि॑भ्रत् । उत् । शु॒क्रेण॑ । शो॒चिषा॑ । द्याम् । इन॑क्षन् ॥ ७ ॥

उद्गीथ० उशिक् 'वश कान्तौ' इत्यस्य इजिक्प्रत्यये[२] परत सम्प्रसारणे कृते उशिगिति भवति रूपम् । सर्वस्य कान्त कामयिता वा हविषा स्तुतीनाञ्च मेधावी पावक शोधयिता सर्वस्य अरति[३] हविरादाय गन्ता च देवान् प्रति निर्भर्त्सयिता वा । अत्र आङुपसर्गो द्रष्टव्य आरति[४] आरण[५] आरयिता वा भूतानाम् सुमेधा सुमतिश्च मर्त्येषु मनुष्येषु अग्नि अमृत नित्य नि धायि निहित स्थापितः प्रजापतिना कर्मार्थम् । निहितश्च सन् उत् इयर्ति धूमम् अरुषम् आरोचनवर्णम् भरिभ्रत् अत्यर्थं धारयन् जगत् । 'इतो वा अयमूर्ध्व रेत सिञ्चति धूम साऽमुत्र वृष्टिर्भवति' (माश ७,४,२,२१) इति श्रुते । शुक्रेण शुक्लेन शोचिषा दीप्त्या द्याम् दिवम् इनक्षन् गच्छन् व्याप्नुवन् वा ॥ ७ ॥

वेङ्कट० कामयमान शोधक गन्ता सुप्रज्ञ मरणधर्मसु[७] अग्नि मनुष्येषु अमृत नि-हितः । सोऽय प्रेरयति धूमम् आरोचमान रूप धारयन् । उत् गच्छति शुक्रेण शोचिषा द्याम् व्याप्नुवन् ॥ ७ ॥

दृ॒शा॒नो रु॒क्म उ॒र्विया॒ व्य॑द्यौद् दु॒र्मर्ष॒मायु॑ः श्रि॒ये रु॑चा॒नः ।
अ॒ग्निर॒मृतो॑ अभव॒द्वयो॑भि॒र्यदे॑नं॒ द्यौर्ज॒नय॑त् सु॒रेताः॑ ॥ ८ ॥

दृ॒शा॒न । रु॒क्म । उ॒र्विया॑ । वि । अ॒द्यौ॒त् । दु॒ऽमर्ष॑म् । आयु॑ । श्रि॒ये । रु॒चा॒न ।
अ॒ग्नि । अ॒मृत॑ । अ॒भ॒व॒त् । वय॑ऽभि । यत् । ए॒न॒म् । द्यौ । ज॒नय॑त् । सु॒ऽरेता॑ ॥ ८ ॥

उद्गीथ० दृशान सर्वजनै दृश्यमान रुक्म रोचनशील उर्विया उरुप्रातिपदिकात् प्रथमैकवचनस्य छान्दसोऽयम् इयादेश । क्रियाविशेषण चैतत् दुर्मर्षम् इति च । उर्विया उरु विस्तीर्ण दुर्मर्ष[८] दुरभिभव च वि अद्यौत्[९] विविध दीप्यत अग्नि आयु हविरादाय देवषु गन्ता ।

---

१ यजन्ते मूको. २-२. नास्ति मूको. ३ जिक्प्रत्यये मूको. ४. अराति मूको. ५ अरनि मूको ६. आरमवम् वि[२] अ[१]. ७. °णधर्मणिषु वि[२] अ[१], मरणाधर्मिषु वि[१]. ८. दुर्विषम् मूको ९. नास्ति मूको.

किं व्यर्थं[1] दीप्यमानो विविधं दीप्यते। न। किं तर्हि। श्रिये रुचान यजमानजनस्य दृष्टादृष्टश्रयर्थं दीप्यमान। किञ्च अग्नि अमृत अमरणधर्मा अभवत् भूत वयोभि हविरन्नै उपयुक्तै। कस्मात् कारणाद् अग्नि हविरन्नै अमृतो जात। उच्यते—यत् यस्मात् एनम् अग्निम् द्यौ जनयत् जनितवती सुरेताः शोभनबीजविशिष्टाभिजातबान्धवत्वादित्यर्थः। विशिष्टाभिजनवन्त [2]एभिर्हि वह्निभि[2] अमृतत्वहेतुहविरन्नम् अदन्ति, नेतरे दुर्जातय। एवम् अत्र अभिजनेन अमृतत्वेन च भवन्नत्वेन[3] च अग्नि स्तूयते ॥ ८ ॥

वेङ्कट० दृश्यमान. रोचमान अत्यन्त वि द्योतते। [4]दुर्धरम् अस्य आयु[4] श्रिये च रोचते। सोऽयम् अग्नि अमृत अभवत् वयोभि अन्नैर्वनस्पतिभि। यत् एनम् प्राणो जनयति [5]आदित्यो वा[5] सुरेतस्क ॥ ८ ॥

यस्ते॑ अ॒द्य कृ॒णव॑द्भद्रशोचेऽपू॒पं दे॑व घृ॒तव॑न्तमग्ने ।
प्र तं न॑य प्रत॒रं वस्यो॒ अच्छा॒भि सु॒म्नं दे॒वभ॑क्तं यविष्ठ ॥ ९ ॥

य । ते॒ । अ॒द्य । कृ॒णव॑त् । भ॒द्र॒ऽशो॒चे॒ । अ॒पू॒पम् । दे॒व॒ । घृ॒तऽव॑न्तम् । अ॒ग्ने॒ ।
प्र । तम् । न॒य॒ । प्र॒ऽत॒रम् । वस्य॑ । अच्छ॑ । अ॒भि । सु॒म्नम् । दे॒वऽभ॑क्तम् । य॒वि॒ष्ठ॒ ॥ ९ ॥

उद्गीथ० य मनुष्य अस्मदादिक ते तव अर्थाय अद्य अस्मिन्नहनि कृणवत् करोति हे भद्रशोचे! कल्याणदीप्ते[1] अपूपम् पुरोडाशम्, हवि निर्वपतीत्यर्थ, हे देव! घृतवन्तम् अभिघारणाज्येन तद्वन्त हे अग्ने! तम् देवभक्तम् देवाना स्तुतिभि हविर्भिश्च सम्भक्तारम् सेवितारम् प्र नय प्रापय प्रतरम् प्रकृष्टतर स्वर्गदेशम्। किमर्थम्। वस्य अच्छ वसून्याप्तु[6] स्वधनानि प्राप्तुम् अभि सुम्नम् आभिमुख्येन सुख च प्राप्तुम् यविष्ठ! युवन्[1] अयोग्यकर्मणा आत्मनोऽमिश्रयितृतम[1] वा ॥ ९ ॥

वेङ्कट० य तुभ्यम् अद्य करोति कल्याणदीप्ते[1] पुरोडाशम् देव! घृतवन्तम् अग्ने!, तम् [7]प्र नय! प्रकृष्टतरं वसीय ‡ प्रति, तथा अभि नय सुखम् देवाना भक्तम् इमम् यविष्ठ![7] ॥ ९ ॥

आ तं भ॑ज सौश्रव॒सेष्व॑ग्न उ॒क्थउ॑क्थ॒ आ भ॑ज श॒स्यमा॑ने ।
प्रि॒यः सूर्ये॑ प्रि॒यो अ॒ग्ना भ॑वा॒त्युज्जा॒तेन॑ भि॒नद॒दुज्जनि॑त्वैः ॥ १० ॥

आ । तम् । भ॒ज॒ । सौ॒श्र॒व॒सेषु॑ । अ॒ग्ने॒ । उ॒क्थेऽउ॑क्थे । आ । भ॒ज॒ । श॒स्यमा॑ने ।
प्रि॒य । सूर्ये॑ । प्रि॒य । अ॒ग्ना । भ॒वा॒ति॒ । उत् । जा॒तेन॑ । भि॒नद॑त् । उत् । जनि॑ऽत्वै ॥ १० ॥

उद्गीथ० य[8] पूर्वोक्त अपूपकारी यजमान तम् एव आ भज इष्टफलदानेन मर्यादया सेवस्व

---

१. व्यत्यर्थं मूको २-२. यमि रि वहि वि[1]; वहि वहि वि[2] अ[1]. ३ भवन्नत्वेन मूको
४-४. दुर्भरस्यायु वि[1]; दुर्धारमस्या वि[2] अ[1]. ५-५ [*]त्यो वा वि[3]; मारोवा अ[1], वा वि[3]. ६ वसून्याप्तुम् मूको ७-७ नास्ति वि[1]. † वत वि[1] अ[1] ‡ वसीय वि[2] अ[1]. ८ अनयन् मूको.

सौश्रवसेषु शोभनानि श्रवांसि अन्नानि येषु यागकर्मसु तानि सौश्रवसानि तेषु सौश्रवसेषु यागकर्मसु क्रियमाणेषु हे अग्ने!। उक्थेउक्थे शस्त्रेशस्त्रे च शस्यमाने आ भज आसेवस्व इष्टफलदानेनैव। किञ्च प्रियः सूर्ये सूर्यस्य भवाति भवतु तव प्रसादात्। प्रियः अग्नेः[1] तव भवतु। लोडर्थे लट्। किंच उत् भिनदत् भिनत्तां[1] दूर्वादिवद् विसर्परित्यर्थः, जातेन जनित्वैः जनिष्यमाणैश्च पुत्रपौत्रादिभिः ॥ १० ॥

वेङ्कट० [2]आ भज तम् अग्ने! सौश्रवसेषु सुश्रवोभिर्युक्तेषु[3] कर्मसु। तथा उक्थेउक्थे आ भज शस्यमाने। सोऽयं स्तोता प्रियः भवतु सूर्ये, प्रियः च अग्नौ। सोऽयम् जातेन पुत्रेण जनिष्यमाणैः च उत् भिनदत् शत्रून् ॥ १० ॥

त्वाम॑ग्ने यज॑माना अनु द्यून् विश्वा॒ वसु॑ दधिरे॒ वार्या॑णि ।
त्वया॑ स॒ह द्रवि॑णमि॒च्छमा॑ना व्र॒जं गोम॑न्तमु॒शिजो॒ वि व॑व्रुः ॥ ११ ॥

त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । यज॑मानाः । अनु॑ । द्यून् । विश्वा॑ । वसु॑ । द॒धि॒रे॒ । वार्या॑णि ।
त्वया॑ । स॒ह । द्रवि॑णम् । इ॒च्छमा॑नाः । व्र॒जम् । गोऽम॑न्तम् । उ॒शिजः॑ । वि । व॒व्रुः ॥ ११ ॥

उद्गीथ० हे अग्ने! त्वाम् प्रति यजमानाः अनु द्यून् प्रत्यहम् विश्वा सर्वाणि नानाजातीयानि चरुपुरोडाशाज्यादीनि वसु वसूनि धनानि हविर्लक्षणानि वार्याणि वरणीयानि दधिरे दधति[4] धारयन्ति, त्वय्यग्नौ जुह्वतीत्यर्थः[5]। हुत्वा च अनन्तरम् त्वया अग्निना सह द्रविणम् धनं स्वर्गसुखलक्षणम् अनुभवितुम् इच्छमानाः इच्छन्तः सन्तः व्रजम् व्रजितारं नभसि सदा गन्तारम् आदित्यम् गोमन्तम् रश्मिमन्तम् उशिजः मेधाविनो यजमानाः वि वव्रुः विवृण्वन्ति विवृतमण्डलद्वारं[6] कुर्वन्ति अनुप्रवेशार्थम्, रश्मिमण्डलव्यतिरिक्तम् आन्तरपुरुषम् अनुप्रविशन्तीत्यर्थः। अथवा ऐतिहासिकपक्षे उत्तरोऽर्धो व्याख्यायते भिन्नवाक्यत्वेन। किञ्च त्वया अग्निना सह द्रविणं धनं देवहविर्लक्षणम् असुरैरपहृतम् अन्विष्यमाणा[7] व्रजं दुर्गपर्वतस्थं गोष्ठं गोमन्तं गोसहितम् उशिजः मेधाविनः। के। अङ्गिरस ऋषयः इन्द्रस्य सखायः वि वव्रुः असुरान् पराजित्य गोस्वीकरणार्थं विवृतद्वारं कृतवन्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० त्वाम् अग्ने! [8]यजमानाः दिवसेषु[8] विश्वानि वसूनि धारयन्ति रमणीयानि। त्वया सह असुरैरपहृतं गोधनम् इच्छमानाः गोमन्तम् व्रजम् देवाः वि वव्रुः ॥ ११ ॥

अस्ता॑व्य॒ग्निर्न॒रां सु॒शेवो॑ वैश्वान॒र ऋषि॑भिः॒ सोम॑गोपाः ।
अ॒द्वे॒षे द्यावा॑पृथि॒वी हु॑वेम॒ देवा॑ ध॒त्त र॒यिम॒स्मे सु॒वीर॑म् ॥ १२ ॥

अस्ता॑वि । अ॒ग्निः । न॒राम् । सु॒ऽशेवः॑ । वै॒श्वा॒न॒रः । ऋषि॑ऽभिः । सोम॑ऽगोपाः ।
अ॒द्वे॒षे इति॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । हु॒वे॒म॒ । देवाः॑ । ध॒त्त । र॒यिम् । अ॒स्मे इति॑ । सु॒ऽवीर॑म् ॥ १२ ॥

---

१. अग्ने हे भरव वि[1] अ[1]. २. नास्ति वि[1]; भिद्यतोम वि[1] अ. ३-३. नास्ति वि[1]. † °श्रवोभिरुक्ते° वि[1] अ[1]. ४. दधन्ति मूको. ५. सतीत्यर्थः वि[1]. ६. °तमलद्वा° मूको. ७. अन्वेष्यमा° मूको. ८-८. °मानानामुदकेषु मूको.

उद्गीथ० अस्तावि स्तुतः अग्निः नराम् मनुष्याणाम् सुशेवः बहूपकारित्वात् सुसुखः वैश्वानरः विश्वेषां नराणां नेता कर्मसु प्रवर्तयिता विश्वैर्वा नरैः यागार्थं नीयमानः विश्वानरस्य वा अपत्यभूतः ऋषिभिः अस्माभिः सोमगोपाः सोमस्य रक्षिता रक्षः आदित्यः । इदानीं कृतकृत्याः सन्तो वयम् अद्वेषे द्वेषरहिते अस्माकमुपरि परस्परतो वाऽद्वेषे[1] द्यावापृथिवी हुवेम [1]आह्वयामः नः श्रेयसे[2] दृष्टादृष्टफलप्रदानायास्मभ्यम् । यूयमपि हे देवाः! कर्माङ्गदेवाः! अग्निसहिताः धत्त दत्त रयिम् धनं दृष्टादृष्टफललक्षणम् अस्मे अस्मभ्यम् सुवीरम् सुपुत्रसहितम् ॥ १२ ॥

इति वनवासीविनिर्गताचार्योद्गीथस्य कृतावृग्वेदभाष्ये षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥

वेङ्कट० स्तुतः *अग्निः मनुष्याणां सुसुखः वैश्वानरः ऋषिभिः अस्माभिः, यः सोमेन रक्ष्यते ।* द्वेषवर्जिते[3] द्यावापृथिवी[4] हुवेम[5] । देवाः! यूयम् अपि नि-धत्त रयिम् अस्मासु सुपुत्रमिति ॥१२॥

[6]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये एकोनविंशो वर्गः[6] ॥

ऋगर्थदीपिका चेयं[7] सप्तमश्चायमष्टकः ।
कर्ता श्रीवेङ्कटार्यस्य तनयो माधवाह्वयः ॥

इति श्रीवेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने सप्तमाष्टके अष्टमोऽध्यायः ॥

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये सप्तमाष्टके अष्टमोध्यायः ॥

सप्तमोऽष्टकः समाप्तः ॥

---

१. वाऽद्वेषे मूको. २-२. °ह्वयामानाश्रय वि[1]; °ह्वयामनश्रय वि[1] अ. ३. °तो वि[1] अ[1]. ४. °वि ... वि[2]; °विवी अ[1]. ५ हुवेम वि[1] अ[1]; हुवेव वि[2]. ६-६. नास्ति मूको. ७. देयं वि[1].

शोधपत्रम्[१]

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२९४६	३	अष्ठा°	अष्टा°
२९४७	१	आजि°	आजी°
,,	१७	अभियमाणः	अभिपूयमाणः
२९५०	१९	ईळेन्युः	ईळेन्युः
२९५७	१५	द्यलोकस्य	द्युलोकस्य
२९६७	२२	२. नास्ति मुको.	२. नास्ति वि[१,२] अ[१].
२९८२	१	°ण्यंप्रति।	°ण्यंप्रति।
,,	१५	पवमान्।	पवमान्।
२९८४	१६	आदिलेः।	अदिते.।
२९८९	११	इन्द्रो	इन्दो
२९९५	८	[४]प्रभुवसु°	[४]प्रभूवसु°
२९९७	२३	अ[१]; °ति वि[२].	अ[१].
३०००	३	बहुसङ्ख्य°	बहुसङ्ख्य°
,,	१२	पष्ठा°	पष्ठा°
३००६	२	जुष्टः	×
३०२४	१८	वुरिऽवंत्।	वीरऽवंन्।
३०२५	९	उत्ऽतमे।	उत्ऽतमे।
३०२९	५	गणानाः।	गुणानाः।
३०३०	२६	१. °मानः	१. °मान
३०३९	१८	प्रियः	प्रियः
३०४९	२	त्वायत्त°	त्वदायत्त°
,,	२१	[११]दुच्छुनाम्।	दुच्छुनाम्[१२]।
,,	२३	२. तदायत्त° वि[२]. अ[१].	२. तदायत्त° वि[२] अ[१], त्वायत्त वि[१].
३०५०	१७	सत्यम्[११] महत्	सत्यम् महत्[११]
३०५७	१३	शब्दवन्त.°	शब्दवन्त
,,	,,	सोमरस	सोमरसं°
३०५२	२	वर्धयमानं	वर्धमान
३०६१	२१	ईरते।	ईरते।
३०६४	२१	गुति।	गुति।
३०६९	१८	शब्दायन्	शब्दयन्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
३०७४	५	जिह्वाग्रे[२]	जिह्वाग्रम्[१]
३०७६	२०	पर्वमान	पंवमान
३०८१	१७	'युद्धं प्रवि°	युद्धं 'प्रवि°
३०८९	२१	नृऽशंर्सः	नृऽशंसः
३०९३	१२	गृणीहीति	गृणीहीति[२]
३०९७	२२	शब्दायन्तम्	शब्दयन्तम्
३०९९	५	च	च[१]
,,	२६	स्थाविर्यं वि[२] अ[१];	×
३१०२	२३	अग्नि°	अग्नि°
३१०३	१५	स्तोतृणाम्[१]	स्तोतृणाम्
,,	,,	प्रवर्द्धयिता	प्रवर्द्धयिता[१]
३१०४	१६	पवसे	पवसे
३११६	१७	°न्दिताः	°न्दिता
३११९	२२	असोढा	असोढः
३१२८	१०	निर-	निर्-
३१४२	४	अर्वरान्	अर्वरान्।
३१४४	१७	सुऽमतिम्।	सुऽमतिम्।
३१४६	१५	रश्मिम्	रश्मिम्
,,	२१	यन्ति गो°	यन्ति गो°
३१४८	१२	मुष्णातिना	मुष्णातिना
३१५१	९	मरण्याणि	×
३१५४	२६	सूयमानः वि[१].	×
३१६३	१४	प्रथमं[१]	प्रथमं[११]
,,	१६	स[११]	स
३१६५	४	समुद्र°	समुद्र°
३१६९	१	°स्पृर्हम्	°स्पृर्हम्
,,	३	मंहिष्टम्[१]	मंहिष्ठम्
,,	१०	[१०]भृतकाय इव[१०]	भृतकाय इव
,,	२५	१०-१० 'कायेव वि[२] अ[१].	×
३१७८	१५	तिरः।	तिरः।
,,	२४	°च्छति	°च्छसि

१. ×इत्येतच्चिह्न-सङ्गृहः पाठो नेष्टः।

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
३१८०	२२	तपन्तम् ।	तर्पन्तम् ।
३१८६	२	इति	इति[1]
३१८७	११	विधर्मिणि	विधर्मणि
,,	२१	उरुकुर्वाणः	उरु कुर्वाण
३१८९	४	श्रिय°	श्रीय°
,,	१९	श्रिय°	श्रीय°
,,	२३	सक्षणिं	सुक्षणिं
३१९२	१५	ऊर्भि	ऊर्मि
३१९३	१६	शोध्यते	शोध्यसे
३१९४	१६	जरतीऽभि	जरतीभि
३१९६	४	सोमैं ।	सोमे ।
३१९९	९	ते[1]	ते
,,	,,	तेन	तेन[1]
३२०१	१७	अर्थं	अर्घं
३२०९	९	मित्वा ।	मित्वा ।
३२१५	४	रक्षाभि[1]	रक्षाभि
,,	५	दीप्तिभि	दीप्तिभि[1]
,,	,,	°वेष्टित	°वेष्टित
३२२२	७	बुबुधे[1] असुरे	बुबुधेऽसुरे[1]
,,	२२	°त्रमा	°त्रेमा
,,	२६	विबुधे	विबुधे सुरे
३२२३	१९	अप्यकस्य	अप्येकस्य
३२२४	२३	गोपयिता	गोपायिता
३२२५	१	मेघ	×
,,	२१	त्रित	त्रित
३२२७	९	°चक्राण ।	°चक्राण ।
३२२८	१५	इह ।	इह ।
३२२९	१२	यापन°	यावन°
,,	२३	दृशे	दृशे
३२३०	१५	आत्मानो	आत्मनो
३२३२	२	भवति[1] । यमी भवती	भवति यमी भवती ।
,,	२६	चित्तमनुचित्त	चित्तमनु चित्त
,,	३०	१ भवति वि[1,2], भवाति मूको	×
३२३४	११	'सहस्रयुगलभूतौ अवासयत्[1]	'सह युगल भूतौ वासयन्[1]
३२३४	३०	६-६. °तौ वि[1] अ[1], °तौवास° त्रि[1].	६-६ सहस्रयुग लभूतौ (°तौ त्रि[1] अ[1]) वास° मूको.
३२३५	४	योर्मा	योर्नां
,,	२१	यम	उद्गीथ° यम
३२३७	२७	°चरा	°चरी
३२३८	१	दुखम्	दु खम्
३२३९	१५	सुऽभद्रांम्	सुऽभंद्राम्
३२४३	७	°ज्ये.तिर्दी°	°ज्योतिर्दी°
,,	१५	'दुवेषृ	'दुरेषृ
३२४४	२०	अस्माकन्	अस्मान्
३२४९	७	[1]यस्मिश्च	[1]यास्मिंश्च
३२५५	५	°भृति[1]	°भृतिभि[1]
,,	२३	यम्[1]	यम[1]
३२५६	८	सोम्यांस ।	सोम्यासं ।
३२५७	१३	। रक्षासि पिशाचाश्च	रक्षांसि[1] पिशाचा[1] च ।
,,	१४	प्रयच्छति[8]	प्रयच्छतु[8]
३२५८	३	श्वानौ ।	श्वाना ।
,,	९	दृशये	दृशय
३२५९	२५	°चरा	°चरी
३२६०	३	अवरे[2] [3]उत्तिष्ठन्तु । परा[3] तिष्ठन्तु[4]	अवरे[2] । [3]उत्तिष्ठन्तु परा[3] । उत्तिष्ठन्तु[4]
३२६१	७	इह	इह
,,	,,	तेऽवत्वु°	तेंऽवन्त्वु°
३२६५	५	श्रृतम्	शृतम् ।
,,	१९	श्रृतम् ।	शृतम् ।
३२६६	१४	सामर्थ्यात्	सामर्थ्यात्
३२७६	१६	स्वाम्	स्वम्
३२७७	२४	चतुर्विशो	चतुर्विंशो
३२८१	१४	अत उत्तर काम[10] यज्ञाद्यौ	यज्ञाद्यौ ॥१°
,,	२८	१०. नास्ति वि[1].	अत उत्तर य° वि[1], अत उत्तर काम य° वि[1] अ[1]
३२८४	९	मृष्टसुखा	मृष्टसुखा

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
३२८४	२४	हस्तग्राहस्य	आगच्छ हस्तग्राहस्य
३२९५	२७	सम्बधिनी	सम्बन्धिनी
३३१५	९	मे यत्[1]	मे[1]
,,	२६	३. नास्ति वि'; य वि[2].	३ मे य वि'; मे यत् अ'.
३३२६	२५	अनन्तरमेव[14]	यदा इह कश्चित् अवपश्यति युद्धं हिंसा-युक्तम् उपस्थितम् अनन्तरमेव[15]
३३२८	१४	वत्रृत्यः	वधूत्युः
३३२९	५	पूर्जंजा'	पूर्वजा°
३३३४	२३	स्तुवती	स्तुवन्ती
३३३७	२	अपि ततो	विततान्
,,	३	सन्तर्पितौ	सह अन्तर्हितौ
,,	१९	पचत्	पचति
३३३८	८	आत्मानो|	आत्मनो|
३३४०	३१	°चेरयम्	°चरीयम्
३३४२	१४	अस्य	×
,,	१७	पिबेत् । स्वाशितः	×
३३४३	१	पृथिव्याः ।	पृथिव्याः ।
३३४४	३	इद	इदं
३३४७	६	सिंहः ।	सिंहः ।
३३५१	८	मित्रा	मित्रो
,,	१७	सवस्यांऽ°	सर्वस्याऽ°
३३५२	१२	आ	×
३३५८	१२	युस्मत्स°	युष्मत्स°
३३६८	६	आह । अग्नेः जनयित्रोः	आह अग्ने जनयित्रीम् ।
३३६८	७,८	शम्या शम्याम् उद्गिरति ।	×

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
३३६८	८	[1]इमाम्	[1]याम्
३३६८	८	यियक्षवः । शम्यागर्भाद्	यियक्षव इति शम्यागर्भाद् हि
३३७२	६	व्यत्येन	व्यत्ययेन
,,	१८	वेङ्कटाचार्य°	वेङ्कटमाधवाचार्य°
३३७४	४	पश्यन्तीव	पश्यन्तीह
३३८१	२	तत् प्रवण	तत्प्रवणं
,,	१५	वत्सं°	वसं°
३३८२	२२	दूपये[11]	दूये[11]
,,	२४	पित्रादिभ्यः अवधानम् ।	यद्वा पित्रादिभ्यः अवहानम् ।
३३८७	१७	बभ्रणाम्	बभ्रूणाम्
३३९१	१९	ईप्सितार्थे°	रुचितार्थे'
,,	२२	सर्वा	सर्वा एव
३३९९	१०	जैत्र	जैत्रं
३४०६	३	वा	हरितवर्णरश्मिकेश! वा
३४१२	९	चित्-छब्दो	चित्-शब्दो
३४१८	१३	°नावजु°	°नावाजु'
,,	१९	अन्त. ।	अन्तः
३४२०	१	प्रातया°	प्रातयां°
३४२१	२६	°वंतयया'	°वंर्तयंया°
३४२२	२७	१-१. ··· मूको; ···मूको.	१-१. ···वि[1] म; ··· त्रि[1].
३४३०	६	विप्रा!	विप्राः!
,,	१७	'ऋ गतौ'	'ऋषी गतौ'
३४३४	७	बधार्थम्	वधार्थम्
३४३६	११	दर्शनीयः!°	दर्शनीय !°
३४३७	६	अस्मन् सोमा°	अस्मरसोमा°
३४४२	६	°धृष्या	'धृष्या
३४४४	१४	अयज्वाना	अयज्वान